Сільвія Кренстон
О. П. Блаватська
Історія дивовижного життя

Всім моїм друзям, близьким і далеким, які допомагали мені в роботі над цією книгою.

Sylvia Cranston
H.P.B. The Extraordinary Life, Influence of Helena Blavatsky Founder of the Modern Theosophical Movement

** * **

(Golden Apple Publications Logo provided by the Proprietor)

Всі права захищені. Книга або будь-яка її частина не може бути скопійована, відтворена в електронній або механічній формі, у вигляді фотокопії, запису в пам'ять ЕОМ, репродукції або будь-яким іншим способом, а також використана в будь-якій інформаційній системі без отримання дозволу від видавця. Копіювання, відтворення та інше використання книги або її частини без згоди видавця є незаконним і тягне кримінальну, адміністративну та цивільну відповідальність.

© Голубовська Є., переклад, 2021
© Оформлення. ГО «Видавництво Ексмо“», 2021

Передмова

Сто років тому одна з провідних нью-йоркських газет, «Сан», опублікувала спогади про життя Олени Блаватської, що починалися словами: «Жінка, яка з тієї чи іншої причини змусила весь світ – спершу крихітний світ свого дитинства, а потім і вся земна куля – говорити і сперечатися про неї, захищати і критикувати її характер і прагнення, підтримувати її справу або протистояти їй всіма силами, смерть якої викликала таку лавину телеграм між двома континентами, як ніби помер імператор, – така жінка, повинно бути, і справді була неабиякої особистістю». [1] .

У спеціальному випуску видання «Рікка» (зима, 1978 р.), присвяченому видатним жінкам, професор Поль Вайнцвайг описав Олену Блаватську як

«надзвичайно освічену жінку, втілення ідеалу епохи Відродження. У ній дивним чином поєднувалися таланти вченого, поета, піаніста, художника, філософа, письменника, просвітителя і, перш за все, невтомного воїна світла... У своєму прагненні до істини і встановлення загального братерства Е. П. Блаватській не раз довелося зіткнутися з ворогами і недоброзичливцями. й, як нікому іншому, вдалося неабияк погомоніти релігійні забобони, спіритичне шарлатанство та інтелектуальну пихатість, властиві дев'ятнадцятому віку. Тому цілком природно, що злопихачі приписували їй всі ті якості, проти яких вона боролася майже поодинці – з силою, грацією і зухвалим гумором Гаргантюа»..

Чарльз Джонстон, викладач санскриту в Колумбійському університеті, відгукувався про неї зовсім по-іншому:

З найпершої зустрічі з пані Блаватською мене вразило відчуття могутності і величі її особистості; її легко було порівняти з первісними силами Природи... Однак в її присутності я не відчував почуттів, що виникають часом поблизу великих людей, які пригнічують і повністю затьмарюють оточуючих, сваволі зневажаючи їх незалежність. Скоріше те було відчуття глибоко вкоріненої реальності, нескінченної стійкості. У ній вгадувався дух, що виник в глибинах Природи і досяг одвічних витоків Істини.. Поступово крізь всеосяжне відчуття могутності проступали її м'якість, доброта і незмінна готовність повністю віддатися служінню людям, забувши себе. [2] .

Вільям Стюарт Росс, відомий письменник і критик, редактор журналу «Агностик Джорнал», сучасник Е. П. Блаватській, також віддав данину поваги її пам'яті. З нагоди її смерті він опублікував у своєму журналі наступну замітку: «Незважаючи на колосальні досягнення і неперевершені таланти, в ній не було ні крупиці чванливої педантичності, вона була по-дитячому простодушна... і послідовники вірять в життя після смерті, я ж ставлюся до цих ідей скептично. Для мене мадам Блаватська мертва, і її смерть затьмарює моє існування... Нема чого сказати, шарлатанка!“ Вона була чи не єдиною з тих, кого я знав, хто *не був* «...і однією з тих небагатьох, хто по-справжньому розумів мене» [3] .

Останнє зауваження, безсумнівно, відноситься до широко відомої доповіді Ходжсона, опублікованій в грудні 1885 р. лондонським Товариством психічних досліджень (далі в тексті – ОПІ). У ньому говориться, що пані Блаватська «цілком заслужено залишиться у століттях як найвидатніша, майстерна і оригінальна шахрайка в історії людства».. (Річард Ходжсон, молодий чоловік двадцяти з невеликим років, спеціально відправився в Індію для того, щоб краще вивчити її.)

З тих пір це судження кочує по енциклопедіях, біографіях і засобах масової інформації і згадується скрізь, де йдеться про життя і праці Е.. П. Блаватська. У зв'язку з цим особливо примітним видається той факт, що в 1986 р. , через сотню років після публікації доповіді Ходжсона, самим Товариством психічних досліджень був випущений прес-реліз на три сторінки, призначений для провідних газет і журналів Великобританії, Канади і США. Він

починався такими словами:

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОЗВОЛЯЮТЬ ЗАКЛЮЧИТИ, ЩО ПАНІ БЛАВАТСЬКА, СПІВВЛАСНИК ТЕОСОФСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА, БУЛА НЕСПРАВЕДЛИВО ПІДДАНА КРИТИЦІ.

Серйозні сумніви викликало «викриття» окультної просвітительки російського походження, пані Є. П. Блаватської, опубліковане ОПІ в 1885 р. У журналі ОПІ (т. 53, квітень 1986 р.) з'явилася публікація, що містить жорстку критику цієї доповіді.

Повторним розглядом даної справи зайнявся професор Вернон Харрісон, колишній президент королівського фотографічного товариства і керівник науково-дослідного проекту Томаса Де Лару, експерт в області фальсифікацій. Основна частина доповіді 1885 р. Підготував Річард Ходжсон, перший австралієць серед членів ОПІ, в якому перебували в основному британці і американці. Ця публікація принесла йому широку популярність.

У прес-релізі наводився уривок з 25-сторінкового дослідження професора Харрісона: «В результаті докладного аналізу доповіді стає все більш очевидним, що Ходжсон ... був готовий використовувати проти Е. П. Блаватської будь-які докази, навіть самі незначні і сумнівні, але при цьому ігнорував всі факти, які могли свідчити на її користь. Його доповідь рясніє однобокими судженнями, здогадами, що видаються за неспростовні або ймовірні факти, непідтвердженими показаннями безіменних свідків, вибірковими доказами і відверто неправдивими висновками. [4].

Харрісон наводить цитату із заяви, зробленої Є. П. Блаватською незабаром після публікації доповіді Ходжсона:

Скрупульозні, але помилково спрямовані дослідження містера Ходжсона, помилкові орієнтири, що роблять його занадто **уважним** до дрібниць, але сліпим до дійсно важливих речей, його суперечливі доводи і цілковита нездатність розібратися в проблемах, які він прагнув вирішити, – все це буде в належний час викрито іншими літераторами, в цьому я не допускаю ні найменшого сумніву [5].

Гаррісон додає: «Я приношу їй свої вибачення за те, що нам знадобилося сто років для того, щоб підтвердити її правоту». [6].

У повідомленні згадувалося, що Блаватська була співзасновницею Теософського товариства (далі в тексті – ТО), заснованого в Нью-Йорку в 1875 р. Вона прибула в Сполучені Штати в 1873 р. , а п'ятьма роками пізніше отримала американське громадянство. У числі засновників ТО також були полковник Генрі С. Олькотт, який став президентом суспільства, і Вільям К. Джадж. На ранніх етапах життя Олькотт домігся професійного визнання в галузі сільського господарства. Після участі в Громадянській війні його призначили членом комісії, що складається з трьох осіб, яка за дорученням уряду розслідувала вбивство президента Лінкольна.. Пізніше він став юристом. Джадж, молодий юрист, американець ірландського походження, згодом зіграв важливу роль у поширенні теософського руху, особливо в Америці.

Поступово були сформульовані три основні цілі суспільства. Хоча сьогодні вони здаються цілком прийнятними, у Вікторіанську епоху це було щось принципово нове. Ось ці цілі:

1. Сформувати ядро загального братерства людства, без різниці за ознакою раси, віросповідання, статі, касти або кольору шкіри;
2. Вивчати стародавні та сучасні релігії, філософії та науки, підкреслюючи важливість їх освоєння;
3. Дослідити невідомі закони природи і психічні можливості, закладені в людині.

На сьогоднішній день суспільства і асоціації, що дотримуються цих цілей, існують більш ніж в 60 країнах світу.

Дотримуючись третьої мети, Е. П. Блаватська особисто демонструвала деяким зі своїх учнів окультні феномени, намагаючись пояснити їм окремі закони природи. Це відбувалося за обопільною згодою, коли глядачі перебували в повній свідомості, і в світлий час доби, що анітрохи не схоже на звичайні маніпуляції медіумів. Проте подібні феномени неминуче викликають сумніви у своїй автентичності у тих, хто не бачив їх на власні очі.. Так було і у випадку з Ходжсоном, чиє дослідження обмежувалося опитуванням свідків і вивченням їх звітів..

Г. Д. Уеллс одного разу написав, що його завжди дивували явища, на які були здатні «Магомет, йоги і пані Блаватська... Тут ми стикаємося з законом куди більш глибинним, ніж звичайні закони природи». [7] Відомий історик-культуролог, фахівець у галузі архітектури Льюїс Мемфорд згадував у своїй колонці, яку він вів у газеті «Нью йоркер» (23 травня 1964 р.) [8] П. Блаватської незрозумілому передбаченні, в якому йшлося про «міста, повністю зруйновані ядерним вибухом».

Блаватська ніколи не претендувала на провідну роль в ТО і протягом 10 років обіймала посаду секретаря-кореспондента. За рік до смерті вона була обрана президентом європейського відгалуження суспільства. У листі до сестри в Росію Олена Петрівна нарікала: «Але навіщо мені все це?. Нагороди і титули зовсім не з моєї частини» [9] На відміну від багатьох популярних сучасних гуру, вона відмовлялася брати гроші за проповідування своїх вчень, жила без надмірностей і померла, не наживши багатства.

О. П. Блаватська неодмінно заперечила б проти слів « *її* навчання», оскільки вона ніколи не вважала їх своїми. За словами Олени Петрівни, вона перейняла їх від Вчителів, яких зустріла під час своїх східних мандрів.. Цих гуру вона називала адептами, Учителями мудрості або Махатмами (великими душами).. Де б вони не знаходилися, на Сході чи Заході, їхні праці та одкровення мають загальносвітове значення. На Заході Блаватська стала першою, хто відкрито заговорив про цих більш розвинених представників людського роду, які з'явилися як результат природного процесу еволюції, шляхом реінкарнації. Як стверджує теософія, протягом всієї історії такі люди ставали найбільшими Вчителями і рятівниками людства.. Це Будда, Крішна, Зороастр, Мойсей, Авраам і Ісус. Що стосується Ісуса, то у своїй першій книзі «Викрита Ізида» (2:150) Блаватська писала, що він був «однією з найбільших і найяскравіших особистостей на полотні людської історії», яка «замість того, щоб поблякнути, буде з кожним століттям ставати все яскравіше і помітніше»..

Сьогодні уявлення про Вчителів мудрості стало таким звичним, що в Міжнародній енциклопедії Роже читач може знайти чотири синоніми до слова махатма: обізнана людина, позитивна особистість, окультист і мудрець. [10]. Теософи припускають, що жінка може стати адептом, так само як і чоловік [11].

Але як точніше охарактеризувати мудрість мислителя чи вчителя? Чи можна назвати її релігійною, науковою

чи філософською? Згідно з підзаголовком найбільшої роботи Е. П. Блаватської, «Таємна Доктрина», мудрість мислителя полягає в «Синтезі науки, релігії та філософії».

Вчених, які читали «Таємну Доктрину», безсумнівно, залучали наявні в ній передбачення майбутніх відкриттів у їхніх сферах наукової діяльності.. У той час як фізики і хіміки того часу стверджували, що атом є найменшим структурним компонентом Всесвіту, Е. П. Блаватська наполягала на його нескінченній подільності. Антропологи не бажаючи визнавали, що людський рід існує вже кілька сотень тисяч років, тоді як Блаватська, подібно сучасним дослідникам, говорила про мільйони років. Вона з упевненістю розповідала про майбутні наукові відкриття: про змінюваність матерії та енергії, перетворення елементів, про ілюзорну природу матерії, яка не завжди доступна людському оку, про те, що в космосі немає абсолютної порожнечі, а Місяць ніколи не була частиною Землі, як стверджували деякі дослідники, і насправді існує набагато довше, ніж Земля. Згодом вчені були вражені, виявивши, що уламки порід з місячної поверхні, доставлені американськими астронавтами, значно старше земних!

Племінниця Ейнштейна якось обмовилася про те, що «Таємна Доктрина» завжди була настільною книгою її дядька. [12]. Цей факт підтверджує і Джек Браун у статті «В гостях у професора Ейнштейна» [13].

У Е. П. Блаватській було чимало друзів у наукових колах. Серед них Томас Едісон, провідний хімік і фізик XIX ст. сер Вільям Крукс і прославлений французький астроном Каміль Фламмаріон. Всі вони були членами Теософського товариства. Крім них варто згадати американського філософа Вільяма Джеймса і генерал-майора Ебнера Даблдея, героя Громадянської війни і винахідника бейсболу. Будучи віце-президентом ТО, Даблдей заповів суспільству свою велику бібліотеку. Блаватська близько спілкувалася з ним, коли жила в Нью-Йорку.

Пізніше, коли вона перебралася в Лондон, поет Вільям Батлер Єйтс, теж член ТО, брав безпосередню участь в її працях. [14]. Після інтерв'ю з нею американський репортер написав у газеті «Хартфорд дейлі таймс» (2 грудня 1878 р.)): «Пані засміялася. Навряд чи ці слова здатні відобразити наші почуття. Здавалося, ніби сам Сміх іскриться навколо нас! Жоден найвеселіший, дзвінкий і заливистий регіт не міг зрівнятися з її сміхом. Яким би не було її настрій, вона здавалася його духом, втіленням, такою була сила її внутрішньої енергії».. На жаль, на фотографіях вдалося відобразити тільки серйозну сторону натури Блаватської.

На сьогоднішній день існує 18 біографічних книг про Е. П. Блаватською англійською мовою. Книга, яку ви тримаєте в руках, присвячена 100-річчю з дня її смерті, перша біографія подібного масштабу. На відміну від усіх своїх попередників, автор описує і життя, і вчення Блаватської, оскільки їх слід розглядати нерозривно один від одного.. Працюючи над цією книгою, автор вивчила всі праці і статті Блаватської, обсягом близько 10 00 сторінок..

Зокрема, чималу цінність становлять листи О. П. Блаватської. Автору пощастило отримати від Дари Еклунд, виконавиці заповіту Бориса Циркова (редактора зібрання творів О. П. Блаватської), копії близько 600 листів, зібраних ним за 50 років, та безліч інших відомостей про життя Блаватської, які неможливо відшукати у звичних джерелах.

Зовсім недавно вдалося виявити нові відомості про Е. П. Блаватської, в тому числі її давно втрачене листування з Джеймсом Ральстоном Скіннером, освіченою людиною, автором книги «Ключ до юдейсько-єгипетської загадки в джерелі мір». І хоча Скіннер не раз згадував про ці листи, їх зміст не був відомий нікому.. Вони знайшлися в архівах теологічної бібліотеки Андоверської семінарії при Гарвардському університеті. Автор біографії внесла свій скромний внесок в оприлюднення листування. 30 січня 1984. хранитель архіву професор Алан Сіберг написав їй листа такого змісту: «Якщо до Вас раптом дійдуть чутки про інші листи Е. П. Блаватської, що не знайшли притулку, їм може стати Гарвард. Ми будемо раді поповнити ними свою колекцію».

Ще одне безцінне джерело інформації, незаймане попередніми біографами, полягає в великому матеріалі, раніше опублікованому в Росії і до недавнього часу не мав перекладу. Більша його частина була вперше перекладена на англійську мову для цієї книги молодою російською емігранткою Катериною Юнг, почесною випускницею Ратгерського університету і автором книги «Як я росла в Москві » [15] і справа закінчила інша уродженка Росії, Мері Д. Ленгфорд, яка до самої пенсії викладала російську мову в коледжі «Оксидентал» в Каліфорнії.

Літератор Пол Цвайг із захопленням зазначає: «Буквально за пару років Теософське суспільство повністю змінило окультне мислення в Європі та Америці... і Теософське суспільство... пустило коріння в Індії та на Цейлоні, ставши потужним фактором відродження індуїзму та буддизму. Нарешті, воно зробило такий важливий вплив на рух за незалежність в Індії» [16]. (Див. гл. «Пробудження Сходу», ч. V цієї книги.)

Один з аспектів впливу Є. П. Блаватської на Заході відображає соціальний історик Теодор Роззак у книзі «Незавершена тварина». » . Глава «Секретна доктрина пані Блаватської» займає вісім сторінок, і в ній він описує просвітительку як «одну з найбільших емансипованих жінок свого часу», додаючи, що «кожною своєю дією і словом вона мимоволі навертала на себе спопелюючий вогонь критики, особливо коли зважилася кинути виклик самим закоренілим інтелектуальним догмам того часу. До цього дня існують люди, які не прочитали ні рядка з її робіт, але твердо переконані в тому, що вона шахрайка і дивачка... Чи мало багато хто пам'ятає про те, що після публікації Походження видів“ Е. П. Блаватська була першою, хто рішуче відстоював значення трансфізичного елемента в еволюції на тлі зростаючої популярності теорії Дарвіна»..

У двох її основних працях, продовжив він, укладена «перша філософія психічної і духовної еволюції, що виникла на Заході.

На відміну від християнських фундаменталістів вона прагнула не спростувати теорію Дарвіна, а показати, що, зосередившись на фізичному аспекті людської раси, він втратив з уваги її розумовий, творчий і провидчий аспекти; коротко кажучи, він знехтував *Свідомість* Теорії Дарвіна просто не вистачило глибини, щоб обійняти всю суть людської природи».

Спостерігаючи за Блаватською через призму часу, Роззак зазначає: «При всій обрушилася на неї критиці не можна не визнати, що Е. П. Блаватська являє собою один з найвидатніших талантів нашого часу... Перш за все, вона стала одним з перших сучасних психологів візіонерського типу». [17].

Інші аспекти впливу Е. П. Блаватський автор розкриває в частині VII «Через століття» в розділах про релігію, психологію, літературу, мистецтво, музику і течію Нью Ейдж, матір'ю якого її нерідко називають.. Глава «Наука і Таємна Доктрина» оповідає про те, наскільки точно Е. П. Блаватська передрекла у своїй праці прийдешні наукові відкриття. Вона передбачала великі зміни в світі науки в період між 188-м і 1897 р. Вчені – сучасники Блаватської – нарікали на те, що всі великі відкриття у фізиці, хімії та астрономії здійснені, і незвіданого грунту для досліджень вже не залишилося. А потім в 1895-й, 1896-й і 1897 р. на весь світ прогриміли три відкриття, завдяки

яким стала доступною безкрайня область для досліджень, які не завершені і донині. Ця глава проливає світло на причини, за якими Ейнштейн та інші вчені зверталися до «Таємної Доктрини».

Сьогодні всі книги Е. П. Блаватської можна знайти в друкованому вигляді, деякі з них в декількох редакціях. ї праці перекладені на всі європейські мови, а також іврит, арабська, тамільська, гінді, китайська, японська, в'єтнамська та інші. І в цьому немає нічого дивного, оскільки за духом вона швидше була громадянином всього світу, ніж будь-якої окремої країни.

У Росії праці Блаватської були заборонені як за її життя, в царські часи, так і за радянської влади. Однак зараз, судячи з наведеного нижче повідомленням, справа йде інакше:

На батьківщині пані Блаватської відроджується інтерес до її життя і діяльності. , за рік до припинення існування Радянського Союзу, в Москві] відбулося відкриття виставки, присвяченої Е. П. Блаватська. Виставка проходила в приміщеннях Спілки письменників... Ця подія активно висвітлювалася московською пресою і телебаченням, і кілька мільйонів глядачів мали можливість спостерігати за ним у прямому ефірі. Наступний 1991 рік. був оголошений Міжнародним роком Блаватської з нагоди сторіччя з дня її смерті [18].

Багато ще буде сказано про це в останньому розділі «Для майбутніх поколінь». А 1978 р. став сотою річницею з дня отримання пані Блаватського громадянства Сполучених Штатів, країни, яку вона, за її словами, «любила за торжество свободи» [19].

Нарис про життя Е. П. Блаватської був включений в «Критико-біографічний словник російських письменників і вчених» через рік після її смерті всупереч загальному неприйняттю, яке в той час існувало по відношенню до неї в Росії. Автор нарису Зінаїда Венгерова писала:

Мені видається абсолютно неможливим скласти хоча б приблизний список всього, що коли-небудь було написано про Блаватську. Пробудивши інтерес до своєї Теософії в Західній Європі, Північній Америці та Індії, вона викликала хвилю панегіричної і полемічної літератури: десятки книг, сотні журналів і тисячі газетних статей. ї слава така велика, що навіть в почесному лондонському біографічному словнику Men of the Time їй присвячені цілих три сторінки, в той час як багато хто з найвідоміших людей сучасності удостоїлися лише однієї колонки. [20].

Е. П. Блаватську називали Сфінксом XIX ст. , і найвідомішу її фотографію, на якій вона підпирає голову правою рукою, спрямувавши на глядача пронизливий погляд, теж прозвали Сфінксом. Невипадково видавництво «Тайм-лайф букс» вибрало саме цю фотографію для реклами популярної серії книг «Загадки невідомого». Мільйони людей раз за разом бачили цей незабутній образ на екранах телевізорів або в рекламних проспектах, супроводжуваний загадковими словами «Обличчям до обличчя з невідомістю».. Можливо, це свого роду неусвідомлене зізнання в тому, що світу ще належить віддати Блаватській належне.

У цій біографії свідкам різних подій з життя О. П. Блаватської буде надана можливість розповісти історію своїми словами, оскільки переказ неминуче зробив би її менш яскравою і живою. Це правило, зрозуміло, буде діяти і для нашої найголовнішої свідка – самої Олени Петрівни Блаватської.

Глибоких душ хвиля приллє,
Заповнивши сокровенність буття.
І не порушивши забуття,
Від тлінних думок забере.

Генрі Уодсуорт Лонгфелло

Частина 1
Життя в Росії

Розділ 1
Походження

У незліченних листах, інтерв'ю і багатотомних творах Е. П. Блаватської навряд чи вдасться знайти більше пари рядків про її предків. Очевидно, вона не бажала хизуватися знатним походженням. За цими відомостями дослідникам доведеться звернутися до інших джерел.

ї мати, Олена Ган, була відомою романісткою, про її книги відгукувалися як про «видатні твори російської літератури. ї порівнювали з самим Лермонтовим, про неї писали такі прославлені критики, як В. Г. Бєлінський» [21]. Також Е. Ган називали російською Жорж Санд [22]. Бабуся Блаватської по материнській лінії, княжна Олена Павлівна Фадєєва, з якою вона провела більшу частину дитинства і юності, була видатним діячем науки і мистецтва. Вона походила з давнього російського роду Долгоруких, що бере початок від варязького князя Рюрика, засновника держави, що став згодом Російською імперією. За однією з версій, від назви племені русів, яким правив Рюрик, і стався топонім Русь..

Олена Андріївна Ган, уроджена Фадєєва (1814–1842), мати Е. П. Блаватської

Серед прямих предків Є. П. Блаватської були росіяни, німці і гугеноти. Крім того, в ній текла кров стародавніх скандинавів, оскільки Рюрик належав до вікінгів. У березні 1985 р. в журналі «Нешнл Джиографик» вийшла стаття під заголовком «Навала на Русь... Сліди вікінгів на сході». У ній говорилося:

Вікінги пустили коріння на руській землі, коли воїни і торговці скандинавського племені Русь створили централізовану державу і дали йому своє ім'я. Легендарний Рюрик, ватажок племені, став новгородським князем у 862 р. Через 100 років його бронзова фігура прикрасила собою пам'ятник «Тисячоліття Росії» на площі Новгородського кремля.. До XI ст. Київська Русь (і її торгові шляхи) простягалася від Балтійського до Чорного моря.

У першому російському літописі говориться, що Рюрик і два його брати не були *загарбниками* , вони *були покликані* на князювання. Цей факт згадується навіть в американському довіднику по РСР [23]. Блаватська звертається до цієї сторінки історії в статті, присвяченій твору І. С. Тургенєва «Батьки і діти»: «Запрошуючи Рюрика прийти і правити ними, посли слов'янських племен звернулися до нього зі словами: Земля наша велика і рясна, а порядку в ній немає. Приходьте княжити і володіти нами». Ці слова, – додала Е. П. Блаватська, – були б настільки ж, а то й більше, доречні в устах їх нащадків». [24].

Предками Блаватської з роду Рюриковичів були князі Ярослав Мудрий, Михайло Чернігівський, зарахований до лику святих, і, пізніше, Яків Долгорукий, наближений Петра Великого.

Французька лінія вплелася в історію роду, коли дідусь Е. П. Блаватський, князь Павло Васильович Долгорукий, одружився на графині Генрієтті дю Плессі, дочці знатного гугенота. Останній піддався гонінням на батьківщині, емігрував до Росії і служив при дворі Катерини Великої.. Звичайно ця лінія родоводу не удостоюється уваги дослідників, проте сміливість Блаватської напевно була успадкована від гугенотів, які звикли протистояти жорстоким релігійним переслідуванням..

У князя Павла Васильовича і графині Генрієтти народилася дочка, Олена Павлівна Долгорукая, бабуся Е. П. Блаватської по материнській лінії. Вона була на рідкість освіченою, особливо для свого часу. Тоді в Росії жінки не допускалися в університети, тому освіта Олени Долгорукої виявилося здебільшого домашнім.. Вона чудово малювала і музикувала, побіжно говорила п'ятьма мовами. Зокрема, вивчала древній і сучасний варіанти грецької мови і згодом навчила їх основам онуку, яка теж виявляла здібності до оволодіння іноземними мовами. [25]. Княжна Олена Павлівна особливо захоплювалася ботанікою і археологією. Знаменита британська мандрівниця, леді Естер Стенхоуп, згадувала про неї у своїй книзі про Росію:

У цій варварській країні я зустріла неймовірно освічену жінку. У Європі вона б неодмінно здобула собі славу, але ... там, де вона жила, ніхто не міг оцінити її по достоїнству [26].

Наукові дослідження Олени Павлівни зацікавили кількох іменитих вчених, у тому числі Олександра Гумбольдта. Вона вела активне листування з геологом сером Родериком Мурчисоном, засновником королівського географічного співтовариства в Англії [27] Французький геолог Гоммер де Гель, який сім років прожив у Росії, згадував про гостинність і досягнення Е. П. Фадєєвої. [28] і назвав на її честь одну з виявлених ним скам'янілостей, *Venus Fadeef* За словами однієї з наших перекладачок, Катерини Юнг, Олену Павлівну Фадєєву, уроджену Долгорукову, і сьогодні високо цінують в Росії.

О. П. Блаватська в молодості

У 1813 р., у віці 23 років, княжна вийшла заміж за Андрія Михайловича Фадєєва, який перебував на державній службі і згодом став саратовським губернатором. [29]. Його прадід, капітан армії Петра Великого, загинув у битві під Полтавою, коли Росія піддалася вторгненню шведського короля Карла XII. Дід А. М. Фадєєва помер від ран під час однієї з турецьких воєн, а його дядько був убитий при навалі Наполеона в 1812 р. Ймовірно, історія переставала бути для Е. П. Блаватської звичайним уроком, коли вона читала про ці жорстокі війни, що забрали життя її родичів. [30].

Незважаючи на повний будинок прислуги, княжна Олена сама виростила і виховала всіх своїх дітей: спершу мати Олени Петрівни, Олену Андріївну, потім Катерину, мати графа Сергія Вітте, який став згодом головою Ради міністрів Росії, слідом Ростислава, майбутнього прославленого генерала, історика і громадського реформатора, [31] і, нарешті, Надію, подругу дитинства Олени Петрівни, яка була майже її ровесницею. Олена Андріївна так відгукувалася про свою матір: «Навіть якщо я скажу, що наша мати була нашою годувальницею, вихователем, вчителем і ангелом-охоронцем, цього все одно буде недостатньо для того, щоб описати її жертовну, нескінченну, самозабутню любов до нас, якою вона щосекунди» [32]. Згодом вона повторить цей подвиг для своєї внучки, Олени Ган, в заміжжі Блаватської.

Більш того, у своїй доброті і самопожертві Олена Павлівна не обмежувалася власною сім'єю: вона благодійнувала бідним, врятувала багато сімей від голодної смерті і заснувала дитячий притулок. [33]. Вона була глибоко віруючою, тому в будинку, де виросла Олена Петрівна, шанували традиції православного християнства. Бабуся говорила їй: «Мудрий і добрий всемогутній Господь, і все створене ним у цьому світі прекрасно і корисно»

[34]Один з письменників XIX ст. написав, що княжна «дожила до глибокої старості (!)... і померла в 72 роки» [35].

* * *

Батько Є. П. Блаватської, Петро Олексійович Ган, був нащадком знаменитого німецького роду Роттенштерн. Одного разу під час Хрестового походу в намет його далекого предка, графа Роттенштерна, пробрався сарацин, маючи намір його вбити. Графа розбудив крик півня, який врятував йому життя. На подяку він додав до свого імені слово «Ган» (Hahn), що в перекладі означає «Ган» (Hahn»). [36].

Прізвище Ган була широко відома не тільки на батьківщині, але і в Росії, куди предки Петра Олексійовича емігрували за кілька поколінь до його народження. У XVII і XVII вв. вигнанців і шукачів пригод приваблював не тільки Новий Світ, але і Росія. Е. П. Блаватська міркувала про вихідців із західної Європи, які прибилися до російського племені, дивуючись тому, що імена емігрантів «часом були русифіковані до невпізнання, наприклад, англійське прізвище Гамільтон перетворилося на ХОМУТОВ!“». [37].

Петро Ган обрав військове терені і дослужився до звання полковника. Його батько, генерал-майор Олексій Федорович Ган, був нагороджений знаком особливої відзнаки за перемогу у вирішальній битві в Швейцарії, де він був призначений комендантом Цюріха на час його окупації російськими військами. Він одружився на графині Єлизаветі Максимівні фон Пребсен. Саме від своєї німецької бабусі Олена Петрівна успадкувала сріблясте, кучеряве волосся, живе почуття гумору і безтурботну вдачу. [38].

Батько Блаватської володів зовсім іншим почуттям гумору – уїдливим дотепністю переконаного скептика. Утворений і ерудований, він був далекий від усього релігійного і окультного, називаючи це бабусиними казками. Чого тільки варта його реакція на зростаючі психічні можливості дочки, про яку ви прочитаєте пізніше.

Двоюрідною бабусею Олени Петрівни по батьківській лінії була відома німецька письменниця графиня Іда Ган-Ган. ї книги друкувалися в Європі і Великобританії. За дивним збігом обставин ця бабуся і мати Олени Петрівни займалися спільною справою. У передмові до другого видання зібрання творів Олени Ган, який побачив світ в 1905 р., написано наступне:

У 30-х рр.. минулого століття у Франції, Німеччині та Росії один за одним з'явилися кілька романів. У цих романах вперше за всю світову історію висвітлювалися питання соціального стану жінок у всіх його аспектах.. Можна сказати, на Заході з них почалися так званий рух феміністок і боротьба за виборчі права жінок. Авторами романів були три письменниці: знаменита Жорж Санд у Франції, графиня Іда Ган-Ган в Німеччині і Олена Андріївна Ган [мати Е]. П. Блаватської] під псевдонімом Зінаїда Р-ва в Росії. У своїх творах вони намагалися зобразити безрадісну долю і жалюгідний соціальний стан жінок, які в силу обставин були приречені ніколи не впізнати щастя подружжя або ж переживали повний крах шлюбу. [39].

У своїх творах Олена Андріївна зачіпала проблему загальнолюдської несправедливості, від якої страждають не тільки жінки. Вона була в числі перших, хто писав про це в Росії. Героїня гучного роману «Теофанія Аббіаджіо» якось увечері проходить повз будинків багатіїв і бачить у вікнах дам, роздягнених у пух і прах. Мимоволі вона задається питанням: «Чим вони заслужили ці багатства? За що вони отримали все, в той час як інші позбавлені всіх веселощів і радощів... а між тим уся праця і важка робота покладені на плечі цих вигнанців?» Потім, проходячи через бідну вулицю з крихітними жалюгідними халупами, наполовину врослими в землю, вона бачить «знеособлені обличчя кочегарів... Тут живуть ті, завдяки кому в місті кипить життя, і все ж їх ніхто не помічає і не згадує». Неподалік багатії милуються феєрверками, а «на відстані сотні кроків ціла родина гине від голоду, лежачи на сирій землі, і жодна іскорка феєрверка, падаючи, не перетвориться на манну небесну, щоб врятувати нещасних від смерті...» [40]. У творах Е. П. Блаватської ми бачимо ту ж глибоку заклопотаність стражданнями людей. У книзі «Голос Безмовності», яку, як кажуть, знайшли на приліжковому столику Альфреда Теннісона в день його смерті, [41]є наступні рядки:

Нехай внемлете душа твоя кожному крику болю подібно до того, як лотос оголює серце своє, щоб випити світло ранкового сонця.

Нехай не висушить сонце, що палить, жодної сльози болю до того, як ти зітреш її з очей стражденного.

І нехай впаде кожна горюча сльоза на серці твоє і там буде, не намагайся змахнути її до того, як зникне страждання, що її створило.

О, ти, чиє серце сповнене співчуття, знай же, сльози ці – струмки, що зрошують поля безсмертного милосердя. На цьому лише рунті росте опівнічна квітка Будди, і не знайти на всьому світі рідкіснішої квітки... Знай, що потік надлюдського знання... тобою вишуканий, повинен від тебе... в інше русло спрямуватися... Чисті свіжі води його стануть насолодою серед гірких хвиль Океану – глибокого моря печалі, повного людських сліз [42].

Письменницька кар'єра Олени Андріївни тільки почалася, коли її старшій дочці Олені минуло п'ять років. Однак дозвольте повернутися до моменту народження Е. П. Блаватської, коли її матері було 17 років.

Розділ 2
Народжена у важкі часи

Олена Петрівна народилася в кінці ночі, рано вранці 12 серпня 1831 р. в Катеринославі, який був заснований під час правління Катерини Великої. Пізніше його перейменували в Дніпропетровськ на честь Петра Великого і протікає через місто річки Дніпро.

В історії Росії Дніпро відіграє особливу роль. Саме вздовж цієї річки, другої за величиною в Росії, почала поширюватися династія Рюриковичів. До початку XI ст. кордони держави Русь зі столицею в Києві простягалися від Балтійського до Чорного моря. Дніпро став важливим торговим шляхом, що веде до Константинополя.

Не можна не згадати і про релігійне значення цієї річки. Саме біля Дніпра нащадок Рюрика, київський князь

Володимир, який нещодавно прийняв християнство, проводив обряд масового хрещення. За звернення російського народу з язичництва в християнство Володимир був зарахований до лику святих. [43]. Є частка іронії в тому, що через вісім століть інший нащадок Рюрика, народжена в місті, що стоїть на тій же річці (ми маємо на увазі Е.). П. Блаватську), у своїх творах критично оцінювала сенс церковних таїнств, зокрема, хрещення, яке дарує порятунок всім учасникам таїнства, маючи на увазі, що нехрещені люди прокляті навічно. Проте Блаватська зовсім не була противницею християнства. У своєму першому великому творі «Викрита Ізида» вона підкреслює, що в цій книзі «немає жодного слова проти священних вчень Ісуса, лише нещадно викривається їх низведення в тлітворні церковні системи ...»

Безумовно варто згадати обставини хрещення самої Олени Петрівни. Під час її народження в 1831 р. Росія переживала важкі часи. Азіатська холера – найнебезпечніше і найжорстокіше інфекційне захворювання – роком раніше поширилася в західних країнах, а потім перекинулася на територію Російської імперії і більшої частини Європи. Вона зметала на своєму шляху цілі народи. Жертвою холери став і брат царя Миколи I, великий князь Костянтин Павлович. У маєтку Фадєєвих на півдні Росії, де народилася Олена Петрівна, теж кілька людей загинули від цієї хвороби. Всюди стояли труни, чекаючи поховання. Селяни бачили погану ознаку в тому, що панівська дочка народилася в такий час.

Можливо, через загальне хвилювання Олена з'явилася на світ раніше терміну і виявилася так слабка, що сім'єю було прийнято рішення негайно охрестити її з боязні, що вона помре «з тягарем первородного гріха на душі». Так драматично описував те, що трапилося один з її родичів:

Церемонія хрещення в «православній» Росії вимагає відповідної атрибутики: палаючих воскових свічок, «пари» хрещених батьків; при цьому кожен із спостерігачів і безпосередніх учасників таїнства тримає освячену воскову свічку протягом всієї церемонії. До того ж всі присутні повинні під час обряду хрещення стояти – в грецькій церкві нікому не дозволено сидіти при проведенні богослужіння, на відміну від римської католицької і протестантської церков. Для проведення таїнства вибрали найбільшу кімнату в родовому маєтку, але натовп охочих бути присутнім на церемонії був ще більше.

Надя, яка припадала новонародженою тіткою, хоч і була всього кількома роками старша за неї, стояла в першому ряду замість якогось відсутнього родича, прямо перед високоповажним *протоієреєм* . Від майже годинного стояння дівчинка втомилася, ніким не помічена, влаштувалася на підлозі і, ймовірно, задрімала, стомлена духотою тісного приміщення в той жаркий серпневий день. Тим часом церемонія наближалася до завершення. Сприйнятники вимовляли слова зречення від диявола і його злих діянь, підкріпивши їх триразовим плевком у невидимого ворога згідно з традиціями грецької церкви.. У цей момент юна леді, забавляючись зі своєю палаючою свічкою, ненавмисно підпалила довгу спадаючу рясу священика.. На жаль, це помітили занадто пізно. Кілька людей, включаючи літнього священика, отримали сильні опіки.

Керуючись релігійними забобонами російського православ'я, цю подію теж витлумачили як поганий знак; з того самого дня безневинна причина цього лиха – майбутня пані Блаватська – була в очах усього міста приречена на бурхливе життя, повне злоключень і бід. [44].

Але були і добрі знаки. Згідно з старим юліанським календарем, який тоді використовували в Росії, немовля народився близько опівночі з 30-го на 31 липня. У російському фольклорі побутувало повір'я, що така людина наділена владою над злими силами, зокрема демонами і відьмами [45].

Деякі можуть задатися питанням, чи дійсно є поганим знаком народження в часи великих страждань, будь то хвороби або інші лиха. Досить згадати знаменитий уривок з Пісні Господа («Бхагавад-Гіта»), в якому мудрець Крішна звертається до свого учня:

І мені, і тобі довелося пройти через низку народжень... Я пам'ятаю всі свої життя, ти ж про своїх не знаєш... Кожен раз я приймаю свій початковий вигляд... Всякий раз, коли пороки і несправедливість беруть гору над чеснотою, я приходжу сюди з століття в ім'я збереження справедливості, позбавлення від зла і відновлення праведності [46].

Чота Фадєєвих переїхала в свій особняк в Катеринославі за 16 років до народження Олени Петрівни. Тоді її дід Андрій Михайлович був призначений керуючим конторою іноземних поселенців, а її матері виповнився всього один рік. У цьому будинку з'явилася на світ і сама Олена Петрівна [47]. Він все ще існує, і в 1991 р., через 100 років після смерті Блаватської, на стіну будинку прикріпили табличку, яка свідчить, що ця будівля є історичною пам'яткою.

У момент народження дочки Петро Ган перебував у Польщі, куди його відправили для участі в придушенні повстання. Коли він повернувся додому, Олені вже йшов сьомий місяць. Роком пізніше Гани переїхали в Романьково, військове містечко неподалік від Катеринослава, і зажили там у власному будинку.

Розділ 3
Кочове життя

Однак Гани ненадовго затрималися в Романькові, незабаром їм довелося переїхати в іншу частину України. Оскільки Петро Ган служив у кінній артилерійській батареї, сім'я була змушена часто міняти місце проживання.. Адміністративна робота діда Блаватської, Андрія Фадєєва, також змушувала його часто переміщатися по різних містах Росії. В силу того, що Олена Андріївна з дітьми жила то з чоловіком, то зі своїми батьками, Олена Петрівна з раннього дитинства звикла до кочового життя, їй доводилося стикатися з різними культурами і людьми. Можливо, це підготувало її до майбутніх подорожей по всьому світу.

Коли Олені виповнилося два роки [48], їх сім'ю, що живе в черговому військовому містечку далеко від рідних, спіткало перше велике горе. Молодший син Ганів Саша серйозно захворів, а лікарів поблизу не було. Весняні дощі зробили дороги непридатними для піших або кінних подорожей. Бідній матері довелося спостерігати за

повільною смертю свого дитини, не маючи можливості вилікувати його або хоча б полегшити страждання [49].

На час наступної вагітності Олена Андріївна переїхала в Одесу, визнаний культурний центр і курорт на Чорному морі. Там же в цей період перебував і її батько, який виконував обов'язки члена комітету іноземних поселенців, які цілими сім'ями приїжджали з далекої Німеччини, щоб осісти на новознайдених територіях Росії. Коли Олені виповнилося три з половиною роки, народилася її сестра, Віра.

Незабаром Олена Андріївна возз'єдналася з чоловіком, і сім'я продовжила кочувати по містах і селах України.. Відсутність постійного місця проживання і налагодженого побуту стало б суворим випробуванням для будь-якої матері, не кажучи вже про Олену Андріївну, яка не відрізнялася міцним здоров'ям. Кочове життя з Петром «подібно до грозової хмари, постійно нависало над її головою», згадував Цирков. «Як тільки вона прив'язувалася до нового будинку, як тільки зав'язувалася дружба з новими знайомими, а навколишня обстановка ставала милою серцю, весь кошмар лякаючих слів нас переводять“ обрушивався на неї, вкотре примушуючи залишити все позаду і виїхати в незнайоме, пустельне місце. Маленькі, брудні провінційні містечка, нудні обіди і чаювання, оповиті густим димом сигарет, вічні розмови про коней, собак, зброю і подібних речей. [50].

Розділ 4
Життя в Петербурзі

Весною 1936 року. прийшла радісна звістка – Петра з його батареєю переводять в Санкт-Петербург. У той час в Росії ще не було залізниць. Подорож довжиною в дев'ятсот верст на кінному возі, ймовірно, стала захоплюючою пригодою для маленької Олени. Але матері двох дітей, один з яких був немовлям, воно далося важко. І все ж Олена Андріївна була схвильована перспективою зануритися в культурне життя столиці – самого європейського міста Росії, майже нарівні з Лондоном і Парижем..

Петру Санкт-Петербург не був у новинку, тут він виріс і як і раніше жила його сім'я. Коли він був зайнятий роботою, його брати люб'язно супроводжували невістку в музеї, театри і оперу. «Тут в Петербурзі, – помітила письменниця Катерина Некрасова, – ти міг раптово зіткнутися з людьми, про яких до цього читав тільки в книгах; тут можна було побачити [51]. В одній приватній галереї Олену Андріївну очікував великий сюрприз, про який вона потім написала Катерині:

Я натрапила на людину, що здалася мені знайомим... Придивившись, я дізналася в ньому Пушкіна. Я уявляла його темним брюнетом, а його волосся не темніше моїх, довгі і розлючені. Він невисокий, обличчя зарослe, некрасивий, тільки очі його безперестанку виблискують, як вугілля... Кілька разів він бути з посмішкою повинен [52].

Серед усіх відкриттів їй чудових можливостей, пише Некрасова, Олена Андріївна нітрохи не забула про дітей: «Як і раніше, вона грала на фортепіано дуетом з Лоло, співала з нею пісні, вчила її читати і писати і захоплювалася надзвичайними здібностями і розумом своєї п'ятирічної дочки». [53]. (Домашні ласкаво звали Олену Петрівну Лоло, Леля і Леленька.) [54].

З самого народження Олена «стала об'єктом тривожної любові своєї матері», «незважаючи на юний вік, 17-річна Олена Андріївна сама годувала і няньчила своє дитя», зазначила Катерина Некрасова в своєму біографічному нарисі, опублікованому в 1880 р.. в історичному журналі «Русская старина». Цей нарис раніше не перекладався і не використовувався в біографіях Е. П. Блаватська. Тим часом він має особливу цінність, оскільки заснований на листах Олени Андріївни до її старшої сестри Катерини.. Мабуть, це її єдине збережене листування. До теперішнього моменту біографам Е. П. Блаватській залишалося будувати здогадки про її стосунки з матір'ю. Так, Меріон Міде в біографії 1980 р. «Мадам Блаватська: жінка і міф» могла безкарно стверджувати, що мати, захоплена кар'єрою романістки, була «нескінченно далека» від Олени Петрівни, залишаючи її на піклування і виховання гувернанток. Потім Міде зробила і зовсім незвичайну заяву, ніби дитина завжди відчувала до матері «глибоку ворожість» і мала намір «вбити її». [55].

Перебуваючи в Санкт-Петербурзі, Олена Андріївна не припиняла вчитися. Вона читала книги німецькою, італійською та англійською мовами, якими опанувала самостійно. Англійська була нею особливо любимо. Прочитавши «Годольфін», останній роман Бульвер-Літтона, вона вирішила перевести його фрагмент на російську мову і, борючись з нерішучістю, відправила свій переклад в популярний журнал «Бібліотека для читання».. До її чималої радості, журнал погодився опублікувати переклад, а головний редактор порадив їй писати самій. Так почалася її письменницька кар'єра.

Деякі з романів Олени Андріївни описують скрутне становище жінки, яка нещаслива в шлюбі. Вони були частково автобіографічні, адже її життя з чоловіком вдвічі старше за віком виявилася повним розчаруванням [56] У романі «Суд світу» вона писала:

Гострий, блискучий розум мого чоловіка, як правило, супроводжуваний колкою іронією, день за днем розбивав вщент мої найсвітліші, безневинні і чисті бажання і почуття. Все те, чим я захоплювалася, до чого прагнула з самого дитинства, що було свято для мого серця, висміювалося або ж показувалося мені в безжальному, цинічному світлі його холоду [57].

Невідворотно наближався переклад Петра з Санкт-Петербурга на Україну, і його дружина здригалася при одній думці про це. У своєму останньому листі з Петербурга, адресованому сестрі Катерині, вона писала: «Признаюся, мені страшно навіть згадувати про те, що нам необхідно повернутися в який-небудь Оскол або Романьково! О, Боже, дай мені терпіння». Незабаром вона вирішила, що в цьому *немає* Прийшла пора розлучитися з чоловіком, хоча б на час, тому вона переїхала до своїх батьків.

ї рішення збіглося з великими змінами в житті родини Фадєєвих. Незадовго до цього Андрій Михайлович був призначений попечителем калмицьких племен і німецьких колоністів в Астрахані.. Це напівсхідне місто

стратегічно розташоване в гирлі Волги, в тому місці, де річка впадає в Каспійське море. Багато століть тому вікінги, предки Е. П. Блаватської, використовували Волгу як торговий шлях на ринки Ірану і Далекого Сходу.

Андрій Михайлович був викликаний вищестоящим начальством в Санкт-Петербург для отримання вказівок щодо його нової посади. Прибувши в Петербург, він застав там сім'ю Ган.. Коли ж він відбув назад в Астрахань, Олена Андріївна з дітьми вирушила разом з ним.. Мати Блаватської писала: «Вона вирушила в дорогу, під захистом і заступництвом батька, на інший кінець Росії. Ні відстань в тисячу верст, ні важкі, виснажливі дороги не лякали її». [58] Під піклуванням Андрія Фадєєва перебували сотні тисяч буддистів, що дозволило Олені Петрівні вперше стикнутися зі східною релігією.

До Росії калмицький народ мігрував у XVI ст. з Китаю. В Астрахані Фадєєвим і Ганам доводилося бувати в гостях у калмицького ватажка, князя Серебджаба Тюменя. Його будинок в європейському стилі розташовувався на одному з островів в дельті Волги.. Князь проводив дні в молитві в побудованому ним буддистському храмі. У молоді роки, після того як Росія здобула перемогу над Наполеоном, він зібрав полк зі своїх людей і взяв участь у тріумфальній ході на Париж. За це його подарували царськими нагородами. [59].

Олена Андріївна прожила в Астрахані близько року і написала тут два романи. Один з них оповідав про життя калмиків – згодом він був переведений на французьку. Дія другого розгорталося на Кавказі, куди сім'я часто приїжджала в останні роки заради гарячих джерел, якими славиться ця місцевість.

Розділ 5
І знову в дорогу

До того ж він скучив по гаряче улюбленим дітям. Через якийсь час Петро Олексійович попросив Олену Андріївну повернутися. Незабаром сім'я возз'єдналася і продовжила свою мандрівку по військових гарнізонах.

х першим притулком стала Полтава, де вони затрималися довше звичайного.. За дітьми доглядала гувернантка, Антонія Кюльвайн, що значно полегшило для Олени Андріївни тяготи материнства. Довгі роки вона провела з родиною як вчитель і близький друг. Олена Андріївна продовжила уроки гри на фортепіано зі старшою дочкою. Пізніше, коли у дівчинки виявився музичний талант, з нею почали займатися вчителі музики.. У Олени Андріївни був чудовий голос, вечорами вона співала російські народні пісні і акомпанувала собі на фортепіано, а Антонія вчила дітей танцювати. Це був прекрасний, золотий час, про який діти згодом згадували з теплом і любов'ю. [60].

На щастя, більша частина подій того часу нам добре відома завдяки щоденнику Віри, молодшої сестри Олени Петрівни. Вона почала вести його в 10-річному віці, описавши і минулі роки, поки спогади були ще свіжі [61]. Пізніше ці щоденники послужили основою для двох її автобіографій: «Як я була маленькою» і «Моє отроцтво».. Обидві автобіографії були переведені на англійську для цієї книги, оскільки вони є джерелом безцінної інформації про заняття Олени Петрівни і долю її сім'ї.. Подорослішавши, Віра продовжила описувати свою сестру як «жінку зі своїми достоїнствами і недоліками».. І навіть «пита до неї гарячу любов», вона «не збиралася перебільшувати її заслуги». Віра «не відчувала відторгнення до її вчень, але і не була захоплена ними настільки, щоб забути ідеали і високі істини християнства, у світлі якого», як вона вважала, «померли всі піднесені і моральні вчення давнини». [62].

Віра стала популярною і самобутньою письменницею. ї твори були таким же джерелом натхнення для дітей в Росії, як розповіді Луїзи Мей Олькотт для американської молоді. У лондонському журналі «Огляд оглядів» говориться, що Віра писала і для дорослих читачів.. Серед її робіт 12 романів, 60 оповідань, дві п'єси – драма і комедія, обидві удостоєні премії Новоросійського університету, і «книги для народу», якими зачитувалися у всіх муніципалітетах країни. [63] Свої твори вона створювала під ім'ям Віра Желіховська, взявши прізвище другого чоловіка.

Надія Андріївна Фадєєва (1829–19), тітка Є. П. Блаватської

Вірі було всього два роки, коли сім'я жила в Полтаві. Ось як вона згадує про цей час в автобіографії «Як я була маленькою»:

Пам'ятаю, що мама часто хворіла, а коли була здорова, то подовгу сиділа за своєю зеленою коленкоровою перегородкою і все щось писала. Місце за зеленою перегородкою називалося маминим кабінетом, і ні я, ні старша сестра, Леля, ніколи нічого не сміли чіпати в цьому куточку, відокремленому від дитячої однією фіранкою. Ми не знали тоді, що саме робить там по цілих днях мама. Знали тільки, що вона щось пише.

Через чотири роки Віра з подивом дізналася про те, що її мама пише книги. Антонія розповіла їй, що мамині твори друкуються в журналі разом з творами інших авторів, і їм за це платять гроші.

– А мамі теж платять? – запитала Віра.

– Так, їй платять багато грошей. Цими грошима вона розплачується з гувернантками і вчителями за роботу і купує книги для себе або для нас.

– А тобі вона теж платить?

– Ні, – відповіла Антонія, – мені вона не платить. Я отримую гроші від царя. А з вами живу, тому що люблю вашу маму більше всіх на світі.

Історія про те, як Антонія стала отримувати кошти від царя, схожа на казку про Попелюшку, тільки набагато більш сумну. Доля вперше посміхнулася їй, коли її прийняли в Катеринінський інститут. Він був заснований імператрицею Катериною Великою для навчання дівчат з благородних сімей.. Антонія закінчила інститут з відзнакою і отримала від царя Миколи I золоту медаль. Дізнавшись про те, що вона сирота, цар запропонував їй вибір. Вона могла залишитися під опікою школи і надалі викладати або отримувати довічну допомогу з скарбниці. Антонія вибрала другий варіант, так як хотіла побачити світ [64].

* * *

Батарею Петра перевели з Полтави в іншу частину України. Навесні 1839 р. його дружина з дітьми поїхала в Одесу, щоб підтримати слабке здоров'я мінеральними водами. Тут Олена Андріївна вирішила здійснити свій давній задум – знайти гувернантку, здатну навчити дітей англійської мови, яку вона вважала невід'ємною частиною хорошої освіти. Але хто погодиться супроводжувати сім'ю в їх подорожах в далекі, безлюдні місця? Молода жінка з Йоркшира, Августа Джефферс, погодилася «стійко переносити тяготи подорожей» і «ніколи не розлучатися з сім'єю». Через кілька років міс Джефферс все ж залишила сім'ю, а її місце зайняла інша юна зросійщена англійка, яка допомагала дітям не забути мову. [65].

Розділ 6
В гостях у бабусі та діда

Після відпочинку в Одесі сім'я провела безвідрадне літо в Польщі, куди перевели Петра. Здоров'я Олени Андріївни не поліпшувалося. До того ж вона знову була в положенні. Тому за дорученням її батьків поруч з нею постійно перебував молодий лікар Василь Бенценгер [66]. Коли батьки Олени Андріївни переїхали з Астрахані в Саратов, велике місто на Волзі, а батько став саратовським губернатором, вона приїхала до них з дітьми, залишивши чоловіка в Польщі. У Саратові вони провели рік, наповнений щастям, в ідеальній обстановці. Олена Андріївна стала відчувати себе значно краще, що дало їй можливість знову почати писати. У червні 1840 р. на світ з'явився хлопчик, Леонід [67].

Саме в той період, коли Олені Петрівні вже йшов 10-й рік, ми починаємо дізнаватися щось про її особистість. Віра ще мало що пам'ятала і розуміла, будучи на чотири роки молодшою за сестру. А ось тітка Надя, яка була на два роки старша за Олену, зберегла чимало спогадів про той час, про які згодом розповіла А. П. Сіннетту, першому біографу:

Дитиною Олена відчувала симпатію і співчуття в основному до людей нижчого класу. Вона завжди більше любила грати з дітьми слуг, ніж з дітьми свого кола, і... постійно доводилося стежити за тим, щоб вона не втекла з дому і не подружилася з обірваними вуличними хлопчиками. І в подальшому житті вона завжди співпереживала тим, чиє становище було скромнішим, ніж її власне, і виявляла підкреслену байдужість до «аристократії», частиною якої була по праву народження. [68].

Вона була прегранною дівчинкою з вкрай суперечливим характером. Бузок в ній поєднувалося зі схильністю до містичного і метафізичного... Важко було знайти більш неслухняного шибеника, здатного на всілякі пустощі... Але в той же час, як тільки напад пустощів закінчувався, вона бралася за навчання з дбайливістю, гідною сивочолого професора; і тоді її неможливо було змусити відкласти книги, які вона не випускала з рук цілодобово, поки тривав цей порив. Навіть величезної бібліотеки її бабусі і дідуся ледь вистачало для того, щоб вгамувати її спрагу... [69]

Одна її особливість часто доставляла неприємності: у Олени була звичка говорити людям в обличчя все, що вона про них думала, чого в пристойному суспільстві робити не прийнято. Цим вона «шокувала багатьох людей і ставила своїх рідних у вкрай незручне становище».. Разом з тим, «вона була так добра і відважна, що з легкістю зважилася б віддати і зробити все, що завгодно, для друга, нужденного або несправедливо скривдженої людини».. «Вона зовсім не пам'ятала завданих їй образ і зла» [70] [71].

Розділ 7
Різдво в Україні

Наступної весни сім'я Ган возз'єдналася в Україні. У розпорядженні Олени Андріївни були просторі кімнати, в яких вона могла писати. Віра згадує, що «єдиним дозвіллям її матері була письменницька праця; її відрадою і втіхою стали підростаючі діти, на яких вона зосередила всі свої сподівання і надії» [72].

Олена Петрівна вирішила вивчати німецьку і почала брати уроки у Антонії три рази на тиждень. Захоплений чудовими успіхами дочки, Петро Ган вигукнув: «Гідний нащадок своїх славних предків, німецьких лицарів роду Ган-Ган фон Ротерган, які не знали іншої мови, крім німецької» [73] [74].

Восени Олена Андріївна серйозно захворіла. Доктор Бенценгер радив їй негайно їхати лікуватися до Харкова, але вона вирішила почекати до весни і поїхати до Одеси, де у неї було багато друзів.

Автобіографія Віри «Як я була маленькою» [75]малює потаємну картину останнього Різдва, яке діти провели з матір'ю [76].

Прийшла зима. Занесло, замело всі поля, всі дороги снігом... Замкнулися, законопатилися вікна і двері, затріщав яскравий вогонь в пічках; пішли довгі-довгі вечори, а сірі дні замелькали такі коротенькі, що неможливо було встигнути покінчити уроків без свічок.

До самих різдвяних свят я не запам'ятала жодного випадку, який би скільки-небудь порушив одноманітність нашого життя. Перед Різдвом тато їздив до Харкова і навіз звідти всім подарунків і багато чого, що пронесли до мами в кімнату під назвою кухонних запасів. Зайняті своїми книжками з картинками, ми не звернули на це ніякої уваги.

Увечері нас покликали до вітальні, де ми побачили, що всі зібралися при світлі однієї свічки, і той тато задув, коли ми увійшли.

– Що це? Навіщо така темрява? – запитували ми.

– А ось побачите навіщо! – відповідала нам мама.

– Не шевелись! – сказала Антонія, повертаючи мене за плечі. – Стій струнко і дивись прямо перед тобою.

Ми завмерли нерухомо в досконалому мовчанні... Я відкрила очі на всю ширину... але нічого не побачила.

Раптом почулося шурхання, і якийсь блакитний, що димиться візерунок блискавичкою пробіг по темній стіні.

– Це? – викричали ми.

– ! Дивіться, який у мами вогненний олівець! Що вона малює! – пролунав веселий голос тата.

На стіні швидко мигнуло обличчя з орлиним носом, з ослячими вухами... Потім інший профіль, третій... Під швидкою маминою рукою змійками загорялися візерунки, малюнки...

– Читайте! – сказала вона.

І ми прочитали блискучі, димилі, швидко тухлі слова: «Лоло і Віра – дурні!»

– Ну ось ще! – з реготом закричала Леля, кинувшись до мами. – Покажіть, мамо! Що це таке?.. Чим ви пишете?

– А ось чим! – сказала мама і, чиркнувши міцніше по стіні, запалила першу бачену нами фосфорну сірник. Сірчані сірники з'явилися в Росії на початку 40-х рр. Раніше того вогонь вибивали кременем.

Настав переддень 1842 року.

Нудний, похмурий, сумний переддень!. . Майже з самого ранку ми всі були одні: мама – сказали нам, – нездорова, і знаючи, що вона часто не виходить зі спальні, коли хвора, ми анітрохи не дивувалися ні тому, що Антонія цілий день від неї не відходила, ні навіть тому, що батько майже не показувався. Він тільки прийшов, коли ми обідали втрьох з міс Джефферс; поспішно з'їв свій борщ, подивився на нас через окуляри, посміхаючись, ущипнув мене за щоку, пожартував з Лелею і пішов, сказавши, що йому колись. Після обіду міс Джефферс зникла теж.

Ми з Лелею вселися струнко в напівтемній кімнаті, згадуючи із затаєними зітханнями про наші минулорічні свята, про подарунки бабусі, про чудову ялинку Горова, і дивуючись, чи зроблять в Саратові без нас ялинку або вважатимуть Надю занадто великою для цього...

За вікном, в жовтому сутінку, швидко, частою сіткою, мигали снігові пластівці, і вітер вже починав підвивати в трубах свою тужливу, нічну пісню.

Не тільки я, але навіть безтурботна, завжди весела Леля присмирела...

Раптом відчинилася двері, увійшла Аннушка з Леонідом на руках, а за нею – її товста сестра, Марія... наша ключниця і швачка. Вони обидві, посміхаючись, сіли біля стінки, дивлячись то на нас, то на двері, – немов очікуючи чогось... коли знову відчинилися двері, і мамина покоївка, Маша, увійшла з ще більш

– Панянки! – сказала вона. – Йдіть швидше! Вас маменька до себе звуть!

– Ах! – скрикнула тут Леля, хлопнувши себе по лобі. – Я знаю навіщо!

І вистрибнувши за двері, вона кинулася до маминої кімнаті. Я, зрозуміло, за нею, але тільки добігнувши до порога спальної, зрозуміла, в чому справа. Зовсім несподівана, прикрашена ялинка блищала вогнями серед кімнати. Під нею лежали іграшки, а навколо стояли мама, Антонія, тато, міс, і всі посміхалися, дуже обманулися. [77].

Розділ 8
Гіркота втрати

Настала весна, і оскільки змін у здоров'ї Олени Андріївни не було, вона поїхала лікуватися в Одесу в супроводі всіх членів сім'ї, за винятком чоловіка, який не міг залишити службу.

Історія життя матері Е. П. Блаватської описана біографом Катериною Некрасовою, в тому числі зі слів доктора Бенценгера і Віри. Вона пише:

Незважаючи на всі турботи і зусилля відомого в Одесі лікаря Гено, їй ставало з кожним днем все гірше. Певну роль в цьому зіграли кровопускання, улюблений засіб лікарів того часу... І без цього знесилевшая, вона ставала все слабкіше і ближче до могили. Боячись не дожити до приїзду батьків, Олена Андріївна почала писати прощальний лист... Вона гаряче дякувала батькам за все і благала матір не кидати онуків [78].

Приїзд батьків і сестер вдихнув в неї життя, і на цей прекрасний місяць вона ніби знову стала собою. Все так повірили в її швидке одужання, що почали будувати плани про переїзд в Саратов на постійне проживання [79]. Мати і сестри Олени Андріївни, Катя і Надя, відмінно плавали і часто ходили купатися в Чорному морі. Так і Олена Петрівна стала майстерним плавцем.

Однак незабаром після цього настало різке погіршення здоров'я Олени Андріївни, і вона померла на руках матері 24-го червня, на 29-му році життя. Сім'я була вбита горем, діти невтішні [80]. Смерть Олени Андріївни оплакувала вся читаюча публіка Росії. Критиком Бєлінським була написана наступна епітафія:

Світ праху твоєму, незвичайна жінка, жертва багатих дарів своєї піднесеної натури!.. Дякуємо тобі за коротке життя твоєю: не дарма і не втуні цвіла вона пишним, пахучим кольором глибоких почуттів і високих думок... У цьому кольорі – твоя душа, і не буде їй смерті! [81]

В останній місяць життя Олена Андріївна була поглинена думками про дітей. Некрасова розповідає, що в листі до Катерини (18 листопада 1841 р.)) вона виявляла хвилювання за їхнє майбутнє, «передчуваючи свою швидку смерть». «Думки про їхнє виховання не давали їй спокою, – додає Некрасова, – вона говорила, що хоче дати їм гарне елементарне“ освіту, але єдиний доступний їй засіб – це її власне перо». Особливо сильно вона турбувалася про Олену Петрівну:

Від гувернанток для її старшої дочки не було проку – вона швидко їх переростала. Олена Андріївна почала замислюватися про те, щоб відправити її вчитися в Одеський інститут, хоча інститутська освіта мало відповідала її основним переконанням; але з двох зол завжди вибирають менше. Думка про власну хворобу терзала її з цієї причини [82].

Віра зазначає, що всі ці роки їх мати найсильніше турбувалася про Олену, «з дитинства наділену винятковим характером». [83]. На смертному одрі з губ матері злетіли пророчі слова: «Що ж, може бути, це і на краще, що я вмираю. Принаймні, я не побачу, що пригодиться з Оленою! В одному я впевнена – її життя буде несхожа на життя інших жінок, і їй доведеться багато страждати» [84].

Яких страждань боялася мати Блаватської? Можливо, відповідь на це питання полягає в рядках з її творів

«Ідеал» і «Марний дар»:

Всяка видатна жінка, особливо письменниця, випробує на собі переслідування з боку всього світу... Положення чоловіка з вищим розумом нестерпне в провінції; але становище жінки, яку сама природа поставила вище натовпу, істинно жахливе.

Стоголова гідра громадської думки, оголосивши її безсмертною, втопче в бруд її благородні почуття ... І даремний дар її, марні всі пориви до вдосконалення; вона як злочинець, відкинутий суспільством, не вирветься більше ні до світла, ні до життя [85].

Олені Андріївні і самій довелося зіткнутися з ворожістю і злопихательством провінційних умів [86].

В іншій її повісті, «Суд світла», героїня викриває жорстокість провінційного суспільства в передсмертному листі: «Члени цього страшного трибуналу всі люди малодушні. З ганебної плахи, на яку він поклав голову мою, коли вже фатальне залізо смерті занесено над моєю невинною шиєю, я ще закликаю до вас останніми словами вуст моїх: Не бійтеся сильного". [87].

Повинно бути, Олена Петрівна не раз перечитувала ці рядки, проливаючи над ними сльози, як і над іншими творами своєї матері, які були опубліковані у формі витонченого чотиритомника через рік після її смерті – як жива спадщина для її дітей.

Розділ 9
У Саратові

Незабаром після смерті Олени Андріївни діти переїхали в Саратов назовсім. Подорож по мальовничих степах Росії дещо скрасило гіркоту втрати. х шлях пролягав і через пустелі, де коней, що тягнули дві великі карети Фадєєвих, до захоплення дітей довелося замінити верблюдами.

На запрошення князя Тюменя вони на добу зупинилися в калмицькому улусі. Там їм своїми очима довелося побачити життя кочових племен в пустелі. Княжна Олена, добре обізнана про традиції калмицьких буддистів, розповіла про них онукам. Вона розповіла їм про молитовне колесо:

– Якщо буддисти занадто зайняті або втомилися, щоб молитися, вони крутять ручку колеса так швидко, як тільки зможуть; в цей час всередині колеса обертається згорток з молитвами. Один раз повернув – все одно що помолився.

– Ось дурні! – заявила Віра.

Олена парувала:

– Дурні є і серед наших людей. Хіба обертати колесо – це не те ж саме, що бездумно бормотати собі під ніс молитву...?

І вона розсмішила дітей, нагадавши, як їхня ключниця, помолячись перед іконами, кричала на покоївок і роздавала їм плеухи.

У Саратові у дітей почалося нове життя – до того ж до Антонії у них з'явилися три нових вчителя. Одна з них – француженка Генрієтта Пекер – в дні французької революції була рідкісною красунею. Синнетт писав про неї:

ї улюбленим заняттям було розповідати дітям про той славний, прекрасний час, коли «фригійські червоні ковпаки» вибрали її на роль богині свободи у вуличному фестивалі Парижа. День за днем вона купалася в променях слави, рухаючись вулицями міста в пишній процесії. Сама оповідачка нині являла собою кумедну стареньку, зігнуту під вагою років, і більше схожа на злу фею Карабос, ніж на кого б то не було. Але її юних вдячних слухачів чіпало красномовство і чарівність описуваних подій... Леля тут же заявила, що буде «Богинею свободи» все своє життя [88].

Наступного літа Олена знайшла свій власний «зал свободи» у величезному заміському особняку, повному підземних тунелів, закинутих коридорів, веж і затишних куточків, який сім'я орендувала на весь сезон. Віра згадує:

Нам дозволили досліджувати тунелі в супроводі півдюжини чоловічої прислуги з ліхтарями і факелами... Олена не задовольнялася одним-єдиним візитом, втім, і другого їй теж не вистачило. Вона зробила це зловісне місце своїм залом свободи і надійним притулком, де вона могла ховатися, прогулюючи уроки. Минуло багато часу, перш ніж її секрет був розкритий... Зі старих зламаних стільців і столів вона спорудила собі вежу в кутку під вікном, замкненим на залізний засув. Там, під самим склепінням стелі, вона могла ховатися годинами, читаючи Книгу Премудрості Соломона, в якій були зібрані всілякі легенди...

Що до казок, серед незліченної двірні Фадєєвих була одна стара няня, яка славилася своїм умінням їх розповідати... На відміну від усіх нас, з дитячою безтурботністю забували почуте, Олена ніколи не забувала цих казок і не вважала їх вигадкою. Вона всім серцем співпереживала героям і вірила, що всі дивовижні пригоди відбувалися насправді [89].

Олена не тільки любила слухати і читати історії, цілком віддаючись уяві, але і майстерно розповідала свої власні. Зі спогадів Віри:

Приблизно в десяти верстах від губернаторської садиби було поле, велика піщана ділянка землі, колись, очевидно, був дном моря або величезного озера, оскільки в грунті знаходилися скам'янілі останки риб, молюсків і зубів невідомих (нам) чудовиськ. Більша частина цих останків була зруйнована і витерта часом, але часом можна було знайти цілі камені, на яких віддрукувалися фігури різних видів риб, рослин і тварин, які нині вимерли, але, безсумнівно, існували в доісторичні часи. Не вважати дивовижних і вражаючих історій, які ми, діти і школярки, почули від Олени в ту епоху. Я добре пам'ятаю, як вона, розтягнувшись на піску, підперевши голову долонями і

глибоко зануривши лікті в м'який пісок, мріяла вголос і розповідала нам про свої видіння, ясних, живих, і таких же відчутних для неї, як саме життя! .

Як чудово вона розповідала нам про підводне життя всіх цих істот, чиї спотворені останки тепер розсипалися в прах навколо нас. Як жваво вона описувала їхні минулі битви на тому самому місці, де вона лежала, запевняючи нас, що бачила це своїми очима; і як детально вона малювала пальцем на піску фантастичні обриси давно зниклих морських чудовиськ, буквально змушуючи нас побачити барвисту флору і фауну цієї нині млявої місцевості... [90]

Вже в той час Олена говорила про реінкарнацію.

Особливе задоволення їй приносило зібрати навколо себе компанію з молодших дітей, як почне сягати, і, привівши всіх нас у великий темний музей (в кабінеті її бабусі), змусити, затамувавши подих слухати її фантастичні історії. Кожне опудало тварини в музеї по черзі довірялося їй і розповідало історію своїх попередніх інкарнацій, тобто життів. Де вона могла почути про реінкарнацію? Хто в християнській сім'ї міг присвятити її в таємницю метемпсихозу? Як би там не було, вона розтягувалася на своїй улюбленій тварині, гігантському тюлені, і, перебираючи пальцями його м'який сріблясто-білий хутро, оповідала про його пригоди, про які нібито дізналася від нього самого. І настільки яскравими і переконливими були її історії, що навіть дорослі проти своєї волі знаходили їх цікавими. [91].

Серед слухачів Олени були і діти кріпаків. У Росії кріпосне право припинило своє існування в 1861 р., за півтора року до того, як Лінкольн скасував рабство в Америці [92]. У сім'ї Фадєєвих до кріпаків ставилися скоріше як до членів сім'ї, і княжна Олена нікому не дозволяла ображати їх. У цьому Олені Петрівні якось довелося переконатися на власному досвіді. Через багато років цю історію від самої Е. П. Блаватської почув Г. С. Олькотт, президент Теософського товариства, і записав її в своїх «Листах старого щоденника»:

Одного разу, розгнівавшись на стару няню, яка прожила в сім'ї Фадєєвих все життя, вона вдарила її по обличчю. Коли про це стало відомо бабусі, вона покликала дівчинку до себе, розпитала її, і тій довелося зізнатися в скоєному. Тоді бабуся, зателефонувавши в дзвіночок, скликала всіх слуг, яких в будинку було безліч, і зібрала їх у великому залі.. Вона сказала внучці, що вдарити беззахисну кріпаку, яка не наважиться себе захистити, – вчинок, недостойний справжньої леді; і наказала їй попросити вибачення у няні і поцілувати її руку на знак щирості.

Спершу дитина, пунцовий від сорому, був готовий чинити опір; але бабуся пригрозила, що вижене її з дому з ганьбою, якщо вона зараз же не кориться. Вона додала, що жодна по-справжньому благородна дама не відмовиться визнати свою неправоту перед прислугою, особливо тієї, яка своєю вірністю заслужила любов і довіру панів.

Будучи від природи доброю і співчутливою по відношенню до людей нижчого стану, дівчинка розридалася, встала на коліна перед старою нянею, поцілувала її руку і попросила вибачення. Чи варто говорити про те, що з цього часу вона користувалася загальним обожненням прислуги. Вона розповіла мені, як багато для неї значив цей урок, який навчив її важливому принципу – бути справедливим до тих, чиє соціальне становище не дозволяє відповісти кривдникам. [93].

Запальний характер Олени з віком не став спокійнішим. Одного разу Генрі Олькотт запитав про це її вчителів-Махатм: «Я запитав, чому її вибуховий темперамент не можна постійно контролювати, і чому вона не може постійно бути умиротвореним осередком мудрості», яким вона бувала часом. Йому відповіли, що «такий підхід неодмінно привів би її до швидкої смерті від апоплексії; в її тілі жив палкий, неприборканий дух, з дитинства не відав заборон; і якби її нестримна енергія не знаходила виходу, результати були б жалюгідними».. Олькотт продовжує:

Мені порадили ознайомитися з історією її предків, російського роду Долгоруких, щоб зрозуміти, що малося на увазі. Я послухався поради, і побачив, що цей благородний і войовничий рід, висхідний до Рюрика, завжди відрізнявся відвагою, безстрашністю перед обличчям будь-якої небезпеки, пристрасною любов'ю до свободи і незалежності і відсутністю страху перед наслідками виконання їх бажань.

Розділ 10
Загадкові події

Для Олени вся природа була сповнена загадкового, незвіданого життя, – розповідає Віра. – *Вона чула голоси різних предметів і речовин, живих і мертвих* ; і вірила, що свідомість є не тільки у таємничих сил, які вона бачила і чула там, *де інші могли розгледіти лише порожнє місце* , але і у неживих предметів, таких як галька, ливарна форма і фосфоресцирующая гнилушка [94].

Ймовірно, через ці переконання Олену тягнуло до 100-річного старця на прізвисько Бараній Буерак, який жив недалеко від Саратова.. Подейкували, що він святий, знахар і цілитель. Його житло знаходилося в яру в сусідньому лісі. «Він знав все про цілющі властивості трав і квітів, – розповідає Віра, – про нього ходили чутки, ніби він вміє передбачати майбутнє». Особистість Буєрака володіла в очах Олени «неймовірною привабливістю», продовжує Віра:

Вона приходила до таємничого старця, як тільки видавалася можливість... Опиняючись там, вона засипала його питаннями і захоплено слухала його роз'яснення про те, як навчитися розуміти мову бджіл, птахів і тварин... Він постійно говорив нам про неї: «Маленька паня зовсім не така, як ви всі. Великі події очікують її в майбутньому. Шкода, мені не дожити до виконання своїх прогнозів; *всі вони здійсняться* !» [95].

Мудра персона іншого порядку, ніж Буерак, мабуть, була зацікавлена в благополуччі Олени. «З раннього

дитинства у неї залишився спогад, – пише Сіннетт, – про бачення степеневого захисника, чий образ раз у раз виникав в її уяві з самого ніжного віку.. Цей захисник завжди був один і той же, його риси не змінювалися; згодом вона зустріла його наживо, і він був їй так знайомий, ніби вона знала його з дитинства». [96].

Немає жодних свідчень того, що Олена розповідала своїм рідним про цю людину. Однак Віра згадує, що в дитинстві Олена говорила: «Мудреці існували в усі часи, існують вони і в наші дні, але відкриваються лише тим, хто гідний бачити і знати їх, тим, хто повірить їм, а не підніме на сміх». [97].

Можливо, саме так званому захисникові вона зобов'язана своєю невразливістю, якщо вірити тому, що розповів Сіннетт про деякі випадки з її життя. Перша подія трапилася з нею у фамільній галереї, де висіли портрети її предків Долгоруких.. Одна з картин порушувала цікавість Олени. Вона була завішена і висіла так високо, що до неї не можна було дотягнутися. Рідні не говорили, хто був на ній зображений, тому Олена одного разу непомітно проникла в кімнату, коли нікого поруч не було. Далі зі слів Сіннетта:

Вона присунула до стіни стіл і ухитрилася поставити на нього ще один невеликий столик, зверху якого поставила стілець, і, нарешті, піднялася на цю хитку конструкцію. Ледве дістаючи до картини, вона оперлася однією рукою об пилову стіну, а інший викрутилася віддернути фіранку. Вид картини так вразив її, що вона здригнулася, і цього руху вистачило для того, щоб перекинути нестійку споруду. Що сталося далі, вона не пам'ятала. Вона втратила свідомість в той момент, коли похитнулася і почала падати, а прокинулася, лежачи на підлозі, абсолютно неушкоджена. Столи і стілець були на своїх звичайних місцях, фіранка повністю закривала портрет, і вона могла б подумати, що все це їй наснилося, якби не відбиток її маленької долоні, що залишився на пиловій стіні поруч з картиною. [98].

Іншого разу, розповідає Сіннетт, Олена дивом зберегла життя за не менш дивних обставин: «Кінь під нею понесла – вона впала, і її нога заплуталася в стремені. До того часу, як кінь зупинився, Олена могла б бути мертва, якби не таємнича сила, яка витала навколо неї, не даючи їй впасти наперекір гравації».

Як зазначив Сіннетт в книзі «Випадки з життя мадам Блаватської»: «Якби подібні дивовижні історії були рідкістю в житті мадам Блаватської, я б не став включати їх в її біографію. Однак, як ви самі переконаєтеся пізніше, вони складають основну частину того, що має розповісти про неї кожна людина, яка коли-небудь з нею стикався».

Що ж стосується дивних подій, описаних у цьому розділі, то Е. П. Блаватську явно не задовольняла відведена їй роль учасниці. Вона хотіла розуміти їх, як і свої зростаючі психічні здібності. Але звідки їй було взяти книги на подібні теми? У листі до свого друга дитинства, князя Олександра Дондукова-Корсакова, Блаватська згадує бібліотеку, яку її бабуся успадкувала від свого батька, князя Павла. У ній налічувалися сотні книг про алхімію, магію та інші окультні науки.. «Всі ці книги я прочитала з найбільшим інтересом ще до того, як мені виповнилося 15... – пише вона. – Скоро ні Парацельс, ні Кунрат, ні К. Агріппа не зможуть навчити мене чомусь новому [99] Лише роки по тому, під час подорожі на Схід, вона знайшла більш докладні відповіді на питання, що її цікавлять.

* * *

У цьому розділі зустрічаються слова *магія, магія та окультний* . Слід пояснити, яким змістом їх наділяє Е. П. Блаватська у своїх творах. У Теософському словнику навпроти слова *маг* Наведені цитати з її власної книги «Викрита Ізида»:

Цей термін, колись пов'язаний зі славою і відзнакою, з часом придбав спотворене значення, далеке від первісного. Колись він вселяв шану і повагу, позначаючи людину знаючого і мудрого. Тепер же він перетворився на епітет, що описує шахрая і обманщика; іншими словами, шарлатана або того, хто «продав душу дияволу» застосовує свої знання в зло, в низьких і небезпечних цілях – згідно з вченнями духовенства... Це слово похідне від *магх* , мах або *маха* – що в перекладі з санскриту означає «великий», тобто людина, що володіє езотеричними знаннями.

О. П. Блаватська додає, що в латині є слово *Magi* – «волхв», відоме всім з історії народження Христа, в якій три мудреці, або волхва, побачили Вифлеємську зірку [100].

Блаватська *білу* або *Благотворна магія* як «божественну магію, якій не властива себелюбство, жадоба влади, почестей або наживи, яка використовується тільки на благо всього світу в цілому і свого ближнього зокрема. Найменша спроба використовувати власні надприродні сили для задоволення своїх бажань перетворює їх на чорнокнижжя або чорну магію».

Терміни *біла* и *чорна магія* , зрозуміло, ніяк не пов'язані з кольором шкіри. У статті Е. П. Блаватської «Практичний окультизм», надрукованій в теософському журналі «Люцифер» в 188 р., говориться: «Від одного лише *внутрішнього спонукання* залежить, стане застосування надприродних сил чорною, небезпечною або ж білою, благотворною магією».

У словнику повідомляється, що слово *окультний* походить від латинського *occultus* – «прихований». Блаватська стверджує, що справжній окультизм анітрохи не пов'язаний з окультними мистецтвами, такими як алхімія, месмеризм і культивування різних психічних здібностей. В Індії справжній окультизм називається *атма видья* , що сходознавці перекладають просто як «знання душі» або «справжня мудрість». Насправді значення цього терміна набагато глибше. Той, хто йде по цій стежці, стає володарем «благотворних сил природи... не для себе, але для світу, в якому живе». І лише коли себелюбне я“ зводиться до нуля, можливе єднання з вищим Я“... Тоді чудовий Авгоейд, божественне Я, вібрує в свідомій гармонії з обома полюсами людської Сутності – з людиною очищеним і вічно чистою душею» і стає «єдиним і нероздільним з Ним назавжди» [101].

Глава 11
Від'їзд до Тифлісу

1845. приніс родині Фадєєвих чимало хвилювань. Андрія Михайловича примушували залишити посаду губернатора Саратова. Подальша його доля була неясна. Кілька місяців він провів у Петербурзі, чекаючи переведення на нове місце служби.. Нарешті до нього на допомогу прийшов його давній друг, граф Воронцов, намісник на Кавказі, який запропонував йому зайняти посаду керуючого державним майном на недавно відвойованій у турків землі.. За час служби на Кавказі Андрій Михайлович був кілька разів підвищений у званні.

Переїзд з улюбленої Росії в «варварську Азію» виявився справжньою тортурою для сім'ї. До того ж їхати туди без збройного супроводу було небезпечно. Сотня тисяч російських солдатів були розквартировані на Кавказі, щоб захищати кордони і відбивати набіги черкеських горців на місцеве населення [102]. Роки потому дядько Олени Ростислав написав огляд «Шістдесят років Кавказької війни», що став класичним джерелом відомостей про конфлікти безлічі етнічних і релігійних спільнот, які жили на цій екзотичній субтропічній території з її пишною рослинністю і величними сніговими вершинами. Свого часу ці чудеса і залишки стародавньої іранської мусульманської культури залучили таких видатних діячів культури, як Пушкін, Толстой, Чехов і Чайковський. [103].

Чоти Фадєєвих разом з юною Надією першими відбули з Саратова, щоб зробити всі необхідні приготування для приїзду інших. У міру того, як вони наближалися до Астрахані, натовпи німецьких іммігрантів, які і через 10 років пам'ятали Андрія Михайловича за його чесність і принциповість, гаряче вітали його кожен раз, як судно швартувалося до причалу, щоб поповнити запаси палива і провізії.

Через кілька тижнів подорожі по морю і суші вони нарешті прибули в столицю Грузії, Тифліс, сучасний Тбілісі. Залишилися вдома довелося чимало похвилюватися, чекаючи звісток про їх благополучне прибуття, адже в той час листи могли йти місяцями.

Пройде майже рік, перш ніж діти Олени Андріївни і їх тітка Катерина з чоловіком Юлієм Вітте і двома синами зможуть возз'єднатися з рідними. Тим часом в їхньому житті теж спостерігалися великі зміни.

Літо і осінь вони провели на іншому березі Волги, де Юлій Вітте керував великим державним господарством. Віра писала:

Що за зелене, широке роздолля, що за тиша та гладь да Божа благодать представилася нам, дітям, незвичним до справжнього села, в цьому степовому заволзькому просторі... Тут не було ні гостей, ні галасливого з'їзду наших подруг; ні феєрверків, ні акробатів, ні музики, якими нас балували в останні роки перебування наших на дачі. До нас близько підступило просте сільське життя, з її роботами, про які ми і поняття мати не могли. Леля, захоплюючись своїми фантазіями, вселила мені думку, що ми тепер звернулися в «зовсім простих дівчаток», в племінниць «сільського фермера»; а дядько наш такий же простий фермер, як farmer Gray в англійській повісті цього імені.

Дітей переповнювала «проста, здорова енергія» їх нового життя [104].

З приходом зими сім'я повернулася в Саратов, але не в маєток губернатора, а в крихітний будиночок з кімнатками не більше чулана. Олена журилася: «Ось вона, справжня бідність!» З щемливою тугою дивилися дівчатка на свій старий будинок, який тепер зайняв новий губернатор [105].

У травні 1847 р. прийшов час їхати в Тифліс. У своїх мемуарах Віра жваво і барвисто описує їх подорож, повну подій, і перші роки життя на Кавказі [106].

Сім'я оселилася на околиці міста в недавно збудованому прекрасному палаці, який належав комерсанту з Вірменії. Через рік вони переїхали в особняк, колишнім власником якого був князь Чавчавадзе. У ньому обидві сім'ї – Фадєєви і Вітте – прожили 20 років і повернулися в Одесу вже після смерті Олени Павлівни, Андрія Михайловича і Юлія Вітте.

Влітку вулиці Тифлісу перетворювалися на справжнє пекло, і всі, хто міг, рятувалися від спеки в горах. Тому за наступні роки діти Ганів зі старшими родичами об'їздили безліч гірських оздоровчих центрів і мінеральних джерел, якими славиться Кавказ. [107]. Віра розповідає про те, як під час однієї з поїздок Олена, Надя, Катерина і її чоловік ледь уникли смерті: «раннім же літом снігу на кавказьких велетнях починають танути, сповзають, вагою своєю все захоплюючи, завалюючи шляхи і ховаючи під собою зустрічних мандрівників. У той час перевал через гори був загибеллю сотень людей». Сім'я своїми очима спостерігала сходження лавини з піку Майорші, від якої вони дивом врятувалися: «За найщасливішої випадковості, дядько Юлій Федорович, шкодуючи змучених коней, ледь втягнули екіпажі на Кайшаурські висоти, наказав відпочити кілька хвилин біля духана.. Поки винесли ямникам по склянці горілки, пройшло, можливо, хвилин 10, – і вони-то і виявилися рятівними: не перечекай вони їх, весь поїзд, як раз, потрапив би під масу снігу, і всі скотилися б навіки в прірву...» [108].

Розділ 12
Прощання з дитинством

У віці 16 років в житті Олени Петрівни, мабуть, настав переломний момент. З того часу, говорила вона, «у мене завжди була *Друга* життя, таємнича, незбагненна навіть для мене, до тих пір, поки я вдруге не зустріла мого ще більш таємничого індуса». [109]. Досі вона вела активне суспільне життя, повне танців і балів [110]. Пані Єрмолова, дружина губернатора Тифліса, в розмові з подругою, Е. Ф. Писарєвої, відгукувалася про Олену як про «блискучої, але норовливої юної леді». Писарєва додала: «Ті, хто був давно з нею знайомий, згадували про неї із захопленням – непохитна, імпульсивна, життєрадісна вона так сумувала і зляка». [111]. Однак тепер Олена була сильнішою, ніж будь-коли, занурена у вивчення містичних книг у бібліотеці свого прадіда.. Саме в цей час вона зустріла того, з ким могла обговорювати подібні теми: князя Олександра Голіцина, старшого сина друга родини Фадєєвих, князя Володимира Сергійовича Голіцина. За словами Віри, Олександр був частим гостем в їхньому будинку. В одній з останніх статей, «Російський шлях до теософії», професор Академії наук РСР Дмитро

Леонідович Співак називає князя Олександра «відомим франкмасоном і містиком».. Через кілька місяців князь виїхав з Тифлісу, і невідомо, чи довелося Е. П. Блаватської зустріти його знову [112].

Олександр, безсумнівно, мав багатий досвід у сферах, які Олена пристрасно бажала вивчити. Він чимало знав про святі місця в Греції, Єгипті, Ірані і навіть Індії.. Не дивно, що, володіючи такими нахилами, Олена обтяжувалася обмеженим життям і традиційними обов'язками, відведеними жінкам в ті часи.. І раптом сталося те, що, як могло здатися спершу, ще сильніше обмежило її свободу.

Взимку 1848–1849 рр.. Олена, 17 років від роду, потрясла рідних звісткою про свої заручини. Ще більш дивним виявився вибір чоловіка. Надя пояснила, як відбулися заручини: «Одного разу гувернантка сказала Олені, що жоден чоловік не погодиться стати її чоловіком через її поганий характер. Вона додала з насмішкою, що навіть старий, якого Олена вважала потворним і зі сміхом називала безперим вороном“ – і той не візьме її в дружини! Цього було достатньо: через три дні він вже просив її руки». [113].

Незабаром, перелякана тим, що накоїла, Олена спробувала умовити своїх родичів перешкодити шлюбу. Вони відмовилися, а бабуся Олена була занадто слабка, щоб втрутитися [114]. Тоді вона попросила нареченого відмовитися від неї: «Ви зробите величезну помилку, одружившись на мені. Вам же прекрасно відомо, що Ви годитесь мені в діди». Але її благання не були почуті. У відчаї Олена втекла з дому, але повернулася через кілька днів. Ніхто не знав, де вона була весь цей час, але її відсутність дала привід для пліток, і тепер її родичі сильніше колишнього хотіли, щоб вона вийшла заміж і оступилася. На загальне здивування, вона більше не противилася шлюбу. Як Олена згодом розповіла близьким друзям, її осяяло, що, будучи заміжня, вона позбудеться постійного контролю, який був звичайною справою для незаміжніх дівчат з благородних сімей того часу. [115].

Олена вийшла заміж за Никифора Блаватського в маленькому містечку поблизу Ерівані (нині Єреван) 7 липня 1849 р. незадовго до свого вісімнадцятиріччя. [116]. Це було пишне свято з безліччю гостей з Тифлісу. До місця одруження Никифора супроводжували 20 лихих курдських вершників, до яких дійшла звістка про те, що їх колишній комендант збирається одружитися [117].

Зі спогадів Наді про день весілля:

ї намагалися нагадати бесідами про урочисте одруження, її майбутні обов'язки перед новоспеченим чоловіком і сімейного життя.. Через кілька годин, стоячи перед вівтарем, вона почула звернені до неї слова священика: «Ти повинна шанувати чоловіка свого і коритися йому».. При звуку ненависного їй слова «повинна» її обличчя спалахнуло від гніву, а потім стало мертво блідим. Ніхто не почув, як вона процідила крізь стислі зуби: «Нічого я не повинна» [118].

Розповідь завершує Віра:

Того ж дня після обіду молоді поїхали в Даричичаг – гірське місцеперебування всіх ерівanських службовців у літній час. На гору Безобдал, по якій круто звивалася дорога, вони в'їхали верхи. Крім їх оригінального конвою [Курдов], безліч гостей, що були на весіллі... поїхали проводжати їх. В'їхавши на перший уступ, всі зупинилися, Леля нам махала хусткою; курди підняли свої волохаті піки на знак прощання, деякі вистрілили, і потяг зник.

Я гірко заплакала. Особливої дружби з сестрою у мене не було, – їй заважала різниця років і характерів наших, – але ми один одного завжди гаряче любили. Це була перша наша розлука, і розлука – сумна! Вона клала ... кінець моєму дитинству і отроцтву, кінець всьому, що було мені донині здавалося мило, [119].

Що до Олени, вона думала, що навічно розлучається зі своєю улюбленою сім'єю. Вона мала намір в той же день втекти від Никифора і виїхати з Росії через кордон з Іраном. Очевидно, вона підговорила одного з курдів допомогти здійснити її плани, але замість цього той розповів про них її чоловікові. З того дня вона перебувала під безперервною охороною [120].

Всі три місяці спільного життя між подружжям йшла безперервна війна характерів. Никифор вимагав від Олени виконання подружнього обов'язку, а вона відмовлялася. Перші два місяці вони провели в Дарічичазі («країні квітів»). Наприкінці серпня молодят відвідали старші Фадєєви, Надя і Катерина, після чого вони разом вирушили в Еривань [121]. Тут Олена провела останній місяць зі своїм чоловіком, нині губернатором регіону. У зв'язку з цією його почесною посадою вони жили в казково прекрасному Сардарському палаці, колишньої резиденції турецьких правителів.

На тлі навколишніх пейзажів Ерівані виділяється біблійна гора Арарат. У супроводі свого сторожа, курдського князя Сафара Алі Бека – який, за словами Е. П. Блаватської, одного разу врятував їй життя, – Олена кілька разів верхи перетинала турецький кордон і огинала гору [122].

З плином часу відносини з Никифором все погіршувалися, і одного разу у вересні, вислизнувши від охорони, Олена ускакала в Тифліс – ризиковане подорож для самотньої жінки в той неспокійний час. «Я сховалася у своєї бабусі, – пише вона. – Я поклялася, що вб'ю себе, якщо мене змусять повернутися» [123].

Від Олени Петрівни Сіннетт дізнався, що «була скликана сімейна рада, яка прийняла рішення відіслати непокірну наречену до батька». Він обіцяв зустріти дочку в Одесі, і вона негайно ж вирушила в супроводі лакея і покоївки в порт Поті, звідки пароплав повинен був доставити її до батька. Однак, за словами Сіннетта:

ї відчайдушна спрага пригод укупі з підозрою, що батько може спробувати відновити невдалий шлюб дочки, змусили її внести свої коригування в плани родичів. Під час поїздки по Грузії Олена підлаштувала кілька складнощів... через які вона і її супроводжуючі запізнилися на пароплав в Поті. У порту стояло маленьке англійське судно. Пані Блаватська піднялася на борт – за її словами, судно називалося «Комодор». » – і переконала шкіпера допомогти їй за щедру винагороду.

«Комодор» спершу прямував в Керч, потім в Таганрог на Азовському морі, і, нарешті, в Константинополь. Пані Блаватська взяла квитки для себе і своїх слуг, нібито до Керчі. Після прибуття в порт вона відправила слуг на берег, щоб вони знайшли кімнати і підготували їх для неї до завтрашнього ранку. А вночі, звільнившись від останніх уз, що зв'язують її з минулою в'язкою «Комодія».

Ця коротка подорож виявилася багатою на пригоди.

Під час перевірки «Коммодора» береговою охороною в Таганрозі довелося піти на хитрощі, щоб вони не

запідозрили присутності зайвої людини на судні. Єдине затишне місце – серед мішків з вугіллям – пасажирка визнала непривабливим, і там довелося ховатися юнзі, в той час як вона, прикинувшись хворий, причаїлася на його ліжку. Далі, коли судно прибуло до Константинополя, виникли інші труднощі, і їй довелося спішно добиратися до берега в каюці. [124] з мовчазної згоди стюарда, щоб уникнути переслідування шкіпера.

У Константинополі їй нарешті посміхнулася доля, і вона зіткнулася зі знайомою з Росії, графинею К. Вони стали близькі і разом відвідали Єгипет, Грецію та інші країни Східної Європи.

Частина 2
У пошуках відповідей

Розділ 1
Початок мандрів

Чи були спрага пригод і бажання втекти від чоловіка єдиними причинами, за якими Олена Петрівна Блаватська проміняла життя в розкоші і комфорті на незліченні труднощі, з якими самотня жінка може зіткнутися у величезному ворожому світі?

Відповідь на це питання міститься в її листах князю Дондукову-Корсакову, з яким вона познайомилася в Тифлісі під час перебування його найближчим помічником намісника. З часом князь стане київським генерал-губернатором і головноначальницьким в інших регіонах. Коли Блаватська писала йому з Індії в 1880 р., він жив у Тифлісі і займав пост генерал-губернатора Кавказького округу [125].

Пройде 70 років, перш ніж стане відомо про існування цих листів. Після смерті князя вони потрапили в руки Лео Семере, угорця невідомого походження. Намагаючись продати їх, він звернувся в кілька теософських товариств, але потім раптом зник, припинивши переговори. Семере прийшов до переконання, що це листування – його талісман, який дарує володарю безсмертя. Будучи угорським політичним активістом, Семере рятувався від переслідування нацистів, переїжджаючи з місця на місце. І лише смертельно захворівши, погодився розлучитися з листуванням. [126].

В одному з листів до князя Олена Петрівна відповідає на його питання щодо обставин, які привели її до особистої зустрічі з її «таємничим індійським Учителем», який до цього був їй лише у снах і видіннях. «Я була в пошуках *невідомий,* – писала вона. – Якби, розмовляючи з вами про алхімію, я міркувала про шлюбний союз червоною *Діви* “ з астральним мінералом“, тобто про філософському камені (єдність Душі і Духа), то не послали б ви мене до біса? Але чи не правда, що, висловлюючись на певну тему, мені слід використовувати належну термінологію, яка відповідає предмету розмови?»

У цьому самому листі Блаватська зізнавалася в тому, що вивчала книги з бібліотеки прадіда, присвячені «алхімії, магії та іншим окультним наукам». «Парацельс, Кунрат і Агріппа, – писала вона, – всі вони говорили про одруження червоної Діви з Ієрофантом“ або астрального мінералу з [127], яке на Сході прийнято називати гармонією Інь і Ян.

За часів Є. П. Блаватської освічені люди висміювали похмуру мову алхіміків, але сьогодні справа йде інакше. Останні 30 років життя Карл Юнг присвятив «алхімії в релігійно-психологічному сенсі» [128]. «Повинен зізнатися, – писав Юнг, – мені нелегко було побороти властиве багатьом упередження проти уявної абсурдності алхімії... Однак моє терпіння було щедро винагороджено... Справжня алхімія не може бути засобом збагачення або кар'єрою, вона справжнє мистецтво, яке народжується тільки в мовчазному, самовідданому» [129]. З «Алхімічних досліджень» Юнга стає ясно, що справжні прихильники алхімії «не були пересічними золотошукачами, але прагнули володіти золотом знань; їх цікавила не трансмутація основних металів, а психічна трансформація їх власної особистості; їх метою був не еліксир безсмертя, а філософський камінь, таємничий *lapis* «Сама людина, що символізує» [130]. Блаватська писала, що в містичному сенсі «філософський камінь символізує трансмутацію нижчої тваринної природи людини у вищу божественну». Останню вона називає «універсальним розчинником» [131].

Символ *червона* Діва вимагає додаткових роз'яснень, оскільки червоний колір у більшості людей асоціюється з пристрастю. Юнг стверджує, що «червоний і білий є квітами алхімії; червоний символізує сонце, а білий місяць» [132] Блаватська згадує схожим чином «божественне золотисто-червоне світло сонця», яке «не має нічого спільного з багряною червонотою кама-рупи» [133]. (Складноскладове слово «кама-рупа» на санскриті позначає пристрасну людську натуру.) Як інтригуюче пише Юнг, триєдність тіла, душі і духу «повинно перетворитися в коло, тобто, в *безперестанне поневіряння* або вічне полум'я». (Виділено курсивом автором тексту.) [134].

З того часу, як Е. П. Блаватська покинула Росію, події її життя стає складніше підтвердити документально. Вона не вела щоденника, і поруч не було її рідних, які могли б стати свідками цих подій. Надя пише: «За перші вісім років ми, сім'я її матері, не отримали від неї ні звісточки, ні єдиної ознаки життя, оскільки вона боялася, що її вистежить законний пан і повелитель“». Лише її батько «один знав про її місцеперебування. Розуміючи, що він не в силах змусити її повернутися до [Нікіфору], він мовчазно погодився з її втечею і відсилав їй гроші, коли вона перебувала там, де могла безпечно отримати їх». [135].

Віра Петрівна Желіховська (1835–1896), сестра Є. П. Блаватської

Критикам Блаватської здається неймовірним той факт, що в ті дні жінка могла спокійно подорожувати по тих країнах, в яких, як стверджувалося, вона побувала. В особистому листуванні з Сіннеттом, який в той час перебував у процесі створення її біографії, вона напише:

Що, якби я зізналася вам, ні краплі при цьому не збрехавши, що [в Індії] я була в чоловічому одязі (адже я була дуже струнка в той час)? Що б сказали на це люди? І коли ми зі старою графинею [Кисельової] були в Єгипті, я переодягалася студентом, до її чималого задоволення. «Пан студент», так вона мене називала. Тепер Ви бачите всі мої труднощі? Те, що для іншого було б сприйнято як дивацтво або каприз, нині буде лише компрометувати мене [136].

У Каїрі Е. П. Блаватська зустріла професора Альберта Лейтона Росона, який на той момент був студентом художнього інституту в Сполучених Штатах. Так як вони знову зустрілися в Нью-Йорку два або три роки потому, а потім доля зіштовхнула їх в цьому ж місті в 1870 р. , його можна вважати важливим свідком деяких її подорожей. У самого Росона було цікаве життя, про яке написано в книгах «Хто є Хто в Америці» (1607) і «Біографічний словник видатних американців XX століття».. Він вивчав юриспруденцію і брав участь в археологічних дослідженнях, отримав ступені доктора богослов'я і юридичних наук в Оксфорді, а також медичний ступінь в паризькій Сорбонні. Автор безлічі книг про релігію, філологію та археологію, він чотири рази побував на Сході..

Свою зустріч з Блаватською Росон описав в одній зі статей вже після її смерті. Тоді вона сказала йому, що займається справою, яка одного разу звільнить людську свідомість від кайданів. Росон зазначив, що «вона була абсолютно безкорислива у своєму прагненні, часто повторюючи: Те, що я роблю, виходить не від мене, а від того, хто послав мене“». (Євангеліє від Іоанна, 7:16) [137].

Подорож на Середній Схід виявилося для Олени Петрівни суцільним розчаруванням. Вона писала князю Дондукову:

Де б я не була – в Афінах, в Єгипті, на берегах Євфрату – я скрізь шукала свій філософський камінь... Я жила з кружляючими дервішами, з друзами Лівану, з арабськими бедуїнами і з марабутами з Дамаска. І я ніде його не знайшла! Я вивчила некромантію і а кристалізм «А [138]

П. Блаватська вирушила з батьком у подорож по Європі, про що вона згодом повідомила французькому кореспонденту [139]. Ймовірно, під час цієї поїздки вони побували в Лондоні. За її словами, це сталося в 1844-му або 1845 р., але вона не відрізнялася хорошою пам'яттю на дати [140]Виходячи зі списку подій, який вела Віра, ні Олена, яка на той момент жила в Саратові, ні її батько, зайнятий військовою службою, не могли в ті роки провести кілька місяців за кордоном. [141]. Однак в 1850 р. вони цілком могли відвідати Лондон.

Метою візиту могло бути її бажання вдосконалити свої музичні навички. Блаватська згадувала, що їй дав кілька уроків сам «старий Мошелес», віртуозний піаніст і композитор, викладач Лейпцизької консерваторії.. Все це наводить на думку про те, що вона збиралася зробити музику своєю професією. Кажуть, через кілька років Блаватська справді дала кілька концертів в Англії і континентальній частині Європи. [142].

Мабуть, Олена Петрівна недовго залишалася з батьком. Вона попрямувала в Париж, де, за словами Сіннетта, познайомилася «з багатьма прославленими літераторами того часу, і де знаменитий месмерист, який і зараз живий, хоча і знаходиться в похилому віці, відкрив в ній вражаючі психічні здібності.. Він прагнув взяти її під контроль як медіуму. Але не існувало ланцюгів, здатних утримати її, і вона впорхнула з Парижа, ймовірно, щоб уникнути його впливу». [143].

На початку 1851 р. Е. П. Блаватська повернулася до Лондона, щоб стати компаньйонкою старої подруги сім'ї, графині Багратіон. Вони зупинилися в готелі «Майвартс», який тепер називається «Клеріджес». З моменту від'їзду з Росії минуло вже два роки, і Блаватська перебувала в глибокій депресії. Слова Вольтера, якими він охарактеризував свій стан, луною відгукувалися в її думках: «40 років зі свого земного шляху я провів у пошуках філософського каменя істини... і все ще залишаюся в невіданні». [144].

Через 30 років вона розповідала Дондукову-Корсакову про цей етап свого життя:

Відчуваючи огиду до всього світу, втомившись від бідної старої графині Багратіон, яка тримала мене під замком в готелі «Майвартс», змушуючи читати Четьї-Мінеї і Біблію, я втекла на міст Ватерлоо, захоплена відчайдушним бажанням померти. Спокуса зробити це давно вже підкрадалася до мене. Цього разу я йому не опиралася, і каламутні води Темзи здавалися мені м'яким ліжком. Я шукала вічного спокою, не зумівши знайти «камінь» і втративши «Діву» [145].

Потім перед її поглядом виникла фігура її Вчителя і покровителя. Він «пробудив і *врятувати* мене, і, щоб примирити мене з життям, пообіцяв мені Камінь і Діву“», – згадує Олена Петрівна [146].

Розділ 2
Пам'ятна ніч

У 1851 році в лондонському Гайд-парку проводилася Всесвітня виставка. У чудовому Кришталевому палаці можна було побачити «промислові роботи всіх народів», включаючи новітні винаходи в галузі науки і техніки.. Королева Вікторія відкрила виставку в травні, і до моменту її закриття, в жовтні, на ній встигло побувати більше шести мільйонів відвідувачів з усіх частин світу. Невідомо, чи була Е. П. Блаватська вражена цією подією століття, але саме там відбулося саме незвичайне знайомство в її житті. Одну з індійських делегацій супроводжував Учитель з її сновидінь! «Я двічі бачила його, – писала вона Сіннетту. – У перший раз він відокремився від натовпу, потім наказав мені зустрітися з ним в Гайд-парку. Я не можу, не повинна говорити про це. Я не хочу розповідати про це на весь світ». [147].

і автор, графиня Констанція Вахтмейстер, вдова колишнього шведського посла в Лондоні, жила з Оленою Петрівною в Німеччині та Бельгії під час створення «Таємної Доктрини».

Графиня писала:

У Вюрцбурзі стався цікавий випадок. Пані Фадєєва – тітка Е. П. Блаватської – написала їй, що відправила на вулицю Людвігштрассе коробку з усяким мотлохом (речами, які Блаватська залишила, залишаючи Росію в 1860-х рр.). Коли коробку доставили, на мене було покладено завдання її розпакувати. Одну за іншою дістаючи речі з коробки і передаючи їх пані Блаватській, я слухала її захоплені вигуки. Вона сказала: «Подивися, що я написала в 1851 р. , в той день, коли побачила мого благословенного Вчителя»; і вона показала мені альбом для начерків, в якому вицвілими чорнилом були написані кілька рядків, що описують цю зустріч [148].

Цей альбом все ще існує, і тут ви бачите копію однієї з його сторінок [149].

Рис. 1. 1851. Зображення човна; день, коли Є. П. Блаватська вперше зустріла свого Вчителя. (Журнал «Теософіст», серпень 1931, с. 558. Архіви Теософського товариства в Адьярі)

Графиня запитала Блаватську, чому згаданий Рамсгіт (курортне місто на Північному морі), якщо раніше та говорила, що зустріла Вчителя в Лондоні. Вона пише: «Е. П. Блаватська сказала мені, що це хитрість для відведення очей, щоб ті, хто випадково відкриє її книгу, не дізналися, де насправді вона зустріла свого Вчителя».

Тоді Олена Петрівна повідала графині про обставини цієї зустрічі:

Одного разу вона йшла по вулиці і раптом, на своє здивування, побачила високого індуса, оточеного іншими індійськими вельможами.. Вона негайно ж дізналася його... і першим бажанням було підійти і заговорити з ним, але він знком попросив її залишатися на місці. Стоячи нерухомо, ніби зачарована, вона спостерігала, як він пройшов повз. Наступного дня вона пішла в Гайд-парк, щоб прогулятися там на самоті і спокійно подумати про цю дивовижну подію. Піднявши очі від землі, вона побачила, що до неї наближається знайома фігура. Вчитель сказав їй, що приїхав до Лондона з індійськими принцами заради важливої місії. Він прагнув зустрітися з нею особисто, оскільки йому буде потрібно її допомога в майбутній справі (про характер якого він не згадав).. Для підготовки до цього важливого завдання... їй доведеться провести три роки в Тибеті [150].

Сама графиня перебувала «в Англії під час візиту індусів і пригадує, що чула про цю свиту вишукано одягнених чоловіків, один з яких був неймовірно високим». [151] За чутками, зростання вчителя Є. П. Блаватської становило більше двох метрів.

Перед тим як відправитися в Індію, Олена Петрівна попросила благословення у батька. Констанція Вахтмейстер вважала, що в той час він перебував у Лондоні, але Блаватська запевнила Сіннетта у зворотному [152]. Отже, вона могла отримати його схвалення тільки поштою. Отримавши його, вона відразу ж поїхала в Індію, повідомляє графиня [153] Вірніше, по дорозі до Індії вона відвідала обидві Америки, оскільки хотіла спершу побачити Новий Світ.

Розділ 3
Новий Світ і мати Індія

П. Блаватська прагнула побачити Новий Світ, виявилося її бажання познайомитися з мудрістю індіанців. [154]. Але лише через роки вона зможе повною мірою оцінити вплив цього рішення на її діяльність. «Таємна Доктрина» вчить:

...Навіть зараз, на наших очах, нова раса і раси знаходяться в освіті, і що саме в Америці трансформація ця буде відбуватися, і вона вже тихо почалася. З чистих англо-саксонців, ледь 300 років тому, американці Сполучених Штатів вже стали окремою народністю, і, завдяки сильній домішки різних національностей і шлюбів між ними, вони є расою майже *sui generis* Не тільки розумово, а й фізично.

Таким чином, людству Нового Світу, який набагато старше нашого старого світу... призначено Кармою сіяти насіння для прийдешньої великої і набагато більш блискучої Раси, ніж всі ті, про які ми знаємо зараз. За Циклами Матерії будуть слідувати Цикли Духовності і цілком розвиненого розуму [155].

Однак в 1851 р. Блаватська вирушила в Новий Світ саме заради знайомства з індіанцями, про яких вона прочитала в романах Джеймса Фенімора Купера. Купивши квиток до Канади, вона прибула в Квебек, де її представили групі індіанців, від яких вона сподівалася дізнатися про секрети їх народної медицини. Одного разу вони зникли разом з деякими її пожитками, прихопивши в тому числі і її улюблені ботинки. [156] У «Викритій Ізіді» вона говорить про «сумні приклади швидкоплинного морального розкладання» індіанців, причиною якого

стало «життя в безпосередній близькості від християнських місіонерів і чиновників». [157].

Незабаром був складений новий план подорожі. Синнетт пише:

На перших порах Е. П. Блаватська хотіла зустрітися віч-на-віч з мормонами, які тоді починали привертати загальну увагу; але їхнє місто Науву в штаті Міссурі недавно пережив напад буйницького натовпу їх менш працьовитих і заможних сусідів, а ті небагато, хто вцілів у бійні, попрямували через пустелю на пошуки нового будинку. З огляду на ці обставини, Мексика здалася пані Блаватській привабливим, нехай і небезпечним місцем, в яке вона вирушила, відвідавши перед цим Новий Орлеан. [158].

Там вона занурилася у вивчення магії вуду, але її відвідало бачення про те, що ця секта застосовує небезпечні практики, і вона відразу ж її покинула. Синнетт продовжує:

Через Техас вона попрямувала в Мексику. й вдалося побачити більшу частину цієї небезпечної країни, подорожуючи під захистом власною часом безрозсудної відваги і випадкових людей, які час від часу піклувалися про її благополуччя. З особливою вдячністю вона говорить про старого канадця, відомого як батько Жак, якого вона зустріла в Техасі, коли залишилася абсолютно без дружнього спілкування. Він допоміг їй уникнути небезпек, які зустрілися на її шляху в той час. [159].

У 1852 р. подорожі привели її в Центральну і Південну Америку, де вона відвідала стародавні руїни. Деякі з цих пригод вона описала в «Ізиді» [160].

Вирішивши, що прийшов час вирушати до Індії, повідомляє Сіннетт, «вона написала комусь англійцю, якого зустріла в Німеччині пару років тому, і який, як їй було відомо, мав схожі прагнення, і запропонувала йому приєднатися до неї у Вест-Індії, з тим щоб потім разом попрямувати на схід».. До них приєднався ще один попутник, індус, якого Блаватська зустріла в Гондурасі.. Він виявився *чола,* тобто учнем великих мудреців. «І ось троє мандрівників у пошуках таємничого вирушили через мис Доброї Надії на Цейлон, звідки відпливли на кораблі в Бомбей», в який прибули в кінці 1852 р. Потім їхні шляхи розійшлися, «оскільки кожен з них переслідував свої цілі» [161].

П. Блаватської в Індію містяться в її листі князю Дондукову, в якому вона говорить про свого Вчителя:

В Англії я бачила його двічі, і під час нашої останньої бесіди він сказав мені: «Доля твоя знаходиться в Індії, але ти зустрінеш її пізніше, через 28 або 30 років. А зараз їдь туди і подивися країну». Я поїхала туди – сама не знаю чому! Все було немов уві сні. Я провела там близько двох років, подорожуючи по країні на гроші, які мені перераховували кожен місяць – хто це робив, я не маю ні найменшого поняття, і строго слідуючи даному мені плану маршруту. Я отримувала листи від мого індуса, але жодного разу не бачила його за минулі два роки [162].

Перед від'їздом з Індії Блаватська зробила спробу проникнути в Тибет через Непал, але була зупинена британським представником. [163]. Ці та інші відомості вона повідомила Сіннетту через 30 років після подорожі, коли підтвердити їх було досить складно, що дало скептикам привід для сумнівів у їх правдивості.. Основним їх аргументом було твердження, що її подорож до Індії могла відбутися тільки на більш пізньому етапі її діяльності.. Як би там не було, через два роки після її смерті історія з британським представником чудесним чином підтвердилася..

У 1893 році. Олькотт з другом, перебуваючи в Індії, їхав на поїзді і зустрів відставного офіцера, генерал-майора Чарльза Мюррея. У розмові прозвучала згадка про приналежність Олькотта до Теософського суспільства, і Мюррей розповів, як багато років тому він не дозволив Е. П. Блаватської в'їхати в Тибет. Олькотт записав деталі затримання на звороті свого щоденника за 1893 р. , а Мюррей підтвердив написане своїм підписом:

3 березня 1893. С. В. Едж і я зустріли в поїзді між Налхаті і Калькуттою генерал-майора Ч. Мюррея (у відставці), колишнього офіцера бенгальської піхоти, нині голови муніципалітету Монгхіра, який зустрів Е. П. Блаватську в 1854-му або 1855 р. в Панкабарі, біля підніжжя пагорбів Дарджилінга. У той час він командував загоном саперів-мінерів Себанді в званні капітана.. Вона намагалася потрапити в Тибет через Непал, «щоб написати книгу», і з цією метою хотіла перебратися через річку Рунгіт. Караул повідомив капітану Мюррею про те, що помітив там якусь європейську леді, тому він пішов за нею і повернув її назад.. Вона була сильно розгнівана, але все марно. Близько місяця вона провела з капітаном Мюрреєм і його дружиною.. Зрозумівши, що її план не вдався, вона покинула їх, а пізніше до капітана Мюррея дійшли чутки, що її бачили в Дінаджпурі.. У той час їй було близько 30 років.

Вищевикладене вірно.

Ч. Мюррей, генерал-майор

Оскільки вищевказаний текст був тут же опублікований в квітневому випуску видаваного в Індії журналу «Теософіст» за 1893 р., [164] у Мюррея була можливість ознайомитися з власними засвідченими свідченнями в друкованому вигляді і опротестувати їх у разі незгоди. Очевидно, ніхто не потрудився перевірити історію Олькотта по військовому досьє генерал-майора, поки в 1952 р. якась місіс Стенлі з Лондона не запросила більш детальну інформацію [165]. Записи підтвердили, що в 1854-му і 1855 р. Мюррей був «командиром загону саперів-мінерів в Себанді». За словами Меріон Міде, Мюррей «розповів Олькотту, що в 1854-му або 1855 р. одна європейка намагалася перетнути кордон, але була затримана вартою» [166]. Той факт, що Мюррей окремо згадав ім'я Блаватської, вона приховала з цілком зрозумілої причини. Міде, як і багато інших біографів Е. П. Блаватської, впевнена в тому, що протягом 10 років, проведених за межами Росії, та не бувала в Індії, а віддавалася аморальному життю в європейських столицях. Отже, розповіді про її подорожі є хитрими відмовками, а її Вчителі просто не існують.

Професор Росон наводить докази того, що Блаватська протягом зазначеного періоду двічі бувала в США і один раз в Індії. Що стосується Індії, то лист Росона, опублікований в 1878 р., спростовує всі звинувачення в тому, що вона ніколи не була на Сході:

«Деякі з моїх знайомих зустрічали пані Блаватську на Далекому Сході; інші лише чули про її перебування там; наприклад, відомий лікар і хірург, Девід Е. Дадлі, що практикує в Манілі; містер Френк А. Гілл з Бостона, штат Массачусетс, який жив в Індії вже не перший рік... Редактор нью-йоркського журналу Будівельник", містер Вільям О'Греді родом з індійського міста Мадрас, часто відвідував пані Блаватську в Нью-Йорку, познайомившись з нею в Індії.

Навіщо я перераховую ці докази? Навіть одне прийняте свідоцтво має вагу, при цьому тисячі свідчень буде недостатньо тим, хто вперто відмовляється вірити » [167].

У 1854 році. , після того як плани Е. П. Блаватської відвідати Тибет були зірвані Мюрреєм, вона виїхала з Індії. Князю Дондукову вона написала, що отримала від Вчителя лист: «Повертайся в Європу і роби все, що хочеш, але будь готова повернутися». Тоді Блаватська «купила квиток на корабель Гваліор", який зазнав аварії поруч з Мисом Доброї Надії, але була врятована разом з іншими двома десятками пасажирів». [168]. Ніяких подробиць того, що сталося виявити не вдалося.

Розділ 4
Другий раз навколо світу

Коли Е. П. Блаватська повернулася до Англії, між Туреччиною і Росією щосили йшла Кримська війна. У січні 1854 р. флотилії Британії і Франції увійшли в Чорне море, а в лютому імператор Микола I відкликав російських послів з Лондона і Парижа. Для росіян, що знаходяться в Англії, це був непростий час, але, за словами Віри, її сестру там утримував контракт (мабуть, пов'язаний з концертною діяльністю): «Завдяки своєму видатному музичному таланту, вона стала членом філармонічного товариства». [169].

У червні 1854 р. Блаватська знову зустріла свого Вчителя. Вона пише: «Я зустріла його в будинку іноземця в Англії, куди він прибув у супроводі розвінчаного індійського принца. Наше спілкування обмежилося двома бесідами, які, зробивши на мене сильне враження своєю несподіванкою, дивним характером і навіть строгістю звернення, все ж, як і багато інших, канули в Лету» [170]. Згаданий нею «розвінчаним індійським принцом» був, ймовірно, Даліп Сінгх, повалений махараджа Лахора. Він прибув в Саутгемптон 18 червня, а першого липня був представлений королеві Вікторії [171]. Після цього Олена Петрівна покинула Англію і поїхала в Нью-Йорк [172].

Там вона відновила спілкування з професором Росоном. За його словами, в той час йшов 1853 р., однак, 1854-й представляється куди більш імовірним. Коли, будучи молодим художником, Росон вперше зустрівся з Блаватської в Каїрі, їй було 29 років. Ось як вона виглядала в його очах тепер, 22 або 23 років від роду:

У неї було кругле обличчя, подібне лику місяця – обриси, які так цінують на Сході; погляд її яскравих, ясних очей в хвилини спокою був лагідний, як у газелі, але в гніві або збудженні вони виблискували зміїним блиском. Вся її юна фігура, до тих пір, поки їй не виповнилося 30, була сповнена гнучкості, сили і гармонії, гідної захоплення художників.. і невеликі витончені кисті рук і ступні ще сильніше підкреслювали ніжність і свіжість юності, залишаючись такими до кінця її життя.

У суспільстві вона вважалася майже чарівною, оскільки могла однією лише короткою бесідою розташувати до себе будь-якого чоловіка, який був досить розумний, щоб не вважати себе центром всесвіту.

Однак її мало турбувало захоплення чоловіків, які бачили в ній лише привабливу жінку, говорить Росон. «Вона не переставала вчитися, [hhh] згадує він, – працювала без втоми і ніколи не зупинялася на досягнутому. Більше світла, більше фактів, новітніх теорій, різних гіпотез і припущень, вічне прагнення до ідеалу». [Журнал Френка Леслі «Щомісяця лютий», більше фактів, новітніх теорій і припущень, вічне прагнення до ідеалу».

* * *

Як повідомляє Сіннетт, з Нью-Йорка Блаватська «спочатку попрямувала в Чикаго, в той час молоде місто... а потім на далекий Захід», по дорозі «перетнула Скелясті гори з караванами емігрантів, поки не опинилася в Сан-Франциско», де сіла на корабель, що відпливає на Схід. [173].

У класичному творі Джона Унру «Через рівнини» говориться про те, що «випробування переселенців 1850-х рр.. », – а саме в той час Блаватська прямувала на Захід – «були надзвичайно складними». Необхідність переправлятися через бурхливі річки і перетинати великі простори розпечених, безводних пустель була лише частиною цих труднощів. Зламане колесо воза або полегли від знемоги воли оберталися для мандрівників справжньою бідою. Вони перетинали Скелясті гори через Південний Перевал у Вайомінгу, на висоті двох тисяч метрів.

Після перевалу через Скелясті гори багато мандрівників, серед яких, за чутками, була і Е.. П. Блаватська, зупинялися в Солт-Лейк-Сіті, щоб відпочити і поповнити запаси. Відомо, що Олена Петрівна переночувала в будинку послідовниці мормонства Еммелін Б. Уеллс (1828–1921), видавниці і редактора журналу «Зразок жінки». Як розповіла місіс Уеллс онучці, Дейзі Вудс, на Блаватській були чоловічі черевики, які вона одягла спеціально для подорожі по горах і пустелях. Створювалося враження, що вона знаходиться на шляху в Мексику. [174]. Унру зазначає, що «крім готелів і їдалень, багато переселенців знаходили притулок в будинках мормонів під час зупинки в Солт-Лейк-Сіті» [175]Якщо Є. П. Блаватська справді попрямувала в Мексику і, можливо, в інші країни Центральної і Південної Америки, вона могла дістатися до Сан-Франциско на одному з прибережних суден, і вже звідти пуститися в дорогу на Схід. [176].

Перший погляд, кинутий на Тихий океан, часто залишає в пам'яті мандрівників незабутнє враження. Уолт Вітмен увічнив побачений ним морський пейзаж у вірші «Дивлячись на захід з берегів Каліфорнії», яке

розповідає про те, як багато років тому він пустився в подорож на Захід з стародавньої Індії, і ось тепер:

Дивлячись на захід з берегів Каліфорнії,
Запитую, наполегливо шукаю досі невідоме.
Я дитина, дуже стара...
На шляху до отчого будинку... дивлюся вдалину,
Дивлюся з берегів мого західного моря,
Цикл майже завершений;
Час вирушати на захід з Індостану,
З долин Кашміру...
Як довго я бродив, поневірявся по всій землі,
Тепер, дивлячись у бік будинку, я радий і задоволений,
(Але де те, на пошуки чого я відправився давним-давно?
І чому воно досі не знайдено?) [177]

Коли Е. П. Блаватська перетинала Тихий океан, наближаючись до Калькутті в 1855-му або 1856 р., [178] Можливо, вона задавалася цим же питанням: «Чому воно досі не знайдено?»

Розділ 5
Мудреці Сходу

Ви, напевно, пам'ятаєте про те, що в перший раз Е. П. Блаватська вирушила в Індію за вказівкою свого Вчителя, при цьому жодного разу його там не зустрівши. У новій подорожі все було інакше. У наступних уривках з «Викритої Ізиди» обидва подорожі Е. П. Блаватської, мабуть, злилися в одне:

Давним-давно, під час наших [179] перших мандрів на Сході, коли ми досліджували його таємні, покинуті святилища, два питання безперестанку затьмарювали наші думки: *Де, Хто і Що є Бог? Чи бачив хто-небудь безсмертний дух людини, щоб бути впевненим у його безсмертності* ?

У той час як ми були цілком поглинені вирішенням цих незбагненних питань, нам зустрілися кілька людей, наділених такими таємничими силами і глибокими знаннями, що їх можна було з повною на те підставою назвати мудрецями Сходу... Вони показали нам, що, *поєднуючи науку з релігією* [курсив С. Кренстон], довести існування Бога і безсмертя людського духу не складніше, ніж теорему Евкліда.

Ми вперше упевнилися в тому, що в східній філософії є місце тільки одній вірі – абсолютної, непохитної вірі у всемогутність власного безсмертного «Я» людини.. Нам розповіли, що це всемогутність походить від спорідненості людського духу з Всесвітньою Душою – Богом! Але Бог, сказали вони, може проявитися тільки через людський дух. Дух людини доводить існування духу Бога, як крапля води доводить існування джерела, з якого вона виникла. (ч.) VI)

Тому, додає Блаватська, коли хтось бачить людську істоту, як і ці мудреці Сходу, «проявляє неймовірні здібності, керуюче силами природи і встановлює зв'язок зі світом духів, розум, схильний до роздумів, негайно ж стверджується в думці, що, коли скоро людське духовне Я може робити такі речі, могутність Духа Отця [180] повинно бути настільки ж обширніше, наскільки міць і величина океану перевершують краплю. З нічого ніщо не відбувається; доведіть, що у людини є душа, явивши світу її чудові сили – і ви доведете, що є Бог!.. Це знання безцінно; і воно приховано тільки від тих, хто його ігнорує, висміює або заперечує саме його існування » [181].

* * *

Е. П. Блаватська писала Сіннетту про своє життя в Індії в 1856 р.: «Я переїжджала з місця на місце, нікому не кажучи, що я російська, і про мене думали лише те, що я сама хотіла ... Якби мені довелося описати цей рік, проведений в Індії, то вийшла б ціла книга» [182].

Частина її пригод в Індії і справді увійшли до книги «З печер і дібрів Індостану» [183]. Спочатку це був цикл нарисів, які вона написала з 1878 по 1886 рр. під псевдонімом Радда-Бай, і які були опубліковані в «Московських відомостях» під редакцією іменитого російського журналіста М. Н. Каткова. Нариси викликали живий інтерес у читачів, тому в 1883 р. їх видали повторно, включивши в додаток до журналу Каткова «Російський вісник», а потім продовжили публікацію циклу. У літературному відділі цього журналу публікувалися знамениті письменники, в числі яких Толстой і Тургенєв.

У книзі «З печер і дебрів Індостану» в художній формі описується частина подорожей Блаватської з її Вчителем, який з'являється там під вигаданим ім'ям Гулаб Сінгх. [184]. «Я пишу про реальні події і персонажів, – визнається вона Сіннетту, – всього лише скоротивши часовий проміжок до трьох-чотирьох місяців, хоча в реальності всі факти, явища і деякі феномени мого Вчителя відбувалися протягом декількох років» [185] Зінаїда Венгерова розглядає цей цикл нарисів у своїй статті, присвяченій життю Є. П. Блаватської, що увійшла в «Критико-біографічний словник російських письменників і вчених» (1892).

В цілому критично налаштована по відношенню до деяких етапів кар'єри Блаватської, Венгерова тим не менш не скупилася на похвали, оцінюючи цю книгу:

Твір «З печер і дебрів Індостану» не можна ставити в один ряд зі звичайними барвистими описами заморських країн. Тут автор виступає не в якості допитливої мандрівниці, що описує побачені нею чудеса. Швидше вона постає в ролі члена наукової експедиції, що вивчає основи історії людства по застиглій цивілізації Індії.. Ця мета незмінно присутня в оповіданні Радди-Бай, що надає йому особливий шарм.. Автор підкреслює кожну деталь, яка вказує на велике минуле цієї нині закріпаченої нації. Вона так просто і в той же час образно описує величні

будівлі, розкидані по Індії з незапам'ятних часів і незаймані минулими століттями.... Але куди більше, ніж всілякі витвори мистецтва, що демонструють велич індійської цивілізації, або мальовничі пейзажі, в описі яких реальність багаторазово перевершує найживішу уяву, її увагу привертає спосіб життя місцевого населення. Адже, куди б вона не прямувала, вона жила не в європейських кварталах, а в індійських бунгало, серед корінних жителів.

Читаючи її книгу, не слід ні на хвилину забувати про те, що Радда-Бай в першу чергу є теософом, що вона вирушила в Індію на пошуки таємних знань сходу, тому її увага насамперед спрямована на вчення індійських мудреців. Особливо її цікавить містична школа раджа-йогов, божественних мудреців, які розвинули в собі духовні здібності до такої міри, що навчилися творити абсолютно чудові речі. Один з раджа-йогов, Гулаб Сінгх, якого вона знала особисто... відповідав на її невисловлені питання; зникав і з'являвся, коли цього найменше очікували; відкривав мандрівникам таємні ходи в горах, що ведуть до підземних святилищ, і робив багато іншого. І він робив все це без особливих зусиль, попутно вельми правдоподібно пояснюючи свої дії. Багато з феноменів Гулаба Сінгха, описані Блаватською, нагадують ті, які вона сама згодом здійснювала.. Чи можливо, що саме від таємничого Гулаба Сінгха вона навчилася «створювати» і дезінтегрувати предмети? [186].

Книга «З печер і дебрів Індостану» була вперше частково перекладена на англійську мову в 1892 р. племінницею Е. П. Блаватської, Вірою Джонстон. Сьогодні існує ще один переклад, обсягом понад 700 сторінок, доступний в циклі Зібрання творів Блаватської. Зараз готується до публікації другий том російських творів, який стане продовженням циклу.

* * *

Зазнавши невдачі в спробі проникнути в Тибет через Непал під час першої подорожі до Індії, Блаватська знову спробувала потрапити туди через Кашмір. У своєму звіті про зустріч з генерал-майором Мюрреєм, який зірвав першу спробу, полковник Олькотт додає:

В одній з офіційних поїздок по півночі Індії я напав на слід її чергової спроби відвідати Тибет в особі індійського пана, що живе в Барейллі. Як тільки Е. П. Блаватська прибула на станцію після приїзду до Індії (1879), цей пан дізнався в ній ту європейську даму, яка багато років тому опинилася у нього в гостях, коли прямувала на північ, щоб через Кашмір дістатися до Тибету. Вони приємно поговорили про минулі часи. [187].

Кашмір знаходиться в північно-західній частині Індії, і деякі з його районів колись носили назву Малий Тибет. Північніше розташовується західний Тибет, який Блаватська відвідала під час цієї поїздки. Проте їй не вдалося побувати в серці окультизму, східному Тибеті, де часто проживав її Учитель з іншими адептами. Там же знаходиться і Лхаса, столиця країни і резиденція Далай-лами.

Як повідомляє Сіннетт, перед подорожжю в західний Тибет Е. П. Блаватська зустрілася в Лахорі з другом батька, колишнім лютеранським священиком, німцем на прізвище Кюльвайн. Дізнавшись про те, що він з друзями збирається в подорож по Сходу, полковник Ган, стурбований благополуччям дочки, попросив його розшукати її [188].

Вчотирьох вони перетнули Кашмір у супроводі татарського шамана, який прямував додому до Сибіру після 20-річної відсутності. Шаман приєднався до Блаватської в надії на її заступництво перед російською владою, від яких йому потрібно було отримати дозвіл на в'їзд.

Всіляко маскуючись під місцевих жителів, вони спробували потрапити в Тибет. Кюльвайн захворів і був змушений повернутися. Його друзям не дозволили перетнути кордон, пропустивши лише шамана і Олену Петрівну. ї монгольські риси, мабуть, були кращим маскуванням. Про деякі з цих своїх пригод вона оповідає в «Ізіді». Одна з них пов'язана з талісманом, який ша завжди

«Навіщо тобі цей талісман і в чому його цінність?» – це питання ми часто ставили нашому провіднику. Він ніколи не давав прямої відповіді, всіляко уникаючи роз'яснень, але обіцяв, що, як тільки надасться можливість і ми залишимося наодинці, він дозволить каменю «самому відповісти». З цією дуже невизначеною надією нам залишалося задовольнятися лише власною уявою. Але незабаром настав день, коли камінь нарешті «заговорив».

Це сталося в самий відчайдушний період нашого життя, в той самий час, коли натура блукача захопила письменницю в далекі землі, де не було ні цивілізації, ні найменшої впевненості у власній безпеці.

Одного разу населення села, в якому вони жили, вирушило спостерігати за буддистською церемонією, що надало шаману можливість продемонструвати здібності каменю.

Він дістав через пазуху невеликий камінь розміром з волоський горіх і, дбайливо розгорнувши його, як нам здалося, проковтнув. Через кілька миттєвостей кінцівки його застигли, тіло скам'яніло, і він впав, холодний і нерухомий, як труп. Якби губи його не ворушилися ледь помітно, відповідаючи на задані питання, видовище було б зовсім неприємним і навіть лякаючим.. За дві з гаком години ми отримали найживіші, безсумнівні докази того, що астральна душа шамана подорожувала десь, виконуючи наше невимовне бажання.

Е. П. Блаватська попросила душу шамана відвідати її подругу, румунку з Валахії, і розповісти, про що вона думає зараз. Голос сповістив, що бабуся сидить в саду, читаючи лист. Е. П. Блаватська поспішно схопила папір і перо, щоб записати слова, які голос повільно виголошував на волоському діалекті, яким вона не володіла, але дізналася за звучанням. Пізніше вона написала жінці лист, запитавши про її заняття в той самий день. «Будучи містиком по натурі, але переконаним скептиком у всьому, що стосувалося подібних окультних феноменів», подруга відповіла їй, що «в той ранок вона сиділа в саду і варила варення; лист, який відправила їй Блаватська, слово в слово повторювало лист, який вона отримала від свого брата; зовсім раптово – як їй здавалося, через спеку – ця жінка втратила свідомість, і їй добре пам'ятається, що вона бачила письменницю в пустельному місці, яке докладно описала; за її словами, та сиділа під циганським шатром“». «З цього часу, – додає Олена Петрівна, – мої сумніви розвіяні!. . Час у Бухаресті в точності збігався з тим часом, коли відбулося це явище».

О. П. Блаватська продовжує:

Але наш експеримент виявився ще переконливішим. Ми направили внутрішнє «Я» шамана до людини, раніше згаданої в цьому розділі, качі з Лхаси, яка постійно подорожує в британську Індію і назад. Нам відомо, що він був сповіщений про наше критичне становище в пустелі; оскільки через кілька годин настала допомога, і ми були врятовані двома десятками вершників. х ватажок вказав їм точне місце, де потрібно нас шукати, чого звичайна людина, не наділена надприродними здібностями, зробити ніяк не могла. Ватажком вершників був Шаберон, «адепт», з яким ми ніколи не стикалися ні до, ні після цього випадку, оскільки він ніколи не залишав свою суме (ламаїстський монастир), а нас туди не пускали. Однак він був близьким другом цього качі. [189] .

«Це подія, – говорить Сіннетт, – поклало кінець мандрівок пані Блаватської в Тибеті», і «її проводили назад до кордону по дорогах і проходах, про які вона до цього не знала ...» Він додає, що «її окультний хранитель повелів, щоб вона покинула країну незадовго до бід, що обрушилися на Індію в 1857 р. ». Маються на увазі повстання сипаїв, які спалахнули в травні і дуже швидко поширилися, поставивши під загрозу британське правління.. За вказівкою Вчителя Е. П. Блаватська вирушила з Мадраса на острів Ява на борту голландського судна «заради певного завдання» [190] Пізніше вона повернулася до Європи.

Частина 3
Зрілі роки

Розділ 1
Повернення в Росію

Був різдвяний вечір, 1858 р. наближався до кінця. Полковник Ган з молодшою дочкою Вірою були присутні на весіллі в Пскові, недалеко від Санкт-Петербурга. Віра, що залишилася на той час вдовою з двома дітьми, приїхала до родичів покійного чоловіка, Яхонтовим, щоб провести зиму з ними. В їхньому маєтку і проходило весільне торжество.

«Усі вже сиділи за бенкетним столом, – згадує Желіховська, – карети з гостями прибували одна за одною, і дзвіночок, що сповіщає про їх прибуття, дзвенів без замовчування. Коли друзі нареченого піднялися з місць, тримаючи в руках келихи з шампанським, щоб побажати молодим всього найкращого – в Росії це вкрай урочистий момент – дзвіночок знову нетерпляче задзвенів». Віра, «рухома неприборканим поривом, незважаючи на те, що передпокій була сповнена слуг, схопилася з місця і, на загальне здивування, помчалася сама відчиняти двері. Вона була впевнена в тому, що це її сестра!». Дійсно, там, на порозі, стояла пані Блаватська!» [191]

Повернувшись з Індії, Е. П. Блаватська провела кілька місяців у Франції та Німеччині, а потім ненадовго приїхала відвідати рідню в Санкт-Петербург. її тітка Надія виявилася першою родичкою, з якою вона зв'язалася, попросивши не розповідати про свій приїзд іншим. Блаватська побоювалася, що її чоловік стане вимагати подружніх прав, і попросила Надю, яка на той момент жила в Тифлісі, встановити зв'язок з Никифором. Той відповів:

Передайте Олені Петрівні, що я даю слово честі ніколи не переслідувати її... З того моменту, як зі мною трапилося це нещастя, і внаслідок його, я працюю над своїм характером, щоб ніщо не могло мене поранити. Часто я навіть сміюся над дурницями, які колись здійснював... Людина може звикнути до всього. Так і я звик до безрадісного життя в Ерівані Е. [192] .

По приїзді сестри в Псков Віра цілком природно очікувала докладного опису її мандрівок, але дізналася лише, що Олена «подорожувала по Європі, Америці та Азії». [193] Пізніше, пояснюючи свою небагатослівність Сіннетту, Е. П. Блаватська написала: «З 17 до 40 я докладала всіх зусиль для того, щоб не залишати слідів під час подорожей... Я не хотіла, щоб люди знали, *де я була і що* я робила. Мої родичі, безсумнівно, воліли б, щоб я займалася чимось буденним, замість того щоб вивчати окультизм». Для цих людей захоплення подібними науками означало, що вона « *продана дияволу* » [194] .

Вже після заснування Теософського товариства Блаватська відповіла на наполегливі питання злопихачів про її минуле:

Навіть найближчим друзям я ніколи не розповідала нічого, крім уривчастих і загальних відомостей про мої мандри, і надалі я не збираюся потурати цікавості інших, найменше – моїх ворогів. Останні вільні вірити в що завгодно, розпускати стільки небилиць про мене, скільки їм заманеться, і придумувати нові історії, так як старі з часом приходять в непридатність. Чому б їм не робити цього, якщо вони не вірять у теософських адептів (вчителів мудрості)? [195]

Доброзичливо налаштованому співрозмовнику вона дала іншу відповідь: «В історії мого життя є кілька сторінок, про які я ніколи не кажу. Я скоріше помру, ніж розкрию їх таємницю, але не тому, що я їх соромлюся, а тому що для мене вони занадто священні» [196] .

Розділ 2
Окультні чудеса

Віра Желіховська в серії нарисів про свою сестру, опублікованих в російському журналі «Ребус», пише:

Люди, які читають газети і журнали, мабуть, не раз зустрічали в них ім'я Олени Петрівни Блаватської. Навряд чи можливо перерахувати всі расказни і безглуздості, з якими на неї нападали її власні співвітчизники – від обману і шахрайства до тяжких злочинів. Ми досить близько знаємо Е. П. З самого дитинства до зрілих років і давно прагнули написати кілька ознайомчих нарисів про неї для тих, кого цікавить ця неординарна особистість. Нас не хвилює, чи повірять в правдивість нашої історії, нам достатньо знати самим, що розказана нами чиста правда, мабуть, єдина правда, коли-небудь сказана про неї в Росії.

Обидві серії виявилися настільки популярними, що їх незабаром опублікували у формі двох буклетів.

Коли Є. П. Блаватська повернулася в Росію, Віра згадує, що «її оточувала таємнича атмосфера, повна зорових і звукових явищ, які були помітні, але зовсім чужі і незрозумілі оточуючим». [197] Пізніше Блаватська сказала У. К. Джаджу, співзасновнику Теософського суспільства, що «в той період вона дозволила власним психічним силам вільно проявлятися, навчаючись повною мірою розуміти і контролювати їх». [198].

Віра пише:

«Всі, хто жив з нею в одному будинку, помітили дивні явища, що відбуваються навколо. Стуки і шорохи, скрипи, загадкові і незрозумілі, нині слідували всюди за новою мешканкою будинку. Вона визнавала, що ці звуки посилювалися або слабшали, а часом навіть припинялися одним лише зусиллям її волі, звичайно тут же доводячи істинність свого...

Ті звуки не були звичайним шорохом... вони володіли неабиякою часткою розуму, розкриваючи минуле і майбутнє тим, хто вів бесіду з їх допомогою... Більш того, вони виявляли невисловлені думки, наприклад, вільно проникаючи в найпотаємніші алькови людського розуму і витягуючи звідти думки про вчинки минулого і наміри сьогодення».

Родичі сестри пані Блаватської вели світський спосіб життя, і в їх будинку постійно збиралося суспільство. її присутність приваблювало ще більше гостей, жоден з яких не йшов незадоволеним, оскільки викликані нею шорохи давали їм розлогі відповіді, часом навіть на декількох мовах, деякі з яких були їй самій невідомі.

Вона за своїм звичаєм тихо і байдуже сиділа на дивані або в кріслі, займаючись вишиванням, і нібито не беручи рішуче ніякої участі в що відбувається навколо неї метушні. А метушня була воістину видатна. Один з гостей називав букви алфавіту, інший записував отримані відповіді, а завданням всіх інших було подумки ставити питання [199].

Явище зі звуками було досить довгим процесом. Моя сестра могла б використовувати «автоматичне письмо», що було б набагато швидше, але вона «побоювалася застосовувати його, боячись, як вона висловилася, підозри дурних людей, які нічого не розуміють у всьому процесі». [200].

Е. П. Блаватська пояснює процес звукового феномена так:

Коли потрібно було передати думку людини за допомогою стуку... цю думку потрібно було перш за все вловити у питаючого і добре її запам'ятати, перш ніж вона зникне; далі треба стежити за літерами алфавіту, які хтось вимовляє або показує, і напружити вольовий потік, щоб зробити стукіт на потрібній букві, а потім направити його на стіл або інший об'єкт, обраний для ролі провідника звуку. Це дуже непростий процес, куди складніше, ніж автоматичний лист [201].

Віра свідчить:

Скептики висували найбезглуздіші здогади. Наприклад, вони припустили, що вона видає гучні стуки за допомогою спеціальної машинки, захованої в кишені, або стукає нігтями; згідно самої оригінальної теорії, «поки її руки були зайняті роботою, вона виробляла звуки пальцями ніг».

Щоб покласти край всім домислам, вона погоджувалася виконувати найбезглуздіші вимоги; її обшукували, пов'язували руки і ноги мотузкою. Вона навіть дозволила укласти себе на диван, зняти взуття і покласти руки і ноги на подушки, так щоб їх всім було видно; в такому положенні її попросили зробити стукіт в дальньому кінці кімнати. Вона оголосила, що спробує, але не може нічого обіцяти. Проте ці вказівки, як правило, негайно виконувалися, особливо коли публіка виявляла непідробний інтерес.. За її командою стуки лунали в стелі, на підвіконнях і різних предметах меблів в суміжних кімнатах, а також в досить далеких від неї місцях..

Часом вона з почуття помсти жорстоко жартувала над тими, хто в ній сумнівався. Наприклад, одного разу стукіт пролунав в окулярах молодого професора М. , коли вона сиділа на іншому кінці кімнати, і був такий сильний, що окуляри практично злетіли з носа, змусивши його збліднети від страху. Іншого разу одна вільнодумна дама, дуже горда і жадібна, на своє іронічне питання про те, який матеріал є найкращим провідником для цих звуків, отримала вельми дивну і інтригуючу відповідь.

– Золото, – кинула їй Блаватська і потім додала:

– І ми зараз же це вам доведемо.

Дама продовжувала посміхатися, злегка відкривши рот. Але ледь прозвучали ці слова, як вона різко зблідла, схопилася з крісла і прикрила рот рукою. її обличчя спотворила гримаса страху і здивування ... вона відчула сильний удар і стукіт у своїх штучних золотих зубах! Пристижена розкритим секретом, жінка негайно покинула кімнату [202].

У той час Віра, як і багато інших, приписувала ці явища спіритичним силам її сестри, але сама Е. П. Блаватська це заперечувала. Віра пише:

Моя сестра провела більшу частину своїх 10-річних мандрівок в Індії, де, як багато хто знає, спіритичні теорії про встановлення зв'язку з померлими не користуються популярністю. Явища, які ми називаємо надприродними, у них прийнято пояснювати безліччю різних причин – і моя сестра вважає негідним черпати сили з цих джерел... Вона стверджує, що тоді, як і зараз, вона була у владі інших сил – тих, якими володіють індійські мудреці, раджа-йоги. Вона також впевнена, що тіні, які вона бачила все життя, були не привидами або духами померлих, а образами її всемогутніх покровителів в їх астральних тілах.

У будь-якому випадку, яка б сила не була джерелом цих явищ, вони постійно траплялися весь час, поки ми з сестрою Оленою жили у Яхонтових, незмінно приводячи в замішання свідків, незалежно від того, вірили вони в надприродне або ж ні. [203].

Виняток становили Петро Ган, їх батько, і брат Леонід. Втім, сумніви останнього були розвіяні одного вечора, коли вітальня Яхонтових була переповнена гостями. Історію, розказану Вірою, ми наводимо в скороченому вигляді:

Брат був сильним, м'язистим юнаком, просоченим латинськими і німецькими премудростями в університеті, і на той момент ні в кого і ні в що не вірив. Він зупинився за спинкою крісла, на якому сиділа сестра, слухаючи її розповідь про те, як деякі люди, які називають себе медіумами, робили легкі предмети такими важкими, що їх не можна було підняти; і навпаки, важкі предмети вони перетворювали в легкі.

– Ти хочеш сказати, що теж можеш це зробити? – запитав юнак з насмішкою.

– Медіуми можуть, і мені якось довелося це робити; хоча я не завжди впевнена в успіху, – холодно відповіла пані Блаватська.

– Але ж Ви спробуєте? – запитав хтось із присутніх; і всі інші тут же приєдналися до його прохання.

– Я постараюся, – сказала вона, – але прошу вас пам'ятати про те, що я нічого не обіцяю. Я просто закріплю цей шаховий столик на одному місці. Той, хто хоче взяти участь в експерименті, повинен підняти його зараз, а потім спробувати підняти знову, після того як я його закріплю.

– Ви хочете сказати, що зовсім не будете його торкатися?

– Навіщо мені його торкатися? – заперечила пані Блаватська з напівусмішкою.

Почувши цю незвичайну заяву, один з молодих чоловіків рішуче підійшов до шахового столика і підняв його легко, як пір'я.

– Добре, – сказала вона. – Тепер будьте так люб'язні, поставте його на місце і відійдіть в сторону!

Він тут же підкорився її вказівці і в кімнаті запанувало мовчання. Затамувавши дихання, всі схвильовано чекали, що буде робити пані Блаватська. Проти всіх очікувань вона, здавалося, зовсім нічого не робила. Вона лише спрямувала свої великі блакитні очі на столик і напружено дивилася на нього. Потім, не відводячи очей, вона мовчки рухом руки запросила того ж молодого чоловіка спробувати підняти столик. Він підійшов і впевнено схопився за ніжку столика. Але не зміг зрушити його з місця! Тоді він взявся за столик обома руками. Столик стояв, ніби намертво пригвинчений до підлоги. Обличчя молодого чоловіка почервоніло від натуги, але всі його зусилля були марні!

Пролунав грім оплесків. Молодий чоловік в сильному збентеженні повільно проговорив:

– Що ж, це гарний жарт!

– Вона і справді непогано! – відгукнувся Леонід. У його голові промайнула підозра, що їх гість діяв згідно таємної домовленості з його сестрою.

– Можна мені теж спробувати? – раптом запитав він її.

– Будь ласка, мій дорогий, – відповіла вона сміючись.

При цих словах мій брат, посміхаючись, наблизився і схопив столик за ніжку. Але в ту ж секунду посмішка зникла з його обличчя, поступившись місцем вираженню німого здивування. Він з силою вдарив по столику ногою, але той навіть не шелохнувся. Тоді він наліг на столик своєю могутньою грудьми, обхопивши його.

– Як дивно! – проговорив він з виразом колосального потрясіння.

Тоді Є. П. Блаватська звернулася до нього зі своїм звичайним безтурботним сміхом:

– Спробуй підняти його тепер.

Потягнувши столик за ніжку, Леонід ледь не вивихнув руку. Він знову був легше пір'я! [204].

Синнетт повідомляє:

За словами пані Блаватської, цей феномен можна було зробити двома способами: перший – за допомогою магнітних потоків, спрямованих зусиллям її волі на столик, створити тиск, який перешкодить будь-яким спробам зрушити його з місця; і другий – за допомогою тих істот, з якими вона постійно підтримувала зв'язок, і які, нехай і невидимі, все ж могли утримати столик [205].

Розділ 3
Петербург і Ругодево

Навесні 1859 р. Є. П. Блаватська з батьком і сестрою Вірою вирушили в Санкт-Петербург з важливих справ. Вони зупинилися в готелі «Париж». Першу половину дня вони присвячували особистим заняттям, а після обіду приймали гостей або самі відправлялися в гості, тому їм колись було навіть згадувати про феномени.

Одного вечора їх відвідали двоє давніх друзів Петра Гана. Обидва цікавилися спіритуалізмом, і, зрозуміло, їм не терпілося побачити надприродні явища своїми очима. Як розповідає Віра:

Після декількох вдалих феноменів гості висловили захоплення і здивування, гадаючи, яку користь можна отримати зі здібностей пані Блаватської.. Чого вони не могли зрозуміти, так це байдужості її батька, який незворушно розкладав пасьянс, поки навколо нього відбувалися такі вражаючі явища. Коли у нього зажадали пояснень, він назвав все, що відбувається нісенітницею. Цей докір зовсім не зачепив літніх панів, і вони

наполягли на тому, щоб полковник Ган пішов у сусідню кімнату, написав питання на клаптику паперу і поклав його в кишеню, нікому не показуючи [206]. Поступившись їх наполегливості, він повернувся до свого пасьянсу, попутно запевняючи своїх друзів, що «скоріше повірить в існування диявола, русалок, чарівників і відьом, ніж в цю нісенітницю; і тоді можете помістити мене в психіатричну лікарню».

За допомогою стука і алфавіту ми склали лише одне слово, але воно виявилося настільки дивним, перебільшено абсурдним і не має явного зв'язку з тим, що міг би написати її батько, що всі ми, перебуваючи в очікуванні довгої фрази, подивилися один на одного, не наважуючись прочитати його вголос. У відповідь на наше питання, чи все це, стукіт став більш данергічним: Так!

Помітивши наше жваве перешиптування, батько пані Блаватської подивився на нас поверх окулярів і запитав:

– Ну що ж, чи є у вас відповідь? Напевно це щось хитромудре і глибокодумне!

– У нас всього одне слово – «Зайчик».

Варто було бачити, як різко змінився вираз обличчя цього літнього чоловіка, коли він почув це слово! Він зблід як смерть. Діставши з кишені записку, написану в сусідній кімнаті, він в повному мовчанні передав її дочці і гостям. Вони прочитали: «Як звали мого улюбленого бойового коня, на якому я їздив під час своєї першої турецької кампанії?» і нижче в дужках Зай було припису (Як було припису).

Одне це слово справило величезне враження на батька. Як це часто буває з закоренілими скептиками, дізнавшись про те, що його дочка дійсно володіє певними здібностями, які ніяк не пов'язані з обманом або фокусами, він з головою занурився у вивчення надприродного з запалом завзятого дослідника [207].

Після цього візиту гості стали розповідати всім про те, що бачили. Незабаром до нас повалили натовпи відвідувачів, бажаючи переконатися в правдивості чуток.. Однак явища вдавалися найкраще, коли ми були одні, ніхто не намагався влаштовувати експерименти або проводити безглузді тести і не вимагав освіти або переконання... Я добре пам'ятаю, як під час грандіозної вечері, на якій були присутні сім'ї наших друзів, які приїхали здалеку, щоб побачити феномен, Е. П. Блаватська так нічого і не зробила [208]. Але тільки лише за ними зачинилися двері, як все в кімнаті ніби зажило своїм життям. Здавалося, кожен предмет меблів наділений живою душею, голосом і промовою. Залишок вечора і більшу частину ночі ми провели немов в зачарованих стінах чарівного палацу Шахерезади.

Куди простіше перерахувати явища, які не відбулися під час тих пам'ятних годин, ніж ті, які трапилися. Одного разу, сидячи за вечерею в їдальні, ми почули гучні звуки фортепіано, яке стояло в суміжній кімнаті, замкнене на ключ, причому всі ми могли бачити його крізь відкриті двері.

Також за першим словом і поглядом пані Блаватської прямо в її руки по повітрю прилітали її тютюновий кисет, коробка сірників, носова хустка і все, про що б вона не попросила, або про що б її не змусили попросити.

В інший раз, коли ми збиралися сідати за стіл, в приміщенні раптово згасло світло, і лампа, і воскові свічки, як ніби могутній порив вітру промчав по кімнаті; а коли хтось запалив сірник, виявилося, що вся важка меблі – дивани, крісла і столи – знаходиться в перевернутому положенні, немов чиї безшуто [209].

Пізніше Є. П. Блаватська пояснила, що вираз «невидимі руки» добре підходить для опису ситуації. Адже перевернуті меблі були справою її астральних рук [210]. Як відомо, астральне тіло може бути в кілька разів більше фізичного.

Залагодивши справи в Петербурзі, сім'я попрямувала в село Ругодево, яке було куплено чоловіком Віри незадовго до смерті. Тут Е. П. Блаватська прожила близько року.

Віра пише:

Влаштувавшись у моєму селі, ми, здавалося, потрапили в чарівний світ і так звикли до незрозумілих пересувань меблів, до речей, Переміщення з місця на місце, і до присутності в нашому повсякденному житті невідомої, раціональної сили, що незабаром почали вважати її чимось буденним, часто не звертаючи уваги на те, що іншим людям здавалося дивом. Звичка і справді стає другою натурою!. .

Одного ранку, коли батько спустився вниз випити свою ранкову чашку чаю, у нього на обличчі застиг дивний вираз. Я злякалася, побачивши його таким схвильованим і блідим, і подумала, що він нездоровий. Однак він заспокоїв мене: «Я не хворий, але я дуже пригнічений. Я не спав всю ніч. Відразу після того, як я ліг спати, ваша мати прийшла в мою кімнату. Я раптом помітив її, що дивиться на мене зі спокоєм і любов'ю. Я сів на ліжку і хотів було кинутися до неї, але вона витягла руку і попросила мене не чіпати її... Голос, обличчя, те, як вона поводилася – все говорило про те, що це була вона. Навіть звичка злегка хмуритися під час розмови!»

Він стверджував, що пам'ятає кожне сказане нею слово, але відмовився розкрити, що вона говорила. Згодом він кілька разів висловлював бажання побачити її знову, але цього так і не сталося [211].

Тихому життю в селі сестри прийшов кінець, коли Е. П. Блаватська серйозно захворіла. Багато років тому, ймовірно, під час її подорожі поодинці в степах Азії, вона отримала вельми незвичайну рану. Вона ніколи не розповідала, як це сталося. Досить сказати, що ця глибока рана часом відкривалася, і в цей час вона відчувала жахливі страждання, часто супроводжувалися конвульсіями і трансом, що нагадує смерть.. Хвороба зазвичай тривала від трьох до чотирьох днів, а потім рана заживала так само несподівано, як і відкривалася, ніби невидима рука закривала її, і від недуги не залишалося і сліду. Однак члени її сім'ї нічого про це не знали, і стан Олени Петрівни повалив їх у жах і відчай. Вони послали в найближче місто за лікарем; але від нього було мало користі, не стільки через його недостатню компетентність, скільки через побачене ним вражаючого явища, що вселив йому такий жах, що він втратив здатність діяти і мислити раціонально. Не встиг він як слід оглянути рану пацієнтки, розпростертої перед ним в повній безпам'ятності, як раптом побачив між власною рукою і раною, яку він якраз збирався обробити, величезну чорну долоню. Зяюча рана перебувала в області серця, і рука зробила кілька повільних рухів від шиї хворої до її талії.. Раптово, до жаху лікаря, кімната наповнилася неймовірним шумом, какофонією звуків, що виходять зі стелі, підлоги, віконних стекол і всіх меблів, яка тільки була в кімнаті, змусивши його пошкодувати про те, що крім нього тут знаходилася одна лише пацієнтка без свідомості. [212].

Після одужання Блаватської лікар списав появу чорної руки на погане освітлення в кімнаті і тремтяче полум'я свічок, що на довгі місяці стало приводом для сміху у жителів села.

* * *

Віра продовжує: «Навесні 1860 р. Обидві сестри покинули Ругодево і вирушили на Кавказ відвідати бабусю з дідусем. За час тритижневої подорожі з Москви в Тифліс відбулося чимало дивних явищ». Однак, за її словами, найзагадковіше з них сталося «в Задонську... центрі паломництва, де зберігаються мощі святого Тихона».. Проте опис того, що сталося, не увійшов до «Правди про Е.». П. Блаватській», оскільки російський цензор заборонив публікувати цей уривок. На щастя, він зберігся в оригінальному рукописі Віри і увійшов до біографії Сіннетта.. Ось що виключив цензор:

Ми зупинилися перепочити в Задонську, і я вмовила свою ледачу сестру сходити зі мною в церкву на богослужіння. Ми дізналися, що в той день богослужіння біля згаданих мощей повинен був проводити митрополит київський Ісидор, відомий своєю освіченістю, з яким ми обидві були добре знайомі з часів нашого дитинства в Тифлісі, де він був духовним наставником всіх архієпископів і глав церкви в Грузії. Під час служби поважний старець дізнався нас, і відразу ж відправив до нас ченця із запрошенням відвідати його в будинку архієпископа. Він прийняв нас вкрай прихильно. Але тільки ми зайняли свої місця у вітальні Святого митрополита, як жахливий гам, шорох і гучний стукіт пролунав у всіх мислимих напрямках з силою, незвичною навіть нам самим. кожен предмет меблів в великій приймальні скрипел і стукав – від величезної люстри під стелею, кожна кришталева підвіска якої, здавалося, почала рухатися сама по собі, до столу, на який спирався ліктями сам його Святість.

Чи варто розповідати, який сконфужений і уражений вид у нас був – хоча, по правді кажучи, вираз обличчя моєї нешанобливої сестри було більш веселим, ніж мені б того хотілося. Митрополит Ісидор відразу ж помітив наше збентеження і зрозумів з властивою йому проникливістю його справжню причину. Він прочитав чимало історій про так звані «спіритичні» явища, і, побачивши величезне крісло, повільно ковзне до нього, розсміявся і проявив живий інтерес до цього феномену.

З'ясувавши, яка з сестер «володіла такою дивною силою», митрополит попросив у Є. П. Блаватської дозволу поставити серйозне питання її «невидимкам». Отримана відповідь виявилася настільки доречною, що він не припиняв розмовляти з ними кілька годин поспіль, за словами Віри, «безперестанку висловлюючи глибоке здивування їх всезнанням». [213].

Ісидор благословив мою сестру і дав їй кілька настанов щодо її виняткового дару, сказавши безцінні, пам'ятні слова, які назавжди залишилися в її пам'яті як мудрість просвітленого православного священика. Він сказав: «Немає сили, яка б не від Бога! Не варто боятися своєї сили, якщо тільки не використовуєш її на шкоду. Хіба в природі мало незрозумілих сил? Людям не забороняється вчитися володіти ними. З часом всі вони будуть освоєні і використані на благо людства. Нехай благословить тебе Господь на всі діяння твої, добрі і благі». [214].

Розділ 4
Повернення на Кавказ

Прибувши навесні в Тифліс, Е. П. Блаватська цілий рік прожила у Фадєєвих. Але їй недовго вдалося побути з коханою бабусею, оскільки в серпні стара панянка покинула цей світ.

Так описує життя в маєтку Фадєєвих їх частий гість, генерал П. С. Ніколаєв:

Вони жили в стародавньому особняку князя Чавчавадзе, один вид якого носив відбиток винятковості, навіюючи думки про епоху Катерини Великої.. Довга, слабо освітлена передня, обвішана портретами сімей Фадєєвих і Долгоруких; потім вітальня зі стінами, затканими гобеленами, подарунком імператриці Катерини князю Чавчавадзе; до неї примикала кімната Н. А. Фадєєва [Наді]. Ця кімната, по суті, була неабияким музеєм і цінною бібліотекою.

Скасування кріпосного права жодним чином не вплинуло на життя Фадєєвих, чия численна прислуга залишилася з ними вже в якості найманих працівників, і все йшло своєю чергою, в комфорті і достатку. Я любив бувати у них вечорами. У чверть одинадцятого дідусь віддалявся в свою кімнату... вечерю подавали у вітальні, щільно зачиняли двері і заводили жваві бесіди. Часом мова заходила про сучасну літературу або невирішених проблемах життя в Росії; в інші дні всі слухали розповіді якого-небудь мандрівника або звіт обпаленого сонцем офіцера, що тільки що повернувся з поля бою ... або ж оповідачем ставала Радда-Бай (Олена Петрівна Блаватська, внучка А). М. Фадєєва), яка згадувала про колишнє бурхливе життя в Америці.

Часом розмова спрямовувалася в містичне русло; Радда-Бай, мабуть, викликала невидимих сутностей: «Полум'я свічок починало тремтіти, зображення на гобеленах, здавалося, оживали, мимоволі ставало не по собі, а небо на сході вже повільно світліло на тлі темної південної ночі». [215].

На якийсь час Є. П. Блаватська вирушила в Зугдіді і Кутаїс, після чого повернулася до діда і прожила з ним ще рік. Вона заробляла на життя, беручи участь в різних комерційних підприємствах. Віра розповідає, що її сестра «майстерно вишивала і створювала прекрасні штучні квіти», додавши:

Щоб продавати їх, вона відкрила майстерню, що виявилася вельми успішною. Пізніше вона взялася за більш широку сферу торгівлі, поставляючи за кордон деревину горіхового дерева, заради чого її довелося перебратися в Мінгрелію, на берег Чорного моря... [216] У Мінгрелії вона купила собі будинок.

ї надприродні сили весь цей час замість того, щоб ослабнути, міцніли з кожним днем, і нарешті вона навчилася підкоряти своїй волі всі можливі явища. Про неї говорили по всій країні. Забобонна гурійська і мінгрельська знать незабаром почала вважати її чарівницею, і люди потягнулися до неї з найдальших місць, щоб отримати від неї пораду особистого спрямування або зцілитися від хвороб. Вона вже давно перестала зв'язуватися зі світом надприродного за допомогою стука і воліла відповідати людям усно або за допомогою автоматичного письма, що

було куди більш швидким і зручним способом. [217].

Коли попередній уривок перекладали для Сіннетта, Е. П. Блаватська доповнила його інтригуючим описом того, як вона читала думки людей. Ось її розповідь про це в третій особі:

Читання думок завжди відбувалося в повній свідомості і полягало в спогляданні ментальних потоків, що виходили з голови відвідувачів у вигляді завитків світиться диму, іноді у формі струмуючого матеріалу, що випускає сяйво... який складався в добре помітні картинки і зображення. Нерідко подібні думки і відповіді на них виникали в її власній свідомості, оформлені в слова і речення так само, як і звичайні думки. Однак, наскільки можна судити, спосіб з баченнями був набагато більш надійний, оскільки вони були незалежні і відокремлені від її власних вражень, і ставилися до безпосереднього ясновидіння, без процесу передачі, при якому неминуче виникає вплив власних більш яскравих ментальних вражень. [218].

У Мінгрелії Блаватська підхопила таємничу хворобу, через яку за короткий час схудала до стану живого скелета. Місцевий лікар зажадав, щоб вона повернулася в Тифліс. Після виснажливої подорожі по річці Ріоні до Кутаїса вона прибула в Тифліс, будучи майже при смерті. Віра розповідає:

Вона ніколи ні з ким про це [про хворобу] не говорила. Але, ледь поправивши здоров'я, вона покинула Кавказ. І все ж ще до її від'їзду з країни в 1863 [1864] р природа її сил, мабуть, повністю змінилася [219]...Майже п'ять років ми мали можливість особисто спостерігати за різними змінюють один одного фазами трансформації психічної сили Олени. У Пскові і Ругодеві вона часто була нездатна контролювати і припиняти явища. Згодом вона день за днем все краще управляла ними, поки нарешті, після незвичайної затяжної хвороби в Тифлісі, повністю не підпорядкувала їх своїй волі [220].

П'ять років, проведені Блаватською в Росії, були сповнені напруженої старанної роботи. Однак, судячи з начерку, виконаного чорнилом, який розташований нижче на цій сторінці, в її житті траплялися і світлі моменти. У квітні 1862 р. Е. П. Блаватська відвідала Тифліський оперний театр, в якому в той час йшла опера Шарля Гуно «Фауст», всього через чотири роки після світової прем'єри в Парижі. Два виконавці провідних партій в тифліській опері, Агарді і Терезіна Мітрович, були її близькими друзями. Терезіна виконувала партію Маргарити, а її чоловік – знаменитий в той час бас – Мефістофеля.

Мал. 2. Митровичі в «Фаусті», 1862 р. (Теософське товариство. Архіви в Адьярі.)

Розділ 5
Нові мандрівки

Знову залишаючи Тифліс, як і 10 років тому, Е. П. Блаватська зізналася, що «там їй було важко на серці, і не вистачало свободи». Нудьга монотонного життя в Росії і відсутність реальної незалежності гнали її геть [221]. На якийсь час вона поїхала в Одесу. Після цього важко визначити точну послідовність її переміщень, проте відомо, що крім Ірану, Сирії, Лівану та Єрусалиму Блаватська встигла кілька разів побувати в Єгипті, Греції та Італії.. Можливо, саме в цей час вона зайнялася вивченням Каббали під заступництвом освіченого рабина. Вона підтримувала з ним зв'язок до самої його смерті і з благоговінням зберігала його портрет..

У 1867 р. Є. П. Блаватська провела кілька місяців у подорожі по Угорщині та Балканам. Про міста, в яких вона зупинялася, можна дізнатися зі збереженого журналу мандрівника, який вона вела. [222] і останніми місцями перебування стали Венеція, Флоренція і Ментана [223] Ментана, крихітне містечко на північний схід від Риму, зіграв особливу роль в історії тривалої боротьби Італії за незалежність: 3 листопада 1867 р. тут розгорнулася

битва між військами італійського визволителя Гарібальді і армією папістів з їх союзниками-французами.

Вісім років по тому, коли Блаватська перебувала в Нью-Йорку, один репортер почув про її участь у цій битві. Він написав нарис під заголовком «Героїчні жінки». У ньому говорилося:

ї життя було низкою перекручень, а простір її діяльності обмежується хіба що всім світом... У боротьбі за свободу вона билася під переможними прапорами Гарібальді. Вона здобула популярність своєю неухильною відвагою в запалі запеклих битв і була винагороджена високим становищем, ставши одним з довірених осіб великого генерала.. На її тілі ще не зажили шрами, отримані в тих боях. Двічі коня під нею опинялася вбита, і сама вона уникала неминучої смерті лише завдяки власній холоднокровності і неперевершеній майстерності.

Беручи до уваги все вищесказане, пані Блаватська —

Дивовижна жінка.

Пізніше Є. П. Блаватська вклеїла газетну вирізку з цим нарисом у свій альбом і підписала внизу: «Кожне слово – брехня. Ніколи не була наближеною Гарібальді...»

Вона написала Сіннетту: «Лише сини Гарібальді знають всю правду; і ще кілька його прихильників. Про мої діяння ви знаєте лише уривками, ви не знаєте всього». [224]. Іншого разу вона зауважила: «Питання про те, чи брала я участь у битвах за чиїмось вказівкою або за збігом обставин, відносяться до області особистого» [225] Один з переконаних критиків Блаватської, Рене Генон, визнає, що високопоставлений масон Джон Яркер (чиї праці Є. П. Блаватська високо оцінює в «Ізиді») був «другом Мадзіні і Гарібальді» і «одного разу бачив пані Блаватську серед їхнього оточення» [226].

Е. П. Блаватська розповідала Олькотту, що в Ментані вона разом з багатьма іншими європейськими жінками воювала як добровольець.. Він згадує: «На доказ своєї розповіді вона показала мені свою ліву руку, яка була зламана ударом шаблі в двох місцях, і змусила намацати в правому плечі кулю мушкета, що застрягла в м'язі, і ще одну в нозі». Всього Блаватська отримала п'ять поранень, а потім її, що втратила свідомість, довелося витягувати з канави для трупів.. На думку Олькотта, цей стан на межі життя і смерті зіграв критичну роль в її становленні, внаслідок чого вона навчилася більш ефективно використовувати особисте «я» як знаряддя свого вищого «Я»..

На початку 1868 р., оговтавшись, мабуть, від ран, Е. П. Блаватська виїхала до Флоренції. Потім, минаючи північ Італії, вона вирушила на Балкани, де, за її словами, провела деякий час, чекаючи вказівок від Вчителя. Нарешті їй повеліли прямувати до Константинополя, а звідти до Індії, [227] після чого вона відвідала східний Тибет. Ця поїздка ознаменувала її перше тривале перебування в цій таємничій країні.

Розділ 6
У Тибеті

Коли в 1851 р. Є. П. Блаватська вперше зустріла в Лондоні свого Вчителя, він сказав їй, що в якості підготовки до майбутньої справи – тому, в якому йому буде потрібно її допомога – їй доведеться провести три роки в Тибеті. У відповідь на питання про причини її перебування там вона пише наступне:

Правда в тому, що немає сенсу їхати в Тибет або Індію заради того, щоб знайти там знання і сили, «приховані в душі кожної людини». Придбання знань і сил вищого порядку вимагає не тільки довгих років напруженого навчання. доступною лише винятковому розуму, і відваги, незламною перед небезпеками, але також тривалої усамітнення в оточенні учнів, переслідують ту ж мету, в місці, де сама природа, неначе неофіт, зберігає абсолютне, нічим не замутнене мовчання, якщо не тишу! Там, де повітря на сотні миль не забруднене міазмами... де атмосфера і людський магнетизм абсолютно чисті, і де не пролилася кров жодної тварини [228].

Такі місця збереглися і у віддалених частинах Китаю, якщо вірити наведеному нижче письму. Воно було отримано Теософським товариством в Адьярі через дев'ять років після смерті Е.. П. Блаватської і опубліковано в журналі «Теософіст» в серпні 1900 р. з наступним вступом: «По милості індійського принца ми отримали лист, адресований паном з Симли, який подорожував до Китаю, його індійському другові. Згадка імені Е. П. Блаватської робить його особливо цікавим. Ми свідомо опускаємо всі імена, зазначені в оригіналі листа, який зараз знаходиться у нас»..

Рунджун
Махан, Китай
1 січня 1900 р.
Мій дорогий __

Лист, який ти передав через Його Високість Раджу Санхіба Хіра Сінгха, потрапив до мене в руки, коли я перетинав гори Спіті. Тепер я перебуваю по той бік гір в Махані, Китай. Це місце носить назву Рунджун і знаходиться на території Китайської імперії. Тут є величезна печера, оточена високими горами. Це основний притулок лам і, мабуть, улюблений притулок Махатм. Великі Ріші вибрали це місце через його давнину і прекрасних, чарівних пейзажів. Оточення чудово підходить для божественного споглядання. Ніде не знайти більш підходящих умов для того, щоб зосередити розум.

Тут живе великий лама Кут Те Хум... вчитель всіх лам... Його чола (*учні*) *постійно медитують, намагаючись повністю зануритися в Божественну сутність. З розмови з ними я дізнався, що пані Блаватська відвідувала це місце і медитувала тут протягом деякого часу. Раніше я сумнівався в тому, що вона тут бувала, але всі мої сумніви були розвіяні, і тепер я твердо вірю в те, що вона практикувала внутрішню концентрацію в цьому священному, божественному місці. Ці лами навчили мене, що погляди Теософського суспільства не можна назвати виключно умогляднимі і теоретичними, оскільки в них закладені практичні початки.*

Перед тим як осісти в місці, яке нині називається Індією, брахмани жили далеко на півночі і, за словами Е. П. Блаватської, стверджували, що їх священні тексти, Веди, були створені на берегах озера Манасаровар в Тибеті. [229] Сам Будда народився в Капілавасту, там, де в наші дні знаходиться Непал, на кордоні з дахом світобудови, як в давнину називали Тибет.

За 25 років, що минули з моменту смерті Будди, його послідовники поширили його вчення по території Азії та інших материків, сформувавши величезну кількість шкіл з різними духовними практиками та інтерпретаціями. [230]. Одним з найбільш заплутаних і незбагненних вчень Будди є доктрина про відсутність «я» (антмана), тобто, постійної, незмінної душі людини, окремої від всеосяжного буття. Багато людей, особливо на Заході, розуміли це вчення так, ніби Будда заперечує існування безсмертного внутрішнього «я», яке відроджується в кожному наступному житті. 14-й Далай-лама, духовний лідер тибетських буддистів, висловився з приводу цього постулату під час свого першого візиту до Сполучених Штатів, де він читав лекції в Центрі вивчення світових релігій Гарвардського університету, 17 жовтня 1979 р. Він стверджував, що «виходячи з нашого досвіду, духовне я" існує... Якби ми заперечували його існування, то ніхто в цьому світі не був би здатний на співпереживання».. Навіть у нірвані, додав він, «континуум свідомості не переривається...» [231] Тому ж вчила і Е. П. Блаватська [232]

* * *

Найбільш частий аргумент проти того, що Є. П. Блаватська насправді жила в Тибеті, полягає в тому, що кілька століть поспіль кордони країни були закриті для іноземців. Крім того, враховуючи жахливі умови пересування через високі гірські перевали, як вдалося самотній жінці подолати їх живою і неушкодженою?

Існують маловідомі факти, які спростовують перший з названих аргументів. Лобсанг Лхалунпа, автор твору «Тибет, Священна країна», до якого написав передмову сам Далай-лама, пише:

При всій відносній ізольованості Тибету – історія навчила його побоюватися чужинців, і Лхасу століттями називали на заході Забороненим містом – він завжди був відкритий для населення сусідніх країн, і туди не припинявся потік відвідувачів, паломників і торговців з Монголії, Китаю, Бутану, Індії і Ладакха. Під час головних буддистських свят місто розростається майже вдвічі, приймаючи десятки тисяч ченців і паломників у стінах стародавньої цитаделі. [233].

П. Блаватської з її монгольськими рисами обличчя і оливковою шкірою напевно не становило труднощів проживати в Лхасі, як і в будь-якому іншому місті Тибету.

Що стосується другого аргументу, то Блаватська ніколи не стверджувала, що подорожувала пішки і на самоті, як припускають її противники. Швидше за все, вона добиралася туди верхи в супроводі своїх Вчителів. Генріх Харрер у творі «Сім років у Тибеті» зазначає, що жінки, що пересуваються верхи, були там не рідкістю [234]. Сама Е. П. Блаватська була майстерною наїзницею. Один з її вчителів писав Сіннетту: «Ті, кого ми хочемо бачити у себе, знайдуть нас, ледь переступивши кордон». Інші ж, зазначив він, «не зможуть відшукати нас, навіть якщо підуть на Лхасу з цілою армією» [235]. Крім того, існували і більш прості шляхи в Тибет, ніж гірська стежка, на якій потрібно було б велику кількість припасів, а також місцеві носії, щоб їх нести. Зокрема, Харрер дістався в Тибет по річці Інд. Крім цього наявність продуктових ринків звільняло від необхідності тягнути з собою запаси прожитку.

Слід зазначити, що вчителі Є. П. Блаватської були не тибетцями, а індусами. Особливо шанований нею гуру, Махатма Морія (якого вона зазвичай називала Учителем М.) був родом з Пенджабу; його побратим, Махатма Кут Хумі (Учитель К. Х.) народився в Кашмірі. Е. П. Блаватська писала:

Тут, над гімалайськими вершинами [236], знаходиться ядро Адептів різних національностей, і всі вони відомі Таші [Панчен] Ламе. Вони діють спільно, і деякі з них знаходяться поруч з ним, але все ж залишаються невідомими навіть звичайним ламам – більшість з яких просто неосвічені дурні [237]. Мій Учитель і К.Х., і деякі інші, кого я знаю особисто, знаходяться тут, приходять і йдуть. Всі вони постійно підтримують зв'язок з адептами в Єгипті і Сирії, і навіть в Європі [238].

Таші, або ж Панчен-Лама, проживав у місті-монастирі Ташілунпо поблизу Шигадзе.. Очевидно, саме сюди вирушила Блаватська під час своєї першої подорожі до Тибету. Лхаса набагато віддаленіший від тибетського кордону. І все ж, незалежно від того, чи були пунктом призначення Лхаса або Шигадзе, мандрівникам доводилося перетинати ділянки гір, що розташовувалися на висоті більше чотирьох тисяч метрів над рівнем моря, що робило поїздку вкрай втомливою. Однак шведський дослідник Тибету і Центральної Азії Свен Гедін із захопленням описує свою подорож по «величних горах-гігантах із засніженими вершинами і лабіринтами звивистих долин», які він називає найдивовижнішим видовищем на всьому світі:

Ми все глибше занурювалися в невідоме, залишаючи позаду один гірський ланцюг за іншим. Після кожного перевалу перед нашими очима розгорталися все нові дикі, пустельні види на таємничі, незвідані горизонти, нові обриси округлих або загострених снігових вершин. Заблукають ті, хто уявляє, що подібна подорож в самотньому, безлюдному місці одноманітно і виснажливо. Складно придумати більш вражаюче видовище. Кожен перехід, кожна пройдена миля несе в собі відкриття неймовірної краси. [239].

Чи варто дивуватися тому, що Е. П. Блаватська одного разу вигукнула – мовляв, вона краще буде жити в печері в Тибеті, ніж в будь-якій з так званих цивілізованих країн цього світу!

Говорячи про існуючі докази перебування Блаватської в Тибеті, варто згадати про те, що її знання тибетського буддизму було набагато глибшим, ніж знання простих місцевих обивателів і навіть західних дослідників. Професор Г. П. Малаласекера, президент-засновник Світової спільноти буддистів, пише в статті «Блаватська» у своїй монументальній «Енциклопедії буддизму»: «її близьке знайомство з тибетським буддизмом, як і з

езотеричними буддистськими практиками, не викликає сумнівів» [240] Японський філософ і вчитель Д. Т. Судзукі, який познайомив захід з дзен-буддизмом, вважав, що «пані Блаватська безсумнівно була якимось чином присвячена в потаємні глибини вчення Махаяни...» [241] Про те, чи заслуговує його думка довіри, можна судити зі статті в лондонському журналі «Таймс», опублікованій з нагоди смерті професора у віці 95 років:

Професор Судзукі був воістину видатною особистістю в області східної філософії, оскільки він одночасно був ученим міжнародного рівня, духовним наставником, самостійно досягли просвітлення, яке прагнув передавати іншим, і письменником, який залишив два десятки творів, Що розповідають Заходу про природу і цілі дзен-буддизму. Він займався вивченням буддистських текстів санскритом і китайською, а також добре розбирався в європейських філософських системах, володіючи декількома європейськими мовами.

Судзукі вплинув не тільки на послідовників філософії дзен, але і на представників різних професій того часу. Його семінари в Колумбійському університеті в кінці 1950-х рр. відвідували такі відомі психоаналітики і психотерапевти, як Еріх Фромм і Карен Хорні, а також художники, композитори і письменники [242] . Близько півсотні американських психіатрів і психологів пройшли у нього в 1957 р. тижневий курс. Результатом цієї конференції стала спільна праця Фромма, Судзукі і Де Мартіно «Психоаналіз і дзен-буддизм», опублікований видавництвом «Харпер енд Роу».

Говорячи про ставлення Судзукі до творів Е. П. Блаватської, не можна не згадати, що аж до 1927 р. Коли з'явилися його перші праці, майже всі буддистські тексти були відомі на Заході в перекладі школи тхеравади, одного з напрямків південного буддизму. Відповідно, коли в 1910 р. в руки професора Судзукі потрапив переклад «Голосу Безмовності» Е. П. Блаватської, опублікованого в 1889 р. , він був вражений. «Я вперше натрапив на Голос Безмовності“ під час навчання в Оксфорді, – розповідав він другу. – Я дістав екземпляр і відправив його своїй дружині місіс Судзукі (у той час міс Беатріс Лейн) в Колумбійський університет, написавши їй: Ось справжній буддизм Махаяни“» [243] . До речі кажучи, багато західних вчених не визнають цінність «Голосу Безмовності», тому що вони незнайомі з джерелом, з якого були взяті його положення.

Інше свідчення поваги, яке Судзукі відчував до Блаватської, відноситься до 1935 р. , коли він приїхав в США. Борис Цирков неодноразово зв'язувався з ним з питання буддистських писань. Дізнавшись про плановане прибуття професора в країну, він за допомогою Неген Сендзакі, буддистського ченця, який викладав в Лос-Анджелесі, організував з ним зустріч у власному офісі, розташованому в міжнародній штаб-квартирі Теософського товариства в місті Пойнт-Лома, Каліфорнія. Ледве японський філософ переступив поріг, як його увагу привернув портрет Е. П. Блаватської на стіні. Після тривалого споглядання портрета він обернувся до господаря і вимовив: «Вона була тією, хто досяг» [244] .

У 1989 р. з нагоди 100-річного ювілею публікації «Голосу Безмовності» було випущено спеціальне видання, передмова до якого написав нинішній Далай-лама. [245] . У тому році він був нагороджений Нобелівською премією Миру і Премією імені Рауля Валленберга. Передмова говорить:

Шлях Бодгісаттви

Я вперше зустрів членів Теософського товариства понад тридцять років тому, коли відвідав святкування 2500-річного ювілею Будди в Індії. З тих самих пір я мав задоволення ділитися своєю думкою з різних питань з теософами з різних частин світу. Мене глибоко захоплюють їх духовні прагнення.

Я вірю, що для того, щоб бути хорошою людиною, необов'язково ставати людиною духовною. Я також визнаю за людьми право не бажати духовності або сповідувати будь-яку іншу релігію. У той же час я завжди вважав, що внутрішній духовний розвиток необхідний для того, щоб бути щасливим і нести благо оточуючим.. Тому я безмірно задоволений своїми тривалими зв'язками з теософами і щасливий дізнатися про ювілейне видання ГОЛОСУ БЕЗМОЛВІЯ, яке планується до публікації в цьому році. На мою думку, ця книга справила значний вплив на безліч щирих шукачів, які прагнуть до мудрості і співпереживання на шляху бодгісаттви.. Я радісно вітаю це ювілейне видання і сподіваюся, воно принесе ще більше користі людству.

XIV Далай-лама 26 квітня 1989 р.

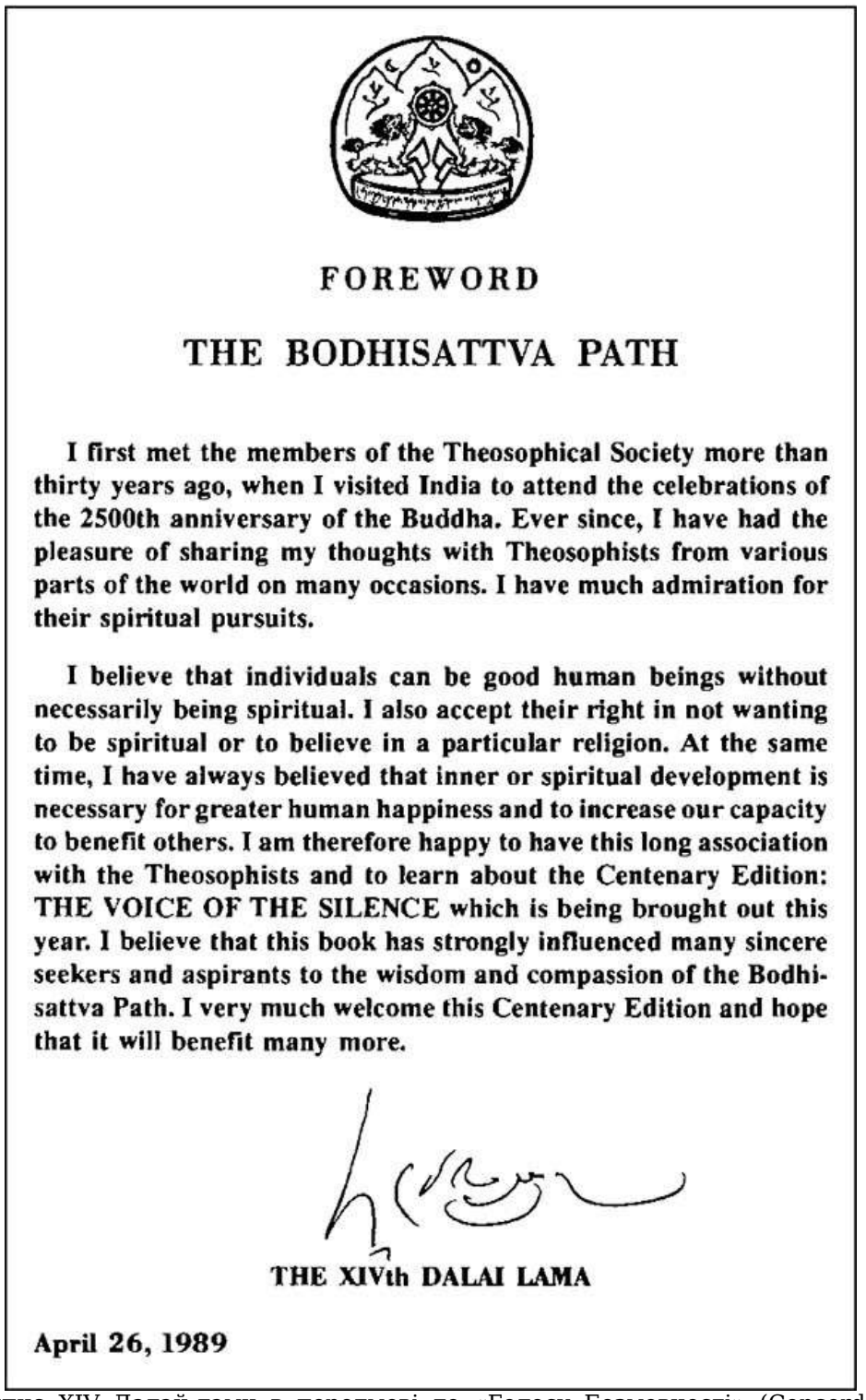

FOREWORD

THE BODHISATTVA PATH

I first met the members of the Theosophical Society more than thirty years ago, when I visited India to attend the celebrations of the 2500th anniversary of the Buddha. Ever since, I have had the pleasure of sharing my thoughts with Theosophists from various parts of the world on many occasions. I have much admiration for their spiritual pursuits.

I believe that individuals can be good human beings without necessarily being spiritual. I also accept their right in not wanting to be spiritual or to believe in a particular religion. At the same time, I have always believed that inner or spiritual development is necessary for greater human happiness and to increase our capacity to benefit others. I am therefore happy to have this long association with the Theosophists and to learn about the Centenary Edition: THE VOICE OF THE SILENCE which is being brought out this year. I believe that this book has strongly influenced many sincere seekers and aspirants to the wisdom and compassion of the Bodhisattva Path. I very much welcome this Centenary Edition and hope that it will benefit many more.

THE XIVth DALAI LAMA

April 26, 1989

Мал. 3. Друк і підпис XIV Далай-лами в передмові до «Голосу Безмовності» (Concord Grove Press, Санта-Барбара, Каліфорнія)

За передмовою в ювілейному виданні слід послання від дев'ятого Панчен-Лами (1883 – 1933), яке він написав для «Голосу Безмовності», опублікованого англійською мовою в 1927 р. Товариством дослідження китайського буддизму в Пекіні. [246]. Це послання або сутра, як його називають в буддизмі, написано Панчен-ламою в тибетській каліграфії:

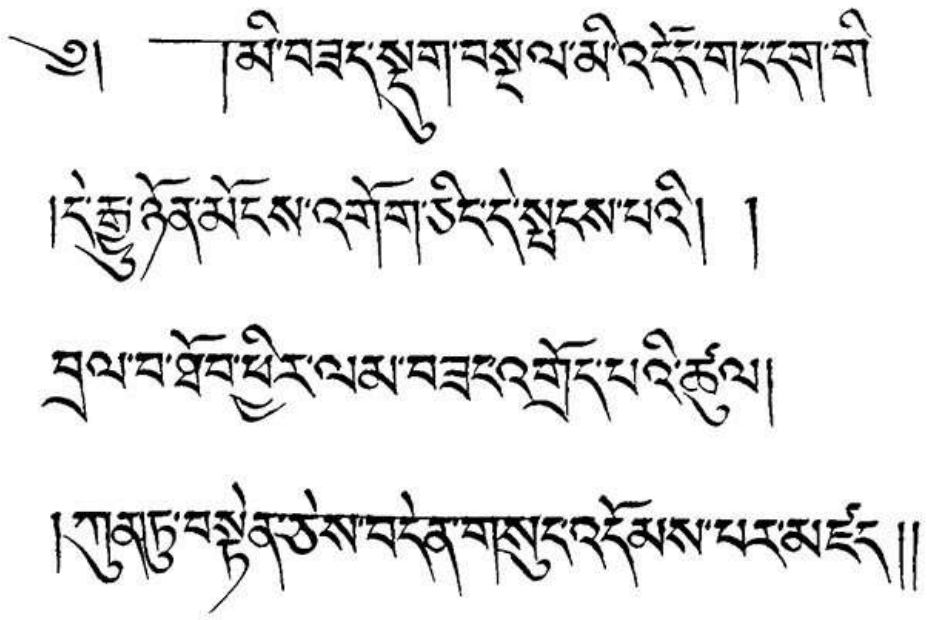

Мал. 4. Тибетська каліграфія Панчен-лами; сутра для китайського видання «Голосу Безмовності» Е. П. Блаватської 1927 р. (Товариство дослідження китайського буддизму, Пекін, Китай, 1927.)

Вищезазначену сутру склав і записав тибетськими ієрогліфами дев'ятий Панчен-лама, на прохання якого її включили в китайське видання «Голосу Безмовності» Е. П. Блаватської 1927 р.

Переклад сутри:

> Всі істоти бажають позбавлення від страждань.
> Тому шукайте причини страждань і знищуйте їх.
> Той, хто ступив на правильний шлях, може звільнитися від страждань.
> Так закликайте ж усі створіння ступити на цей шлях.

У редакторській передмові до видання 1927 р. написано, що воно було надруковано на прохання Панчен-лами, і що його підопічні разом з китайськими вченими перевірили переклад тибетських слів, виконаний пані Блаватської. Також передмова свідчить, що вона протягом декількох років вчилася в Ташилунпо і близько знала попереднього Панчен-ламу.

Ймовірно, Блаватська вперше ознайомилася з рукописами, що увійшли в «Голос Безмовності», під час своєї першої подорожі до Тибету. У вступній частині вона пише:

Ці сторінки запозичені з «Книги Золотих Правил», одного з творів, які вручаються присвяченим учням на Сході. Знання цих правил обов'язково в тій школі, вчення якої поділяють багато теософів. Оскільки я знаю багато з цих правил напам'ять, їх переклад виявився для мене порівняно легким завданням...

Перекладений мною твір відноситься до тієї ж серії, що і станці «Книги Дзіан», на якій заснована «Таємна Доктрина»... Оригінальний текст «Правил» вирізаний на тонких довгастих пластинах; копії часто виконувалися на дисках. Ці диски або пластини зазвичай зберігаються на вівтарях у храмах, які відносяться до «споглядальних» або махаяна (йогачар'я) шкіл.. Правила записані на платівках різними способами, іноді тибетською мовою, але найчастіше у вигляді ідеограм.

«Книга Золотих Правил» – частина яких з'явилася до виникнення буддизму, тоді як інші відносяться до пізнішого часу – містить близько 90 окремих коротких трактатів. З них 39 я вивчила напам'ять багато років тому. Щоб перевести інші, мені довелося б пересортувати величезну кількість записок і позначок, зібраних за останні 20 років і ніколи не приводяться в порядок. Лише тоді ця задача стала б можливою. До того ж їх ніяк не можна було перевести і піднести світу, занадто егоїстичному і прив'язаному до матеріальних об'єктів і, отже, абсолютно не готовому правильно прийняти настільки піднесену етику. Адже лише людина, яка наполегливо прагне до самопізнання, здатна почути повчання подібної природи. Тому... я вирішила ретельно відібрати тільки ті трактати, які найкращим чином підійдуть тим небагатьом істинним містикам Теософського суспільства і будуть відповідати їхнім потребам. [247] .

Є. П. Блаватська не просто переклала «Голос Безмовності» на англійську мову. Вона забезпечила текст позначками і коментарями, покликаними допомогти читачам правильно зрозуміти і використовувати викладені там правила.

Близько 10 років тому друзі автора цієї книги, Джером і Розева Муратори, запросили тибетського ламу, Геше [248] Лозанг Чжампсала, до себе додому в Нью-Джерсі. До того як покинути Тибет, він жив і навчався в Ташілунпо.. Лама був викладачем санскриту у Розеви в Колумбійському університеті. Поки він гостював у Мураторів, ті показали йому видання «Голосу Безмовності», звернувши його увагу на нотатки.. Ефект виявився приголомшливим. Лама зізнався, що не очікував знайти подібну інформацію на Заході. Про Блаватську ж він висловився так: «Вона напевно була бодгісаттва» (близька до стану Будди).

Розділ 7
Тибетські феномени

Від свідчень, що стосуються знань Е. П. Блаватської в області тибетського буддизму, ми переходимо до інших можливих доказів її перебування в Тибеті. Перший доказ було представлено Маргарет Казинс, яка викликала загальну повагу в 1920-х рр. , відвідавши священну печеру Амарнатх в Гімалаях, розташовану на висоті більше чотирьох тисяч метрів над рівнем моря. У статті «Паломництво в Гімалаї» вона з таким глибоким почуттям описує краси гірських пейзажів, що можливість ознайомитися з текстом цієї статті лише на сторінках старого журналу мимоволі викликає жаль. [249]. У наступному номері журналу з'явилося таке повідомлення:

Після повернення в Шрінагар, столицю штату Кашмір, місіс Казинс отримала запрошення від іменитого садху (духовного вчителя) відвідати його, оскільки він був вельми вражений хоробрістю дами, яка пройшла такий важкий і довгий шлях майже поодинці і поза сезоном паломництва. Під час бесіди, яка переважно оберталася навколо релігії, філософії і мистецтва, місіс Казинс запитала садху, чи не зустрічав він європейців, яким вдалося проникнути в таємні притулки в Гімалаях і навчитися мудрості у великих Ріші. Він відповів, що «знав дуже мало таких людей, а ті, хто опинявся в горах, зазвичай не переслідували ніяких високих цілей і не були підготовлені духовно і психічно»..

Потім він згадав, що «на самому початку його навчання в Гімалаях, він чув про даму, яка знайшла великих вчителів і навчилася у них Стародавньої Мудрості. Покладаючись на свою пам'ять, він стверджував, що дама була не британкою, а російською, і нарешті йому вдалося згадати її ім'я – Блаватська. Сам він її ніколи не зустрічав, але чув про її досягнення від інших відлюдників». [250].

Доказ зовсім іншого роду пов'язаний з експериментом, проведеним в 1886 р. в Австрії відомим теософом Францем Гартманом. Допомога в проведенні експерименту йому надала ясновидиця, німкеня, яка прислуговувала в будинку батьків Гартмана, коли він був дитиною.. Гартман випадково зіткнувся з нею, повернувшись до Австрії після року, проведеного в штаб-квартирі Теософського товариства в Адьярі.. Вона запросила його до себе додому, де займалася наданням медичної допомоги бідним.. Будучи досвідченим терапевтом, Гартман з подивом дізнався, що жінка володіла неймовірною здатністю ставити правильні діагнози за допомогою ясновидіння, всього лише розглядаючи сечу пацієнтів. Таким чином вона точно визначала захворювання внутрішніх органів. Поклавши руку на спину Гартмана в області хребта, вона «поділилася» з ним своїми видіннями. На підставі цих дослідів він написав роботу «Медична діагностика за допомогою ясновидіння» (журнал «Теософіст», лютий, 1887 р.). , з. 291–292). Однак особливий інтерес представляє наступна стаття Гартмана під назвою «Психометричні експерименти» (журнал «Теософіст», березень, 1887 р. , з. 354–358), з якої запозичений цей уривок:

Предметом вивчення в моїй останній доповіді стали здібності до ясновидіння німецької селянки, що живе в передмісті Кемптена. Відправивши свою доповідь в редакцію, я вирішив протестувати її психометричні сили за допомогою листів і відправився до неї додому, озброєний наступними документами:

1. Листом від пані Пологи Бечелор з Утакаманда [Індія].
2. Листом від полковника Г. С. Олькотта [з Адьяра, Мадрас].
3. Листом від графині Вахтмейстер з Остенде [Бельгія].
4. «Окультним листом», імовірно написаним якимось адептом, без марки і будь-яких інших розпізнавальних знаків, які могли вказувати на місце, де воно було написано.

Я дав жінці лист No 1 і попросив докласти його до чола, при цьому залишаючись спокійною і розслабленою і намагаючись ні про що не думати, а після розповісти мені про те, що вона бачила. Вона зізналася, що навряд чи щось побачить, оскільки ніколи не чула про подібні експерименти, але погодилася спробувати.

Через деякий час вона почала описувати будиночок з верандою, що стоїть на схилі пагорба.. В одній з його кімнат були високі стелі і еркерне вікно. Вона описала меблі в цій кімнаті і дерева, які були видні з веранди; вона не бачила таких дерев в нашій країні, але зовні вони нагадали їй тополі. Коротше кажучи, я легко дізнався в її описі житло місіс Бечелор в Уті, яке носило назву «Лаври», і евкаліптові дерева в його околицях. Також вона говорила про даму в сірій сукні, але мені так і не вдалося зрозуміти, кого вона мала на увазі.

Потім я передав їй другий лист, написаний полковником Олькоттом. Я припускав, що воно було написано в кімнаті полковника. Якби джерелом цих психометричних бачень було читання думок, то я напевно почув би опис цієї кімнати. Але замість цього вона взялася описувати великий зал з високими стелями, колонами і лавками, повністю відповідний зовнішньому вигляду вестибюля в штаб-квартирі Теософського товариства в Адьярі. Вона з вражаючою точністю описала доріжки, посипані гравієм, дерева і річку, згадала сусідню кімнату, в якій щось писав «чоловік з бородою», а також щось на зразок «клітини», розташоване поруч з річкою. Ні вона ні я так і не змогли розгадати призначення цієї «клітини».

У цьому місці Олькотт, виконуючий обов'язки редактора «Теософіста», включив примітку: «Судячи з того, що в описі жінки клітина знаходилася біля річки“, мова йде про будівельні ліси, які використовувалися при будівництві нової Санскритської бібліотеки і були таким чином складені на березі річки, що дійсно походили на клітку; але про це доктор Гартман, зрозуміло, нічого не знав».

Гартман продовжує:

Наступним був лист графині Вахтмейстер, і я почув дуже точний опис «світловолосої і блакитноокої» графині і «статної і дуже приємної на вигляд літньої дами», в якій я з легкістю дізнався пані Блаватську. Крім того, жінка описала будинок, в якому жили ці дами; безліч рукописів «іноземною мовою»; і меблі в кімнатах. [В той час Е. П. Блаватська писала «Таємну Доктрину». Примітно, що вона побачила в будинку кілька статуй і бюстів; проте цю деталь я не можу підтвердити, оскільки ніколи не бував в Остенді і не бачив цього будинку.

Тут доктор включив примітку: «У відповідь на вищенаписане я отримав лист від графині. Воно свідчило: Жінка вірно вказала на велику кількість статуй в будинку. Тут і справді дуже багато бюстів“».

Експеримент No 4 виявився найважливішим для Гартмана і змусив його похвилюватися. Чи був лист дійсно від адепта? Невже Вчителі мудрості і справді існують? Гартман продовжує:

Цей лист я взяв навмання з моєї коробки зі схожими листами. Після закінчення експерименту я розглянув його і згадав, що одного разу знайшов його лежачим на столі в моїй кімнаті в Адьярі, хоча за секунду до цього там нічого не було...

Тепер же, з тягарем на серці і передчуттям недобрих новин, я передав їй «окультний лист». Вона тут же радісно і здивовано вигукнула: «Ах! Що це? Я ніколи в житті не бачила нічого настільки прекрасного!»

Далі наведені спостереження жінки, перекладені Гартманом, за винятком незначних деталей:

Я бачу перед собою високу, штучно зроблену насип або пагорб, на якому стоїть будівля, схоже на храм з високим китайським дахом. Храм сліпуче білий, ніби зроблений з найчистішого білого мармуру, а його дах спочиває на трьох колонах. У верхній точці даху знаходиться сяюче сонце; – хоча ні! – воно лише схоже на сонце; здається, це якась тварина. Я не знаю, як описати його; Я ніколи не бачила нічого подібного; але воно сяє, немов сонце.

До храму веде красива алея, усипана гладкими камінчиками, і кілька ступенів, по яких я піднімаюся. Тепер я всередині, і, подумати тільки, підлога – це озеро, в якому відбивається світло того сонця на верху даху! Але немає – я помиляюся; це зовсім не вода; це щось на зразок жовтуватого мармуру, який блищить, немов дзеркало. Тепер я добре його бачу! Це квадратна мармурова підлога, в центрі якої знаходиться чорна, кругла пляма. Тут все таке гарне і до деякої міри нагадує Вальхаллу, що недалеко від Регенсбурга.

Зараз я всередині храму, і я бачу двох чоловіків, які розглядають щось на стіні. Один з них дуже хороший собою, але він одягнений зовсім не так, як люди в нашій країні. На ньому вільні, спадаючі білосніжні одягу, а миси його туфель загнуті вгору.. [Як було сказано раніше, вчителі Е. П. Блаватської були не тибетцями, а індусами.] Інший чоловік менше зростом і лис; у нього чорне вбрання і срібні пряжки (орнамент?) на туфлях.

Вони розглядають картину, що висить на стіні. На картині зображена ваза з якимись тропічними рослинами; вони схожі на листя опунції, але в той же час відрізняються від всіх опунцій, які я бачила досі. Ваза не просто намальована, вона справжня. Спочатку я подумала, що це всього лише картина. Вона стоїть в кутку і покрита химерним орнаментом.

На стінах висять картини і малюнки. Там, де стеля переходить в дах, є ділянка, панель, покрита цікавими фігурами. Одна з них схожа на цифру 15, інша на букву V, інші нагадують квадрати і нулі; між ними різноманітні візерунки. Вони виглядають як цифри, але я не думаю, що це цифри. Вони могли б бути літерами іноземного алфавіту або ієрогліфами. Над цією ділянкою або панеллю знаходиться ще один, на якому розташовані квадратні картинки або пластини з дуже дивними малюнками. Вони рухливі; принаймні, мені так здається; але я не цілком впевнена в цьому.

Після цього я попросив жінку намалювати те, що вона бачила, на папері. Не будучи художником, вона змогла зобразити свої бачення лише дуже схематично, незважаючи на всі свої старання. Додана ілюстрація – це копія її малюнка. Як розповіла мені жінка, якщо вона лише уявляє річ, то спогади про неї незабаром залишають її; якщо ж вона використовує ясновидіння, то бачення залишається в її розумі, і вона може викликати його з пам'яті, коли забажає.

Зображення було опубліковано цілком на обкладинці випуску «Теософіста» (березень, 1887 р.) з доповіддю Гартмана. Нижче представлена лише та його частина, яка відповідає опису, наведеному вище:

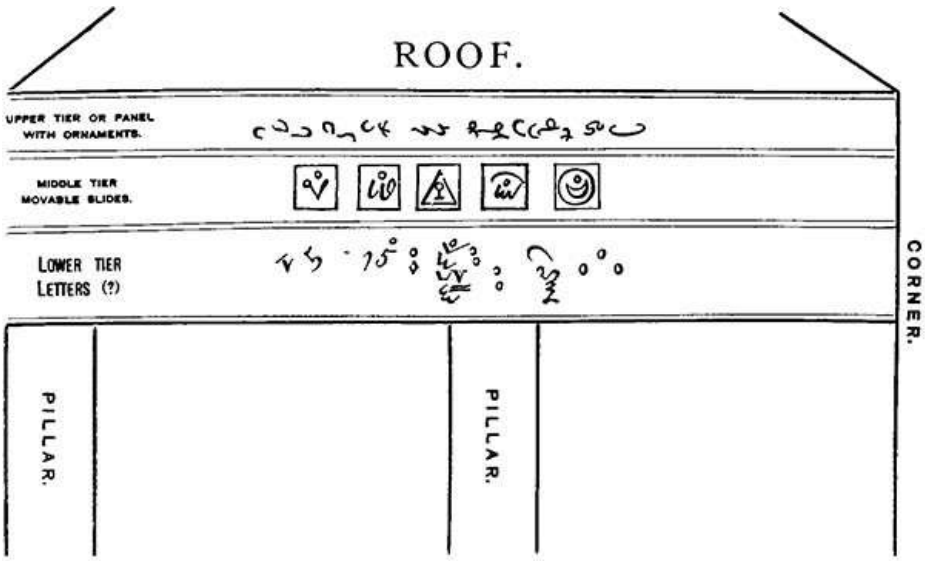

Мал. 5. Дах і колони храму, описані німецькою ясновидицею («Теософіст», березень 1887 р. Обкладинка)

Жінка продовжує:

«Тепер ці два пана вийшли на вулицю, і я стежу за ними. Навколо багато дерев, схожих на сосни. Думаю, це вони і є. Є й інші дерева, з великим м'ясистим листям і колючками, що нагадують опунції. Я бачу гори і пагорби, і озеро. Вони відводять мене геть від храму. Боюся, я не зможу знайти зворотну дорогу. Я бачу великий яр і дерева, ймовірно, оливи; але я не впевнена, тому що ніколи не бачила олив. Тепер я прибула на місце, звідки мені відкривається широкий огляд околиць. Ті два пани пішли. Я бачу якусь давню будову, від якої залишилася лише напівзруйнована стіна, і фігуру, фотографію якої ви мені показували. Здається, ви називали її Сфінксом. [Незадовго до цього Гартман дійсно показував їй обкладинку німецького журналу Сфінкс“.] Там же знаходиться щось на зразок колони, на вершині якої стоїть статуя. Вище пояса вона виглядає, як жінка, а нижня частина її тіла схожа на риб'ячий хвіст.Здається, вона тримає в руках мох, або просто поклала на нього руки».

Тут ясновидиця засміялася, і коли я запитав її про причину її сміху, вона відповіла: «Як кумедно! Там багато маленьких жінок і дітей. У них смішний одяг і хутряні шапочки. До їх ступнів прив'язані підошви! [Ясновидиця ніколи до цього не бачила сандалії.] Вони збирають щось на березі і складають це в кошику.

Так закінчився цей важливий експеримент. [251]

Перед тим як передати цю доповідь в журнал «Теософіст» для публікації, Гартман відправив його в Остенді, щоб з ним ознайомилася ЄПБ. Однак, він *не відправив їй малюнок жінки* 5 грудня 1886 р. йому надійшов лист від Блаватської:

Мій дорогий лікар: Прошу Вас пробачити мене за те, що так надовго залишила Вас, мого давнього друга, без уваги. Зізнатися чесно, моя робота зводить мене з розуму. Тільки я сяду писати лист, як всі мої думки сплутуються, і я не можу написати ні рядки «Таємної Доктрини» в цей день. Але Ваш лист (останнє) настільки мене зацікавило, що я просто зобов'язана на нього відповісти. Ви зробите добру справу, відправивши свій експеримент в «Теософіст». Він має величезне значення в світлі брехливих звинувачень Ходжсона, і я рада, що Вам вдалося добути ці незалежні докази; адже астральне світло в будь-якому випадку не може брехати мені на благо [252].

Я висловлюся тільки з приводу четвертого листа, оскільки Ви і самі знаєте про те, що інші три були розгадані правильно. Те, що описала ясновидиця, схоже на таємний храм [253] *таші [Панчен] Лам, розташований біля Шигадзе, який побудований з матеріалу, що нагадує «Мадраський цемент»; він блищить подібно мармуру, за що його називають сніговий «Шаканг» [храм]* [254] *якщо мені не змінює пам'ять.*

На даху храму немає «ні хреста, ні сонця», але зате там є dagoba algiorna – трикутна башточка на трьох колонах, прикрашена золотим драконом і сферою. На драконі зображена свастика [255] *, яку через незнання можна прийняти за «хрест». Я не пам'ятаю «алей, усипаних гравієм» – їх там немає, але храм дійсно стоїть на штучному насипу, і до нього веде стежка, викладена каменем, і сходинки, точне число яких я не пам'ятаю (мені не дозволяли туди входити) ; я бачила цей храм лише зовні і знаю про його внутрішнє оздоблення з чуток. Підлоги майже у всіх храмах Будди (Санге) виконані з відполірованого жовтого каменю, який добувають в Уральських горах і в північному Тибеті, розташованому ближче до Росії. Назва цього каменю мені невідомо, але зовні він схожий на жовтий мармур.*

«Пан» в білому цілком може бути Вчителем, а чоловік «з лисою головою», швидше за все, старий обритий наголо жрець. Вони зазвичай носять темні плащі – такий плащ я привезла Олькотту з Дарджилінга – але звідки його срібні пряжки і бриджі, я не маю ні найменшого уявлення. Як Вам відомо, священики носять високі черевики до ікр, зшиті з фетру і часто прикрашені срібною вишивкою... Ймовірно, це лише примха астрального бачення, яке завдяки схожості ідей змішалося зі спогадом про раніше бачених нею картинах.

У подібних храмах завжди знаходяться рухомі «картинки», на які нанесені різні геометричні і математичні завдання для учнів, що вивчають астрологію і символізм. Химерні китайські вази також часто використовуються в храмах для зберігання різноманітних речей. У кутах храмів часто можна спостерігати статуї всіляких божеств (Дх'яні) . Дах завжди (або майже завжди) підтримують два ряди дерев'яних колон, які ділять її на три прямокутника. А дзеркало «Мелонг» з вороненої сталі (кругле, як сонце) нерідко поміщають на дах. Я сама одного разу прийняла його за сонце. На куполах дагоби часом можна побачити конусоподібний шпиль, а над ним золотий диск, розташований вертикально, і наконечник у формі груші, а також півмісяць, що підтримує сферу зі свастикою.

Запитайте її, чи не бачила вона «Ом трам ах хрі хум», знаки, які часто зображують на мідних дзеркалах мелонг для захисту від злих духів. [Згадаймо, що Е. П. Блаватська не бачила малюнка жінки (Рис. 5) , але схожість майже повна.] Також вона могла бачити ряд маленьких дерев'яних кубиків, на які нанесені такі малюнки:

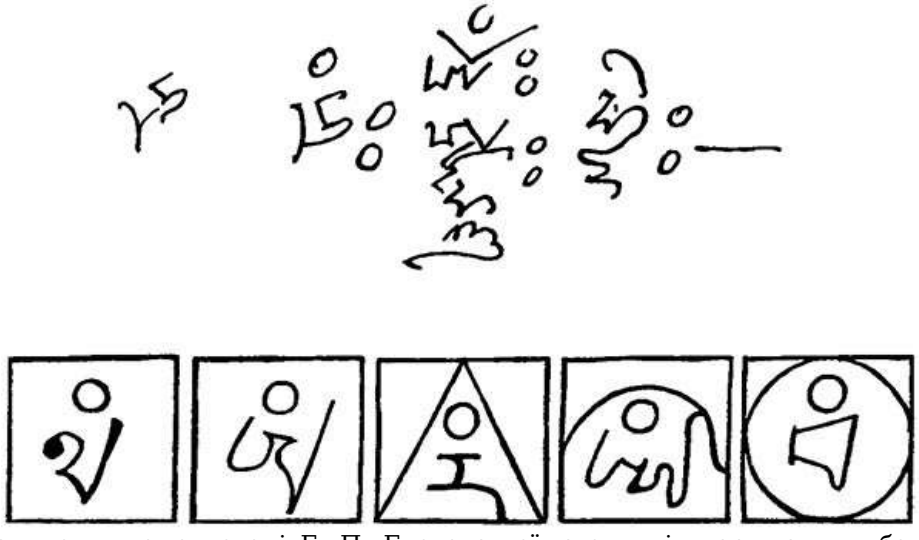

Мал. 6. Тибетські символи, намальовані Е. П. Блаватської, стали підтвердженням бачення жінки. (Журнал «Шлях», січень 1896 р., с. 298.)

Якщо так, то я знаю, що вона бачила. Подібні храми завжди оточені «сосновими лісами», їх зазвичай будують поблизу сосен, заростей дикої опунції і китайських фруктових дерев, з яких жерці роблять чорнило. Озеро там присутнє, без сумніву, і навколо повно гір – там, де живе Учитель; якщо ж те місце знаходиться поруч з Шигадзе, то там є лише невеликі пагорби. Статуї Мейлха Гуалпо, андрогінної Богині Саламандр або Генія Повітря, схожі на цього «сфінкса»; але нижня половина її тіла загублена в хмарах, а зовсім не являє собою хвіст риби, і вона зовсім не красива, а лише символічна. Рибачки і справді носять одні підошви, на кшталт сандалій, і всі вони носять хутряні шапки. Ось і все; Вам цього достатньо? Але не забудьте написати про це [256].

Особлива складність полягала в тому, щоб розшифрувати, або вірніше, розпізнати дивні ієрогліфи, які були і на малюнках німкені, і в листі Е. П. Блаватська. Справа в тому, що вони абсолютно не були схожі на тибетські символи. Щоб вирішити цю головоломку, автор цієї книги звернулася за допомогою до Веслі Нідема, завідувача

великої тибетської колекції Єльського університету і знавця цієї мови.. Зі своїм питанням автор відправила йому доповідь Гартмана і лист Е. П. Блаватська. 8 грудня 1986. Від Нідема прийшла відповідь:

Я з великим інтересом прочитав про психометричні експерименти і можу стверджувати, що на сторінці 299 «Листів Е. П. Блаватської до Гартмана» написані тибетські літери «Ом трам ах хрі хум». Угорі сторінки вони згруповані наступним чином:
ОМ
трам ах хрі
хум —
санскритські мантри, написані тибетськими літерами
Трохи нижче літери, згруповані в квадрат, виявилися мантрами, пов'язаними з п'ятьма Дх'яні-Буддами:
[Тибетська]
Лам
Ям
Рам
Кхам
Вам

[Санскрит]
Ратнасамбхава
Амогхасіддхі
Амітабха
Вайрочана
Акшобхья
(*Ваджрасаттва*)

На сторінці з позначкою ROOF (*дах*) *букви в квадратах відрізняються від тих, що на сторінці 299, і мені вони невідомі. [Останні намальовані на рухомих пластинах, і Е.П. навела кілька прикладів, хоча не бачила малюнка ясновидицею.]*
Під квадратами ми знову бачимо «Ом трам ах хрі хум» – санскритські мантри тибетськими літерами, в тому ж порядку. х називають складами-семенами і не переводять [на звичайні тибетські друковані літери]. Вони теж пов'язані з п'ятьма Дх'яні-Буддами.

Таким чином підтвердився той факт, що неосвічена жінка з Німеччини змогла відтворити за допомогою тибетських складів-насіння священну буддистську мантру, про яку вона раніше нічого не знала. Каталізатором цього видатного фокусу і її видінь стало, як ми бачимо, окультне письмо, за чутками, написане одним з Вчителів Е. П. Блаватської в Тибеті.

Залишилося зробити ще один крок, щоб вважати експеримент Гартмана завершеним, а саме, переконатися в правильності висловлювань Блаватської і бачень тієї жінки, хоча частина з них вже була підтверджена на попередніх сторінках. Ми знову звернулися за допомогою до Веслі Нідему з Єльського університету. Йому було вислано список предметів, інформація про які вимагала підтвердження. Незважаючи на доступ до великої тибетської колекції, йому вдалося знайти підтвердження відомостей лише про два об'єкти. Перше підтвердження свідчило: «У тибетських храмах містяться незліченні зображення Дх'яні Бодгісаттви і Будди, а також розлючених божеств-охоронців». Друге – «Конічний шпиль і диск, очевидно, являють собою звичайний чортен. Дивись Іпполіто Дезидері Звіт про Тибет“, вклейка IV, з. 132». Нідем порадив мені перевірити правдивість інформації про інші предмети за допомогою брата Далай-лами, професора Тхуптен Д. Норбу з Університету Індіани в місті Блумінгтон. Норбу не зміг нам допомогти.

Через деякий час я дізналася, що двоє моїх друзів, Анджела Сарторіо і Террі Дікінсон, разом з третім товаришем, дослідником буддизму, збираються в подорож по Індії, і, крім багатьох інших місць, планують відвідати Дхарамсалу, щоб побачити Далай-ламу. Вони зголосилися продовжити пошук необхідних відомостей, але не змогли нічого з'ясувати. І тоді секретар Далай-лами порадила їм відвідати кількох лам з монастиря Ташілунпо в Тибеті, розореного китайськими комуністами.. Вона домовилася про зустріч моїх друзів з сімома ламами в обителі, яку очолював поважний Качен Лхадкор. Лами поставилися до кожного заданого питання з щирою увагою і спробували відновити у своїй пам'яті події давно минулих років.

Дві деталі викликали їх незгоду: за їхніми словами, жовтий мармур ніколи не використовувався в буддистських храмах для обробки підлоги; до того ж лами ніколи не чули, щоб таємний храм Панчен-лами називали «сніговий Лхаканг». Інші деталі опису лами підтвердили: в тій місцевості навколо буддистських храмів дійсно росли сосни, опунції і дерева, з яких ченці виготовляли чорнило.. Нерідко зустрічалися статуї Мейлха Гуалпо на колонах, а на даху часто виднівся золотий дракон зі сферою або величезні дзеркала (мелонги) з вороненої сталі, круглі, як сонце, з вигравіруваною на них молитвою «Ом трам ах хрі хум». Лами також додали, що мелонги були зроблені зі сплаву металів.

Цілком ймовірно, що лами не дізналися таємний притулок Панчен-лами, згадане Е. П. Блаватської, тому що не знали про його існування, не будучи присвяченими. Або ж, навпаки, вони пройшли посвяту і тому не сміли розповідати про цей храм. Подібні припущення породжує той факт, що Блаватська дала точний опис іншого, відомого притулку Панчен-лами, таємної школи поблизу Шигадзе, головою і засновником якої був Цонкапа.. У цій школі зберігаються безцінні окультні праці, які Е. П. Блаватська використовувала при написанні «Таємної Доктрини» [257].

* * *

Блаватська ніколи відкрито не заявляла про те, що відвідувала тибетське закрите місто Лхаса. З моменту короткої зупинки там абата Гука в 1847 р. і аж до 1904 р. Коли в Тибет вторглася британська армія, немає ніяких відомостей про те, що там побував хтось з європейців. Першою виявилася французька дослідниця Олександра

Девід-Ніл, якій під час своєї п'ятої поїздки в Тибет (1923 – 24 рр.) вдалося зробити неможливе – проникнути в закрите місто. Однак, за словами сестри Е. П. Блаватської, Віри, «цілком очевидно, що Олена бувала в Лхасі, столиці Тибету, і його головному релігійному центрі Шигадзе... і в горах Каракорум в Куньлуні. Вона неодноразово підтверджувала це своїми барвистими, живими розповідями». [258].

Видається малоймовірним, що Блаватська, проживши в Тибеті майже три роки, *не спромоглася відвідати* Лхасу, велику Мекку буддистського світу. Вчителі могли легко провести її туди, переодягнену паломником, а її азіатські риси обличчя не викликали б ні в кого підозр. Однак, розповівши про це пізніше, вона б поставила своїх зберігачів у незручне становище.. У ті дні Панчен-лама і Далай-лама ніяк не могли домовитися про ступінь ізольованості Тибету від усього іншого світу. Це підтверджує і дослідник Свен Гедін: хоча Панчен-лама надав йому теплий прийом, йому так і не дозволили відвідати Лхасу і побачити Далай-ламу. [259].

Навіть якщо Е. П. Блаватська була першою людиною із Заходу з часів Гука, який побував у Лхасі, це аж ніяк не применшує вражаючого досягнення пані Девід-Ніл. Літературний додаток лондонської газети «Таймс» опублікувало захоплений відгук про її книгу «Моя подорож до Лхаси», назвавши її «однією з найепічніших подорожей нашого часу».

У своєму щоденнику Девід-Ніл згадує листування з подругою з Великобританії, Елізабет Морган: «Одного разу, відповідаючи на мій лист, Елізабет проронила пару слів про теософію і жінку на прізвище Блаватська». Це, додає вона, відкрило «новий етап мого життя». [260]В іншому джерелі стверджується, що з цього моменту Олександра почала відвідувати лекції зі східних релігій, «особливо лекції Паризького теософського товариства, присвячені буддизму», і загорілася ідеєю досліджувати Схід. [261].

Розділ 8
Тибет. Учнівство

Під час заключного періоду подорожі Е. П. Блаватської в Тибет вона, мабуть, побувала в горах Каракорум, які знаходяться північніше Кашміру і Гімалаїв і набагато західніше Шигадзе і Лхаси. За словами Віри, Блаватська зупинилася біля Махатми К. Х. , який жив з сестрою і племінником. «У Махатми Морія, – писала Віра, – її гуру, не було постійного будинку... він постійно подорожував і жив там, де в ньому найбільше потребували» [262]. К. Х. теж часто був відсутній, виконуючи важливі завдання, і бував в Ташілунпо [263]Блаватська стверджує, що вперше зустріла його в 1868 р [264].

У листі до Голліс Біллінгс (від 2 жовтня 1881 р.)) Е. П. Блаватська повідомляє, що будинок К. Х. «знаходиться в Малому Тибеті, який нині відноситься до Кашміру. Це велика дерев'яна будівля в китайському стилі, схожа на пагоду, яка розташовується між озером і прекрасною горою. Вона додала, що Учитель М. Також часто. Обидва Вчителі, за її словами, рідко відкрито з'являлися де-небудь, «але могли відправити свої астральні тіла куди завгодно». [265].

Житло К. Х. або ашрам, як його називав Олькотт, служило відразу декільком цілям, про що Вільяму К. Джаджу довірливо повідомив теософ з Індії на ім'я Дамодар, який побував там під час астральної подорожі. Дамодар пише:

«Я опинився в дивовижному місці. Воно знаходилося у верхній частині Кашміру біля підніжжя Гімалаїв... Там стояли всього два будинки один проти одного, і більше не було ніяких ознак житла. З одного будинку вийшов... Кут Хумі. Це був його будинок. Навпроти нього стояв [Вчитель М.]. Брат К. наказав мені слідувати за ним. Пройшовши близько півмилі, ми прийшли до природного підземного тунелю в Гімалаях – старому руслу річки Інд, яка несе під ним свої бурхливі, ревучі води. По проходу можна пересуватися лише по одному, і всього один невірний крок може вирішити долю мандрівника.

Пройшовши значну відстань по цьому підземному проходу, ми вийшли на відкриту рівнину в Л... до. Там стояла величезна будівля... яка була не чим іншим, як Головним центром, в який відправляються всі наші брати, гідні посвяти в містерії, для участі в заключній церемонії і перебування там протягом встановленого періоду.. У супроводі мого Гуру я піднявся у Великий зал. Безтурботна пишність цього місця мимоволі вселяло трепет...

Головний трон не має рівних у своїй благоліпності, він оточений ореолом величі, яке виходить від того, хто на ньому сидить». [266].

Оскільки під час здійснення цього експерименту – а також кількома роками пізніше, коли він побував там у фізичному тілі, Дамодар перебував під піклуванням Е. П. Блаватської. [267]. – то легко припустити, що в тому самому місці відбувалися і її посвячення, причому не тільки під час справжньої поїздки, але і минулого разу, коли вона проникла в Тибет через Кашмір.

Про те, чим Блаватська займалася під час своєї другої поїздки в Тибет, гостя у К. Х., вона довірливо повідомила Сіннетту в листі, написаному після незвичайно яскравого сну, що відродив в її пам'яті найдрібніші деталі її життя в той період.

Значну частину свого часу Блаватська присвячувала вивченню двох мов. Однією з них був сензар, «таємна мова жерців» або «загадковий діалект присвячених адептів усього світу», як вона говорила [268]За чутками, саме цією мовою були спочатку написані «Станці», що послужили основою для «Таємної Доктрини» і «Голосу Безмовності». [269].

Другою мовою була англійська. Рішення вчити англійську мову в Тибеті, безсумнівно, здасться вам безглуздим. Хіба Блаватська не вчила англійську в дитинстві і не практикувалася в ньому, проживаючи в Англії та Америці? Що ж, вона і справді володіла розмовною англійською, але він був ненабагато вище рівня, достатнього, щоб прочитати історії про Фермера Брауна, які їй задавала гувернантка з Йоркшира. Але навіть володіючи певним знанням мови, Олена Петрівна соромилася нею говорити, тому що співрозмовники сміялися над її йоркширським акцентом, перейнятим у гувернантки.

«Пам'ятається, – ділилася Блаватська з Сіннеттом, – ще коли я була у Венеції в 1867 р. , мені було важко

зрозуміти книгу, написану хорошою англійською мовою ». Розповідаючи світу про теософські ідеї, вона незмінно стикалася з найважчим завданням: їй доводилося роз'яснювати тонкощі езотеричної філософії і метафізики на західній мові, не призначеному для обговорення подібних тем. Кожен день вона займалася тим, що перекладала пропозиції з сензара на англійську мову. Вчитель К. Х. , який володів обома мовами, поправляв її. Крім того, протягом цього часу Е. П. Блаватська розмовляла виключно англійською, навіть зі своїм учителем. «Йому було все одно, наскільки добре чи погано я говорю, – зізнавалася вона, – адже він не знав цієї мови, проте, розумів кожне слово, яке виникало в моїй голові...»

У сновидінні Блаватської «обстановка змінюється, і я їду в супроводі Вчителя, який відправляє мене назад до Європи» [270]. В одному джерелі зазначено, що прощання відбувалося на пагорбах Манасаровара в Тибеті [271] [272]. Судячи з карт, ця знаменита місцевість розташована на південь від гір Каракорум.

Розділ 9
Таємничий посланець

У той час як Олена Петрівна перебувала в Тибеті, з її тіткою Надій в Одесі сталося щось дивовижне. Роки потому вона напише про цю подію з Парижа в Лондон Генрі Олькотту. Ось уривок з цього листа, відправленого 26 червня 1884 р., переведений з французької мови:

...Коли моя племінниця була на іншому кінці світу... жодна душа не знала, де вона знаходиться – що нас безмірно сумувало. Всі наші пошуки були марні. Ми вже були готові повірити, що її немає в живих, коли – здається, це було в 1870 р. , або трохи пізніше – я отримала лист від людини, якого Ви, якщо я не помиляюся, називаєте «К. Х. ». Цей лист потрапив до мене самим незбагненним і загадковим способом: його приніс посильний азіатської зовнішності, який потім зник прямо на моїх очах. У листі говорилося, що мені нема чого боятися, вона в повній безпеці. Я зберегла лист в моєму будинку в Одесі. Коли я повернуся туди, я відразу ж надішлю його Вам і буду дуже рада, якщо воно зможе бути Вам корисно.

Прошу мене вибачити, але мені складно, якщо не сказати неможливо, уявити, наскільки дурні люди, які вважають, ніби моя племінниця і Ви самі вигадали тих, кого називаєте Махатмами! Не знаю, як давно знайомі з ними Ви, але моя племінниця докладно розповідала мені про них багато років тому. Ще до того, як вона написала свою «Ізиду», вона писала мені, що знову зустріла деяких з них і відновила спілкування з ними.. Навіщо їй було вигадувати цих персонажів? Який прок їй був би від них, якби вони не існували насправді?. .

Я завжди була ревною християнкою і сподіваюся залишатися такою до кінця своїх днів. І якщо навіть я вірю в існування цих людей – хоча і схильна сумніватися в реальності деяких чудес, які їм приписують – то чому інші в них не вірять? Я можу підтвердити існування щонайменше одного з них. Хто, якщо не один з цих адептів, міг написати мені листа, підтримавши мене в той момент, коли я найбільше цього потребувала? Почерк був мені незнайомий, це правда; але настільки незвичайна манера викладу не могла належати нікому, крім адепта окультної науки. Лист пообіцяв мені повернення моєї племінниці – і обіцянку було в точності виконано. Як би там не було, я пошлю його Вам, і через два тижні воно прибуде до Вас в Лондон. [273].

Через 10 днів лист і конверт з адресою одержувача були відправлені Олькотту. Обидва вони були написані французькою на виготовленому вручну рисовому папері, який часто використовується в Кашмірі і Пенджабі. У листі значилося:

Шановна
Високоповажної пані
Надії Андріївні Фадєєвої
Одеса

У благородних родичів пані Є. П. Блаватської немає ніяких причин для печалі. х дочка і племінниця зовсім не покинула цей світ. Вона жива і бажає повідомити тих, кого любить, про те, що задоволена і щаслива бути в далекому, невідомому притулку, яке вона сама для себе вибрала. Нещодавно вона була важко хвора, але вже одужала; адже завдяки заступництву Владики Санги [274], вона знайшла відданих друзів, які піклуються про її фізичне і духовне благополуччя. Тому, нехай її рідні не турбуються. До того, як зійдуть вісімнадцять нових місяців, вона повернеться до своєї сім'ї [275].

На конверті Надіним почерком зроблено напис олівцем російською мовою: «Отримано в Одесі, 7 листопада, про Лелінка, 11 листопада, 1870, можливо з Тибету, Надія Ф.» [276].

Цей лист було опубліковано у звіті Генеральної ради Теософського товариства за 1885 р. з додатком наступного коментаря:

І записка, і адреса на конверті написані нині добре знайомим нам почерком Махатми К. Х. Тому тим, хто стверджує, що пані Блаватська придумала Махатм і підробила почерк, доведеться спростувати ще й той факт, що вони були знайомі родині пані Блаватської... за п'ять років до заснування Теософського товариства в Америці.

Багато людей в Індії і Європі ретельно порівнювали цю записку з іншими, чудесним чином отриманими через кіот в Адьярі і в інших місцях, а також з численними листами К.Х., які зберігаються у пана Сіннетта, і прийшли до висновку, що почерк в них повністю збігається. [277].

Навіть Фредерік Майерс з Товариства психічних досліджень висловив згоду щодо авторства листа, отриманого тіткою Е. П. Блаватської. «Я бачив цей лист, – говорить він, – і мені видається, що воно безумовно написано рукою К.Х.» [278].

У листі рідним від 29 жовтня 1877 р. (яке колись зберігалося у графа Кроуфорда, а тепер знаходиться в Адьярі) Е. П. Блаватська писала, що її Вчитель живить глибоку повагу до духу християнських вчень. Також вона повідомляла, що одного разу провела сім тижнів у лісі неподалік від гір Каракорум, де переховувалася від усього світу.. Вчитель відвідував її кожен день, правда, невідомо, чи робив він це астрально, або яким-небудь іншим способом. Джадж стверджує, що під час цього періоду усамітнення їй показали печерний храм, в якому знаходилися статуї великих вчителів цього світу. [279] [280]. «Величезна статуя Ісуса з бронзи, що прощає Марію Магдалину, стоїть в одному з підземельних храмів. Поруч з нею Готами статуя, який дає пити зі своїх жменей жебрака, і Ананди, учня і брата двійку Будди, що п'є біля колодязя з чаші, що подається йому Парією-Проституткою. *Це я знаю* ». («Бесіди з Є. П. Блаватською», 1:223–24.)

Розділ 10
В очікуванні

З моменту від'їзду з Тибету пройде більше року, перш ніж Е. П. Блаватська возз'єднається з сім'єю в Одесі. Весь цей час вона подорожувала по Близькому і Середньому Сходу. Вона розповідала, що побувала на Кіпрі і в Греції, де вперше зустріла Вчителя Іларіона [281]. У Сирії та Єгипті вона навчалася у декількох вчителів мудрості і встановила зв'язок з багатьма членами Братства [282].

«На мою думку, немає ніяких сумнівів в тому, – пише професор Росон, – що пані Блаватська була знайома з багатьма, якщо не з усіма, традиціями, церемоніями і положеннями, що практикуються друзами Ліванської гори в Сирії. Вона розповідала мені про такі речі, які відомі лише небагатьом присвяченим» [283]Сам Росон теж пройшов у цьому місці обряд посвячення, якщо вірити довіднику «Хто є Хто в Америці» (видання охоплює три століття, з 1607-го по 1896 р.).

У грецькому порту Пірей Е. П. Блаватська піднялася на борт пароплава «Евномія». » , що прямував до Іонічних островів. Кінцевим пунктом її подорожі був Каїр. Однак судно, що перевозило порох і феєрверки, вибухнуло, не завершивши плавання. Лондонська газета «Ллойдс» згадувала про цю подію, яка сталася 6 липня 1871 р. З 400 пасажирів вижити вдалося лише 16 [284]. У цій катастрофі Блаватська втратила всі свої накопичення і майно. Грецький уряд подбав про те, щоб вижили благополучно дісталися до місць призначення [285].

Синнетту вдалося, спираючись на листи, які йому показали родичі Е. П. Блаватської, відтворити картину події.

У 1871 році. пані Блаватська написала з Каїра своїм друзям про те, що покинула Індію і зазнала аварії десь по дорозі (недалеко від острова Спеце). Вона збиралася повернутися додому через деякий час. А поки, перебуваючи в Єгипті, вирішила створити «Духовне суспільство», яке буде займатися дослідженням медіумів і різних явищ згідно з теоріями і філософією Аллана Кардека. На її думку, це було єдиним способом наочно продемонструвати людям ступінь їх помилки.. Спершу вона мала намір дати свободу дій загальновідомим, визнаним вченням, а потім, коли публіка переконається в тому, що вони не працюють, запропонувати їм своє пояснення надприродного. Вона говорила, що готова подолати будь-які труднощі, щоб досягти цієї мети, – вона навіть була згодна на деякий час уславитися невмілим медіумом. «Інших медіумів вони і не знають, а мені це анітрохи не шкодить – адже незабаром я покажу їм різницю між пасивним медіумом і енергійним творцем», – стверджувала вона.

Через кілька тижнів, пише Сіннетт, друзі отримали від неї другий лист.

У ньому вона з огидою розповідала про зовсім невдале підприємство. У пошуках медіумів вона писала, здається, в Англію і Францію, але безрезультатно. І тільки лише від повної безвиході оточила себе медіумами-аматорами – француженками-спіритками, велика частина яких були бездомними жебраками, якщо не аферистками, в тилу армії інженерів і робітників, які будували Суецький канал під керівництвом Лессепса..

Вони крадуть гроші суспільства, – писала вона, – п'ють як шевці, а недавно я зловила їх на спробі безсовісно обдурити членів суспільства, які досліджують медіумів, шляхом фальшивих феноменів. У мене відбулися вкрай неприємні бесіди з декількома людьми, які вважали мене винною у всьому цьому. Тому я виставила їх геть... «Духовне суспільство» не протрималося і двох тижнів – зараз воно не більше, ніж купа руїн – величних, але настільки ж повчальних, як гробниці фараонів... Щоб трохи розбавити комедію драмою, додам, що мене ледь не застрелив фанатик – грек, який був присутній на двох спіритичних сеансах, єдиних, що ми встигли провести, і, мабуть, став одержимий злими духами [286].

Оригінал другого листа зберігається в архівах Теософського товариства в Адьярі. Воно закінчується наступними словами:

Клянуся навічно покласти край подібним спіритичним сеансам – вони занадто небезпечні, а я недостатньо сильна для того, щоб контролювати злих духів, які можуть підібратися до моїх друзів в цей час [287].

З Каїра О. П. Блаватська вирушила до Сирії, [288]Палестину і Константинополь, і нарешті в липні 1872 р. вона повернулася до сім'ї в Одесу, де затрималася на дев'ять місяців, до квітня 1873 р. [289]З цього періоду її життя до нас дійшли відомості лише про одну подію, яку вона пізніше описувала в листі до Надії:

Ніколи не забуду той особливий день, точніше, вечір, в Одесі, в твоєму будинку за вечерею. Тітка [Катерина Вітте] затіяла зі мною суперечку про релігію, категорично стверджуючи, що жоден єврей або ідолопоклонник не зможе увійти в Царство Боже, бо там немає для нього місця. З того самого моменту я почала роздумувати про ці слова. «Якщо навіть тітка, – думала я, – така добра, благородна і справедлива, настільки засліплена християнською вірою, що вірить в таку жахливу, жахливу несправедливість Бога, то в що тоді вірять інші

християни, багато з яких не варті і її мізинця?»

Відмінності в релігійних догмах були створені не святими, а грішними смертними... [і] вони розділили людство на ворогуючі нації і раси.

Якби не було догм, не існувало б і протестантів, католиків, буддистів, брахманістів і т. д.; всі вірили б в Єдиного Бога ... і вважали б один одного братами ... їм було б соромно на очах у інших своїх братів безжально вбивати один одного у війнах, катувати один одного подібно до диких звірів і бажати пекла своїм ближнім [290].

З Одеси Е. П. Блаватська вирушила в Бухарест, щоб відвідати друга, а потім в Париж, де вона жила з кузеном Миколою Ганом.. Серед її друзів була лікар, професор Лідія Маркетт, яка двома роками пізніше, перебуваючи в Нью-Йорку, описала заняття Блаватської в столиці Франції. Вона зробила це на прохання полковника Олькотта, якому постійно докучали непрямі натяки на «розгульний спосіб життя», який Е. П. Блаватська нібито вела в Парижі. Ось що написала професор Маркетт:

Нью-Йорк, 26 грудня, 1875 р.

Дорогий пане,

У відповідь на Ваші запитання я маю сказати, що познайомилася з пані Блаватською в 1873 р. Вона жила на рю дю-Пальов в апартаментах свого [двоюрідного] брата пана Гана разом з ним і його близьким другом паном Леке. Ми бачилися майже щодня, і, насправді, я проводила з нею більшу частину часу, коли не перебувала в лікарні або на лекціях. Тому я смію стверджувати, що знаю, якою була її поведінка. Мені приносить особливе задоволення сказати, що її поведінка була бездоганною, гідною всілякої поваги. Вона проводила свій час за малюванням і письменницькою працею, лише зрідка виходячи зі своєї кімнати. У неї було мало знайомих, але в їх число входили пан і пані Леймарі. Пані Блаватську я вважаю однією з найдостойніших і найцікавіших жінок, яких я коли-небудь зустрічала. Наш дружній зв'язок продовжується і після того, як я покинула Францію.

Щиро Ваша,

(Підпис) Л. М. Маркетт, д-р мед [291].

Олькотт згадує про те, що призвело Блаватську до рішення виїхати з Парижа в Нью-Йорк: «Е. П. Блаватська сказала мені, що прибула в Париж, маючи намір осісти там на деякий час під заступництвом родича, але одного разу отримала від [своїх Вчителів] безапеляційну вказівку їхати в Нью-Йорк і там чекати від них звісток. Наступного ж дня вона відбула на кораблі в Нью-Йорк, витративши майже всі наявні у неї заощадження на квиток». [292].

Про те ж розповідає і Віра: «У червні 1873 р. вона була в Парижі, де збиралася пожити якийсь час, коли раптово прийшов лист – порада, якій я не хочу і не можу протистояти“, як вона пояснила нам в листуванні – від одного з її Вчителів з Далекого Сходу. й покарали вирушати в Америку».

В кінці червня Е. П. Блаватська відпливла в Нью-Йорк. Подія, яка сталася, коли вона піднімалася на борт, роки потому було описано в газеті «Нью Йорк Таймс» (6 січня 1889 р.). У. К. Джадж, недавно повернувся з Лондона, де він відвідував Блаватську, відповів на питання репортера. Зокрема, зовнішність Е. П. Блаватської він писав таким чином про

Риси, які найяскравіше проглядають в її вираженні обличчя, це, в рівній мірі, енергія і величезна доброта. Дивлячись на неї, неважко зрозуміти, що вона відноситься до того типу жінок, які здатні на вчинок, здійснений нею 10 років тому, коли вона приїхала сюди з Франції. Блаватська прибула в Гавр з квитком першого класу до Нью-Йорка і двома-трьома доларами в кишені, оскільки гроші ніколи не були для неї важливі. Вже збираючись піднятися на борт, вона помітила бідно одягнену жінку з двома маленькими дітьми, яка сиділа на пристані і гірко плакала.

– Чому ти плачеш? – запитала Блаватська.

Жінка відповіла, що її чоловік послав їй гроші з Америки, щоб вона разом з дітьми могла приїхати до нього. Вона витратила всі гроші на покупку квитків третього класу для себе і своїх дітей, але квитки виявилися фальшивими. Жінка не знала, де шукати шахрая, який так безсердечно її обдурив, і залишилася без засобів до існування в чужому місті.

– Підемо зі мною, – сказала пані Блаватська. Вона відразу ж вирушила до агента пароплавної компанії і зажадала, щоб той обміняв її квиток першого класу на квитки третього класу для жінки з дітьми і для неї самої.

Кожен, хто хоч раз перетинав океан у приміщенні для пасажирів третього класу в натовпі емігрантів, неодмінно оцінить глибину самопожертви тонко відчуває жінки, яка звикла до комфорту. [293].

Меріон Міде дізналася, що під час плавання судно «зіткнулося з надзвичайно сильними західними штормовими вітрами і зустрічними хвилями», які призвели до несправності двигуна і чотириденної затримки судна. «На кораблях з емігрантами, – додає вона, – в приміщення для пасажирів третього класу можна спуститися по сходах, через люк. Через ці люки майже не проникало свіже повітря, а в погану погоду, коли потреба в повітрі ще більше зростає, їх і зовсім закривали. Два тижні без ковтка свіжого повітря, в тісному, багатолюдному приміщенні, в умовах антисанітарії, з зіпсованою їжею і водою, і до того ж до всіх страждань – незмінний ризик корабельної аварії. Враховуючи травмуючий досвід Е. П. Блаватської під час плавання на пароплаві «Евномія», можна тільки уявити, яким кошмаром обернулася для неї подорож через Атлантику. [294].

Але для жінки і її дітей, навпаки, було набагато краще опинитися на борту, ніж залишитися без грошей в незнайомому місті.

Частина 4
Америка – країна, де все почалося

Розділ 1
Початок життя в Нью-Йорку

Прибувши в Нью-Йорк влітку 1873 р., Е. П. Блаватська не відчула властивого іммігрантам здивування і трепету, оскільки вже бувала тут раніше. Чи виявиться це черговою подорожжю, повною подій, або вона залишиться тут надовго? Чи знала вона сама про це? Єдине, що нам відомо, – в той же рік 22 вересня вона подала перші документи для отримання громадянства Сполучених Штатів [295].

Знаючи про її безперестанні подорожі, родичі Блаватської були здивовані.. Згодом, згадуючи про це, Віра скаже: «Знайшовши мету, гідну її зусиль, вона тут же зупинилася, подібно до блукаючого корабля, який заходить в потрібний йому порт і впевнено кидає якір, завершуючи свої поневіряння... Цій роботі вона залишалася вірна все своє життя. Вона віддала їй своє здоров'я, час і душу, вважаючи її справою свого життя, призначеним їй самою долею... Люди всюди втратили ідеали і віру, – часто говорила вона. – Псевдонауки зруйнували їх. У наш час людям потрібне наукове підтвердження, наукові докази існування безсмертної душі. Стародавні езотеричні науки здатні їх надати». [296].

Історія про те, як Е. П. Блаватська в один день виїхала з Франції, не була відмовкою, придуманою заднім числом, як вважають багато її недоброзичливців. Вона була чистою правдою, яка підтвердилася вже після її смерті. Олькотт пише: «В Адьярі у нас зупинилася американка, міс Анна Беллард, мастита журналістка, довічний член Прес-клубу Нью-Йорка, яка під час виконання професійних обов'язків зустріла Е. П. Блаватську всього через кілька днів після того, як остання прибула в Нью-Йорк. Розмовляючи зі мною, вона згадала, крім інших менш важливих фактів, один випадок, який я відразу ж попросив її записати...» Ось що вона написала:

Адьяр, 17 січня 1892 р.
Дорогий полк. Олькотт:

Моє знайомство з пані Блаватською відбулося куди раніше, ніж Ви припускаєте. Я зустріла її в липні 1873 р. в Нью-Йорку, не більше ніж через тиждень після її прибуття. У той час я була репортером у штаті нью-йоркської газети «Сан», і отримала завдання написати статтю на тему, пов'язану з Росією. У пошуках матеріалу я дізналася від свого друга про недавнє прибуття цієї російської дами і подзвонила їй; так почалося наше спілкування, яке тривало ще не один рік.

Під час першого інтерв'ю вона розповіла мені, що і не думала їхати з Парижа в Америку до того, як отримала лист ввечері напередодні відплиття. Про причину від'їзду і про те, хто так квапив її, вона нічого не сказала. Я добре пам'ятаю, з яким захопленням вона вимовила: «Я була в Тибеті». Я не могла зрозуміти, чому вона виділяла це, надаючи подорожі в Тибет більше значення, ніж поїздкам в Єгипет, Індію та інші країни, про які вона мені розповідала. Але вона говорила це з особливою важливістю і пожвавленням. Тепер я, зрозуміло, розумію, чому.

Анна Баллард [297].

Листуючи сторінки газет того періоду, редактор «Мейн Карент» Фріц Кунц натрапив на замітку про Е. П. Блаватської в нью-йоркському виданні «Трибуна» (26 вересня 1873 р.). Він пише: «Ця жінка була неординарною особистістю задовго до того, як її став оточувати ореол окультної таємничості. Журналіст "Трибуни" зробив репортаж про російську аристократку, яка прибула в Нью-Йорк третім класом, тому що поділилася своїм квитком першого класу з нещасною іммігранткою, яка перебувала в тяжкому становищі. [298].

Про обставини життя Блаватської та її оточення в цей період стало відомо лише в 1931 р. , коли в грудневому номері «Теософіста» були опубліковані «Спогади про Е. П. Блаватської в 1873 році» Елізабет Холт. Судячи з того, як міс Голт описує Нью-Йорк 1870-х рр.. Він був не найкращим місцем для зародження всесвітнього руху на відміну від Лондона і Парижа, які в той час вважалися культурними центрами Заходу.

Нью-Йорк 1873. був невеликим містом в порівнянні з тим, який він зараз. До північного кордону острова Манхеттен можна було дістатися на кінному возі, причому поїздка на громадському кінному транспорті займала кілька годин; не було мостів через річки Іст-Рівер і Гудзон; якщо потрібно було перебратися на інший берег, доводилося сідати на пором. Хмарочосів, зрозуміло, теж не було – в центрі міста височів лише шпиль церкви Трініті, єдиний помітний орієнтир на багато миль навколо. Пейзаж на півночі острова переважно складався з гранітних скель, що тягнулися аж до Східної 40-ї вулиці.. У той час їх ще не зрівняли з землею, щоб побудувати будинки і дороги. Між Третьою і Другою Авеню лежали суцільні валуни, серед яких жили поселенці у своїх непримітних халупах, грали їхні діти та скакали кози.. Друга і Третя Авеню ще не були забудовані, і деякі квартали були приховані водами Іст-Рівер. На П'ятій Авеню і Бродвеї відбувався досить активний рух транспорту, а Центральний Парк, який був відкритий в рік прибуття Блаватської, відвідали десять мільйонів чоловік.]

Звички і помисли людей того часу були настільки ж мало схожі на сучасні, як скупчення одноповерхових будівель може нагадувати сьогоднішнє місто хмарочосів.. Дарвін і його теорія еволюції були предметом запеклих суперечок. Я добре пам'ятаю проповідь місцевого священика – в цілому добродушного літнього пана – про жахливу трагедію, що потрясла все місто. Минулого тижня в Брукліні згорів дотла театр, при цьому були спалені живцем три з гаком сотні людей, в основному жінки і діти. Проповідник сказав нам, що Бог у своєму праведному гніві послав вогонь у покарання тим розпущеним людям, які проводили свій час у такому диявольському місці.

Навіть у громадських справах ми поводилися по-вікторіанськи стримано. Жінки, звичайно ж, не брали участі у підприємництві; дуже небагато з них тільки починали відстоювати свої «права»; ті, кому доводилося самим заробляти на життя, працювали вчительками, телеграфістками, швачками і працівницями на малих підприємствах, де їх праця дуже погано оплачувався. Жінка, яка подорожує поодинці, не могла розраховувати на кімнату в хорошому готелі, оскільки викликала підозри, якщо її не супроводжував родич чоловічої статі.

Можливо, саме проблеми з пошуком гідного житла привели Е. П. Блаватську туди, де я вперше її зустріла. Я завжди дивувалася тому, як вона, іноземка, щойно приїхала в Нью-Йорк, змогла відшукати це місце. Воно було унікальним продуктом тієї своєрідної епохи. У той час пристойним робочим жінкам з невеликими коштами було

важко знайти відповідне житло; сталося так, що 40 з них в якості невеликого експерименту оселилися разом. Вони орендували новий багатоквартирний будинок, побудований за адресою 22, Медісон Стріт [в районі Нижнього Іст-Сайда], здається, один з перших подібних будинків в Нью-Йорку. Експеримент зі спільного проживання жінок, які не володіли ні капіталом, ні комерційним потенціалом, виявився провальним, він тривав всього кілька місяців.

Ми з мамою провели літо 1873 р. Саратога. Щоб вчасно підготуватися до початку навчального року, в серпні я повернулася в наш будинок на Медісон-Стріт, де жила мамина подруга, яка погодилася доглянути за мною. Там-то я і зустріла пані Блаватську. Наскільки я знаю, це був її перший притулок у Нью-Йорку. Вона жила в кімнаті на другому поверсі по сусідству з мамою подругою, і вони швидко порозумілися. Всі, хто жив у цьому кооперативному будинку, добре знали один одного і часто зустрічалися в спільній вітальні, яку влаштували в кімнаті, розташованій поруч з вхідними дверима. Моя кімнатка була прямо навпроти, і я мала можливість спостерігати за пані Блаватською, яка проводила у вітальні більшу частину свого часу. Вона рідко залишалася одна, притягуючи, подібно магніту, всіх, хто опинявся поблизу.. День за днем я бачила, як вона сидить там, згортає цигарки і курить без зупинки. Вона безумовно була неординарною особистістю. Через свою повноту вона здавалася куди нижче, ніж була насправді [299]. Сама її зовнішність була втіленням могутності. У всьому будинку панувало насилу придушуване збудження, пов'язане з її присутністю, в цілому приємне, але з деяким відтінком благоговіння.

Я ніколи не сприймала її як морального вчителя. Для цього вона була занадто легко збуджена; якщо вона бувала з чимось не згодна, то починала відстоювати свою точку зору з завзяттям, збентежуючим її співрозмовників. Я ніколи не бачила, щоб її гнів був спрямований на людину або предмет з її оточення. І неприязнь завжди була безособова. Стикаючись з моральною або фізичною дилемою, кожен інстинктивно звертався до неї, відчуваючи її безстрашність, свободу від стереотипів, її велику мудрість, величезний досвід і сердечну прихильність – співчуття до слабких і знедолених.

Моя подруга міс Паркер, тверезомисляча, розважлива жінка тридцяти з невеликим років шотландсько-ірландського походження, була вражена, коли пані Блаватська почала розповідати їй такі деталі її життя, про які знала лише вона сама. Міс Паркер попросила пані Блаватську встановити контакт з духом її давно померлої матері, але та відмовила, пояснивши, що дух її матері став частиною вищих матерій і знаходиться поза досяжністю.

Пані постійно повторювала, що вона знаходиться під владою невидимих сил; в той час спіритуалізм був вельми модним явищем, і всі навколишні думали, що ці вищі сили були її духами-наставниками. Для людей, які ніколи не чули про невидимі сили за межами церкви і гуртків спіритуалістів, це було найлогічніше умовивід.

У той час пані Блаватська відчувала серйозні фінансові труднощі; раніше її батько регулярно висилав їй гроші, але раптом припинив це робити, і вона залишилася майже без гроша. Деякі надмірно насторожені жителі нашого будинку припустили, що вона аферистка, і її єдиною метою є видобуток грошей. Але моя подруга міс Паркер, яка супроводжувала пані Блаватську під час візиту до російського консула, запевнила мене, що вона була справжньою російською графинею. [300]; що консул чув про її сім'ю і пообіцяв зробити все можливе, щоб зв'язатися з ними і дізнатися про причини труднощів. Тут я можу додати, що перерва в надходженні грошових коштів був викликаний смертю її батька. Родичам знадобилося деякий час на те, щоб залагодити його справи, і період безгрошів'я тривав до тих пір, поки вона не з'їхала з будинку No 22 на Медісон стріт.

Власником цього будинку був містер Рінальдо, який особисто збирав плату за оренду і був знайомий з усіма жителями будинку. Як і всіх інших, його зацікавила Е. П. Блаватська, і він представив її двом своїм друзям. Вони досить часто приходили побачитися з нею і навіть надавали допомогу, пропонуючи їй роботу. Зокрема, вона придумала зовнішній вигляд рекламних листівок для їх компанії і деяких інших. Думаю, ці пани володіли фабрикою з пошиття комірців і сорочок, тому що найкраще мені запам'яталися малюнки маленьких фігурок, одягнених в сорочки і комірці їх виробництва. Здається, вони були першими, хто почав використовувати рекламні листівки в Нью-Йорку. Також Блаватська спробувала себе в нанесенні орнаменту на шкіряні вироби і виробила кілька витончених і хитромудрих зразків, але вони погано продавалися, і вона залишила це заняття.

За словами Олькотта, живучи на Медісон-стріт, Блаватська також «добувала кошти, виготовляючи шийні хустки і штучні квіти – вже не пам'ятаю, які – для добродушного єврея, власника лавки. Вона відгукувалася про цю просту людину з глибокою вдячністю» [301].

Пізніше до міс Голт дійшли чутки про те, що «пані Блаватська поїхала в Ітаку, щоб вручити професору Корсону з Корнельського університету кільце, дане їй одним з її таємничих наставників, яке повинно було довести, що вона є їх посланницею». Хайрам Корсон був провідним спіритуалістом того часу. Його син, Юджин, практикуючий лікар, опублікував листування батька з Е. П. Блаватська. У другому листі від 16 лютого 1875 р. вона повідомляє:

І ось я тут, в цій країні, за указом мого Хранителя, за покликом істини сучасного спіритуалізму, і мій священний обов'язок розкрити те, що є, і виявити те, чого немає. Бути може, мені слід було приїхати сюди на сотню років пізніше ... бо людей з кожним днем все менше турбує правда, і з кожною годиною чи все сильніше хвилює золото, тому мої жалюгі зусилля вряди протеститимуться.

Вона запевняла професора, що її інтерес до спіритуалізму прокинувся «не під впливом брехливих, плутатих медіумів, жалюгідних знарядь нерозвинених духів з нижчої сфери, стародавнього царства тіней. Джерело моєї віри куди давніше, ніж стуки Рочестера, з нього черпали ще Раймонд Луллі, Піко делла Мірандола, Корнеліус Агріппа, Роберт Фладд, Генрі Мор і багато інших, що знаходилися в пошуках системи, яка допоможе осягнути глибини божественної природи і виявить узи, що зв'язують все суще в цьому світі. Нарешті, багато років тому, спрага мого розуму була втамована теософією [302], яку проповідують і передають ангели... на благо долі людства». [Слова, типові для юдеїв, християн і каббалістів.]

Розділ 2
Розквіт спіритуалізму

Поняття спіритуалізму викликає відторгнення у багатьох людей лише тому, що асоціюється у них з окультними практиками. Насправді ж спіритуалізм всього лише є протилежністю матеріалізму, як пояснює Е. П. Блаватська в «Теософському словнику».

Спіритуалізм. У філософії – стан або положення розуму, протилежне матеріалізму або матеріалістичної концепції сущого. Теософія, доктрина, яка вчить, що все існуюче оживлено або наповнене Всесвітньою Душою або Духом, і що жоден атом в нашому всесвіті не порушує цього всюдисущого Принципу – є чистий спіритуалізм. Що стосується вірування, яке фігурує під цією назвою, а саме, вірування в постійне спілкування живих з мертвими, або за допомогою власних медіумічних здібностей, або через так званого медіуму – це не що інше, як матеріалізація духу і деградація людської і божественної душ. Віруючі в подібні зносини просто безчестять померлих і постійно блюзнірствують. У давнину це справедливо називалося некромантією.. Але наші сучасні спіритуалісти ображаються, коли їм викладають цю просту істину.

Сучасний спіритуалізм зародився в 1848 р. з так званих «рочестерських стуків», психічних явищ, про які розповіли сестри Фокс, що проживають в Гайдвіллі, штат Нью-Йорк, неподалік від Рочестера.

У двотомнику «Історія спіритуалізму» сер Артур Конан Дойл міркує: «Надприродні здібності були заразні“ або розсіювалися, подібно до якогось психічного хмари, проявляючись у людей, які були до них схильні... За найкоротший термін рух з притаманними йому дивацтвами і стадіями фанатизму» поширилося по країні. [303] Традиційні релігії відокремлювалися загальними фразами про безсмертя і життя після смерті, спіритуалісти ж вважали, що у них є докази цього.

Як зазначив професор Р. Лоренс Мур, «на сеансах і в спіритичних гуртках були присутні не тільки незрілі, неосвічені і надмірно довірливі люди. Число видатних особистостей, які відвідують спіритичні збори», було воістину вражаючим [304] Навіть авторитетні вчені в підсумку зможуть переконатися в автентичності явищ за допомогою контрольованих експериментів.

Спіритуалізм процвітав не тільки в Сполучених Штатах, але і в Англії, Франції, Німеччині та Росії. Його популярність в Європі в основному визначив знаменитий медіум Даніель Ом. Конан Дойл пише, що «імператор Наполеон II, імператриця Євгенія, цар Олександр, німецький імператор Вільгельм I і королі Баварії і Вюртемберга були в рівній мірі вражені його надприродними здібностями» [305].

Росію в 1850-х рр. захлеснуло повальне захоплення містикою. Надя і Віра брали участь у листуванні з духами і сеансах столоверчения (левитации). Навіть чинна, розсудлива тітка Катерина приєдналася до такого гуртка [306]. Олена Петрівна в той час перебувала далеко від дому.

У 1860-х спіритичні сеанси проводилися навіть у Білому домі. У біографії Авраама Лінкольна, написаній Карлом Сендбергом, згадується один з таких сеансів, на якому з дозволу президента були присутні журналіст, військовий міністр Стентон і міністр військово-морських сил Уеллс. Сендберг наводить цитати з розлогої статті під заголовком «Спіритуалізм у Білому домі», яка була надрукована в багатьох газетах. [307].

Місіс Лінкольн була пристрасно захоплена спіритуалізмом і познайомила президента з відомим медіумом того часу Нетті Колбурн, з якою він, мабуть, радився, коли назріла серйозна криза в боротьбі за збереження єдності країни і звільнення рабів. [308]. Якось раз Лінкольна запитали, яке, на його думку, джерело послань, отриманих ним на сеансах. За словами очевидців, він відповів: «Я не готовий міркувати про розум, який панує над тілом цієї дівчинки. Але вона точно не могла знати ні про те, що відбувалося в кабінеті міністрів до того, як я приєднався до спіритичного гуртка, ні про обстановку на фронті, ні про події, відомих лише мені одному, про які я нікому не розповідав і які не зраджував гласності». [309].

Як сказав сучасник президента Лінкольна: «Ми добре пам'ятаємо загальне обурення населення і занепокоєння вчених, викликане в той час спіритизмом... Спіритизм був свого роду тараном, який пробив перший пролом у матеріалізмі, що заповнив голови людей, і змусив їх думати... Віра в те, що існує лише матеріальний світ, похитнулася». [310].

Блаватська вітала наукове дослідження спіритуалізму і в статті «Свідоцтво науки», опублікованій в журналі «Теософіст» в липні 1881 р., привела значний список видатних дослідників у цій галузі. Одним з них був Альфред Рассел Уоллес, який незалежно від Дарвіна розробив теорію еволюції. У передмові до своєї праці «Чудеса і сучасний спіритуалізм» він пише:

До того, як ознайомитися з сутністю спіритуалізму, я був від'явленим філософом-скептиком. Я був настільки переконаним матеріалістом, що в моїй голові в той час не знайшлося б місця для концепції духовної сутності... Проте факти – вперта річ... м вдалося побороти мої переконання. Мені довелося визнати факти, а слідом за ними і прийняти спіритуалізм.

Також у списку Блаватської опинився прославлений фізик і хімік сер Вільям Крукс. «Британська енциклопедія» повідомляє, що він «зберігав переконаність в реальності окультних явищ з 1870 р. до самої смерті» [311]. У 1897 році. він став президентом Товариства психічних досліджень, і тоді ж йому було присвоєно дворянське звання лицаря. У квітні 1969 р.. На честь 50-річної річниці з дня смерті вченого американський журнал «У світі науки» написав: «Сер Вільям Крукс був прямим нащадком давно пішли гігантів думки, людей, які могли однаково легко працювати в різних сферах науки, домагаючись неослабної значущості в кожній з них. Різноманітні таланти, спостережливість, терпіння і незгасаюча спрага відкриттів поряд з палким розумом і уявою поета ставлять сера Крукса в один ряд з найбільш видатними англійськими діячами науки всіх часів».

У творі «Дослідження спіритуалізму» Крукс описує 13 класів феноменів, які він спостерігав, і зазначає: «За дуже небагатьма винятками, я готовий підтвердити кілька сотень явищ – щоб відтворити їх за допомогою механічних або фізичних засобів, не вистачить навіть майстерності Удена, Боско або Андерсена з усіма їх вигадливими апаратами і багаторічним досвідом – які відбувалися у мене вдома, деякі з них і зовсім при моїй участі в умовах, повністю виключають використання найпростіших допоміжних механізмів" [312].

Блаватська, Олькотт і Сіннетт були добрими друзями Крукса. Крукс з дружиною 20 листопада 1883 р.

приєдналися до Теософського товариства, а наступного року він став радником Товариства в Лондоні [313].

У висновку статті «Свідоцтво науки» Блаватська наводить цитату з книги професора Цельнера про спіритуалізм «Трансцендентальна фізика», яка містить визнання двох іменитих фокусників того часу: Пана Маскелайн з Лондона і Самуель Беллачіні, придворний маг з Берліна, підтвердили те, що вже давно було доведено французьким ілюзіоністом Робертом Уденом. а саме, що безконтактне левітування в присутності медіумів – явище, недоступне *Професійний* шахраям; що це аж ніяк *не справа людських рук* «Хто б не був до нього причетний» [314].

Маскелайн підкреслює, що «ніколи не заперечував автентичності подібних явищ, але я стверджую, що вони ні на йоту не доводять, що душам покійних нічим зайнятися, крім як пересувати меблі».

Явище левітації неважко пояснити, говорить Блаватська. Змініть полярність предмета або людського тіла, і вони злетять, оскільки їх тяжіння до магнітного центру землі – а саме воно створює ілюзію ваги – буде порушено [315]. Зробити це, на її думку, можна було декількома способами, один з яких Олена Петрівна описала в листі до Гартмана від 3 квітня 1886 р. Нижче наведено уривок з цього листа, в якому згадується перша зустріч Е. П. Блаватської з Олькоттом. Це сталося на знаменитій фермі братів Едді у Вермонті.

Мене свідомо направили в Америку на ферму Едді. Там я зустріла Олькотта, який жваво цікавиться духами... Мені наказали пояснити йому, що без знання філософії окультизму явища можуть бути небезпечними і оманливими. Я довела йому – все, що медіуми роблять за допомогою так званих дхів, інші люди можуть робити самостійно; що дзвіночки, читання думок, стуки і фізичні явища підвладні кожному, хто володіє здатністю керувати своїм фізичним тілом через органи астрального тіла; я вміла робити це з чотирьох років, і про це відомо всій моїй родині. Я могла змусити меблі рухатися, а різні предмети літати, при цьому мої астральні руки залишалися невидимими, утримуючи предмети; але ж у той час я навіть не була знайома з вчителями. Отже, я розповіла Олькотту всю правду. Я повідала йому про своє знайомство з адептами «Брати», не тільки в Індії і за Ладакхом, але і в Єгипті і Сирії – оскільки «Брати» існують там і донині. [316].

Розділ 3
Доленосна зустріч

Генрі Стілл Олькотт вперше зустрів Блаватську, коли йому було 42 роки, вже маючи за плечима великий життєвий досвід. Він народився в Оріндж, штат Нью-Джерсі, в пуританської сім'ї, протягом року навчався в коледжі в Нью-Йорку, потім два роки працював на фермі в Огайо, після чого повернувся в Нью-Йорк, щоб вивчати агрономію. Коли йому було трохи більше 20 років, наукова праця в галузі зразкового ведення господарства принесла йому загальносвітову популярність.. Грецький уряд запросив його на посаду професора агрономії в Афінському університеті, а в США йому запропонували очолити урядову сільськогосподарську організацію, але він відмовився, віддаючи перевагу незалежній діяльності. Генрі став редактором сільськогосподарського розділу нью-йоркської газети «Трибуна».

З початком Громадянської війни Олькотт вступив на військову службу і брав участь у декількох кампаніях генерала Бернсайда. Пізніше він був призначений на посаду спеціального слідчого з виявлення корупції та казнокрадства у військовому міністерстві [317]. Там йому було присвоєно звання полковника. По завершенні однієї зі справ йому телеграфував військовий міністр Стентон:

Я сердечно вітаю вас з результатом сьогоднішнього суду. Він означає для уряду не менше, ніж перемога в битві.

Олькотт займався аналогічною роботою і в міністерстві військово-морського флоту. Пізніше, коли був застрелений Лінкольн, він став одним з трьох членів спеціального комітету з розслідування цього вбивства.

Після війни він три роки вивчав юриспруденцію, і в 1868 р. отримав ліцензію юриста в Нью-Йорку. Систематизував складну практику страхування і став фахівцем з митних зборів, оподаткування і страхування, придбавши таким чином велику і заможну клієнтуру. [318].

Інтерес Олькотта до спіритуалізму зародився ще за часів його роботи на фермі в Огайо, коли він відвідав своїх трьох дядечок, затятих шанувальників цього заняття. [319] При цьому його виховання було строго пресвітеріанським.

Генрі Стілл Олькотт (1832–1907), президент-засновник Теософського товариства

Стосовно обставин, які призвели до знайомства з Є. П. Блаватською, Олькотт писав у «Листах старого щоденника»:

«Одного разу в липні 1874 р. я сидів у своїй адвокатській конторі, розмірковуючи над складною справою, яку мені доручила одна нью-йоркська компанія, і раптом мене осяяло, що всі ці роки я не приділяв уваги спіритичному руху. Не знаю, яка асоціація змусила мої думки перейти від механічної конструкції водовимірювача до сучасного спіритуалізму, але, як би там не було, я сходив до торговця газетами за рогом і купив у нього Прапор світла“. У ньому я прочитав опис одного неймовірного явища, а саме затвердіння фігури фантома, яке відбулося в фермерському будинку в кругу Читтенден, штат Вермонт, в декількох сотнях миль від Нью-Йорка. Я відразу ж зрозумів, що, якщо відвідувачі ферми і справді могли бачити, торкатися і розмовляти зі своїми покійними родичами, які якимось чином зуміли на деякий час зробити свої тіла і одяг твердими, видимими і відчутними, то це є найважливішою подією в області сучасних природничих наук. Я вирішив відправитися туди і побачити все своїми очима. Так я і зробив, переконався в правдивості історії, затримався там на три-чотири дні і повернувся в Нью-Йорк.

Про свої спостереження я написав у нью-йоркську газету Сан“, і ця стаття неодноразово публікувалася в інших країнах, оскільки описані в ній факти були глибокодумними і цікавими.. Тоді редактор Дейлі Графік“ запропонував мені повернутися в Чіттенден у супроводі художника, який буде робити замальовки за моєю вказівкою і ретельно розслідувати цю подію. Воно так глибоко зацікавило мене, що я віддав необхідні розпорядження щодо справ в конторі і вже 17 вересня знову прибув на Ферму Едді“, названу так на честь сім'ї власників. У цьому таємничому будинку, оточеному фантомами і наповненому явищами найнеймовірнішого характеру, я пробув два тижні, якщо мені не змінює пам'ять. Тим часом видання «Дейлі Графік» двічі на тиждень публікувало мої листи про «привидів Едді», кожне з яких супроводжувалося зображенням привидів, побачених художником містером Каппесом, мною, а також іншими глядачами сеансів, яких налічувалося до 40 осіб. [320].

Брати Вільям і Горацію Едді – прості неосвічені фермери. У їхній родині здавна були люди з надприродними здібностями. У 1692 році. їх прабабусю в четвертому поколінні визнали відьмою на суді в місті Сейлем, штат Масачуссетс. Під час своїх сеансів Вільям виробляв матеріалізацію померлих. Сеанси Горацію носили зовсім інший характер. Брати не брали грошей за демонстрацію своїх здібностей, лише за проживання і харчування численних постояльців.

А ось що повідомляє газета «Глобус», що виходила в сусідньому місті Ратленді:

Полковник Генрі С. Олькотт, якому газета «Дейлі Графік» доручила досліджувати і доповідати про явища «Едді», сколихнув хвилю інтересу по всій країні. До публікації його першого листа з Ратленда тема спіритуалізму не піднімалася в світських виданнях з тих пір, як всю Європу розбурхали з'явилися в Англії статті містера Крукса і брошура Альфреда Воллеса. Тепер же нью-йоркські щоденні газети обговорюють спіритуалізм на перших смугах – майже всі вони відправили репортерів в Читтенден, і їх прикладу наслідували видання з Чикаго, Хартфорда, Рочестера, Олбані і багатьох інших міст.. Яка б не була правда про справу Едді, немає ніяких сумнівів у тому, що громадськість з інтересом гадає, чи правда, що духи померлих повертаються до нас, або ж це брехня. [321].

У Нью-Йорку статті Олькотта користувалися таким попитом, що ціна примірника «Дейлі Графік» зросла до одного долара. Саме стільки заплатила Е. П. Блаватська за копію газети. Зі знайомою француженкою вона вирушила на ферму Едді, прибула туди 14 жовтня і провела там два тижні. Олькотт розповідає:

Я пам'ятаю нашу першу зустріч так, як ніби це було вчора; крім того, я записав її основні подробиці у своїй книзі («Люди з іншого світу», с. 293 і далі) [322]. Стояв сонячний день, і навіть старий похмурий фермерський будинок виглядав привітно. Він стоїть серед мальовничих околиць, в долині, оточеній зеленими схилами гір, покритих листяними гаями майже до самих вершин.

У Едді обід подавався опівдні, і, входячи в двері порожній, позбавленій затишку їдальні, ми з Каппесом вперше побачили Е. П. Блаватська. Вона прибула незадовго до полудня з француженкою з Канади, і, коли ми увійшли, вони вже сиділи за столом. Спершу мені в очі кинулася її яскраво-червона сорочка-гарибальдійка, яка контрастувала з тьмяним, безбарвним оточенням. ї волосся, в той час світло-русяве, не доходили до плечей і густий шовковистої копальні оточували її голову, завиваючись від самих коренів і нагадуючи руно овець котсвольдської породи..

Це волосся і червона сорочка заволоділи моєю увагою до того, як я розгледів її риси. У неї було велике калмицьке обличчя, на якому читався натяк на міць, освіченість і владність, і яке настільки ж сильно виділялося на тлі непримітних фізіономій присутніх, як і її червоний одяг... Зупинившись на порозі, я шепнув Каппесу: «Боже правий! Подивіться-ка на цю особу». Я попрямував до неї і зайняв місце навпроти, щоб віддатися своєму улюбленому заняттю, спостереженням за персонажем. Дами вели розмову французькою...

Вечеря закінчилася, і вони вийшли на вулицю. Блаватська почала скручувати собі сигарету. Я звернувся до неї зі словами: Permettez moi, Madame і дав їй прикурити; так, почавшись з диму, наше знайомство роздуло великий, незгасаючий вогонь... Оскільки моя перша фраза була сказана французькою, ми продовжили спілкування на цій мові... Прогулюючись зі своєю новою знайомою, я обговорив з нею феномен Едді і схожі явища в інших країнах. Вона виявилася досвідченою мандрівницею, яка побачила безліч окультних речей і адептів окультних наук. Однак спочатку вона не дала мені жодного натяку на існування гімалайських мудреців або на власні надприродні сили. Вона говорила про тенденцію до матеріалізму в американському спіритуалізмі, яка спотворювала суть явищ, і про порівняльну байдужість до філософії. [323].

У «Людях з іншого світу», написаних незабаром після цього, Олькотт додає:

З часом я зрозумів, що ця дама, чиї блискучі досягнення і видатні чесноти робили її гідною всілякої поваги не менше, ніж її високе соціальне становище, була одним з найчудовіших медіумів у світі. У той же час її медіумізм докорінно відрізняється від усього, що я бачив досі; тоді як інші медіуми перебувають у владі духів і виконують їх волю, вона ніби сама керує духами, які діють за її вказівкою. У чому полягає секрет її володіння такими здібностями, я не маю уявлення, але я бачив занадто багато доказів, щоб дозволити собі сумніватися в них. [324].

Як він дізнався пізніше, ця сила була швидше усвідомленим посередництвом, ніж пасивним медіумізмом. ї першою ознакою була стрімка зміна характеру явищ Едді в присутності Е. П. Блаватської. У «Листах старого щоденника» сказано:

До того, як Блаватська з'явилася на місці дії, виникаючі образи являли собою індіанців, американців або європейців... Але в перший же вечір після її прибуття перед нами з'явилися привиди інших національностей. Серед них був грузинський хлопчик-слуга з Кавказу; торговець-мусульманин з Тифлісу; молода російська селянка і багато інших. На другий вечір з'явився курдський вершник, озброєний кривою турецької шаблею, пістолетами і пікою... і європейський пан зі стрічкою і хрестом святої Анни, в якому пані Блаватська дізналася свого дядька. [325].

Поява подібних фігур в кімнаті для сеансів цих бідних, майже неписьменних фермерів, у яких не було ні грошей на покупку театрального обладнання, ні вміння використовувати його, ні місця, в якому вони могли б його зберігати, було для всіх присутніх вагомим доказом того, що парфуми були справжніми. [326].

Через довгий час я дізнався, що вона викликала їх за допомогою своїх розвинених, неперевершених здібностей. Вона сама підтвердила це в записці, залишеній в альбомі ТО для газетних вирізок, т. 1, навпроти статті з лондонської газети «Спіритуаліст», опублікованій в січні 1875 р [327].

Вирізана стаття під заголовком «Матеріалізовані фігури духів» була написана Бенджаміном Коулманом, і в ній Блаватську схвилювали наступні рядки: «Присутність графині на деяких з сеансів Едді призвело до найдивовижніших явищ, включаючи появу духів її знайомих з різних країн». Олена Петрівна написала від руки: «Так, адже я закликала їх САМА» [328].

За словами Олькотта, поки вони перебували у Едді, «Е. П. Блаватська всіма своїми силами намагалася вселити мені, що явища Вільяма Едді доводять здатність духів керувати розумом медіуму; вона говорила, що, якщо привиди справжні, вони не що інше як двійник медіума, що виходить з його тіла і перевтілюється в інші образи (несвідомо проектуються глядачами, які бажають побачити своїх близьких); але я їй не вірив.

Я наполягав на тому, що фігури занадто різняться по висоті, вазі і об'єму, щоб бути втіленими одним Вільямом Едді; вони напевно є тим, чим здаються, а саме, духами померлих. Часом наші дискусії приймали розпалений

характер, оскільки в той час я ще недостатньо глибоко розбирався в пластичній природі Двійника людини, щоб вловити сенс її натяків, а про східну теорію Майя я не знав рішуче нічого». [329].

Блаватська зазначає: «Навіть матеріалізована фігура мого дядька на фермі Едді була лише зображенням; це я відправила її зі своєї голови, оскільки приїхала, щоб ставити експерименти, нікому про це не сказавши. Це була подоба порожньої зовнішньої оболонки мого дядька, яку я нібито накинула на проекцію астрального тіла медіуму. Я бачила весь процес, я знала, що Вілл Едді справжній медіум, а явища абсолютно реальні, і тому, коли для нього настали важкі часи, я захищала його в газетах». [330].

Один з її експериментів вдався краще інших: «Серед інших я змогла викликати образ людини, якого в той час вважала мертвим, хоча той, як з'ясувалося пізніше, був живий і здоровий: це був Михалко, мій грузинський слуга! Зараз він разом зі своїм далеким родичем живе в Кутаїсі, як повідомила мені моя сестра в Парижі пару місяців тому. Говорили, і я думала, що він помер, але насправді він вилікувався в лікарні. Ось вам і визначення особистості духу“» [331].

На жаль, пояснення матеріалізації духів померлих, очевидно, незастосовне до деяких випадків. Тут в гру вступає моторошний аспект спіритуалізму. Думки глядачів притягують до медіуму астральні останки померлих, що відокремилися від душі в процесі переходу на вищі рівні свідомості між двома життями. Про це Олена Петрівна пише сестрі:

Чим більше медіумів я спостерігаю – адже Сполучені Штати є справжнім розсадником, найсприятливішим рунтом для різноманітних медіумів і телепатів, справжніх і фальшивих – тим ясніше я бачу небезпеку, якою оточене людство... Ти ж пам'ятаєш, Віра, як я проводила експерименти для тебе в Ругодеві, як часто я бачила духів людей, які жили в цьому будинку, і описувала їх тобі, оскільки ти не могла їх побачити. Що ж, все те ж саме день і ніч відбувалося у Вермонті. Я спостерігала за цими бездушними створіннями, лише тінями власних земних тіл. х, в більшості випадків, давно покинули дух і душа, але вони все ще існують і зберігають свою напівматеріальну сутність, харчуючись життєвою енергією сотень відвідувачів, які приходять і йдуть, і самих медіумів.

Як жахливо було бачити цей процес! Він часто викликав у мене нудоту і запаморочення, але я повинна була дивитися, і все, що я могла зробити, – тримати ці огидні створіння на відстані витягнутої руки. Але яке було видовище, коли спіритуалісти запрошували ці тіні! Вони ридали і радували навколо медіуму, одягнені в порожні матеріалізовані оболонки... У мене серце кров'ю обливалося при їх вигляді. «Якби вони могли бачити те, що бачу я», – часто думала я. Якби вони знали, що ці подібності чоловіків і жінок цілком складаються із земних пристрастей, вад і метушливих думок, що залишилися від колишньої особистості; ці залишки не змогли піти за звільненою душею і духом, і залишилися чекати повторної смерті в земній атмосфері. [332], *видимі кожному середньому медіуму і обивателям* [333].

Саме тому, говорить Е. П. Блаватська в іншому місці, індуїсти і буддисти з давніх часів застерігали про небезпечні наслідки спілкування з померлими. [334].

На противагу цим «явам нижчого порядку... банальностям і загальним фразам медіумів» Блаватська виділяє «воістину дивовижні явища вищого порядку, в яких проявляється безсумнівний інтелект і знання». За її словами, подібні явища виникають завдяки активності вищого «я» телепата [335]. У деяких випадках високорозвинена душа може використовувати чистий канал в благодійних цілях. У приклад можна навести раніше згадану бесіду Авраама Лінкольна з медіумом.

Основна причина, з якої теософи спростовують уявлення про безперервне спілкування живих з мертвими, полягає в тому, що постійне перебування померлих в нашому світі з усіма його стражданнями і жорстокістю перетворило б життя після смерті в суще пекло. Душі потрібен спокій і відпочинок між двома життями [336]. Однак це зовсім не означає, що ми повністю відрізані від рідних і близьких, які пішли в світ інший. У творі «Ключ до теософії» Блаватська пише:

Близькі, яких ми втратили в матеріальній формі, залишаються з нами, і зараз вони набагато ближче до нас, ніж коли були живі. Адже чиста божественна любов розпускає свої пелюстки не в серці людини, коріння її йдуть глибоко у вічність. Любов на тому світі, хоча ви можете назвати її ілюзією, володіє магічною, божественною силою, яка впливає на життя. Вона проявляється в сновидіннях і часто в різних подіях – випадках чудесного порятунку і позбавлення від бід, бо любов це міцний щит, не обмежений часом і простором. Більш того, рано чи пізно карма призводить тих, хто любив один одного з таким духовним почуттям, до реінкарнації в тій же самій сім'ї.

Розділ 4
Перші публікації

Протягом року, що передує заснуванню Теософського суспільства, ми застаємо Е. П. Блаватську як соратницю спіритуалістів. Враховуючи її реальні почуття – щодо небезпеки спіритичних практик – це заняття викликає подив. Можливо, вона сподівалася за допомогою дружніх порад відвернути спіритів від цих практик і пробудити в них інтерес до раціональної філософії, яка пояснює не тільки надприродні явища, але і безліч інших таємниць навколишнього світу. [337].

За словами Олькотта, Блаватська почала захищати спіритуалістів в очах суспільства, як тільки повернулася в Нью-Йорк з Вермонта:

Відомий медик з Нью-Йорка, професор Бірд, залучений в Читтенден моїми листами в «Графік», виступив з пихатим і дурним поясненням феноменів Едді, назвавши їх звичайним шахрайством, і вона спустила з нього сім шкур у відповіді, написаній 27 жовтня і опублікованій 30 жовтня в «Графік». У своєму листі вона так відважно і

іскрометно захищала медіумів Едді і свідчила про сім «примарних фігур», які здалися їй вельми переконливими, що моментально прикувала до себе увагу громадськості, тепер вже назавжди. [338].

ї манера мови і листи вражали жвавістю, що викликає відвертістю і одночасно товариською теплотою, а ясний розум укупі з нетерпимістю до лицемірства суспільства і підлості притягував оточуючих, змушуючи їх дивуватися її духовній силі. Тоді вона ще не так блищала розумом, як під час написання «Викритої Ізиди», але невпинно черпала з пам'яті, повної спогадів про власні біди і пригоди, а також глибоких знань окультних наук, рівними яким, наскільки мені відомо, не володіла більше жодна людина в Америці. Вона була зовсім іншою людиною в порівнянні з тим, якою стала пізніше, зануривши в справу всього свого життя, для якого все її минуле виявилося лише підготовкою. [339].

З листа Є. П. Блаватської доктору Бірду починається перший том її альбому для газетних вирізок. Історик теософії Майкл Гомес зазначає:

Пані Блаватська була і залишається найбільшим літописцем Теософського товариства. В адьярських архівах зберігаються двадцять великих альбомів для газетних вирізок за період з 1874-го по 1884 рік, які, без сумніву, були складені Е.. П. Блаватська. Перші сім томів, що містять більше тисячі статей і згадок про нью-йоркських теософів, вона забезпечила величезною кількістю позначок і розділила на тематичні частини, що носили заголовки на кшталт «Історія Теософського суспільства до і після виникнення». [340].

Після сутички з Бірдом Блаватська зосередилася на спробах мінімізувати наслідки сильного скандалу в спіритичному русі. Провідний спіритуаліст, Роберт Дейл Оуен, колишній конгресмен США і іноземний посол, відкрито зізнався в тому, що був обдурений на сеансах медіумів Дженні і Нельсона Холмсів, де імовірно з'являвся знаменитий дух Кеті Кінг. Раніше цей дух виникав на сеансах сера Вільяма Крукса в Англії, і його поява в Сполучених Штатах розбурхала всю країну.. Скандал вибухнув, коли жінка на ім'я Еліза Уайт зізналася, що видавала себе за привид Кеті [341]. Раніше сам Роберт Оуен авторитетно підтверджував справжність явищ.

Щоб врятувати ситуацію, Холмси через Оуена звернулися до Олькотта, щоб він протестував їхні здібності. [342]. Він погодився і в супроводі Блаватської відправився до Філадельфії, де проживали медіуми. Перший сеанс провели 11 січня 1875 р.; останній – 25 січня. В цілому всі сеанси пройшли успішно; але тільки в останній вечір вдалося повністю матеріалізувати дух Кеті і тим самим підтвердити надприродні здібності Дженні Холмс [343]. Роки по тому Олькотт, на свій подив, дізнався, що дякувати за успіх слід було іншої людини. Гортаючи перший том Альбому для вирізок Олени Петрівни, він натрапив на записку, в якій говорилося про те, що «її слід було опублікувати після смерті автора»:

ВАЖЛИВА ЗАПИСКА

Так. Мені шкода говорити про те, що мені довелося втрутитися в ганебне викриття спіритуалістами медіумів Холмсів. Але я повинна була врятувати ситуацію, оскільки мене послали з Парижа в Америку з метою довести справжність явищ і довести помилковість спіритичних теорій про «духів».

Але як краще зробити це? Я не хотіла, щоб всі підряд знали, що я можу робити те ж саме з власної волі. Це суперечило отриманим мною вказівкам, але в той же час я повинна була підтримувати віру в реальність, справжність і можливість подібних явищ в серцях тих, хто від матеріалізму звернувся до спіритуалізму, але тепер через викриття декількох медіумів повернувся до скептицизму.

Ось чому в супроводі тих небагатьох, хто продовжував вірити, я вирушила до Холмсів і за допомогою М і його сил створила проекцію образів Джона Кінга і Кеті Кінг з астрального світла, справила явище матеріалізації, тим самим змусивши широке коло спіритуалістів повірити, що ці явища були створені пані Холмс. Вона сама жахливо злякалася, коли зрозуміла, що це привид справжнім.

Чи зробила я помилку? Людство ще не готове до розуміння філософії Окультної науки – нехай вони спершу переконаються в тому, що в світі є незримі істоти, будь то «духи» померлих людей або елементи; і що в людині є приховані сили, які можуть зробити його Богом на землі.

Коли мене не стане, люди, можливо, зазнають вдячність за мої безкорисливі прагнення. Я дала слово допомагати людям на шляху до Істини, поки я жива, і я його стримаю. Нехай вони ображають і ганьблять мене. Нехай деякі з них називають мене медіумом і спіриткою, а інші шахрайкою. Настане день, коли прийдешні покоління дізнаються мене краще.

Про нещасний, дурний, довірливий, озлоблений світ!

М дав вказівку заснувати Товариство – таємне суспільство, подібне ложі Розенкрейцерів. Він обіцяв допомогти.

О.П.Б [344].

За останньою пропозицією можна зробити висновок, що записка була написана незадовго до вересня 1875 р., коли було вперше оголошено про формування ТО. Якийсь час вчення залишалися таємними через спотворень і насмішок, що виникали, коли журналістам і противникам цього напрямку ставало щось відомо. [345].

Так ким же був вищезгаданий Джон Кінг? Оскільки Блаватській покарали приховувати, що явища, що відбуваються в її присутності, були її творінням, їй слід було віднести їх на рахунок кого-небудь іншого. Вибір припав на Джона Кінга, ім'я якого було широко відоме в спіритичних колах. Олькотт, вже в той час переконаний спіритуаліст, був задоволений цим поясненням. Він коментує: «Хіба немовлят не годують молоком? . Хіба мене спершу не змусили повірити, що я взаємодію з безплотними духами; хіба той, хто займався стуками, написанням листів і матеріалізацією форм, не переховувався під псевдонімом Джона Кінга?» Блаватська використовувала це ім'я, кажучи про своїх Вчителів і їх посланців. «Мало-помалу, – додає Олькотт, – Е. П. Блаватська повідала мені про існування східних адептів і їх здібності і шляхом різноманітних явищ довела власне вміння керувати силами природи, яке до тих пір приписували Джону Кінгу. [346].

В цей же час вона почала навчати Олькотта езотеричної філософії і метафізиці. Вона писала йому: «Мені доручили важке і небезпечне завдання, Генрі, спробувати навчити Вас, покладаючись на свій мізерний,

кульгавий англійський. Вони, очевидно, дотримуються високої думки про вашу *інтуїції* , адже, відверто кажучи, я мало вірю в силу власного красномовства і вміння *Розумієте?* пояснювати. Ви ж розумієте, друг мій? Що ж, продовжу, як можу...» [347].

Олькотт був не єдиним, кого Блаватська навчала особисто. У «Таємній Доктрині» (1: xvii-xix) вона згадує про те, що «значна частина філософії», викладеної нею пізніше під час поїздки до Індії, «викладалася в Америці ще до публікації Викритої Ізіди“ двом європейцям і моєму колезі, полковнику Г. С. Олькотту». Одним з цих європейців був Вільям К. Джадж, іншим міг виявитися судовий адвокат К. К. Мейсі, який прибув на деякий час з Лондона.

* * *

Після сеансів за участю подружжя Холмс Блаватська багато місяців провела у Філадельфії. За цей час вона вийшла заміж за Михайла Бетанеллі, грузина родом з Кавказу; її першого чоловіка, за всіма відомостями, вже не було в живих [348]. Олькотт розповідає цю історію:

Один з моїх листів з Чіттендена, опублікованих в «Дейлі Графік», зацікавило цього пана Б. – російського підданого – і спонукало його написати мені з Філадельфії [349] і висловити сильне бажання зустрітися з моїм колегою, щоб поговорити про спіритуалізм. Оскільки вона не заперечувала, він приїхав в Нью-Йорк в кінці 1875 р. [насправді в 1874 р.], і вони зустрілися. Виявилося, він відразу ж відчув почуття глибокого захоплення, яке моментально висловив в особистій бесіді і пізніше, в листах, адресованих їй і мені.. Бачачи його серйозні наміри, вона постійно давала йому відсіч, роздратована його наполегливістю. Однак цим вона викликала ще більш віддане обожнення, і врешті-решт він пообіцяв звести рахунки з життям, якщо вона не погодиться вийти за нього... Він запевняв, що не просить нічого, крім задоволення опікувати її, що відчуває виключно самозабутнє благоговіння перед її потужним інтелектом, і обіцяв не зазіхати на привілеї подружнього життя. Він з такою завзятістю осаджував її, що вона – як мені здавалося, в хвилину божевілля – нарешті погодилася повірити йому на слово і стати його дружиною; але з застереженням, що вона збереже власне ім'я і повну свободу від усіх дисциплінарних обмежень...

Неминучим результатом стало розставання цих двох нещасних людей через кілька місяців спільного життя. Чоловік забув свої клятви в безкорисливості... вона залишила його і більше не повернулася.

Бетанеллі подав на розлучення, посилаючись на відхід дружини, і їх шлюб був розірваний. Через кілька років його справи пішли погано, і він повернувся в Грузію [350].

Олькотт говорив, що в період заміжжя «майже весь свій час Блаватська приділяла написанню статей для періодичних видань, спершу про західний спіритуалізм, а згодом про окультизм на Сході». [351]. Вона не перестала працювати, навіть коли серйозно захворіла через травму ноги, отриманої на початку року під час падіння на тротуар.. Хвилюючи, Бетанеллі писав генералу Ліппітту: «Доктор Пенкост, який відвідував і лікував її, здався, сказавши, що не в силах нічого зробити з паралічем, що насувається, і, гірше того, може знадобитися ампутація ноги. Я не знаю, що робити. І, уявіть собі, будучи так серйозно хвора, вона продовжує безперервно писати, працювати і вести листування, тоді як доктор радив їй відпочивати і не напружувати мозок. Я впевнений, що хвороба частково викликана її неувагою до самої себе і надто старанною роботою. Допомагаючи іншим, вона не хоче допомогти собі навіть вилікувати ногу». [352].

Це був важкий час для Олени Петрівни, повний депресії і переживань, коли, за словами одного з Вчителів, її майбутнє висіло на волосині. [353].

Розділ 5
Нові досягнення

У липні 1875 року була опублікована стаття Є. П. Блаватської, яку вона підписала у своєму альбомі для вирізок: «Мій перший окультний постріл». [354]. Стаття під заголовком «Кілька питань Хайрафу» ніколи не з'явилася б, якби Блаватська попереднім літом не придбала ферму на Лонг-Айленді. Співвласниця ферми, Клементина Геребко, порушила умови контракту, і Блаватська подала до суду на відшкодування збитків. її інтереси представляла адвокатська контора Бергена, Джейкобса і Айвінса. Вільям Айвінс, адвокат-початківець, представляв Олену Петрівну в суді присяжних, який проходив 26 квітня 1875 р. Пізніше він став відомим адвокатом у цивільних справах. Він записав деякі подробиці того засідання:

У той час дорога з Нью-Йорка в Лонг-Айленд займала багато часу через обмеженість в засобах пересування.. Ця судова сесія просувалася вкрай повільно, і всі сторони перебували там в очікуванні своєї черги на виступ перед судом. Оскільки значна частина документів і свідчень була французькою мовою, а в суді не було штатного перекладача, Вільям С. Фейлс, стажист адвокатської контори генерала Бенджаміна Трейсі, виступив як перекладач і зачитав свідчення Е. П. Блаватської, які були також написані французькою. Цілих два тижні судді, адвокатам, секретарям, поручителям і перекладачеві довелося провести в нудному заміському готелі. [355].

Айвінс згадує про те, що, чекаючи розгляду справи, Блаватська перекладала на російську мову «Історію цивілізації в Англії» Г. Т. Бокля і «Походження видів» Дарвіна. [356]. Траплялося й інше, коментує Цирков в її зібранні творів: «Айвінс був не тільки блискучим адвокатом, але і книголюбом з феноменальною пам'яттю. Швидше жартома, ніж всерйоз він закидав свою клієнтку питаннями про окультизм, гностицизм, Каббалу, білу і чорну магію. Вторя Айвінсу, Фейлс теж міг довго міркувати про містичну арифметику, астрологію, алхімію, середньовічний символізм, неоплатонізм, розенкрейцерство і кватерніони». [357].

Давній друг Айвінса і Фейлса, Чарльз Р. Флінт, описав деякі деталі суду у своїй книзі «Спогади про активне

життя»:

Показання мадам, яка була основною свідком у власній справі, разюче відрізнялися від того, чого очікували її адвокати... Вони завбачливо переглянули разом з мадам її свідчення перед слуханням і порадили, на яких фактах їй слід зробити акцент; Однак, до їх великого замішання, стоячи на свідчій кафедрі, вона закусила вудила і почала давати абсолютно відмінні від їх порад свідчення. У відповідь на їх докір вона відповіла, що поруч з нею (невидимий нікому, крім неї) стояв її «приятель», якого вона називала Томом [Джоном] Кінгом, і підказував їй слова. Після того як суд прийняв справу до розгляду, мадам виїхала з міста, але написала кілька листів Айвінсу, справляючись у нього про просування процесу, і, нарешті, здивувала його листом, в якому описала в загальних рисах рішення на її користь, яке судді винесуть через кілька днів. ї передбачення підтвердилося: суд виніс рішення про задоволення позову на підставах, близьких до описаних у її минулому листі. [358].

Айвінс і Фейлс входили в престижний дискусійний клуб в Брукліні, де одного вечора зустрілися з трьома іншими членами, Фредеріком Хінріхом, Джеймсом Робінсоном і Чарльзом Адамсом. Роки потому Хінріх, будучи відомим політичним реформатором, напише про цю зустріч:

Вони жартома запропонували один одному написати містичні статті про теософію, езотеричну науку тощо. Колись я читав «Заноні», книгу про розенкрейцерство, і книгу про життя Парацельса – тому я писав в основному по цій темі. Мадам [Е.] П. Блаватська] відносила себе до розенкрейцерів, тому Фейлс сстряпав статтю «Розенкрейцерство», яка складалася з трьох-чотирьох не пов'язаних між собою джерел. Фейлс також склав з наших ініціалів акростих «Хайраф» і використовував його як псевдонім. Ми від душі посміялися над складеною статтею і відправили її мадам в Бостон. Наскільки я пам'ятаю, вона опублікувала її в двох номерах власного періодичного видання і написала дві вкрай схвальні редакційні статті про «Хайрафа». Місцеві теософи сказали, що ми, при всій своїй молодості, написали статтю краще, ніж нам здавалося, і, ймовірно, на це нас надихнули вищі сили. Цього я не знаю, хоча, можливо, так воно і було. Єдине, що я можу сказати напевно, на «Хайраф» нерідко посилалися як на авторитетне джерело в різних друкованих виданнях. [359].

Журнал, на який посилався Хінріх, називався «Спіричуал Сайєнтист», він випускався в Бостоні редактором Джеррі Брауном. Залучені його сміливою критикою поганих сторін спіритуалізму, Блаватська і Олькотт посилали туди статті і надавали виданню фінансову підтримку [360].

Твір «Хайраф» було опубліковано в номерах «Спіричуал Саєнтиста» від 1 і 8 липня, а реакція Е. П. Блаватської з'явилася в двох наступних випусках. Це було її перше публічне визнання в існуванні братства адептів. «Я розповідаю, – говорить вона, – лише малу частину того, чому навчилася у своїх подорожах по Сходу».

Серед незліченних наук, якими займається дисциплінована армія постових вчених цього століття, жодна... не пережила стільки насмішок, як найстаріша з них – окультизм, наука наук, поважна мати, поруч з якою всі сучасні вчення здаються пігмеями. Як правило, з окультизмом, як з небезпечним, обопільно гострим мечем, складно впоратися тому, хто не готовий присвятити йому все своє життя. Теорія його, не підкріплена рунтовною практикою, навічно залишиться в очах тих, хто має упередження проти цієї серйозної справи, порожніми, божевільними міркуваннями, придатними лише для того, щоб заспокоювати слух неосвічених старих. Повернувшись назад і подивившись на те, як поводилися зі спіритуалізмом протягом останніх 30 років... як ми можемо сподіватися, що окультизм... який так само відноситься до спіритуалізму, як нескінченне до кінцевого... з легкістю знайде грунт там, де глумляться над спіритуалізмом?. .

Хайраф висловлює сумнів в існуванні, в Англії або ще де-небудь, того, що ми називаємо коледжами для неофітів цієї Таємної Науки. З власного досвіду можу сказати, що подібні місця існують на Сході – в Індії, Малайзії та інших країнах...

Справжня, повноцінна східна Каббала, якою вона була в перші століття людства, підвладна лише кільком східним філософам. але про те, де вони, хто вони, мені не відомо... Єдине, що я можу сказати, вони існують, і місцезнаходження їх Братства ніколи не буде розкрито іншим країнам до тих пір, поки людство не прокинеться від духовної летаргії і не відкриє незрячі очі назустріч сліпучому світлу Істини [361].

Олькотт зазначив, що в той час, коли весь західний світ був захоплений феноменальною появою сучасної науки, люди з подивом дізнавалися про те, що існували стародавні науки і люди, які пізнали таємниці світу, в якому вони жили.

Пізніше послідували інші статті Е. П. Блаватської про східний окультизм. Якийсь письменник зауважив:

Спіритуалісти 1875 р. нічого не знали про ці питання; досить перевернути сторінки журналів, присвячених спіритичним явищам і релігії, щоб виявити разючий контраст між філософським завзяттям пані Блаватської і психічними фантазіями традиційного спіритуалізму... Двадцять сім років спіритичних сеансів не принесли істотного прогресу, лише величезні накопичення тривіальних психічних послань, що не мають особливої цінності, за винятком чудесного способу їх передачі. [362].

З п'яти членів Хайрафа троє – Айвінс, Хінріх і Робінсон (до своєї ранньої смерті) – продовжили спілкування з Блаватською. У 1912 році. у розмові з їхнім спільним другом Айвінс відгукувався про неї як про «чудову жінку, яка, загалом і в цілому, досягла найбільших висот у порівнянні з усіма жінками, яких він коли-небудь зустрічав. Він шкодував про її рішення присвятити своє життя створенню суспільства і вважав, що, якби вона займалася виключно письменницькою діяльністю, то здобула б славу і жила б куди більш спокійним життям. Він визнавав, що вона володіє психічними здібностями неймовірної величини, але думав, що вона могла б застосувати свої таланти в сфері літератури, а не їхати в Індію, щоб викладати там релігію... Він бачив занадто багато створених нею явищ, щоб сумніватися в її найбільшому дарі в цій області. Він критикував лише її позбавлене здорового глузду рішення взятися за невдячне завдання переконувати людей в існуванні інших світів». [363].

Якби Блаватська послідувала його пораді, її життя і справді було б більш розміреним, і вона нажила б менше ворогів, особливо серед спіритуалістів; адже, коли вона почала відкрито писати про небезпеки медіумізму,

спіритичні газети розгорнули проти неї надзвичайно мстиву кампанію цькування, яка тривала не один рік. Після її смерті в 1891 р. «Релігійно-філософський журнал» написав, що «як моральний виродок вона не має рівних серед жінок у цій країні. Сумнівні підробки, що потурали її любові до обману і честолюбства і покривали її вади, закінчилися разом з її смертю». [364].

Навесні 1875 р. Блаватська залишила у своєму альбомі замітку такого змісту:

Наказано почати розповідати людям правду про явища і їх провідників. Наближається початок мого мучеництва! Всі спіритуалісти будуть проти мене на додачу до християн і скептиків! О, М, нехай здійсниться воля твоя!

У березні 1876 р. Блаватська написала дружині професора Корсона, Керолайн, про наклеп, що виходить від «моїх найлютіших ворогів, спіритуалістів і медіумів... які підуть на будь-яку підлість і низовину... Я буду лише щаслива, якщо, втративши своє добре ім'я, врятую мільйони людей, які зараз знаходяться в оману, думаючи, що всі духи, з якими вони спілкуються, є ангелами чистоти, безтілесними сутностями. Істина виходить на світ повільно, дуже повільно. але неможливо тримати світло під спудом» [365].

Розділ 6
Прибуття нового соратника

Незабаром після повернення Генрі Стіла Олькотта і Е. П. Блаватської влітку 1875 р. (у липні або серпні) в Нью-Йорк на сцені з'явився ще один майбутній співзасновник Теософського товариства. Це був 24-річний виходець з Ірландії Вільям К. Джадж. Він прочитав «Людей з іншого світу» Олькотта (серію статей про феномени Едді, опублікованих в журналі «Дейлі Графік») і, написавши їх автору, отримав запрошення відвідати Блаватську в її будинку за адресою Ірвінг Плейс, 46. [366] Згодом саме він сприяв зростанню популярності Теософського суспільства в Америці.

Джадж перебував у тісному контакті з дублінськими теософами і уславився серед них героєм. З дублінським ТО головним чином асоціювалися Вільям Батлер Єйтс і Джордж Рассел, основні лідери Ірландського Літературного Відродження [367] У своєму творі «Улісс» Джеймс Джойс говорить про загальне розташування до «Джаджу, найдостойнішому з усіх римлян». [368]. Через багато років після його смерті Рассел написав: «Джадж був найбільш вражаючою людиною з тих, кого я коли-небудь зустрічав, не через яке-небудь почуття власної гідності, а просто тому, яким він був насправді» [369].

Вільям К. Джадж (1851–1896), співзасновник Теософського товариства

Про юність Джаджа відомо небагато. Він народився в Дубліні 13 квітня 1851 р. Його мати, Еліс Мері Куон, померла рано, під час сьомих пологів.. Його батько, Фредерік Джадж, був масоном і цікавився містицизмом. Вільям смертельно захворів, коли йому було сім років. У короткій біографії Джаджа говориться, що «лікар заявив, що маленький страждавець помирає, потім оголосив його мертвим; проте слідом за цим убиті горем родичі дізналися, що дитя вижило...» [370].

Під час одужання у хлопчика виявилися раніше ніяк не проявлялися здібності і знання, змусивши дорослих дивуватися, де і як він навчився всім цим речам. Він був все тим же, але в той же час змінився; Його сім'ї довелося дізнаватися його заново, і хоча він ніколи не навчався читання, з моменту його одужання на восьмому році життя він жадібно читав всі книги, які міг знайти, про месмеризм, френологію, читання символів, релігії, магії, розенкрейцерство, виявляючи особливий інтерес до Книги Одкровень [в Біблії] і намагаючись розкрити її справжнє значення.

Він був не болючим, але марним, і в той же час наполегливим і цілеспрямованим не по роках.. Ці риси ясно виявляються в одній історії з його дитинства.. Він разом з іншими хлопчиками був на березі струмка. Його друзі попливли до острова, який знаходився на деякій відстані від берега, і звідти дражнили і задирали свого молодшого товариша, який не вмів плавати... Він кинувся у воду, маючи намір дістатися до острова або загинути. Не вміючи триматися на плаву, Він пішов під воду, опустився на дно, зробив кілька кроків, Піднявся на поверхню, Барахтаясь, знову почав тонути, зробив крок, Інший, повторив цей процес і таким чином, прикладаючи всі свої сили,спливаючи і занурюючись, молотячи руками по воді і при цьому затримуючи дихання, він зумів дістатися до берега острова, де його, напівживого, витягли з води його здивовані товариші [371].

Ця безстрашна, неухильна цілеспрямованість проявилася пізніше, коли Джаджу довелося подолати серйозні випробування і труднощі, працюючи в Сполучених Штатах без будь-якої допомоги і опори.

Коли Вільяму було 13, його сім'я емігрувала в Сполучені Штати і оселилася в Брукліні, штат Нью-Йорк. Вільяму вдалося завершити навчання, перш ніж почати працювати. З часом він став клерком в адвокатській

конторі Джорджа П.. Ендрюса, який згодом зайняв посаду судді у Верховному суді Нью-Йорка. У квітні 1872 р. Він отримав американське громадянство, а ще через місяць був допущений в адвокатуру штату Нью-Йорк.

Після смерті Блаватської Джадж написав про свою першу зустріч з нею:

Мене привернули її очі, очі тієї, з ким я, мабуть, був знайомий під час своїх минулих життів. Вона подивилася на мене так, ніби дізналася з найпершої хвилини, і з тих пір цей погляд ніколи не змінювався. Вона бачила в мені не шукача відповідей на філософські питання, що марить у темряві до світла, замутненому різними школами і мудрими теоріями, а того, хто довгий час блукав коридорами життя в пошуках друзів, здатних показати, де приховані плани роботи. І у відповідь на мій заклик вона знову розкрила мені плани, не пускаючись в пояснення, просто вказала на них і приступила до роботи. Здавалося, ніби ми розлучилися напередодні ввечері, не завершивши справ, зроблених із спільною метою; як вчитель і учень, старший брат і молодший, спрямовані до єдиного результату [372], з тією різницею, що вона володіла силою і знаннями, якими наділені лише леви і мудреці. Так, ставши її другом, я негайно ж відчув себе в безпеці. Наскільки мені відомо, інші з підозрою дивилися на вигляд, за яким не могли побачити душу, і хоча вони справді наводили безліч доказів, озброївшись якими, можна розтоптати і мудреця, і бога, лише їх сліпота не дозволила їм розглянути левовий погляд і алмазне серце Е. П. Блаватської [373].

За словами близького друга, Джадж часто говорив, що «його усвідомлене існування почалося лише тоді, коли він побачив викриття Ізиди“» [374]Так Блаватську називали її близькі знайомі в Нью-Йорку.

Розділ 7
Зародження руху

Листуючи альбом для вирізок Блаватської, можна натрапити на наступну замітку, написану нею в липні 1875 р.: «З Індії отримано вказівку заснувати філософсько-релігійне Товариство і вибрати йому ім'я – а також обрати Олькотта» [375].

7 вересня 1875 р. 16 або 17 осіб приєдналися до Блаватської в її житлі за адресою Ірвінг Плейс, 46, щоб послухати лекцію Джорджа Фелта, інженера і архітектора, про «Втрачений канон пропорцій єгиптян, греків і римлян». [376]. Виступ було прийнято з великим натхненням, і Олькотт написав на клаптику паперу: «Добре було б створити суспільство для подібних досліджень, чи не так?» Через Вільяма К. Джаджа він передав цю записку Блаватській, і та згідно кивнула. Джадж запропонував обрати Олькотта головою товариства, а той, у свою чергу, запропонував призначити Джаджа секретарем.. На цьому було вирішено відкласти збори до наступного вечора.

Нотатка про перші збори з'явилася в нью-йоркській газеті, а пізніше була передрукована у виданні Емми Гардінг Бріттен «Чудеса дев'ятнадцятого століття», звідки взято наступний уривок:

Нещодавно в Нью-Йорку було засновано рух особливого значення. Основним організатором товариства, пізніше названого Теософським, став полковник Генрі С. Олькотт [377]. Його створення не було заплановано заздалегідь, про нього було оголошено ввечері 7 числа в апартаментах, Пані Блаватська, в присутності 17 дам і панів, присутніх заради зустрічі з містером Джорджем Генрі Фелтом, чиє відкриття геометричних фігур в єгипетській кабалі можна вважати одним з найдивовижніших проривів людського інтелекту. Серед присутніх були кілька високоосвічених і впливових людей. Аудиторію Фелта складали головні редактори двох релігійних видань; співзасновники двох літературних журналів; доктор юридичних наук з Оксфорда; поважний єврейський вчений і відомий мандрівник; автор редакційних статей однієї з нью-йоркських ранкових газет; президент Нью-Йоркського товариства спіритуалістів; містер К. К. Мессі, гість з Англії [адвокат вищого рангу]; місіс Емма Хардінг Бріттен і професор Бріттен; два нью-йоркських адвоката крім полковника Олькотта; партнер одного видавництва у Філадельфії; відомий лікар професор Сет Пенкост і, головне, сама пані Блаватська [378].

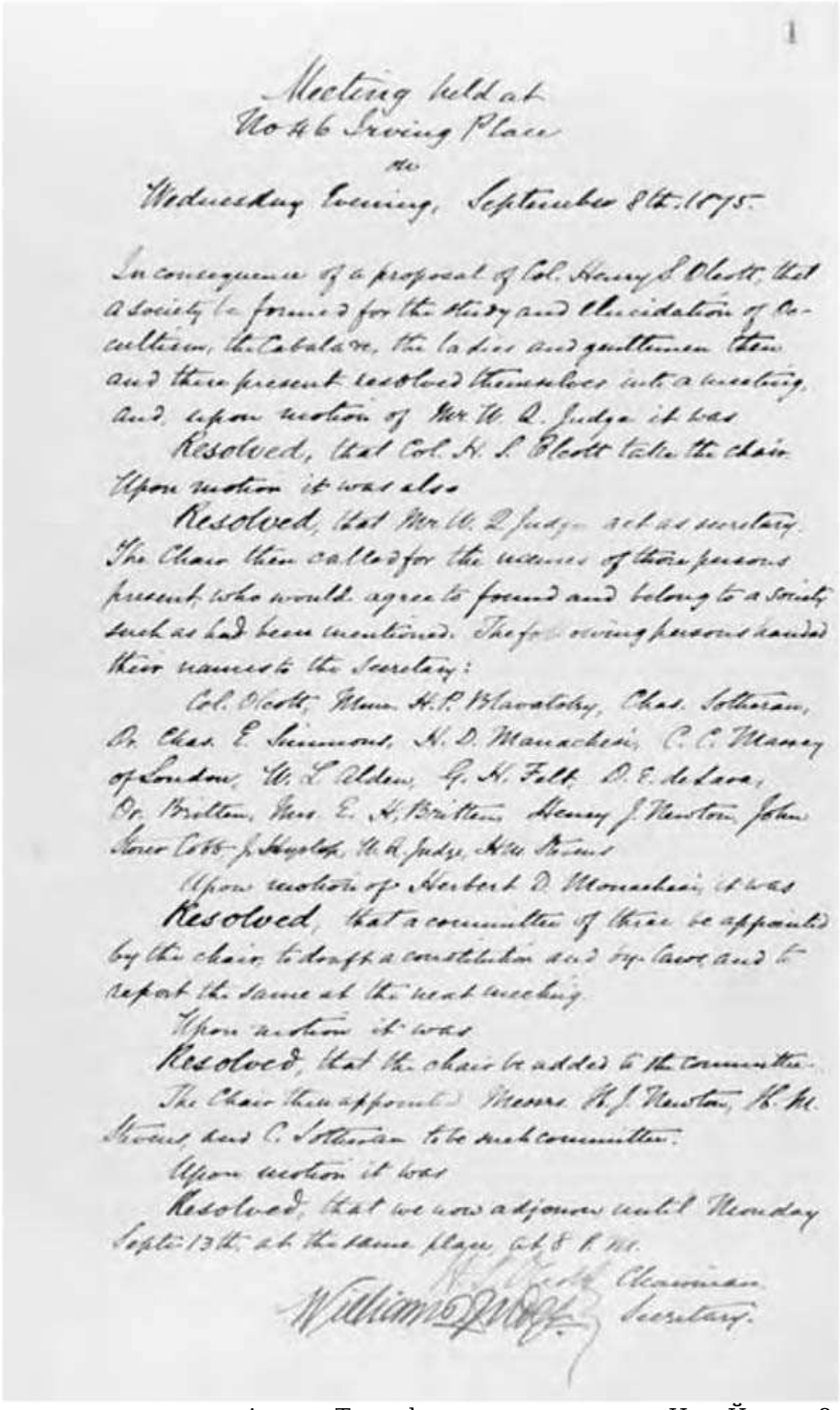

Meeting held at
No 46 Irving Place
on
Wednesday Evening, September 8th 1875.

In consequence of a proposal of Col. Henry S. Olcott that a society be formed for the study and elucidation of occultism, the Cabala &c, the ladies and gentlemen then and there present resolved themselves into a meeting, and upon motion of Mr. W. Q. Judge it was

Resolved, that Col. H. S. Olcott take the chair.

Upon motion it was also

Resolved, that Mr. W. Q. Judge act as secretary.

The Chair then called for the names of those persons present who would agree to found and belong to a Society such as had been mentioned. The following persons handed their names to the Secretary:

Col. Olcott, Mme. H. P. Blavatsky, Chas. Sotheran, Dr. Chas. E. Simmons, N. D. Manachesi, C. C. Massey of London, W. L. Alden, G. H. Felt, D. E. de Leon, Dr. Britten, Mrs. E. H. Britten, Henry J. Newton, John Storer Cobb, J. Skyolds, W. Q. Judge, Wm. Stevens

Upon motion of Herbert D. Monachesi, it was

Resolved, that a committee of three be appointed by the chair to draft a constitution and by-laws and to report the same at the next meeting.

Upon motion it was

Resolved, that the chair be added to the committee.

The Chair then appointed Messrs. H. J. Newton, W. M. Stevens and C. Sotheran to be such committee.

Upon motion it was

Resolved, that we now adjourn until Monday Septr 13th at the same place at 8 P. M.

Chairman
Secretary.

Мал. 7. Оригінал протоколу першого засідання Теософського товариства в Нью-Йорку, 8 вересня 1875 р. (Архів Теософського товариства, Пасадена, Каліфорнія.)

Крім тих, хто був перерахований в наданому звіті, свідками заснування суспільства були також Вільям Лівінгстон Олден, автор редакційних статей «Нью Йорк Таймс», Джон Сторер Кобб, редактор «Нової ери», періодичного видання реформістських іудеїв і Чарльз Содеран, науковий редактор «Американ Бібліополіст» і високопоставлений масон.

На наступних засіданнях був розроблений регламент суспільства і обрані члени правління. Олькотта обрали президентом, а професора Пенкоста і Джорджа Фелта – віце-президентами. Блаватська погодилася виконувати обов'язки секретаря-кореспондента, Содеран став бібліотекарем, а Джадж юрисконсультом. Вибрати назву для суспільства виявилося нелегкою справою. Нарешті, гортаючи словник, Содеран натрапив на слово «теософія», яке було одноголосно схвалено..

Багатовікова історія цього терміна сходить до неоплатоників. Пізніше він використовувався християнськими містиками [379]. Термін «теософія» утворений від грецьких слів «теос» – «бог» і «софія» – «мудрість», означаючи, таким чином, богоподібну мудрість або, як говорить Блаватська, «Божественну мудрість, подібну до тієї, якою володіють боги» [380].

Намагатися знайти більш точне пояснення цього терміну – невдячне заняття, як помітив професор Ральф Хеннон в статті на цю тему:

Питання «Що є теософія?» з самого початку відігравало значну роль в історії Теософського суспільства. У першому ж випуску «Теософіста» пані Блаватська написала довгу статтю, відповівши на нього.. Пізніше її приклад намагалися наслідувати багато інших. Мені неодноразово ставили це питання як члени суспільства, так і

ті, кому це просто було цікаво. Боюся, до моїх відповідей завжди домішувалася певна частка сумніву у власних силах. Лише недавно я почав розуміти, що докладав занадто багато зусиль. Відповідь, як це завжди і буває, криється в ієрархії; багаторівневій системі, обмеженій лише нашими здібностями до осмислення.. Іншими словами, «Що є теософія?» – це коан. Дзен-буддизм вчить, що «коан – це формулювання... вказує на вищу істину. Коан не можна розгадати за допомогою логічних обрунтувань, це можна зробити, лише пробудивши більш глибокі рівні розуму, ніж дискурсивний інтелект». [381].

Професор Хеннон відкриває свою статтю уривком з твору Джаджа:

Сила теософії полягає в тому, що їй не можна дати визначення. Це означає, що еволюція, повільно просуваючись вперед, відкриє нові істини і нові аспекти старих істин, таким чином повністю виключаючи існування догм або «недвозначних визначень» [382].

Проте як практична, етична філософія, Теософія має визначення, як вказує Е. П. Блаватська в листі до щорічної конвенції американських теософів 188 р.:

Багато хто з тих, хто чув про Суспільство, самі того не знаючи, є теософами; адже сутність теософії полягає в ідеальній гармонії божественного і людського в індивідуумі; у прояві його божественних якостей і прагнень і їх переважанні над земними, тваринними пристрастями. Доброта, відсутність поганих почуттів або себелюбства, милосердя, доброзичливість до всіх істот і досконала справедливість до себе та інших людей є її основними рисами. Той, хто вчить теософії, проповідує євангельську доброту, і настільки ж вірно зворотне – той, хто проповідує доброту, вчить теософії [383].

В іншому джерелі вона зауважує, що «між християнськими церквами і нашим Товариством є одна вагома відмінність: кожна хрещена дитина або дорослий вважається християнином, тоді як ми завжди поділяли такі поняття, як теософ і просто член ТО. По-нашому, теософом є та, для кого теософія стає джерелом життєвої сили». [384] Якось вона перефразувала вислів «той гарний, хто красиво чинить» наступним чином: «Теософом є той, хто чинить по-теософськи». [385].

Можна задатися питанням, яку практичну користь принесло теософське суспільство, переслідуючи свої цілі. У тому ж самому листі 188 р. Блаватська відповідає на це питання:

Теософи неодмінно є друзями всіх рухів у цьому світі, і інтелектуальних, і практичних, в ім'я поліпшення становища людства. Ми друзі всіх тих, хто бореться з мороком, з жорстокістю щодо тварин, з несправедливістю до жінок, з продажністю в суспільстві та уряді, хоча ми і не втручаємося в політику. Ми друзі тих, хто займається благодійністю, хто прагне хоча б трохи полегшити вантаж злиднів, що обрушився на бідних. Однак, будучи теософами, ми не можемо цілком віддати себе жодному з цих великих завдань. Ми можемо зробити це як окремі індивідууми, перед теософами ж стоять більш великі, важливі і куди більш складні цілі...

Функція теософів полягає в тому, щоб відкрити серця і уми людей для милосердя, справедливості і щедрості, властивих царству людини і природних для нього, коли в ньому в достатній мірі розвинені людські якості. Теософія вчить людину-звіра бути гуманною людиною; навчившись думати і відчувати так, як це личить робити людській суті, вони будуть чинити по-людськи, і тоді милосердя, справедливість і щедрість стануть відбуватися всіма спонтанно. [386].

Теософське суспільство переслідує три цілі, які вже були перераховані в Передмові. Вони звучать наступним чином:

1. Сформувати ядро загального братерства людства, без відмінності за ознакою раси, віросповідання, статі, касти або кольору шкіри.
2. Вивчати стародавні та сучасні релігії, філософії та науки, підкреслюючи важливість їх освоєння.
3. Дослідити невідомі закони природи і психічні можливості, закладені в людині.

Солідарності з першою метою було цілком достатньо для того, щоб стати частиною ТО. Для цього не було потрібно віри в карму, реінкарнацію або існування Вчителів і будь-які інші вчення. Те, що у Товариства було відсутнє власне віровчення, було підтверджено американським судом загального права в 1880-х рр. при винесенні положення про реєстрацію Теософського товариства в Сент-Луїсі. Суддя Август У. Александер оголосив: «Орган, який подав петицію, не є релігійним... одне лише навчання релігіям не прирівнюється до релігійної діяльності у встановленому законом сенсі. Слід зазначити, що в ст. 2 Статуту Товариства слово релігія“ використовується в множині. Навчання релігіям носить освітній характер, не релігійний. Сприяти вивченню релігій“ – в деякому роді те ж саме, що сприяти вивченню історії людства. До всього іншого, Суспільство не має релігійного віросповідання і не практикує культів і обрядів». [387].

Офіційною датою зародження ТО прийнято вважати 17 листопада 1875 р. , коли президент суспільства виголосив вступну промову через 70 днів після пропозиції про його створення. Слова, якими він почав виступ, виявилися в певному сенсі пророчими: «У майбутньому, коли неупереджені історики напишуть доповідь про прогрес релігійних ідей цього століття, виникнення Теософського суспільства, на першому офіційному засіданні якого ми зараз присутні, не залишиться непоміченим»..

Вклавши в свій альбом для газетних вирізок щойно складену «Преамбулу і регламент Теософського товариства», Блаватська з радістю написала:

«Дитя народилося! Осанна!» [388].

П'ятнадцятьма роками пізніше, живучи в Лондоні, Е. П. Блаватська отримала від редактора провідного американського видання «Північно-Американський Огляд» пропозицію написати статтю про «прогрес у теософії за останній час». і стаття під цим заголовком з'явилася в серпневому випуску журналу за 1890 р.. У ній описувалися феноменальні досягнення в області людської думки, здійснені до того часу.. Нас найбільше цікавлять причини такого успіху. Е. П. Блаватська пише:

Поява теософського руху була необхідністю в той час. Воно поширювалося лише завдяки властивому йому пориву, без застосування яких-небудь випадкових методів.. З самого початку рух не покладався ні на гроші, ні на фонди пожертвувань, ні на заступництво суспільства і уряду. Воно закликало до деяких з людських інстинктів і бажань і дотримувалося високих ідеалів прагнення до досконалості, які були несумісні з усталеними інтересами суспільства, приреченого на постійну боротьбу з ними.. Прихильно приймаючи результати наукових досліджень, що виявляють теологічні помилки, застосовуючи методи і принципи науки, прихильники теософії намагаються врятувати від уламків культів безцінні крупиці істини, які містяться в кожному з них. Відкидаючи чудові і надприродні теорії, вони прагнуть виявити спорідненість всіх світових релігій і їх загальну узгодженість з наукою.

Довгі роки «велика сирота», людство, голосно взивало з мороку про світло і наставництво. Серед квітучої благоліпності прогресу виключно матеріальної природи, наук, що живлять розум, але залишають дух голодувати, людство, смутно відчуваючи своє походження і передбачаючи долю, в благанні простягнуло до Сходу порожні руки, які здатна наповнити одна лише духовна філософія. Страждаючи від роз'єднаності, заздрості, ненависті, що роздирають його існування, воно наполегливо вимагало твердого грунту, на якому змогло б побудувати солідарність, якоїсь надійної метафізичної опори, яка дозволила б піднятися їх найвищим соціальним ідеалам.

Розділ 8
Психофізіологічні зміни

Наприкінці весни 1875 р., ще до заснування Теософського товариства, Блаватській довелося пережити те, що Олькотт назвав «чудовою психо-фізіологічною зміною... про яку я не вільний розповідати». [389]. Однак вона кілька разів згадувала про це в листуванні зі своїми родичами, коли в 1876 р. відновила спілкування з ними після майже трирічної перерви. Тоді вона не повідомила їх про часті зміни поштової адреси, а їх спроби дізнатися про неї виявилися безуспішними.

Розповідаючи Вірі про минулі події, Олена Петрівна згадала перенесену нею на початку 1875 р. серйозну травму ноги, яку її індійський Учитель вилікував, коли над нею нависла загроза ампутації. Блаватська продовжує:

Приблизно в цей час я відчула дивне відчуття роздвоєності. Кілька разів на день я помічала, що, крім мене, в моєму тілі є ще хтось окремий. Я ніколи не втрачаю усвідомлення власної особистості; але я відчувала себе так, ніби зберігаю мовчання, в той час як хтось інший – мешканець в моєму тілі – говорить моєю мовою.

Наприклад, я знаю, що не бувала в місцях, які описує моє «інше я», але воно – інше я – не бреше, розповідаючи про невідомі мені місця і речі, тому що бачило їх і добре їх знає. Я залишила спроби зрозуміти це; дозволила долі вести мене на свій милосердний розсуд; крім того, що я могла вдіяти? Було б абсолютно сміхотворно, якби я почала заперечувати знання, якими володіє моя особистість No 2, даючи оточуючим привід подумати, що я зберігала їх в таємниці зі скромності.

Вночі, коли я на самоті лежу в ліжку, все життя моєї особистості No 2 пролітає у мене перед очима, і в ній я бачу зовсім не себе, а зовсім іншу людину – іншої раси, з іншими почуттями. Але що толку говорити про це? Так недовго і з розуму зійти. Я намагаюся звикнути зі своїм життям і забути про дивацтва того, що відбувається. Це не медіумізм і ні в якому разі не нечиста сила; ця сила володіє занадто великою владою над нами і тягне нас до світла і добра. [390].

Пізніше вона повідомила своїй сім'ї про особу No 2 або її Вчителя:

Я бачу цього індуса кожен день так само ясно, як будь-якої живої людини, з тією лише різницею, що він здавався мені більш повітряним і прозорим. Раніше я помовчала про те, що бачу ці образи, вважаючи їх галюцинаціями. Але тепер їх почали розрізняти й інші люди. Він (індус) з'являється і дає нам поради щодо наших дій і написання творів. Він, очевидно, знає про все, що відбувається, навіть про думки інших людей, і велить мені виражати його знання. Іноді мені здається, що він повністю затьмарює мене, подібно ефірній речовині, проникаючи в мене через пори і розчиняючись в мені [391]. *Після цього ми можемо разом розмовляти з іншими людьми, і я починаю розуміти і запам'ятовувати різні науки і мови – все, чого він мене вчить, навіть якщо він більше не зі мною* [392].

Очевидно, що Блаватська черпала натхнення не тільки в спілкуванні зі своїми вчителями, оскільки вона писала Вірі: «це не я пишу і кажу; щось всередині мене, моє вище, що світиться Я, робить це за мене». [393].

Ступінь подиву сім'ї Олени Петрівни отриманими від неї листами розкрита в статті Віри, опублікованій після смерті сестри в періодичному виданні «Російський вісник» під заголовком «Є. П. Блаватська. Біографічний нарис»:

Вона дивувала нас розповідями про задумане нею «Товариство Загального Братства», про вивчення стародавньої філософії людей зі Сходу – про яку вона почала писати величезний трактат («Викрита Ізида»). Я добре пам'ятаю, як ніби це сталося прямо зараз, до якої міри ми були оголені цими новинами. Я рішуче не знала, що думати, як пояснити подібні фантазії... її рідні спершу відмовлялися вірити в них і довгий час були скептично налаштовані по відношенню до її творів, шукаючи їм пояснення, відверто кажучи, в трюках і шахрайстві!. . Я завжди вважала свою сестру розумною, обдарованою жінкою, але коли вона раптом почала писати про науку, доти невідомою, я стала побоюватися, що вона втратила розум... Мене дещо заспокоювало лише те, що Олена Петрівна час від часу надсилала мені свої статті з американських журналів разом з рецензіями на них, які переконували мене у відсутності термінової необхідності помістити її в психіатричну лікарню.

Про Вчителя Е. П. Блаватської Віра писала наступне:

Та, яка ніколи нікому не підкорялася, яка з раннього дитинства у всьому слідувала своїй волі – вона раптом

зустріла чоловіка, пана і володаря, якому мовчки поступилася! І при тому, якого чоловіка! Свого роду чарівника, напівмістичного індуса з берегів Гангу! Я нічого не розуміла!. . І, повинна визнати, що досі не до кінця у всьому розібралася. Незважаючи на те що протягом останніх п'яти років я щороку була у неї в гостях – проводячи, таким чином, по кілька місяців під її дахом – я мало що зрозуміла з її енергійних пояснень. І сьогодні, як і 15 років тому, мене куди сильніше захоплює незрозумілий феномен її глибокодумного вчення, ніби зійшов на неї з небес, ніж чудеса, приписувані їй теософами. [394].

Олькотт теж був збитий з пантелику свіжопридбаними знаннями, які Блаватська проявила при написанні «Викритої Ізіди». Потай від неї він написав лист французькою Наді, питаючи про утворення її племінниці. Нижче наведено уривок з її відповідного листа від 8 травня 1877 р.:

[Е]. П. Блаватська] отримала освіту, звичайну для дівчинки з хорошої сім'ї. Вона була добре вихована, але зовсім не ерудована, а вже про освіченість не може бути й мови. Однак незвичайне багатство її розуму, витонченість і швидкість думки, дивовижні здібності до розуміння, усвідомлення і засвоєння найскладніших предметів, на оволодіння якими в інших людей пішли б роки напруженого навчання. надзвичайно розвинений інтелект разом з відданим, прямодушним, чесним, енергійним характером – все це давало їй надзвичайну перевагу, яка настільки підносила її над непоказною більшістю, що вона не могла не привертати до себе уваги і виникає з нього заздрості і ворожості всіх тих, хто у своїй тривіальній неповноцінності відчував себе зачепленим багатством здібностей і талантів цієї воістину чудової жінки.

Ви запитуєте, які мови вона вивчала. З дитинства крім російської, її рідної мови, вона знала лише французьку та англійську. Через досить тривалий час, подорожуючи по Європі, вона навчилася трохи говорити італійською. Під час нашої останньої зустрічі, що відбулася чотири роки тому, це були всі відомі їй мови; в цьому я анітрохи не сумніваюся, запевняю Вас. Що стосується незмірних глибин її ерудиції чотири роки потому, як я і сказала, раніше на неї не було ні найменшого натяку. [395].

Якби насправді Є. П. Блаватська самостійно вивчила всі ці предмети, хіба не було б дивно, що вона ставить всі свої пізнання в заслугу міфічним Махатмам, повністю відмовляючись від власних лаврів? За два роки до смерті вона висловила жаль у зв'язку з тим, що стала першою, хто познайомив Захід з існуванням таких високорозвинених душ. У творі «Ключ до Теософії»

Кожне надувательское і шахрайське товариство в комерційних цілях тепер заявляє, що знаходиться під керуванням «Вчителів»... Тисячі людей були утримані від вступу на шлях Істини і Світла дискредитацією і поганою репутацією, яку створили шарлатани, обманщики і шахраї всьому, що з цим пов'язано. [Е]. П. Блаватська] скоріше воліла б, щоб люди серйозно думали, що єдиним місцем, де живуть Махатми, є сіра речовина її мозку і що вона витягла їх з глибин власної внутрішньої свідомості, ніж якби їх імена і великі ідеали виносилися на наругу і осквернялися, як відбувається зараз... І лише небажання виглядати у власних очах вороною, що красується в павичому пір'ї, досі змушувало її наполягати на істині [щодо джерела її знань]. [396].

Розділ 9
«Викрита Ізида»

Чи знайдеться більш буденна і менш пафосна подія, ніж початок роботи над «Ізідою», – згадує полковник Олькотт. – Одного разу влітку 1875 р. Е. П. Блаватська показала мені кілька сторінок рукопису, написаних її рукою, і сказала: «Я написала це минулої ночі за вказівкою“, але чорт би мене побрав, якщо я знаю навіщо. Можливо, це для газетної статті або для книги, а може, і просто так; як би там не було, я зробила те, що мені наказали». І вона прибрала рукопис в комод і жодним чином не згадувала про неї протягом деякого часу. [397].

Те, що вона мала намір написати серйозний твір, випливає з листа, відправленого нею професору Корсону раніше в 1875 р. «Все свідчить про те, що ми стоїмо на порозі нової ери, в якій будуть розкриті тисячі загадок, і те, наскільки скоро настане просвіта цього світу, частково залежить від таких нікчемних, земних факторів, як ваше перо і моє, та інших подібних нам дбайливих трудівників». [398].

Фотографія Є. П. Блаватської, підписана для професора Х. Корсона з Корнельського Університету, близько 1875 р.

У вересні того ж року Блаватська провела кілька тижнів в гостях у Корсона в Ітаці, де продовжила роботу над «Ізідою». Нові відомості щодо цього візиту не так давно виявив Майкл Гомес в паперах Корсона, що зберігалися в Корнеллі. [399] . До цього основним джерелом інформації був том з листами Блаватській Корсону, який опублікував і забезпечив коментарями його син, Юджин. Що стосується професорської посади в Корнеллі, д-р Ендрю Уайт, ректор університету, писав, що він був «у багатьох відношеннях одним з найбільш значущих професорів, які коли-небудь працювали в Університеті Корнелла, широко відомим за свої лекції і праці з англійської літератури». [400] .

До спіритуалізму Корсона привела раптова смерть його 16-річної дочки, заради розмови з якою він і запросив до себе Блаватську.. У той час він писав синові: «Я очікував, що у нас буде щось на зразок засідань“, але вона не тільки не розташована, але і рішуче налаштована проти подібних речей». Таким було його перше враження про неї: «вона розумна жінка, але абсолютно несвідома в принадах і благах життя. Вона прямо-таки російська ведмедиця». [401] .

Як повідомляє Юджин, Блаватська «проводила весь свій час, сидячи за письмовим столом, творячи, творячи більшу частину дня і засиджуючись до пізньої ночі, і писала безліч довгих листів. Тут вона почала роботу над Викритою Ізидою“, списуючи убористим почерком близько 25 сторінок на день. У неї не було можливості звернутися до книг, оскільки велика бібліотека мого батька була майже повністю присвячена англійській літературі... а у нього вона вкрай рідко запитувала поради». [402] В інтерв'ю з письменником Чарльзом Лейзенбі професор Корсон підтверджує:

Вона постійно змушувала мене з цікавістю і цікавістю очікувати, що ж станеться далі. Вона володіла глибокими знаннями про все, а її методи роботи були вкрай незвичайні. Вона писала, лежачи в ліжку, з дев'ятої ранку, викурюючи незліченну кількість сигарет. Вона дослівно цитувала довгі уривки з десятків книг, копії яких, я абсолютно впевнений, в той час не було в Америці, з легкістю перекладала з декількох мов і час від часу заглядала в мій кабінет, щоб дізнатися, як перекласти яке-небудь застаріле вираження на літературну англійську, оскільки в той час вона ще не володіла тією побіжною манерою вираження думок, «Таємна доктрина» [403] .

Онука професора Пауліна Корсон Коуд згадувала про те, що її дідусь не міг зрозуміти, як Блаватській вдавалося отримувати статистичні дані. Однак незабаром з'ясувалося, що з-під скатертини з'являлася вузька

коричнева рука індійця і записувала потрібні їй відомості, які при перевірці завжди виявлялися правильними [404] .

Що стосується цитат в «Ізиді», то професор Корсон зазначає:

Вона сама розповідала мені, що записувала їх, коли вони з'являлися перед її очима на будь-якій об'єктивно існуючій площині. Таким чином, вона ясно бачила сторінку книги і потрібну їй цитату і просто перекладала її на англійську... Вона цитувала сотні книг, яких точно не було в моїй бібліотеці, багатьох з них не було в Америці, деякі дуже рідкісні екземпляри було важко дістати і в Європі. І якби вона цитувала їх по пам'яті, це було б ще більш дивно, ніж списування з ефіру. Сам по собі це факт неймовірний, і його пояснення неодмінно призведе в замішання тих, хто володіє більш пересічною свідомістю. [405] .

Олькотт стверджує, що, продовжуючи працювати над «Ізідою» в Нью-Йорку, Блаватська використовувала доступні книги, в тому числі і з його особистої бібліотеки.. Інші ж, за його словами, вона запозичила з астрального світла або від своїх вчителів-адептів, або ж використовувала власні душевні відчуття.. Він додає: «Звідки я про це знаю? Я два роки працював з нею над Ізідою“ і ще багато років над іншими літературними творами». [406] .

Меріон Міде стверджує, що візит до Корсона закінчився розривом дружніх відносин між Є. П. Блаватською і професором. На доказ Міде наводить уривок з листа Блаватській Корсону: «Я пишу вам вже третій лист поспіль, і ні слова у відповідь. Ви злиєтеся?» [407] . Але тепер у нас є лист Корсона. У ньому він запевняв її, що його лист, ймовірно, загубився: «На що, по-вашому, я повинен злитися? Хіба ми не розлучилися кращими друзями? Хіба наша дружба не стала міцнішою за час, проведений разом? З того часу, як Ви поїхали, мені самотньо, і я хотів би, щоб Ви повернулися». Коли багато років по тому його попросили перерахувати найвидатніших і примітних людей, з якими він був знайомий, він назвав ім'я пані Блаватської. [408] .

Після повернення в Нью-Йорк Блаватська продовжила роботу над «Ізідою» в прискореному темпі, часом не виходячи з дому по півроку. Вона писала Надії, що працює по 17 годин на день, харчуючись однією лише вівсяною кашею. «Краще їж не вівсянку, а ростбіф і шинку, – відповіла їй шкода тітка, – і не вівсянку, [h] [409]

Незважаючи на напружену працю, пов'язану зі створенням «Ізиди», – в книзі налічувалося більше двохсот сторінок дрібним шрифтом – вона, очевидно, не прагнула стати популярною або успішною письменницею, про що свідчить написане в передмові:

Щоб показати, що ми зовсім не приховуємо від себе серйозність нашого підприємства, ми можемо заздалегідь сказати, що не буде нічого дивного, якщо нижчеперелічені класи ополчаться на нас:

Християни, які побачать, що ми ставимо під сумнів справжність їхньої віри [410] .

Вчені, які побачать, що їх претензії на непогрішність поміщені в ту ж зв'язку, що і претензії римсько-католицької церкви, і за деякими окремими подробицями мудреці і філософи стародавнього світу класифіковані вище, ніж вони.

Псевдоучені, зрозуміло, будуть люто на нас нападати.

Широко мислячі церковники і вільнодумці виявлять, що ми не приймаємо того, що вони приймають, але вимагаємо визнання всієї істини.

Письменники і різні авторитети, які ховають свої справжні вірування через повагу до загальноприйнятих забобонів.

Найманці і паразити преси, які проституюють її більш, ніж королівську владу, і знечещують благородну професію, знайдуть, що їм легко насміхатися над речами, які занадто чудові, щоб вони їх могли зрозуміти, бо їм плата за абзац дорожче, ніж ціна щирості.

Від багатьох може вчинити чесна критика, а від багатьох – ні. Але ми дивимося в майбутнє... ми працюємо для більш світлого завтра [411] .

Це світле завтра, зазначила вона в іншому джерелі, знаходиться не за рогом і навіть не в XX столітті. У XXI століття є можливості, вважала вона, але при певному збігу обставин [412] .

Розділ 10
Революційна книга

Одним осіннім днем 1876 р. професор Олександр Уайлдер [413] , іменитий філософ-платонік, археолог, письменник, просвітитель і практикуючий лікар, знаходився у себе вдома в Ньюарку, штат Нью-Джерсі, коли в двері подзвонив непроханий гість, полковник Олькотт. У своїй статті «Як була написана Ізида“», опублікованій в 1908 р. , він розповідає: «Олькотта направив до мене Д. У. Боутон. Це був видавець, для якого він відредагував кілька книг. Олькотт пояснив Вайлдеру, що «пані Блаватська написала працю на окультну і філософську теми, а пана Боутона попросили взятися за його публікацію». Вайлдер згадує, що так і не зміг зрозуміти, яким чином це було пов'язано з ним, оскільки ніхто не підозрював «про мій інтерес до незвичайних явищ і пристрасне захоплення бесідами про містику і трансцендентальної філософії. Думаю, це виявилося несподіванкою навіть для самого полковника Олькотта».

Він продовжує:

За кілька днів до цього пан Боутон купив квиток до Англії, і я завдав йому кілька візитів і навіть приїхав з Ньюарка, щоб попрощатися з ним вранці перед від'їздом. І все ж він жодним словом не обмовився про рукописи. Чи справді він очікував, що я її прочитаю, або просто мав намір вислизнути від необхідності що-небудь з нею робити, не даючи прямої відмови? Тепер я схиляюся до думки про те, що він послав полковника Олькотта до мене потім, щоб йому самому не довелося говорити: «Ні». Однак, в той час я вважав, що, хоча поведінку пана Боутона

не можна було назвати діловим, він дійсно хотів, щоб я ознайомився з твором, і я погодився на це.

Це була по-справжньому фундаментальна праця, яка відображала дослідження в дуже великій області і вимагала належної уваги та обізнаності в різних темах... Вважаючи себе зобов'язаним діяти на благо пана Боутона, я не висловив особливого розташування, вважаючи, що несправедливо вимагати цього від мене. Я вважав своїм обов'язком проявити строгість. У своєму звіті я написав йому, що рукопис, безсумнівно, є продуктом серйозного дослідження і відповідно до сучасних поглядів в ній є якась революційність, але також додав, що вона надто довга для того, щоб її видання виявилося прибутковим. Як би там не було, пан Боутон вирішив видати цей твір.

Оскільки рукопис дійсно був довгим, завдання Вайлдера полягало в тому, щоб скоротити його, однак він зізнався, що відмовився «лише від тих термінів і фактів, які вважав надлишковими»... такою була ця «безкорислива праця».

Вайлдер продовжує:

«Полковник Олькотт пристрасно бажав познайомити мене з пані Блаватською, [і після довгих сумнівів] я разом з ним відправився в їх установу на 47-й вулиці... її манера спілкування і образ разюче відрізнялися від того, що я очікував побачити. Вона була висока, але не довгов'язна; обличчя її носило відбиток характеру тієї, яка багато бачила, багато думала, багато подорожувала і пережила... Вона була чудовою співрозмовницею і вільно дискутувала на будь-яку запропоновану тему. Вона вільно володіла англійською мовою, як якщо б знала його досконало і думала на ньому. Я відчував себе так, ніби розмовляю з одним зі своїх знайомих. Вона з готовністю приймала ідеї так, як вони були викладені, і сама висловлювала думки ясно, усвідомлено і часто переконливо... Все, що, на її думку, не заслуговувало схвалення і поваги, вона моментально відкидала, називаючи тріскотнею. Більше ні від кого я не чув такого словачка.

Після того як книга була опублікована і випущена в продаж, виникли суперечки щодо її авторства. Багато хто відмовлявся визнати, що пані Блаватська досить обізнана і розумна для того, щоб її написати... Мені повідомили, що один священик російсько-грецької церкви з Нью-Йорка стверджував, ніби я був справжнім автором книги. хоча жоден з тих, хто знайомий з моєю манерою викладу, не став би приписувати мені авторство Викритої Ізиди“» [414].

Уайлдер також спростував чутки, поширювані спіритуалістами і увічнені в деяких сучасних біографіях Е. П. Блаватської, про те, що «Ізида» була списана з рукописів барона Джозефа Генрі Луї Палма, які виявили в скрині після його смерті. [415]. Занедужавший барон і справді був близький з теософами і навіть знайшов тимчасовий притулок в будинку Олькотта. Вмістом його скрині виявилися знецінені акції і купчі на заставне майно, які він заповідав ТО, та кілька вкрадених у Олькотта сорочок з замазаними ініціалами останнього. Провівши розслідування, Олькотт дізнався що барони

Лише одне безцінне надбання залишилося прийдешнім поколінням Америки від Палма: він заповів Олькотту як президенту ТО свій труп, що став першим кремованим трупом на території Сполучених Штатів.. Його смерть викликала сенсацію з двох причин: по-перше, заупокійна служба проходила в масонському храмі в Нью-Йорку 29 травня 1876 р. , по-друге, через шість місяців його тіло було спалено в недавно побудованому крематорії доктора Френсіса Лемуана, який той будував для себе. Про кремацію, що сталася шостого грудня в місті Вашингтон в західній Пенсільванії, написали більше семи тисяч газет в Сполучених Штатах і за їх межами. [416]ТО піддалося масовій критиці за введення цього блюзнірського язичницького обряду.

Олькотт був присутній на кремації, і, як стверджують деякі дослідники, Блаватська теж була там. Однак у день події вона написала Вайлдеру: «Олькотт повернеться додому до вечора п'ятниці. Думаю, я не поїду, хоча мене чекають там сьогодні. Відверто кажучи, мене не приваблює перспектива заплатити 40 або 50 доларів за можливість спостерігати спалення людини. В Індії я побачила досить спалень мертвих і живих людей». [417].

Приблизно в цей час було прийнято рішення про назву «Ізиди». Його сенс криється в широко відомому древньому написі на статуї Ізіди: «Я все, що було, є і буде, і жоден смертний ніколи не піднімав мого покриву».. Спочатку назва книги мала бути більш невибагливою, ніж «Викрита Ізида». «Я хотіла назвати її Ізиди“, – писала Блаватська, – і ця назва використовується у всьому першому томі донині» [418]Але ще до появи друкованої форми другого тому вона отримала лист від Боутона, написаний 8 травня 1877 р.

Вчора до мене прийшов наш спільний друг Содеран і під час нашої розмови запропонував щось, що заслуговує на увагу, враховуючи джерело цієї інформації. Виявляється, в Англії вже була опублікована книга під заголовком «Покров Ізіди», причому дуже непогана... Як не дивно, до нас з Содераном одночасно прийшла ідея дещо змінити назву книги, і ми, не змовляючись, запропонували одну і ту ж назву, а саме «Викрита Ізида», яка в багатьох відношеннях здається мені кращою, ніж колишня, оскільки в ній полягає сенс, яким перша назва не володіє. [419]
.

Вигадливе формулювання підзаголовка також, ймовірно, належить авторству Боутона: «Ключ до таємниць стародавньої і сучасної науки і теології». Блаватська не схвалила ні заголовок, ні підзаголовок: «Хіба хто-небудь стверджував, що книга володіє таким значенням? Вже точно не її автор» [420]. (Авторські права належали Боутону, і Блаватська не могла впливати на друк видання.)

Подарувавши один примірник книги вченому Альфреду Расселу Воллесу, вона написала:

Назва книги зовсім не підходить до її змісту, оскільки я не виявляю таємниць грізної богині – Ізіди. Немає потреби розповідати Вам, що жив на Сході, про те, що вищі загадки і таємниці ніколи не розкриваються широкій публіці... Нехай я і не знімаю покриву з богині з Саїса, сподіваюся, мені вдалося показати, де може бути піднятий покрив її святилища, бо тільки там можуть бути розкриті вищі таємниці: про сутність людини, її походження, її здібності і долю [421].

На це Воллес відповів:

Суррей
1 січня 1878 р.
Милостива государиня,
Я премного вдячний Вам за ці два чудових томи, вручених мені в подарунок. Щоправда, до теперішнього моменту у мене знайшлося час прочитати лише пару глав там і тут. Я захоплений блискучою ерудицією, що наскрізь у цих рядках, і порушеними в них цікавими темами. Більш того, Ваше володіння всіма тонкощами нашої мови не залишає Вам приводу побоюватися критики в цьому питанні. Ваша книга відкриє багатьом спіритуалістам цілий світ нових ідей, і буде неодмінно мати величезне значення в дослідженнях, які займають уми сучасності.

Альфред Р. Воллес [422].

«Ізида» була опублікована у вересні 1877 р. , і обидва томи були присвячені «Теософському суспільству, заснованому в Нью-Йорку в 1875 р. з метою вивчення предметів, викладених у цих томах». Книга мала приголомшливий і негайний успіх, дивовижний, перш за все, для самої Е. П. Блаватська. Журнал «Американський продавець книг» писав: «Продажі безпрецедентно високі для книги подібного роду, все видання [тиражем в одну тисячу примірників] розкупили за 10 днів з моменту публікації... Попит на книгу вельми примітний і в багато разів перевершує очікування її видавців». [423]. Згодом були випущені кілька додаткових тиражів. («Ізиду» ніколи не переставали друкувати, і зараз тільки англійською мовою її публікують три видавництва.) Ось кілька відгуків з американських періодичних видань:

«Не можна не визнати, що це чудова жінка, яка читала, бачила і думала більше, ніж більшість мудрих чоловіків. її твір рясніє цитатами, перекладеними з десятка різних мов, не з метою марнославної демонстрації власної ерудованості, але з наміром обрунтувати свої специфічні погляди.... її сторінки рясніють приміткаами, що відсилають до найвидатніших письменників минулого... Ця праця вимагає серйозної уваги мислителів і заслуговує аналітичного читання». – «Бостон Івнінг Тренскрипт».

«Прекрасно написаний, вичерпний твір виняткового значення, що відроджує Герметичну філософію в світі, який сліпо вірить в те, що давно вже переріс її». – «Нью Йорк Уорлд».

«Дивовижна книга і за змістом, і за манерою викладу. Деяке уявлення про її рідкісне багатство змісту можна отримати, виходячи з того, що один лише покажчик налічує 50 сторінок, і ми нічим не ризикуємо, сказавши, що подібний цьому предметний покажчик ще ніким не був складений. Вона, безсумнівно, зацікавить всіх, хто захоплюється історією, теологією і загадками стародавнього світу». – «Дейлі Графік».

«Той, хто уважно прочитає цю книгу, буде знати все про чудеса і загадки, крім хіба що паролів до них... Неважко передбачити реакцію на цю книгу. Яскраві особливості, відвага, багатогранність і величезна різноманітність зачіпаються тим роблять її одним з найчудовіших творів цього століття». – «Нью Йорк Геральд».

Редактор газети «Нью Йорк Таймс» у листі Боутону висловив жаль про те, що не зміг опублікувати відгук на «Ізиду», оскільки «випробовував священний жах перед мадам Блаватською та її листами». [424]Однак лондонська газета «Паблік Опіньйон», чиєї суворої критики повсюдно боялися письменники і художники, назвала її «одним з найвидатніших праць XIX ст.» [425]. Іменитий британський видавець і книготорговець Бернард Куорич написав Боутону (27 грудня 1877 р.), що «ця книга очевидно доб'ється успіху в Англії і стане класикою. Я щасливий бути її офіційним представником в цій країні» [426].

Навряд чи хтось міг припустити, що прославлений британський філософ Герберт Спенсер прочитає «Ізиду». Ось запис у щоденнику Олькотта, зроблений Блаватської за його відсутності:

19 жовтня, [1878]. Якась міс Поттер, висока, молода, освічена дочка мільйонера, приходила з рекомендаційним листом від Е.К. [Емілі Кіслінгбері] з Лондона. Наполягала на зустрічі зі мною. Півжиття прожила в сім'ї Герберта Спенсера. Знає Гекслі і Тіндаля. Вона цікавиться теософією; сумнівається в спіритуалізмі. *вісім* її сестер, матеріалістка. Герберт Спенсер прочитав «Ізиду» і знайшов там кілька прекрасних і *свіжих, оригінальних ідей* [427].

У своєму творі «Походження, розвиток і доля англійської мови та літератури» професор Джон Вейсс зазначає, що «Ізіда» – це «коник нових фраз і фактів, викладених так живо, що навіть непосвячений з інтересом прочитає про них».. В аналітичній таблиці він порівняв письменницький склад ряду прославлених письменників і знайшов, що стиль Е. П. Блаватської «практично ідентичний стилю проф. Семюела Джонсона, який настільки близький до класичної досконалості, наскільки цього можна побажати» [428].

«В результаті публікації Викритої Ізиди“ на Блаватську пролився потік почестей», – повідомляє У. К. Джадж. У тому числі вона отримала в подарунок від індійського принца найдавніший екземпляр «Бхагавад-Гіта» в перламутрово-золотому палітурці [429].

Чергову сенсацію, цього разу серед американських масонів, викликала новина про те, що пані Блаватська отримала диплом від братства масонів в Англії, який удостоював її членства в масонському ордені. Деякі з них сумнівалися в правомірності цієї нагороди.. Блаватська відповіла скептикам статтею в масонському журналі, скориставшись нагодою протиставити східне масонство західному. В ході недавніх досліджень виявилися додаткові факти про отриману нагороду. Гомес пише:

Содеран із захопленням написав про неї своїм знайомим масонам в Англії, в числі яких був Джон Яркер, великий майстер стародавніх і первісних обрядів вільних каменярів.. На знак вдячності за всебічні знання, виявлені в «Ізиді», Яркер послав Блаватській сертифікат, що підтверджує її приналежність до вищого рангу адаптивного масонства і робив її коронованою принцесою.]: «Не існує більш високої відзнаки в масонському суспільстві, який був би наданий жінці, і його обдарування залишиться в пам'яті братерства як значуща історична подія». Коли виникли сумніви в її відповідності отриманим званням, сам Яркер заявив: «Я не подарував пані Блаватській жодного звання, якого вона не була б гідна відповідно до міжнародних правил і положень так званого масонства вищого рангу.. У той же час я в повній мірі усвідомлюю, що від більш давніх джерел вона отримала щось куди більше, ніж від мене». [430].

«Викрита Ізида» публікується в двох томах, перший з яких називається «Наука», а другий – «Теологія». Передмова до першого тому починається з цих слів:

Книга, яка тепер виноситься на суд публіки, є плодом досить близького знайомства зі східними адептами і вивчення їх науки. Вона пропонується тим, хто готовий сприйняти істину, де б він не зустрів її, і захищати її, навіть прямо дивлячись в обличчя загальнопоширеним забобонам. Це спроба допомогти дослідникам розгледіти життєві принципи, що лежать в основі філософських систем старовини ...

[Книга] хоче віддати належне і говорити правду без злоби і без упередженості. Але вона не робить ані поблажливості сидячому на троні помилкою, ані поваги самозваному авторитету. Вона вимагає поваги до обмовленого минулого за його досягнення – поваги, яке так довго йому не віддавалося. Вона вимагає повернення чужих вбрань власникам і відновлення обмовлених, але славних репутацій. Ні до якої форми поклоніння, ні до якого релігійного вірування, ні до якої наукової гіпотези її критика в іншому дусі спрямована не буде. Люди і партії, секти і школи – тільки метелики-одноденки світового дня. Істина, що високо сидить на своїй алмазній скелі, одна тільки панує вічно. [431] .

У передмові до другого тому О. П. Блаватська пише:

Якби це було можливо, ми б не давали цю працю в руки багатьом християнам, яким читання його не принесе користі, і не для яких він був написаний. Ми маємо на увазі тих, хто щиро і щиро вірить у свої церкви, і тих, чиє безгрішне життя відображає блискучий приклад Пророка з Назарету, чиїми устами дух істини голосно говорив людству. Вони облагородили християнство, але принесли б такий же блиск будь-якій іншій вірі, яку б вони не сповідували, бо вони були вище свого віросповідання. х можна знайти і в наші дні: на кафедрі і на церковній лаві, в палацах і в хатинах; але зростаючий матеріалізм, захопленість світськими справами і лицемірство швидко зменшують їх відповідну чисельність. х благодійна діяльність і проста, як би дитяча віра в непогрішність їх Біблії, їх догм і їх духовенства, приводять у повну дію всі чесноти, які закладені в притаманній нам всім натурі... Ми завжди уникали вступати з ними в суперечки, щоб не бути винними у скоєнні жорстокості, зачіпаючи їх почуття; також ми не позбавляли жодного мирянина його сліпої віри, якщо тільки вона одна робила для нього можливим святе життя і спокійну смерть.

В останньому розділі «Ізиди» містяться знамениті «Десять положень Ізиди», викладені наступним чином:

Щоб зрозуміти принципи природних законів... читач повинен тримати в думці основні положення східної філософії, які ми послідовно розкривали. Давайте дуже коротко повторимо:

1. Чудес немає. Все, що відбувається, є результат закону – вічного, непорушного, завжди діючого.
2. Природа триєдина: існує видима, об'єктивна природа; невидима, укладена всередині, повідомляє енергію природа, точна модель першої і її життєвий принцип; і над цими двома – дух, джерело всіх сил, один тільки вічний і незруйнований. Дві нижчих постійно змінюються; третій, вищий, не змінюється.
3. Людина також триєдиний: він має об'єктивне, фізичне тіло; оживляюче астральне тіло (або душу)... і над цими двома витає і осяює їх третій – повелитель, безсмертний дух. Коли дійсній людині вдається злитися з останнім, він стає [свідомою] безсмертною сутністю.
4. Магія як наука являє собою знання цих принципів і способу, за допомогою якого всезнання і всемогутність духу і його влада над силами природи можуть бути придбані людиною, поки він все ще знаходиться в тілі. Магія, як мистецтво, є застосування цього знання на практиці.
5. Зловживання таємним знанням є чаклунство; застосування на благо – справжня магія, або мудрість.
6. Медіумізм є протилежність адептства; медіум є пасивний інструмент чужих впливів; адепт активно управляє самим собою і всіма нижче його вартими силами.
7. Оскільки все, що коли-небудь було, є і буде, залишає запис про себе на астральному світлі, або скрижалях невидимого всесвіту, то присвячений адепт, користуючись зором свого духу, може дізнатися все, що коли-небудь було відомо або може стати відомим [в нашій сонячній системі].
8. Людські раси розрізняються за духовною обдарованістю так само, як за кольором шкіри, росту або за будь-якими іншими зовнішніми якостями; серед деяких народів від природи переважає дар провидчества, серед інших – медіумізм ...
9. Одним з проявів магічного мистецтва є добровільне і свідоме виділення внутрішньої людини (астральної форми) із зовнішньої людини (фізичного тіла).. У деяких медіумів це виділення (екстеріоризація) відбувається несвідомо і мимоволі... Ні час, ні простір не є перешкодами мандрівній астральній формі. Тауматург, повністю обізнаний в окультній науці, може змусити себе (тобто своє фізичне тіло) здаватися зниклим або на вигляд прийняти будь-яку форму, яку він захоче. Він може зробити свою астральну форму видимою або надати їй різноманітну зовнішність.
10. Наріжним каменем магії є рунтовне практичне знання магнетизму і електрики, їх властивостей, співвідношень і потенцій.

Підсумовуючи в декількох словах – магія є духовна мудрість; природа – матеріальний союзник, учень і слуга мага. Один загальний життєвий принцип насичує все, і він керуємо вдосконаленою людською волею... Адепт може керувати відчуттями і змінювати стан фізичних і астральних тіл інших особистостей, які не є адептами; він може також керувати і користуватися на свій розсуд духами стихій. Але він не може наказувати безсмертним духом якої-небудь людської істоти, живої чи мертвої, бо всі такі духи є однаковими іскрами божественної сутності і ніякої зовнішньої влади не підпорядковані. [432] .

Хоча «Ізіда» відкрито вчить реінкарнації, письменниця не описує її особливості, як у більш пізніх роботах, задовольняючись лише підготовкою рунту в суспільстві, налаштованому проти ідеї реінкарнації, для більш доброзичливого сприйняття цього стародавнього постулату.. Там, де вона згадується, Блаватська замінює її терміном «метемпсихоз».. На Заході це слово століттями означало, що людські істоти проживають безліч життів до того, як досягти досконалості. Інше слово, що позначає переродження в західній півкулі, – «трансміграція». Однак у цього слова є недоліки, оскільки воно часто використовується з метою позначити, що людська істота

може переміститися в нижче царство.. Ця ідея отримала широке поширення на Сході, де її використовують священики, лякаючи людей перероджденням в тілі тварини, якщо вони не будуть підкорятися суворим кастовим звичаям.. Як стверджує теософія, «один раз людина – завжди людина». Після того як в індивідуумі прокидаються самосвідомість і відповідальність, він не може повернутися на ступінь тварини, він досяг точки неповернення.

Під час створення «Ізиди» Блаватська уникала слова «реінкарнація», оскільки його використовував французький спіритуаліст Аллан Кардек, який вірив у негайне перероджденння без періоду спокою між життями. [433]. І тому, використовуючи слово «реінкарнація» в декількох місцях в «Ізиді», вона заперечує правдивість цього вчення. У зв'язку з цим деякі з критиків Блаватської вважали, ніби вона не вірить в реінкарнацію, до тих пір, поки в 1878 р. вона не покинула Америку і не оселилася в Індії. У наступному уривку з «Ізиди» стверджується зворотне:

Вчення про метемпсихоз неабияк осміювалося вченими чоловіками і відкидалось теологами, але зрозуміле правильно в його додатку до незруйнованості матерії і безсмертя духу – воно постало б як піднесена концепція... Не було скільки-небудь відомого філософа, який не дотримувався б вчення про метемпсихоз, як його викладали брахмани, буддисти, а пізніше піфагорійці. [Батьки церкви] Оріген і Климент Олександрійський, Сінесій і Халцидій, всі в нього вірили; і гностики, одностайно проголошені історією найвитонченішими, освіченими і освіченими людьми, всі вірили в метемпсихоз... Якби метемпсихоз піфагорійців був рунтовно пояснений і зіставлений з сучасною теорією еволюції, то виявилося б, що він заповнює всі «відсутні ланки» в її ланцюзі. Але хто ж з наших вчених погодиться витрачати свій дорогоцінний час на примхи древніх? [434]

Мета еволюції людини за допомогою реінкарнації вказана в іншому уривку з «Ізиди»:

Ця філософія вчить, що природа ніколи не залишає свою роботу незавершеною; якщо не вдалася перша спроба, вона робить наступну. Коли природа розвиває людський зародок, сенс полягає в тому, щоб людина стала досконалою – фізично, розумово і духовно.. Тіло його повинно виростати, досягати зрілості, зношуватися і вмирати; його розум повинен розкриватися, дозрівати і набувати гармонійну врівноваженість; його божественний дух повинен осяяти внутрішню людину і легко зливатися з ним. Жодна людина не завершить свій великий цикл, або «коло необхідності», поки все це не досягнуто. Як неповороткі учасники кінних перегонів ще тільки долають першу чверть дистанції, в той час як переможець вже перетинає фінішну межу, так само і в бігу [до свідомого] безсмертя деякі душі випереджають інших і досягають мети, коли міріади учасників ледь пересуваються під вагою матерії десь поруч з відправною точкою. Деякі невдахи вибувають назовсім, втрачаючи всякі шанси на нагороду; деякі повертаються назад тією ж дорогою і починають знову ... Так, подібно оборотам колеса, постійно змінюють один одного смерть і народження [435].

Видавець «Ізиди» був так «здивований і задоволений» обсягом її продажів, пише Олькотт, «що в неділю, 10 лютого 1878 р. в моїй присутності запропонував Е. П. Блаватської 500 доларів за літературне право на видання однотомника, якщо вона напише його, ще трохи викривши Ізиду“». Він збирався надрукувати всього 100 примірників і продати їх за ціною 100 доларів за штуку. «Відчуваючи значну потребу в грошах, – говорить Олькотт, – вона тим не менш відповіла відмовою на його пропозицію на тій підставі, що в той час їй не було дозволено розкривати більше містичних таємниць, ніж вона розкрила в Ізиді“» [436] Однак, мабуть, у двох томах «Ізиди» міститься куди більше викриттів, ніж здається на перший погляд, оскільки сама Блаватська одного разу зізналася: «В Ізиді“ укладені роз'яснення сотень таємниць, напівприховані... чекаючи лише, коли розум, ведений окультними знаннями, проллє на них світло». [437].

Іншого разу вона писала, що «незважаючи на її незначні недоліки, Викрита Ізида“ таїть в собі масу оригінальних і ніколи доти не розголошувалися відомостей з окультної тематики... У ній я захищаю ідеї і вчення, не боячись звинувачень у марнославстві, оскільки ні ідеї, ні вчення мені не належать, як я вже не раз говорила; і я стверджую, що вони мають величезне значення для містиків і послідовників теософії». [438].

Глава 11
«Ламасері»

З кінця 1876-го і по кінець 1878 р. теософське суспільство як організація практично не діяло, – повідомляє Олькотт. Він продовжує:

Його регламент існував лише на папері, засідання майже припинилися. *зростаючого впливу* полягали в збільшенні обсягу місцевої та іноземної кореспонденції засновників товариства, їх суперечливих статтях в пресі, установі відгалужень суспільства в Лондоні і на Корфу і встановленні зв'язків з його прихильниками в Індії і на Цейлоні. Всі впливові спіритуалісти, які спершу приєдналися до нас, разом пішли; наші засідання в казенному приміщенні – Мотт-меморіал-хол на Медісон-авеню в Нью-Йорку – довелося припинити; були скасовані членські внески, раніше сплачувані при вступі в суспільство ... і все ж його ідеї вирували, як ніколи раніше, і саме суспільство було особливо повно життя, позбувшись своєї зовнішньої структури ; дух його сконцентрувався в наших розумах, серцях і душах.

Справжньою штаб-квартирою товариства був будинок Блаватської на розі 8-ї авеню і 47-ї вулиці, що став «найпривабливішим салоном мегаполісу». Блаватська переїхала туди в червні 1876 р. або ж, можливо, на пару місяців пізніше [439] Один журналіст з Нью-Йорка охрестив його «Ламасері в Нью-Йорку» [440] [441]. Олькотт зазначає:

Я анітрохи не перебільшую, кажучи, що ні в одному з будинків Нью-Йорка не було такої неземної атмосфери. Соціальні відмінності наших відвідувачів залишалися за порогом; і незалежно від того, багатий він або бідний,

християнин, юдей або атеїст, утворений або не утворений, кожен наш гість міг розраховувати на однаково привітний прийом і терплячу увагу до його питань на релігійні та інші теми. Будучи уродженою аристократкою, Е. П. Блаватська відчувала себе невимушено, обертаючись у вищих колах суспільства, а властивий їй демократичний альтруїзм проявлявся в сердечній гостинності по відношенню до найскромніших відвідувачів. [442] .

Девід Кертіс, один з найрозумніших репортерів Нью-Йорка, розповідав, що в кімнатах Блаватської можна було зустріти «католицьких священиків, актрис, військових лікарів, торговців, іноземних графинь, художників, терапевтів і випадкових азіатів». Він додає:

Майже всі вони були невимовними безбожниками. Майже всі були разюче розумні. Майже всі вони повставали проти консерватизму в тому чи іншому напрямку, будучи явними або таємними представниками богеми.. І всі вони визнавали за пані Блаватської безперечне лідерство в їх інтелектуальному повстанні ... Кожен мислимий предмет, будь він на землі, в небесах або в земних глибинах, обговорювався там з тією химерною сумішшю дотепності і філософських роздумів, якої не знайти було і у величезних томах «Викритої Ізиди» [443] .

Зустрічалися в цьому колі і рабини, говорить Олькотт: «Я знав одного рабина, який проводив довгі вечірні години в компанії Блаватської, обговорюючи каббалу. Якось він сказав їй у моїй присутності, що, витративши 30 років на вивчення таємних знань своєї релігії, він все ж навчився у неї речей, про які раніше не підозрював, і побачив у ясному світлі деякі положення, які були незрозумілі навіть кращим з його вчителів». [444] .

Оточена бунтарями, які відвідували «Ламасері», Е. П. Блаватська чітко позначила межу допустимого застосування сили. Вона вклеїла в свій альбом для газетних вирізок статтю під заголовком «Відкритий заколот» з газети «Нью Йорк Геральд» (від 6 вересня 1878 р.), в якій було наведено висловлювання Чарльза Содерана, що закликає групу страйкуючих до застосування радикальних дій. Блаватська прокоментувала: «Теософ, який став бунтівником, вітає революцію і вбивство, недостойний бути частиною нашого Товариства. *Йому слід піти* » [445] у її творах тут і там виявляються подібні різкі висловлювання проти діяльності анархістів і нігілістів, особливо в Росії, де вони поклали початок комунізму.

Інтригуючий опис Є. П. Блаватської з'явився з-під пера репортера з Коннектикуту, який відвідав «Ламасері». Воно було опубліковано в газеті «Хартфорд Дейлі Таймс» від 2 грудня 1878 р.:

У неї рідкісне обличчя. Його риси завжди виражають суміш настроїв. Здається, вона ніколи не буває поглинена одним-єдиним питанням. За висловом її допитливих, живих очей легко вгадати тонкі, ледь помітні відтінки почуттів. Цей вираз вразив нас тоді – і продовжував вражати надалі – відчуттям того, що в ній були присутні дві людини: здавалося, ніби вона знаходиться з нами і в той же час десь далеко; говорить з нами і разом з тим своїми думками або діями відноситься в інші місця ... Вся її особистість висловлювала самовладання, владність і певне холоднокровність, що межує з чоловічою стриманістю, але ні на секунду не переступає грань жіночої чутливості ...

Кинувши погляд на пачку листів, щойно принесену слугою, я вигукнув: «Яка у Вас об'ємна кореспонденція, мадам! І на стількох мовах! Скажіть ж, якою мовою Ви *Думаєте?"*

«На моїй власній мові, яка не є ні російською, ні французькою, ні будь-якою ще відомою Вам мовою».

Олькотт зауважив: «Можливо, вона мислить піфагорійськими цифрами, по чому знати; або ж думає на якій-небудь мертвій мові, що належала расам, які досягли такого рівня цивілізації, в порівнянні з яким недавній винахід – фонограф – здасться буденністю. Хто знає, може бути, мадам знайде про музеї недавніх розкопок" [446] , який заговорить з нею мовою її думок?»

Наступного вечора... мадам показала нам свій найцінніший альбом, що містить портрети іноземних членів теософського суспільства. Це було воістину найвидатніше зборище освічених, висококультурних, благородних людей, яке ми коли-небудь мали задоволення спостерігати.. Там були представлені чоловіки і жінки всіх національностей; найрізноманітніші особи, від бувалого англійського генерала до індійського філософа з тонкими, різко окресленими, виразними рисами і чудово досконалими формами.

На титульному аркуші рукою Д. А. Кнаппа був виконаний начерк будівлі, в якому розташовувався «Ламасери». Ця будівля все ще існує [447] . Його вузький фасад виходить на 8-у авеню. На другому поверсі над магазином розташовувалися апартаменти Блаватської – крім них на цьому поверсі знаходилася ще одна квартира. У великій кімнаті, де збиралися відвідувачі і де працювала сама Блаватська, були два вікна, що виходять на вулицю, і ще одне з іншого боку. Репродукція малюнка Кнаппа з'явилася в журналі «Шлях» в серії нарисів Джаджа під заголовком «Житло Е. П. Блаватської». Автор помічає:

Саме в цій квартирі, в просторій передній кімнаті була дописана до кінця «Викрита Ізида». Тут відбулося стільки неймовірних явищ, що буде потрібно не один тому, щоб вмістити в себе їх опису. Тут часто чулися звуки «астральних дзвіночків і музики», джерелом яких, на думку самозваних критиків, була покоївка, що прогулюється по залу з інструментами в руках: абсурдна заява для тих, хто, подібно мені, бував там і особисто чув ці звуки. Тут, в кутку кімнати над 8-ю авеню, стояло і час від часу моргало опудало сови... Це був скромний, невибагливий куточок, розташований в жвавому районі великого міста; але скільки всього тут відбувалося, які могутні сили вирували в цих чотирьох стінах, поки колосальна особистість, відома нам під ім'ям Олени Петрівни Блаватської, займала ці кімнати! [448] .

Мал. 8 Зображення будівлі «Ламасери» в Нью-Йорку, виконане Д. А. Кнаппом. (Журнал «Шлях», листопад 1893 р., с. 238.)

Олькотт теж жив у «Ламасері». Поверхом вище проживала його сестра, Белль Мітчелл, з чоловіком і дітьми. Раніше вони жили в багатоквартирному будинку на Західній 34-й вулиці, де також на якийсь час оселилися Блаватська і Олькотт. Белль була дуже прив'язана до Е. П. Блаватської, і коли якась англійка, місіс Фредеріка Шауерс, опублікувала в лондонському журналі «Спіритуаліст» від 8 березня 1878 р. образливий лист в якому критикувала правдивість і особистісні якості Олени Петрівни, Белль написала їй відповідь, повну обурення. Олькотт, ймовірно, вважав його занадто довгим для публікації і не передав в «Спіритуаліст», проте пізніше опублікував його в «Теософісті».. Ось уривок з цього листа:

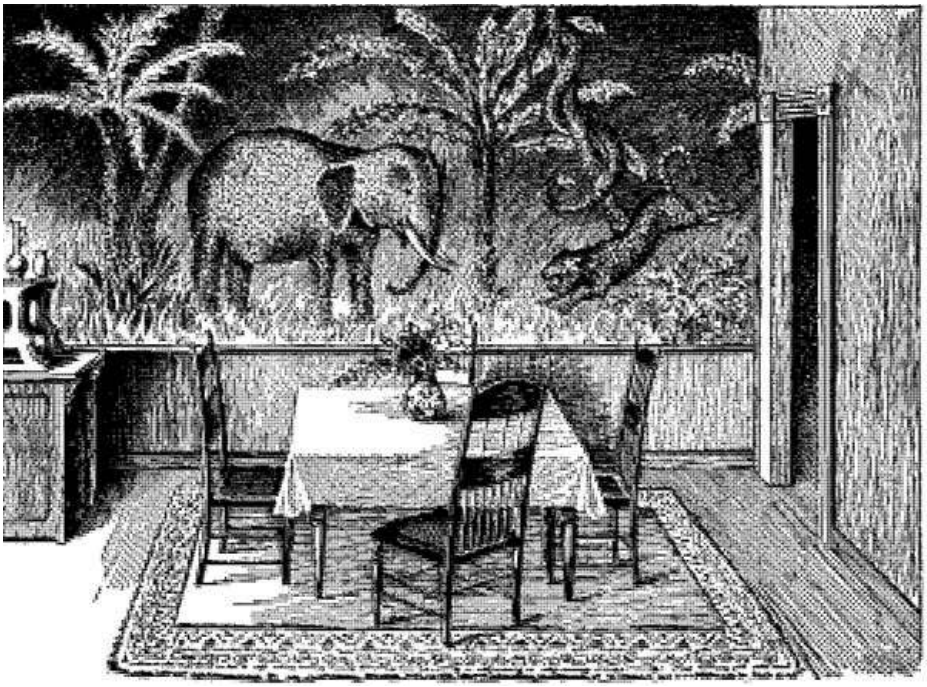

Мал. 9. дальня в «Ламасері»

Я не відношу себе до буддистів, брахманістів, теософів або спіритуалістів, я всього лише прихожанка пресвітеріанської церкви, у вірі якої була вихована і з якою розраховую померти. Я сестра полк. Г. С. Олькотта, дружина, мати своїх дітей; і, до того ж, можу запевнити Вас – я не жертва обману або психологічних трюків пані Блаватської. Але я жінка, що кличе про справедливість до жінки... Я мала задоволення бути другом пані Блаватської протягом останніх трьох років, і значний час (до теперішнього моменту) жила з нею під одним дахом. Невже ви повірите, що мати дозволить своїм дітям перебувати поруч з таким монстром, яким її зобразила місіс Шауерс? У спілкуванні зі мною вона завжди тримається привітно, невимушено і просто; і я смію стверджувати, що лише мені одній дозволений вільний доступ в її кімнати вдень і вночі... і навіть в години самої напруженої роботи, коли нікому не можна до неї входити, вона вільно дозволяє мені відвідувати її.

Я знаходжу, що пані Блаватська щира, чесна жінка, цілком віддана тілом і душею своєї священної мети, заради якої вона йде на будь-які жертви. Своєю праведністю, милосердям і добротою вона змінює навколишній світ на краще... Немає ніякої потреби говорити про побачені мною дивовижні, феномени, зроблених пані Блаватської без будь-якої підготовки [449].

Пізніше вона описала деякі явища, свідком яких була, у статті «Мадам Блаватська». [450].

Блаватська завжди демонструвала дію психічних законів і сил виключно у вузькому колі. За словами Олькотта, багато хто з перших членів ТО покинули його через те, що вона «відмовилася виробляти будь-які, навіть самі незначні феномени на наших засіданнях» [451]. У листі до Санкт-Петербурга до Олександра Аксакова, написаному в квітні 1875 р. , за шість місяців до заснування ТО, Блаватська написала: «Я впевнилася в тому, що людей не можна переконати одними лише сумнівними фактами, адже навіть правдиві факти завжди мають слабку сторону, за яку можуть зачепитися недоброзичливці. Тому я встановила правило ніколи, ні в якому разі не дозволяти чужинцям витрачати мої психічні сили. Крім Олькотта та пари-трійки інших близьких друзів ніхто не бачив, що відбувається навколо мене. [452].

Число свідків виросло після того, як була написана «Викрита Ізида». Олькотт писав К. К. Мессі і У. Стейнтону Мозесу про те, що шість або вісім осіб одночасно ставали очевидцями демонстрації такої кількості найрізноманітніших явищ, якого йому ніколи не доводилося спостерігати раніше [453].

Віддаючи данину пам'яті Е. П. Блаватській, Олькотт міркував про причини, за якими вона вирішила показати йому свої феномени:

Створення «Ізиди» з її незліченними цитатами і дивним змістом саме по собі було достатнім дивом, здатним переконати мене в тому, що вона володіла психічним даром вищого порядку. Однак докази на цьому не закінчилися. Дуже часто, коли ми працювали удвох, сидячи за письмовими столами до глибокої ночі, вона ілюструвала свої описи окультних сил в природі і людині за допомогою імпровізованих експериментальних явищ. Тепер, озираючись назад, я розумію, що ці явища, мабуть, були обрані з певною метою – навчити мене психічній науці, подібно до того, як лабораторні експерименти Тіндаля, Фарадея або Крукса повинні були допомогти учням послідовно засвоїти закони фізики або хімії... Власне кажучи, від мене їй була потрібна допомога в літературному оформленні книги; і щоб я зрозумів окультні закони, порушені в обговоренні, вона наводила докази з наукової точки зору, якої сама дотримувалася [454].

У листі тітці Блаватській, Надії, Олькотт розповів про деякі феномени, які її племінниця продемонструвала в цей період. Надія відповіла на цей лист 8 травня 1877 р.:

Вони дуже цікаві і дивовижні, ці справжні чудеса; але при цьому зовсім не є рідкістю і винятком. Я багато разів чула і часто читала в працях, пов'язаних зі спіритуалізмом, духовних і мирських, вражаючі описи явищ, схожих на ті, що Ви згадали в своєму листі. Різниця полягала лише в тому, що ті явища були поодинокими випадками або походили з різних джерел.. Така сила, зосереджена в одній людині – ціла група найнеймовірніших феноменів, що виходять з єдиного джерела, як у випадку з пані Блаватською – ось що по-справжньому рідкісна і, можливо, навіть унікальна річ. Я давно знаю, що вона володіє такою силою, найбільшою з тих, що мені доводилося зустрічати, але під час перебування її тут її здібності були куди слабкіше тих, яких вона досягла зараз. [455].

Багато феноменів, що мали місце в цей період, описані в першому томі «Листів старого щоденника». Відома засновниця видавництва «Готем бук березень», Френсіс Стелофф, одного разу відправила примірник цієї книги російському математику П. Д. Успенському, автору Tertium Organum і одному з головних послідовників Гурджієва. Той відповів:

Шановна пані Стелофф,
Я премного вдячний Вам за цю книгу і за Ваше бажання допомогти мені, але один екземпляр у мене вже є. Тому я повертаю Вам Вашу книгу з величезною вдячністю. Мій екземпляр знаходиться в Англії, і я вперше прочитав його в рік смерті Олькотта, 1907-й. Я завжди вважав, що це найдивніша книга у всесвіті, оскільки, що б там про неї не говорили, я відчуваю, що Олькотт не брехав. Це і відрізняє її від інших подібних книг.
Щиро Ваш,
П. Д. Успенський [456].

Олькотт виділив сім типів феноменів, що демонструються Оленою Петрівною в ті дні:
1. Ті, створення яких вимагає знань первинних властивостей матерії, когезійних сил, що скріплюють атоми, і особливо знання Акаші, її будови, вмісту і потенцій.
2. Пов'язані з міццю елементалів [невидимих сил природи], підпорядкованої людській волі.
3. Ті, при яких гіпнотичний вплив медіуму за допомогою передачі думки створює ілюзорні відчуття, що супроводжуються зовнішніми, звуковими і тактильними образами. [В «Ізиді» це називається месмеричними галюцинаціями (т. II, с. 588)].
4. Пов'язані з умінням створювати об'єктивні образи у вигляді картинок або написів ... наприклад, виникнення малюнка або напису на папері або будь-якої іншої матеріальної поверхні, або ж поява букви, картинки або іншої позначки на шкірі людини.
5. Що відносяться до читання думок і ясновидіння, пов'язаного з минулим і майбутнім.
6. Ті, які курсують між її розумом і розумами інших живих істот, що володіють рівними або більш розвиненими психічними здібностями в порівнянні з нею...
7. Явища вищого порядку, що виникають в результаті духовного глибокодумства, інтуїції або натхнення... при створенні яких вона черпала з резервів людських знань, накопичених у вищому регістрі астрального світла, також званих записами Акаші [457].

Джадж також став свідком багатьох феноменів, створених у Нью-Йорку. 1 березня 1884 р. він написав листа Дамодару, одному з активних послідовників теософії в Індії. У ньому говорилося:

Я бачив, як вона змушує предмети в кімнаті переміщатися без чиєї-небудь допомоги. Одного разу на наших очах срібна ложка прилетіла прямо до неї в руки з дальньої кімнати, пройшовши через дві стіни і три приміщення, підкоряючись її мовчазній волі. Іншого разу вона-або-він витягла зі стіни дюжину баночок з фарбою, яку я хотів використовувати для створення картини в її кімнаті. Якось раз вона взяла лист в конверті, скріплений печаткою, і в мить ока лист вже лежав на її долоні, хоча конверт залишився цілим; потім вона взяла все той же лист кінчиками пальців, і від нього відокремилася копія. Таким чином, в її руках опинилися два в точності однакових листи. У неї було кільце з трьома сапфірами, яке вона зняла і віддала дамі, яка пристрасно бажала його поносити якийсь час.. Однак після відходу дами з'ясувалося, що справжнє кільце залишилося на пальці Е. П. Блаватської, а дама забрала з собою всього лише його ілюзію. І таких випадків відбувалося незліченне безліч.

Але всі вони блищать і тьмяніють перед тими чудовими годинами, коли ми слухали Просвітлених, що приходили пізно вночі, коли навколо панував спокій, і годинами розмовляли з Г.С.О. і зі мною ... За той час, поки я перебував з нею в Нью-Йорку, я побачив і почув багато дивовижних речей, велика частина яких припадала на час з опівночі до чотирьох ранку [458].

Більша частина згаданих явищ відносяться до першого пункту за класифікацією Олькотта. Логічне обрунтування цих феноменів було блискуче викладено *чола* – одним з адептів – в листі до поважного професора хімії в Університеті Сіднея і президенту Королівського товариства в Новому Південному Уельсі Джону Сміту. Цей лист було опубліковано в «Теософісті» в жовтні 1883 р. (з.) 22). Шістдесятьма роками пізніше, в серпні 1959 р. , витяг з нього була надрукована в Працях Королівського хімічного інституту Австралії, в статті Дж. Л. Девіджа «Професор Джон Сміт і теософія». Нижче наведено уривок з листа цієї чола:

Першим буде розглядатися феномен «осмосу» [витяги] – ред.] записки із запечатаного конверта, прошитого ниткою, і її заміни відповідним листом вчителя без пошкодження печатки або нитки. Це є одним із свідчень чудової обізнаності про атомарні відносини і здатності керувати ними, притаманної східним адептам, на відміну від сучасних західних вчених... Тут були задіяні сили тієї ж природи, що і при формуванні листа з повітря у вашій кімнаті в Бомбеї 1 лютого 1882 р. ; незліченної кількості інших листів, що виникли нізвідки; дощу з троянд; золотого кільця, що з'явилося в пелюстках мускусної троянди ... копії сапфірового кільця, зробленої для високородної дами деякий час тому, і в незліченній кількості інших випадків. Розгадкою є той факт, що «тяжіння в міжмолекулярному зв'язку»... може бути перервано і слідом за цим відновлено в будь-якій групі атомів... Матерію можна визначити як ущільнену Акашу (ефір); яка при розщепленні на атоми розпадається подібно до того, як частинки води відокремлюються від нагрітої пари в стисненому стані. Поверніть розщеплений матеріал в колишній стан, і Вам не складе труднощів побачити, як він може пройти крізь пори речовини в розщепленому стані [459]. З тією ж легкістю ми осягаємо переміщення електрики та інших сил по їх провідникам. Потрібна велика майстерність для того, щоб зусиллям волі переривати і знову відновлювати атомарні відносини в певній речовині: утримувати атоми на такій відстані, щоб вони були невидимими, при цьому зберігаючи між ними полярну напругу, або радіус тяжіння, а потім дозволити їм повернутися до колишніх чіпких зв'язків і утворити єдиний предмет; [460].

Як тільки предмет розщеплений і став невидимим, додає Джадж, його можна відправити «за допомогою потоку ефіру в будь-яку точку на землі. У бажаній точці дія розщеплюючої сили скасовується, потім когезія негайно відновлюється, і предмет з'являється в цілості» [461].

Є два способи здійснення феномену, в ході якого один матеріал проходить крізь інший, наприклад, камінь крізь товсту стіну, пояснює Джадж: у першому випадку «маленький предмет розщеплюється окультним способом і проходить крізь інший предмет», у другому, «якщо предмет необхідно перемістити без розщеплення, то будь-яка щільна перешкода розщеплюється, створюючи достатній простір для проходження крізь нього цього предмета». Як приклад можна навести випадок, коли Блаватська «взяла на моїх очах маленький предмет на зразок кільця і, поклавши його на стіл, змусила його з'явитися всередині закритого ящика, не торкаючись до нього. У цьому випадку вона або розщепила кільце і змусила його переміститися в ящик, або розщепила ящик» таким чином, щоб в нього могло потрапити кільце. [462].

* * *

Під час життя в «Ламасері» увагу Олени Петрівни привертали не тільки філософія і феномени, як випливає з історії, розказаної Олькоттом.

Одного разу астральний дзвіночок задзвонив дуже сумно, коли померла ручна канарейка Олени Петрівни, і вона засмутилася і заплакала. «Це була найзвичайніша самочка канарейки, – згадує Олькотт, – не відрізнялася особливою красою, але разюче діловита домогосподарка ...» Він купив їй прекрасного парче говорив

Ми дозволяли їм вільно літати по кімнаті в своє задоволення, і за це самець винагороджував нас мелодійним співом, сидячи на рамі картини поруч з нашим робочим столом. Самочка опускалася на наш стіл найбезстрашнішим чином, щебеча прогулювалася у нас під самим носом, підбирала і забирала обривки ниток і тому подібні матеріали для спорудження гнізда під стелею в бронзових завитках люстри. Здається, їй особливо подобалися довгі тонкі обрізки паперу, що залишалися після того, як Е. П. Блаватська склеювала і приводила в порядок свої рукописи. Крихітка Дженні часом терпляче чекала, поки її господиня відріже смужку паперу, впустивши її на стіл або підлогу, підскакувала до неї і забирала під схвальний спів свого красеня чоловіка на прізвисько Піп.

Нарешті зі спорудженням гнізда було покінчено, і ми лише час від часу бачили, як головка Дженні, цілими днями сидить високо над столом, з'являється над краєм бронзового плафона, миготить за візерунком або над газовою трубкою. Піп співав ще солодше, а ми з приємним інтересом очікували, коли вилупляться пташенята. Один тиждень йшла за іншим, Дженні все ще сиділа в гнізді, а ми чекали. Але чирикання пташенят все не було чутно, і ми задавалися питанням, що могло статися. Нарешті одного разу, коли пташка полетіла поклевати зернятоk і попити води, я поставив стілець на письмовий стіл і, поки Е. П. Блаватська притримувала його,

підійнявся нагору подивитися. Блаватська запропонувала єдино можливе пояснення: «Дженні висиджувала власні ілюзії"... вона переконала себе в тому, що відклала яйця, і визнала своїм обов'язком їх висидіти» [463].

Але не тільки спів Піпа звучало в «Ламасері». Час від часу Блаватська грала на фортепіано. Олькотт пише:

Вона була блискучою піаністкою і грала з неперевершеною майстерністю і експресією. ї руки – ідеальні і досконалі – могли б послужити моделлю для скульптора, і до чого ж прекрасне було видовище, коли вони пурхали над клавіатурою в пошуках чарівних мелодій. Вона була ученицею Мошелеса ... Часом в сутінках вона сиділа в порожній кімнаті, де крім неї знаходився лише я, і награвала на милозвучному інструменті імпровізації, які неважко було прийняти за гандхарвам, спів небесного хору [464].

Доктор Юджин Корсон згадує, як мати розповідала йому, що «Е. П. Блаватська сідала за фортепіано і вміло імпровізувала, проявляючи дивовижну майстерність для того, хто лише зрідка це робив, так що здавалося, ніби вона рухома якимось духом». [465]. Це було в Ітаці, штат Нью-Йорк, в 1875 р.

Розділ 12
Важливе рішення

У першому томі «Листів старого щоденника» Олькотт згадує про одну подію, «що мала найважливіші наслідки для всього мого подальшого життя»:

Одного вечора, коли наша робота над «Ізідою» на сьогодні була закінчена, я побажав Е. П. Блаватської спокійної ночі, усамітнився в своїй кімнаті, зазвичай закрив двері, сів зручніше, закурив і заглибився в книгу; якщо я правильно пам'ятаю, то були «Подорожі по Юкатану» Стівенса... Крісло і стіл стояли ліворуч від дверей, ліжко [hhh] праворуч, вікно знаходилося навпроти дверей, а над столом висів газовий .

Я спокійно читав, повністю зануривши в свою книгу... Раптом краєм очі – а я сидів, злегка відвернувшись пліч-о-пліч від дверей – я помітив, як праворуч від мене мигнуло щось біле; я повернув голову і в подиві випустив з рук книгу при вигляді статного східного чоловіка в білому вбранні з тюрбаном з тканини з бурштиновими смужками, ручною вишивкою жовтим шовком. З-під тюрбана на плечі низпали довге волосся кольору воронового крила; Кінчики його чорної бороди, вертикально розділеної надвоє на підборідді по моді раджпутів, були закручені і заправлені за вуха. в його очах палав душевний вогонь; погляд милостивий і в той же час пронизливий; погляд ментора і судді, але пом'якшений любов'ю батька, що дивиться на сина, який потребує ради і настанови. Він був настільки сповнений величі, духовної сили і сяйва, так виразно підносився над іншим людством, що я, відчуваючи боязкість в його присутності, схилив голову і схилив коліно, як перед богом або богоподібною фігурою. До моєї голови легко доторкнулася долоня, м'який, але сильний голос наказав мені сісти, і, піднявши очі, я побачив, що мій гість вже сидить в кріслі по інший бік столу.

Він сказав мені, що прийшов у важкий для мене час, коли я його потребував; що до цього мене привели мої дії; що від мене одного залежить, чи часто ми будемо зустрічатися в цьому житті для спільної праці на благо людства. що йому належить виконати велику роботу, і я маю право взяти участь у ній, якщо захочу; що таємничі узи, які він не в силах пояснити мені зараз, зв'язали мене з моєю соратницею; узи, які ніколи не розірвуться, якими б натягнутими вони не були часом. Він розповів мені такі речі про Е. П. Блаватської, яких я не можу повторити, а також подробиці мого власного життя, які стосуються тільки мене. Не можу сказати, як довго він пробув у мене: може бути півгодини або годину; мені ж здавалося, що пройшла всього лише хвилина, настільки швидко для мене пролетів час.

Нарешті він піднявся, змусивши мене в черговий раз здивуватися його високому зросту і помилуватися його величною зовнішністю – не зовнішнім сяйвом, а швидше м'яким внутрішнім світлом, який міг би належати духу. Раптом мені в голову прийшла думка: «Що якщо це всього лише галюцинація; якщо Е. П. Блаватська загіпнотизувала мене? Ось би у мене залишилося щось відчутне, здатне довести мені, що він дійсно був тут; предмет, який я міг би помацати після того, як він піде!» Учитель посміхнувся, ніби прочитавши мої думки, розмотав зі своєї голови фехту, привітно кивнув мені на прощання – і зник: його крісло спорожніло; я залишився наодинці зі своїми емоціями! Правда, я був не зовсім один, оскільки на столі лежав розшитий шматок тканини; відчутний, довговічний доказ того, що я не був зачарований або обдурений за допомогою психічних маніпуляцій, а зустрівся віч-на-віч з одним із Старших братів людства, одним з Вчителів нашої раси нетлумачних учнів [466].

Це подія, сказав Олькотт, послужило вирішальним фактором, що змусило його піти за Блаватської в Індію. Наскільки важливу роль зіграло це рішення для Заходу і Сходу, стане ясно з ч. V, яка називається «Місія в Індії».

Глава 13
Останні дні в Америці

Восьмого липня 1878 р., після закінчення покладеного законом терміну очікування, Олена Петрівна отримала американське громадянство. Олькотт згадує: «На наступний день американські газети рясніли статтями про цю подію. До новоявленої громадянці були відправлені репортери, яких вона насмішила своїми наївними поглядами на політику і політиків» [467]Так, вона відповіла на запитання репортера з «Дейлі графік»:

«Так, я стала громадянкою Сполучених Штатів, і повинна сказати, що пишаюся цим званням. Ви питаєте, чому я відмовилася від підданства своєї країни? Я відповім – тому що я люблю свободу. Сьогодні в Росії майже немає

свободи. Тут же все навпаки. Там мені постійно докучали і так часто обкладали штрафами, що їх сума становить не менше десяти тисяч доларів, і в основному за дрібні правопорушення. У вас велика країна, але в ній є один великий недолік. Тут занадто вульгарні люди і багато корупції». [468].

Блаватській довелося знову згадати своє громадянство, коли «Бомбійська газета» назвала її російською баронесою, а в «Таймс оф Індія» з'явилася інформація, ніби вона видає себе за княгиню. Вона написала в «Газету»:

Нині я збираюся закликати до відповіді «Газету» за баронську діадему, нав'язану проти волі моєї республіканської голови. Врахуйте, будь ласка, раз і на завжди: я не «графиня», не «княгиня» і навіть не скромна «баронеса», ким би я не була до минулого липня. Тоді я стала простою громадянкою Сполучених Штатів Америки – звання, яке я ціную куди більше, ніж будь-який титул, що скаржиться королем або імператором... Мій життєвий досвід в цілому і зіткнення з павичими пір'ям зокрема вселили мені презирство до титулів, оскільки, як виявилося, за межами власної батьківщини російські князі, польські графи, італійські маркізи і німецькі барони частіше зустрічаються на території поліцейської дільниці, ніж на волі. Я ніколи не видавала себе за ту, ким не є насправді, але точно можу сказати, хто я – чесна жінка, нині громадянка Америки, моєї другої батьківщини, єдиної по-справжньому вільної країни в усьому світі [469].

Чому ж в такому випадку вона покинула свою другу батьківщину? Ось що про це говорить Джадж:

ї недоброзичливці подейкують, що вона всього лише залишила безплідне поле, підкоряючись раптовому імпульсу, без будь-якої певної мети. Насправді ж все в точності навпаки... Вона завжди говорила, що їй доведеться виїхати в Індію, як тільки Суспільство досить зміцніє, а «Ізида» буде закінчена. Вже будучи в Індії, вона писала мені листи, в яких висловлювала намір відправитися в Англію і заснувати там активну гілку суспільства, щоб у всьому світі існувало три основні центри теософського руху – в Індії, Англії та Америці..
Що стосується її відбуття в Індію з Америки, про це я знаю з перших вуст... оскільки на її прохання і від її імені я укладав контракт на публікацію «Ізиди» з нью-йоркським видавництвом... Вийшовши на вулицю після його підписання, вона сказала мені: «Тепер я повинна виїхати в Індію». [470].

Як і у випадку з підставою ТО, Блаватська не була ініціатором переїзду на Схід. Вона чекала, поки Олькотт сам запропонує їй це. І ось як це сталося, за його словами:

Одного вечора в 1877 р. в «Ламасері» зайшов американець-мандрівник, який нещодавно повернувся з Індії. Він сидів таким чином, що, дивлячись на нього, я помітив фотографію, що висіла за його спиною в рамці, на якій були зображені два індійських пана, з якими мені довелося перетинати Атлантику в 1870 р. Я показав йому цю фотографію, знявши її зі стіни, і запитав, чи знайомий йому хто-небудь з них. Він і справді був знайомий з Мулджі Такерсі і недавно зустрів його в Бомбеї. Я записав його адресу і незабаром написав Мулджі про наше Суспільство, нашу любов до Індії і про її причини. Через деякий час я отримав від нього відповідь, повний ентузіазму; він з радістю прийняв запропонований йому диплом, який робив його членом нашого суспільства, і розповів мені про великого індійського пандита і реформатора [Свамі Даянанде Сарасваті], який створив впливовий рух під назвою «Ар'я Самадж», спрямований на відродження істинної ведичної релігії.
Тоді ж він у найсхвальніших виразах порекомендував мені якогось Харрічанда Чінтамона, президента Бомбейського відгалуження «Ар'я Самадж», з яким я надалі вів активне листування; і який погано обійшовся з нами після прибуття в Бомбей, але це вже зовсім інша історія... Пан Харрічанд написав мені, ознайомившись з моїм поясненням наших поглядів щодо безособовості Бога – Вічного і Всюдисущого Принципу, який присутній у всіх релігіях під різними іменами – що принципи руху «Арія Самадж» дуже схожі на наші, і натякнув, що в цьому випадку існування двох окремих товариств безглуздо, і шляхом їх злиття ми зможемо об'єднати наші сили і користь і підвищити шанси на успіх... Отже, я описав ситуацію моїм соратникам, і в травні 1878 р. Рада прийняла пропозицію об'єднати два товариства в одне під назвою «Теософське суспільство Ар'я Самадж».
Досі все йшло добре, але через деякий час я отримав з Індії переклад правил і доктрин руху «Арія Самадж» на англійську мову. який привів нас в жах – у всякому разі, мене... Було абсолютно очевидно, що «Самадж» за природою своєю зовсім не схожий на наше Суспільство, а скоріше нагадує нову секту Індуїзму – ведичне секту, що визнає Свамі Даянанда вищим суддею, який визначає ступінь непогрішимості різних вед і шастр. Стало очевидно, що виконати задумане злиття неможливо, і ми негайно повідомили про це нашим колегам в Індії [471].

Теософське суспільство повернуло собі колишній статус, а для тих, хто прагнув об'єднатися з «Ар'я Самадж», було засновано новий рух. Зв'язок з «Арія Самадж», незважаючи на всі її вади, послужила приводом для поїздки в Індію. Перед від'їздом Блаватська скористалася можливістю надати протидію розхожій думці про неосвіченість індусів та інших східних націй, що розповсюджується місіонерами.
У рік їх відбуття, 1878-й, членом теософського товариства став Томас Едісон. Олькотт згадує:

5 квітня Т. А. Едісон надіслав мені підписану ним заявку на членство в ТО. Мені вже доводилося зустрічатися з ним для обговорення Паризької Виставки, на якій він демонстрував свої електричні винаходи. адже я був почесним секретарем Національного цивільного комітету, заснованого за дорученням французького уряду з метою переконати Конгрес Сполучених Штатів схвалити участь нашої країни в першій міжнародній промисловій виставці з часів падіння імперії і заснування Французької Республіки [472]. Ми з Едісоном розмовляли про надприродні сили, і він глибоко зацікавив мене згадкою про проведені ним експерименти в цій області. Його метою було з'ясувати, чи зможе маятник, підвішений на стіні його власної лабораторії, почати рухатися під дією зусилля волі [473].

У ті дні від потенційних членів товариства вимагали розписку про конфіденційність, оскільки, як згадувалося раніше, Товариство було скомпрометовано публікаціями неправдивих відомостей про його діяльність. Нижче наведена копія розписки Едісона [474].

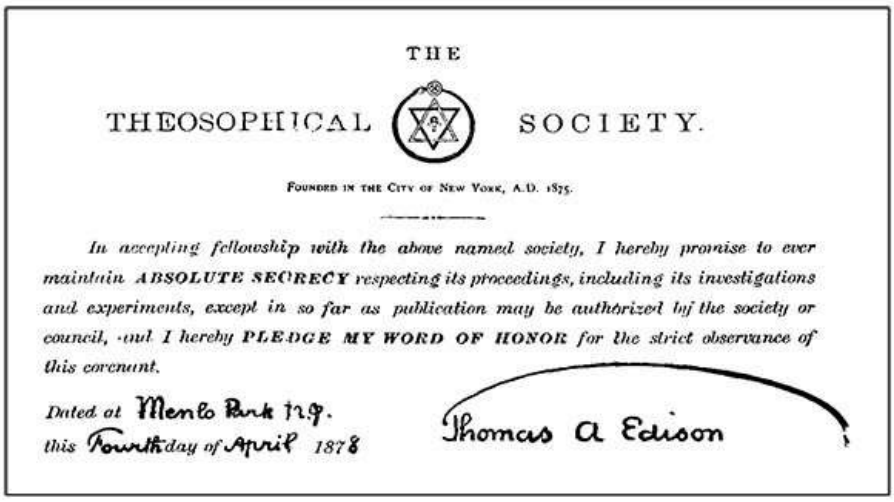

THE

THEOSOPHICAL SOCIETY.

FOUNDED IN THE CITY OF NEW YORK, A.D. 1875.

In accepting fellowship with the above named society, I hereby promise to ever maintain **ABSOLUTE SECRECY** *respecting its proceedings, including its investigations and experiments, except in so far as publication may be authorized by the society or council, and I hereby* **PLEDGE MY WORD OF HONOR** *for the strict observance of this covenant.*

Dated at Menlo Park N.J. *this* Fourth *day of* April *1878*

Thomas A Edison

Мал. 10. Копія розписки Томаса Едісона, написана при вступі в Теософське товариство в 1878 р. (Журнал «Теософіст», серпень 1931 р., с. 657, Теософське товариство, Адьярський архів.)

Теософське товариство,

Засноване в місті Нью-Йорк в 1875 році.

Приймаючи членство у вищеназваному суспільстві, справжнім я обіцяю завжди зберігати в АБСОЛЮТНІЙ ТАЄМНИЦІ його діяння, включаючи дослідження та експерименти, за винятком випадків, коли публікація буде дозволена самим суспільством або його порадою, і справжнім я ДАЮ СЛОВО ЧЕСТИ строго дотримуватися даний заповіт.

Місце – Менло-парк, 129

Дата – 4 квітня 1878 р. Томас А. Едісон

Олена Петрівна обговорювала членство Едісона зі своєю тіткою Надій і 3 липня написала їй:

Зрозуміло, Едісон завжди тримав своє слово і не порушить його надалі. Дурний Добровольський упустив більшу частину моєї статті (про Едісона в «Правді» [475]) і, без сумніву, найцікавішу. Едісон творить справжні чудеса. Крішнаварма навчив його ще двом премудростям, і тепер за допомогою крихітного, майже невидимого пристосування на шиї глухі зможуть добре чути.

Крішнаварма, індус з Пенджабу, який раніше жив в «Ламасері», також супроводжував Блаватську і Олькотта в діловій поїздці в Міннеаполіс. Звідти Блаватська пише:

«Повз вікна нашого готелю і тераси, на якій ми сидимо, цілими процесіями прогулюються дами, щоб пообіцяти на Крішнаварму. Він чудово гарний собою... хоча його смаглява шкіра кольором нагадує каву. У своїх довгих білих муслінових одязі і білому ж вузькому тюрбані на голові, з діамантами на шиї, босий, він дійсно виділяється серед американців в чорних плащах і фраках. До мене приходили фотографи з проханням дозволити сфотографувати його, але він відмовив їм усім, здивувавши їх своїм правильним, чистим англійською. Одному Богові відомо, скільки йому років. При першому погляді на нього здається, що йому не більше 25, але часом він виглядає, як сторічний старий». [476] .

Що стосується впливу теософії на філософію Едісона, то тридцятьма роками пізніше він міркував про свої метафізичні погляди в інтерв'ю, опублікованому в «Сайнтифік американ». Лікар Арчибальд Кітлі ретельно порівняв їх з «Таємною Доктриною» і виявив у них дев'ять загальних принципів [477] Незадовго до смерті Едісона репортери запитували його, чи вірить він у життя після смерті. Він відповів: «Єдине продовження життя, доступне моєму розумінню, це початок нового життєвого циклу на землі». [478] .

У квітні 1878 р., коли Едісон став членом Теософського товариства, з Блаватської сталася загадкова подія, про яку вона писала Вірі:

Я не писала тобі вже місяць, і знаєш, з якої причини? Одним прекрасним ранком вівторка в квітні я встала, як зазвичай, і за своїм звичаєм села за письмовий стіл, щоб писати своїм кореспондентам в Каліфорнії. Раптом – минуло не більше секунди, як мені здалося – я зрозуміла, що з якоїсь незрозумілої причини я перебуваю в своїй спальні, лежачи на ліжку; і вже зовсім не ранок, а вечір. Навколо себе я побачила всіх наших теософів, лікарів, які дивляться на мене в замішанні, Олькотта і його сестру місіс Мітчелл – мою найближчу подругу в цій країні: обличчя в обох бліді, кислі і такі зморщені, ніби їх в каструлі варили.

«У чому справа? Що сталося?» – запитала я їх. Замість відповідей вони засипали мене питаннями про те, що сталося зі мною. І як мені було їм відповідати – зі мною рішуче нічого не сталося. Я нічого не пам'ятала, але ось ж дивно, всього пару моментів тому був ранок вівторка, а тепер, за їх словами, був вечір суботи; що до мене, ці чотири дні забуття здалися мені однією митью. Гарний ділок! Ти тільки уяви собі, всі вони думали, що я померла, і вже готові були спалити зруйнований храм мого тлінного тіла. Але в цей момент Учитель телеграфував Олькотту з Бомбея: «Не бійтеся. Вона не хворіє, а відпочиває. Вона занадто багато працювала. її тіло потребувало перепочинку, але тепер з нею все буде добре». Вчитель виявився правий... Але стільки роботи накопичилося, що

й подумати страшно [479].

У травні були отримані вказівки почати підготовку до швидкого відбуття в Індію. [480]. У грудні Блаватська і Олькотт нарешті поїхали. Спершу передбачалося, що їх поїздка буде носити ознайомчий характер. х супроводжували два уродженці Великобританії: вчителька Роза Бейтс і Едвард Вімбрідж, художник і архітектор, призначені «членами комітету теософського товариства по відвідуванню зарубіжних країн» [481].

Олькотт призначив генерал-майора Ебнера Даблдея тимчасово виконуючим обов'язки президента за його відсутності. Син конгресмена Сполучених Штатів, Даблдей народився в штаті Нью-Йорк в 1819 році. Коли вибухнула Громадянська війна, він був другим за рангом у Форт-Самтері і якось першим дав команду «вогонь» під час нападу на форт. Він з честю пройшов безліч кампаній, і на місці колишньої битви в Геттісберзі була встановлена його бронзова статуя за проявлений в бою героїзм. Видатний інженер, Даблдей сконструював канатну дорогу для горбистого Сан-Франциско.

Генерал Ебнер Даблдей (1819–1893)

Крім призначення Даблдея президентом Теософського товариства, Олькотт оголосив Вільяма К. Джаджа тимчасовим скарбником і секретарем-кореспондентом. [482]. Передбачалося, що він поїде до Індії з іншими, але він скріпивши серце відмовився. Він написав Дамодару: «Шлях мені перегородило моє слово честі; як одного разу сказала або Е. П. Блаватська, або М. : Слово честі буває незручним“». Труднощі були пов'язані з його дружиною: «Хіба не було б підлістю з мого боку втекти, залишивши за собою неоплачені борги і жінку без засобів до існування, яка на моє прохання залишила добре оплачувану роботу вчителькою, щоб вийти за мене заміж? Вона цього не переживе. Це ніяк не можна назвати справедливим». Його дружина, «переконана християнка... ненавиділа ТО і Блаватську, і не бажала розмовляти на релігійні теми» [483]Проте пізніше вона допомагала своєму чоловікові в теософській роботі, а в 1915 р., через кілька років після його смерті, вона вступила в Об'єднану ложу теософів. [484].

Година відбуття наближалася, і мешканці будинку на 47-й вулиці були зайняті гарячковими приготуваннями.. Дев'ятого грудня на аукціоні розпродали всі меблі за дуже невеликі гроші. Потік репортерів все не припинявся. Десятого грудня «Нью Йорк Геральд» написав: «У цій вітальні приймали відвідувачів з усіх частин світу, нерідко її гостями ставали і найдостойніші з жителів Нью-Йорка».. Репортер «Дейлі Грефік» запитав Блаватську, чи дійсно вона збирається виїхати. «Так, – відповіла вона, – і покидаю Ламасери“, в якому провела чимало щасливих годин... Як щаслива я буду знову повернутися додому, в Індію!» [485]

Е. П. Блаватська на шляху з Нью-Йорка до Індії, 1878 р.

Перед від'їздом Олькотт відвідав Едісона в Менло-парку і на наступний день повернувся від нього з фонографом вагою в 100 фунтів. П'ятнадцятого грудня в «Ламасері» влаштували прощальний вечір. За словами Олькотта, «безліч наших побратимів і друзів, серед них якийсь містер Джонстон, якого Едісон відправив замість себе (оскільки ніяк не міг бути присутнім), наговорили на звукоприймач повідомлення нашим знайомим і незнайомим братам в Індії... Серед записів є голос Блаватської – дуже чіткий і ясний запис – мій, містера Джаджа і його брата Джона, професора Алекса Вайлдера», і багатьох інших, «відомих літераторів, журналістів, художників, скульпторів, музикантів». Запис, на жаль, не зберігся.

«Сімнадцятого грудня був наш останній день на американській землі», – пише Олькотт. Блаватська написала в його щоденнику: «Прекрасний день! Олькотт упакувався... Що далі? Попереду морок – але я спокійна». «А потім, – говорить полковник, – великими літерами, як радісний крик душі, написано: COST!» [486]. Слова ці в Євангелії від Івана (19:30) були останнім вигуком розп'ятого Христа: «Здійснилося!»

Останній запис Блаватської за цей день говорить: «Олькотт повернувся о сьомій годині вечора з квитками на британський пароплав Канада“ і писав листи до половини дванадцятого. Кертіс і Джадж провели вечір у нас... Майже о дванадцятій, близько опівночі, Г.С.О. і Є.П.Б. попрощалися з люстрою», під якою було написано стільки праць, «і вирушили до кару».

Минуло п'ять з половиною років з тих пір, як Блаватська, нікому не відома російська іммігрантка, вперше ступила на цей берег. Тепер вона покидала його, щоб ніколи не повернутися. Дивлячись на ці події сьогодні, через призму часу, залишається тільки дивуватися величезному обсягу роботи, виконаної за такий короткий період.

Частина 5
Місія в Індії

Розділ 1
Пробудження Сходу

Професор Едвард Конзе, який поряд з Джузеппе Туччі є одним з провідних сучасних дослідників буддизму, у своїй книзі «Буддизм: сутність і розвиток» зробив дивовижне визнання:

У 1875 р. відбулася подія надзвичайної важливості. [487]. Мадам Блаватська і полковник Олькотт заснували Теософське товариство. Його діяльність сприяла поширенню знань про азіатські релігії і відновила серед азіатських народів похитнулася віру в себе.. У той час європейська цивілізація – суміш науки і торгівлі,

християнства і мілітаризму – здавалася неймовірно сильною... Все більше освічених людей в Індії і на Цейлоні як і японці приблизно в той же період, приходили до висновку, що їм не залишається нічого, крім як перейняти західну систему з усіма її наслідками. Християнські місіонери передбачали масові звернення буддистів.

Але потім ситуація досить різко і несподівано змінилася. Кілька представників панівної раси, білі чоловіки і жінки з Росії, Америки і Англії, теософи, звернулися до індусів і цейлонців, щоб висловити своє захоплення давньою мудрістю Сходу. Мадам Блаватська відгукувалася про буддизм [і індуїзм] з вищим ступенем похвали, полковник Олькотт написав «Буддистський Катехізис», а А. П. Синнетт опублікував дуже успішну книгу, в якій пропонувалися різноманітні загадкові і привабливі ідеї, і назвав її «Езотеричний буддизм»... Завдяки своєму своєчасному виникненню теософське суспільство зробило велику послугу ідеям буддизму. [488].

Майже те ж саме пише професор Карл Джексон у своїх творах «Східні релігії» і «Американське мислення»:

Знесилені від внутрішнього розкладання і пригнічені іноземним правлінням і місіонерськими нападками, індуїстська і буддистська конфесії в кінці XIX в. Вони переживали аж ніяк не найкращі часи, стрімко втрачаючи освічену молодь. Однією з кардинальних змін цього періоду виявилося дивовижне відродження обох релігій, в якому теософське суспільство зіграло значну роль, порушивши їх потребу в оновленні. [489].

У 1940-х рр. знаменитий філософ С. Радхакрішнан, згодом став президентом Індії, висловив схожу думку:

Коли в результаті різного роду політичних помилок і економічних криз ми, індуси, засумнівалися в цінностях і спроможності нашої культури, коли все, що оточує нас, в тому числі світське утворення, здавалося, применшує значення індійської культури, теософський рух співслужило нам величезну службу, відстоявши ці цінності та ідеї. Навряд чи можливо повною мірою оцінити вплив, наданий теософським рухом на індійське суспільство. [490].

На знак вдячності за результати діяльності теософського суспільства в Індії уряд випустив в 1975 р. пам'ятну марку на честь 100-ї річниці заснування ТО. На марці зображені знак суспільства і його девіз – «Немає релігії вище істини».

Мал. 11 Індійська пам'ятна марка, випущена в 1975 р. і зображує знак теософського суспільства. (Архіви Сільвії Кренстон, Санта-Барбара, Каліфорнія.)

Якщо індуїсти в Індії і буддисти на Цейлоні, в Бірмі і Японії – в тих країнах, де теософи працювали над відродженням місцевої культури – втратили віру в свою спадщину і піддалися чужоземним віянням, невже вони не стали б легкою здобиччю пізніше, коли Азію наповнили комуністи? У Великобританії завжди побоювалися, що Індію осягне

Американцям було незрозуміло, що вирішальну роль у культурному відродженні цих країн зіграв один з їхніх співвітчизників, полковник Олькотт, з Оленою Блаватською та їхніми вчителями-адептами.

Стаття Мартіна Д. Берка в газеті «Нью Йорк Геральд Триб'юн» (18 лютого 1962 р.) розповідає про схоже відродження на Цейлоні:

По всьому острову Цейлон [Шрі-Ланка], від стародавньої столиці Анурадхапури до священної вершини Шрі-Пада запалилися тисячі відполірованих мідних світильників, буддисти перервали свої повсякденні заняття, щоб віддати данину поваги американцю... Благоговіння, проявлене цейлонськими буддистами, пов'язане з днем смерті підлоги. Олькотта (17 лютого 1907 р.), який вважається ключовою, священною фігурою у відродженні їхньої релігії та національної культури.

У 1968 році. Уряд Цейлону випустив пам'ятну марку на знак визнання Олькотту за сприяння розвитку освіти і буддизму в цій країні.. У 1880 році. На момент прибуття Олькотта і Блаватської, на Цейлоні було всього дві буддистські школи, всі інші були або місіонерськими, або церковними, і вони майже повністю винищили буддизм на острові. До 1900 року. , в основному стараннями Олькотта, там вже налічувалося близько 200 буддистських шкіл [491]. Крім портрета Олькотта на марці зображений придуманий ним буддистський прапор. Блаватська пояснювала, що до цього часу «у буддистів не було такого символу, яким є для християн хрест, і тому їм не

вистачало важливого знака їх спільності». За її словами, прапор був всього лише одним з безлічі проявів відчуття братерства, яке теософи прагнули пробудити у всіх людях [492].

Олькотт домігся таких успіхів у відродженні буддизму на Цейлоні і в Бірмі, що в 188 р. японський національний комітет буддистських священиків попросив його зробити те ж саме в їхній країні і відправив до Індії посланця, щоб він супроводжував Олькотта в поїздці до Японії. У зверненні до теософів посланець закликав Олькотта «вселити мужність в серця нашого молодого покоління, щоб довести випускникам наших коледжів і університетів, а також тим, хто отримує освіту в Америці або Європі, що західні науки небездоганні і не здатні замінити релігію, а можуть лише йти з нею рука об руку».. За загального сприяння дев'яти основних японських буддистських сект Олькотт провів чотиримісячну лекційну поїздку по всій території острова.. Лекції викликали такий інтерес, що відразу ж стали подією національного значення. [493].

Що ж стосується Індії, то 27 червня 1885 р. у присутності семисот слухачів Олькотт виступив з урочистою промовою з нагоди третьої річниці заснування Бенгальського теософського товариства, порівнявши умови життя в країні до і після прибуття теософів. Він нагадав про закриті стародавні школи брахманів-гуру, про безцінні писання, що «пилються на полицях в очікуванні покупців.... і на довершення картини національного занепаду про великий пантеон індуїстських богів, що перетворився на каменоломню зі старими кам'яними фігурами, неживими і безглуздими, над якими насміхалися навіть неоперовані юнці в сучасних школах і коледжах... Хіба так все йде зараз? Пройдіться по країні, загляньте в місцеві газети та іншу сучасну літературу і дайте відповідь... Старі книги знаходять покупців, виникає потреба в нових виданнях, заново відкриваються школи санскриту... В індусах зароджується переконання в тому, що їхні праотці володіли мудрістю і добротою, а їхня батьківщина була колискою мистецтв і вірувань“». [494].

Той же рік ознаменувався виникненням Індійського національного конгресу, який згодом під керівництвом Мохандаса Ганді став домінуючою силою, що веде Індію до історичної години звільнення. «На самому початку, – розповідав Ганді своєму біографу Луї Фішеру, – головними членами конгресу були теософи» [495]. Більш того, один з них, Аллан О. Хьюм, був проголошений Батьком Конгресу. У своїй книзі про індійське самоврядування «Хінд Сварадж» Ганді пише: «Як можемо ми забути те, про що писав містер Хьюм, як він спонукав нас до дії, скільки зусиль доклав, щоб ми прагнули досягти цілей Конгресу» [496].

Ось що говорив Ганді своєму біографу Луї Фішеру про теософію:

Теософія – це вчення мадам Блаватської. Це індуїзм в кращому його прояві. Теософія – Братство всіх людей. Колись Джина та інші мусульманські лідери були членами Конгресу. Вони пішли, зачеплені відчуттям заступництва, що виражається індуїзму... Вони не знайшли братерства людей серед індуїстів. Вони називають іслам Братством всіх Людей, але насправді він є братством мусульман. Теософія – ось справжнє Братство всіх Людей [497].

Оскільки Теософське суспільство не брало участь у політичному житті, то будь-які дії теософів у Конгресі розглядалися як діяльність приватних осіб.

Цей примітний політичний орган був задуманий деякими з наших англо-саксонських та індійських членів за образом і подобою Теософського суспільства і з перших днів перебував під керівництвом наших соратників; найвпливовіших людей Індійської імперії... Ми змусили запрягти дрімаючий дух індуїстів... і їх нове життя знайшло вихід у створенні Конгресу [498].

Блаватська вважала, що година звільнення Індії все ще далека. У листі до Сіннетта вона зауважила: «...Учитель сказав, що ще не пробив годину, коли ви, англійці, підете. Він настане лише в наступному столітті, і станеться це так не скоро, що до того часу навіть Денні встигне постаріти“, як одного разу сказав К.Х.» [499]Денні був сином Сіннетта, народженим в 1868 р., в 1947 р., коли Індія здобула незалежність, йому могло б бути 79 років, якби він був живий.

Перша зустріч Ганді з теософами відбулася в 1889 році. , коли він вивчав юриспруденцію в Лондоні. До цього часу, як пише професор Джеймс Хант у книзі «Ганді в Лондоні», його більше приваблювала мода, ніж перспектива стати юристом.. Він страждав від «колоніального менталітету, який змусив його відкинути індійські традиції і прийняти західні цінності».. За час, проведений в Лондоні, він навчився танцювати і цікавився західною музикою, відвідував уроки ораторського мистецтва, вивчав французьку мову. [500]і вірив усім серцем, що індуси повинні бути схожими на англійців. «Саме теософія», – продовжує Хант, – «надихнула Ганді на вивчення культурної спадщини своєї батьківщини. Такий же вплив вона справила на багатьох інших індусів...» [501]

В «Автобіографії» Ганді згадує, що «ближче до кінця другого року мого перебування в Англії я познайомився з двома теософами, братами... [502]Ми розмовляли про Гіта“... Вони запропонували мені почитати її в оригіналі разом з ними. Мені було соромно, адже я не читав божественну поему ні на санскриті, ні на гуджараті... Я почав читати Гіту“ з ними». [503]. Так «Бхагавад-Гіта» стала найважливішою книгою в його житті [504]і вплинула на всі прийняті ним рішення на довгому шляху боротьби Індії за незалежність від британського правління. Він стверджував, що свою філософію «Ахімса» (непротивлення, ненасильство) він запозичив з цього священного писання [505].

Згодом брати-теософи, які познайомили Ганді з «Гітою», взяли його з собою в Ложу Блаватську, де він був представлений самій Олені Петрівні і місіс Безант. [506]. Він говорив: «Я пам'ятаю, як за наполяганням братів прочитав Ключ до теософії“ мадам Блаватської [507]. Цей твір пробудив у мені бажання читати книги про індуїзм і вивело мене з омани, нав'язаної місіонерами, нібито індуїзм сповнений забобонів». [508].

Зустріч Ганді з Блаватською відбулася в листопаді 1889 р. Тоді він не вступив в ТО, пояснюючи це тим, що «зі своїми мізерними пізнаннями про власну релігію... не хотів належати до будь-якої релігійної організації». Однак після закінчення півтора років, 26 березня 1891 р., він став членом-кореспондентом Ложі Блаватської [509]. Три місяці потому, 12 червня, він повернувся в Індію.

Коли в 1893 р. Ганді поїхав до Південної Африки, у нього зав’язалося близьке спілкування з теософами у відділенні Товариства в Йоганнесбурзі: «Кожен день я подовгу розмовляв з ними про релігію. Вони влаштовували

спільні читання теософських творів, а часом мені вдавалося потрапити на їхні збори» [510]. У 1895 р. він написав: «Я збираюся поширювати якомога більше відомостей про теософію» [511].

Джавахарлал Неру теж був членом ТО і, подібно Ганді, зацікавився великими індійськими писаннями після знайомства з теософами. В автобіографії «До свободи» він розповідає про те, як у віці 11 років відчув на собі вплив свого нового домашнього вчителя Фердинанда Брукса:

Він привніс в моє життя нове віяння, яке на довгий час цілком захопило мене. Це була теософія. У його кімнатах щотижня проводилися засідання теософів, на яких я був присутній, поволі вбираючи теософські постулати та ідеї. Я був свідком суперечок про метафізику і дискусій про реінкарнацію, астральних та інших надприродних тілах, аурах, доктрині карми, в яких вони посилалися не тільки на великі праці мадам Блаватської та інших теософів, Індійські писання, буддистську Дхаммападу, Твори Піфагора, Аполонія Тіанського і багатьох інших філософів і містиків. Я не розумів більшої частини цих міркувань, але вони звучали так загадково і привабливо, що здавалися мені ключем до таємниць всесвіту. Тоді я вперше усвідомлено задумався про релігії та інші світи. Особливо піднісся в моїх очах індуїзм; але не його ритуальна або церемоніальна частина, а його великі книги, «Упанішади» і «Бахавад-Гіта»... Я став членом теософського товариства у віці 13 років, і мою церемонію посвячення проводила особисто місіс Безант... Без сумніву, роки, проведені поруч з Ф.Т. Бруксом, справили на мене глибоке враження, і я відчуваю себе зобов'язаним йому і теософії [512].

У 1983 р. дочка Неру, прем'єр-міністр Індіра Ганді, читала лекцію про Анні Безант в адьярському Теософському суспільстві. Вона помітила:

Теософське суспільство – це співдружність шукачів. Всім відомий його внесок у відродження політики і культури Індії. М'яка сила, властива прагненню до істини, допомогла йому витримати неприйняття і помилкове тлумачення в його ранні роки. Можливо, саме цим воно і привернуло мого батька... і, ймовірно, посил теософії багато в чому перегукувався з його універсалізмом, його повагою до різних вір і відразою до всякого роду фанатизму. [513].

Почуття універсалізму, культивоване теософією, сприяє здійсненню її основної мети – наступу загального братерства. У статті «Наші три цілі» («Люцифер», вересень, 1889 р.) Е. П. Блаватська розповідає про те, наскільки суспільство встигло просунутися в досягненні цих цілей в Індії:

Коли в лютому 1879 р. ми прибули до Індії, між расами і сектами на півострові було відсутнє єднання. У них не було ні спільних державних інтересів, ні наміру вибудувати взаємини між різними напрямками стародавнього індуїзму, а також між представниками індуїзму та ісламу, джайнізму, буддизму і зороастризму...

З тих пір минуло 10 років, і що ж ми бачимо? . В одній тільки Індії виникли 125 відділень нашого Товариства, кожне з них – ядро ідеї загального братерства, центр релігійного і суспільного єднання... Про зростання цього доброзичливого почуття серед населення свідчать наступні факти: по-перше, безпрецедентне зібрання представників різних рас, каст і сект на щорічних конвенціях Теософського суспільства [514] По-друге, стрімке збільшення обсягів теософської літератури, що проповідує наші альтруїстські погляди в різних періодичних виданнях кількома мовами [місцевого населення], і різке скорочення міжконфесійних розбіжностей.

Діяльність теософського руху в Індії допомогла в деякій мірі подолати забобони між британським урядом і корінними жителями. Олькотт наводить цьому приклад:

4 березня [1880 г. Одна європейська дама з північної Індії, дружина високопоставленого військовослужбовця, була прийнята в Товариство. Цей факт я згадую лише для того, щоб воскресити в пам'яті обставини, що демонструють цілковиту відсутність соціальних контактів між двома расами. По закінченні церемонії посвяти я попросив кількох з наших найрозумніших членів, парсів та індусів, сказати слова привітання і розташування, які ця дама могла б передати нашим колегам у Лондоні. Всі вони виступили з вишуканими, лаконічними промовами на чудовій англійській. Місіс М. зізналася, що чимало здивована і рада зустріти таких освічених людей серед місцевого населення. За 80 років життя в Індії вона не розмовляла ні з одним індусом, крім своїх слуг! А тим часом вона була дружиною старшого офіцера! [515]

Цікавим видається факт, що в XIX в. теософи були не першими, хто намагався просувати в Індії ідею загального братерства. Схожий експеримент провів у 1867 р. відомий йог з південної Індії Рамалінгам. У нього були тисячі послідовників, але їх сильніше цікавили демонстровані ним уявні чудеса, ніж його ідеї.. У 1882 році. один з його учнів, Пандіт Веллаю, студент президентського коледжу при Мадрасському університеті, зізнався, що його вчитель до самої своєї смерті в 1874 р. постійно говорив своїм учням наступне:

Ви не достойні того, щоб стати членами Товариства Загального Братства. *Справжні члени цього Братства живуть далеко, ближче до північної Індії.* . Ви не слухаєте мене, не дотримуйтесь принципів мого вчення. Здається, ви сповнені рішучості не дозволити мені переконати вас. Але недалеко той день, коли в Індію приїдуть люди з Росії, Америки (ці дві країни він називав постійно) та інших зарубіжних країн і стануть проповідувати те ж саме вчення про всезагальну братерство. Лише тоді ви зрозумієте і оціните велику істину, яку я марно намагаюся донести до вас. Незабаром ви дізнаєтеся, що БРАТИ, ЯКІ ЖИВУТЬ ДАЛЕКО НА ПІВНІ, створять багато чудес в Індії, і принесуть незліченну користь нашій країні.

Пандіт Веллаю додає: «Здається мені, це пророцтво тільки що збулося. Існування Махатм на півночі – не новина для індусів; а та дивовижна обставина, що прибуття пані Блаватської і полковника Олькотта з Росії і Америки було передбачене кількома роками раніше [в 1874 р]], є незаперечним доказом того, що мій Гуру перебував у повідомленні з тими Махатмами, під чиїм керівництвом згодом було засновано Теософське суспільство». [516].

Розділ 2
Приїзд в Бомбей

Блаватська і Олькотт прибули в Бомбей 16 лютого 1879 р. З того часу, як вони покинули Нью-Йорк, пройшло два місяці. Провівши два насичені подіями тижні у лондонських теософів, вони вирушили на кораблі в Індію. Плавання виявилося таким важким, що навіть Олена Петрівна, зазвичай не страждала морською хворобою, виявилася на кілька днів прикутою до ліжка.

Того вечора, коли корабель кинув якір у Бомбейському порту, їх очікував урочистий прийом, на якому були присутні близько 300 місцевих жителів. У своїй книзі «Інші вівтарі» професор за східними релігіями Роберт Елвуд цитує слова Олькотта про «прекрасні перші дні на азіатській землі»:

Щовечора ми влаштовували імпровізовані аудієнції, на яких обговорювали найскладніші питання філософії, метафізики і науки. Ми жили і дихали в атмосфері роздумів серед вищих духовних ідеалів... Відвідувачі не перестаючи облягали наше бунгало до пізнього вечора, щоб поговорити з нами на релігійні теми. Серед них були і старі, і молоді, їх вік не мав значення; таким чином, відразу зануривши в спілкування з індусами, ми пізнали різницю між життєвими ідеалами Заходу і Сходу і велику гідність останнього. Питання багатства, кольору шкіри, бізнесу або політики лише зрідка звучали в наших стінах; основною темою наших суперечок була Душа...

Назвіть нас фанатиками, якщо побажаєте; божевільними ентузіастами; непрактичними мрійниками... і все ж ми мріємо про досконалість людини, прагнемо божественної мудрості, сподіваємося допомогти людству досягти більш високих помислів і гідного життя. Під цією тінистою пальмою нас відвідали самі Махатми; їх присутність надихнула нас і додала нам сил на шляху, який ми надали нам сил на шляху, [517].

Незабаром мандрівникам прийшов час зайнятися облаштуванням, і Блаватська з Олькоттом переселилися в свій новий будинок на Джиргаум Бекроуд в індійському кварталі Бомбея, де рідко бували європейці. Цей будинок став штаб-квартирою ТО на наступні два роки. Вони знайшли слугу на ім'я Бабула, який весь час перебував поруч з Е.. П. Блаватської, поки та жила в Індії. Цей 15-річний юнак з Гуджараті знав кілька мов, причому французькою його, за чутками, навчила сама Олена Петрівна. [518].

У цей час з Блаватської, Мулджі Текерсі і Олькоттом сталася низка дивних подій, пізніше описаних Олькоттом в «Листах старого щоденника». Ось як він розповідає про один з них:

25 березня. П. Блаватська попросила Мулджі роздобути двоколку, і коли її прохання було виконано, села в неї разом з ним.. Вона відмовилася відповідати на його питання про те, куди вони їдуть, і лише просила його передавати погоничу її вказівки, де потрібно повернути праворуч або ліворуч, а де їхати прямо. Про те, що сталося, Мулджі розповів нам того ж вечора, коли вони повернулися. Пані вказувала шлях крізь численні звивисті вулиці і сільські дороги, поки вони нарешті не опинилися в хвойному гаю, в восьми або десяти милях від Бомбея... Мулджі знав це місце, оскільки його мати була кремована неподалік. Дороги і стежки безладно перетиналися, проте Блаватська без єдиного зволікання продовжувала вказувати дорогу, яка врешті-решт привела їх на узбережжя.. На подив Мулджі, вони зупинилися перед воротами приватного маєтку з чудовим рожевим садом, в глибині якого стояло чарівне бунгало з верандами в східному стилі..

Блаватська вийшла з коляски і веліла Мулджі очікувати її там і ні в якому разі не намагатися підійти до будинку. Тому юнак залишився чекати її в повному замішанні; адже він, корінний житель Бомбея, жодного разу не чув про ці володіння. Мулджі покликав одного з садівників, які працювали неподалік, але той так і не сказав йому ні імені свого господаря, ні про те, як давно він йому служить або коли було побудовано це бунгало – скритність, вельми незвичайна для індусів. Е. П. Блаватська тим часом пройшла прямо до будинку, біля дверей якого її тепло привітав високий індус вишуканої, благородної зовнішності, повністю одягнений у все біле. Вони увійшли всередину і через деякий час знову з'явилися. Загадковий незнайомець розпрощався зі своєю гостею і вручив їй букет троянд, який йому приніс один з садівників. Після цього вона сіла в коляску і наказала їхати додому. Мулджі вдалося витягнути зі своєї пані лише те, що незнайомець був окультистом і її давнім знайомим, з яким їй сьогодні необхідно було залагодити деякі справи... Найдивнішим у цій історії стало те, що, наскільки нам було відомо, у Е. П. Блаватській не було жодної можливості вивчити цю місцевість і дізнатися до неї дорогу, тому що з того часу, як ми прибули в Бомбей, вона жодного разу не покидала будинок на самоті. Однак, судячи з усього, вона прекрасно знала шлях. Ми не могли перевірити, чи існує це бунгало насправді, і покладалися лише на свідчення Мулджі.

Він був так вражений побаченим, що не переставав розповідати про це своїм друзям. В результаті один з них, який досконало знав ці околиці, побився об заклад на 100 рупій, що на узбережжі немає такого бунгало, і Мулджі не зможе показати до нього шлях. Почувши це, Блаватська висловила повну впевненість у тому, що Мулджі програє суперечку.. Однак він заявив, що досконально вивчив дорогу, по якій вони їхали, і погодився прийняти парі.. Тому ми втрьох негайно ж взяли коляску і вирушили в дорогу... Ми готові були дати йому стільки часу на пошуки, скільки буде потрібно, але, без пантелику проколивши по місту кілька годин, він прийшов у розгубленість і визнав себе переможеним, після чого ми повернулися додому.

Блаватська пояснила нам, що Мулджі зумів би відшукати шлях до таємничого бунгало, якби його погляд не був затуманений чарами. Вона додала, що це бунгало, подібно до всіх місць, в яких живуть Адепти, надійно захищене від вторгнення незнайомців за допомогою ілюзій, створених навколо нього силами духів природи.. Воно знаходиться під наглядом надійного посланця і використовується для відпочинку і зустрічей гуру і чела в подорожах. [Далі вона сказала: «Усі приховані стародавні бібліотеки і незліченні скупчення скарбів, які повинні зберігатися в таємниці, поки карма не поведе їм ще раз послужити людству, захищені від непосвячених за допомогою ілюзорних скель, твердої нерівної грунту, зияючих прірв та інших подібних перешкод»... [519]

У наступні тижні Олена Петрівна зі своїм оточенням відвідала знамениті печери Карлі, потім вони попрямували на північ країни, де побували в Раджпутані, Аллахабаді, Бенаресі та інших місцях. [520] З Агри

Блаватська написала професору Вайлдеру в США:

Агра, 28 квітня 1879 р.

Дорогий професоре, мій дражливий друг,
Знали б Ви, як я шкодую про те, що Ви не з нами! Як часто я думаю про Вас і уявляю собі, що Ваша душа археолога і поета була б на сьомому небі від захвату, якби Ви поїхали з нами... Тут ми за останній місяць подорожували поїздом і возом, їздили на слонах, верблюдах і портових шлюпках, зупиняючись на пару днів в кожному місті, селі і порту. ми бачили підземну Індію, не ту, що нагорі... Правда, з самого початку березня ми безперестанку смажимось, печемося і паримось... Але до чого ж невимовно прекрасна прохолода ранкових і вечірніх годин. Місяць в Америці в порівнянні з тутешньою здасться в кращому випадку закопченою масляною лампою. Ми встаємо в чотири, а лягаємо спати в дев'ять. Подорожуємо ми здебільшого вночі, ніж вранці і вдень... [521]

Розділ 3
Опір змінам

На початку травня 1879 р. вся компанія повернулася в Бомбей. Враховуючи те, з яким захопленням Олькотт описував те, що відбувається, складно уявити, що зсередини його терзали думки про те, якою величезною помилкою була його подорож до Індії. Про це свідчить лист, отриманий ним у той час від одного з його вчителів-махатм:

Оскільки ти прийшов до висновку, що було «божевіллям» покинути батьківщину і приїхати сюди так, як це зробив ти, нібито, за запевненнями Харрічанда Чінтамона і Мулджі Текерсі, хоча ти і сам знаєш, що це не так, чим швидше ми досягнемо розуміння, тим краще буде для всіх нас. Перш за все, ти сам пристрасно бажав поїхати в Індію...
Не уявляй собі те, чого не може бути; не сподівайся, що в останній момент тобі допоможуть. Якщо ти не здатний пройти перше випробування і довести своє право бути Адептом, підкоривши собі обставини, то ти так само не здатний витримати інші випробування...
Фотографія сина на стіні кімнати завжди буде манити тебе назад в Америку [522].

Він впав у відчай головним чином через вперту незгоду місцевого населення допомогти теософам у відродженні індійської культури. Феноменальних успіхів, про які говорилося в попередніх розділах, суспільство домоглося не відразу. Тому в 1881 р. Е. П. Блаватська мала всі підстави написати наступне:

Ось уже шість років ми відкрито говоримо про те, що індійська йога [523] була і залишається справжньою наукою, підтвердженою тисячами експериментальних доказів; і що справжніх індійських йогов, нехай їх і залишилося зовсім небагато, все ще можна знайти, якщо вміти правильно шукати.

Цілком природно, що європейці не згодні з подібними заявами... але те, що самі індуси, нащадки стародавніх філософів, стали заперечувати і висміювати їх, залишило гіркий осад. Ми вперто просували свої ідеї, і не пошепки, а зухвало і відкрито. Але не почули відгуку на свій поклик з величезної індійської порожнечі. Жодна хоробра душа не підтримала нас, не сказала, що ми праві, що йога – справжня наука, що справжні йоги все ще існують. Замість цього нам заперечували, що Індія мертва; що світло духовності догоріло в її ліхтарі; що сучасні науки довели неспроможність стародавніх ... Лише коли вони побачили, що нас не змусити мовчати, і що які-небудь вагомі докази привести просто неможливо, в їх точці зору з'явилися перші зміни [524].
Нітрохи не менше їх насторожував той факт, що Блаватська протягом півтора років перебувала під пильним наглядом британської секретної служби як потенційна російська шпигунка. Під підозру потрапив навіть Олькотт. Кожен їх рух відстежувався, що приходять до них листи читали, а відправлені часто зникали.. Русофобія досягла піку через успіх російської армії в закаспійському регіоні, коли доля Афганістану висіла на волосині [525]. Олена Петрівна писала жительці США міс Берр, яка скаржилася на зниклі листи: «Ура могутньої, безстрашної, непереможної старої Англії! Грозний цар звірів, британський лев, бачить обриси російського ведмедя навіть в складках сукні російської старої, притискає вуха, нервово б'є хвостом і ричить [h] [526]. Під впливом цих підозр багато хто з місцевих жителів прийняли рішення почекати зі вступом в Теософське суспільство [527].
В Індії Е. П. Блаватська стала постійно зазнавати образливих переслідувань з боку місіонерів, яким в її діяльності вщухали посягання на їх «дане богом» право врятувати язичників. Одного разу вона помітила:

Для перевірки власної філософії найкраще підходять обставини, які «випробовують людські душі»; легко бути чарівно умиротвореним далеко від поля битви. Нехай ті, хто претендує на вінець мученика, приїдуть в Індію або на Цейлон і допоможуть нам побудувати суспільство, засноване на принципах Рівності і Братства. Тоді вони зрозуміють, з якого тесту зроблений середньостатистичний християнин [528].

Якось один з Вчителів у листі до теософа назвав діяльність Теософського руху «Відчайдушним підприємством».. У відповідь на резонне здивування адресата він пояснив: «Під Відчайдушним підприємством“ я розумію наступне: величина завдання, що стоїть перед теософами, і особливо незліченні сили противника, які вже вишикувалися і ще вишикуються проти них, дозволяють порівняти Теософський рух з відчайдушним опором переважаючим силам суперника, яке справжній солдат шанує за честь для себе » [529].
Олькотт успішно поборов спокусу повернутися в Америку, і незабаром засновники зібралися з силами і заснували щомісячний журнал «Теософіст», редактором якого стала Є. П. Блаватська. Журнал видавався і за

межами Індії, залучаючи на Заході безліч читачів, які до цього ніколи не чули про Теософію. Перший випуск журналу з'явився в жовтні 1879 р.

Теософи потребували власного видання з ряду причин. «З тих самих пір, як ми прибули сюди, – писала Олена Петрівна генерал-майору Даблдею (16 липня 1879 р.), – місцеві газети обходять нас увагою і душать розважливою байдужістю і зневагою» [530]. У передмові редактора вказані інші причини:

Стрімке поширення Теософського суспільства з Америки в країни Європи та Азії; збільшення витрат на листування з членами Товариства з далеких країн; потреба в органі, за допомогою якого східні вчені могли б передавати свої знання світу Заходу, причому тонкощі індуїзму, буддизму і парсизму передавалися б місцевими священиками або пандитами, єдиними обізнаними провідниками; і нарешті, з метою викладу фактів – особливо тих, що пов'язані з окультизмом, – які члени Товариства почерпнули серед різних народів...

Наш журнал буде цікавий як філософам, так і тим, хто не відносить себе до них. Одні із захопленням підуть за пандитами крізь нетрі метафізичних тонкощів і переклади стародавніх манускриптів, іншим більше припадуть до смаку містичні легенди і перекази. На сторінках нашого журналу, як на бенкеті, знайдеться частування на будь-який смак, жоден читач не залишиться незадоволеним. Для багатьох практичні аспекти життя є більш важливими, ніж духовні, і коли скоро ми не маємо наміру ними нехтувати, в нашому журналі їх буде достатньо.

Протягом шести років Є. П. Блаватська була редактором журналу «Теософіст» і внесла значний внесок у його розвиток. П'ять томів її зібрань творів укладають в собі її статті, написані для цього журналу. Однак відомий британський літературний критик Беатріс Гастінгс заявила, що журнал слід перевипустити, щоб читачі могли ознайомитися з ним в повному обсязі:

Без сумнівів не було і немає журналу привабливіше, ніж «Теософіст» під редакцією Е. П. Блаватської! Якщо читачам цікаво, якою вона була «між інтригами», їм варто його прочитати. Його слід передрукувати цілком і повністю, аж до реклами, без скорочення того, що здасться комусь неважливим; в ньому важливо все, він відображає саме життя Товариства [531].

Місіс Гастінгс напевно була б рада дізнатися, що перші два томи журналу були перевидані у вигляді книг в м'якій обкладинці [532].

У другому випуску «Теософіста» (листопад, 1879 р.) Олена Петрівна опублікувала статтю про те, що ми зараз називаємо екологією, і написала до неї введення. У ті часи деякі розуміли важливість цієї теми. Стаття, підписана псевдонімом «Лісник», називалася «Ліси Індії». Нижче наведено уривок з введення під назвою «Руїни Індії»:

Любов до нашої другої батьківщини спонукає нас час від часу приділяти увагу проблемі збереження лісів на цих сторінках. Під час останньої поїздки на північ країни, що відбулася в квітні, ми з гіркотою дивилися на обпалені поля, над якими тремтіло розпечене повітря, і наш втомлений погляд знаходив відпочинок лише на рідкісних клаптиках зелені. Не обов'язково володіти фантазією поета, досить намітаного погляду досвідченого статистика для того, щоб побачити в цій пустельній місцевості, обпаленої сонцем, позбавленої рослинності, ознаку загибелі, якої не минути, якщо не допомогти щедрій природі заново покрити зеленню підніжжя гір...

В Америці ми мали можливість спостерігати варварське знищення лісів. Там випалювали цілі області високого лісу для того, щоб розчистити місце для обробітку землі. Прокладання 90 00 миль залізниці і 80 00 миль телеграфних ліній призвело до вирубки величезних ділянок лісу, щоб задовольнити потребу в шпалах і стовпах...

Хоча кожен патріот Індії нарікає на занепад своєї країни, лише деякі розуміють його справжню причину. Вона полягає не стільки в іноземному правлінні, надмірному оподаткуванні і неосвіченому, виснажливому землеробстві, скільки в знищенні лісів. Зняття верхнього шару землі з пагорбів і позбавлення їх рослинності і живильної вологи є справжніми злочинами проти нації і здатні винищити населення більш результативно, ніж меч або іноземні завойовники.

Нам слід лише поглянути на сторінки історії, щоб переконатися в тому, що крах і подальше вимирання нації слідує за знищенням лісів так само неминуче, як ніч слідує за днем. Природа створила умови для розвитку людини; її закони не можна порушити, не викликавши цим катастрофу. Кілька місяців тому великий патріот цієї країни написав нам: «ця нещасна нація повільно гине від нестачі хлібного зерна». І це, на жаль, чиста правда. Тому, хто хотів би дізнатися відповідь на питання, чому зникає хлібне зерно, підвищується рівень бідності, пересихають річки, а голод і захворювання розривають країну на частини, слід прочитати послання «Лісника» в цьому номері.

Вирішенням організаційних питань, пов'язаних з виданням журналу «Теософіст», став займатися Дамодар К.. Маваланкар, який зовсім недавно вступив в ТО. Він же був і частим автором статей, що публікуються на його сторінках.. Прочитавши «Викриту Ізиду», він був так вражений, що відвідав штаб-квартиру Товариства в Бомбеї, щоб засвідчити свою повагу її автору.. Син заможного браміна, Дамодар незабаром відмовився від своєї касти, а потім і від доходу в 50 000 рупій, коли його сім'я зажадала, щоб він зрікся теософії. [533].

Олькотт пише:

Коли Дамодар вступив в ТО, в Індії був сезон дощів, і бідний хлопчик приходив побачитися з нами вечорами, одягнений в білий гумовий плащ і гамаші, білий капелюх з відворотами, з ліхтарем в руці. З кінчика його довгого носа стікала вода. Він був худий, як Сара Бернар, з впалими щоками. Ноги його – за висловом Е. П. Блаватської – схожі на два графітових олівця. Беручи до уваги його зовнішність, важко було очікувати, що він стане Махатмою або хоча б на тисячу миль наблизиться до істинного ашраму.. Але його зовнішність виявилася так само оманлива, як і у багатьох інших членів суспільства, які, як нам тоді помилково здавалося, перевершували його духовно...

У дитинстві, коли Дамодар захворів лихоманкою і при смерті металився в маренні, йому привиділося, ніби до нього підійшов прихильний мудрець, взяв його за руку і сказав, що він не помре, а залишиться жити заради важливої роботи. Після зустрічі з Блаватською внутрішній зір Дамодара поступово розкрився, і в тому, кого ми називаємо К. Х. , він дізнався гостя, що прийшов в той критичний момент. Це ще сильніше зміцнило його відданість нашій меті... [534]

Дамодар К. Маваланкар, (1857 — ?)

Прочитавши «Ізиду» і вступивши в ТО, Дамодар написав:

Не буде перебільшенням сказати, що я став по-справжньому живим тільки за останні кілька місяців; адже між життям, яким я її бачу зараз, і тією, яка була раніше, лежить неозора прірва... Всі мої прагнення зводилися до нових заміндарів [535] соціальному становищу і задоволенню примх і пристрастей.

Вивчивши теософію, я побачив у новому світлі мою країну, мою релігію, мій обов'язок. Я став куди кращим індуїстом, ніж коли-небудь був. Мої брати-парси також говорили мені, що вступ у теософське суспільство зробило їх кращими зороастрійцями.. Я бачив, як буддисти писали Суспільству, що завдяки вивченню теософії вони стали більше цінувати свою релігію. Отже, ця наука змушує кожну людину сильніше поважати власну віру.. Вона дає йому бачення, яке дозволяє проникнути крізь мертву букву і ясно побачити дух... Якщо розглядати всі релігії в загальноприйнятому сенсі, може здатися, що вони абсолютно протилежні один одному в різних аспектах, і не існує двох вірувань, схожих у своїх поглядах. Однак має бути загальний рунт, на якому рунтуються всі релігійні системи. І рунт цей, який є основою всьому, зветься істиною. [536].

Дамодар був першим, хто використовував в теософській термінології слово «махатма», позначаючи їм гімалайських адептів. Раніше їх було прийнято називати Братами. Але сам термін «махатма» придумав не він, так називали мудреців в стародавній Індії [537]. У статті Блаватської «Махатми і чела» («Теософіст», липень, 1884 р.) дано наступне визначення терміну:

Махатма – це людина, шляхом особливих тренувань і навчання розвинула в собі вищі здібності і придбав духовні пізнання, яких все інше людство зможе досягти лише через незліченну безліч реінкарнацій в процесі космічної еволюції, якщо, звичайно, воно не піде проти цілей Природи і не прийде таким чином до власного знищення.

Розділ 4
Подорож на північ

Дамодар переселився в бомбейську штаб-квартиру ТО і з цього часу жив з Е.. П. Блаватської та Олькоттом. У грудні 1879 р. він разом з ними відправився в другу поїздку на північ, де вони познайомилися з Альфредом Персі

Сіннеттом і його дружиною Пейшенс. У наступні роки подружжя відіграють чималу роль у діяльності руху. Сіннетт був редактором однієї з провідних газет Індії, «Піонер», яка вважалася рупором уряду..

«Через дев'ять днів після прибуття в Бомбей», – повідомляє Олькотт, – від Сіннетта прийшов лист, в якому він висловив «бажання познайомитися з Е. П. Блаватської і зі мною, якщо ми раптом опинимося на півночі країни, і готовність опублікувати цікаві факти про нашу місію в Індії. Поряд з рештою індійської пресою Піонер" відзначив наше прибуття». Сіннетт додав, що цікавиться окультизмом, оскільки хоче зрозуміти закони, що лежать в основі дивовижних феноменів, свідком яких він одного разу став у Лондоні. Пояснення, які він отримав тоді, були «безладною сумішшю тверджень і припущень». [538].

У той час Сіннетти проживали в Аллахабаді, зимовій столиці намісника корони і його уряду. Теософи прибули туди четвертого грудня і залишилися там майже на два тижні. Це був їх перший досвід близького спілкування з британським урядом. Олькотт пише:

Місіс Сіннетт прийняла нас з чарівною привітністю, і не встигла вона сказати і десятка пропозицій, як ми вже знали, що знайшли в її особі безцінного друга. У той день серед гостей були суддя Верховного суду і міністр народної освіти. Місіс Еліс Гордон з'явилася сьомого числа, проробивши довгий шлях заради того, щоб побачити Е. П. Блаватська. Так, мало-помалу ми познайомилися з більшістю місцевих англо-індійців, яких варто було знати через їх освіченості і широти поглядів.. Деякі з них дуже мали в своєму розпорядженні до себе, але ніхто не притягував нас так сильно, як подружжя Сіннеттів і місіс Гордон, що приголомшувала квітучою красою і блискучим розумом... Етикет англо-індійського суспільства строго наказує, що новоприбулі зобов'язані запрошувати до себе постійних жителів, але, оскільки Е. П. Блаватська нікого до себе не кликала, спраглим з нею познайомитися доводилося порушувати традиції і самим відвідувати її тоді, коли їм цього хотілося. [539].

Пейшенс Сіннетт (?-1908)

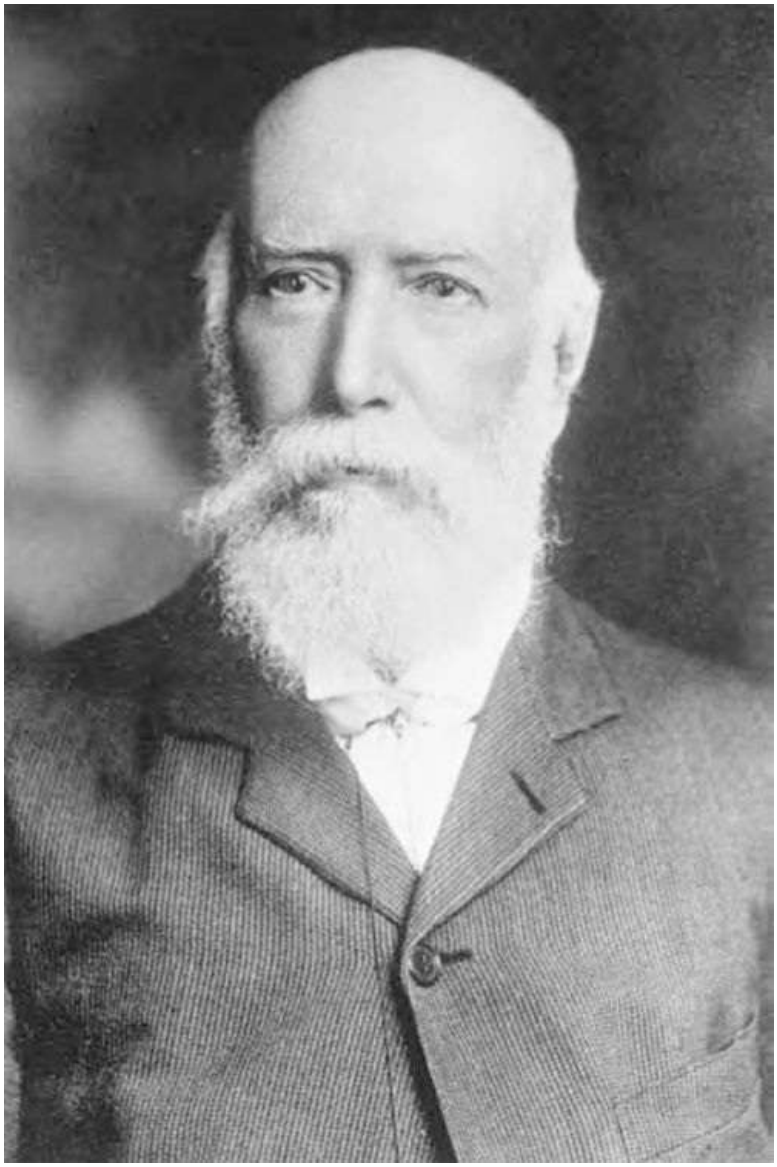

Альфред Персі Сіннетт (1840–1921)

У Бомбеї Олена Петрівна познайомилася з Алланом Хьюмом, секретарем уряду у відставці, який став другом суспільства на наступні кілька років.

* * *

Наступним пунктом призначення виявився Бенарес, де місцеві пандити висловили Олькотту подяку за відродження інтересу до санскритської літератури та індійської філософії.. «З цієї зустрічі, – згадує Олькотт, – я відправився засвідчити свою повагу професору Джорджу Тібо, доктору філософії, директору коледжу Бенареса і давньому учневі і підопічному професора Макса Мюллера. Він виявився дуже приємною людиною, підкованим в санскриті і при цьому повністю позбавленим претензійності і пихатості...» [540]

Того ж вечора на невеликому прийомі професор познайомився з Оленою Петрівною. Зі слів Олькотта, коли мова зайшла про йогу, він звернувся до своєї співрозмовниці з сильним німецьким акцентом:

Пані Блаватська, пандити в Бенаресі розповіли мені, що, поза всякими сумнівами, в давнину існували йоги, яким дійсно вдалося розвинути в собі сіддхі. [541], описані в шастрах; вони вміли творити чудеса: наприклад, викликати дощ з троянд в такій же кімнаті, як ця; але зараз ніхто цього не може...“ Не встиг він вимовити останнє слово, як мадам Блаватська підскочила в своєму кріслі, глузливо глянула на нього і проговорила: Ах, це вони так кажуть? Кажуть, що ніхто цього не може? Що ж, я покажу їм; а Ви передайте їм від мене, що, якби сучасні індуси менше намагалися догодити своїм західним вчителям, були б менш поглинені своїми вадами і більш схожі на своїх предків, то їм би не довелося робити настільки зневажливе визнання і змушувати стару з Заходу, схожу на гіпопотама, доводити справжність їх шастр!“ Потім, піджавши губи і невиразно бормоча, вона наказово змахнула правою рукою в повітрі, і бах! – прямо на голови присутніх впала дюжина троянд... [542]

Бесіда відновилася з подвоєним пожвавленням. ї темою була Санкхья [школа індійської філософії], і Тібо задавав Е. П. Блаватській безліч глибоких питань, на які вона відповідала так вичерпно, що, за визнанням самого професора, ні Макс Мюллер, ні інші сходознавці, не змогли так добре роз'яснити йому *Справжнє* значення філософії санкх'я, за що він сердечно її подякував.

До кінця вечора під час перерви в розмові він повернувся до Блаватської і сказав, що, оскільки йому не пощастило зловити жодну троянду, так несподівано вони впали, чи не створить вона ще одну для нього на згадку про цей прекрасний вечір?“ ... Ймовірно, потай він думав, що, якщо перший дощ з квітів був хитрим трюком, вона не зможе повторити його ще раз, захоплена зненацька! Ах, так, звичайно! – відповіла вона, – скільки Вам

завгодно“. І по помаху її руки зверху знову посипалися троянди; причому, одна з них впала прямо на голову професору». [543].

* * *

Основною метою поїздки в Бенарес в той раз була зустріч зі Свамі Даянандом Сарасваті, лідером руху «Ар'я Самадж», з яким теософи все ще були пов'язані. Дамодар прибув в Бенарес раніше Е. П. Блаватської і Олькотта і відвідав Свамі.

Про подальші події розповідається в листі Дамодара Вільяму К. Джаджу від 24 січня 1880 р. В ході розмови Дамодар запитав Свамі, чи не чув він про азіатську окультистку на ім'я Маджі. Він поставив це питання тому, що кількома місяцями раніше учень цієї жінки, пандит М. В. Пандея, писав Олені Петрівні про неї. Свамі відповів, що ніколи про неї не чув.

Пізніше, особисто відвідавши Свамі, Е. П. Блаватська поставила йому те ж питання. На диво Дамодара, він відповів, що добре її знає, і із задоволенням проводить Блаватську і її колег в ашрам Маджі, який знаходиться в одній або двох милях від його резиденції на березі Гангу. Але коли прийшов час відвідати Маджі, Олена Петрівна захворіла і не змогла поїхати. Дізнавшись про це, Маджі розуміло глянула на Олькотта, оскільки обидва вони відчували її присутність.. Потім Маджі сказала, що ніколи не відвідувала європейців, але їй хотілося б побачити Блаватську один або два рази до того, як теософи покинуть Бенарес.

При першій зустрічі з Оленою Петрівною Маджі поцікавилася, чи знає вона про те, що у них один і той же гуру. Зі слів Дамодара: «Вона сказала, що гуру пані народився в Пенджабі, але зазвичай живе в південній частині Індії, найчастіше на Цейлоні. Йому близько 300 років, і його супутнику стільки ж, хоча на вигляд їм не можна дати і сорок».

Йдучи, Маджі пообіцяла відвідати теософів ще раз до їх від'їзду. Під час наступного візиту Блаватська не відразу приєдналася до присутніх. Як розповідав Джаджу Дамодар, «Полковник Олькотт задав Маджі кілька питань про мадам. І Маджі повідала йому, що мадам не та, ким здається. Усередині неї знаходиться дух чоловіка, який вже двічі був у тілі індуса» [544]. Маджі також зізналася, що до теперішнього часу «ніколи не бачила європейців, але, почувши про Мадам від свого гуру, прийшла познайомитися з нею. Потім я запитав її, чи знаходиться колишній, справжній дух Е. П. Блаватської в її тілі. Але вона відмовилася відповідати, додавши тільки, що сама вона – Маджі – поступається мадам в силі».

Дамодар пише Джаджу про розмову, яка відбулася у нього з Маджі:

Спочатку вона намагалася вмовляннями змусити мене відмовитися від моїх прагнень; однак, зазнавши невдачі, сказала, що, якщо я хочу домогтися духовного розвитку і побачити наших Братів, я повинен повністю довіритися мадам. Адже ніхто, крім неї, не володіє досить глибокими знаннями, щоб вести мене правильним шляхом. Намагаючись знайти дорогу самостійно, я буду роками бродити туди-сюди в пошуках гуру, але від цього не буде ніякого толку... Тепер Ви побачили, як важливо для мене постійно перебувати поруч з мадам. Я з самого початку відчував все те, про що мені сказала Маджі. Минуло всього два або три дні після подачі заявки на членство в суспільстві, коли я розповів Е. П. Блаватської про свої почуття, про те, що я вважаю її своєю покровителькою, поважаю її як свого гуру і люблю її більше, ніж рідну матір... Пізніше я радився зі Сваміджі [Даянандом], і він, не почувши від мене ні слова про те, що сказала Маджі, настійно просив мене про те ж саме, а саме, довіритися Е. П. Блаватської [545].

Згодом Дамодару представився випадок згадати Маджі в статті «Чи можуть жінки стати адептами?», опублікованій в «Теософісті» в жовтні 1883 р. Крім інших він згадав «вищого адепта-жінку» в Непалі і третю найбільшу присвячену в південній Індії на ім'я Увайяр.. Субба Роу у своїх працях наводить інші приклади, а потім зауважує, що «є одна жінка, ім'я якої все ще знаходиться в списку Маха Чохана [одного з найбільших мудреців]... й належить безліч незвичайних відкриттів» [546].

З Бенареса теософи повернулися разом з Сіннеттами, що вступили в Теософське товариство двадцять шостого грудня. Тридцятого грудня вся компанія вирушила в Бомбей, прибувши туди в перший день 1880 р.

У січні Олена Петрівна отримала новини з Росії про те, що її перша замітка з серії «З печер і дебрів Індостану» була опублікована і захоплено прийнята читачами. [547]. Публікація серії тривала кілька років, і Олькотт розповідав, що в 1884 р. в Європі він зустрів двох молодих російських дворян, які, прочитавши цю серію статей, вирушили досліджувати Індію. За їх словами, вся Росія була зачарована і приголомшена цими історіями [548].

Розділ 5
Цейлон. Серед буддистів

Ледве О. П. Блаватська і Олькотт прибули в Бомбей, як їх стали осаджувати жителі Цейлону з проханням відвідати їх країну. Зробити це їм вдалося лише в травні 1880 р. Теософи провели на Цейлоні три місяці, пересуваючись від одного міста до іншого, і куди б вони не приїжджали, їм скрізь надавали захоплений, теплий прийом.

Дивно, але жителі острова чули про Блаватську і Олькотту ще до того, як ті приїхали в Індію. Відомий британський буддист Денніс Лінгвуд розповідає вкрай цікаву історію:

У 1870-х рр.. найбільший оратор в історії Цейлону, Мегетхуватте Гунананда, шукав спосіб підірвати місіонерський вплив на острові. Християни організували в Панадурі великий публічний диспут, маючи намір раз і назавжди розправитися з цим небезпечним противником. Гунананде належало змагатися з найрозумнішими представниками спільноти місіонерів. Самотній, але безстрашний, він постав перед об'єднаними силами християнства, і настільки полум'яна була його мова, настільки незаперечні наведені ним доводи, що його

опонентам довелося визнати себе переможеними. Відлуння цих історичних дебатів були чутні навіть в Америці, і через кілька років Гунананда отримав лист від американського полковника і знатної російської дами, в якому вони привітали його з перемогою і повідомили про створення Теософського товариства в Нью-Йорку в 1875 р. Разом з листом прийшли два об'ємних томи під заголовком «Викрита Ізида». Гунананда тут же вступив в регулярне листування з доброзичливцями і почав перекладати їх листи і уривки з «Ізиди» на сингальська мова. [549] Ці уривки розійшлися по всьому острову, завдяки чому імена Г. С. Олькотта і Е. П. Блаватської з благоговінням повторювалися в кожному буддистському будинку задовго до їх появи в Індії. [550].

Е. П. Блаватська, Цейлон (Шрі-Ланка), 1880 р.

Під час першої поїздки на Цейлон Олькотт і Блаватська прийняли буддизм. Пізніше цей вчинок викликав загальне нерозуміння, хоча Олена Петрівна докладно пояснила своє рішення:

Правда в тому, що я вважаю філософію Гаутами Будди найдосконалішою, чистою і, перш за все, самої *логічній* з усіх філософських систем. Століттями її руйнували амбіції і фанатизм проповідників, які перетворили її на популярну релігію ... Я вважаю за краще дотримуватися первісного джерела, а не черпати з незліченних струмків, що виникають з нього ... У своїх реформах і протистоянні луковим брамінам, зловживаючим владою, Гаутама грунтувався виключно на езотеричному [551].

За час, проведений теософами на Цейлоні, на острові було засновано кілька відділень ТО, і до Товариства приєдналося безліч сингальців. Одним з них був 16-річний юнак, провідний буддистський місіонер свого часу Анагаріка Дхармапала – ключова фігура в духовному відродженні Азії. У журналі «Азія» (вересень, 1927 р.) він розповідає про свою другу зустріч з Петровою

У грудні 1884 р. пані Блаватська і полковник Олькотт знову відвідали Коломбо на шляху в Мадрас. Я прийшов до батька і сказав йому, що хочу відправитися в Мадрас, щоб працювати разом з ними. Спочатку він погодився. Але в призначений для від'їзду день він похмуро заявив, що бачив поганий сон і не може дозволити мені виїхати. Верховний священик, інші священики, яких я знав з дитинства, мої бабусі і дідусі – всі перешкоджали моєму від'їзду. І хоча я не знав, що робити, моє серце було повно рішучості виїхати, оскільки я відчував, що там мене чекає нове життя. Пані Блаватська зустрілася зі священиками і моїми рідними. Вона була дивовижною жінкою, повною енергії і волі, що змітає будь-які перешкоди на своєму шляху ... й вдалося переконати мою сім'ю ...

Одного разу вона сказала мені, що, оскільки я чистий духовно і фізично, мені дозволено вступити в контакт з гімалайськими адептами. Тоді, на 19-му році життя, я прийняв рішення присвятити все своє існування вивченню

окультних наук. Але в Мадрасі пані Блаватська висловила незгоду з моїми намірами. «З твого боку буде куди мудріше присвятити життя служінню людству, – сказала вона. – Для початку вивчи впали, священна мова Будди». У той час рукописи на мові палі були маловідомі.

Анагаріка Г. Дхармапала (1864–1933), буддистський місіонер

Інші подробиці спілкування з теософами і Е. П. Блаватської Джармапала розкриває в листі, написаному в 1924 р., коли він став членом Асоціації Е. П. Блаватської в Лондоні:

Я читаю «Теософіст» з першого випуску і прийняв рішення присвятити своє життя вивченню доктрини архату... і сповідувати самозречення, як заповів великий Будда. Я прочитав статтю пані Блаватської «Чела і мирські чола» в «Теософісті», і вона дала мені сили прагнути до піднесеного. Вчителі, про яких Олькотт писав в «Окультному світі», були для мене реальними людьми з плоті і крові, і я покірливо вручив їм своє життя, просячи лише можливості стати чола... У цьому мені допомогла Е. П. Блаватська. Вона піклувалася про мене до дня свого від'їзду з Адьяра. Вона писала мені, закликаючи слідувати своєму внутрішньому світлу. Я неухильно дотримувався її порад і був щасливий бути свідком її дивовижних здібностей пояснювати містичні явища.

Любов до всіх живих істот, великих і малих, прагнення поступитися тілесними задоволеннями, що уповільнюють духовний розвиток, і неймовірні зусилля, що дозволяють самозабутньо творити благочестиві вчинки в ім'я вдосконалення людства були для мене свого роду духовною їжею, яку я куштував з тих пір, як познайомився з цією неймовірною особистістю – Е. П. Блаватської [552].

Розділ 6
Життя в Симлі

У наступні роки Е. П. Блаватська кілька разів побувала в Сімлі в гостях у Сіннеттів і Хьюмів. Едвард Бак у своєму творі «Симла, минуле і сьогодення» стверджує, що Г'юм, колишній секретар уряду і засновник Національного Конгресу Індії, був «неабиякої особистістю з видатними здібностями та інтелектом», «при цьому не позбавлений неабиякої частки ексцентричності, притаманної багатьом геніям».. Будинок Х'юма, Ротні-Кастл, знаходився високо на пагорбі Джакко і був одним з двох прекрасних будівель в Сімлі.. Дістатися до нього було непросто, але це того коштувало, оскільки з пагорба відкривався «чудовий вид на засніжені вершини Тибету».. За словами Бака, Г'юм був відомим орнітологом: «Безліч видів птахів, невідомих науці, були виявлені ним особисто або його помічниками.. Всі зразки доставлялися в Ротні-Кастл і в особливому порядку розвішувалися в засклених скриньках по стінах кімнати, використовуваної в якості музею».. Однак Бак зазначає, що, ставши теософом, Хьюм «розіслав всім помічникам телеграми із вказівкою припинити роботу і більше не стріляти птахів... оскільки нові переконання забороняли йому відбирати чиєсь життя...» [553]

Г'юм став президентом Еклектичного теософського товариства в Симлі. У відповідь на лист з питанням про існування теософських адептів і користь їх діяльності він написав:

Мені відомо тепер, що Брати існують, але всі докази, які у мене є, носять суб'єктивний характер і, стало бути, марні для всіх, крім мене самого. Якщо тільки Вам не здасться досить переконливим той факт, що я, будучи тут, в Симлі, знаходжу на своєму столі листи від одного з них, мого безпосереднього вчителя. При цьому я живу один, а пані Блаватська, полковник Олькотт і всі їх чола знаходяться на відстані декількох тисяч миль від мене...

Що стосується користі, принесеної Братами мені та іншим людям... якщо підстава Теософського суспільства здається Вам благим вчинком, то це лише одне з безлічі добрих діянь, скоєних Братами для інших людей. І якщо Ви вважаєте, що для мене було корисним відвернутися від світських бажань і цілком присвятити себе прагненню творити добро для інших, думаю, ми можемо погодитися з тим, що Брати принесли мені користь. [554].

Коли лондонська газета «Сетедей Ревью» назвала Блаватську «безпринципною авантюристкою», Хьюм написав на її захист довгий лист, який видання відмовилося публікувати. Нижче наведено уривок з нього:

Чи правильно називати авантюристами людей, які не тільки нічого не заробляють на ділі всього свого життя, а, Навпаки, вкладають в нього кожен фартинг, який їм вдається заощадити зі своїх особистих доходів? Якщо ні, то полковник Олькотт і пані Блаватська вже точно не авантюристи, оскільки, за моїми відомостями, вони витратили на Теософське товариство більше 200 фунтів понад його загальної виручки. Ділові книги суспільства регулярно перевіряються, друкуються і публікуються, так що кожен бажаючий може з ними ознайомитися і задовольнити свою цікавість. [555].

Олена Петрівна вперше побувала в Симлі восени 1880 р. , провівши шість тижнів в будинку Сіннеттів – «Брайтленді». Значна частина приписуваних їй феноменів описана Сіннеттом у його першій книзі «Окультний світ», яка справила сенсацію в Англії.. Опис двох феноменів, наведене нижче, було зроблено Олькоттом четвертого жовтня, наступного дня після того, як вони мали місце. Пізніше воно було відправлено в Бомбей Дамодару, який розповів про те, що трапилося іншим членам суспільства. Якимось чином газета «Таймс оф Індія» здобула копію звіту і опублікувала його, до величезного замішання всіх учасників:

Вчора феномени пані Блаватської виявилися найяскравішим чином. Вранці вона вирушила на пікнік з подружжям Сіннетт, майором Хендерсоном, паном Саїдом Махмудом (окружним суддею Рай-Барелі), пані Рід з Аджмера і мною. Пікнік вирішили влаштувати в лісі біля «Брайтленда», до якого нам довелося йти пішки близько 3–4 миль. Вона (Блаватська) ніколи до цього не бувала в Симлі, але впевнено вказувала нам шлях, описуючи невеликий млин. Однак Сіннетти, майор Хендерсон і навіть джампані (місцеві носії) стверджували, що ніякого млина там не було. Вона також згадала маленький тибетський храм, який нібито знаходився поруч з млином. Ми дійшли до місця, яке вона описувала, і дійсно знайшли там млин – було близько 10 годин ранку. Ми розташувалися в тіні, а слуги тим часом приступили до сервірування закусок. Пан Махмуд вирішив приєднатися до нас вже після того, як речі були упаковані в кошики. Тому, коли ми захотіли попити чаю, з'ясувалося, що для нього немає чашки і блюдця. Хтось попросив пані Блаватську добути їх за допомогою магії. Вона погодилася; деякий час вона озиралася, ніби шукала щось на землі, а потім попросила майора Хендерсона принести ніж і розрити землю в місці, на яке вона вказала. рунт в тому місці був щільний, пронизаний безліччю тонких коренів молодого кедра, що росте неподалік.. Насилу пробиваючись через корінці, майор викопав ямку глибиною близько 6 дюймів, коли в землі раптом мигнуло щось біле. Він акуратно прибрав землю і – подумати тільки! – витяг чашку, покриту зеленим, золотим і бірюзовим візерунком, точно таку ж, як інші чашки, які принесли слуги пані Сіннетт.Пані Блаватська попросила майора продовжити копати; він корився, і незабаром із землі здалося блюдце, ідеально підходить до чашки! [556]Цей сервіз лежав там в землі так само природно, як камені, і був щільно обплутаний мережею корінців. Майору навіть довелося перерізати один корінь товщиною з мізинець, щоб дістати блюдце.

Майор Гендерсон попросив її пояснити наукову сторону того, що відбувається, але вона відмовилася, оскільки він не був теософом. Він заперечив, що збирається стати ним. «Коли?» – запитала вона. «Завтра», – була його відповідь. Пані Сіннетт запитала: «Чому не сьогодні?» – «Я готовий стати їм сьогодні, – сказав майор, – якщо мадам видасть мені диплом прямо зараз!» – «Якщо я це зроблю, Ви справді станете одним з нас?» – «Обіцяю». – «У такому випадку Ви його отримаєте». Вона оглянулася навколо, трохи пройшлася поруч з нами і села на край невеликого насипу.

– «Якщо Ви хочете отримати диплом, Вам доведеться самому добути його. Брат“, який допомагає мені зараз, каже, що диплом згорнуть в трубочку, пов'язаний синьою сечовиною довжиною в 50 футів і прихований від очей плющем», – звернулася вона до майора.

Всі присутні вирушили на пошуки диплома. Незабаром, піднявши звисаючі гілки гімалайського кедра і розсунувши густу траву, майор Хендерсон оголосив: «Я знайшов його!» Це і справді був він – наш диплом, виданий на ім'я майора Філіпа Д. Гендерсона, який відтепер був членом-кореспондентом товариства теософістів. До диплому додавався офіційний лист, написаний на фірмовому бланку нашої штаб-квартири МОЮ ВЛАСНОЮ ПОЧЕРКОЮ. Внизу сторінки значився підпис «Щиро Ваш – (ім'я, написане тибетськими літерами) від Г. С. Олькотта, Президента Теософського суспільства!» Уявіть моє здивування! Лист було датовано 2 /3 жовтня – стало бути, воно було написано з другого на третє, і відсилало нас до розмови, що сталася між майором Хендерсоном і пані Блаватської напередодні ввечері [557].

У «Листах старого щоденника» Олькотт згадує:

На закінчення цієї історії скажу, що, повернувшись додому з пікніка, ми з місіс Сіннетт насамперед попрямували в буфетну і знайшли три чашки з дев'яти, які залишилися від сервізу на 12 персон, на верхній полиці з відбитими ручками та іншими ушкодженнями. Таким чином, сьома чашка, що з'явилася на пікніку, не була частиною цього сервізу [558].

Тепер в сервіз входило 13 чашок, з них 10 цілих і три розбитих. «Запасна» чашка і блюдце до неї збереглися донині і були виставлені разом з іншими предметами, пов'язаними з Е. П. Блаватської, в готелі «Стетлер Хілтон» в Нью-Йорку в листопаді 1975 р., коли відзначалася сота річниця заснування Теософського товариства в місці

його зародження.

У «Окультному світі» Сіннетт міркує про ймовірне альтернативне пояснення феномена чашки і блюдця:

Якщо вони не були створені за допомогою окультних дій, значить, їх закопали там заздалегідь. Я описував характер рунту, з якого вони були викопані; земля, безсумнівно, була недоторкана багато років, судячи з щільного переплетення коренів. Можна припустити, що в іншому місці була викопана ділянка землі на кшталт тунелю, через який чашка і блюдце потрапили в те місце, де їх знайшли.. Але навряд чи ця теорія є розумною з точки зору її фізичної можливості. Якби тунель був достатнього розміру для виконання цієї мети, на землі залишилися б сліди. Ми не помітили жодних слідів. Більше того, ми не побачили нічого підозрілого, навіть коли уважно оглянули грунт відразу після інциденту, щоб перевірити цю гіпотезу. А найголовніше, теорія про попереднє заривання неспроможна тому, що потреба саме в чашці і блюдці – з міріад речей, про які її могли попросити – неможливо було передбачити.. Ця потреба виникла з обставин під впливом моменту. Якби в останній момент до нас не приєднався ще один чоловік, чашок і блюдець вистачило б на всіх, і вони не привернули б уваги. До того ж саме цей сервіз, а не який-небудь інший, був обраний слугами, про що ніхто з гостей не знав. [559].

Що стосується офіційного листа, доданого до диплома майора Хендерсона, який так здивував Олькотта, який побачив свій власний почерк, в Індії Е. П. Блаватську якось запитали, яким чином відбуваються подібні явища. Це сталося в 1882 р. , коли вона разом з Олькоттом перебувала в Бароді. Питання їй поставили два місцевих високопоставлених чиновника, суддя Гадгіл і якийсь містер Кіртане.

Олькотт розповідає:

Вона пояснила, що, оскільки образи всіх предметів і подій зберігаються в астральному світлі, їй не потрібно бачити людину або знати почерк, який вона хоче зобразити на папері; їй потрібно лише «напасти на слід», щоб самій побачити його і втілити. Вони відразу ж попросили її зробити це для них. «Ну добре, – сказала вона нарешті, – назвіть ім'я чоловіка або жінки, того, хто найбільш вороже налаштований по відношенню до Теософського суспільства, і кого ні я, ні Олькотт не знаємо особисто». Вони відразу ж згадали містера... який відчував особливу ненависть до нас і нашого Суспільства і ніколи не втрачав шансу сказати про нас неприємні речі...

Взявши аркуш паперу зі столу, вона попросила джентльменів поставити на ньому розпізнавальну позначку. Отримавши листок назад, вона сказала: «А тепер розгорніть мене обличчям у напрямку його будинку». Вони підкорилися. Тоді вона затиснула листок між долонями (тримаючи їх горизонтально), завмерла на кілька миттєвостей, потім простягнула його нам, відійшла в бік і села. Вигуки здивування вирвалися в обох джентльменів, коли вони побачили, що на листку, перш чистому, написано лист, адресований мені і підписаний ім'ям того самого британського представника при місцевому дворі. Воно було написано дивовижним, дрібним почерком, а підпис більш схожий на крихітний сплутаний клубок, ніж на чоловіче ім'я.

Я думав, Гадгіл і Кіртане лопнуть від сміху, читаючи лист. Адресоване «моєму дорогому полковнику Олькотту», воно містило вибачення за всі ті підлі речі, які наш недоброзичливий говорив про нас, прохання оформити йому підписку на наш «всесвітньо відомий журнал Теософіст“» і прийняти в Теософське суспільство. Далі стояв підпис «Щиро Ваш» та ім'я цієї людини. Блаватська в житті не бачила ні почерку цього чоловіка, ні його підпису, жодного разу не зустрічала його в плоті, а записка проявилася на листку паперу, затиснутому між її долонями, поки вона стояла посеред кімнати серед білого дня в присутності трьох свідків. [560].

Під час поїздки в Сімлу Олькотт знайшов відповідний момент, щоб вступити в листування з урядом намісника і попросити відкликати агентів секретної служби, які буквально слідували за ними по п'ятах. Уряд не тільки погодився поступитися його проханням, але і, скориставшись присутністю Е. П. Блаватської, попросив її перевести кілька документів і листів з російської мови на англійську [561].

У цей період життя Олени Петрівни в Сімлі була нескінченною низкою візитів, пікніків, прийомів і загального поклоніння. Зрозуміло, всіх притягувала до неї можливість своїми очима побачити її надприродні сили, і лише деякі залишилися розчаровані.

Розділ 7
А де ж чудеса?

З усіх феноменів, створених Блаватською в Сімлі, найбільше значення для Сіннетта мало початок листування між ним і гімалайськими адептами. Сьогодні ці листи, всього близько трьох сотень сторінок, зберігаються у відділі рідкісних рукописів в Британській бібліотеці. В «Окультному світі» Сіннетт розповідає про те, як було покладено початок цьому листуванню:

Одного разу я поцікавився у пані Блаватської, не могла б вона відправити одному з Братів лист, в якому я мав намір викласти свою точку зору. Навряд чи я сподівався на те, що це можливо, пам'ятаючи про звичну неприступність Братів; але, оскільки вона погодилася спробувати, я написав листа, адресувавши його «Невідомому Братові», і віддав його їй... У мене виникла ідея про те, що кращою перевіркою справжності явищ, яку тільки можна побажати, стало б відтворення в Індії в нашій присутності копії свіжого випуску лондонської щоденної газети «Таймс»...

Один або два дні пройшли в невіданні щодо долі мого листа, але потім пані Блаватська повідомила, що я можу розраховувати на відповідь. Згодом я дізнався, що їй не відразу вдалося відшукати Брата, приголосного прийняти лист [562]. Ті з Братів, до яких вона звернулася спочатку, відмовилися брати на себе це завдання. Нарешті її психічний телеграф вловив бажану відповідь від одного з Братів, з яким вона досить довго не зв'язувалася. Він пообіцяв прийняти лист і відповісти на нього [563].

Цим Братом виявився Учитель К. Х. Ось його відповідь:

Саме тому, що випробування з лондонською газетою змусить скептиків замовкнути, воно немислимо... Погодься ми задовольнити Ваше бажання, чи знаєте Ви, до яких наслідків привів би успіх цього підприємства? На кожне нововведення людства невблаганно насувається тінь, і лише деякі відчувають її небезпеку і близькість. Що чекає тих, хто представить цьому світу відкриття, в яке якщо і повірять, то через невігластво затаврують зв'язком з темними силами, в які вірять і яких бояться дві третини населення? Ви говорите – половина Лондона перейде на вашу сторону, якщо вдасться надати їм копію «Піонера» в день публікації. Змушений повідомити, що, якщо люди повірять в справжність цього феномена, Вас вб'ють швидше, ніж Ви встигнете обійти Гайд-парк; якщо ж вони не повірять, краще, що може з Вами статися, це втрата репутації і доброго імені у зв'язку з просуванням подібних ідей...

До того ж, як наука може сподіватися пояснити ці феномени, не володіючи досконалим знанням Акаш, їх властивостей і комбінацій? Ми не сумніваємося в тому, що ваші вчені мужі відкриті для переконання; і все ж, спершу факти повинні бути їм продемонстровані, стати їх власністю, довести відповідність їх звичним методам дослідження, і лише тоді вони будуть готові визнати їх фактами... Буде потрібно ще не одне випробування; Причому, кожен наступний феномен повинен бути більш чудовим, ніж попередній. Ви помітили, що не можна вимагати від людей вірити в те, що вони не бачили своїми очима. Але чи вистачить людського життя на те, щоб переконати цілий світ скептиків? .

В унісон з багатьма іншими Ви звинувачуєте нас у зайвій скритності. Однак ми знаємо дещо про людську природу, навчені багатовіковим досвідом... З забобонами цього світу слід боротися невеликими кроками, без поспіху. Подібно до того, як у поважній давнині був не один Сократ, туманне майбутнє породить безліч мучеників.... Слід лише згадати про те, що не так давно в Англії переслідували медіумів, а в Південній Америці, Росії та Іспанії спалювали на багаттях уявних відьом і чаклунів, щоб переконатися, що єдиний порятунок справжніх фахівців в окультних науках полягає в скептицизмі населення. шарлатани і шахраї – природні щити «адептів». З міркувань загальної безпеки ми зберігаємо в таємниці ту небезпечну зброю, яка може бути використана проти нас і яка, як Вам вже було сказано, стає смертоносною в руках злих і егоїстичних людей. [564]
.

У відповідному листі Вчителю було поставлено запитання: «У такому випадку, яку ж користь можуть принести окультні науки моїм товаришам і мені самому?» Відповідь була такою:

Коли місцеві жителі побачать, що англійці і навіть деякі високопоставлені чиновники в Індії виявляють інтерес до науки і філософії їхніх предків, вони самі охоче приймуться за їх вивчення. І коли їм стане ясно, що колишні «божественні» феномени були не чудесами, а явищами науки, їх упередженість ослабне. Таким чином, найбільше зло, яке пригнічує і уповільнює відродження індійської цивілізації, з часом зникне. [565].

Крім населення Індії, благотворний вплив відчули б на собі і прогресивні західні вчені. Тому, коли індійський кореспондент «Теософіста» заявив, що здібності йогов мають другорядне значення, Олена Петрівна заперечила: «Щодо феноменів – так, безумовно. Але наш індійський брат повинен пам'ятати, що Захід не підозрює про існування таких сил в людині; а поки він про це не знає, не може бути й мови про їх серйозні наукові дослідження, особливо в області психології». [566] Не менш важливо демонструвати, що окультні феномени можуть і повинні здійснюватися «без темних кімнат, духів, медіумів та іншої подібної атрибутики», стверджувала вона. [567].

Крім того, як Е. П. Блаватська писала професору Корсону на початку 1875 р., якщо теософи стануть просувати «догми, не підтверджені істотними доказами... ми незабаром опинимося в тому відчайдушному становищі, в якому нині знаходиться конфесійна церква». Вона продовжила:

Той, хто досяг висот Мудрості та Інтуїції, потребує підтримки за допомогою подібних феноменів не більше, ніж орлятко з зміцнілими крилами потребує спини матері; але лише деякі володіють розумом, подібним до орла, основну масу людей швидше можна порівняти з горобцями, що чірикають. І не пристало тим, хто може вільно літати над хмарами сумніви, зневажати потреби своїх слабших товаришів... [Чудеса, створені Ісусом,] ознаменували народження християнської релігії, згуртувалися навколо неї в ранній період розвитку, підбадьорювали і втішали її, озброїли її батьків-пропагандистів ... [568]

Як згадує графиня Вахтмейстер, «багато людей в різний час говорили мені про те, як це нерозумно, що феномени“ пов'язані з Теософським суспільством і що Е. П. Блаватська витрачала свій час на подібні дрібниці». Що до реакції на ці зауваження:

Олена Петрівна завжди відповідала на них однаково; вона говорила, що під час формування Теософського суспільства необхідно було привернути увагу громадськості, і феномени справлялися з цим куди краще, ніж будь-який інший спосіб. Якби Е. П. Блаватська оголосила себе в першу чергу вчителем філософії, вона привернула б до себе дуже мало учнів... Але, одного разу задіявши елемент дива, не так-то просто позбутися від нього, коли він вже зіграв свою роль. Всі тягнулися до неї, прагнучи задовольнити свою потребу в диві, а не отримавши бажаного, йшли розгніваними і обуреними. [569].

Цілком очевидно, що це був зважений, продуманий ризик. Однак один з критиків стверджує, що Е. П. Блаватська «почала з зневагою відгукуватися про феномени лише після того, як вони були викриті силами Товариства психічних досліджень» [570]. Ця заява легко спростувати, навівши висловлювання Блаватської та її вчителів, які були зроблені задовго до розслідування ОПІ.

З першого листа К. Х. Сіннетту стає очевидною найсильніша зацікавленість останнього психічними дослідженнями. З Симли Е. П. Блаватська пише місіс Холліс Біллінгс (2 жовтня 1881 р.) про те, що «Синетт постійно жадає побачити феномени» [571]. Махатма М. відверто написав йому в лютому 1882 р.:

Постарайтеся прорватися через велику майю, від якої окультних учнів по всьому світу застерігають їхні вчителі – спрагу феноменів. Вона подібна до тязі до випивки і опіуму – лише посилюється, коли їй потурають. Спіритуалісти залежні від них – вони тауматургічні п'яниці. Якщо Ви не можете бути щасливі без феноменів, Вам ніколи не вдасться вивчити нашу філософію... але виберіть мудрість, і тоді все прийде свого часу... Давайте поговоримо, як розумні чоловіки. До чого нам грати в іграшки; хіба ми вже не відростили бороди ? [572]

У листі, опублікованому в «Теософісті», Блаватська висловлює схожі погляди:

Хіба ви діти, що прагнете чудес? Хіба так слабка ваша віра, що їй потрібен постійний стимул, як згасаючому вогню – дрова?!. Невже ви дозволите серцю цього блискучого суспільства померти подібно хворому, загиблому від рук конувала? . Ніколи не забувайте про те, що це зовсім не жарти – за допомогою надприродних сил пробудити зловісних вартових, що лежать біля порога. Нам вони не в силах нашкодити, але можуть помститися, накинувшись на беззахисних неофітів. Всі ви подібні дітям, які грають з вогнем, залучені його красою. А повинні бути чоловіками і вивчати філософію заради неї самої . (Журнал «Шлях», серпень, 1892 р., с. 161)

Сама Блаватська писала Сіннетту (20 червня 1882 р.) щодо його «наполегливого прагнення розкрити суспільству в цілому і англо-індійцям, зокрема, таємницю кожного існуючого феномена»:

Я рішуче, наполегливо і безкомпромісно протестую проти вашого одвічного бажання зробити все те, що я зазвичай роблю (я маю на увазі ці дурні феномени) з метою освіти публіки в цьому питанні. МЕНІ НЕМАЄ СПРАВИ ДО ГРОМАДСЬКО ДУМКИ. Я всім своїм серцем зневажаю місіс Гранді [573] , і мене ні на гріш не цікавить, добре чи погано про мене і про мої феномени стануть думати всякі поважні «як їх там кликати». Я відмовляюся проповідувати їм свої ідеї ціною тих крупиць самоповаги і гідності, які мені залишив мій обов'язок перед тими, хто вище, і перед моєю Справою. Я не буду прагнути звернути їх, якщо при цьому імена Братів будуть забруднені в бруді; над ними і так досить наглумилися всі наймані писаки в Індії. І тепер люди навіть називають собак і кішок ім'ям «Кут-хумі». ... [574]

У другому листі до Сіннетта К. Х. заводить розмову про основні цілі свого співрозмовника: «...Якось ви пропонували відмовитися від ідеї Загального братерства, сумнівалися в її спроможності і радили видозмінити ТО за принципом коледжу для вивчення окультизму. Мій шановний і високошановний друг, цьому ніколи не бувати!» [575] . Куди більш категорично і різко з цього питання висловився вчитель Махатм К. Х. і М., Маха Чохан, [576] звертаючись до Х'юма і Сіннетта:

Невже ми повинні цілком віддатися навчанню жменьки європейців, які живуть за рахунок багатств цієї країни, обсипаних дарами сліпої долі? Повинні пояснювати їм підрунтя дзвону дзвіночків, Вирощування чашок, духовного телефону і формування астрального тіла? Стало бути, нам доведеться надати мільйонам неосвічених, Убогий, зневажуваних, жалюгідних і принижених самим піклуватися про себе і своє майбутнє так, як вони вміють? Ніколи. Нехай краще згине ТО з обома нещасливими засновниками, ніж перетвориться в академію магії, зал окультизму... Думаєте, ми дозволимо ТО відмовитися від свого благородного титулу Братства людства і стати звичайною школою психології? Ні, ні, милі брати, ви і так досить довго помилялися [577] .

Наші міркування не можна вважати повними без визначення місця психічних здібностей у процесі розвитку людини. У зверненні до щорічної конвенції американських теософів 1891 р. Є. П. Блаватська називає американців попередниками прийдешньої нової раси:

Психічні здібності, з усіма їх спокусами і небезпеками, невідворотно розвиваються у ваших рядах. Остерігайтеся, щоб психізм не обігнав у розвитку розумовий і духовний початок. Адже, перебуваючи під повним контролем і управлінням ментального аспекту, психічні здібності стають неоціненною підмогою в розвитку. Однак, не знаючи утримування, підкоряючи собі замість того, щоб підкорятися, використовуючи замість того, щоб приносити користь, ці здібності неминуче призводять до найнебезпечніших помилок і морального розкладання. [578] .

Так яким же чином психічні сили сприяють розвитку? В результаті їх природного прояву і подальшого розширення свідомості, говорить Е. П. Блаватська, «індивідуум поступово зливається з Світовим Цілим» [579] . Також вона стверджує, що, володіючи «новими почуттями і новими силами, можна створити незмірно більше добра, ніж без них» [580] . Тому, коли Будда досяг просвітлення і приступив до порятунку людства, йому було даровано кілька надприродних здібностей. Серед них був божественний слух, або яснослухняність; божественний погляд, або виняткова форма ясновидіння; телепатія, або читання думок інших людей і, нарешті, пам'ять про минулі життя. Таким чином, він безпомилково вгадував психологічні і духовні потреби кожної зустрічної людини і всієї людської раси в цілому.

Чи можна назвати ці сили даром? «У старі часи, – відповідає Е. П. Блаватська, – люди, подібні Крішні, Гаутаме Будді, Ісусу, Павлу, Аполлонію Тіанському, Гребля і Порфирію, що присвятили все своє життя боротьбі за чистоту і самопожертву, шляхом випробувань, поневірянь і вимогливості до себе досягли божественного погляду» [581] Цим вони різко відрізняються від сучасних медіумів і контактерів, яким не вистачає підготовки.

Розділ 8
У безперервних поїздках

Після поїздки в Сімлу восени 1880 р. Е. П. Блаватська і Олькотт відвідали ряд малих і великих міст на півночі країни, де Олькотт читав лекції про теософію.. Тим часом подружжя Сіннеттів повернулося до свого дому в Аллахабаді. Засновники товариства приєдналися до них на початку грудня, а потім ще раз зупинилися у них на Різдво. Під час цих роз'їздів Олена Петрівна підхопила пенджабську лихоманку і лихоманку денге, яка вважається більш болісною і хворобливою, ніж тортури інквізиції.. Новий рік повернув мандрівників в Бомбей. За час їх відсутності штаб-квартира товариства перемістилася в передмістя, Бріч Кенді. З вікон їх нового просторого будинку під назвою «Вороняче гніздо» відкривався чудовий вид на океан, і в ньому було куди спокійніше, ніж в густозаселених індійських кварталах міста, де їх безперервно облягали відвідувачі. [582].

«Вороняче гніздо», Бомбей, Індія

У березні Сіннетт з дружиною поїхав на відпочинок до Англії. Там він закінчив роботу над «Окультним світом», який був опублікований в червні. Після повернення до Індії в липні його чекав довгий лист від К. Х., що поклав початок їх довгим бесідам на філософські, наукові та метафізичні теми, які допомогли йому в створенні твору «Езотеричний буддизм».

Не всім відомо про те, що деякі з метафізичних навчань, викладених Сіннеттом, виникли не з листів К. Х., а належать самій Е. П. Блаватській. У творі «Ранні дні теософії в Європі» Сіннетт згадує її настанови і наводить приклади того, чому вона навчила Х'юма і його самого в Симлі влітку 1881 р [583]. Особливо примітно те, що його записна книжка з цими вченнями і безліччю інших відомостей наводиться в додатку до «Листи О. П. Блаватської А. П. Сіннетту», [584] але редактор помилково вирішив, що вчення належать не Олені Петрівні, а вчителям. У них вперше виділяються сім елементів будови людини, які Олена Петрівна називає тибетськими, санскритськими та англійськими термінами. Синнетт згадує, що, навчаючи його і Хьюма, Е. П. Блаватська звертала особливу увагу на правильну вимову тибетських слів.

* * *

Публікація книги «Езотеричний буддизм» відкрила цілий світ нових ідей про еволюцію людини і космосу. Франческа Арундейл, що жила в той час в Лондоні, розповідає про те, що «ця книга взяла штурмом світ теології і науки». Вона продовжує: «Сьогодні навряд чи вдасться повною мірою усвідомити вплив Езотеричного буддизму“ і теософських вчень, що містяться в ньому, на теологічну і літературну пресу того часу.. Слова карма“ і реінкарнація“, раніше майже невідомі, тепер раз у раз звучали в проповідях і міркуваннях багатьох глав церкви. Газети були сповнені критики і засудження цих нових ідей, але вони прийшли, щоб залишитися, і тому зерно проросло і дало багатий урожай». [585].

У листуванні, присвяченому метафізичним питанням, К. Х. застерігає Сіннетта:

Знання слід передавати поступово; адже багато хто з вищих таємниць – навіть якщо Ваше вухо підготовлене до того, щоб їх сприйняти – спочатку здадуться Вам маренням божевільного. Загадки окультної науки не з тих, що можуть бути розкриті раптово, в письмовому або навіть усному вигляді. Якби це було так, то Братам потрібно було б всього лише опублікувати підручник з цієї науки, яку стали б вивчати в школі, як граматику. Люди помиляються, думаючи, ніби ми добровільно огортаємо себе і свої сили таємницею, хочемо зберегти свої пізнання

при собі і за власним бажанням без будь-якої на те причини рішуче відмовляємося розповідати про них. Правда в тому, що до тих пір, поки неофіт не досягне належного і дозволеного йому рівня Освіченості, велика частина таємниць, якщо не всі вони, недоступні його розумінню. Сприйнятливість повинна відповідати бажанню навчити. Освіта повинна йти зсередини [586].

Кінець літа і початок осені 1881 р. Олена Петрівна провела в Симлі, в Ротні-Кастл, з подружжям Хьюм. В кінці жовтня вона поїхала в Лахор, де, за чутками, зустрілася з Вчителем М.. Після цього вона вирушила в тривалу поїздку по Північній Індії за вказівкою свого Вчителя. Оскільки в цей час Олькотт перебував на Цейлоні, Е. П. Блаватській довелося вперше поодинці подорожувати по містах і засновувати в них ложі ТО.

В кінці листопада Блаватська повернулася в штаб-квартиру товариства. 31 березня 1882 р. вона вирушила в Аллахабад, а звідти в Калькутту. Там їй запропонували оселитися в палаці махараджі, де того ж вечора було засновано Бенгальське теософське товариство. Олькотт прибув в Калькутту на день раніше Е. П. Блаватської і прочитав там лекцію «Теософія, наукове заснування».

Дев'ятнадцятого квітня Е. П. Блаватська і Олькотт відпливли в Мадрас. Ця поїздка мала важливі наслідки, оскільки незабаром Мадрас став новим центром Теософського товариства. Під час цього візиту було засновано нове відділення ТО, а Блаватська вперше зустрілася з Т. Субба Роу.

Те, наскільки виснажливими були роз'їзди по всій Індії і установа відділень ТО в різних містах, стає ясно, якщо ознайомитися з описом поїздки з Неллора в Гунтур в травні. Теософи відпливли на баржі з Букінгемського каналу, потім виконали шлях в 55 миль по такій небезпечній місцевості, населеної кобрами, що Е. П. Блаватської і Олькотту довелося перетинати її сидячи, Олькотту довелося па перетинати її сидячи, [587]. Через глибокі струмки мандрівників переносили шість кулі, насилу утримуючи на голові жерди, до яких кріпився паланкін. Після прибуття в Гунтур їх зустрічало все населення міста, крім, мабуть, дітей та немічних. Повертаючись на Букінгемський канал в Неллор, вони проїхали 78 миль в возі, запряженої волами, по вухабистій дорозі до найближчої станції, щоб дізнатися, що наступний поїзд в Мадрас – їх кінцевий пункт призначення – відправиться не раніше ніж через 12 годин [588].

Члени мадраського ТО переконували засновників перемістити штаб-квартиру товариства з Бомбея в їх місто. Нарешті ця пропозиція була прийнята, і 17 листопада 1882 р., рівно через сім років після заснування ТО в Нью-Йорку в 1875 р., було придбано маєток в передмісті Адьяра. Незадовго до переїзду в Мадрас в Бомбеї у Олени Петрівни виявилася рідним вона.

Кров моя стала водою; вона сочиться і збирається під шкірою в мішки, як у кенгуру. Все це – наслідок, по-перше, бомбейської спеки і вологості; і по-друге, мого постійного роздратування і занепокоєння. Я стала такою нервовою, що навіть звуку легких кроків босих ніг Бабули достатньо, щоб змусити моє серце тремтіти. Я змусила доктора Дадлі визнати, що можу померти в будь-який момент від будь-якого переживання; без хвилювань ж я здатна протягнути ще рік-два... Але хіба це можливо з тим способом життя, який я веду?. . М. хоче, щоб я поїхала в кінці вересня... куди, я не знаю! Бути може, кудись в Гімалаї [589].

Досить оговтавшись від хвороби, Блаватська виїхала з Бомбея в Сіккім. У листі князю Дондукову в Росію вона так описує деталі цієї поїздки:

Сіккім, Гхум
1 жовтня [1882]
1300 футів під хмарами

... Як бачите... я перебуваю зараз в самоті Гхума [590]*. Що таке Гхум? Це гора в Сіккімі і монастир, в якому зупиняються лами на шляху в Тибет... Доктори відіслали мене геть з Бомбея, тому що на початку вересня я ледь не померла від захворювань печінки і нирок, і я поїхала в гори. Проїжджаючи через Бенарес, я отримала Ваші бронзові вироби і, упакувавши їх, відправила в Аллахабад. Потім через Калькутту і Чандернагор я вирушила в Куч Біхар (місцевий Раджа – теософ). Там я три дні пролежала в гарячці через різку зміну погоди – на зміну жахливій спеці прийшли холод, дощ і туман. Мене супроводжували з дюжину бабу – теософів з Калькутти, троє буддистів з Цейлону і один з Бірми. Вся ця босонога і напівроздягнена натовп з тропічних долин Індостану негайно ж застудилася. Одна лише я, російська, зібралася з силами і швидко поправилася. Але з п'ятнадцяти чоловік в Сіккім зі мною доїхали лише четверо теософів-буддистів та один непалець – інші злегли.*

Як Вам відомо, Сіккім – це незалежний штат між Тибетом, Куч Бехаром і Бутаном... Я попросила у Міністерства закордонних справ пропуск через Сіккім. Мені відмовили. Грант, міністр, написав: «Ми не заперечуємо проти Вашої поїздки в Тибет через британську територію, але не можемо відповідати за Вашу безпеку за межами нашої території». Я сказала: «Ви не даєте мені пропуск – ну і чорт з вами. Я все одно поїду ».

Було занадто пізно їхати в Шигадзе, столицю Таші-Лами, і я вирішила відправитися в монастир лам в чотирьох днях шляху від Дарджилінга (друга Сімла), розташований на кордоні з Тибетом. Ми йшли туди пішки, тому що на возі до нього не дістатися, тільки верхи на яке. Тому ми дерлися туди не чотири дні, а всі вісім. Часом вони несли мене в «денді», подобі крісла-паланкіна, і кілька разів ледь не впустили в прірву; але все-таки ми дісталися, нехай і не до Тибету, але до його кордону.

Але тут починається найкумедніше. Кордон являє собою швидкий потік з хитким бамбуковим містком; на іншій стороні військові казарми з прикордонниками, монастир лам і село. Це вузька ущелина, в якій можуть розійтися не більше десяти осіб.. На Бутанській стороні потоку ми зустріли двох англійців, одягнених як мандрівні ченці. Я відразу дізналася їх і декількох індусів з Департаменту Досліджень – той ще караван. З'ясувалося, що вони вже тиждень марно чекають дозволу перейти на іншу сторону.

Хтось сказав мені: «Дарма Ви сюди приїхали, вони не дозволять Вам пройти». «Подивимося», – відповіла я. Я послала туди мого бірманського теософа з листом від Фа Луен Уган Ятча, лами монастиря Паміончі, адресованим місцевому настоятелю (з монастиря Пе-ма-ін), і його пропустили. Через годину сам настоятель, худий, як висохлий скелет, вийшов до мене, і гелонги принесли в дар чай з маслом та інші делікатеси. Коли з напоями і теплим прийомом було покінчено, вони з почестями проводили мене на той бік. Трьом сингальцям теж дозволили туди пройти, а ось англійцям довелося залишитися там, де вони були! Я боялася лише, що вони не пустять мене назад. Три дні я жила в маленькому будинку біля самих стін монастиря, вдень і вночі розмовляючи з гелонгами і

верховною ламою (інкарнацією Сак'я-Будди). довгі години я провела в їхній бібліотеці, куди зазвичай не пускають жінок – зворушливе свідчення моєї краси і її абсолютної невинності, і настоятель дізнався в мені жіночу інкарнацію одного з Бодхісаттв, чим я дуже пишаюся. Потім прийшов лист від Кута Хумі, і мене проводили до мосту іншою дорогою ... вони відвезли мене в Сіккім і привезли туди, де я перебуваю зараз – в інший монастир лам, в 23 милях від Дарджилінга [591].

Під час своїх подорожей по Сіккіму О. П. Блаватська зупинилася в ашрамі у своїх вчителів. Після повернення в Дарджилінг – де їй порекомендували провести не менше двох місяців – вона написала Сіннетту в листі від дев'ятого жовтня:

О, ті блаженні, щасливі два дні! Це було, як в старі часи... та ж дерев'яна хатина, будиночок, поділений на три закутка, що стоїть в джунглях на чотирьох пеліканських лапах; все ті ж безшумно ковзають жовті чола; той же благозвучний звук «буль-буль-буль» негасимої трубки-челуму з мого голосу. Х. (голос його став ще мелодійнішим, а обличчя ще тонше і прозоріше); та ж обстановка в будинку – шкури, подушки, набиті хвостами яків, страви з сіллю, чаєм і т. д.

Отже, коли я поїхала в Дарджилінг, куди вони мене послали – «подалі від чола, які могли закохатися в мою красу», як сказав мій ввічливий Господар – на наступний день я отримала записку, яку я докладаю до цього листа, від чиновника місцевої колоніальної адміністрації. У ній би застерігав мене коли поїздки в Тибет! Він замкнув двері конюшні [592].

Влітку Дарджилінг, розташований в горах, ставав резиденцією чиновників і їх сімей.. Однією з його особливостей був чудовий вид на Гімалаї, що пролягають в 40 милях на північ від міста.. Тут Е. П. Блаватська жила з теософами, що тільки що прибули з півдня. Один з них, Мохіні Чаттерджі, юрист з Калькутти і нащадок великого індійського реформатора Раджі Раммохана Роя, був найблискучішим з перших теософів-індусів. У своїй статті «Гімалайські Брати – чи існують вони?» Мохіні описує враження того часу:

У Дарджилінгу я жив під одним дахом з декількома теософами... більшість з них так само сильно сумнівалися в існуванні гімалайських Махатм, як і я в той час. Мені вже довелося зустрічати людей, які стверджували, що є чола Гімалайських Братів, бачили їх і навіть жили разом з ними не один рік. Вони сміялися над нашим замішанням. Один з них показав нам чудово виконаний портрет чоловіка, схожого на святого. Як виявилося, це був Махатма Кут Хумі (нині мій поважний вчитель), якому Сіннетт присвятив твір «Окультний світ».

Через кілька днів після мого приїзду до нас заглянув тибетський вуличний торговець на ім'я Сандук. Його добре знали в Дарджилінгу і його околицях, куди він з давніх пір приходив, щоб продавати тибетські дрібнички.. Він кілька разів заходив у наш будинок, поки ми там жили, і завдяки своїй простоті, внутрішній гідності і приємним манерам справляв враження природженого джентльмена. У ньому геть були відсутні риси, які нехай навіть віддалено ріднили б його з образом неосвіченого дикуна, якими тибетців нерідко представляють європейці.

Оскільки в цей час Олени Петрівни не було в Дарджилінгу, теософи скористалися можливістю отримати через Сандука відомості щодо існування Махатм в Тибеті. Мохіні продовжує:

У перший день ми ставили йому загальні питання про Тибет і братство Гелугпа, до якого він належав, за його власним визнанням. Його відповіді підтверджували розповіді Богля, Тернера та інших мандрівників.. На другий день ми запитали його, чи не чув він про те, що в Тибеті крім лам є й інші люди, які володіють надприродними силами. Він визнав, що такі люди є. Вони куди вище звичайних лам, сказав він, і в основному живуть в горах, над Шигадзе і поруч з містом Лхасой. Ці люди вміють творити незвичайні феномени, «чудеса», і деякі з їх чола, або лоту, як їх називають в Тибеті, вміють зцілювати хворих, даючи їм покуштувати рису-сирцю, який вони лущать власними руками.

Потім до одного з нас прийшла відмінна ідея. Не кажучи ні слова, ми показали йому портрет Махатми К. Х., про який говорилося раніше. Він подивився на нього кілька секунд, а потім, немов дізнавшись його, шанобливо вклонився портрету і сказав, що зображений на ньому чоловік схожий на чахана (Махатму), якого він зустрічав ...

Він стверджував, що бачив цього Махатму в супроводі безлічі гелонгів приблизно в той же час в минулому році (на початку жовтня 1881 р.).) в місці під назвою Гьянце, що знаходиться в двох днях шляху на південь від Шигадзе, і куди нашого оповідача привели торгові справи . Його відповідь на питання про ім'я цього Махатми чимало нас здивував: «х називають Кутхум-па».. Ми тут же засипали його питаннями про те, що він мав на увазі, сказавши «вони», і чи говорив він про одну людину або про кількох. Він відповів, що існує багато Кутхум-па, і всі вони підкоряються одній людині на ім'я Кутхум, учнів завжди називають ім'ям їхнього вчителя.. Отже, учнів Кут Хумі називають «Кутхум-па». Звернувшись до тибетського словника, ми з'ясували, що «па» означає «людина», «Бод-па» – означає «людина з Бод або Тибету». Аналогічно, учень Кутхумі називається «Кутхум-па».

Коли теософи сказали Сандуку, що індуси відмовляються вірити в існування «Братів» в Тибеті, він запропонував провести туди будь-якого добровольця, щоб ми з його допомогою переконалися в їх існуванні.

Побачивши особливі молитовні чотки, що належать пані Блаватській, торговець сказав, що вони – не що інше, як подарунок Тешу [або Панчен] лами, тому що купити їх не можна ні за які гроші [593].

* * *

Виникає питання, чому, коли в 1950 р. Тибет був окупований Китаєм, Вчителів ніде не знайшли. Навіть у 1920-х рр. Олександра Девід-Ніл заявила, що жодного разу не бачила індійських Махатм за час своїх подорожей по Тибету.

Микола Реріх, який подорожував Тибетом в тих же 1920-х рр., також їх не зустрічав, проте зіткнувся з мандрівним ламою, який багато розповів йому про справжній Тибет. Одного разу Реріх запитав: «Лама, чи зустрічалися Вам Азари і Кутхумпа?»

Лама відповів:

Багато з наших протягом свого життя видали Азаров і Кутхумпа, а також снігових людей, які їм прислуговують. Азари припинили з'являтися в містах лише недавно. Всі вони пішли в гори. Високі, з довгим волоссям і бородами, зовні вони нагадують індусів...

Кутхумпа зараз теж не зустрінеш. Раніше вони досить відкрито з'являлися в регіоні Цанг [Шигадзе] і в Манасароварі, коли паломники відвідували священний храм Кайласа. Нечасто вдасться побачити і снігової людини. Звичайні неосвічені люди швидше приймуть його за повагу. Є вагомі причини того, що сьогодні Великі не з'являються так відкрито. Мій старий вчитель багато розповідав мені про мудрість Азаров. Ми знаємо кілька місць, в яких жили Великі, але зараз всі вони спорожніли з вагомих і таємничих причин.

Потім Реріх запитав: «Лама, так це правда, що їх Ашрами перенесли з околиць Шигадзе?» – «Цю таємницю не можна розкривати, – відповів лама. – Я вже говорив, що в Цанзі Азаров більше не знайти».

Із зауважень лами стало ясно, що зараз Тибет переживає період занепаду. Він заявляє: «Багато лами носять ламаїстське вбрання, але їх внутрішній світ куди гірше, ніж у простого обивателя. Найчастіше серед багатьох тисяч лам знайдеться всього кілька окремих індивідуумів, з якими можна поговорити про піднесене і сподіватися на гідну відповідь. Але хіба у Вашій релігії не все ж так?» [594].

* * *

В середині листопада після повернення в Дарджилінг Є. П. Блаватська поїхала в Аллахабад, де деякий час жила у Сіннеттів, а потім повернулася в Бомбей.

Розділ 9
Створення штаб-квартири в Адьярі

Більшу частину року в Мадрасі стоїть нестерпна спека і вологість, але в грудні там приємний м'який клімат. Блаватська і Олькотт прибули в нову штаб-квартиру 19 грудня 1882 р. Олена Петрівна пише Наді в Росію:

Тут так чудово. Що за повітря! Що за ночі! І яка чудова тиша! Тут не чутно ні міської сутолоки, ні криків з вулиці. Я сідаю і пишу, дивлячись на океан, сяючий і безмежний, ніби живий...

Коли він тихий і ніжний, в світі немає нічого більш чарівно прекрасного, особливо в місячну ніч. На тлі глибокого темно-синього неба місяць здається вдвічі більше і в десять разів яскравіше, ніж ваш європейський крихітний перламутровий куля [595].

Мал. 12. Зображення штаб-квартири Теософського товариства, виконане Вільямом Кваном Джаджем в 1884 р., Адьяр. (Журнал «Шлях», червень 1892 р., с. 75.)

У 1884 р. під час поїздки в Адьяр і Мадрас Джадж намалював штаб-квартиру ТО, де в той час жила Блаватська. її спальня знаходилася на другому поверсі. Пізніше в будівлю внесли зміни, щоб розмістити в ньому бібліотеку, поки для неї не збудували окреме приміщення.

Сьогодні адьярське ТО знамените в першу чергу своєю бібліотекою. Олена Петрівна писала про неї у своїй статті «Останні успіхи в Теософії» («Норс Американ Ревью», серпень, 1890 р.):

Адьярську бібліотеку, засновану працями нашого президента Г. С. Олькотта, можна по праву назвати короною і славою Теософського суспільства. Вона існує всього три роки, але вже встигла поповнитися величезною

колекцією найцінніших східних праць – 3046 томів – крім того, вона містить 200 книг на європейських мовах і кілька рідкісних манускриптів на пальмових аркушах.

Майже через сотню років, в 1982 р. , бібліотеку відвідав професор Гарольд Ковард, голова відділу релігієзнавства в Університеті Калгарі в Канаді. За його словами, на той момент в ній містилася «обширне і добре структуроване зібрання близько 17 300 рукописів і 160 00 книг».. А видатний гарвардський санскритолог, Деніел Інгаллс, називає адьярську бібліотеку «одним з головних сховищ манускриптів на санскриті в усьому світі». [596]. Метою Олькотта було «відродження первинних індуїстських і буддистських традицій в Індії і на Цейлоні... Тому він надавав особливої важливості текстам про буддизм та індуїзм, в той час як під впливом британської культури значення традиційних писань було принижено» [597].

Видається цікавим, що Субба Роу, один з найблискучіших і ерудованих теософів-індусів, не був знайомий з літературою на санскриті до зустрічі з Е. П. Блаватською і Олькоттом. Під час навчання в президентському коледжі в Мадрасі він отримав стипендію лорда Елфінстона, пізніше – премію Елфінстона за есе, написане англійською області психології, написане [598] але при цьому не виявляв інтересу до містицизму, метафізики і класичних індійських релігійних текстів. Після ранньої смерті Субба Роу у віці 34 років Олькотт запитав про це його мати (яка сама була освіченою представницею касти брамінів):

Вона розповіла мені, що її син вперше заговорив про метафізику після близького спілкування з засновниками Теософського суспільства; спілкування, яке почалося з листування з Е. П. Блаватської і Дамодаром і переросло в близький зв'язок після того, як він зустрівся з засновниками в 1882 р. в Мадрасі. Здавалося, ніби йому відкрилася давно забута скарбниця окультних знань; він згадав останню зі своїх минулих інкарнацій; він дізнався свого Гуру і згодом підтримував зв'язок з ним та іншими Махатмами; з деякими він спілкувався особисто в нашій штаб-квартирі, з іншими – в інших місцях або за листуванням. Своєї матері він говорив, що Е. П. Блаватська – великий йог, і в її присутності він бачив багато загадкових феноменів [599].

Субба Роу писав своєму близькому другові:

Окультні братства у всіх частинах світу ввели правило, згідно з яким вступити в їх ряди могли тільки члени «Теософського суспільства». Я не видам нічию таємницю, сказавши Вам, що особисто знаю про багато випадків, коли гуру примушували своїх чела – один з них був дуже високим чела – вступити в Товариство під страхом відмовитися від них [600].

Його слова підтверджуються тим, що один Учитель писав Сіннетту: «У цьому русі приховано більше, ніж ви підозрюєте, а робота ТО безпосередньо пов'язана з тією, що таємно ведеться у всіх куточках світу». [601].

Що до Субба Роу, він приносив все менше користі загальній справі теософів, оскільки його розум перебував під впливом почуття переваги брамінів. У період, ознаменований ворожою доповіддю Ходжсона і перевірками феноменів Е. П. Блаватської, проведеними ОПІ, Субба Роу сказав їй:

Ви винні в жахливому зі злочинів. Ви розкрили таємниці окультизму – найсвященніші і найпотаємніші. Краще пожертвувати Вами, ніж тим, що ніколи не призначалося для мислення європейців. Люди занадто сильно вірили Вам. Настав час заронити в них зерно сумніви. *Інакше вони б вивідали у Вас все, що Ви знаєте.* [602].

У кращі часи, напередодні 1883 р., Субба Роу був присутній при зустрічі Е. П. Блаватської з відвідувачем в штаб-квартирі Товариства. Судячи з минулого цієї людини, важко було уявити, що він переступить поріг теософського центру. Його звали Р. Джаганнатхья, і ось як він сам описує цей прийом:

Е. П. Блаватської мене вперше представив містер Дамодар К. Малаванкар в залі будівлі Теософського товариства, сказавши їй, що я і є той самий «Р. Дж» або «Верітас» з «Філософік інкуайєр». Вона сиділа в кріслі в оточенні маленької групи обожнювачів і справляла враження гості на цій землі, так грізно виблискували її очі з-під різко окреслених брів. У неї було тіло жінки, мова чоловіка, зовні вона була земна, а насправді – божественна.

«Ах! – вигукнула вона, – я чекала, що Ви прийдете до мене одного разу». Я запитав її, як вона могла чекати мене, адже вона була теософом, а я – атеїстом. Вона попросила Дамодара принести її альбом, показала мені вирізки з моєї лекції «Капіла, Будда і Шанкара» і зізналася, що уважно читає мої статті в «Філософік інкуайер» і схвалює їх, оскільки в них сквозить дух пошуку Істини. Оскільки секуляризм не міг задовольнити мої піднесені прагнення, вона резонно розсудила, що я прийду до неї, щоб вона пролила світло на питання питань – загадку життя і смерті.

Потім Е. П. Блаватська запитала мене, про що я хотів би дізнатися. Я поставив їй кілька питань, сформульованих напередодні ввечері, які здалися б складними всім непосвяченим. Будучи членом Наукового секуляризаційного суспільства, я тішив себе думкою про те, що на задані мною питання немає відповіді, і що вони поставлять в глухий кут її гострий розум філософа.

На моє величезне здивування, вона розглянула всі питання один за одним і відповіла на них найретельнішим і вичерпним чином. Того дня вона присвятила вирішенню моїх питань майже три години. Ряд історичних, філософських і наукових фактів, наведених нею на підтримку її вагомим, незаперечним доводам, поверг мій мізерний розум у збентеження.

Всі присутні були зачаровані. Не можу не відзначити одну її особливість: рівень її знань про різні предмети був так високий, що своїми відповідями вона передбачала і усувала всі побічні питання. Отже, на другий і третій день ми провели чимало годин за обговоренням питань при тих же свідках; інтерес публіки зростав у міру того, як мої питання ставали все більш каверзними, а її відповіді все більш компетентними і повними.

На третій день, відповівши на мої питання, в які я, зібравши при цьому всю силу своїх атеїстичних знань, вклав чимало дум і турбот, вона весело запитала, чи хочу я ще що-небудь сказати. Я з готовністю і відвертістю зізнався в тому, що «мої запаси виснажені», над чим всі присутні дружно посміялися.

Я вважав, що теософія схожа на більшість світових релігій, а Е. П. Блаватська своїми знаннями і дотепністю лише трохи перевершує будь-якого рядового вченого. Підбадьорений цим необачним судженням, я «йшов

стригти, але сам виявився остриженим». І все ж я був радий цій поразці, оскільки вона принесла мені величезну користь – вона відкрила мені очі на слизьку грунт під моїми ногами. За три дні вона розтрощила знання про атеїстичні теорії, які я накопичував сім років...

І цей гігант інтелекту, мудрості і могутності запитала мене, що я думаю про Теософське суспільство і чи не хочу я до нього приєднатися і допомогти руху, якщо я переконаний в істинності теософії. Вона сказала, що заснувала Теософське товариство за вказівкою свого гуру, індійського Махатми, Ріші, і приїхала сюди, щоб поширювати знання про Брахма-Відья, Релігії Мудрості. Однак, на її жаль, багато освічені і освічені індуси цуралися руху і ставилися до неї з недовірою через її західного походження і чужої раси..

Я з готовністю погодився вступити в суспільство, працювати і померти на благо Священної мети, доки іскра життя теплиться в моєму брудному тілі... З тих самих пір я працюю для Теософського суспільства, завжди пам'ятаючи про свою священну обіцянку, дану Е. П. Блаватської, яка відкрила мої очі і висвітлила моє неосвічене невігластво. Вона звернула мою увагу на дорогоцінні сліпучі скарби знань, які ховаються глибоко в рудниках східної мудрості. Вона з материнською турботою порадила мені прочитати «Упанішади», які стали для Шопенгауера «розрадою в житті і смерті». [603].

* * *

На відміну від попередніх років, що пройшли в постійних роз'їздах, в 1883 р. Олена Петрівна провела більшу частину року в штаб-квартирі. Це дозволило їй приділити більше уваги «Теософісту», і за той рік вона написала понад 700 сторінок, які згодом увійшли до її зібрання творів.. Про широкий спектр порушених тем можна судити за назвами деяких її статтею, таких як «Релігія майбутнього», Пугало науки, «Сила цілительства», «Карма», «Чела і мирські чола», «Чи є аборт злочином?», «Трансміграція живих атомів», «Сіміричний принцип в езотеризмі», «Зороастризм у світлі окультної філософії», «Проекція двійника», «Основи релігії»,«Священне дерево Кумбум», «Розумне обрунтування посту» і «Душа речей».

У статті «Семеричний принцип в езотеризмі» йдеться про сімичну природу людства і космосу, основне вчення теософії. Стосовно людини мова йде про сім принципів. Таблиця, наведена нижче, запозичена з «Ключа до Теософії» Е. П. Блаватської. Слова, виділені курсивом, є санскритськими еквівалентами термінів російською мовою [604].

Нижча (перехідна) четвериця
1. Фізичне тіло (*Рупа*)
2. Життєвий принцип (*Прана*)
3. Астральне тіло (*Лінга-Шаріра*)
4. Тварини бажання і пристрасті (*Кама-Рупа*)

ВИСЛАЯ (НЕПЕРЕХІДНА) ТРИАДА
1. Розум (*Манас*)
2. Духовна душа (*Буддхі*)
3. Дух (*Атма*)

Вважається, що в процесі реінкарнації Манас стає двоїстим; та частина, яка пов'язана з четвіркою, називається Нижчим Манасом, або розумовим розумом; та, що відноситься до Буддхи і Атме, називається Вищим Манасом або інтуїтивним розумом.. Цитуючи Е. П. Блаватську: «Майбутнє положення і кармічна доля людини залежать від того, чи прагне Манас вниз до Кама-Рупи, вогнища тваринних принципів, або ж вгору до Буддхи, Духовного Я», джерела голосу свідомості і почуття любові і всеохоплюючого співпереживання. Згідно з її визначенням, АТМА «єдина з Абсолютом і є його випромінюванням» [605].

Ці сім принципів Сіннетт виклав у своєму творі про теософію «Езотеричний буддизм» (1883). Читачі були вражені. До цього протестантська і католицька церкви розповідали їм лише про поділ людини на душу і тіло, і було неясно, *Єлизавета* людина душею і *має* тіло або навпаки. Багато людей були впевнені в тому, що вони і є земна оболонка, оскільки, згідно з церковними вченнями, щоб потрапити в Рай, людина повинна була воскреснути в тілі! Отже, душа була невизначеною субстанцією, що витає десь поруч і не має особливого впливу на їх життя.

У теософії сімичний поділ застосовується не тільки до людства, але і до всіх інших царств, включаючи царство мінералів.. Відмінності між царствами полягають в числі прихованих і активних принципів. Лише в досконалому індивідуумі всі принципи повністю активні. Об'єднує їх те, що всі організми живуть і розвиваються, а також володіють здатністю отримувати і відображати враження. Ця здатність пояснює таку науку, як психометрія. У статті «Душа речей», опублікованій в «Теософісті», йдеться про психометричні дослідження американського геолога, професора Вільяма Дентона, яким він присвятив цілих три томи з аналогічною назвою.. У листі до Надії Олена Петрівна наводить інший приклад цієї цікавої здатності:

Я отримала від тебе стопку газет «Новий час» і пішла спати трохи пізніше десяти (ти знаєш, що я встаю в п'ять). Вибравши навмання один з випусків, я розтягнулася на ліжка і занурилася в думки про одну книгу на санскриті, яку я сподівалася використовувати, щоб висміяти Макса Мюллера в своєму журналі. Як бачиш, я зовсім не думала про тебе. Весь цей час газета лежала на подушці за моєю головою, частково прикриваючи лоб. Раптом я зрозуміла, що опинилася в чиємусь будинку, який здавався мені смутно знайомим. Кімнату, в якій я опинилася, я ніколи до цього не бачила, але стіл, що стояв у центрі, був знайомий мені з давніх пір. І там, за цим столом, я побачила тебе – ти, моя дорога подруга, курила сигарету і думала про щось. На столі була накрита вечеря, але в кімнаті більше нікого не було. Мені лише здалося, що я мигцем побачила тітку Катерину, яка виходила з кімнати через двері. Потім ти підняла руку, взяла зі столу газету і відклала її сторону. Мені вистачило часу лише на те, щоб прочитати її назву – «Вісник Одеси» – і бачення зникло. Здавалося б, у всьому цьому немає нічого дивного, але ось що цікаво:

Я була абсолютно впевнена в тому, що взяла випуск «Нового часу». У своєму видінні я помітила біля тебе кілька шматочків чорного хліба, і мене раптом охопило таке сильне бажання спробувати його – хоча б крихту –

що я буквально відчула його смак у роті. Я задумалася про те, що б це могло означати? Звідки такий каприз? Прагнучи позбутися бажання, яке не могло бути задоволено, я розгорнула газету і почала читати. І, дивись-ка! – у мене в руках справді виявився «Одеський вісник», а не «Новий час». До того ж до газети прилипли крихти такого бажаного житнього хліба.

Мабуть, коли ці крихти торкнулися мого чола, моя свідомість відтворила той самий момент, коли вони прилипли до газети. У цьому випадку хлібні крихти зіграли роль фотографічного апарату. Ці засохлі шматочки хліба доставили мені неймовірне задоволення, на короткий мить перемістивши мене до тебе. Наповнена домашньою атмосферою я від радості злизнула найбільшу крихту. Що до менших – ось вони, я вирізала їх разом зі шматочками паперу, до яких вони прилипли, і відіслала тобі. Нехай вони повернуться додому разом з частинками моєї душі [606].

З роками дозрів інтерес Надії до теософії, і в серпні 1883 р. вона зіграла важливу роль у формуванні відділення ТО в Одесі, ставши його президентом. [607].

Розділ 10
Необхідність змін

У 1883 р. Лондонське ТО дало Е. П. Блаватській і Олькотту чимало приводів для занепокоєння через розбіжності між його членами. Тепер Сіннетти жили в Лондоні, оскільки в листопаді 1882 р. власник «Піонера» повідомив містера Сіннетта про те, що більше не потребує його послуг редактора. У березні 1883 р. сім'я на кораблі вирушила в Європу і, відвідавши Італію, відвідавши Італію, відвідавши Італію.

У січні Лондонське відділення вибрало нового президента, місіс Анну Бонус Кінгсфорд. Як і її близький колега Едвард Мейтленд, вона воліла умоглядні європейські та єгипетські герметичні філософії східним вченням, до яких схилялися Сіннетт і багато інших членів Товариства. Вчителі підтримували її президентство і інтерес до західних езотеричних навчань [608], хоча вона і сумнівалася в існуванні самих Вчителів. Книги Кінгсфорд про езотеричне християнство користувалися величезною популярністю, особливо «Досконалий Шлях, або Набуття Христа», опублікована в 1882 р. Вчителі також вітали її активне протистояння проведенню дослідів на тваринах [609]. В юності вона брала участь в полюванні на лисиць, але при вигляді понівеченої тушки моментально повстала проти всіх форм жорстокості. Ще сильніше вона утвердилася в своїх поглядах, вивчаючи медицину в Парижі, де їй довелося стати свідком болісних тортур, яким піддавалися тварини.

У той час не тільки Лондонська ложа переживала непрості часи, про що свідчить лист Є. П. Блаватської до Емілії Морсьє, яка поскаржилася на протистояння фракцій Паризької ложі (17 травня 1883 р.):

Моя дорога сестра і подруга, так, Ви занадто вразливі і занадто захоплені, на мене ж витівки сторонніх не роблять абсолютно ніякого впливу, і ніщо не здатне збити мене зі шляху, на який я ступила. Хочете знати чому? Тому що більше двадцяти років тому я втратила віру в людей як в індивідуумів, і почала любити людство в цілому і працювати на його загальне благо, а не заради окремих особистостей. Я роблю це по-своєму. Я більше не вірю в досконалість; я не вірю в непогрішність і бездоганність.

Кожен з нас – шматок вугілля, більш-менш чорний і, прошу вибачення, пахучий. Але навряд чи знайдеться настільки брудний і відштовхуючий шматок, щоб ні в одному з його атомів не виявилося зачатка майбутнього діаманта. На ці-то атоми я і дивлюся, не бачачи нічого навколо, та я і не хочу бачити. Оскільки я працюю для інших, а не для себе, я дозволяю собі використовувати ці атоми для досягнення спільної мети. [610]. *Тому я не бачу і не бачила в містері Фортіні нічого, крім його талантів і практичного вміння демонструвати істину. Він володіє незрівнянними науковими знаннями і одружений на незвичайній жінці; і навіть будь він в тисячу разів гірше, ніж він є, я не бачу причин не використовувати його для спільної справи на благо всього людства... У всього є хороші сторони і погані. Так давайте візьмемо хороші, використовуємо те, що корисно, а погані залишимо, і нехай вони самі згорнуть собі шию...*

Наше суспільство проповідує загальне братерство і любов, але при цьому залишає своїм відділенням свободу вибору – приймати один одного чи ні... Чому б Вам, непримиренній противниці Леймарі і доктора Фортіна, не заснувати особливе відділення, яке Ви могли б назвати, скажімо, на противагу «Спіритичній групі теософського суспільства» Леймарі і «Науковій групі теософського суспільства» доктора Фортіна – «Ноологічній групі теософського суспільства» доктора Фортіна – [611] *групою теософського суспільства» або на кшталт того? Нам потрібні подібні центри досліджень і експериментів... Кожному знайдеться місце. Приступайте до роботи і не хвилюйтеся про інших... Палата депутатів одна, але скільки в ній різних партій! Всі вони працюють або думають, що працюють (що насправді одне і те ж) для Франції, в більшій чи меншій мірі прагнучи до її благополуччя. А Ви працюйте для Істини. І жоден атом Вашої роботи не пропаде даремно* [612].

Анна Бонус Кінгсфорд (1846–188)

У грудні Олена Петрівна захворіла і прийшла на щорічний з'їзд ТО в Адьярі на милицях. Пізніше її стан погіршився, і на початку 1884 р. Лікарі пригрозили, що, якщо вона не переїде на час в інший клімат, жити їй залишилося не більше трьох місяців. Тому вона зібралася виїхати до Франції в супроводі Олькотта. У того були справи в Лондоні, де він перед британським урядом відстоював право Шрі-Ланки [в той час Цейлону] на свободу віросповідання, якого вони були позбавлені протягом декількох століть. Також він планував врегулювати виниклі суперечки, що стосуються Лондонського ТО.

За відсутності Є. П. Блаватської керуючим «Теософіста» призначили Т. Субба Роу, а також заснували комітет з управління справами Товариства на час від'їзду засновників. Головою комітету став доктор Франц Гартман, який прибув до Мадраса зі Сполучених Штатів у грудні і пробув у Адьярі більше року.

Гартман народився в Баварії в 1838 р., будучи молодим лікарем, емігрував в США і став громадянином цієї країни. У той час спіритуалізм знаходився на піку популярності, але Гартман не відчував до нього інтересу, вважаючи його шахрайством, до тих пір, поки не побачив на власні очі кілька вражаючих сеансів. Ось що він пише в автобіографії:

Коли я перебував у цілковитій розгубленості і вже зневірився дізнатися що-небудь певне про ці явища, до мене в руки потрапив номер «Теософіста». У ньому була стаття про сімичну природу людини [в теософії це зазвичай називається принципами людини]. Для мене це було одкровенням, ключем до загадок, який я так довго і безрезультатно шукав. Я був так натхнений цим відкриттям, що з того часу моїм найпристраснішим бажанням стало особисто познайомитися з мадам Блаватською, щоб дізнатися від неї про інші таємниці життя і смерті. [613] . [артман написав їй лист і отримав відповідь від Олькотта із запрошенням приїхати в Адьяр.]

У перший же день після того, як я прибув в Адьяр, я отримав несподіване підтвердження здібностей мадам Блаватської. Коли я зайшов в її кімнату, вона сиділа за столом і щось писала. Не бажаючи її турбувати, я сів біля вікна і задумався про одну даму, мою давню подрузю, яка за кілька років до цього померла в Галвестоні. Мені було цікаво, що сталося з її «принципами». Я помітив, що мадам Блаватська перевернула сторінку і розсіяно дивиться вдалину з відсутнім виглядом, ніби пограючи олівцем. Потім вона подала мені листок. Він містив відповідь на моє запитання у вигляді зображення тіла моєї знайомої, розпростертого на землі. Поруч стояв елементал і дивився на те, як її астральна душа залишає тіло. На малюнку була зображена веселка як символ переходу її духу у вищі сфери.

[артман додав, що] часто отримував докази існування окультних сил за допомогою Е. П. Блаватської [614] ... але найдивнішим з усіх феноменів для мене став той факт, що я виявився здатний писати для «Теософіста» статті на окультні теми і без будь-якої попередньої підготовки виступати з відкритими лекціями, які знайшли зацікавлених і вдячних слухачів в Індії і згодом в Америці, Німеччині та Італії, хоча до свого приїзду в Індію я ніколи не читав відкритих лекцій.

Пізніше Гартман писав наукові праці про метафізику. Особливу популярність йому принесла «Життя Парацельса» [615] .

Одним із завдань комітету з управління було спостерігати за діяльністю двох співробітників – подружньої пари, Емми і Алексіса Куломбов – які жили при ТО, спочатку в Бомбеї, а тепер в Мадрасі. Емма була економкою, а Алексіс – майстерним теслярем і взагалі майстром на всі руки. Перед тим як приїхати в Індію, вони деякий час

жили на Цейлоні, де злидні змусили їх звернутися за допомогою до Олени Петрівни. Вона знала Емму ще з часів подорожі в Каїр, коли сама перебувала в тяжкому становищі після аварії корабля біля берегів Греції.. І оскільки мадам Куломб, в той час міс Каттінг, люб'язно допомогла їй, з боку Е. П. Блаватській було цілком природно відповісти їй тим же.

У 1884 році. Коли Блаватська і Олькотт перебували в Європі, комітет з управління звільнив подружжя Куломб за ганебний вчинок, а саме зловживання коштами Товариства. Поза собою від люті Куломби подалися до християнських місіонерів в Мадрасі. Через деякий час місіонери оголосили про визнання Куломбів в тому, що вони допомагали Е. П. Блаватської виробляти помилкові феномени. Мадам Куломб також заявила: ще під час знайомства з Блаватською в Каїрі вона зрозуміла, що остання не відрізняється високими моральними принципами. Однак у 1879 р. Проживаючи на Цейлоні, мадам Куломб з натхненням захищала Олену Петрівну від нападок преси, написавши в місцеву англо-індійську газету «Таймс» (5 червня 1879 р.). 1) наступного листа:

Я не знайома з іншими членами Теософського товариства крім мадам Блаватської. Цю даму я знаю вже вісім років і повинна зізнатися, що не можу сказати про неї нічого поганого. Ми жили в одному місті, і вона, навпаки, вважалася однією з найрозумніших жінок нашого часу. Мадам Б. – музикант, лінгвіст, художниця, письменниця, і я можу підтвердити, що дуже мало жінок і насправді мало чоловіків володіють таким великим багажем знань, як мадам Блаватська [616].

Оскільки Е. П. Блаватська і Олькотт були зайняті приготуваннями до подорожі в Європу, їм колись було думати про проблему з Куломбами. Вони покинули Індію 20 лютого 1884 р. в супроводі слуги Олени Петрівни, Бабули, і декількох індусів, в тому числі Мохіні. Відпливши з Бомбея, 12 березня вони прибули в Марсель.

Глава 11
Поїздка в Європу

У 1884 році. Блаватська і Олькотт провели в Європі сім місяців, які були наповнені не тишею і спокоєм, як радили лікарі, а швидше напруженою діяльністю, в результаті якої Теософське суспільство зміцнило свої позиції і навіть стало модним в інтелектуальних колах. Обидва його засновника користувалися великим попитом, де б не знаходилися.. Третій засновник суспільства, Вільям К. Джадж, по дорозі з Америки до Індії затримався у Франції і провів там кілька місяців з Оленою Петрівною, як вона говорила, «за наказом вчителя, щоб допомагати мені в роботі над Таємною Доктриною“». [617].

Зійшовши на берег в Марселі, Е. П. Блаватська і Олькотт провели тиждень в Ніцці в гостях у леді Кейтнесс (герцогині де Помар), в замку Тиранті, який був однією з її резиденцій. Іспанка за походженням, вона вийшла заміж за герцога де Помара, а після його смерті – за графа Кейтнесса. Після смерті вона вийшла заміж за герцога де Помара, а після його смерті [h] за графа Кейтнесса.

З Ніцци О. П. Блаватська з Олькоттом вирушили в Париж, де їх зустріли Джадж і Мохіні. Всі четверо зупинилися в будинку No 46 по Рю Нотр-Дам де Шан, який їм люб'язно надала леді Кейтнесс. Це місце стало штаб-квартирою Олени Петрівни на весь час перебування в Парижі.

«Місія теософів в Європі привернула до себе увагу провідних друкованих видань, – зазначає Майкл Гомес. – 1 квітня в газеті Віктора Гюго Раппель“ з'явилася стаття на три колонки про поширення теософії, назавтра за нею пішов Тан“. 21 квітня Матен“ опублікував статтю на половину колонки про зустріч теософів з усіх частин світу».

У той же день паризька газета «Інгліш Монінг Ньюс» взяла інтерв'ю у Е. П. Блаватської і оголосила про грандіозний прийом, який відбудеться на її честь 10 травня в розкішному особняку леді Кейтнесс в кварталі Парижа Фобур Сен-Жермен. [618].

Джадж написав Олькотту, який виїхав до Лондона незабаром після прибуття в Париж:

Незабаром Сполучені Штати знову заговорять про Вас і про неї. У Т. Чайлда, який пише для нью-йоркської «Сан» по колонці на тиждень, на сьогодні призначена зустріч, і кореспондент «Чикаго Триб'юн» теж попросив приділити йому час [619].

Олена Петрівна проводила в різних будинках Парижа зустрічі з бесідами, суть яких розкривається в книзі леді Кейтнесс «Загадка століть». [620].

У Лондоні Олькотт організував збори ТО сьомого квітня з тим, щоб вибрати нових членів правління і залагодити конфлікт між фракціями Кінгсфорд і Сіннетта. Олена Петрівна була запрошена на збори, але відмовилася [621]. Напередодні ввечері, в Парижі, Е. П. Блаватська і Джадж віддавалися спогадам про час, проведений в Нью-Йорку. Наступного дня Джадж написав Лорі Холловей, своїй подрузі з Нью-Йорка:

Коли ми сиділи, я відчув давно знайомий сигнал послання від Вчителя і помітив, що Е. П. Блаватська прислухається. Вона сказала: «Джадж, Учитель просить мене вгадати найбільш непередбачувану вказівку, яку він міг би дати нам зараз». Я припустив: «Зробити місіс Кінгсфорд президентом лондонської ложі?» – «Спробуйте ще раз», – сказала вона. «Щоб Е. П. Блаватська вирушила в Лондон?» На цей раз я виявився правий, він наказав їй сісти на експрес, який відправлявся о 7:45, і вказав точний час його зупинок на різних станціях і час прибуття в Лондон. У нас в будинку не було розкладу поїздів, але всі дані їм відомості виявилися правильними. й жахливо не сподобалася ця вказівка, і, враховуючи її слабке здоров'я і вантажну фігуру, можу ручатися, це була кошмарна поїздка. Однак вчора ввечері я відвіз її на станцію і дивився, як вона їде на поїзді з маленьким саквояжем. У цієї поїздки якась особлива мета, інакше вона могла б поїхати з Олькоттом...

Вона весь час повторювала, що не знає, навіщо їй наказали їхати, адже лондонські теософи подумають, що, спершу відмовившись, вона потім приїхала лише заради ефектної появи. Олькотт ж, побачивши її, напевно насилу утримається від лайок. Але становище в Лондоні серйозне, і, можливо, вони хочуть, щоб Е. П. Блаватська продемонструвала там феномени і все вирішилося благополучно. Отже, я залишився один в цьому будинку і

збираюся трохи попрацювати над книгою [«Таємною Доктриною»] [622].

До того моменту, коли Олена Петрівна прибула до Лондона, вибори вже завершилися, місіс Кінгсфорд була в люті, дізнавшись, що замість неї президентом став містер Фінч, Сіннетт зайняв пост віце-президента, а скарбником призначили Франческу Арундейл. Атмосфера загострилася. Британський священик Чарльз Ледбітер, який нещодавно вступив до Товариства, описує те, що сталося далі:

Раптом двері навпроти нас стрімко відчинилися, і шляхетна жінка в чорному увійшла і сіла на дальньому кінці нашої лави. Кілька хвилин вона слухала перепон на трибуні, а потім почала всім своїм виглядом висловлювати нетерпіння. Оскільки ніяких змін не намічалося, вона схопилася з місця і командним голосом викрикнула всього одне слово – «Мохіні», а потім вийшла за двері в коридор. Величезний і ступеневий Мохіні блискавично промчав по цій довгій кімнаті і, добігши до коридору, тут же розтягнувся біля ніг жінки в чорному.

Багато хто в сум'ятті піднялися з місць, не розуміючи, в чому справа, але в наступну мить сам містер Сіннетт поспішив до дверей, вийшов, обмінявся з кимось парою слів, знову зайшов, і, стоячи біля далекого кінця нашої лави, вимовив фатальні слова: «Дозвольте представити Лондонській ложі пані Блаватську». Того, що сталося далі, не описати словами; членів суспільства охопив дикий захват і разом з тим священний трепет, вони оточили нашу велику Засновницю, одні цілували їй руки, інші вставали перед нею на коліна, кілька людей істерично ридали [623].

Олена Петрівна взяла в свої руки ведення зборів і зажадала пояснити їй те, що відбувається сум'яття. Потім вона віч-на-віч поговорила з членами правління, і було вирішено, що місіс Кінгсфорд слід заснувати нову групу під назвою Герметична ложа, а Лондонська ложа продовжить існувати, як раніше.

Мері Гебхард з Ельберфельда, міста в Німеччині, яка була присутня на зборах, пізніше розповідала:

7 квітня минулого року відбулися збори Теософського товариства в апартаментах містера Фінча в готелі «Лінкольнс-Інн». Там у мене було бачення, в якому я побачила Вчителя М. Я сиділа і уважно слухала вступну промову полковника Олькотта, коли раптом побачила праворуч від себе дуже високого, величного чоловіка, в якому відразу ж дізналася Махатму по фотографії, яку якось раз бачила у Сіннетта. Він не був одягнений в біле, здавалося, навколо нього обгорнута темна тканина з кольоровими смужками. Бачення тривало всього кілька секунд. Наскільки мені відомо, крім мене Махатму на зборах бачили лише Олькотт, Мохіні і, зрозуміло, сама пані Блаватська.

Місіс Гебхард додала, що Мохіні розтягнувся ниць саме перед цією людиною, а не Оленою Петрівною. [624].

Е. П. Блаватська провела в Лондоні тиждень, зупинившись в будинку Сіннеттів на Ледброук Гадренс, де зустрілася з багатьма лондонськими теософами. [625]. Також вона відвідала лабораторію сера Вільяма Крукса. У Париж вона поїхала в супроводі Мері Гебхард і її сина Артура [626].

У Парижі Олена Петрівна відчула гостру необхідність сходити в православну церкву. Про це вона пише своїм рідним:

Я стояла там з відкритим ротом, ніби перед власною дорогою матінкою, яку не бачила багато років, і яка мене не впізнає! . Я не вірю в догми і не переношу ритуали, але відчуваю зовсім інші почуття до православного богослужіння. Я починаю сумніватися у власній розсудливості. Бути може, це у мене в крові... Я завжди буду говорити: буддизм, чисте, духовне вчення, яке знаходиться в повній гармонії з вченнями Христа, в тисячу разів краще сучасного католицизму або протестантизму. Але російську церкву я не стану і порівнювати з буддизмом. Нічого не можу з цим вдіяти. Така вже моя дурна, непостійна натура [627].

Після прийому, який пройшов в будинку леді Кейтнесс 10 травня, Е. П. Блаватська разом з Мохіні і Джаджем вирушила в прекрасний французький маєток в Ангьене недалеко від Парижа, де вони провели близько трьох тижнів. Звідти вона писала рідним, яких не бачила вже 12 років, впрошуючи їх відвідати її в Парижі і Ангьене:

Я втекла від своїх багатонаціональних друзів, інтерв'юерів та інших настирливих шукачів, на кілька днів змінила Париж на Анг'єн і усамітнилася на «Віллі Круазак», яка належить моїм дорогим друзям, графу і графині д'Адемар. Вони справжні друзі і піклуються про мене не заради феноменів – будь вони недобре. У моєму і вашому розпорядженні ціла анфілада кімнат... Графиня – чарівна жінка: вона надзвичайно багата американка [з Кентуккі], дуже мила і непретензійна. ї чоловік, великий аристократ і закоренілий легітиміст, теж простий і приємний у спілкуванні. [628].

Про перебування Блаватської в Ангьене відомо небагато, крім того, що було описано в статті Джаджа. Ось кілька уривків з цієї статті:

Нашій люб'язній подрузі були надані всі зручності, і там вона продовжила свою роботу, поки я на її прохання уважно перечитував, сидячи в тій же кімнаті, «Викриту Ізиду», забезпечуючи її тематичними покажчиками внизу кожної сторінки. Це було потрібно їй для підготовки до написання «Таємної Доктрини»...

За заведеним звичаєм ми щовечора збиралися у вітальні, щоб поговорити, і тут, як і в їдальні, відбувалися деякі феномени, які насправді навряд чи були цікавіше слів Блаватської, дотепних чи, похмурих або глузливих. Часто сестра графині д'Адемар грала на фортепіано, чим приводила в захват Олену Петрівну, яка була досить суворим суддею. Я добре пам'ятаю одну мелодію, в той час недавно стала популярною в Парижі, яка подобалася їй неймовірно і часто повторювалася на її прохання. При звуках цієї мелодії в душі народжувалося натхнення і глибоке єднання з природою. Чимало жвавих дискусій між Блаватською і графом прозвучало в цій вітальні, і часто в розпалі бесіди вона поверталася до мене і Мохіні, в той час як ми мовчки слухали її, і вимовляла вголос думки, які прослизали у нас в голові...

Одного вечора ми довго сиділи у вітальні без світла. Світло місяця відбивався в озері, вся природа стихла, а Олена Петрівна впала в задумливий стан. Вона встала і підійшла до кутового вікна, дивлячись на воду, і в кімнаті

раптом мигнув проблиск розсіяного світла, викликавши на її губах ніжну посмішку. Після цього П.

Е. П. Блаватська здавалася зануреною в думки, коли вона раптом встала зі свого крісла, наблизилася до відкритого вікна і владно змахнула рукою. У віддаленні почулася музика, яка все наближалася і наближалася, і нарешті вибухнула милозвучними акордами, що заповнили вітальню, де ми сиділи. Мохіні кинувся до ніг Блаватської і поцілував поділ її сукні, що здавалося абсолютно природним проявом глибокого захоплення і поваги, яке всі ми відчували до цього чудового створення, чий передчасний догляд ми ніколи не перестанемо оплакувати.

Ми всі ясно чули цю астральну музику, а граф особливо відзначив її примарну красу, коли вона затихала, віддаляючись в невідомі місця. [629] .

Після того як Олена Петрівна повернулася в Париж, до неї приїхали Віра і Надя і пробули з нею до кінця червня. Одного разу з мимовільної подачі Віри Олена Петрівна провела експеримент з «осадження», який пізніше став відомий в Англії і Росії. Показання свідків цього експерименту опублікувало британське періодичне видання «Лайт» (12 липня 1884 р.). Нижче наведені уривки з цієї публікації:

Нижчепідписаний підтверджує наступні феномени:
Вранці 11 червня цього року ми перебували в приймальні Теософського товариства в Парижі в будинку No 46 по Рю Нотр-Дам де Шан, коли листоноша приніс туди лист. Двері кімнати, в якій ми сиділи, була відкрита, і ми добре бачили коридор; слуга, який поспішив на звук дверного дзвіночка, забрав лист у листоноші і відразу приніс його нам, вручивши мадам Желіховської [сестра Е]. П. Блаватської, Віра. Вона кинула лист на стіл, за яким ми сиділи. Лист був адресований одній дамі, родичці мадам Блаватської [тіт Наде], яка теж була у неї в гостях, і прийшов від іншої родички з Росії [тітки Катерини]. У кімнаті були присутні мадам де Морсьє, генеральний секретар Socite Theosophiue d'Orient et d'Occident, М. Соловйов, відомий письменник, син видатного російського історика і аташе імператорського двору, стать. Олькотт, містер У. К. Джадж, Мохіні, Бабу і ще кілька людей. Мадам Блаватська також сиділа за столом. Раптом мадам Желіховська попросила Е. П. Блаватську прочитати зміст листа до того, як він буде роздрукований...
У відповідь на прохання Е. П. Блаватська тут же взяла зі столу запечатаний лист і, приклавши конверт до чола, почала читати те, що, як вона стверджувала, було в ньому написано.. Потім вона записала передбачуваний вміст листа на порожній сторінці одного з вже прочитаних листів, що лежать на столі. Оскільки сестра все ще підсміювалася над нею і оскаржувала її здібності, Е. П. Блаватська пообіцяла дати всім присутнім ще більш вагомі докази того, що її психічні сили можуть діяти всередині запечатаного конверта. Зазначивши, що її ім'я згадується в листі, вона сказала, що через конверт підкреслить його червоним олівцем. Вона підкреслила своє ім'я червоним олівцем на старому листі (на якому вже було записано передбачуваний вміст запечатаного листа) і, підписавши його повним ім'ям автора листа, намалювала під ним символ з двох трикутників, що переплітаються – «друк Соломона». Віра помітила, що автор [тітка Катерина] навряд чи в листі до родички стала б підписуватися повним ім'ям, і вже в цьому-то вона [Олена Петрівна] напевно помиляється. «Тим не менш, – заперечила Е. П. Блаватська, – я зроблю так, що ці дві червоні позначки з'являться в запечатаному листі».
Потім вона поклала закритий лист поруч з відкритим перед собою на столі і помістила на них свої долоні, сказавши, що створює таким чином міст між ними, по якому буде рухатися потік психічної енергії. З виразом граничної зосередженості на обличчі вона залишалася нерухомою протягом декількох секунд, а слідом підштовхнула закритий лист до своєї сестри і сказала: «Тримай, справа зроблена. Коли дама, якій було адресовано лист, відкрила його, з'ясувалося, що мадам Блаватська насправді в точності вгадала його вміст; що в ньому згадувалося її ім'я; що воно було підкреслено червоним, як і обіцяно; і під повним підписом автора листа був намальований подвійний трикутник.
Ми помітили ще один цікавий факт. Невеликий дефект в одному з трикутників, намальованих мадам Блаватської, був в точності відтворений на листку запечатаного листа. [Нижче перераховані імена свідків.]

Віра запитала Олькотта про те, як Олені Петрівні вдалося перенести намальовані нею лінії на лист в запечатаному конверті. Він відповів:

Щоб проаналізувати подібний феномен, потрібно розуміти, що однією з прихованих, невідомих і недосліджених сил людини є здатність притягувати, переміщувати і рухати атоми.. Таким чином в цьому випадку мадам Блаватська притягнула атоми червоного олівця, не руйнуючи їх, поглинула їх силою своєї нервової системи, пропустила їх потоком крізь своє тіло, від правої руки до кінчиків пальців лівої руки, потім змусила їх пройти через мікроскопічні отвори, які є в будь-якому аркуші паперу, і закріпила їх на місцях, які заздалегідь намітила за допомогою своєї сили волі.

Це пояснення з'явилося у звіті про паризькі феномени, відправленому Вірою в одне російське періодичне видання і пізніше передрукованому в журналі «Ребус».

Кілька днів тому ми сиділи всі разом, коли раптом один з нас, секретар нашого Товариства містер Джадж, виявив серед своєї пошти лист з Америки, який він негайно відкрив. Першим, що привернуло його увагу, був не зміст листа, а той факт, що деякі слова були підкреслені червоними чорнилами, а по діагоналі тими ж чорнилами була написана пропозиція, підписана знайомим ім'ям Вчителя... У першу хвилину я подумав, що сам автор листа з Нью-Йорка міг зробити це, але незабаром я змінив свою думку.
Через пару днів мадам Блаватська вислуховувала гіркі скарги свого юного гостя Бертрама Кейтлі про те, що його мати наполягає на його поверненні додому в Ліверпуль або продовженні подорожі по континенту, зробленого в оздоровчих цілях. «Матінка жахливо боїться, що я кину все і відправлюся за Вами в Мадрас», – сказав він. Саме в цей момент у двері зателефонував листоноша, і серед інших листів виявилося послання від місіс Кейтлі її синові.. Він роздрукував лист без особливого поспіху, але раптом обличчя його почервоніло, і на ньому з'явився вираз здивування і переляку. У листі слова його матері про необхідність почитати і слухатися батьків були підкреслені червоними чорнилом і підписані знайомим ім'ям.

Мадам де М., секретар Паризького відділення Товариства... зізналася мені, що своєчасне послання Вчителя, яке вона знайшла разом з незвичайним конвертом, вкладеним в інший сторонній лист, запобігло її самогубству і зробило її відданим теософом. [630].

У більш ранній статті, опублікованій в російському виданні, Віра наводить діалог про феномен створення предметів за допомогою психічних здібностей, який відбувся у неї з сестрою.. Коли Віра висловила сумнів у реальності подібних феноменів, Олена Петрівна відповіла: «Ну і не вір. Такі дрібниці мало мене турбують». Віра, якій доводилося утримувати п'ятьох дітей і виживати в складних фінансових умовах, пише:

Я сердито відповіла, що це зовсім не дрібниці. Що якщо вона з легкістю створює золото і дорогоцінні камені, нехай збагатить мене. Моя сестра розсміялася і сказала, що від такого чаклунства всім буде тільки гірше. «Твоя і моя карма – бути бідними, і ми повинні її нести. Спробувавши збагатити тебе або себе таким способом, я б знищила нас обох, не обов'язково в цьому житті, але в прийдешні століття». На питання – «Чому ж тоді ти піднесла іншим ці руйнівні дари, якщо вони лише шкодять?» – вона відповіла, що їй було дозволено робити всі ці абсурдні речі для того, щоб переконати твердолобих матеріалістів – які нічого не розуміють, поки за них не розставиш крапки над і – в тому, що в людині укладені величезні сили [631].

У своїй статті «Чи здатна людина до творення?» (журнал «Теософіст», грудень 1881 р.)) Е. П. Блаватська підкреслила, що предмети, створені психічним шляхом, з'являються не з порожнечі, а з існуючої матерії, що знаходиться в сублімованому стані, тобто в їх матеріалізації не більше дива, ніж у перетворенні хмар на дощ, а потім на лід, або у виникненні алмазу шляхом кристалізації вуглецю. Іноді матеріал, який використовується при створенні предметів, вже знаходиться в твердому стані, як в тому випадку, коли Олена Петрівна за допомогою переміщення атомів зробила зі зв'язки ключів свисток, щоб позбавити дитину. Сестра Олькотта, Белль Мітчелл, розповідала про безліч подібних експериментів, які відбувалися в Нью-Йорку, коли сім'я Мітчелл жила в одному будинку з Е.. П. Блаватської [632].

В кінці червня Є. П. Блаватська виїхала з Парижа в Лондон. За день до від'їзду вона писала своєму російському знайомому: «Завтра я їду в Лондон, струсивши з підошв пил паризьких вулиць... Я хвора і не в кращому розташуванні духу. У такі хвилини тільки теософія змушує мене продовжувати рухатися вперед». [633].

Надя, Віра і мадам де Морсьє приїхали на станцію проводити Олену Петрівну. Пізніше вона писала своїй тітці:

Моя дорога, дорогоцінна Надія Андріївна! Багато років я не плакала, але нині я пролила чимало сліз, втративши з уваги вас обох. Я думала, у мене серце розірветься, мені стало так погано. На щастя, хтось з моїх доброзичливих попутників-французів приніс мені води на найближчій станції і подбав про мене найкращим чином. У Булоні мене зустрів Олькотт і сам ледь не заплакав, побачивши, наскільки я хвора. До того ж йому було не по собі від думки, що ви з Вірою подумаєте, ніби він безсердечний, раз сам не приїхав за мною в Париж. Але бідний старий і не припускав, що я так погана. Чи знаєш, я ніколи не відрізнялася міцним здоров'ям.

Я переночувала в Булоні, а наступного дня ще п'ятеро теософів приїхали з Англії, щоб доглядати за мною... Мене майже занесли на пароплав, потім винесли з нього і з тріумфом доставили в Лондон. Я ледь дихаю, але так чи інакше ввечері у нас відбудеться прийом, на який прийдуть, ймовірно, більше п'ятдесяти наших старих знайомих. Британці в основній своїй масі не мінливі; їм властиві сталість і вірність. На станції Чарінг-Кросс Мохіні і Кейтлі ледь не перелякали до смерті англійців, впавши ниць переді мною, ніби я була якимось ідолом. Мене порядком розлютило це спокуса провидіння [634].

У Мохіні була особиста причина для поклоніння. У березні 1884 р. він отримав від свого Вчителя лист такого змісту:

Особисто Мохіні.

Зовнішні прояви мають великий вплив на «пелігнів» [європейців]. Для того, щоб справити на них глибоке, стійке враження, потрібно спочатку вразити їх чимось поверхневим. Запам'ятай це і спробуй зрозуміти, чому я прошу зробити наступне:

Коли приїде Упасика [635] *[Олена Петрівна], ти повинен зустріти* і прийняти її, як якщо б ви були в Індії, і вона була твоєю матір'ю. Не звертай уваги на натовп французів та інших людей. Тобі потрібно вразити їх; а якщо полковник запитає тебе про причини твоєї поведінки, скажи йому, що вітаєш внутрішньої людини, мешканця, а не саму Е. П. Блаватську, оскільки отримав від нас відповідні вказівки. І прийми до відома, що Хтось куди більш високий, ніж я [Маха Чохан], прихильно погодився ознайомитися з поточною ситуацією під її виглядом, і при нагоді відвідати таким же чином Париж та інші місця проживання зарубіжних членів суспільства. Отже, вітай її і прощайся з нею таким чином весь той час, поки вона знаходиться в Парижі. [636], незважаючи на зауваження інших і її здивування. Це перевірка [637].

У травні, після повернення з Лондона в Париж, Мохіні знову отримав лист від Вчителя:

Твоє ставлення до Упасики і всьому пов'язаному з нею настільки дитяче, що справляє ще гірше враження, ніж її власне легковажність, коли вона надана самій собі. [638]. Не забувай про те, що всі блага, які очікують Індію в майбутньому, є результатом її особистих зусиль. Навряд чи тобі коли-небудь вдасться висловити їй ту ступінь поваги і вдячності, якої вона заслуговує.. Краще показувати англійцям всі її духовні досягнення, ніж без кінця розважати їх історіями про її пустощі і примхи, над якими вони потім сміються... Ти – представник тієї Індії, яка повинна відродитися. Тому, якщо вже ти збираєшся стати чола, то повинен поводитися, як філософ, а не як смішний юнак. [639].

У Лондоні Е. П. Блаватська провела шість тижнів в гостях у Франчески Арундейл і її літньої матері в будинку No 77 на Елгін-Кресент в Ноттінг-Хіллі. Франческа дуже душевно описала її в книзі «Моя гостя – Е. П. Блаватська» і в творі «В пам'ять», написаному з нагоди її смерті.

Живучи у нас, вона завела звичай присвячувати першу половину дня роботі над книгами; зазвичай вона приступала о сьомій ранку, а іноді і раніше, і працювала з короткою перервою на обід до трьох-чотирьох годин пополудні. Потім починався час прийомів; і до самого пізнього вечора до неї безперервним потоком прибували відвідувачі. Багато хто, зрозуміло, чули про її неймовірні здібності, приходили з цікавості. У ті дні ще не був опублікований знаменитий звіт Товариства психічних досліджень, і деякі з його членів часто бували у неї, сподіваючись побачити такі бажані знаки і чудеса.

Найприємнішими в спілкуванні з нею були ранкові години; тоді вона здавалася ближчою і земною, на її губах грала легка посмішка, а очі променілися добротою. Здавалося, вона розуміє не тільки все, що ти говориш, але і те, про що мовчиш. Я ніколи не боялася Олену Петрівну, незважаючи на те що вона часом відчувалася міцні вирази. *видимості* .

Я могла б навести дуже багато прикладів створених нею феноменів, але оскільки мадам Е. П. Блаватська надавала їм так мало значення, було б не кращою даниною поваги її пам'яті виділяти те, що вона сама вважала не самою значною частиною роботи.. Мисливці за феноменами і ті, хто приходив потім, щоб побачити і здивуватися, були лише краплею в морі. Багато великих розумів, що присвятили життя науковим і філософським дослідженням, відвідували її знову і знову, залучені силою її інтелекту, яка виявлялася в тому, як вона розправлялася з поставленими перед нею завданнями.. До неї навідувалися серйозні професори з Кембриджа, щоб провести час в її суспільстві, і я буквально бачу перед собою її вантажну фігуру в просторій сукні, що потопає у великому кріслі з кошиком тютюну під боком, і чую, як вона відповідає на глибокі складні питання про теорії космогонії і закони, керуючих матерією.

У своїй книзі «Симпатії» місіс Кемпбел Прайд барвисто і детально описала щоденні зустрічі Олени Петрівни з відвідувачами. [640] . На питання про індійської філософії нерідко відповідав Мохіні Чаттерджі. Мені рідко доводилося зустрічати тих, хто давав би такі ясні і переконливі пояснення і при цьому так витончено висловлювався. Його лекції були дуже популярні, і двері нашого будинку рідко закривалися раніше однієї-двох годин ночі [641] .

Можливо, часом Мохіні перебував під впливом когось більшого, ніж він сам. У листі до Сіннетта, написаному до того, як теософи виїхали з Індії в Європу, Е. П. Блаватська натякнула на те, що це станеться: «Не допустіть помилку, мій дорогий бос, прийнявши Мохіні, якого Ви знали, за того Мохіні, який прийде... *Зміст* , і обличчя » [642] .

* * *

Мохіні допомагав місіс Лорі Холловей писати книгу «Людина: фрагменти забутої історії». Незадовго до цього Холловей приїхала з Нью-Йорка на зустріч з лондонськими теософами і деякий час жила з Е.. П. Блаватської біля Арундейлів. Джадж був знайомий з нею в Штатах і вважав, що вона буде відмінним співробітником суспільства. Ще до її приїзду він писав Олькотту про її «літературні таланти і психічні здібності того ж особливого роду, як у Е.. П. Блаватської». Дізнавшись про її швидке прибуття, Олена Петрівна сказала: «О, Господи, якби я знайшла в ній спадкоємицю, з якою радістю я б ИЗПУСТИЛА ДУХ!» [643] .

Місіс Холловей, однак, не виправдала їх очікування. У листі до Франчески Арундейл один з Вчителів написав:

Спершу про Вашу подрузі – місіс Х. Бідне дитя! Постійно ставлячи свою особистість вище свого внутрішнього і кращого Я – якого вона не знає – за останній тиждень вона зробила все можливе, щоб віддалитися від нас назавжди... Вона каже, що у нас з нею різні шляхи і їй не зрозуміти нашого. ї особистість так сильно проявляється в думках про стан речей, що немає нічого дивного в тому, що вона не може зрозуміти наших дій. Скажіть їй з усією доброзичливістю, що, якщо Е. П. Блаватська (наприклад) вчора і була неправа – а з західної точки зору вона завжди неправа в своїй невпинній імпульсивності, яка здається такою грубою і неділікатною – то вона принаймні слідувала вказівкам свого Вчителя. Виконуючи ці вказівки, вона ніколи не зволікає, роздумуючи про доречність тих чи інших дій. У Ваших очах – очах цивілізованої, культурної частини людства проявляти свої справжні почуття в суспільстві – непрощенний гріх; на погляд неосвічених азіатів, якими нас вважають європейці, це найбільша чеснота; перш ніж це увійшло у неї в звичку, вона страждала через свою західну натуру, їй здавалося, що заради відвертості вона жертвує власною репутацією [644] .

Поки Е. П. Блаватська була зайнята в Парижі і Лондоні, Олькотт роз'їжджав з власними місіями, читав лекції і намагався зацікавити впливових людей теософією. Як випливає з його щоденника, між 9-м і 12 квітня [1884 р] Він бачився з сером Едвіном Арнольдом, астрономом Камілем Фламмаріоном, Оскаром Уайльдом, професором Джоном Коучем Адамсом, який відкрив планету Нептун, сером Вільямом Круксом, Робертом Браунінгом, сером Олівером Лоджем, Метью Арнольдом, лордом і леді Бортвік. Пізніше Олькотт гостював у подружжя Бортвік в Шотландії і заснував відділення Теософського товариства в Единбурзі. [645] У травні він виступив з доповіддю в Оксфорді на запрошення лорда Джона Френсіса Рассела перед його університетськими друзями. [646] .

У середині квітня один американець, член Товариства Психічних досліджень (ОПІ), влаштував на честь Олькотта званий обід у клубі «Джуніор Антенеум», на який були запрошені видатні члени цього клубу. [647] . Серед них був знаменитий письменник і поет Фредерік Майерс, автор класичного твору у своїй галузі «Людська особистість і її життя після смерті тіла».. За рік до цієї зустрічі Майерс вступив в ТО. У травні Олькотт був присутній на зборах ОПІ в Кембриджі, де познайомився з президентом суспільства, Генрі Сіджвіком, професором моральної філософії Найтсбріджського університету. Пізніше Олькотт висловив готовність взяти участь у дослідженні ОПІ як свідок феноменів, вироблених в Америці та Індії самої Е.. П. Блаватської або її вчителями. З цією метою був створений спеціальний комітет, який провів серію слухань. Крім Олькотта в дослідженні брали участь Мохіні і Сіннетт.

В одному з інтерв'ю Майерс запитав Олькотта, чи зможе той переконати Блаватську продемонструвати психічні феномени в присутності їх комітету. ї відповідь на це питання був опублікований в виносці до матеріалів слухань: «Ніхто не зможе переконати мене зробити це, якщо Учитель не накаже мені пожертвувати собою ще раз – Е. П. Блаватська» [648] .

Чому вона відмовилася? Можливо, спогади Франчески Арундейл допоможуть пролити світло на це питання. Випадок, про який вона розповідає, стався, коли Е. П. Блаватська і Майерс зустрілися у неї вдома.

Вона почала обговорювати зі своїм гостем феномени, якими так цікавився містер Майєрс. «Я хотів би побачити від Вас докази Ваших окультних здібностей, – сказав він, – невже ви не зробите того, що підтвердить існування окультних сил, про які Ви говорите?» – «А який від цього толк?» – заперечила мадам Блаватська. «Навіть побачивши і почувши, Ви не повірите». – «Випробуйте мене», – сказав він. Вона подивилася на нього своїм особливим, пронизливим поглядом і, повернувшись до мене, попросила: «Принесіть мені невелику чашу з водою». Кімнату, в якій вони сиділи, висвітлювало яскраве полуденне сонце; вона сиділа праворуч від містера Майерса, який розташувався в маленькому кріслі в трьох футах від неї. Я принесла скляну миску з водою, і за її вказівкою поставила її на стілець перед містером Майерсом, так що вона виявилася досить далеко від мадам Блаватської. На кілька миттєвостей ми застигли в мовчазному очікуванні, а потім зі скла почулися чотири або п'ять звуків, які ми завжди називали астральними дзвіночками. Було очевидно, що містер Майерс здивований; він подивився на Олену Петрівну і її руки, складені на колінах, а потім знову на миску; між ними не було ніякого видимого зв'язку. Знову прозвучав чистий, сріблястий дзвін астрального дзвіночка, при цьому мадам Блаватська не зробила жодного руху.

Він обернувся до мене, явно спантеличений тим, звідки могли доноситися ці звуки. Блаватська посміхнулася і сказала: «Ніякого чарівництва, лише трохи знань про те, як керувати силами природи». Йдучи, містер Майерс сказав мені: «Міс Арундейл, надалі я *Ніколи* не буду сумніватися». Але, на жаль, сумніви здолали його; не минуло і двох тижнів, як він написав мені, що не цілком переконаний, і що звуки могли виникнути тим чи іншим чином. Олена Петрівна нітрохи не засмутилася; вона лише сказала: «Я знала про це, але подумала, що варто дати йому те, про що він просить» [649].

Будь-якому феномену завжди знайдеться альтернативне пояснення, саме тому так важко довести реальність окультних сил. Однак схожі труднощі відчуває офіційна наука, намагаючись довести фізичні феномени.. Як сказав відомий вчений Грегорі Бейтсон: «Наука досліджує, а не доводить». Вона завжди обмежена використовуваними інструментами. Винайдіть більш потужний телескоп або мікроскоп або побудуйте більш довгий циклотрон, і об'єкти досі невідомі будуть виявлені, а існуючим теоріям будуть потрібні зміни, часом радикальні [650]. У «Таємній Доктрині» (1:477–78) Є. П. Блаватська зазначає:

Наука, в силу самої природи речей, не здатна осягнути таємницю навколишнього нас всесвіту. Наука, правда, може збирати, класифікувати і узагальнювати явища; але окультист, рунтуючись на визнаних метафізичних даних, заявляє, що відважний дослідник, який бажає проникнути в таємні таємниці Природи, повинен вийти за межі вузького діапазону почуттів і перенести свою свідомість в область ноуменів і в сферу першопричин. Для цього він повинен розвинути в собі здібності, які – за рідкісними винятками – перебувають в абсолютно сплячому стані у нашої нинішньої Корінної Раси.

Протиставляючи західну науку східній, професор Уолт Андерсон зауважує: «Ми, на Заході, настільки поглинені своїми механізмами, що віримо, ніби лише вони здатні дістатися до істини.. Небагато фізики можуть похвалитися тим, що у дослідженнях їм відкрилася правда, і вони змогли перевірити теорію на практиці». На Заході, додає він, «космос в основному досліджують за допомогою циклотронів, лазерів, і телескопів», в той час як східна наука «здебільшого є нетехнічною і покладається на апарат дисциплінованого людського тіла і розуму», як у практиках глибокої медитації. [651].

У класичному творі «Йога-Сутра» великого індійського філософа Патанджалі міститься наступне повчання: «Сконцентрувавши розум на найдрібніших, прихованих або віддалених предметах в будь-якому відділі природи, аскет отримує глибоке знання про них».. У коментарі зазначається, що «тут термін знання“ має куди ширше значення, ніж ми звикли йому приписувати. Він має на увазі повне ототожнення розуму протягом будь-якого необхідного часу з предметом або суб'єктом, на який він спрямований. [652].

Чи можемо ми уявити собі, щоб сучасний вчений займався подібною практикою? «Сайенс дайджест» (липень, 1982 р.) «Жоден всесвітньо відомий фізик не сприймає східну науку з більшою серйозністю, ніж професор Кембриджського університету Брайан Джозефсон, лауреат Нобелівської премії з фізики 1978 року. », додаючи, що Джозефсон «ручався своєю грандіозною науковою репутацією, що знання про об'єктивну реальність можуть бути отримані за допомогою традиційних східних практик медитації».

Тренувати і відточувати свій інструмент, чутливий до істини, нелегко, однак, як пише один з Махатм:

Повірте, в житті кожного адепта настає момент, коли йому віддається сторицею за всі пережиті ним труднощі. Щоб придбати нові знання, йому більше не потрібно проходити через копіткий, повільний процес вивчення і порівняння різних об'єктів, йому надається миттєве, абсолютне розуміння всякої істини ... Адепт бачить і відчуває ... і живе в самому джерелі непорушних істин ... [653]

У той же самий час проблиски інтуїції можуть вирішити безліч менш значних питань в сукупності з логічними міркуваннями і наявними доказами.

Лондонське ТО 21 липня влаштувало блискучий прийом на честь Е. П. Блаватської і Олькотта в «Принс-Хол» на Пікаділлі. У звіті, опублікованому в «Теософісті» (жовтень, 1884 р.), говориться:

Запрошення на це «відкрите зібрання» або прийом видавалися членами правління Лондонського відділення, і так велике було число бажаючих отримати їх, що спочатку випущені 500 штук незабаром закінчилися і довелося виготовити нові. Настільки численного скупчення найвизначніших чоловіків і жінок Товариство ще ніколи не бачило на своїх зборах. Серед присутніх були їхні превосходительства російський посол, Головний секретар Посольства Франції, голландський посол, румунський посол, російський генерал-консул в Єгипті, заступник державного секретаря у справах Індії, джентльмени з Міністерства у справах колоній, Кабінет міністрів, Міністерства у справах Індії та інших відділів уряду, кілька британських перів з подружжям, знатних іноземців, Члени Парламенту, діячів науки і літератури – серед них співробітник Британського Музею професор Гінсберг,який визначив підробленість рукописів Шапіри; член ТО професор Вільям Крукс.

Потім слідує список інших знаменитостей, включаючи Оскара Вайлда.

Олькотт виголосив вступну промову, яка містила в собі «короткий історичний огляд витоків, етапів розвитку Теософського суспільства і основних просуваються їм ідей, а також перерахування всіх його досягнень у трьох напрямках діяльності, що відповідають трьом заявленим цілям суспільства».. Слідом слово взяв Мохіні, який пояснив зв'язок Теософського суспільства з Індією і назвав причини, за якими Європі слід познайомитися з ним ближче. Сіннетт виступив із заключною промовою на тему «Езотерична філософія сходу».

Після закінчення прийому Олена Петрівна написала Надії:

І тут мені ні за що не поправитися. Це не життя, а якась божевільна плутанина з ранку до ночі. Відвідувачі, звані обіди, пізні гості та зустрічі щодня. Одна російська письменниця Ольга Олександрівна Новікова привела з собою весь вищий світ Лондона, крім прем'єр-міністра Гладстона, який, за твердженням «Сент». Джеймс Газетт», «захоплюється мною так само сильно, як і боїться». Подумати тільки! Помилку якесь!

Дев'ятого серпня на запрошення ОПІ О. П. Блаватська вирушила в Кембридж у супроводі Франчески Арундейл і Мохіні і провела там кілька днів. Професор Сіджвік написав у своєму журналі:

Вкрай сприятливе враження справила на нас мадам Блаватська; якщо вірити особистому сприйняттю, вона щире створення з енергійною інтелектуальною та емоційною натурою, щиро бажає блага для всього людства. Враження було тим більше примітним, що зовні вона виявилася абсолютно непривабливою [654].

За цих обставин Е. П. Блаватська зустрілася з членом ОПІ Річардом Ходжсоном, молодим викладачем і випускником Кембриджа. Незабаром йому доручать розслідування феноменів, вироблених в Індії Блаватської та її вчителями [655]. Олькотт привітав це розслідування, проте Олена Петрівна сумнівалася в мудрості цього рішення [656].

У середині серпня Є. П. Блаватська виїхала з Англії до Німеччини, в Ельберфельд, де Олькотт заснував ТО незадовго до її приїзду. Сім тижнів вона гостювала у Густава і Мері Гебхард. ї супроводжували Лора Холловей, Мохіні, Бертрам Кейтлі і Арундейли.

Гебхарди зіграли важливу роль в історії Теософського руху. Густав Гебхард був заможним банкіром і постачальником шовкових тканин. Його називали Консул Гебхард, тому що він колись був німецьким консулом в Ірані. Видатний лінгвіст, він бездоганно говорив французькою та англійською. У своїй першій діловій поїздці в Нью-Йорк він зустрів майбутню дружину, нині Мері Гебхард, дочку британського майора і ірландки. У Мері була вроджена схильність до філософії та окультизму, а в Ельберфельді вона навчалася івриту у священика, щоб мати можливість глибше вивчити каббалу. Вона була ученицею відомого кабаліста Еліфаса Леві до самої смерті останнього в 1875 році. Дізнавшись про існування ТО, вона зв'язалася з Олькоттом і вступила в Товариство.. У Гебхардів було семеро дітей, більшість яких стали теософами. [657].

Міс Арундейл малює чарівну картину подорожі теософів з Лондона в Ельберфельд:

Ніякими словами не можна висловити доброту наших господарів; він оплатив проїзд всій нашій компанії, а на деяких великих станціях на нашому шляху нам підносили кошики з фруктами, вишукані сендвічі і лимонади. Ми були веселою компанією. Олена Петрівна була в самому жартівливому, доброзичливому розташуванні духу, і просторий вагон-салон раз у раз оголошувався мелодійним сміхом і жвавою промовою. Час, проведений в Ельберфельді, залишився в нашій пам'яті однією з яскравих сторінок... [658]

Поки Є. П. Блаватська жила у Гебхардів, до них на кілька днів приїхав погостювати Соловйов. Слідом прибув професор Смітсонівського інституту у Вашингтоні Елліот Коуз. Він зустрів Олькотта в Лондоні в червні і вже в липні приєднався до ТО. Надя зі своїм другом Густавом Цорном – секретарем ТО в Одесі [659]. – приїхала майже на місяць, як і Сіннетти.

В кінці серпня приїхав Фредерік Майерс і застав Олену Петрівну важко хворий. Джеймс Вебб, який вивчав папери Майерса, виявив, що «9 вересня Майерс повідомив Мессі про те, що провів п'ять з половиною днів, детально розпитуючи Е. П. Блаватську, прикуту до ліжка, і його довіра до неї значно зросла» [660].

Через кілька днів всіх оглушило звістка про те, що 11 вересня місіонерський журнал в Мадрасі опублікував статтю «Крах Кут Хумі», засновану на листуванні, наданому Куломбами, які за кілька місяців до цього були виставлені геть з адьярської штаб-квартири.. Листування складалося з листів, які Е. П. Блаватська нібито відправила Куломбам під час своїх подорожей по Індії. Листи містили розпорядження щодо демонстрації фальшивих феноменів в Адьярі. Цю статтю передрукували провідні англо-індійські газети в Індії, і вона справила сенсацію. У деяких містах з'явилися сотні плакатів, що сповіщають «Крах мадам Блаватської, її інтриги і обмани розкриті». [661].

Лондонська газета «Таймс» опублікувала історію 20 вересня, а відповідь Е. П. Блаватської з'явився там дев'ятого жовтня:

Шановний пане,

Як мені стало відомо, в Мадрасі поширилися чутки про те, що я вступила в ганебну змову з двома людьми на прізвище Куломб з метою обману публіки за допомогою окультних феноменів. З цього приводу я можу сказати, що листи, приписувані мені, абсолютно точно написані не мною. Тут і там я дізнаюся окремі пропозиції, взяті зі старих записок, які я писала з різних приводів, але вони перемежовуються вставками, що повністю спотворюють їх значення.

хні автори, мабуть, жахливо неосвічені, оскільки приписують мені слова про «Махарадж з Лахора», тоді як кожен школяр в Індії знає, що цієї людини не існує.

Що стосується вказівки [Куломбов] на те, що я намагалася поправити «фінансове становище» Теософського суспільства за допомогою окультних феноменів, я відповідаю, що ніколи не приймала і не намагалася отримати подібним чином від кого-небудь гроші для самої себе або для Товариства. І нехай хтось спробує довести протилежне! Отримані мною гроші я заробила літературною працею, і ці надходження, так само як і те, що

залишилося від моєї спадщини, коли я поїхала в Індію, було пожертвувано Теософському суспільству. Сьогодні я бідніша, ніж тоді, коли разом з іншими заснувала це суспільство. – Ваша покірна слуга,

О. П. Блаватська

77 Елгін-Кресент, Ноттінг-Хілл, В.,

7 жовтня [662].

Тут слід згадати, що раніше в травні, коли Є. П. Блаватська все ще перебувала в Парижі, її попередили, що мадам Куломб в Адьярі поширює чутки про те, що Блаватська нібито писала їй компрометуючі листи. Про це Олена Петрівна розповідає в листі до Сіннетта:

...Коли я була в Парижі, мені прийшов лист від Субба Роу, в якому він просив мене постаратися згадати, чи писала я коли-небудь компрометуючі мене листи мадам Куломб. І якщо так, то краще викупити їх у неї за будь-яку ціну, ніж дозволити їй знищити мене і, можливо, ТО. Я відповіла йому (травень 1884), що ніколи не писала нічого, чого б не хотіла побачити в газетах; що вона бреше і може робити все, що їй завгодно [663].

З цієї нагоди вона написала Олькотту: «Була б я настільки дурна», щоб писати подібні листи Куломбам «я б ні за що не поїхала в Європу; перевернула б рай і пекло, аби не дозволити Комітету з управління вигнати їх; я б повернулася додому при першій ознаці небезпеки». [664].

Міс Арундейл згадує:

Наприкінці вересня мадам Блаватська знову приїхала до нас ненадовго, потім заїхала до подружжя Оуклі, перед тим як вся компанія вирушила до Індії. Вона була дуже пригнічена і нездорова, змучена тяготами, через які їй довелося пройти.. У листі, написаному мені тоді, перед самим від'їздом з Ельберфельда, вона каже: «Я відмовилася від посади секретаря-кореспондента Товариства: я прилюдно обірвала зв'язок з ним; оскільки думаю, що, стоячи на чолі Товариства, я завжди буду мішенню для обстрілу, під який буде потрапляти і Суспільство... Серце моє – якщо воно ще залишилося у мене – розбите цим кроком. Але я повинна пожертвувати собою на благо Товариства. Мета важливіша за окремих людей» [665].

Розділ 12
Справа Куломбов-Ходжсона

Хоча доповідь Ходжсона для Товариства психічних досліджень була опублікована лише в грудні 1885 р.. , він в основному підтримує звинувачення Куломбов мали місце в 1884 р. , тому їх слід розглядати разом. Однак детального розбору не потрібно, оскільки через 100 років, в 1986 р. , ОПІ випустило прес-реліз, в якому стверджувалося, що «викриття» окультистки російського походження мадам Е. П. Блаватської, вироблене ОПІ в 1885 р. , викликає серйозні сумніви. Також «в Журналі“ ОПІ (т.) 54, квітень 1986 р.) була опублікована переконлива критика доповіді 1885 р. », автором якої був доктор Вернон Харрісон, член ОПІ з багаторічним стажем.

Ось уривок з прес-релізу:

У звіті розглядалися дві групи спірних листів. Одна група, надана двома звільненими найманими працівниками Теософського товариства з індійської штаб-квартири, була імовірно написана рукою пані Блаватської і викривала її в шахрайських психічних феноменах.. Листи іншої групи були нібито написані на підтримку Теософського товариства членами східного братства, відомими широкій публіці під назвою Махатми.. Професор Ходжсон визнав справжність першої групи, але стверджував, що листи Махатм були сфабриковані пані Блаватською і її спільниками.. Професор Харрісон [666], навпаки, стверджує, що підробленими є компрометуючі листи, які були складені колишніми працівниками з почуття помсти; тоді як основна частина листів Махатм, нині зберігається в Британській бібліотеці, написана почерком, який не може належати пані Блаватській, навіть якщо припустити, що вона намагалася його змінити.

З детальним аналізом почерку, проведеним професором Харрісоном, можна ознайомитися, прочитавши його об'ємну доповідь. Аргументи Ходжсона щодо справжності почерку Е. П. Блаватської були так «слабкі, упереджені і заплутані, що з тим же успіхом могли свідчити про те, що вона написала Гекльберрі Фінна“, або що автором Таємної“, або що автором Тайни Дозен [667].

Висновок Харрісона про те, що Блаватська не писала листа Махатм, було підтверджено дослідженнями трьох незалежних експертів. Далі в цьому розділі наводяться основні відомості про справу Куломбов-Ходжсона.

* * *

На початку 1884 р. , перед тим як відплисти з Індії в Європу, Олена Петрівна завдала візит принцу Харісінгхджі у Варелі в супроводі Мохіні, доктора Гартмана і Емми Куломб, яка попросила взяти її з собою. Раніше Куломб безуспішно намагалася отримати від цього багатого раджі дві тисячі рупій і сподівалася, що цього разу її мета буде досягнута.. Дізнавшись про останню спробу, Олена Петрівна зробила їй догану, у відповідь на що Куломб розлютилася і поклялася помститися: «Я не пробачу її до кінця моїх днів і заподію їй стільки болю, скільки зможу». [668].

Тому для Е. П. Блаватської не було несподіванкою те, що Куломб живила до неї недобрі почуття. Вона писала про це Сіннетту:

Свої зрадницькі плани вона почала будувати ще в 1880 р. , з першого дня, коли вони з чоловіком з'явилися в

Бомбеї [штаб-квартирі ТО], босі, голодні, без гроша за душею . Вона намагалася продати мої секрети преп. Боуену з «Бомбей Гардіан» в липні 1880 р. і в підсумку продала їх преп. Паттерсону в травні 1885-го... Так на що мені скаржитися? Хіба Вчитель не надав мені вибирати – наслідувати настанов Будди, який наказує нам нагодувати навіть змію, що вмирає від голоду, знехтувавши страх, що вона обов'яжеться навколо годує її руки і вкусить; або зіткнутися з кармою, яка неодмінно наздожене того, хто відвертається від пороків і мук і обділяє допомогою страждальця або грішника [669].

Ще до від'їзду в Європу Куломб попросила Олену Петрівну обмежити доступ в її кімнати всім, крім неї і її чоловіка, щоб захистити їх від збитку. Коли ж Е. П. Блаватська заперечила, що вже дозволила доктору Гартману користуватися її бібліотекою, Емма розхвилювалася і наполягла на тому, що, якщо йому або кому-небудь ще буде дозволено проходити в кімнати, вона «не відповідає» за те, що може статися. Тоді Олена Петрівна поступилася її вимогам.

З усіх співробітників Адьярського ТО Олькотт найменше був схильний підозрювати Куломбів, оскільки був з ними в хороших відносинах. Крім того, вони працювали старанно і без нарікань. П'ятого квітня, коли Олькотт разом з Мохіні їхав поїздом з Парижа в Лондон, до нього загадковим чином потрапив лист від одного з Вчителів:

Не дивуйтеся новинам, які можете отримати з Адьяра, і не засмучуйтеся. Цілком ймовірно – хоч ми і намагаємося запобігти цьому, наскільки нам дозволяє Карма – що вас очікують великі неприємності в Суспільстві. Під вашим дахом роками жила зрадниця і недруг, а місіонери тільки того і чекають, щоб отримати користь з будь-яких відомостей, які їм запропонують. Готується змова. ї розлютило поява містера Лейна Фокса і влада, яку ви дали комітету управління. [670].

У той же час в Індії 26 квітня інший лист незбагненним чином наздогнало доктора Гартмана, голову комітету управління:

Протягом ось уже деякого часу ця жінка веде дипломатичні підготовчі переговори з ворогами нашої справи, місіонерами. Вона сподівається отримати від них більше 200 рупій, якщо допоможе їм зруйнувати або хоча б нашкодити Суспільству, зіпсувавши репутацію його засновникам. Звідси і натяки на «люки» і хитрощі. Більш того, при необхідності люки обов'язково знайдуться, оскільки їх поступово готують... Все, що я Вам щойно розповів, зберігайте в найсуворішій таємниці. Не давайте їй приводу підозрювати, що ви все знаєте, але, якщо хочете почути мою пораду, будьте розсудливі. І все ж дійте без зволікання [671].

Комітет відреагував не відразу, але вжив при цьому крайні заходи. Судовий розгляд відбувся 14 травня, в ході якого Куломбам пред'явили звинувачення в ряді проступків, включаючи шантаж, вимагання, наклеп і зловживання засобами Товариства. Оскільки звинувачення були незаперечні, подружжя вигнали [672]Комітет вилікував, нарешті позбувшись від докучливої пари, однак принижені і палаючі жадобою помсти, Куломби попрямували прямо в розпростерті обійми християнських місіонерів.

Пише Р. А. В. Морріс:

Місіонери досягли бажаного. Оточені ореолом панівної раси, вони переконали себе, що брахманізм як віросповідання «нижчої» раси є малоцінною релігією, яка з плином часу буде неминуче витіснена християнством.. Відповідно, коли групою європейців [і одним американцем] був заснований журнал «Теософіст» і засновано активний рух за відродження місцевих релігій в їх первозданній чистоті, місіонери відчули загрозу своїй расовій і релігійній перевазі і тут же вдалися до тактики очорнення репутації свого провідного опонента з тим, щоб витіснити з поля її саму і її Товариство [673].

Фактично комітет управління був за крок від того, щоб вигнати Куломбів кількома тижнями раніше, але утримався, отримавши наступний лист від К. Х.:

До тих пір, поки почуття справедливості не розвинене досконало, краще зробити помилку, надавши милосердя, ніж допустити найменший прояв несправедливості. Мадам Куломб – медіум, а тому не несе відповідальності за багато чого з того, що вона робить і говорить. У той же час вона добра і щедра. Якщо правильно поводитися з нею, вона може стати хорошим другом. У неї є слабкості, але їх згубний вплив можна применшити, вплинувши на її розум дружнім, доброзичливим ставленням.. ї натура медіуму може виявитися дуже корисною, якщо правильно її використовувати. Тому я бажаю, щоб вона продовжила займатися веденням господарства, при цьому комітет управління, зрозуміло, повинен ретельно контролювати її і стежити за тим, щоб вона не допускала зайвих витрат. Суспільство потребує реформ, які куди простіше провести, якщо співпрацювати з мадам Куломб, а не протистояти їй... Покажіть це мадам К. , і тоді вона погодиться об'єднати зусилля з вами [674].

Коли комітет наказав Куломбам піти, подружжя заявили, що не зрушиться з місця, поки не повернеться Олена Петрівна. Тоді комітет телеграфував їй в Париж, запитавши її згоди. Судячи з усього, вона неохоче погодилася, оскільки відправила Куломбам наступну телеграму: «Мені шкода, але ви повинні піти. Бажаю всіх благ» [675].

* * *

Відразу після вигнання Куломбів комітет отримав доступ в кімнати на другому поверсі штаб-квартири і прийшов у жах від того, у що їх перетворив Алексіс Куломб. [676]. З Лондона за дорученням Олькотта і Е. П. Блаватській повернувся Джадж і провів докладне розслідування. У спальні Олени Петрівни він виявив непрорублену до кінця дірку в стіні, що відокремлює спальню від сусідньої з нею приймальної і побудованої рік тому бібліотеки.. Збоку від прийомної знаходився кіот, в якому зберігалися зображення індійських вчителів Е. П. Блаватської та сувеніри періоду її життя в Тибеті. Це була колекція різноманітних апортів (в області психічних досліджень цей термін часто використовується для позначення предметів, феноменальним чином перенесених з

одного місця в інше).. Цілком очевидно, що Алексіс Куломб мав намір вивести отвір прямо за кіотом, оскільки подружжя стверджувало, що допомагали Блаватській в демонстрації фальшивих феноменів, і один з них передавав предмети або листи в кіот через дірку..

Куломбу не вистачило часу на те, щоб розширити отвір до потрібного розміру. Джадж сказав, що воно було виконано зовсім недавно, судячи з обшарпаних країв отвори з стирчить дранкою і шматками штукатурки на підлозі. У спальні Куломб поставив шафу з фальшпанеллю, який приховував дірку в стіні. Джадж пише:

Але панель була занадто новою, щоб справно працювати, і її доводилося штовхати з силою. Вона була не обстругана, не змащена і на ній не було потертостей. Його звільнили, не давши закінчити розпочате. У приміщенні на сходах він також приладив помилкову панель... Вона була грубо оброблена і відкривалася тільки з великим зусиллям за допомогою дерев'яного молотка. Ще одну таку панель він помістив у передній... Щоб відкрити її, мені знадобилися дерев'яний молоток і напилок. Всі ці речі були виявлені і досліджені в присутності безлічі людей, які негайно ж записали свої свідчення в книзі, яку я спеціально підготував для цього, і яка зараз знаходиться в штаб-квартирі.

Всі ці дії, очевидно, були зроблені, щоб сфабрикувати докази на підтвердження теорії шахрайства. Було встановлено, що це робилося заради винагороди, так як через кілька днів після завершення дослідження до нас завітав директор християнського коледжу – чого він ніколи раніше не робив – і попросив дозволити йому і його друзям оглянути кімнату і кіот. Він майже примушував нас пустити його нагору, але ми не погоджувалися, оскільки бачили, що він лише жадає завершити те, що називав своїм «викриттям». Доктор Гартман запитав його при мені, скільки він заплатив Куломбу за роботу, і той, захоплений цим питанням зненацька, назвав суму близько 100 рупій. Цей інцидент підтверджує слова доктора Гартмана про те, що Куломб прийшов до нього (вже після видворення) і сказав, що отримає 10 000 тисяч рупій, якщо зруйнує Суспільство. Однак він перебільшив суму, щоб перевірити, чи дамо ми йому більше за мовчання. [677].

Свідоцтва Джаджа були опубліковані в двох бостонських періодичних виданнях [678] і, судячи з усього, не попадалися на очі Ходжсону і більш пізнім дослідникам. Ходжсон з'явився на сцені через шість місяців після відходу Куломбів. До цього часу безлад, вчинений Алексісом Куломбом, був прибраний, а дірка в стіні закладена.

* * *

Звернувшись до наданого листування між Є. П. Блаватською і мадам Куломб, професор Вернон Харрісон виявив разючу схожість між почерками Алексіса Куломба і мадам Блаватської. Отже, Куломбу не склало б праці підробити викривають листи [679]. Коли Харрісон проводив свої незалежні дослідження, він не знав про те, що теософам, які жили в Адьярі разом з Е. П. Блаватською, було відомо про цю схожість. Олена Петрівна якось писала Сіннетту:

Почерк у Алексіса Куломба зовсім, як у мене. Всі ми знаємо про те, як Дамодар одного разу обдурився, отримавши послання, написане моїм почерком, із вказівкою шукати мене нагорі в моїй спальні в Бомбеї, в той час як я була в Аллахабаді. Це був жарт Куломба, якому здалося кумедним обдурити його, «чела» – до всього іншого, він ліг у ліжко, прикинувшись мною, і налякав Дамодара, після чого сміявся над ним три дні поспіль. На жаль, ця записка не збереглася. Вона була призначена не для феномену, а для «доброго жарту», які Куломб часто дозволяв собі влаштовувати. І раз вже він так добре зобразив мій почерк в посланні, чому б йому не скопіювати кожну мою записку, адресовану мадам Куломб, на ідентичному папері і не вставити туди все, що йому побажається (тим більше у нього було чотири роки на підготовку і вивчення)? Той факт, що вона готувалася до зради з 1880 г. Одного разу Вчитель показав мені в астральному світлі Куломба, зайнятого копіюванням за своїм столом однієї з моїх записок. Моєму твердженню можна вірити, як ви вважаєте? Інакше до чого це все! [680]
.

Професор Гаррісон підкреслює, що «Ходжсон допустив грубу помилку, коли вирішив обійтися без дослідження і аналізу почерку містера або мадам Куломб ... при розгляді листів, нібито викривають Е. П. Блаватську». «З цього моменту, – заявляє Харрісон, – він позбавляється права називатися неупередженим дослідником. Замість цього він стає ворожим свідком і заслуговує на відповідне ставлення». [681].

Справа була ще більш ускладнена тим фактом, що листування Е. П. Блаватської і Куломб зникла. Останнім, хто бачив листи, виявився професор Смітсонівського інституту Елліот Коуз, який помер в 1899 р. Майкл Гомес розповідає про це в циклі з трьох частин «Справа Куломбів» (1884[h]1984), опублікованому в «Теософісті»:

Вільям Еммет Коулман, завзятий спіритуаліст, у своєму «Критичному історичному огляді Теософського товариства» згадує, що Елліот Коуз, колишній член ТО, виключений з нього в 1889 р. , «роздобув у редактора журналу християнського коледжу оригінали листів Е. П. Блаватської та інші документи, отримані останнім від мадам Куломб, включаючи вкрай важливі листи мадам Блаватської, які ніколи раніше не публікувалися. [682].

У Коуза були вагомі причини прагнути володіти цими листами, адже мадам Блаватська подала на нього в суд за наклеп через його висловлювань у випуску «Нью-Йорк Сан» від 20 липня 1890 р. Серед паперів Коуза, що зберігаються в Державному Історичному Товаристві, був виявлений чек на 25 фунтів стерлінгів на ім'я У. Е. Коулмана, але ніяких листів. *Ціна оригіналів листів Блаватської, куплених мною у містера Джорджа Паттерсона через містера У. Е. Коулмана* » [683].

Професор Харрісон зазначає: той факт, що листування Е. П. Блаватської і Куломб ніколи не використовувалася Коузом з метою захисту і зараз відсутня в його паперах, є вагомим доказом того, «що листи дійсно були підробками – і що, отже, всі свідчення Куломбів досить сумнівні... Ходжсон приймає на віру свідчення Куломбів, але, якщо не брати їх до уваги, його справа не складається». [684].

Свідоцтво зачіпало не тільки передбачувані листи Блаватської і Куломб, але також і численні феномени, вироблені в Індії самою Блаватською і її вчителями.. У цих феноменах Куломби відводили собі роль спільників.

Листи та опис феноменів наведено у буклеті мадам Куломб «Звіт про моє спілкування з мадам Блаватською з 1872-ї по 1884 р. ». Беатріс Гастінгс (відомий літературний критик, не теософ) справила докладний розбір цього буклету в своєму дослідженні на сто сторінок під назвою «Памфлет Куломбів», з якого взято наступний уривок:

Чого не вистачило мадам Куломб, так це вміння зліпити логічну, цілісну історію з суміші вже опублікованих і широко відомих фактів, [685] напівправди, брехні, домислів і серії листів, частково справжніх і частково сфабрикованих. З іншого боку, ніхто не зміг би з цим впоратися; факти і справжні листи взяли б гору над найвитонченішою хитрістю. Мадам К. належало вплести брехню в добре відомі обставини; в результаті вийшла плутанина, [ознайомившись з якою], читач дивує, як взагалі можна було вважати цей документ доказом [686].

Можливо, саме тому історія мадам Куломб більше ніколи не передруковувалася і лише зрідка згадувалася Ходжсоном в його 200-сторінковому звіті, хоча ця дама була його основною свідком. Уолтер Керрітерс, який протягом багатьох років досліджував справу Куломбов-Ходжсона і написав працю під назвою «Некролог, звіт Ходжсона», [687] в особистому листі зізнався в тому, що спочатку не вірив аргументам теософів на захист Е. П. Блаватської, але потім прочитав буклет мадам Куломб і відразу зрозумів, що вона бреше [688].

Хастінгс, як і багато інших дослідників, не помітив одну важливу особливість, яка була виявлена лише недавно – деякі слова були написані з помилками. Перш за все варто пояснити, що передбачуване листування Олени Петрівни з мадам Куломб велося по більшій частині французькою – дуже поганою французькою, як відзначили багато хто, хоча сама Блаватська висловлювалася цією мовою чисто і витончено. Наприклад, такий загальновідомий вираз, як au revoir, було повсюдно написано як a revoir [689]. Крім того, ніхто не звернув уваги на вкраплення іншої мови – італійської. Жеан Овертон Фуллер вперше помітила це, вивчаючи свіжу біографію Блаватської. У наступному прикладі кожне слово, за винятком de, італійське (хоча в італійській ім'я Juiseppe пишеться через букву G): Per l'amore de San Juiseppe fatte l'affare bene («Заради святого Йосипа, зроби все добре»). Видається абсолютно неймовірним, щоб Олена Петрівна зверталася за допомогою до святого Йосипа.

Фуллер пише: «Нам не потрібно задаватися питанням про те, чи грав італійську мову якусь роль в минулому Куломбів. У своєму буклеті мадам Куломб випадково проговорилася про те, що вони не відразу виїхали з Каїра на Цейлон, а провели деякий час в Калькутті, де вона давала уроки італійської леді Темпл» [690].

Достеменно невідомо, де сама мадам Куломб вивчила італійську мову. Фуллер думала, що це, ймовірно, відбулося у Французькій Рів'єрі, куди часто приїжджають італійці. Але 50 років тому Хастінгс випадково виявив такі відомості: «Вона була левантійського походження і говорила по-італійськи, а також трохи знала англійську і французьку» [691].

Ходжсон привіз деякі з листів Е. П. Блаватської і Куломб в Лондон на експертизу почерку [692], і експерти зробили висновок, що листи справжні. Ось що Олена Петрівна пише про це Сіннетту:

«Ах, вони напевно знамениті, ці експерти... Весь світ може схилитися перед їх судженнями і проникливістю; але існує принаймні одна людина, якого їм ніколи не вдасться переконати... це Е. П. Блаватська. Якби сам БОГ Ізраїлю, Мойсей, Магомет і всі пророки прийшли і сказали мені, що я написала хоч рядок в горезвісних вказівках Куломб, я б відповіла їм прямо в обличчя – Нісенітниця! – не писала“. Аж до цього дня мені так і не дали поглянути на ці листи». [693].

У відповіді на наступний лист від місіс Сіннетт Е. П. Блаватська пише:

...Дякую Вам і глибоко ціную доброту Вашого серця, яка продиктувала Вам такі слова – «навіть якщо завтра мене переконають, що Ви написали ці жахливі листи, я все одно буду Вас любити». Але відповідаю – сподіваюся, не будете, для Вашої ж користі... була б я винна хоча б одного разу в витонченому, навмисно придуманому обмані, тим більше націленому на моїх кращих, моїх справжніх друзів – я не заслуговувала б «любові»! У кращому випадку – жалості або приховуваного презирства...

Я б ні на дещицю не переживала про власну репутацію, якби кожен кинутий в мене грудку бруду не розбризкував свій смердючий вміст на нещасне ТО [694].

Інше звинувачення полягало в тому, що Олена Петрівна нібито написала листи Махатм. Ходжсон доручив двом експертам по почерку, Ф. Д. Нетеркліфту і Річарду Сімсу, порівняти почерк Е. П. Блаватської з передбачуваними листами К. Х. Як пише професор Харрісон, ці експерти «прийшли до висновку, що всі ці документи НЕ були написані мадам Блаватської... [Але] Ходжсона таку відповідь не влаштовував...» Він заявив, що, вивчивши письмові документи К. Х. в Індії, прийшов до висновку, що за кількома винятками, вони були написані мадам Блаватською. «Після прибуття в Англію, – писав Ходжсон – я був здивований, дізнавшись, що містер Нетеркліфт дотримувався іншої думки щодо наданих йому зразків листів К. Х. ».

«Фінальний звіт, – говорить Харрісон, – був складений, коли вдалося добути більше зразків, і (цитую): в результаті містер Нетеркліфт прийшов до висновку, що всі документи були, безсумнівно, написані мадам Блаватської“. Містер Сімс, співробітник Британського Музею, погодився з цим висновком». Гаррісон висловився: «Я вважаю відверту, вдалу спробу Ходжсона вплинути на судження експертів абсолютно непристойною. Жоден суд в Англії не прийняв би звіт, складений за подібних обставин». [695].

У доповіді Гаррісон заново провів аналіз різних розглянутих почерків і надав докази. Він висловив таку думку: «Я не знаходжу явних доказів того, що Е. П. Блаватська написала [листи К. Х.], і знаходжу вагомі [докази], що підтверджують, що вона їх не писала. Я не знаю, хто написав листи Махатм, але вважаю невиправданим стверджувати, що їх написала мадам Блаватська, – у всякому разі, більшу частину з них. Такою є моя професійна думка». [696].

Двоє різних графологів – в XIX і XX ст. – вивчили зразки почерку К. Х. і Е. П. Блаватської і погодилися з висновками Харрісона. Один з них – професор Ернст Шутце, каліграф в суді Його Величності Вільгельма I, імператора Німеччини. У 1886 році. Густав Гебхард надав йому два листи, один від Е. П. Блаватської, інше від К. Х. , які отримав від самої Блаватської в 1884 р. , коли вона гостювала у його сім'ї. У супровідному листі до висновку професор Шутце багатозначно заявляє: « *Якщо Ви впевнилися в тому, що обидва листи написані однією*

і тією ж рукою, то Ви глибоко помиляєтеся ». На думку Шутце, «різниці між почерками настільки очевидні, що я жодним чином не можу припустити, що вони написані однією людиною» [697].

Другим каліграфом був професор Пол Л. Кірк з кримінологічного відділу Каліфорнійського університету, один з найвідоміших експертів графології в Сполучених Штатах. У 1963 році. йому були передані три зразки почерку, один з них належав Олені Петрівні, інший – К. Х. , а третій – Дамодару, якого Ходжсон звинувачував у написанні деяких листів Махатм. (Зразки були взяті з самого звіту Ходжсона, але імен авторів записок Кірк не знав.) У листі від 17 лютого 1964 р. Професор Кірк підтвердив, що надані матеріали були написані трьома різними людьми [698].

Результати дослідження іншого роду були представлені Чарльзом Маршаллом в доповіді, що прозвучала на Міжнародній конференції викладачів сучасних мов у вищих навчальних закладах, яка пройшла в 1980 р. в Ленінграді. Його доповідь «Листи Махатм – Синтаксичний аналіз на предмет ймовірності підробки [699]з боку Олени Петрівни Блаватської, окультистки XIX ст.» переконливо підтверджував висновки про те, що Блаватська не була автором листів Махатм [700]. Маршалл пояснив, що в дослідженні застосовувався «комп'ютерний аналіз зразків почерку Е. П. Блаватської, Махатм К. Х. і М. , а також контрольної групи інших зразків, датованих серединою 1880-х рр.. ». За його словами, «порівняння зачіпало кілька параметрів, включаючи кількість складів у словах і слів у реченнях, і частоту появи запропонованих і союзних груп».. Цей або схожий метод, стверджує Маршалл, в минулому вже використовувався для визначення справжнього авторства послань, приписуваних святому Павлу, і п'єси, яку нібито написав Шекспір. [701].

Особливо цікаві міркування Ходжсона про мотиви, що штовхнули Е. П. Блаватську на шахрайство. Чи це егоїзм? – запитував він. Але, враховуючи її характер, це припущення видається неспроможним. Чи був це простий, неприкритий підлог? «Вона дійсно являє собою рідкісний об'єкт з точки зору психології, майже такий же рідкісний, як який-небудь Махатма"! – пише він. – Вона була просто жахлива, охоплена нестерпною думкою про те, що результат її двадцятирічної" праці може бути зіпсований мадам Куломб». Може бути, це була релігійна манія, патологічне прагнення до поганої слави? – продовжував він. На це питання він відповідає так:

Повинен зізнатися, питання про її мотиви ... доставив мені чимало клопоту ... Припущення про низький мотив, пов'язаний з грошовою наживою, ще менш задовільно, ніж гіпотеза про релігійну манію ... Однак і цю гіпотезу я не зміг прийняти і примирити зі своїми уявленнями про її характер.

Нарешті, випадкова розмова відкрила мені очі... Можу відкрито зізнатися, що після особистого спілкування з мадам Блаватською я не сумніваюся в тому, що її справжньою метою було сприяння інтересам Росії [702].

Що за випадкова розмова з Блаватської відкрив Ходжсону очі? Якось він повідомив їй новини про недавнє введення російських військ в Афганістан, який міг привести до вторгнення в Індію. Вона висловила занепокоєння: «Це стало б смертельним ударом для [Теософського] суспільства». Ходжсон розцінив цей «недоречний випад» проти власної країни як спробу приховати свої справжні почуття [703]. Він і подумати не міг, що реакція Е. П. Блаватської відображала щире хвилювання про благополуччя Теософського руху. Вона писала Сіннетту: «...Уже наскільки я поганої думки про англійський уряд в Індії в деяких питаннях... але росіяни були б в тисячу разів гірше» [704].

Хоча Ходжсон і підняв питання про мотиви Олени Петрівни, ніхто не цікавився мотивами, які привели його самого до написання звіту. У прес-релізі ОПІ (цитуючи проф. Харрісона) говорилося, що звіт Ходжсона «багато однобокими судженнями, здогадками, що видаються за неспростовні або ймовірні факти, не безпідтвердженими показаннями свідків. *відверто неправдивими висновками* Однак, за словами Блаватської, коли Ходжсон вперше приїхав в Адьяр, він був «найпрекраснішим, нехитрішим молодим чоловіком» [705], і ми можемо припустити, що в той час він щиро прагнув розкрити факти, що стоять за феноменами, що мали місце в Індії. Чи міг він керуватися мотивом, який приписував Олені Петрівні, а саме, любов'ю до батьківщини? Як свідчить прислів'я, «в любові і на війні всі засоби хороші». Холодна війна між Росією і Англією за доступ до кордонів Індії тривала вже багато років. Ходжсон зізнається, що до того самого «випадкового розмови з Е. П. Блаватської», коли у нього «відкрилися очі», його «не цікавили політичні маневри в Центральній Азії». Але тепер він був упевнений, що Блаватська займається шпигунською діяльністю за дорученням царя, а оскільки шпигун становить небезпеку, необхідно зірвати з неї маску..

Ізабель Купер-Оуклі, яка була присутня на званому обіді в Індії, де Ходжсон перебував серед гостей, висловилася про нього так: «Він пошкодився розумом, поводився, як божевільний. Він накинувся на мадам Блаватську, стверджуючи, що та російська шпигунка... здатна на всякий злочин». [706].

Показово, що при першому оприлюдненні результатів розслідування Ходжсон особливо підкреслив теорію шпигунства. Будучи австралійцем, він вибрав видання «Мельбурн Ейдж» для публікації статті під заголовком «Теософське суспільство, російська інтрига або релігійна еволюція?» (12 вересня 1885 р.).). Російська політика була представлена в ньому як рушійна сила, що стоїть за «системою колосального обману, створеної мадам Блаватською за допомогою Куломбів і деяких інших людей». [707].

Олькотт повідомив ці новини Є. П. Блаватській, яка в той час перебувала в Європі, і вона написала Сіннетту:

Я повинна або офіційно, на законній підставі спростувати ці звинувачення в шпигунстві – або піти і попрощатися з усім... Я більше не можу цього винести, містер Сіннетт, всьому є межа, і моя багатостраждальна спина не винесе цього тяжкого тягаря. А Вам відомо, що в моїх очах шпигун в сотню разів гірший, ніж злодій? . [Це звинувачення] назавжди вижене мене з Індії – воно компрометує всіх індусів – всіх тих, хто був найбільш близький і відданий мені [708].

Це було написано в листопаді 1885 р., за місяць до того, як ОПІ опублікувало доповідь Ходжсона. У липні 1886 р. Блаватська написала Олькотту:

Якщо хочете, щоб я повернулася, Вам доведеться змиритися з тим, що спершу Ходжсон постане перед судом за пред'явлені мені звинувачення в шпигунстві на користь Росії. Щодо інших речей, про які може зайти мова (Махатми і феномени), то я твердо відмовляюся це обговорювати. Мій протест спрямований проти наклепу з

політичних, а не метафізичних міркувань. Одне ніяк не пов'язане з іншим... Сіннетт каже, що є адвокати, готові зайнятися моєю справою, таке воно цікаве і виграшне. Всі вони дивуються тому, що ми не заводимо справу проти Ходжсона і ОПІ. За словами адвокатів, для цього мені навіть не потрібно перебувати в Лондоні. Я можу видати їм довіреність. Але якщо я цього не зроблю, то як тільки я повернуся в Індію, там дозріє нова змова і скандал. [709].

Сам будучи юристом, Олькотт розсудив по-іншому, і заходи правового впливу не були прийняті. Сьогодні деякі вірять в те, що Олена Петрівна була шпигункою. Важливе питання полягає в тому, як погляди Ходжсона вплинули на зміст його доповіді.

Справедливості заради, слід підкреслити, що, коли Ходжсон приїхав до Індії для проведення розслідування в штаб-квартирі ТО в Адьярі, його настрій був дружнім, а не скептичним або підозрілим. Друзі з Англії, які знали його до поїздки в Індію, говорили, що він носив у сумці «Окультний світ» Сіннетта і з ентузіазмом відгукувався про тезіазм. [710].

* * *

На завершення обговорення звіту Ходжсона наведемо ще кілька уривків з звіту проф. Вернона Харрісона, опублікованого в журналі ОПІ.

Довгі роки Ходжсон вважався прикладом ідеального психічного дослідника, а його звіт – моделлю того, яким повинен бути доповідь про психічне дослідження... У реальності ж звіт Ходжсона є абсолютно упередженим документом, що втратив право називатися по-науковому неупередженим. Це мова прокурора, який без вагань відбирає тільки ті докази, які підходять до його аргументації, ігноруючи і замовчуючи всі факти, що суперечать його тезам. Адвокат заслуханий не був.

Я не знімаю з комітету ОПІ відповідальності за публікацію цього в усіх відношеннях поганого звіту. Мабуть, вони всього лише бездумно затвердили висловлювання Ходжсона, не обтяжуючи себе перевіркою його вишукувань або хоча б критичним читанням доповіді.. Якби вони це зробили, то стали б абсолютно очевидні помилки процедури розслідування, його суперечливість, слабка аргументація і необ'єктивність, ворожість Ходжсона по відношенню до предмета розслідування і презирство до «місцевих» та інших свідків; і тоді справу повернули б для подальшого розслідування.

Найдивовижніше у всьому цьому те, яким чином Ходжсону вдалося облапошити не тільки співробітників Британського музею Нетеркліфта і містера Сімса, але також і людей абсолютно іншого рівня, таких як Майерс, Гарні і місіс Сіджвік, не кажучи вже про кілька поколінь психічних дослідників, що з'явилися після публікації Звіту в 1885 р.

Глава 13
Прощання з Індією

Всупереч прогнозам про те, що Е. П. Блаватська не наважиться повернутися і зустрітися зі своїми обвинувачами, вона почала готуватися до подорожі з Лондона до Індії. В інтерв'ю «Пелл Мел Газетт» (23 жовтня 1884 р.) вона сказала: «Я повертаюся до Індії, щоб покарати цих очорнителів моєї репутації, авторів фальшивих листів». Своїм родичам вона пише.

Все змінилося. На нас дмуть ворожі вітри. Яке вже тут мені лікування і здоров'я? Мені потрібно терміново повернутися в клімат, згубний для мене. Нічого не можна вдіяти. Навіть якщо доведеться заплатити за це власною смертю, я повинна розібратися з цими інтригами і наклепами, оскільки вони шкодять не мені одній; вони зневажають віру людей в нашу справу і в Суспільство, якому я віддала всю свою душу. Так як можу я турбуватися про своє життя?. . Більше тисячі людей піднялися на мій захист. Не тільки листи, а й телеграми вартістю кілька тисяч рупій були відправлені в лондонський «Таймс». В Індії ж війна вийшла далеко за межі газетної. Близько двох сотень індійських студентів викреслили свої імена зі списків Християнського коледжу, чий журнал надрукував ці дивовижні листи, авторство яких приписують мені...

Пані Новікова привела Маккензі Уоллеса на зустріч зі мною. Він жив в Росії і написав про неї прекрасну книгу, і чудово говорить по-російськи. Його збираються призначити секретарем віце-короля Індії, лорда Дафферіна. Він дав мені рекомендаційний лист до Нубар Паші в Каїрі з проханням допомогти мені добути відомості про Куломбах [711].

Як відомо, саме в Каїрі Є. П. Блаватська вперше зустріла мадам Куломб. Нубар Паша був видатним єгиптологом, і в той час обіймав посаду прем'єр-міністра.

31 жовтня Блаватська вирушила в Індію через Александрію, Порт-Саїд, Каїр і Цейлон. ї супроводжували подружжя Купер-Оуклі, а в Порт-Саїді до них приєднався британський священик Чарльз Ледбітер, який збирався жити і працювати в Адьярі. У Каїрі Е. П. Блаватська провела десять днів, і весь цей час її, як персону царських кровів «в» [712]Нубар Паша з багатьма іншими вступив в ТО, а прем'єр-міністр був проголошений його почесним членом [713]Пізніше місіс Ізабель Купер-Оуклі згадувала:

Е. П. Блаватська була цікавою попутницею з великими і неабиякими знаннями про кожну область Єгипту.. Якби у мене була можливість написати докладно про той час, яке ми провели з нею в Каїрі, поїздках на величезні, мальовничі базари та її розповіді про місцеве населення та його звичаї! Особливо цікавим виявився один довгий день, який ми провели в Булакському музеї на берегах Нілу, де Олена Петрівна здивувала своїми знаннями Масперо, відомого єгиптолога. Коли він водив нас по музею, вона називала ступені посвячення царів і пояснювала, як вони трактуються в езотеричному сенсі. [714].

Стосовно розслідування щодо Куломбов О. П. Блаватська телеграфувала Олькотту 24 листопада: «Повний успіх. Поза законом. Легально підтверджено». Слідом за телеграмою вона відправила йому лист з докладним описом їх шахрайств [715].

Місіс Купер-Оуклі пише:

З Каїра ми з Е. П. Блаватської вирушили прямо в Суец. Містер Оуклі залишився в Каїрі, щоб забрати з поліції документи щодо Куломбів; містер Ледбітер приєднався до нас в Суеці. Два дні прочекавши пароплава, ми відпливли в Мадрас. Не часто мені доводиться соромитися своїх співвітчизників і співвітчизниць; однак, зізнаюся, за ці два тижні знайшлося достатньо причин для цього; перші памфлети, написані місіонерами, без кінця звучали на борту, так само як і всілякі образливі зауваження на адресу Е. П. Блаватська.

Зовсім інший прийом їм надали в Індії: «Ціла делегація в супроводі духового оркестру випливла назустріч нам на човнах... Причалив до пірсу, ми побачили сотні людей, що зустрічають Блаватську. Натхнені члени Товариства буквально взяли на буксир наш воз, пишно прикрашений паперовими трояндами, а потім нас оточили смагляві, усміхнені обличчя» [716].

Пізніше їх відвезли в «Пачіаппа-хол», де Е. П. Блаватській вручили послання, підписане трьома сотнями студентів Мадрасського християнського коледжу, який опублікував звинувачення Куломбів. Крім усього іншого в посланні говорилося:

Ви присвятили своє життя безмежному поширенню істин окультної філософії. Ви пролили промінь світла на священні таємниці нашої стародавньої релігії і філософії, привнісши в цей світ свій дивовижний твір, «Викриту Ізиду». Ваші роз'яснення спонукали нашого обожнюваного полковника взятися за титанічну працю – відродження вівтарів Арьяварти [717]Згасаюче полум'я релігії і духовності [718].

Олькотт згадує:

Вона без кінця просила мене відвезти її до судді або до адвоката, неважливо, якому, щоб вона могла дати письмові свідчення, тим самим почавши відповідні дії, але я категорично відмовився. Я сказав їй, що найближчими днями відбудуться Збори, і наш першочерговий обов'язок полягає в тому, щоб ознайомити членів зборів з її справою, сформувати спеціальний комітет з наших кращих адвокатів і надати їм вирішувати, які кроки їй варто зробити. що вона і я сильно зрослися з Товариством, і нам не можна зрушити з місця, не дізнавшись, що про це думають наші колеги. Вона впиралася, вирувала і наполягала, але я був непохитний. І коли вона пригрозила мені, що піде туди сама і «зітре це пляма зі своєї репутації», я відповів, що в такому випадку складу з себе повноваження і надаю членам Зборів вибирати між нами: я занадто добре знав судові позови, щоб зробити подібну дурість. І тоді вона поступилася [719].

На зборах був заснований спеціальний комітет, що складається з 14 теософів – адвокатів, суддів і політиків – з тим, щоб намітити план дій. Вони прийняли рішення, згідно з яким «Мадам Блаватська не повинна залучати до суду своїх нагілків» [720]. х основними аргументами на користь бездіяльності було, по-перше, те, що в процесі розгляду священні імена Вчителів стануть посміховиськом [721], а по-друге, неможливість довести правдивість окультних феноменів в суді. Виступ комітету було зустрінуто загальним схваленням. Олькотт додав, що наступного вечора Е. П. Блаватська з'явилася перед півторатисячною аудиторією, що зібралася з нагоди дев'ятої річниці заснування Товариства, і її вітали бурхливими оплесками, а кожна згадка її імені викликала ажіотаж в рядах слухачів. [722].

Однак сама Олена Петрівна не відчувала захоплення з приводу рішення не подавати позов. ї поїздка в Каїр виявилася марною. Вона боялася, що в очах всього світу її відмова від пред'явлення позову буде розцінена як визнання провини, і що це негативним чином позначиться на репутації ТО.

Наприкінці січня 1885 р. Є. П. Блаватська знову захворіла – так важко, що Олькотта, який у той час перебував у Бірмі, викликали додому. Місіс Купер-Оуклі розповідає:

Скільки тривожних годин і днів я провела протягом цих трьох тижнів, виходжуючи її, в той час як їй ставало все гірше і гірше. Зрештою, лікарі заявили, що вона впала в кому, і відмовилися від продовження лікування. Дивовижно, як Е. П. Блаватська, здорова або хвора, могла давати всім оточуючим почуття безпеки. і хоча ми були з нею зовсім одні... кожну ніч близько 3 –4 години ранку я піднімалася на плоский дах, щоб ковтнути свіжого повітря, і, дивлячись на те, як над Бенгальською затокою займається новий день, запитувала себе, чому я не відчуваю страху, хоча вона лежить там при смерті; я і уявити не могла, щоб мені стало страшно поруч з Блаватської. Нарешті настала та неспокійна ніч, коли лікарі відмовилися від неї і сказали, що нічого більше не можна зробити. До того часу вона вже кілька годин перебувала в комі.. За словами лікарів, вона повинна була померти, не приходячи до тями, і я знала, просто кажучи, що це, мабуть, моє останнє нічне бдіння. (Містер Оуклі вже відправився в Мадрас за дозволом на кремацію [723].)

Я ніколи не забуду про те, що сталося пізніше. Я не можу детально розповісти про це тут; але близько 8 ранку мадам Блаватська раптом відкрила очі і попросила подати їй сніданок, і це були її перші слова за два дні. Я вирушила за лікарем, чиє здивування важко описати. Блаватська сказала: «Ах, доктор! Ви не вірите в наших великих Вчителів» [724].

Та подія, про яку місіс Купер-Оуклі відмовилася розповідати, була засвідчена іншими людьми.

Того вечора в прийомній сиділи подружжя Купер-Оуклі, Дамодар Маваланкар, Баваджі Д. Натх і доктор Франц Гартман, про щось перешептувалися і чекали звісток про Е. П. Блаватська. Раптом на веранді матеріалізувався Вчитель М. , він швидко пройшов через приймальню в кімнату Блаватської. У цей час всі інші покинули приймальню... Після одужання Е. П. Блаватська розповіла своїм близьким друзям, що Учитель прийшов до неї і запропонував вибір – вона могла померти і знайти вічний спокій, покінчивши з муками, або прожити ще кілька

років, щоб закінчити «Таємну Доктрину»... [725]

Ізабель Купер-Оуклі (1854–1914)

Сотню років по тому, розмірковуючи про правильність рішення, прийнятого делегатами Ради ТО в 1885 р. , професор Харрісон зазначає, що не виключає їх провини, оскільки вони «не дозволили своїй ватажці претендувати на справедливий захист, вони були стурбовані порятунком власної репутації. Чи була Е. П. Блаватська шарлатанкою чи ні, вона мала право на чесний розбір справи. Вона так його і не дочекалася. Якби їй не відмовили в юридичній та експертній підтримці, то і Ходжсон, і Товариство психічних досліджень опинилися б у важкому становищі», як і Куломби. [726].

21 березня 1885 р. Блаватська відправила до Генеральної Ради ТО лист такого змісту:

Панове,

Та заява про відставку, яку я подала 27 вересня 1884 р. і відкликала за настійними проханнями і вмовлянням моїх друзів теософів, беззастережно необхідно відновити. Лікуючі лікарі визнали моє захворювання смертельним; вони не впевнені, що я можу протягнути навіть один рік. У зв'язку з цими обставинами було б смішно обіцяти належне виконання обов'язків секретаря-кореспондента; і я наполягаю на тому, щоб ви дозволили мені скласти повноваження. Я хочу присвятити решту життя іншим думкам і бути вільною у виборі будь-якого клімату, який піде мені на користь.

Я з любов'ю прощаюся з Вами, всіма і кожним, моїми друзями і прихильниками. Будь ці слова останніми в моєму житті, я б благала всіх вас, оскільки ви дбаєте про благополуччя людства і про власну Карму, залишатися вірними Суспільству і не дати йому пасти під натиском недоброзичливців.

Братські вічно ваша – в житті і смерті .

О. П. Блаватська [727].

Разом із заявою про відставку в «Теософісті» було опубліковано свідоцтво її лікаря:

Справжнім я підтверджую, що мадам Блаватської протипоказані постійні хвилювання і тривоги, яким вона піддається в Мадрасі. її хворому серцю потрібно абсолютний спокій і відповідний клімат. Внаслідок цього я рекомендую їй проживання в Європі в помірному кліматі і досить тихому місці.

Мері Шарліб,

доктор медицини та бакалавр природничих наук, Лондон

Рішення покинути Адьяр не було прийнято самої Е. П. Блаватської, насправді вона навіть пручалася йому, оскільки не хотіла залишати роботу в ім'я теософії в Індії. Ініціаторами її від'їзду стали ті, хто хвилювався за її здоров'я, а також ті, хто втратив віру в її місію і бачив в її перебуванні в Адьярі одні лише незручності [728].

Однією з головних причин такого ставлення був Ходжсон. Він перевищив повноваження слідчого ОПІ і доклав усіх зусиль, щоб посіяти сумніви в умах теософів, і при будь-якій зручній можливості вселяв їм, що довів «суцільний обман» у всіх справах, пов'язаних з О. П. Блаватською [729]. Судячи з усього, він був вельми переконливий, оскільки до його від'їзду з Індії в кінці березня 1885 р. під його вплив потрапили навіть адьярські чиновники, яких він переконав відкликати дві публікації ТО про справу Куломбів, що захищали Блаватську. Він сам розповідав про це своєму досягненні [730].

31 березня Є. П. Блаватська покинула Індію, щоб ніколи туди не повернутися. Вона вирушила в Неаполь у супроводі Мері Флінн, індійської чола Баваджі і доктора Гартмана.

У червні Олькотт написав у Лондон міс Арундейл:

В Адьярі відкрито збір пожертв з метою покрити витрати на лікування Олени Петрівни (понад 70 фунтів) і її переїзд, а також забезпечувати її до тих пір, поки вона не отримає з Москви гроші, належні їй за літературну працю. Але з її викривленими подагрою пальцями, слабким серцем і альбумінурією вона навряд чи буде в змозі багато працювати. Нам слід ставитися до неї як до нашого пенсіонера, і простежити за тим, щоб про неї ретельно дбали. Бідна жінка – та, що все життя працювала до знемоги на благо миру, тепер повинна покинути будинок за таких обставин і, ймовірно, померти з клеймом ганьби, заплямував її блискуче ім'я! [731].

Звіт Ходжсона був опублікований лише в кінці 1885 р. Він спричинив за собою дивовижні наслідки, зазначає в автобіографії доктор Гартман. Завдяки скандалу, «ТО і теософські вчення стали відомі в усьому світі, і в результаті тисячі людей роздобули і прочитали книги мадам Блаватської і змогли ознайомитися з її поглядами, тоді як за інших обставин вони могли залишатися в невіданні все життя» [732]. У Сполучених Штатах біля руху почався новий виток розвитку [733]. Всього через чотири місяці після того, як Ходжсон привів свій висновок, в Нью-Йорку був опублікований перший випуск журналу У. К. Джаджа «Шлях». Наступний рік був ознаменований відродженням руху в Англії, де почав діяльність журнал Е. П. Блаватської «Люцифер». Франческа Арундейл говорить про долю Товариства в наступні роки:

«...У ранній період його розвитку, коли несприятливі події слідували одне за іншим, кожне з них ставило під загрозу саме існування Товариства. Пізніше ми побачили, що Товариство відроджується до нового життя, як Фенікс з попелу, і стає сильнішим від пережитих ударів» [734]. Ці міркування знаходять відображення в статистиці, наведеній у статті Е. П. Блаватської «Останні досягнення в Теософії», опублікованій в газеті «Норт Американ Ревью» в 1890 р. Вона писала:

Щоб уникнути багатослівності ми почнемо з 1884 р. , коли лондонське Товариство психічних досліджень справило атаку на нас. З офіційного звіту того року випливає, що на 31 грудня 1884 р. у всьому світі існувало 104 відділення Теософського товариства. У 1885 році. , нібито у відповідь наклепникам, відкрилися 17 нових установ; в 1886 році – 15; в 1887 – 22; в 188-му – 21... До червня 1890 р. У нашому списку налічувалося вже понад 200 відділень...

Вже якщо всі ці змови і атаки не змогли похитнути Суспільство або зупинити його розвиток, то вже і ніщо не зможе. Нам залишається тільки з вдячністю повторювати, лише злегка перефразовуючи, християнський вислів, який так підходить нашому руху: «Кров мучеників є насіння теософії». Це Товариство зробило занадто багато добра, хороше зерно занадто помітно навіть у купах лушпиння, і воно, незважаючи ні на що, стане надійною підставою для храму істини в найближчому і віддаленому майбутньому. [735].

Однак все це ще не було очевидним в той час, коли Олена Петрівна в 1885 р. прощалася з Індією. Наступний рік стане одним з найважчих в її житті, принісши страждання і нові випробування.

Частина 6
Горизонти відкриваються на Заході

Розділ 1
Перший рік у Європі

У березні 1885 р. Е. П. Блаватська виїхала з Індії в Неаполь, не маючи уявлення про те, де буде жити далі. По суті, навколишня обстановка була їй байдужа, її думки цілком займала робота над «Таємною Доктриною».. Незважаючи на хворобу, вона продовжувала працювати над рукописом навіть на борту корабля.. Доктор Гартман, який супроводжував її разом з Мері Флінн і Баваджі, розповідає, що «вранці, до того, як приступити до роботи, вона нерідко виявляла на столі кіпу паперів з нотатками», що стосуються книги. [736].

Прибувши в Неаполь 23 квітня, мандрівники оселилися в сусідньому містечку Торре-дель-Греко, в готелі «Дель-Везувіо», названому на честь височілого далеко вулкана. Неподалік від містечка знаходилися руїни Помпей, загиблих від вулканічного виверження за часів Римської імперії.

Три місяці, проведені в Італії, виявилися втомливими. У поспіху залишаючи Індію, подорожні залишили там багато потрібних речей, в тому числі і окуляри, без яких Олена Петрівна не могла обходитися. Через вологість вона страждала від нападів ревматизму і їй було важко писати в таких умовах. Тому Блаватська вирішила перебратися в Вюрцбург, місто на півночі Баварії.

Я не хочу жити ні в одному з великих міст Європи. Але мені потрібна тепла і суха кімната, який би холод не стояв на вулиці ... Мені подобається Вюрцбург. Він недалеко від Хайдельберга і Нюрнберга, і всіх тих центрів, в

яких жив один з Вчителів [К. Х.] [737], *адже саме він порадив моєму Вчителю відправити мене сюди. На щастя, я отримала з Росії кілька тисяч франків [за свої твори], та якісь покровителі надіслали мені з Індії суми в 500 і 400 рупій ... Я збираюся орендувати чарівні кімнати, і нехай буде благословен той день, коли я побачу Вас за моїм самоваром ...* [738]

По дорозі Е. П. Блаватська затрималася на один тиждень в Римі і ще тиждень провела в швейцарському містечку Шергеш з Соловйовим і мадам де Морсьє. Приблизно в середині серпня вона прибула в Вюрцбург в супроводі одного лише Баваджі, оскільки доктор Гартман і міс Флінн раніше відокремилися від компанії. Незабаром після цього вона написала Персі Сіннетту:

Що до мене – то я маю намір жити непомітно. Я можу зробити куди більше, залишаючись в тіні, ніж знову ставши відомою у зв'язку з рухом. Дозвольте мені ховатися в невідомих місцях і писати, писати, писати, і вчити всіх, хто захоче вчитися. Якщо вже Вчитель змусив мене жити, дайте мені прожити і померти у відносному спокої. Очевидно, що Він хоче, щоб я продовжувала працювати на благо ТО, оскільки не дав мені укласти контракт з Катковим – завдяки якому в моїй кишені щорічно виявлялося б щонайменше 40 00 франків – за те, щоб я писала виключно для його журналу і газети. Він не дозволив мені підписати цей контракт минулого року в Парижі, коли надійшла пропозиція, і зараз не схвалює його. Він каже, мій час «повинно бути зайняте іншими речами» [739].

Портрет Є. П. Блаватської, виконаний Германом Шміхеном, 1885 р.

Всупереч прагненню Е. П. Блаватської до усамітнення, почали поширюватися чутки про її місцезнаходження. У серпні до неї на кілька тижнів приїхали Соловйов зі своячкою, у вересні її відвідали Франческа Арундейл і Мохіні, приблизно в цей же час у неї гостювала тітка Надя. За ними пішли доктор Гартман, професор Селлін, Артур Гебхард і багато інших.

Президент Теософського товариства в Німеччині, професор Вільям Хюббе-Шляйден, відвідував її п'ять разів. Він був гарний собою і приємний у спілкуванні, тому йому були раді скрізь, де б він не з'являвся. Хюббе-Шляйден був ерудованим вченим і письменником, в молодості вивчав право і політичну економіку і багато подорожував, займаючись географічними дослідженнями. Крім того, він був призначений аташе в німецькому генеральному консульстві в Лондоні.. У 1886 році. він заснував метафізичний журнал «Сфінкс» і випустив 22 томи [740].

Через кілька років після зустрічей з Оленою Петрівною Хюббе-Шляйдена попросили записати свої враження про те, як вона писала «Таємну Доктрину». Нижче наводяться уривки з його записів:

Коли я гостював у неї в жовтні 1885 р... у неї навряд чи знайшлося б більше півдюжини книг... Я бачив, як вона

записує пропозиції, ніби копіюючи їх з якогось джерела, що лежить перед нею, який, тим не менш, залишався невидимий для мене...

Я не раз бачив написи, зроблені знаменитим почерком К. Х. синім олівцем у вигляді виправлень і заміток на її рукописах і книгах, які лежали на столі. В основному я помічав їх вранці, до того, як вона приступала до роботи. Коли ввечері вона віддалялася в свою спальню, я спав в її робочому кабінеті на дивані, який від столу відділяли лише кілька футів. Я добре пам'ятаю своє здивування, коли одного ранку я прокинувся і виявив безліч листів писарів паперу, списаних синім олівцем, які лежали поверх її рукописів на столі. Як ці листи туди потрапили, я не знаю. Але я не бачив їх перед тим, як пішов спати, і впевнений в тому, що ніхто не заходив в кімнату вночі, оскільки у мене чуйний сон.

Повинен зізнатися, що і зараз дотримуюся тієї думки, яка тоді склалася у мене про все це. Я ніколи не судив про цінність або походження продукту розумової діяльності, рунтуючись на способі його виробництва. З цієї причини тоді я залишив свою думку при собі, подумавши: «Почекаю, поки Таємна Доктрина“ буде написана, а потім спокійно її прочитаю; це і буде моєю єдино вірною перевіркою». [741].

П. Блаватська писала статтю «Чи є душа у тварин?», опубліковану в трьох випусках «Теософіста» (з січня по березень 1886 р.) [742]. Хоча католицька церква століттями вчила, що тварини не мають душі, Олена Петрівна розкрила, що святий Павло і отці церкви ранньої епохи стверджували протилежне. Це питання куди більш серйозне, ніж звичайні теологічні суперечки. Коли в більш пізні часи церква відмовила нижчим створінням в душі і безсмертя, християни почали без заздрості совісті змушувати тварин працювати на фермі до знемоги, полювати на них заради спортивного інтересу і ловити їх в капкани для прикраси жіночого одягу. У сучасному технологічному суспільстві курки-несучки сидять під замком в жахливих умовах, а інші тварини стають жертвами нестерпних мук і вмирають жахливою смертю в лабораторіях. 31 грудня 1979. журнал «Нью Йорк Таймс» розкрив річний показник дослідів над тваринами в Сполучених Штатах, який виявився рівним 64 млн, включаючи 400 00 собак, 200 00 кішок і тисячі коней і поні.

У 1982 р. «AV», журнал Американського товариства противників вівісекції, в жовтневому номері нагадав про написаний більше століття тому твір Е. П. Блаватської «Чи є душа у тварин?». Статтю написав професор Ліам Брофі, вчений з Дубліна і постійний автор журналу. Про цю монографії Е. П. Блаватської він говорить наступне:

Це одне з найбільш блискучих ерудицією і переконливих висловлювань на тему душі тварин, в якому використовуються матеріали з Біблії, творів Отців Церкви, священних книг Сходу, схоластичної філософії і сучасної літератури. Олена Блаватська довела, що такі вищі представники християнства, як святий Павло та Іоанн Златоуст, вірили у воскресіння душ тварин.... Вона наводить цитати з декількох текстів св. Павла, які підтверджують, що цей язичницький апостол вірив у загробне життя тварин і стверджував, що люди і тварини в рівній мірі страждають на землі («все створене omnis creatura стінає») у своєму еволюційному русі до мети... Багатьох здивують наведені знаменитим теософом докази того, що Папа Бенедикт XIV вірив у чудові випадки воскресіння тварин і вважав їх настільки ж справжніми, як «воскресіння Христа».

Автор цих рядків посилалася на вищезазначений текст у своїй попередній книзі і відіслала Брофі один примірник у подарунок. На знак вдячності він написав 25 лютого 1985 р.:

Я переконаний в тому, що ця довга академічна стаття Е. П. Блаватської була навіяна згори. Вона виявляє колосальне знання схоластичної філософії, майже неймовірне для людини з таким активним, рухливим способом життя, як у неї.

У русі супротивників вівісекції довгі роки провідну роль грали теософи. Одним з них був лорд Г'ю Доудінг, знаменитий головний маршал авіації, учасник «Битви за Британію» в роки Другої світової війни, який допоміг запобігти вторгненню нацистів в Англію. Полем його битви за права тварин стала навіть палата лордів, де 18 липня 1957 р.. він виголосив промову під назвою «Садистські досліди над тваринами», згодом отримала широкий розголос. На закінчення цієї промови він звернувся до своїх поглядів про реінкарнацію, багато в чому заснованих на теософії:

Я твердо вірю, що безжальні досліди над тваринами аморальні, і в цілому з моральної точки зору неправильно творити зло в ім'я добра – навіть за умови, що людству йдуть на користь страждання, заподіяні тваринам... Я не можу не торкнутися езотеричний аспект цього питання – місце, яке відводиться тваринному царству в загальній картині речей, відповідальність людини перед тваринами і результати, до яких призводить невиконання ним своїх обов'язків... Всі життя єдині, і всі їх прояви, з якими ми стикаємося, сходять за ступенями еволюції. Тварини – наші менші брати і сестри – знаходяться на одній сходах з нами всього декількома ступенями нижче. Важлива частина наших обов'язків – допомагати їм у сходженні, а не уповільнювати розвиток, жорстоко експлуатуючи їх безпорадність.

Фонд гуманних досліджень Лорда Даудінга виділив загальну суму 400 000 доларів, що призначалася десяткам вчених, зайнятих пошуком альтернативних методів проведення експериментів, в яких не задіюються тварини. [743].

Дружина лорда Даудінга, леді Мюріель, теж член Теософського товариства, заснувала широко відомий рух «Краса без жорстокості», метою якого була відмова від тестування косметики на тварин і заборона на щорічний вилов тварин, в процесі якого вони вмирали повільною, болісною смертю. В автобіографії «Красуня, не чудовисько» вона розповідає про свою роботу [744].

У висновку статті, опублікованій в журналі «AV», Ліам Брофі наводить уривок з твору Е. П. Блаватської «Чи є душа у тварин?»: «Коли світ усвідомлює, що тварини такі ж вічні істоти, як і ми, з вівісекцією та іншими тортурами, щодня заподіюються нещасним тваринам, буде покінчено, оскільки уряд буде змушений покласти край цим варварським».

* * *

У Вюрцбурзі Олена Петрівна виявилася аж ніяк не в задовільному становищі. Хоча служниця Луїза і займалася всім господарством, Баваджі погано справлявся з відповідями на кореспонденцію, прислуговуванням гостям, забезпеченням медичної допомоги і тими незліченними обов'язками, які є цілком природними для особистого секретаря і компаньйона.. Робота над «Таємною Доктриною» вимагала максимальної зосередженості і відсутності відволікаючих факторів.

Саме в цей момент на сцені з'явилася графиня Констанція Вахтмейстер. Вона походила з давнього французького роду, її батьком був маркіз де Бурбель.. У 1863 році. вона вийшла заміж за двоюрідного брата, графа Карла Вахтмейстера, який згодом був направлений до Лондона в якості шведського і норвезького міністра при Сент-Джеймському дворі. Пізніше він став міністром закордонних справ, а його дружині король Швеції подарував титул – «Перша леді країни». Після смерті чоловіка в 1871 р. графиня зацікавилася спіритуалізмом, але незабаром в ньому розчарувалася. Прочитавши в 1881 р. «Викриту Ізиду», вона вступила в лондонське Теософське товариство, де в 1884 р. познайомилася з Е. П. Блаватської під час несподіваного приїзду останньої з Парижа [745]. В Анг'єні Блаватська розповіла їй «безліч речей, які, як я думала, відомі тільки мені, і додала, що двох років не пройде, як я вирішу повністю присвятити своє життя теософії. У той час я з певних причин вважала це абсолютно неможливим ...» [746]

Графиня Констанція Вахтмейстер (1839–1910)

Історія взаємин графині і Е. П. Блаватської, викладена на наступних сторінках, взята з її книги «Спогади про Е. П. Блаватської і Таємної Доктрині“», вперше опублікованої в 1893 р.

Покинувши Швецію восени 1885 р. , графиня не збиралася відвідувати Олену Петрівну в Вюрцбурзі. ї пунктом призначення була Італія, де вона мала намір провести всю зиму з друзями. По дорозі до Італії графиня заїхала в Ельберфельд до Гебхардів. Місіс Гебхард попросила її відкласти подорож до Італії і відвідати Олену Петрівну разом з ними, стривожена гнітючим листом про її тяжкі життєві обставини. У листі до Е. П. Блаватська графиня запропонувала провести місяць зі Старої леді, як Олену Петрівну часто називали близькі. Блаватська відповіла ввічливою відмовою, пояснивши, що для гостей у неї немає місця і вона постійно зайнята роботою над «Таємною Доктриною». Коли графиня вже збиралася їхати з Ельберфельда і біля дверей її чекав кеб, прийшла наступна телеграма: «Приїжджайте в Вюрцбург зараз же, ви мені терміново потрібні. Блаватська». По приїзді графині Олена Петрівна сказала: «Повинна принести вибачення за свою дивну поведінку... У мене всього одна спальня, і я подумала, що Ви, будучи аристократкою, не захочете ділити її зі мною... але коли мій лист вже було відправлено, Вчитель сказав мені, що я повинна попросити Вас приїхати».

В результаті замість подорожі до Італії графиня спала в маленькій спальні Олени Петрівни, розділеної великою перегородкою для створення подібності особистого простору. Так почалися відносини, які тривали кілька років, і, за винятком однієї-двох поїздок графині у справах, дві жінки прожили в одному будинку до самої смерті Е. П. Блаватської.

Ось як графиня описувала обставини, за яких була написана «Таємна Доктрина»:

Убогість похідної бібліотеки Е. П. Б. була обставиною, яка більш, ніж будь-яке інше, привертало мою увагу і

викликало здивування, коли я стала допомагати пані Блаватській в якості переписувача, і, таким чином, отримала деяке уявлення про її роботу над «Таємною Доктриною». її рукописи були до країв переповнені посиланнями, цитатами, вказівками на масу рідкісних і маловідомих робіт самого різного роду...

Незабаром після мого приїзду в Вюрцбург вона запитала мене, чи не знаю я кого-небудь, хто міг би виконати її доручення в Бодліанській Бібліотеці. Так сталося, що у мене дійсно було кого про це попросити, і, таким чином, мій друг перевірив уривок, який Є.П.Б. бачила в астральному світлі. Виявилося, що назва книги, глава, сторінки і були точно...

Одного разу мені було доручено досить важке завдання, а саме, перевірити уривок, взятий з рукопису у Ватикані.. Познайомившись з одним паном, у якого у Ватикані був родич, мені з деякими труднощами вдалося перевірити цей уривок. Два слова були написані неправильно, але все інше виявилося вірно, і, що дивно, мені сказали, що ті два слова забруднилися і їх було складно розібрати.

Це тільки два випадки серед безлічі інших. І якщо тільки Е. П. Б. хотіла отримати точну інформацію по темі, що переважала на той момент в її праці, вона так чи інакше її отримувала: з листування з другом, який знаходився десь далеко, або з газети або журналу, або ж під час читання якої-небудь книги; і це відбувалося з частотою і відповідністю, далеко виходять за рамки простого збігу. Вона, однак, воліла використовувати, наскільки можливо, звичайні, а не надприродні засоби, щоб не виснажувати свої сили без необхідності. [747].

Йшли дні, відвідувачі прибували і йшли, і графиня почала розуміти, що «з усіма вона була різна». Вона пояснює:

Я ніколи не бачила, щоб Блаватська обходилася однаково з двома людьми. Вона моментально розпізнавала слабкі сторони характеру кожної людини, і мені було цікаво спостерігати за тим, якими незвичайними способами вона відчувала людей. Ті, хто щодня спілкувався з нею, з часом все краще дізнавалися власне «Я» і духовно росли над собою, якщо сприймали практичну сторону її навчання. Однак багато хто знаходив процес навчання малоприємним, так як зіткнення віч-на-віч зі своїми слабкостями нікому не доставляє задоволення.. Тому багато відвернулися від неї, але ті, хто зміг витримати випробування і залишився вірний їй, змогли побачити в собі внутрішній розвиток, який і веде до окультизму.

Про те, як цей спосіб спрацював в її випадку, Вахтмейстер розповідає наступне:

Коли я вперше прийшла до неї, я була земною жінкою, чарівною долі. Завдяки політичному статусу чоловіка я займала відоме становище в суспільстві; тому минуло багато часу, перш ніж я усвідомила порожнечу того, що я до тих пір вважала найбажанішим у житті, і знадобилося довге навчання і багато напружених битв з самою собою, перш ніж я подолала в собі задоволеність, породжену, без сумніву, пусткою життям, зручністю і високим становищем. Дуже багато повинно було бути «виколочено» з мене, якщо говорити словами самої Е. П. Б [748].

До кінця грудня 1885 р. (на той момент графиня прожила з Є. П. Блаватською не більше місяця) був опублікований звіт Ходжсона. [749]. Вони очікували побачити безсторонній звіт, але насправді він виявився просто нищівним: дві сотні сторінок «свідчень» «фальшивих» феноменів. «Ідіть, перш ніж Вас заплямує моя ганьба, – сказала графині Олена Петрівна. – Ви не можете залишитися тут з погубленою жінкою, зневаженою всім світом, на яку скрізь вказують як мохару» [750].

«Одна є втіха, – написала Е. П. Блаватська теософу з Америки, – весь тягар впаде на мене, оскільки Вчителі створені з міфів. Тим краще. х імена і без того занадто довго і багато осквернювали» [751].

6 січня 1886. , через кілька днів після того, як Блаватська отримала звіт ОПІ, прийшов лист від Хюббе-Шляйдена. Його вкрай занепокоїла заява Ходжсона про те, що деякі вирази з листів К. Х. дослівно повторювалися в записках Е. П. Блаватської – це мало на увазі, що саме вона є автором всіх листів. Дивним чином – як Блаватська написала Сіннетту в той же самий день – минулої ночі вона побачила уві сні сцену з її минулого в Тибеті, коли К. Х. щодня навчав її англійської. У той ранок, коли вона отримала лист від знаменитого лікаря, їй відразу відкрилося значення сну. У тому, що деякі з її виразів в точності повторювали слова К. Х. , не було нічого дивного, він навчив її цим виразам! [752].

Незабаром Хюббе-Шляйден відвідав Е. П. Блаватську в Вюрцбурзі. Після від'їзду він був вкрай здивований, виявивши в своїй копії звіту Ходжсона наступні свідчення, отримані «осадженням»:

Якщо це може принести користь доктору Хюббе-Шляйдену – в чому я сумніваюся – я, смиренний нижчепідписаний Факір, підтверджую, що «Таємна Доктрина» була продиктована Упасике [Е. П. Блаватської] частково мною і частково моїм Братом К. Х.

М

Цікаво, чи гідна моя записка займати місце на документі, складеному Ходжсоном, і яку характерну рису почерку Е. П. Блаватської в ній виявлять? Мета справжньої записки – переконати лікаря в тому, що, «чим більше доказів наводять, тим менше їм вірять». Нехай піде моїй пораді і не публікує ці два документи. Лише в ім'я його задоволення нижчепідписаний щасливий запевнити його в тому, що «Таємна Доктрина», коли робота над нею підійде до кінця, буде твором трьох авторів – М, Упасики і покірного слуги доктора.

К. Х [753].

Сім років по тому ці свідчення були опубліковані в журналі «Шлях» (квітень, 1893 р.).

Вахтмейстер згадує про те, що сталося після появи звіту Ходжсона:

Здавалося, Товариство отримало смертельний удар; день за днем приходили заяви про відставку від тих, хто досі вважався світилом Товариства, і образливі листи від чоловіків і жінок, які до теперішнього часу носили маску дружелюбності.

Решта членів ТО були в тій чи іншій мірі паралізовані страхом, і все, що вони робили, це намагалися бути якомога тихіше і непомітніше, щоб в них не полетіли грудки бруду. Але кілька яскравих зірок продовжували сяяти в темряві: це були діаманти з числа друзів, які залишалися вірними і відданими, незважаючи ні на що, і

саме їх співчуття і любов Петровне підтримували [754].

Одним з цих друзів був Вільям К. Джадж, який написав Е. П. Блаватської з Нью-Йорка п'ятого лютого щодо звіту ОПІ наступне:

Отже, вони опублікували про Вас звіт. Ви труп. Ви знищені, Ви не більше ніж вигадниця Махатм. Але разом з тим вони похвалили Вас, оскільки Ви навічно залишитеся головною, найцікавішою, великою, незбагненною і майстерною обманщицею, і творцем великого руху, яка коли-небудь з'являлася і ставала для своєї епохи прокляттям або благословенням. Сам Каліостро не удостоювався такої честі! Що ж, честі Ви заслуговуєте; я тільки бажав би, щоб до неї не домішувалися така мерзенна брехня і нісенітниця, які Вам приписують...

Перш, ніж Ви отримаєте цей лист, я відправлю повідомлення в бостонський «Індекс», який передрукував звіт. Ви, повинно бути помітили, що Ходжсон жодним чином мене не згадав. А тим часом я є важливим фактором. Я був там. Я все вивчив, нічого не упустивши, і запевняю, що за вівтарем не було отвору. Що стосується листів від ∴ , Вам відомо, що в багатьох отриманих мною від нього листах почерк дуже схожий на мій власний. Як вони пояснять це? Я обманював сам себе? І так далі.

Ви можете на мене покластися, я зроблю все необхідне, щоб допомогти Вам. Як Ви пам'ятаєте, я був з Вами в Анг'єні в день одного з феноменів. Вони не застали ті часи, коли я отримував листи від листоноші з посланнями Махатм всередині...

Але люди тут не засмучені звітом. Вони бачать істину, що лежить в основі нашого руху, і не так фанатично вірять звіту і офіційним джерелам, як в інших місцях... У Бостоні і Цинциннаті не перестає зростати інтерес. Вони вражені тим, що я повернувся з Індії, не втративши віру в Вас, і захищаю те, що інші називають шахрайством [755] .

Якою рідкістю для Є. П. Блаватської в цей час були слова підтримки, випливає з листа графині Сіннетту від 18 лютого, в яке вона вклала послання Джаджу:

З ранковою поштою Вам, як завжди, принесли які-небудь огидні листи, але, хвала Небесам, нарешті я можу відправити Вам гарний лист, який благотворно подіяло на серці Старої леді після всіх кинутих в неї каменів і бруду. Містер Джадж ось уже десять років знайомий з її феноменами, але він не став кричати «ОБМАН», як Баваджі. Мадам Б. хоче, щоб Ви прочитали цей лист йому і Мохіні [756] .

У той час Баваджі і Мохіні жили в Лондоні і були в числі тих, хто відвернувся від Е. П. Блаватської в цей період.

Як зазначає Вахтмейстер, «немає нічого дивного в тому, що робота над Таємною Доктриною“ припинилася в ці непогодні дні», а коли, нарешті, вона відновилася, письменниці було складно досягти настільки потрібної відчуженості і спокою розуму. Вона продовжує:

Е. П. Б. сказала мені одного вечора: «Ви не можете собі уявити, що означає відчувати безліч ворожих думок і потоків, спрямованих проти вас; це схоже на уколи тисячі голок, і мені доводиться постійно споруджувати навколо себе захисну стіну». Я запитала її, чи знала вона, від кого виходили ці недружні думки, і вона відповіла: «Так, на жаль, знаю, і я завжди намагаюся закрити очі, щоб не бачити і не знати»; і щоб довести мені, що це дійсно так, вона розповіла мені про листи, які вже були написані, цитуючи уривки з них. Через день або два ми отримали їх, і я змогла переконатися в правильності процитованих з них уривків.

Одного разу, увійшовши в кабінет до Е. П. Б. , я побачила, що всю підлогу всипано списаними аркушами рукопису. Я запитала про причину такого безладу, і вона відповіла: «Не дивуйтеся, я дванадцять разів намагалася написати одну сторінку правильно, і кожен раз Учитель говорив, що це невірно. Я думаю, що зійду з розуму, переписуючи її так багато разів; але залиште мене одну; я не зупинюся, поки не підкорю її, навіть якщо мені доведеться витратити на це всю ніч».

Я принесла чашку кави, щоб підбадьорити і підтримати її, і потім залишила її продовжувати своє виснажливе заняття. Через годину я почула її голос, що звав мене, і, увійшовши, виявила, що уривок нарешті був дописаний. Це коштувало їй неймовірної праці, а результати в той час були малозначними і невизначеними.

Вона відкинулася в кріслі, насолоджуючись сигаретою і відпочинком після напруженої праці, а я сблокотилася на ручку її величезного крісла і запитала, як так трапляється, що вона допускає помилки в тих записах, що їй дають. Вона відповіла: «Чи бачите, те, що я роблю, виглядає наступним чином. Я створюю перед собою в повітрі щось, що я зможу позначити тільки як вид вакууму, і фіксую свій погляд і свою волю на ньому, і незабаром сцена за сценою проходять переді мною, як послідовні картини діорами, або, якщо мені потрібне посилання або інформація з якої-небудь книги, я напружено зосереджую свій розум, і переді мною з'являється астральний двійник цієї книги, з якого я беру те, що мені потрібно. Чим більше мій розум вільний від розсіяності і образ, чим більшою силою і зосередженістю він володіє, тим легше мені зробити це; але сьогодні через хвилювань, перенесених мною через отриманого листа від Х. , я не могла як слід сконцентруватися, і кожна моя спроба процитувати уривки закінчувалася невдачею.Вчитель каже, що тепер все правильно, так що підемо пити чай». [757] .

Чаювання о сьомій годині означало кінець робочого дня. Після цього, як згадує графиня:

Ми проводили приємний вечір разом. Зручно всевшись у своєму великому кріслі, Е. П. Б. часто розкладала пасьянс, який, як вона говорила, давав відпочинок розуму. Здавалося, що механічний процес розкладання карт дозволяв її думкам звільнитися від тиску напруженої праці, яку вона відчувала під час денної роботи. Вечорами вона ніколи не говорила про теософію. Розумові зусилля протягом дня давалися їй настільки важко, що вона понад усе потребувала відпочинку, і тому я діставала, скільки могла, журналів і газет і читала з них статті і уривки, які, як я вважала, могли зацікавити або розважити її. О дев'ятій годині вона прямувала в ліжко, де обкладалася російськими газетами, читаючи їх до глибокої ночі. [758] .

Складно уявити собі Олену Петрівну в хвилини спокою і розслабленості, оскільки фотографії відображають

виключно серйозну сторону її натури. [759]. У подібні моменти, за словами графині, «таке веселе дитинство наскрізало в ній, і вигляд її іскрився духом радісної веселощів, відкриваючи в ній таку чарівність, якої я не бачила ні в одній людині» [760]. Так само фотографії не відображають і тих рис її характеру, які помітив Уолтер Олд:

Вона була чарівною співрозмовницею і неймовірно приваблювала своєю безпосередністю. По правді кажучи, я чув, що найкрасивіші жінки Англії блякли і губилися в присутності цієї видатної персони... Вона сміялася з заспокоєнням дитини, широко відкриваючи очі і рот. Я в житті не бачив жінку в зрілих роках, яка сміялася б так по-дитячому невимушено, як вона [761].

Розділ 2
«Яго Теософії»

Розповідь про життя в Вюрцбурзі не можна назвати повним без опису візитів Соловйова, що відбулися в серпні і вересні 1885 р., і подій, що передують його появі на сцені.

П. Блаватської в Парижі навесні 1884 р. Через кілька тижнів вона написала одному зі своїх знайомих:

До Вас приходив один незнайомий вам пан, широко відомий в Росії. Він мій друг і товариш в теософії. Його ім'я Всеволод Сергійович Соловйов, і він автор безлічі історичних романів. Він справжній теософ – не просто член Теософського суспільства. А я бачу величезну різницю між цими поняттями [762].

П. Блаватська назвала його «Яго Теософії», зрозуміло, з відсиланням до негідника з трагедії Шекспіра, чия брехня змусила Отелло задушити свою прекрасну, невинну дружину Дездемону і звела з розуму всіх героїв драми, які стояли на його шляху.

Соловйов вперше виклав свою версію взаємин з Оленою Петрівною в серії статей, опублікованих в газеті «Російський вісник». Роком пізніше ці статті були об'єднані в одну книгу. У 1895 р. на замовлення Товариства психічних досліджень в Лондоні був випущений переклад цієї книги під заголовком «Сучасна жриця Ізіди» [763] І хоча з тих самих пір цей переклад став основним джерелом відомостей про життя Е. П. Блаватської для критиків, її біографам належить перевірити правдивість цих відомостей.

У вступній статті професор Сіджвік пояснює, чому ОПІ спонсорувало цю книгу. За його словами, спершу в Вишукуваннях Товариства планувалося опублікувати лише деяку частину, присвячену психічним дослідженням. Але потім, продовжує він:

Поміркувавши, ми дійшли висновку, що бажано зробити значну частину захоплюючої розповіді пана Соловйова доступною для англомовних читачів.. Адже тих, хто жадає дізнатися щось про мадам Блаватської, навряд чи зацікавлять чергові докази її шарлатанства – їх вже досить обговорили і засудили – швидше їм буде цікаво почути пояснення видатного успіху її обману; образний опис суперечливих якостей жіночої натури – її лукава податливість і нерозважлива зухвалість, інтелектуальне завзяття і життєва стійкість, її щире дружелюбність, ласкавість і (за певних обставин) переконливий пафос – допомогло б краще її зрозуміти. І ніхто інший не зміг би так тонко вловити ці риси, як її співвітчизник. Не мені судити, як довго протримається Теософське суспільство; але навіть якщо воно згасне в наступному році, його 20-річне існування стане цікавим феноменом в історії європейського соціуму XIX століття. ; і навряд чи коли-небудь буде написана книга, яка більшою мірою проливає світло на його виникнення, ніж «Сучасна жриця Ізіди».

Оскільки Сіджвік вважав книгу Соловйова винятковою через те, що останній був співвітчизником Є. П. Блаватської, то видається цікавим, як двоє інших росіян сприймали цю книгу і головного її персонажа, Олену Блаватську.

Один з них – відомий математик П. Д. Успенський, найближчий учень Гурджієва. Ось цитата з його книги «Четвертий вимір», опублікованої в Росії в 1918 р.:

«Викриття», кілька разів з'являлися з приводу Е. П. Блаватської, схожі на викриття горобців, які прилетіли клювати виноград, написаний художником, і потім почали кричати, що їх обдурили, що виноград їсти не можна, що це шарлатанство і т.д. п. Книжка Всеволода Соловйова «Сучасна жриця Ізіди», з якої багато хто дізнався про Е. П. Блаватської, сповнена дрібної, не зовсім зрозумілої для читача злоби, і вся складається з розшукового опису підглядань, підглядань, випрошувань у прислуги, і, взагалі, дрібниць, дрібниць і дрібниць, які читач перевірити не може. А *Головне* П. Блаватської, її життя і її ідеї, точно зовсім не існують для автора.

Е. П. Блаватська була незвичайна особистість, описати яку у всій її повноті і вигинах міг би тільки великий художник... Що б не говорили і що б не писали про теософічний рух, воно безсумнівно має значні позитивні сторони. Так, воно об'єднало і вивело на світ шукання, що були раніше розрізненими і не відали один про одного... Крім того, в теософічному русі, безперечно, багато сміливого. Воно змушує людей вибиратися з матеріалістичних тупиків, бачити, що життя ширше і об'ємніше, ніж люди думали. воно дає дуже багато нових слів і понять, змушує глибше замислюватися про «вічні питання», про таємниці смерті, про загадки буття, не дозволяє відходити від них, тримає на них; вимагає від людини, щоб він жив у Вічному, не задовольнявся тимчасовим... Не можна не погодитися з цими сміливими ідеями [764].

Інший росіянин, про якого йде мова, Віктор Буренін, відомий скептик і публіцист 1890-х рр. Його відгук про статті Соловйова в «Російському віснику», з якого взято наступний уривок, з'явився в петербурзькій газеті «Новое время» 30 грудня 1892 р.:

У сучасній російській літературі є два Соловйова. Володимир Соловйов, «філософ», і Всеволод Соловйов, «брат філософа». Самі слова «брат філософа» припускають, що Всеволод Соловйов не має власного літературного імені,

або що, принаймні, це ім'я не найвідоміше. Проте цей автор працює приблизно стільки ж років, скільки і його брат, філософ, тобто, якщо я не помиляюся, близько 20 років, і, варто зауважити, працює не покладаючи рук. Всеволод Соловйов, як відомо, наклепав безліч історичних романів, в яких зобразив звичаї і побут в Росії в усі часи.

Літературне обдарування покійної мадам Блаватської не можна назвати пересічним, що не раз доведено її статтями під псевдонімом Радда-Бай в «Російському віснику» під редакцією Каткова; статті ці, на мою думку, були в сотню разів цікавішими і талановитішими всіх псевдоісторичних романів Всеволода Соловйова і всіх його фантастичних і нефантастичних творів. [765].

Цілком ймовірно, я всього лише жертва помилкового враження, однак, читаючи одкровення Соловйова [«Сучасну жрицю»], я нерідко приходив до наступного висновку: або Всеволод Соловйов не цілком точний у своїй розповіді про стосунки з пані Блаватською, злегка спотворює факти і в цілому, кажучи словами однієї комедії, «охоче прикидає», або під час свого знайомства з жрицею Ізіди він – як би це сказати поввічливіше – був не цілком здоровий. Нехай розсудить читач.

Далі йдуть вирізки з листів від Соловйова до Є. П. Блаватської, про існування яких він, мабуть, забув, і які ясно демонструють неправдоподібність його історії. Копії цих листів Буренін отримав від сестри Олени Петрівни, Віри Желіховської, яка опублікувала їх у відповідь на звинувачення Соловйова.

Отже, звернемося до «Сучасної жриці Ізіди». Якщо Соловйов сподівався написати працю, яка залишиться в історії як точне відображення його відносин з Е. П. Блаватською та іншими теософами, він навряд чи міг почати його менш вдало.

Він розповідає про життя в Парижі в травні 1884 р. , де він, серед усього іншого, захоплювався містичною та окультною літературою. Згадавши цікаві оповідання Радди-Бай (Е. П. Блаватської) в «Російському віснику», він зібрався було шукати її в Індії, де вона в той час мешкала. Але тут його друг показав йому газету «Матен», де говорилося, що кілька днів тому Блаватська прибула з Ніцци і зупинилася в будинку на рю Нотр-Дам-де-Шан, і тепер там товпляться відвідувачі в надії побачити її.. Соловйов неодноразово нагадує читачам про те, що цю замітку замовила сама Е. П. Блаватська, щоб привернути увагу до своєї появи в Парижі, але її хитрість не спрацювала, оскільки, коли він відвідав її, ніякого натовпу біля дверей не було. [766].

Багато з фактів, наведених Соловйовим, виявилися фікцією. По-перше, Блаватська приїхала в Париж зовсім не в травні, а набагато раніше, 28 березня. По-друге, їй не було потреби платити за замітки: першого квітня «Раппель» присвятила теософам три колонки, другого квітня її прикладу наслідувала газета «Тан», а 21-го – «Матен». Шостого травня у Олени Петрівни взяв інтерв'ю репортер «Жиля Блаза», а 11 травня паризький кореспондент «Лондон Уорлд» висвітлював прийом у герцогині де Помар. [767]Олена Петрівна аж ніяк не вітала підвищеної уваги до своєї персони; вона приїхала в Європу за наполяганням своїх лікарів і відчайдушно потребувала відпочинку.

За словами Соловйова, на рю Нотр-Дам-де-Шан Е. П. Блаватська орендувала кімнати в обшарпаному будинку, який знаходився в бідному районі. Насправді ж апартаменти були люб'язно надані герцогинею де Помар почесним гостям на весь час перебування в Парижі. Стало бути, вони навряд чи відповідали цьому опису.

На самому верху «темно-темної драбини» Соловйова зустріла затрапезна фігура в східному тюрбані, яка проводила його в «крихітну, темну приймальню». Це був Бабула, слуга Блаватської. Пізніше Соловйов описує його як неохайну людину з «потворною, плутаною фізіономією», «співаючи його» [768]. Тим часом герцогиня де Помар була надзвичайно задоволена і горда, коли під час її поїздок по Парижу Бабула сидів поруч з кучером. В Енг'єні графиня д'Адемар попросила його прислужувати гостям, а Франческа Арундейл, згадуючи про те, як Олена Петрівна гостювала у неї в Лондоні кількома місяцями пізніше, пише: «Серед прибулих був один примітний індус, а саме Бабула, слуга Олени Петрівни; У своєму мальовничому тюрбані і білому одязі він був свого роду сенсацією в Кресенті. і після обіду, коли подавали чай, на столі блищав самовар Е. П. Блаватської, а Бабула підносив гостям чашки з чаєм і тістечка, наш будинок був найоригінальнішим у всіх околицях Лондона». [769].

Як ви пам'ятаєте, в цей час Джадж перебував з Блаватської в Парижі, до того як виїхав до Індії. Літературний критик Беатріс Хастінгс, автор книги «Обман Соловйова», здивувалася тому, що Соловйов про нього не згадав [770]Як виявилося, Соловйов писав про Джаджу, проте Волтер Ліф вважав за необхідне вирізати це з перекладу.

Соловйов згадує про те, як одного разу, коли він був у Е. П. Блаватської, «в двері подзвонили, і увійшов джентльмен – однак, від джентльмена в ньому не було рішуче нічого. Чоловік середнього віку з рудуватим волоссям, погано одягнений, з нескладною фігурою і неприємним, відштовхує обличчям – він справив [771]. Е. П. Блаватська представила Соловйову містера Джаджа, а потім запитала його в особистій бесіді, що він думає про Джаджу. «Не хотів би я залишитися з ним наодинці в безлюдному місці», – відповів він. Соловйов приписує Олені Петрівні наступні слова:

На його рахунку, ймовірно, не один серйозний злочин, і все ж з того часу, як він став теософом, він повністю змінився, тепер він святий.

– Тоді чому у нього таке відштовхуюче обличчя? – нібито запитав Соловйов.

– З цілком зрозумілих причин, все його життя залишила відбиток на його образі. Обличчя – це дзеркало душі, і це не просто приказка, а реальність. Зрозуміло, йому буде потрібно багато часу, щоб стерти це прокляття зі свого обличчя!

Чи можливо, щоб Е. П. Блаватська дійсно сказала таке? Не варто забувати про те, що Джаджу було всього 24 роки, коли він став теософом.

Він прибув з Ірландії 13-річним підлітком, старанно працював клерком, вивчав право і у віці 21 був прийнятий в колегію адвокатів. На момент зустрічі з Соловйовим йому 33 роки [772].

Вільям К. Джадж, Лондон, 1891 р.

Американський архітектор Клод Брегдон в «Епізодах незаписаної історії» згадує про «харизматичність» цього «привабливого американця ірландського походження», а відомий ірландський письменник Джордж Рассел (писав під псевдонімом) в листі до Керрі Реа відгукувався про Джаджу як про «наймудрішого і найприємнішого з коли-небудь зустрінутих мною людей… До нього я відчуваю більше поваги, ніж до будь-якої іншої людини». [773].

Як справедливо зазначило ОПІ, в Росії було опубліковано багато творів Соловйова, але на англійську мову переклали лише один – «Сучасну жрицю Ізіди». Професор Сіджвік виявився правий, книга і справді була захоплюючою!

У Парижі Соловйов познайомився з сестрою Е. П. Блаватською, Вірою, і між ними зав'язалася дружба, якій судилося тривати кілька років. Вони написали один одному незліченну кількість листів. Мабуть, працюючи над «Сучасною жрицею», Соловйов забув про це листування, яке закінчилося більше шести років тому. Віра зберегла всі його листи, а також деякі з листів, адресованих Олені Петрівні, які сестра сама їй передала.. Крім того, після смерті Блаватської Вірі надіслали з Адьяра іншу частину листування. Коли в 1892 році. «Російський вісник» опублікував статті Соловйова про її сестру, Віра написала довгу відповідь. Жодне видання не хотіло його публікувати, хоча вона була відомою письменницею, тому в 1893 р. вона самостійно випустила буклет під заголовком «Е. П. Блаватська і сучасний жрець істини».

При публікації статей у формі книги Соловйов вже не міг ігнорувати Верін буклет. Він включив уривки з нього в «Додаток А», а в «Додатку Б» дав свою відповідь. Проте він опустив листи, які найбільше його компрометували, як і інші важливі відомості.. З'ясувалося це, коли Катерина Юнг повністю переклала буклет на англійську. Переклад налічує 110 сторінок друкованого тексту, і це при тому, що в ньому відсутні важливі відомості, отримані від інших родичів Е. П. Блаватська.

Тут слід коротко розповісти про ставлення Соловйова до теософії і Е. П. Блаватська. На самому початку книги він заявляє, що ставився до її роду діяльності з недовірою. За його словами, коли вона заговорила про свого Вчителя, він «відразу відчув якусь ледь вловиму фальш».. Він зізнається, що був абсолютно розчарований в ній, хоча його вразили її незвичайні очі. Незабаром після цього він вступив в Теософське товариство, проте посвята здалося йому «дурним жартом, який залишив після себе почуття сорому і навіть відрази... Мені відразу захотілося вийти на свіже повітря». [774].

А тепер порівняємо цю заяву з листами Соловйова до Е. П. Блаватської, Віри, а також з листами самої Олени Петрівни до причетних осіб.

«Я лише недавно приїхала в Лондон, – писала Олена Петрівна Надії, – але вже отримала два жалюгідних листи від Соловйова. Він просить лише, щоб я любила його і не забувала. Каже, що ніколи не любив нікого, крім членів своєї сім'ї, так, як любить мене, нещасну стару» [775].

Прочитавши «Ізиду» в перекладі французькою, Соловйов пише Вірі 19 липня 1884 р.): «Я ознайомився з другою частиною Викритої Ізиди“ і тепер повністю переконаний в її незвичайному даруванні». За словами Віри,

він часто говорив їй, що після того дива, яке її сестра здійснила, написавши цю книгу, не варто і говорити про інших її «чудесах». [776].

Соловйов провів тиждень в Ельберфельді. Після повернення в Париж він отримав довгий лист від Е. П. Блаватської, в кінці якого помітив приписку від К. Х., «зроблену, як зазвичай, синім олівцем». І лист, і послання К. Х. він процитував в «Сучасній жриці». У наступному коментарі письменник повною мірою розкриває свій драматичний талант:

Мене так обурила «астральна приписка» Кут-Хумі, що першою моєю думкою було попросити пані Блаватську назавжди забути про моє існування. Однак, послідувавши цьому імпульсу, я б неодмінно розкаявся; в той же день у мадам де Морсьє я зустрів найбільш переконаних і чесних з французьких теософів; і вони, всупереч всій очевидності цього обману, в Куту визнали «най».

Абсолютна сліпота з боку людей, раціональних у всьому, крім питання непогрішимості «Мадам», нарешті змусила мене дотримуватися мого початкового плану. Я мав намір, що б не трапилося, зібрати стільки доказів всіх цих обманів, щоб їх вистачило не тільки мені, але і всім цим сліпим простофілям. З того моменту я заборонив собі відчувати мимовільне співчуття і жалість, які все ще притягували мене до Олени Петрівни. Надалі я бачив в ній в першу чергу Мадам Блаватську, злодійку душ, яка намагалася вкрасти і мою душу. Вона водила мене за ніс під личиною дружби і відданості; вона намагалася заплутати і використовувати мене; і тому мої руки були розв'язані [777].

Як непостійна людська пам'ять! Нижче наводиться початок листа Соловйова до Е. П. Блаватської у відповідь на той самий лист з приписко К. Х.:

Люба Олена Петрівна,

Я тільки що отримав Ваш лист. Хочете вірте, хочете ні, я не здивувався ні йому, ні навіть приписці Кут-Хумі. З ним я зроблю сенсацію через мадам де Морсьє ...

Коли Е. П. Блаватська отримала перші новини про скандал з Куломбами і вирішила негайно відправитися з Ельберфельда в Індію, Соловйов писав Вірі (30 жовтня): «Завтра Е. П. відбуває в Ліверпуль, потім попрямує в Єгипет і Індію. Те, що вона все ще жива і, більше того, здатна подорожувати на такі відстані і в такий час, чи неймовірним року *черговим доказом існування Махатм* !..» [778].

Далі ми переходимо до періоду, коли Блаватська вже повернулася до Європи. У «Сучасній жриці» Соловйов стверджує, що в Вюрцбурзі він незабаром витягнув у Олени Петрівни визнання в багаторічній шахрайській діяльності. Олькотт був її спільником, так само як Дамодар, Мохіні і навіть Субба Роу! Критики Е. П. Блаватської особливо часто використовують наступну цитату, яка з'явилася в «Ньюсуїк» 24 листопада 1975 р. з нагоди 100-річчя з дня заснування Теософського товариства в Нью-Йорку:

Якби ви знали, які леви і орли в усіх країнах світу під мою свистульку перетворювалися на ослів, і, варто було мені засвистіти, слухняно плескали мені в такт своїми величезними вухами!

Поза себе від огиди – пише Соловйов – він покинув Вюрцбург ранньої осені. Він присягнувся більше не мати ніяких справ з Е. П. Блаватської і більше не писати їй. І додає: «Я продовжував отримувати листи від мадам Блаватської, спочатку в Парижі, потім в Санкт-Петербурзі. Вона ніяк не хотіла визнати, що з нашими відносинами покінче» [779].

«Назавжди» тривало всього три-чотири тижні. 8 жовтня 1885 р. Соловйов написав Олені Петрівні з Парижа:

Люба Олена Петрівна,

...Я подружився з мадам [Джульєтт] Adam, багато говорив їй про вас, дуже зацікавив її, і вона оголосила мені, що її Revue відкрита не тільки для теософії, але і для захисту особисто вас, якщо знадобиться ...

Сьогодні я провів ранок у Ріше [780] і знову-таки багато говорив про вас, з нагоди Майерса і Психічного суспільства. Я позитивно можу сказати, що переконав Ріше в дійсності вашої психічної сили і феноменів, що виходять від вас. Він поставив мені категорично три питання. На перші два я відповів ствердно; щодо третього сказав, що буду в змозі відповісти ствердно, без всяких збентежень, через два або три місяці. Але я не сумніваюся, що відповім ствердно, і тоді, побачите, буде такий тріумф, від якого похеряться всі психісти! .

Відданий Вам сердечно,

Вс. Соловйов [781].

У передмові до книги Соловйова Волтер Ліф зізнався, що попередній лист примусив його серйозно задуматися:

Наскільки я можу судити, воно свідчить про невідповідності в оповіданнях пана Соловйова; з листа випливає, що він неправильно відобразив свій ментальний стан, в якому перебував після розмови в Вюрцбурзі. Зізнаюся, мені не здається правдоподібним його пояснення, нібито весь цей лист був лише насмішкою. З урахуванням обставин навіть «глузливий тон» вимагає роз'яснень [782].

Той факт, що лист від 8 жовтня не був жартом, дивним чином підтвердився в «Сучасній жриці», де Соловйов зовсім з іншого приводу наводить цитату з листа французькою від Шарля Ріше. У листі йдеться:

При зустрічі зі мною Ви сказали мені: «Не поспішайте судити; вона показувала мені дивовижні речі, я не можу назвати свою думку остаточним, але думаю, вона неймовірна жінка, наділена винятковою силою. Зачекайте, і я дам Вам більш повне пояснення» [783].

Стало бути, абсолютно очевидно, що в якийсь момент Соловйов ополчився проти Олени Петрівни. Але що було

цьому причиною?

Як випливає з листа від восьмого жовтня, він очікував, що в найближчі місяці станеться якась подія, яка виявиться настільки тріумфальною, що «всіх психістів [членів ОПІ] зітре в порошок».. У цьому листі він хвалиться перед Е. П. Блаватської своєю значимістю, тим, що він може змусити важливих людей зацікавитися нею. Він ніби говорить їй, що, коли скоро він так багато робить для неї, вона повинна відплатити йому і зробити що-небудь і для нього. Чого ж він хотів? Що змусило його переслідувати її і тижнями перебувати поруч з нею у Вюрцбурзі?

У липні 1885 р. Е. П. Блаватська написала Вірі: «Я подорожую з [Соловйовим] по Швейцарії. Зрозуміти не можу, чому він так до мене прив'язаний. По правді кажучи, я нічим не можу йому допомогти. Навряд чи мені вдасться сприяти здійсненню його надій. Бідняга, мені так шкода його». Цей лист було опубліковано в журналі «Шлях» (липень 1895 р.) з припискою редактора, який стверджує, що Соловйов «став її найлютішим ворогом, оскільки всі його благання зробити його чола були рішуче відкинуті».

У своєму буклеті з приводу солов'ївської «Сучасної жриці» Віра пише:

У моїх щоденниках знаходжу, що ніхто так часто і наполегливо не домагався «секретних аудієнцій» у моєї сестри, як він, пан Соловйов, а він про них і зовсім не поминає! . Ми, близькі Е. П. Блаватської, прекрасно знали не тільки сутність цих розмов, але і всі їх подробиці, і від неї, і від нього самого почасти, тому що зі мною, в хвилини захоплень розмовами до душі, він іноді бував відвертий і правдивий. Він облягав її проханнями поділитися з ним своїми знаннями власне демонстративних феноменів; йому страх як було бажано повернутися в Росію прообразом його «магічного князя» в романі «Волхви».

Олена говорила нам: «Просто не знаю, що робити з Соловйовим! Не дає спокою, благаючи навчити його феноменам, – та хіба можливо цьому відразу взяти, та й вивчити?! Як це ви цю музику з повітря викликаєте?“ Як же я йому це розповім?. . Ось, кажу, як бачите: махну рукою по повітрю – акорди звідти і відгукуються ... Що ж мені більше йому розповідати? Нехай пройде через все те, що я пройшла, живучи в Індії, – може і досягне! А так, тільки у мене час віднімає і сам його марно витрачає »...

Інший раз пам'ятаю, Е.П. [Олена Петрівна] навіть розсердилася і сказала нам, коли Соловйов поїхав: «Дивовижна людина! Дорікає мене, що я Олькотта навчила – а його не хочу навчити! Я нічому Олькотта вчити і не думала, а сам він тільки магнетизер природжений і духовидець ...».

Що полковник дійсно був дуже сильний магнетизер і багатьох вилікував на наших очах, це вірно. Мене, в тому числі, від застарілого ревматизму; та й самого м. Соловйова, за його запевненнями того часу [784].

За чутками, в Індії він вилікував сотні місцевих жителів. [785].

Після того як Соловйов покинув Вюрцбург, Е. П. Блаватська, за його словами, закидала його листами. Мабуть, насправді він не отримав від неї жодного листа і зрозумів, що вона виявилася нітрохи не вражена листом від восьмого жовтня.

Тоді Соловйов вирішив помститися і доставити неприємності Блаватській і її сім'ї. Почав він зі спроби вселити Вірі, що теософія протилежна християнству. Сама Віра розповідає про це наступне:

Коли восени 1885 р. пан Соловйов приїхав до Петербурга, він, в якості глибоко відданого друга (яким виявлявся протягом майже дворічного посиленого листування зі мною і двома старшими дочками моїми, вже не кажучи про відданість його сестрі моїй), став бувати у нас щодня. Листування його – про всілякі цікаві предмети, переважно про літературу, про поезію і кращих їх представників, – дуже цікавила дочок моїх; сам же він ще більше зацікавив всіх нас своїми живими розповідями, своїми оригінальними містичними поглядами на все в світі і своєю добродушною щирістю... Тут вперше стали ми чути від нього сумнівні, навіть недружні відгуки про сестру мою і її справу [786].

У лютому 1886 р. Е. П. Блаватська повідомила Сіннетту, що від Віри прийшов «гнівний лист, в якому вона називала мене». *зрадниця* , святотствующим Юліаном Відступником“ і Юдою“» [787]Олена Петрівна відповіла: «Він [Соловйов], видно, просто розлютився, що очікуване їм ще не сталося, ось і знайшов привід: проти-християнство **“!..** Що стосується мого протихристиянства – ти його знаєш! Я ворог католицьких і протестантських церковних надмірностей; *ідеал же Христа розп'ятого світлішає для мене з кожним днем ясніше і чистіше* ...» [Курсив С. Кренстон] [788].

Потім Соловйов зробив подальші кроки, щоб загострити неприязнь Віри і її дочок до Е. П. Блаватська. Віра зазначає, що, хоча в «Сучасній жриці» він говорить про сварку сестер, «він не сповіщає, хто створив цю сварку, кому потрібно було її порушити і підтримувати всякими неправдами, які доходили навіть до переконань, що і сестра, і інша близька мені особа стверджували, що я приховала гроші нашого померлого батька». Вона додає: «Я була так заплутана, що навіть не збагнула, що ні сестра і ніхто з близьких не могли сказати цього, бо знали, що батько мій помер, живучи далеко від мене, з іншими дітьми своїми в Ставрополі, за тисячу верст від Тифліса, де я проживала безвиїзно». [789].

Олена відчайдушно намагалася примиритися з сестрою і в одному листі написала: «Одне я можу сказати тобі, Віра, пророчу і передрікаю: ти гірко пошкодуєш про те, що довіряла Соловйову і водила з ним дружбу, але вже буде занадто пізно!. . Я ж теж любила його, як брата!» Пізніше Віра зізналася: «О, скільки разів я згадувала з тих пір і з якою гіркотою згадую тепер ці її пророчі слова!. . тепер я побачила, на що здатна ця нещасна“ людина» [790].

Соловйову здалося мало посварити сестер, і він пішов далі – підірвав довіру мадам де Морсьє і більшої частини членів паризького ТО до Е. П. Блаватської і теософії.

У цей період у Олени Петрівни виникли серйозні труднощі з Мохіні і Баваджі. Сп'янілі захопленим прийомом, який їм надали європейські теософи, вони оголосили самі себе гуру.. Де б вони не з'являлися, люди, до зустрічі з ними вірні справі теософії, повставали проти нього.. З листів Е. П. Блаватської цього часу стає очевидним, скільки плутанини і сум'яття вони викликали в самому русі і житті його членів..

Через рік Блаватська написала Джулії Кемпбелл-Фер-Планк, багатообіцяючому члену американського ТО:

Так, ця робота накликала на мене безчестя, всілякі приниження, ненависть, підлість і наклеп. Я не заперечувала б проти подібного ставлення з боку випадкових людей. Але, як не прикро, головним чином на

шматки мене розривають «теософи». Нашим містичним пташкам вистачає мудрості лише на те, щоб загадити власне гніздо, замість того щоб полетіти з нього в будь-яке інше. Воістину, «багато обителей» в домі Отця нашого, але для світу ми все одно. І мені гірко тому, що я сама створила «Франкенштейна», тільки щоб він спробував розбити мене на шматки. Що ж, так тому і бути, видно, така моя карма. «Баркіс готовий» навіть стати гноєм для поля теософії, за умови, що коли-небудь воно дасть урожай .

Цей лист з'явився в ірландському «Теософісті» (лютий 1895 р.) з наступною приміткою: «Вираз Баркіс готовий“, за словами Е. П. Блаватської, було заклинанням, яке мимоволі придумав Діккенс [в романі Девід Копперфільд“]. Вона час від часу використовувала цей вираз, коли вперше говорила з якою-небудь людиною (або писала йому).. Заклинання володіло особливою силою пробуджувати людей, які чули, як вона його вимовляє»..

Після від'їзду Соловйова з Парижа в Росію спілкування з ним повністю припинилося. Як справжній боягуз, він мовчав шість років і написав «Сучасну жрицю», коли Е. П. Блаватської не стало в живих і вона вже не могла спростувати його розповідь.

Стосовно долі, що спіткала Віру після смерті Олени Петрівни, Борис Цирков повідомляє, що «душевні страждання», які вона перенесла після публікації «Сучасної жриці Ізиди» Соловйова в 1892-му і 1893 р., «підірвали її здоров'я і наблизили смерть». [791] . Вона померла в 1896 р. , через рік після публікації «Сучасної жриці» англійською мовою. Що ж стосується позитивних аспектів, то Віра повідомляє, що в Росії книга Соловйова викликала інтерес до творів Е. П. Блаватської про теософію. Багато хто звертався до неї з питанням, де можна дістати книги її сестри. У статті «Окультна література в Росії», опублікованій в книзі про сучасне мистецтво, йдеться про те, що в результаті Вериного «пристрасного відгуку» на статті Соловйова «зросла популярність Е. П. Блаватської [792] .

За кількістю книг Віри в бібліографічному списку цього твору можна судити про те, в якому неоплатному боргу ми знаходимося перед нею за відомості про життя її сестри. Без цієї свідка значна частина дитинства і юності Олени Петрівни і багато сторінок з її зрілого життя були б втрачені для історії.

Розділ 3
У Бельгії

Навесні 1886 р. Е. П. Блаватська знову готується до переїзду, вона вирішує перечекати спекотне вюрцбурзьке літо в прибережному місті Остенді, в гостях у Віри і її старшої дочки, з якими відновила теплі родинні стосунки. Оскільки графиня Вахтмейстер на той час поїхала до Швеції у справах, Олена Петрівна вирушила до Бельгії у супроводі своєї давньої подруги, англійки Емілі Кіслінгбері, яка перебувала в Нью-Йорку на момент заснування Теософського товариства.. У Кельні мандрівниць зустрів Густав Гебхард і переконав заїхати до нього в Ельберфельд. Блаватська мала намір продовжити подорож через пару днів, але підвернула щиколотку і злягла на два місяці, страждаючи від різних недуг. Віра з дочкою приїхали в середині травня, а в липні вся компанія відбула в Остенді. Племінниця Олени Петрівни, яку теж звали Вірою, пізніше описувала випадок, що стався в гостях у Гебхардів:

Спускаючись вранці вниз... я звичайно заставала тітку глибоко зануреною в роботу. Наскільки я знаю, в цей час вона нічого не писала, а уважно прочитувала написане напередодні ввечері. Одного разу я побачила на її обличчі явне замішання. Не бажаючи турбувати її, я мовчки сіла поруч, чекаючи, поки вона заговорить... Нарешті вона звернулася до мене. «Віра, – сказала вона, – не могла б ти пояснити мені, що таке пі?“». Здивована цим питанням, я відповіла, що, по-моєму, це «пиріг» по-англійськи. [793] . «Будь ласка, не будуй з себе дурнку, – сказала вона дуже нетерпляче, – ти хіба не розумієш, що я звернулася до тебе як до пандиту в математиці? Підійди і поглянь на це».

Я подивилася на аркуш, що лежить перед нею на столі, покритий фігурами і розрахунками, і незабаром помітила, що число = 3,14159 скрізь написано неправильно. У всіх формулах значилося: = 31,4159. З величезною радістю і тріумфом я поспішила вказати їй на її помилку. «Так ось воно що! – вигукнула вона. – Ця проклята кома весь ранок мене турбувала. Я сильно поспішала вчора, намагаючись записати все, що бачу, а сьогодні при першому ж погляді на сторінку у мене виникло сильне, але смутне почуття, ніби щось не сходиться. І що я не робила, ніяк не могла згадати, де стояла кома, коли число було перед моїми очима».

У той час я мало що знала про теософію в цілому і про способи роботи моєї тітоньки зокрема і, зрозуміло, була чимало здивована тому, що вона не може виправити просту помилку в настільки хитромудрих формулах, які до цього написала власною рукою.

«Ти дуже наївна, якщо думаєш, що я знаю і розумію все, що пишу, – сказала вона. – Скільки разів повторювати тобі і твоїй матінці, що я записую все під диктовку, а іноді бачу перед собою рукописи, цифри і слова, про які до цього не мала уявлення». Кілька років потому, читаючи «Таємну Доктрину», я говорила їй про це. [794] .

Жінки прибули в Остенде в самий розпал літа, коли житло було дорогим і важкодоступним. Через деякий час Віра з дочкою поїхали, і Олена Петрівна залишалася одна зі своєю покоївкою до самого серпня, поки до неї не приїхала Констанція Вахтмейстер. За цей час її лише одного разу відвідав містер Сіннетт [795] . Вона писала сестрі: «Тепер, коли я одна, саме час задати собі завдання; і з божевільного мандрівного Жида перетворюся на рака-відлюдника“, в скам'яніле морське чудовисько, що розпласталося на березі. Буду писати, і писати, і писати – моє єдине втіху! Що на жаль, може писати, і писати. [796] .

Минуло півтора року, а її здоров'я не сильно покращилося. Судді Кхандалавале вона писала: «Мені залишилося жити недовго, і за останні три роки я навчилася терпінню. Моє здоров'я одужало, але взагалі-то воно остаточно підірване. Я відчуваю себе добре тільки, коли сиджу і пишу. Я не можу стояти або ходити більше хвилини». Вона страждала від хронічного захворювання нирок, від якого у неї набрякли ноги, а артрит при кожному кроці завдавав їй нестерпний біль у колінах. [797] .

Деяким може здатися дивним, чому Олена Петрівна, в молодості володіла міцним здоров'ям, що дозволяв їй

перебувати в безперестанних роз'їздах, в зрілому віці так часто хворіла, а останні п'ять років життя і зовсім була практично прикута до крісла, в якому працювала. Малкольм У. Браун, автор наукових нарисів для «Нью Йорк Таймс», міркував про цю проблему стосовно деяких відомих людей у своїй статті, опублікованій 10 березня 1981 р. під заголовком «Чи є в хворобі переваги?». У ній говориться:

У листі своєму старому другові, лікарю Рудольфу Ерману, написаному приблизно в 1940 р. Ейнштейн поскаржився на недавній напад різкого болю в животі Ці болі час від часу переслідували Ейнштейна протягом тридцяти років, і, хоча лікарі припускали у нього порушення функції жовчного міхура, вилікувати їх так і не вдалося... «Під час подібних нападів, – зізнався Ейнштейн – мені дуже добре працюється. Уяві не йде на користь занадто гарне самопочуття. Принаймні, боги, здається, мають на мій рахунок благі наміри, коли здавлюють мій жовчний міхур...»
Зигмунд Фрейд, який теж страждав від хронічних болів у животі, писав: «Мені давно відомо, що я менш продуктивний, коли повністю здоровий; навпаки, мені потрібен певний ступінь нездужання, від якого я прагну позбутися».

Далі Браун розповідає, що відомий британський професор медицини сер Джордж Пікерінг у своїй книзі «Творча недуга» наводить дивовижні результати дослідження хвороби, яка зробила Чарльза Дарвіна інвалідом до кінця життя.

У пору навколосвітньої подорожі на кораблі «Бігль», яке зайняло без малого п'ять років, Дарвін, завдяки, мабуть, міцному здоров'ю, переносив тяготи шляху куди краще деяких інших членів екіпажу.. Однак, коли прийшов час влаштуватися в Англії, одружитися і приступити до роботи над епохальною теорією еволюції, Дарвін захворів.. У віці 33 років він почав скаржитися на напади нудоти, ознобу і запаморочення, через які потребував частих перепочинків і міг працювати всього кілька годин на день. Від цих нападів він продовжував страждати наступні 40 сорок років, до самої смерті.. Проте саме хвороба вберегла Дарвіна від розсіяності і розваг, що дозволило йому повністю зануритися в роботу..

Підводячи підсумки своїх міркувань, Браун зазначає: «Насправді, недуга того чи іншого роду нерідко виявляється на піку наукової творчості вчених, в тому числі і у випадку з такими світилами, як Достоєвський, Пруст, Ван Гог і Берліоз».

* * *

Графиня Вахтмейстер возз'єдналася з Оленою Петрівною в кінці літа, коли прийшов час повертатися в Вюрцбург. Але було вирішено залишитися в Остенді, оскільки тут вони були ближче до лондонських теософів. Деякі з них приїжджали провідати Е. П. Блаватську, зокрема, Анна Кінгсфорд і її друг Едвард Мейтленд. Графиня пише:

...Вони провели у нас два тижні. Протягом дня місіс Кінгсфорд і Е. П. Блаватська були звичайно зайняті кожна своєю роботою, але ввечері вони вели чудові бесіди, і я з інтересом слухала, як вони обговорюють ідеї «Таємної Доктрини» з точки зору східного і західного окультизму. Потужні уми цих двох талановитих жінок спліталися в жвавих дискусіях, в яких вони спочатку відстоювали протилежні погляди.. Поступово нитки їх розмови все більш зближувалися, поки, нарешті, вони не приходили до єдиної думки.. Слідом за цим виникали нові теми для розмов, з якими вони настільки ж майстерно розправлялися. [798].

У цей період була опублікована книга Сіннетта «Випадки з життя мадам Блаватської».

Завдяки розважливості і пронизливій щирості цієї книги читачі побачили в Е. П. Блаватській неймовірну особистість, при цьому безмірно людяну і чуйну, всією душею, розумом і серцем віддану своїй священній меті. Ці сторінки малюють образ милосердної войовниці з добрим серцем, яку не зломили гори ненависті і наклепу. її життя було наповнене дивовижними феноменами і таємничими загадками. Книга справила глибоке враження всюди, надаючи позитивний відтінок цікавості, збудженому звітом ОПІ, і сприяла тому, що ряди Теософського товариства поповнилися новими членами. [799].

Робота над «Таємною Доктриною» протікала швидкими темпами, але Е. П. Блаватська була незадоволена чорнилом, які продавалися в Остенді. Тому вона почала виробляти чорнило за власним рецептом – як колись робила в Росії [800]. У міру поширення чуток про достоїнства нових чорнила виникла необхідність у збільшенні обсягів виробництва, і незабаром це заняття перетворилося для Блаватської в маленький бізнес. Професор Д. Д. Бак, член Американського ТО, розповідає одну історію, про яку він дізнався в 1894 р. від графині, коли та читала лекції в Сполучених Штатах [801]. За його відомостями, одного разу до Олени Петрівни прийшла зубожіла жінка і попросила у неї допомоги.. Він повідомляє: «Глибоко зворушена розповіддю нещасної, Е. П. Блаватська запустила руку в глибоку кишеню просторого плаття, в якому любила працювати, але він був порожній; вона заглянула в ящик свого письмового столу, але і там грошей не було. Тоді вона згадала про чорнильну фабрику і окликнула графиню: Послухай, Констанція! Віддай їй наше чорнильне виробництво; це полегшить її життя“. Так і було зроблено». [802].
Професор Бак, відомий практикуючий лікар того часу і знаменитий теософ, розповідає ще одну історію з остендського періоду:

У мого друга, який, ймовірно, зробив більше відкриттів в стародавній Каббалі, ніж будь-хто інший, і присвятив більше 20 років цій сфері діяльності, одного разу виникла низка питань щодо власних досліджень. Він висловив сумнів у тому, що хтось з його сучасників здатний і готовий на них відповісти.. Я порадив йому написати Е. П. Блаватської, і через деякий час він пішов за моєю порадою. У відповідь він отримав майже 40 сторінок, списаних

дрібним почерком, в яких містилися докладні роз'яснення з кожного заданого ним питання.. Обсяг інформації безмірно здивував його. Цей джентльмен ніколи не був членом ТО, але до цього дня він переконаний, що Е. П. Блаватська – наймудріша і найдивовижніша жінка всіх часів. Він, який поклав півжиття на вивчення цієї туманної, незвіданої області, був вражений тим, що Блаватська чудово розбирається в ній і знайома з усіма його роботами. [803].

Цього пана звали Дж. Ральстон Скіннер, і він був автором книги «Ключ до юдейсько-єгипетської загадки в джерелі заходів», яка неодноразово перевидавалася з моменту першої публікації в 1875 р. Е. П. Блаватська часто цитувала її в «Таємній Доктрині». [804]. Протягом століття історики теософії займалися пошуками листування Скіннера з Блаватською. З недавніх пір вона зберігається в архіві Андовер-Гарвардської теологічної бібліотеки в Гарвардському університеті.. Всі ці листи були написані в період життя Е.. П. Блаватської в Остенді. Виявив їх випускник Оксфорда, доктор Ананда Вікремератне зі Шрі-Ланки. Він отримав грант від Гарвардського центру з вивчення світових релігій на дослідження записів про вплив Теософського руху в Південно-Східній Азії, що зберігаються в Гарварді.

Доктор Джон Карман, директор Центру з вивчення світових релігій, пише:

З розмов з доктором Вікремератне та іншими дослідниками стає ясно, що в цій області належить зробити ще багато важливої роботи. Сподіваюся, що доктору Вікремератне вдасться за час його перебування тут закласти основи для цієї роботи, особливо в області дослідження матеріалів, пов'язаних з історією теософії, що зберігаються в Гарварді і Бостоні [805].

У своєму листі Карман згадує промову доктора Вікремератне на одному з семінарів, що проходять в Центрі кожні два тижні. У брошурі, випущеної до цієї події, йдеться про «ключову роль теософів, завдяки якій ті міцно зайняли нішу в історіографії Південної Азії» [806].

Коли автору цієї книги були потрібні листи Е. П. Блаватській Скіннеру, з'ясувалося, що вони знаходяться в такому жалюгідному стані, що, того і дивись, розсипаються в прах. Щоб відновити їх, бібліотека вдалася до допомоги фахівців і оголосила про успішне виконання цього завдання в Бюлетені факультету богослов'я Гарвардського університету (грудень 1983 – січень 1984 рр.), у статті «Листи збережені: збори Скіннера відновлено». До статті додавалася фотографія одного з листів до реставрації і після неї.

У листі Скіннеру від 17 лютого 1887 р. Е. П. Блаватська висловлюється про його книгу «Джерело мір»:

Ви виявили ключ до універсальної мови езотеричної філософії. У цьому напрямку Ви зробили більше, ніж будь-який з нині живих людей... але це лише один із семи ключів, які я згадую в «Викритій Ізиді»... Ви, здається, нехтуєте першим ключем – тим, який відкриває ранню, метафізичну, абстрактну частину філософії, парадигму всіх речей, Божественні і Духовні моделі її психологічних і астрономічних аспектів . [Цікаво, що вона використовувала слово «парадигма», так часто застосовується в авангардному мисленні в наші дні.]

Далі Блаватська наводить приклади того, як езотеричні ключі відкривають закриті двері, і заперечує Скіннеру, переконаному в тому, що саме вона, а не Вчителя, є джерелом цієї мудрості:

Скажіть, чому Вас терзає думка про те, що я брехала про Вчителів? Чи можливо брехати про реальних людей? І навіщо мені було придумувати їх і наполягати на своєму «вигадці» цілих 12 років, особливо останні три роки, коли мене зробили мученицею через істини, які я вимовляю? Ах, милостивий государ, Жодна жінка в своєму розумі і жоден чоловік не піде добровільно в те пекло. в якому опинилася я. Спіритуалісти, християни, матеріалісти, вчені і весь інший світ, та ще й дві третини теософів повстали проти мене, і дана мною клятва змушує мене терпіти це. Я втратила друзів, батьківщину, гроші і здоров'я лише потім, щоб послужити гноєм для полів майбутнього теософії.

У 1887 році. Скіннер завершив і третю частину «Джерела мір», що склала приблизно 350 сторінок рукописного тексту. Книга закінчується словами: «Я, Ральстон Скіннер, 10 січня 1887 р. , відправляю цей рукописний екземпляр мадам Блаватської, в Остенді ». Так він і зробив, і тепер рукопис, який містить безліч коментарів Е. П. Блаватської, зберігається в Адьярських архівах. Скіннер написав, що вона може використовувати його роботу як свою власну, але в листі від 17 лютого вона відмовилася зі словами: «Хіба я можу цитувати без лапок, опустивши Ваше ім'я?». У «Таємній Доктрині» вона навела кілька довгих цитат з твору Скіннера. [807].

Серед листів Скіннера, які знаходяться в Гарварді, є фотографія Є. П. Блаватської з написом на зворотному боці:

Новому знайомому і партнеру по листуванню – але дуже, дуже старому другові, пану Ральстону Скіннеру з невпинно зростаючим розумінням і захопленням, вдячністю і дружнім розташуванням.

О. П. Блаватська ∴

Лондон, травень 1887 р.

На початку січня 1887 р. Олена Петрівна повідомила Сіннетту нещодавно отримані новини:

Про мене знову сурмлять російські газети. Мабуть, «моя рука» врятувала від смертельної небезпеки одного пана, який ображав мене і називав мої твори брехнею. Нотатка називається «Таємнича рука» ... Моя тітка ... пише мені, щоб упевнитися в тому, хто це зробив, я або Чохан (Учитель). Описаний в газеті випадок стався восени 1886 р [808].

Нотатка «Таємнича рука» вперше побачила світ в Росії в петербурзькій газеті «Листок», потім була передрукована виданням «Ребус» та іншими російськими періодичними виданнями. Люди, замішані в цій історії, були вельми добре відомі в Санкт-Петербурзі. Нижче наведено уривок із замітки.

Ми затишно розташувалися на просторій веранді нашої літньої садиби під Петербургом. Ледве перевалило за полудень, і ми насолоджувалися сієстою після раннього обіду, сидячи на свіжому повітрі, хто з сигарою, хто з

сигаретою. У повітрі витало відчуття грози, що насувається... все навколо затихло і завмерло. Наша люб'язна господиня, Марія Миколаївна, принесла книгу і почала читати вголос оповідання Радди-Бай [Е]. П. Блаватська] про «блакитні гори Нілгірі». Всі слухали із задоволенням... Відклавши книгу, вона обвела нас поглядом і тихо вимовила: «Як чудово!»

«Але ж все, що розповідає Радда-Бай... нісенітниця і вигадки! – незворушно сказав один з гостей... Петро Петрович, невтомний і захоплюючий співрозмовник... – те, що вона вважає правдою, на мій погляд всього лише байки».

Ми з подивом подивилися на нього, і раптом, ледь встиг він вимовити останні слова, як ми помітили, що він з тривогою дивиться на свою праву руку, яка лежала на поручнях веранди. Потім, на наше величезне здивування, він підстрибнув на своєму кріслі, ніби його вкусила гадюка; втік вниз по сходинках, уважно оглянув кожен куточок маленького палісадника, заглянув під веранду і на її дах, і нарешті повернувся з таким блідим обличчям, немов побачив привид.

«Та що з Вами стряслося? – стривожено вигукнула Марія Миколаївна. Замість відповіді Петро Петрович мовчки продовжив пошуки. Він ще раз оглянув землю під сходинками, глянув на ліс і нарешті почав заглядати під стільці... Ви хіба нікого не бачили?“ – запитав він. Ми обмінялися здивованими поглядами і в один голос відповіли: Зроблено!

Але я когось бачив... і – і ще руку, – сказав він все тим же тремтячим голосом... безсумнівно, це була жіноча рука, біла, напівпрозора, з сіточкою блакитних вен. Мені здалося, що хтось підійшов до мене з палісадника, схопив трохи вище ліктя, ось тут і, тричі стиснувши мою руку, почав тягнути мене з веранди в сад. Говорячи це, Петро Петрович важко дихав, і обличчя його покрила мертвена блідість.

Бути може, тепер ви гарненько подумаєте, перш ніж називати індійські історії небилицями! Адже це сама Радда-Бай в астральній формі потягнула Вас за руку, натякаючи, що не варто злословити про інших людей!» Він не прислухався до наших слів, але став похмурий і мовчазний, і справа підозріло розглядав правий рукав свого пальто в тому місці, де тільки що бачив таємничу руку. Незабаром його терпіння вичерпалося; і він знову встав з крісла і попрямував в палісадник, де з властивим йому пожвавленням почав розповідати цю історію спочатку.. Ми пішли за ним, сміючись над його скептицизмом.

Тим часом атмосфера навколо нас згущувалася, і повітря вже було наповнене електрикою. Над нашими головами висіла величезна чорна грозова хмара, темна і лякаюча. Раптом з неї вирвалася яскрава, розгалужена блискавка і вдарила в будинок, з якого ми всі щойно вийшли. Ми застигли в здивуванні; оскільки прямо на наших очах величезна труба на даху розлетілася на шматки, а цегли і звістка з гуркотом покотилися вниз і впали на нашу терасу. Що ще гірше, стовп, на який спирався Петро Петрович, сидячи в кріслі, раптово зігнувся і склався навпіл з похмурим тріском, і весь великий і важкий дах з страхітливим гуркотом впав на нашу веранду... Ми оніміли від жаху і подиву!

Рука, її рука... Послухайте! Ця рука тягла мене геть від веранди!“ – без кінця повторював він кожному з нас з обличчям, збліденим від страху, і широко розкритими очима. Ми були так глибоко вражені, що не перебували з відповіддю, адже ми врятувалися лише завдяки тому, що вийшли в сад слідом за Петром». [809].

Коли на зміну старому року прийшов новий, 1887-й, Олена Петрівна залишилася абсолютно одна. Графиню Вахтмейстер вона відправила в Лондон з якихось особистих справ. Там графиня отримала лист від Е. П. Блаватської стосовно майбутнього ТО. У ньому Олена Петрівна повідомила, що у неї відбулася «довга розмова з Вчителем – перший за довгий, довгий час». Вчитель сказав:

...Все Суспільство (в Європі та Америці) очікують суворі випробування. Ті, кому вдасться з честю подолати їх, будуть винагороджені. Мляві і бездіяльні, а також ті, хто відвернуться від Товариства, теж отримають по заслугах. Це вирішальний, верховний суд. Але є новини. Мені належить або повернутися в Індію цієї осені і померти там, або до наступного листопада заснувати ядро справжніх теософів, власну школу, без секретаря, поодинці, і навчити стільки містиків, скільки я зможу. Я можу влаштуватися тут або відправитися в Англію або в будь-яке інше місце [810].

Показово, що незабаром після цього Олену Петрівну в Остенді відвідав лондонський теософ Бертрам Кейтлі. Згодом він розповідав:

Я приїхав, щоб переконати Е. П. Блаватську оселитися в Лондоні і заснувати там центр для активної роботи на справу теософії. Шестеро членів Лондонського ТО, включаючи мене, були глибоко розчаровані апатією, що охопила англійське відділення Товариства, і ми прийшли до висновку, що одна лише Блаватська здатна ефективно допомогти відродженню нашого руху, повернути йому колишнє пожвавлення і покласти початок його енергійній роботі, мудро направляючи її. [811].

Ця купка молодих теософів регулярно зустрічалася з метою вивчення теософських питань, і, опинившись в глухому куті, вони зрозуміли, що тільки Е. П. Блаватська в силах вирішити їх труднощі. Через деякий час приїхав професор Арчибальд Кейтлі, щоб продовжити вмовляти її переїхати в Лондон. Сіннетту ця ідея рішуче не подобалася [812]. Раніше Олена Петрівна писала йому:

Ви просите моєї ради щодо справ Лондонської ложі. Думаю, Ви будете раді почути у відповідь, що Учитель неодноразово згадував Л.Л. Я не можу в точності повторити Вам його слова, але їх суть Ви можете вловити в тексті «Одкровень 3:15 і 16» [813]. Я надаю Вам судити і робити власні висновки. Будь-який свіжий струмінь краще, ніж бездіяльність. Якщо Ви ще хоч скільки-небудь пробудете в нинішньому стані летаргії, Ваша Л. Л. до закінчення наступного року покриється мохом і мулом ... [814]

На думку Бертрама Кейтлі, у Товариства під керівництвом Сіннетта був ще один недолік – Сіннетт вірив, що «теософія повинна бути призначена для того, що в Англії називається Товариством“; тобто, для вищих класів“, які протиставляються масам“, для панів в лайкових рукавичках і фраках». Молоді члени Лондонської Ложі, навпаки, «вважали, що теософія зможе виконати свою місію в цьому світі, тільки якщо буде звернена до простих людей,

робітників і клерків, які, незважаючи на свої мізерні знання про метафізику, чудово здатні зрозуміти основні положення теософії ...» [815]

У відчайдушній спробі переконати Олену Петрівну перебратися в Лондон кілька членів Лондонської Ложі написали їй індивідуальні прохання. У відповідь вона адресувала всім їм довгий лист, в якому написала наступне: «Якщо я можу надати допомогу [вашій Ложе], дозвольте мені служити звичайною колоною або цементом на вашому кельтці, яким ви зачепите тріщини в стінах злощасної Лондонської Ложі. Але якщо муляри не підготують матеріал і цеглини заздалегідь, що проку в цементі?» [816].

Поступившись їх проханням, вона мала намір приїхати в Лондон 27 березня і залишитися там до кінця літа. Графиня повинна була продати своє майно в Швеції і з цього часу постійно перебувати з Оленою Петрівною.

За 10 днів до від'їзду з Остенде Олена Петрівна втратила свідомість сидячи в кріслі. Після цього вона ще кілька разів падала в непритомність, і лікар діагностував у неї серйозне захворювання нирок. З Ельберфельда приїхала Мері Гебхард, щоб по черзі з графинею доглядати за хворою. Оскільки місцевий лікар вважав, що пацієнтку вже не врятувати, графиня телеграфувала в Лондон, і звідти відразу ж примчався теософ доктор Ештон Елліс. Три дні він масував знерухомлене тіло Е. П. Блаватська. Настало короткочасне поліпшення, але незабаром стало ясно, що Блаватська помирає. Пані Гебхард запропонувала скласти заповіт, оскільки смерть в чужій країні без заповіту викликала б масу складнощів. Тому наступного дня до них повинен був прийти американський консул у супроводі юриста і бельгійського лікаря.

Під час свого нічного чергування графиня з жахом відчула той особливий, ледь вловимий запах, який часом виходить від хворого перед самою смертю. Вона не вірила, що Олені Петрівні вдасться дожити до ранку. Повністю змучена, доглядальниця не помітила, як заснула на посту. Яке ж було її здивування, коли вранці вона побачила Олену Петрівну, яка сиділа на ліжку і просила подати їй сніданок. За словами Е. П. Блаватській, вночі їй запропонували вибір: піти простим шляхом і померти або продовжити роботу, ризикуючи зіткнутися з ще більшими труднощами, ніж раніше. [817].

Веселе ж видовище постало перед очима юриста, лікаря і консула! Лікар все повторював: «Але вона повинна була померти ... вона повинна була померти». У його практиці пацієнти в такому важкому стані раніше ніколи не видужували. З заповітом все йшло гладко до тих пір, поки не з'ясувалося, що Блаватська має намір залишити все своє майно графині, а не родичам. Юрист висловив побоювання, що графиня скористалася станом Олени Петрівни і вплинула на її рішення, на що Е. П. Блаватська завзято заперечила. Щоб уникнути сцени, пані Гебхард обережно пояснила: «Бути може, якби Ви знали цінність майна, яке мадам Блаватська збирається відписати графині, Ви б не стали більше заперечувати. Адже трапись їй померти, грошей не вистачило б навіть на те, щоб покрити витрати на похорон».

Через кілька годин з заповітом було покінчено. Йдучи, американський консул зі сміхом сказав: «Що ж, думаю, для вмираючої Ви досить стомлені!» [818].

У «Таємній Доктрині» (т. 1, с. 55) Е. П. Блаватська пояснює підрунтя цього на перший погляд чудесного одужання.

Ми заявляємо і стверджуємо, що Звук є, перш за все, колосальна окультна сила; що це дивовижна сила, і навіть вся електрика, отримана від мільйона Ніагар, не змогло б протидіяти її найменшої потенційності, спрямованої з Окультним Знанням. Звук може бути зроблений такої властивості, що піраміда Хеопса піднялася б у повітря, або ж вмираючий, що випускає останній подих, був би жвавий і наповнений новою енергією і силою..

Бо звук породжує, або швидше, притягує і збирає воєдино елементи, які виробляють озон, що непідвладно хімії, але знаходиться в межах можливостей алхімії. Він може навіть воскресити людину або ж тварину, астральне або «життєве тіло» яких ще не відокремилося безповоротно від фізичного тіла внаслідок обриву магнетичної або одичної нитки. Можна допустити і повірити, що письменниця, тричі врятована від смерті цією силою, може мати уявлення про це.

Все це, додає вона, може здатися «занадто ненауковим, щоб заслужити хоч скільки-небудь уваги». [819].

Однак нещодавно, в нинішньому 100-літті, було науково доведено, що предмети можуть левітувати за допомогою звуку.. Національне управління з аеронавтики і дослідження космічного простору (NASA) використовувало звук, щоб піднімати, обертати і переміщати предмети в просторі з серпня 1979 р. Ним було опубліковано понад 20 методичних посібників, в яких описувалися успішні випробування в цій області. Одне з них, «Стабілізована акустична левітація твердих матеріалів з використанням високопотужної сирени», містить фотографії різних предметів, наприклад, сталевих кульок, що висять в порожньому просторі. [820]. Дослідження проводяться Лабораторією реактивних двигунів в Каліфорнійському технологічному інституті в Пасадені за договором з NASA.

1 травня 1887 р. Є. П. Блаватська вирушила з Остенде в Лондон. Кінцевим пунктом цієї поїздки був невеликий заміський будинок під назвою «Мейкотт», розташований в районі Аппер Норвуд. На кілька наступних місяців він стане центром Теософського руху, до того, як будуть придбані більш просторі приміщення. У цьому будиночку почалася нова ера активної роботи на справу теософії в західному світі.

Розділ 4
Переїзд до Лондона

Бертрам Кейтлі згадує про останні дні Блаватської в Остенді і її перші дні в «Мейкотті»:

Переїзд відбувся без будь-яких перешкод, якщо не брати до уваги той факт, що пакування її книг, паперів, рукописів і тому подібного виявилося воістину кошмарним підприємством. До самого останнього моменту вона не випускала перо з рук, і, будьте впевнені, кожна книга, яка лежала, надійно упакована на самому дні якої-небудь коробки, раптом виявлялася терміново їй потрібна, і вона вимагала дістати її у що б то не стало. Однак нарешті

нам вдалося зібратися і дістатися до «Мейкотта». Не минуло й двох годин з того моменту, як ми переступили поріг будинку, а Е. П. Блаватська вже дістала свої письмові приналежності і з жаром взялася за роботу. Вона володіла вражаючою працездатністю; з раннього ранку до пізнього вечора сиділа за письмовим столом, і навіть важка хвороба, з якою більшість людей лежали б в ліжку без сил, не заважала їй наполегливо працювати над поставленим завданням. [821].

Бертрам Кейтлі (1860–1945)

Через три тижні після прибуття Є. П. Блаватської в Лондон на світ з'явилася нова Теософська Ложа. Олькотт згадує: «Група з чотирнадцяти молодих людей об'єдналася, щоб сформувати Ложу Блаватської, що стала згодом всесвітньо відомою. Вибір назви був обумовлений відкритим виразом відданості тій, чиє ім'я виявилося вже досить заплямоване інтригами Куломбів і місіонерів» [822]. Книга засідань Ложі Блаватської зберігає запис з першого урочистого зібрання про те, що «метою ложі є активна діяльність» [823].

Друге засідання відбулося 25 травня, на ньому було прийнято рішення почати випускати журнал і заснувати видавництво. Бертрам Кейтлі у своїх «Спогадах» пояснює, звідки виникла ідея про випуск власного журналу:

Блаватська розуміла, що пройде щонайменше рік, перш ніж «Таємна Доктрина» буде готова для друку; тому вона наполягала на необхідності суспільної пропаганди ідей ТО або іншої зовнішньої діяльності; єдиним способом зробити це було створення журналу під керівництвом Е. П. Блаватської. Журнал було вирішено назвати «Люцифер: несе світло», і ми зайнялися необхідними приготуваннями [824].

Співредактором «Люцифера» стала письменниця Мейбел Коллінс, автор класичного теософського твору «Світло на Шляху». Саме в її будинку в «Мейкотті» було покладено початок новому підприємству.

Хоча спочатку Сіннетт був проти переїзду Блаватської в Лондон, з часом він по-іншому поглянув на речі. У випуску «Рев'ю оф рев'юс» (червень, 1891 р.), опублікованому відразу після її смерті, він пише:

В останні роки життя. П. Блаватської ми спостерігали за неухильним зростанням її потужності і впливу. На її прийомах можна було побачити натовп народу, її дух і енергія повернули Суспільству колишній напір.. У її присутності втілювалися різноманітні ідеї з поширення теософського руху, а критики, впевнені в тому, що інтерес викликають лише «феномени» Блаватської, справжні або фальшиві, могли на практиці переконатися в помилковості цієї думки. в останні кілька років вся її енергія була зосереджена на проповідуванні теософської філософії та етики, і жоден з її постійних слухачів не мав ні найменшої надії побачити хоча б незначні прояви окультних чудес.

Ці нові принципи Е. П. Блаватська пояснила в одному з випусків «Люцифера» (лютий, 188 р.).

«Окультні феномени» ... не справили очікуваного ефекту ... Передбачалося, що освічені люди, особливо діячі науки, визнають існування нової, безмірно цікавої області для роздумів і досліджень, коли побачать фізичні явища, що відбуваються з волі людини, і не зможуть знайти їм пояснення . Передбачалося, що теологи зі

схваленням сприймуть докази, яких їм так не вистачає в століття агностики, що душа і дух не порожній плід їх фантазій – вони настільки ж реальні, як фізичне тіло, і куди важливіше його. Цим надіям не судилося збутися. І природа, і мета феноменів були не зрозумілі і перекручено витлумачені.

Феномени порушили цікавість тих, хто став їх свідком, це правда. Але, на жаль, здебільшого це була пуста цікавість. У основної маси спостерігачів з'явилася невгамовна жага феноменів, але при цьому не виникло жодної думки про вивчення філософії або науки, для яких феномени були всього лише звичайним, простіше кажучи, другорядним свідченням істинності і сили. За винятком кількох окремих випадків, гідних поваги, феномени ніколи не сприймалися в іншому ключі, крім як уявні чудеса, витівки диявола, пересічні фокуси, захоплююче видовище або дії небезпечних «духів», які з'являються під час спіритичних сеансів і харчуються життєвою енергією медіумів та учасників.…

Окультист може творити феномени, але не в силах дати людям мозок, розум і віру, щоб ті змогли зрозуміти і оцінити їх. Так чи варто дивуватися рішенню зректися феноменів на користь *слова* і висунути внутрішні цінності ідей теософії на передній план.

** * **

Незабаром після переїзду в «Мейкотт» Олена Петрівна передала рукопис «Таємної Доктрини» – стопку паперу висотою більше трьох футів – на перевірку Арчибальду і Бертраму Кейтлі, які були випускниками Кембриджа. Ретельно вивчивши її, вони прийшли до висновку, що це видатний твір, який, однак, «не має ні плану, ні чіткої структури або системи».. Тоді Е. П. Блаватська доручила їм виправити це. Не бажаючи вносити зміни в рукопис, вони віддали її передрукувати і далі працювали з цією копією. [825].

У 1889 р., коли професор Кейтлі прибув на з'їзд ТО в Сполучених Штатах, у нього взяв інтерв'ю репортер «Нью Йорк Таймс». Коли розмова зайшла про «Таємну Доктрину», репортер запитав, «чи продовжує Е. П. Блаватська і нині виробляти феномени і явища окультного характеру, якими була відома в минулому». Кейтлі відповів:

Вкрай рідко, за винятком тих практичних, прозаїчних явищ, які потрібні їй для роботи… У процесі роботи над «Таємною Доктриною» [під час першого приїзду з Індії] мадам Блаватська не мала у своєму розпорядженні жодної книги для довідок і посилань, проте нерідко приводила довгі цитати по дві-три сотні слів з різних праць, забезпечуючи їх ім'ям автора, номером тому і сторінки з такою точністю, ніби бачила їх перед собою. Я відчував смутне занепокоєння з цього приводу і одного разу запитав її: «Може бути, мені варто перевірити точність деяких з цих цитат?»

«Зрозуміло, якщо Вам так завгодно», – відповіла вона. Отже, я виписав цитати і відправився в Британський музей, єдине відоме мені місце, де ці книги перебували у вільному доступі. Там я переконався в тому, що цитати вірні до найдрібніших подробиць, крім одного або двох випадків, коли я не виявив уривок на сторінці, позначеній Блаватською. Наприклад, вона вказала сторінку 307, але цитати я на ній не знайшов. Однак, підкоряючись наїттю, я відкрив сторінку 703, і там-то вона і була, слово в слово. Причина перестановки цифр криється в астральному світлі, яке показує предмети так, немов вони відображаються в дзеркалі.. Іноді, будучи особливо виснаженою, Е. П. Блаватська забувала про необхідність змінити напрямок тексту...

Наведені цитати були в основному взяті з Журналу Азіатського товариства в Калькутті, багато з них належали перу полковника Вілфорда.. Його творам було не більше п'яти або шести десятків років, і вони аж ніяк не були дуже рідкісними, проте ними володіли всього кілька людей, до числа яких Блаватська не ставилася. За час роботи над «Таємною Доктриною» вона жодного разу не заглядала в ці книги, крім як за допомогою астрального світла. [826]

Під час інтерв'ю обговорювалося безліч інших тем, однак, коли наступного дня читачі «Таймс» розгорнули газети, їх очам постав заголовок:

Корисне астральне світло

_____

З його допомогою можна цитувати

Те, чого не читають

У числі відвідувачів Ложі Блаватської влітку 1887 р. виявився американець Олександр Фуллертон. Активний співробітник нью-йоркського ТО і права рука Джаджа в роботі над журналом «Шлях», він залишив службу в єпископальній церкві, щоб повністю присвятити себе справі теософії [827] Фуллертон згадує:

Я добре пам'ятаю свою першу розмову з Е. П. Блаватської в серпні 1887 р. Я зізнався, що відчуваю цілком природний трепет у присутності тієї, що здатна читати думки. Вона сказала, що вчинити так було б нечесно з її боку. Я відповів, що було б точніше назвати це немилосердним і безцеремонним, ніж «нечесним». Вона заперечила, що це нечесний вчинок, додавши, що у неї не більше прав на володіння секретами іншої людини, ніж на володіння його гаманцем; і що вона ніколи не використовувала цю здатність, якщо тільки людина сама не просила її про це, або її не змушували обставини. [828].

Розділ 5
Зустріч у «Мейкотті»

У «Мейкотті» Є. П. Блаватську відвідав також молодий ірландець Чарльз Джонстон. Він був одним із засновників Теософського товариства в Дубліні, членами якого були Вільям Баттлер Єйтс та інші ірландські письменники. Сьогодні Джонстон в основному відомий своїми натхненними перекладами класичних індуїстських текстів [829]. Він вивчив санскрит, готуючись до призначення на державну службу в Індії, а після повернення в Лондон став його викладати. Його книга про цю древню мову заслужила похвалу сходознавця Макса Мюллера. На рубежі століть Джонстон переїхав в Нью-Йорк і прожив в ньому багато років, активно співпрацюючи з теософським рухом і викладаючи історію в Колумбійському університеті.

Нижче наведена його бесіда з Є. П. Блаватською в скороченому вигляді:

Я зустрів милу стареньку «Е.П.Б.», як її на її власне прохання називали друзі, навесні 1887 р. її учні орендували чарівний будиночок в Норвуді, де над лабіринтом вулиць і терас мерехтили величезний скляний неф і парні вежі Кришталевого палацу. Лондон поставав тут у всій своїй похмурій красі.

Е. П. Б. якраз закінчувала роботу. Коли вона обернулася, мій погляд на мить затримався на її дрібно кучерявому волоссі, а потім зустрівся з її пронизливими, допитливими очима. Вона привітала мене: «Мій дорогий друг! Як я рада Вас бачити! Входьте ж, поговоримо! Ви якраз встигли до чаю!» Послідував різкий вигук «Луїза!», і в кімнату увійшла її покоївка-швейцарка, на яку тут же обрушився потік докладних вказівок французькою мовою.

Коли ми залишилися наодинці, вона розповіла мені чарівну історію про відданість Луїзи. Якось, здається, коли Е. П. Б. жила в Бельгії, джерело, звідки вона отримувала кошти до існування, виявилося недоступним, і їй довелося досить туго. її відвідав один заможний пан, який бажав побачити знамениту російську ведунню, і залишив щедрі чайові її покоївкою. Як тільки він пішов, в дверях кімнати, червоніючи і безупинно вибачаючись, з'явилася Луїза. «Сподіваюся, мадам не образиться, – запинаючись проговорила вона, – але мені не потрібні гроші», і вона спробувала віддати чайові своїй господині.

Прихід Луїзи змусив Е.П.Б. перервати розповідь, і вона з жартівливою посмішкою звернулася до іншої теми: «Ви, звичайно ж, читали Звіт ОПІ – Товариства привидівських досліджень? – і, стало бути, знаєте, що я російська шпигунка і головна шахрайка століття?»

Так, я прочитав цей звіт. Але про його зміст я дізнався ще два роки тому, коли його зачитували на зборах ТО.. Наскільки я міг помітити, Ходжсон ніколи по-справжньому не досліджував окультні феномени; він вивчав неясні, плутані спогади про них сторонніх свідків. Після зібрання Майерс спустився до нас і з посмішкою запитав мене, що я думаю про Звіт. Я відповів, що це найнесправедливіше і однобоке судження, про яке я коли-небудь чув, і, якби на той час я не був членом Товариства, ця атака неодмінно змусила б мене вступити в нього. Він обдарував мене млявою посмішкою і пройшов далі.

«Ось що найкумедніше в психічних дослідниках, – сказав я, – самі вони переконалися в тому, що ці магічні сили є саме тим, чим Ви їх називаєте. І, здається, вони повністю перейняли, якщо не сказати, вкрали Ваше вчення про Астральне світло. Візьмемо, наприклад, те, над чим вони найбільше насміхалися: подорожі адептів і їх учнів в астральному тілі; Вам відомо, як суворо вони сприйняли нещасного Дамодара, який переміщався в астральному тілі з однієї частини Індії в іншу, і навіть з Індії в Лондон. Що ж, вони отримали докази того, що це абсолютно реально. Я особисто знайомий з одним з членів комітету, професором фізики, який відкрив телепатію і провів початкові експерименти в цій галузі. Він показав мені кілька неопублікованих записів, і серед них знайшовся звіт про точно такі ж астральні подорожі, здійснені абсолютно свідомо. Здається, мандрівник був молодим лікарем, але це все дрібниці. Суть в тому, що він вів щоденник своїх переміщень, як і та людина, яку він відвідував, і їх записи повністю збігаються.. Дослідники підтвердили справжність цих щоденників і віддали їх до друку, і все ж, коли Ви робите абсолютно ідентичну заяву, вони називають Вас обманщицею. Чому?»

Е. П. Блаватська, «Maycot», Аппер Норвуд, Лондон, 1887 р.

«м ніколи не добитися багато чого. Занадто вже вони зосереджені на матеріальному, – відповіла Е. П. Б. , – та до того ж надто нерішучі. Тому-то вони і повстали проти мене. Вони побоювалися бурі, яка неодмінно піднялася б, скажи вони, що наші феномени справжні. Уявіть, яке це мало б значення! Цим твердженням вони б практично пов'язали сучасну науку з нашими Махатмами і всім тим, що я розповідала про жителів окультного світу і про їх неймовірні здібності».

Мені ніколи більше не доводилося бачити вираження такого благоговіння і поваги, яке з'являлося на обличчі Е. П. Б. , коли вона говорила про свого Вчителя. Я поставив їй питання про його вік. Вона відповіла: «Мій дорогий, я не можу сказати Вам точно, оскільки сама не знаю. Але дещо я можу розповісти. Я зустріла його, коли мені було 20 – в 1851 р. Він був у самому розквіті років. Зараз я стара, а він не постарівся і на день. Ось все, що я можу сказати. А висновки можете зробити самі».

Потім вона розповіла мені про інших вчителів і адептів, з якими була знайома, – вона розділяла їх, як якби адепти були капітанами окультного світу, а вчителі генералами. Вона знала адептів з різних частин світу, з північної і південної Індії, Тибету, Персії, Китаю, Єгипту; представників різних європейських націй, греків, угорців, італійців і англійців; деяких рас Південної Америки, де, за її словами, була заснована Ложа адептів.

«Ложа перебувала в золотому місті Маноа, або Ель-Дорадо, який виявили іспанські конкістадори, – сказала Е. П. Б. – Ця раса полягала в спорідненості з стародавніми єгиптянами, і адептам вдалося зберегти свою обитель в таємниці і недоторканності. Деякі члени Ложі здатні переміщатися від одного центру до іншого, підтримуючи нерозривний зв'язок між ними. Однак вони постійно пов'язані й іншими способами»..

«За допомогою астральних тіл?» – «Так, – відповіла вона, – і ще більш високими способами. У них спільне життя і сила. У міру того, як зростає їх духовність, вони стають вище расових відмінностей, сходячи до загальнолюдської сутності.. Цей ланцюг безперервний. Адепти необхідні в земній і неземній природі. Вони є сполучною ланкою між людьми і богами; боги“ – це душі великих адептів і вчителів колишніх рас і часів, і так буде завжди, до порога Нірвани. Ніщо не порушить зв'язок часів».

«Що ж вони роблять?»

«Навряд чи Вам вдасться зрозуміти, адже Ви не адепт. Вони підтримують життя в духовному початку людства».

«Як адепти спрямовують людські душі?»

«По-різному, але в основному навчають їх душі безпосередньо в духовному світі. Вам буде складно це зрозуміти. Але ось що цілком доступно сприйняттю: через певні проміжки часу адепти намагаються дати всьому світу правильне уявлення про духовні поняття. Один з них сходить, щоб вчити маси, і стає відомий нащадкам як засновник нової релігії.. Таким же Вчителем був Крішна і Зороастр, і Будда, і Санкарачарья, великий мудрець Південної Індії. Таким же був і Назареянин [Ісус]».

«Чи залишилися в адептів таємні записи про його життя?»

«Повинно бути, – відповіла вона, – оскільки у них є записи про життя всіх Посвячених. Одного разу я побувала

у величезному печерному храмі в Гімалаях зі своїм Вчителем. Там було безліч статуй адептів; вказуючи на одну з них, він сказав: Це той, кого ви називаєте Ісусом. Він вважається найбільшим з нас“».

«Але у адептів є й інша робота. Через більш короткі часові проміжки вони відправляють в наш світ посланця, який намагається навчити людей. Цей час настає в останню чверть кожного століття, і Теософське суспільство являє собою працю адептів в цій епосі».

«Яку користь це приносить людству?»

«Яку користь Вам приносить знання законів життя? Хіба це не допомагає Вам уникнути хвороби і смерті? Так от, існує хвороба і смерть душі. І лише справжнє вчення про Життя здатне її вилікувати. Догматична церква, з її вічними муками в пеклі, металевим [830] Раєм, вогнем і сіркою зробила все можливе для того, щоб мислячі люди перестали вірити в безсмертя душі. А у тих, хто не вірить в життя після смерті, ніякого життя після смерті і не буде. Це закон».

«Який вплив можуть мати на людей їх вірування? У що б вони не вірили, це або є, або ні».

«А ось яке. Життя після смерті формується на основі їх прагнень і духовного розвитку, які розкриваються в духовному світі. Від того, як відбувається розвиток кожної людини [в нашому світі], залежить його життя після смерті. Вона є продовженням його земного життя. Всі нереалізовані духовні пориви, всі прагнення до піднесеного життя, всі надії і мрії про високий процвітають в духовному житті, і тоді для душі настає день, бо життя на землі є для неї вночі. Але якщо у вас немає ні надій, ні високих устремлінь, ні віри в життя після смерті, то у вас немає будівельного матеріалу для духовного життя; ваша душа порожня».

«І що ж буде з нами тоді?»

«Ви відразу ж переродитеся, майже без перерви, не знаходячи свідомості в іншому світі».

«Чого ще ви вчите як теософи?»

«Однак, милостивий государ! Схоже, сьогодні ввечері мене допитують з пристрастю», – відповіла вона з посмішкою. – «Наше вчення дуже давнє, але далеко не всі про це знають. Ми вчимо загальному братерству».

«Не будемо говорити загальними, обтічними фразами. Скажіть мені, що саме Ви маєте на увазі».

«Дозвольте мені навести в приклад конкретний випадок», – сказала вона. – «Візьмемо, наприклад, англійців. Як вони жорстокі! Як погано вони поводяться з моїми бідними індусами!»

«Я завжди вважав, що англійці принесли Індії багато матеріальних благ», – заперечив я.

«Але що толку в матеріальних благах, якщо ти весь час зневажаємо і морально принижений? Якщо твої уявлення про національну честь і славу втоптані в бруд, і тобі постійно нагадують про те, що ти представник нижчої раси – більш примітивного виду смертних – свиней, як називають їх англійці, твердо вірячи у власну правоту. Так ось, повна протилежність такому відношенню – це і є загальне братерство. Ніякі матеріальні вигоди не зможуть відшкодувати їхні душевні рани і розтоптані ідеали. Крім того, у всього цього є зворотний бік, на який ми як теософи завжди звертаємо увагу. *Не існує "нижчих рас", оскільки всі ми належимо до людської спільності* ; всі ми перероджувалися в кожній з існуючих рас, а тому повинні ставитися до них більш дружньо. Вони наші підопічні, довірені нашим турботам; і що ж ми робимо? Ми вторгаємося на їх територію, вбиваємо їх перед їх власними будинками, валтуємо їх жінок, крадемо їх добро, а потім з догідливим лицемірством стверджуємо, ніби робимо це заради їх же блага. Але є один закон – брехливий язик потрапить в пастку власної брехні; руйнівник віддасть все, що вкрав. Дорога вперед закрита, поки борг не буде сплачений до останнього фартингу».

«Так цьому Ви вчите за вказівкою адептів?»

«Так, цьому і багатьом іншим речам – тим, які дуже важливі сьогодні і стануть ще важливішими завтра. Над світом і особливо над Америкою нависла загроза чорної магії, яка наближається на всіх парах. Лише великі знання про справжню психічну і духовну природу людини здатні врятувати людство від смертельної небезпеки».

«Казки про відьом в XIX, так би мовити, освіченому столітті?» – «Так, милостивий государ! Казки про відьом в нашому освіченому столітті! І пам'ятайте мої слова! Ви почуєте такі казки, які і не снилися в Середньовіччі. Цілі нації несвідомо заглибляться в чорну магію [831] , з благими намірами, безсумнівно, і тим самим вимостить дорогу в пекло! Ви хіба не бачите, яке жахливе зло криється в гіпнозі? Гіпноз і навіювання – величезні і небезпечні сили з тієї причини, що об'єкт впливу не усвідомлює, коли їх до нього застосовують; його позбавляють волі. Трапляється, що до їх використання вдаються в добрих цілях, з благими намірами. Але я досить пожила на цьому світі і бачила життя в багатьох країнах. Я всім серцем хотіла б вірити, що ці сили будуть застосовуватися виключно на благо! Якби Ви могли передбачити те, що предвижу я, Ви б з усім серцем і душею почали поширювати вчення про загальне братерство. Це єдиний порятунок!»

«Як воно зможе захистити людей від гіпнозу?»

«Очищаючи серця тих людей, які могли б зловживати ним» Загальне братство грунтується на єдності душ. Оскільки у всіх людей є спільна душа, можливо і братерство, і навіть загальне розуміння. Донесіть це до людей, і вони будуть в безпеці. Кожна людина володіє божественною силою, яка спрямовує його життя і якої ніхто не може скористатися в ім'я зла, навіть найбільший маг. Нехай люди ввірять своє життя під заступництво цієї сили, і їм сам диявол буде не страшний.

Що ж, дорогий мій, стає пізно, і у мене очі починають злипатися. Змушена побажати Вам спокійної ночі!“»

І Стара Леді розпрощалася зі мною з властивим їй величчю, яке ніколи її не покидало, оскільки було частиною її натури. Вона була найсправжнішою аристократкою з усіх, кого я знав [832] .

Розділ 6
Життя на Ленсдаун-роуд, 17

Через чотири місяці, проведених в «Мейкотті», стало ясно, що Ложа Блаватської потребує більш просторому приміщенні, яке було б розташоване ближче до центру Лондона. Кейтлі вдалося знайти ідеальне місце за адресою Ленсдаун, 17: триповерхова будівля з чудовим садом [833] .

Переїзд в нову штаб-квартиру відбувся у вересні 1887 р., одночасно з урочистою подією – публікацією першого випуску нового журналу «Люцифер». Формат і красиве оформлення журналу разюче контрастували з перевантаженими дрібним текстом сумними сторінками «Теософіста».

Назва журналу шокувала багатьох людей, включаючи родичів Олени Петрівни, через те, що в свідомості більшості людей ім'я Люцифер нерозривно пов'язане з дияволом або занепалими ангелами. У першій же редакційній статті «Що в імені?» Блаватська докладно пояснила значення слова. Але куди краще вона висловила свої думки в листі до домочадців:

Що ви засуджуєте мене за те, що я назвала свій журнал «Люцифер»? Це чудове ім'я! Lux, Lucis, – світло; ferre – нести; «несучий світло» – що може бути краще?.. тільки через «Втраченого Раю» Мільтона ім'я Люцифер стало синонімом зане духів. Для мого журналу буде справою непоченість імені цього ....

Еосфор у греків, Люцифер у римлян – так вони називали [Венеру] ранкову зірку, провісника яскравого сонячного світла... Хіба не про себе говорив Христос: «Я, Ісус... яскрава Ранкова Зірка»? («Об'явлення Івана», 22:16)... так нехай і наш журнал подібно до світлої, чистої, передсвітлової зірки віщує ясну зорю істини. [834] .

Резиденція Блаватської і штаб-квартира ТО; Ленсдаун-роуд, 17, Лондон. Знімок зроблений в 1957 р.

Щоб уникнути догматизму до роботи над журналом залучили не тільки теософів, але і тих, хто не має ніякого відношення до цього руху. Як зазначає Е. П. Блаватська в статті «Що є Істина?» (журнал «Люцифер», лютий, 188 г.): «У нашому журналі знайшли теплий прийом навіть самі закоренілі матеріалісти; та що там, навіть ті, кому вистачило совісті насміхатися над нами, відпускати образливі зауваження і ображати настільки дорогі нам доктрини теософії на сторінках журналу». У серії з 15 випусків «Люцифер» опублікував роман, в якому висміювалися провідні теософи, а Блаватську за її ж власними словами зобразили «таким медіумічним папугою». [835] Автором цього роману під заголовком «Говорить образ УРУР», який згодом був опублікований у формі книги, був Франц Гартман. [836] .

Графиня Вахтмейстер повернулася зі Швеції у вересні 1887 р. і взяла на себе обов'язки глави новоствореного Теософського видавництва, яке розташувалося на Дюк-Стріт. Незадовго до приїзду графині О. П. Блаватська отримала лист від її сина Карла Акселя. Він просив ради з приводу проблем зі здоров'ям. Олена Петрівна відповіла йому 11 вересня:

Мій дорогий граф,

Я відповідаю Вам тільки сьогодні, оскільки не хотіла спиратися у відповіді лише на свої знання. Порада наступний: ведіть самий розмірений спосіб життя, який Вам вдасться, – раніше лягайте спати. Вступіть в Лейпцизьку консерваторію і заздалегідь подбайте про те, щоб Вам дозволено було відвідувати менше занять у зв'язку зі станом здоров'я. Вам достатньо буде займатися фізичними вправами вранці або вечорами... і намагатися сконцентрувати свої думки на музиці – вірніше, на гармонії. Адже якщо Ваша душа буде повністю занурена в гармонію, розумову, фізичну і духовну, це благотворно позначиться на Вашому фізіологічному стані. Коли розум людини мчить в занепокоєнні, і він не здатний сконцентрувати думки, в його тілі зароджується

дисгармонія і, отже, хворобливий стан. Міцно тримайтеся за музику і її філософію – тоді всі інші філософії самі до Вас прийдуть.

Сподіваюся, Ви мене зрозуміли. Але якщо Ваша матінка знаходиться з Вами поруч, вона пояснить Вам слова Вчителя.

Бажаю Вам успіху і здоров'я і дякую за довіру .

Навічно братський Ваша,

О. П. Блаватська [837].

Граф домігся успіхів на музичному терені, ставши відомим композитором. Він написав кілька симфоній і дві опери, в тому числі ораторію про життя Будди. Одним з його вчителів, за чутками, був Вінсент д'Інді. Граф помер у віці 82 років [838].

В інший раз Олена Петрівна говорила про вплив гармонії або її недоліку на фізіологічну систему людини: «Половина, якщо не дві третини, наших недуг і захворювань є плодом нашої уяви і страхів. Знищте останні і надайте новий напрямок першим, а природа зробить все інше» [839]. Однак, додає вона, не слід бути занадто самовпевненим і відмахуватися від «хвороб, які вимагають негайного втручання хірургів і терапевтів, щоб не стати фатальними» [840].

Один з адептів теософії хоча і погодився з тим, що наше століття ознаменоване «великими науковими відкриттями...». в області лікування захворювань», все ж зазначив, що ці зусилля здебільшого націлені на «боротьбу з проявами хвороб, а не з їх причинами... У майбутньому, у міру розквіту нашої цивілізації, виникнуть нові хвороби і невідомі, загадкові недуги, причина яких лежить глибоко в головах людей, і викорінити їх буде можливо лише за допомогою духовного життя». [841].

Олена Петрівна ніколи не стверджувала, ніби здатна зцілювати хвороби, але, судячи з усього, вона володіла знаннями в цій області. Про це розповідає Еліс Клізер в книзі «Е. П. Блаватська, якою я її знала». Незабаром після смерті Олени Петрівни місіс Клізер довелося розмовляти з доктором З. Меннелем, її лондонським лікарем. Вона згадує:

Це була незабутня розмова, яка тривала майже дві години (все це час в прийомній чекав натовп пацієнтів). Ми ледве торкнулися мого власного здоров'я... але багато говорили про Е. П. Блаватська. Він розповів мені про те, як сильно вона надихала його у лікарській діяльності; скільки він дізнався від неї про природу і здібності тіла – особливо мозку. Деякі речі, які вона демонструвала на прикладі власного організму, виявилися настільки далекими від того, що було відомо медичній науці на той момент, що було б безглуздо повідомляти про них лікарської колегії, в якій він складався і, впевнена, користувався авторитетом. Він зізнався, що навів їм один приклад, але зіткнувся з таким безнадійним і непробивним скепсисом, що ніколи більше не повторював цю спробу. [842].

Що стосується цілительських здібностей Олени Петрівни, про один епізод згадує Арчибальд Кейтлі в книзі «Спогади про Е. П. Блаватської». Він розповідає про те, як після напруженої роботи на благо теософії захворів чимось на зразок жита, яка супроводжувалася високою температурою.

Так вийшло, що до мадам Блаватської зайшов її лікуючий лікар і вирішив мене оглянути. Вже не знаю, що він їй сказав, але, лежачи в безпам'ятстві, я побачив, що мадам Блаватська подолала два прольоти досить крутих ступенів (хоча вона ніколи не піднімалася без особливої потреби і на одну сходинку, оскільки це заподіяло їй нестерпний біль) і прийшла поглянути на мене своїми очима. Вона сиділа і дивилася на мене, а потім говорила щось, тримаючи обома руками склянку з водою, яку я згодом випив; потім вона спустилася вниз, покликавши мене за собою. Я пішов за нею, мене поклали на диван в її кімнаті і укрили. Я лежав там у напівдрімові, поки вона працювала над своїми творами, сидячи за столом у величезному кріслі спиною до мене. Не знаю, як довго я пробув там, але раптом поруч з моєю головою виблискнув багряний спалах. Я, зрозуміло, схопився і почув з-за спинки крісла: «Ложте і ні на що не звертайте уваги!» Я корився і тут же заснув. Пізніше мені веліли йти нагору, де я знову заснув, а наступного ранку я вже відчував себе цілком здоровим, хоча і дещо слабким. Тоді мене відправили в Річмонд і заборонили повертатися звідти, поки я остаточно не одужаю. [843].

Арчибальд Кейтлі (1859–1930)

У тому ж творі Кейтлі наводить інтригуючий опис зібрання Ложі Блаватської, яке проводилося на Ленсдаун-роуд:

Бесіди проходили без формальностей, всі збиралися навколо мадам Блаватської і ставили їй питання... В особливий захват нас приводило, коли мадам Блаватська відповідала сократовим методом – задавала навідні питання і тим самим змушувала нас самих докопуватися до істини. Це був дуже ефективний метод, який нерідко приводив у збентеження автора дилеми. Якщо питання було продиктоване щирим прагненням до знань, вона не шкодувала сил і докладно розповідала про все, що знала сама. Але якщо автор питання хотів уразити її або поставити в глухий кут, це погано для нього закінчувалося. Ці збори забирали багато часу, але мадам Блаватська насолоджувалася цим змаганням умів.

По четвергах в цій кімнаті збиралися представники всіляких національностей. Неможливо було передбачити, хто прийде цього разу. Іноді там були присутні і невидимі відвідувачі, помітні лише деяким з нас. Результати були вельми цікаві; мадам Блаватська була вкрай чутлива до холоду, тому в її кімнаті підтримували тепло, і під час зібрань в ній часто бувало надто жарко. Одного вечора перед початком зібрання я спустився і виявив, що її кімната нагадує льодовик, хоча в ній горіли вогонь і світильники. Я звернув на це увагу Е. П. Блаватської, вона розсміялася у відповідь і сказала: «О, мене тільки що відвідав друг, який забув прибрати свою атмосферу».

В інший раз, пам'ятається, кімната поступово наповнювалася людьми, поки не залишилося жодного вільного місця. На дивані сидів вишуканий індус при повному параді, в тюрбані і національному вбранні. Бесіда була в самому розпалі, і наш незвичайний гість, очевидно, був дуже нею захоплений, оскільки з інтересом слухав кожному висловленому зауваженню. Президент Ложі того вечора трохи запізнився і, увійшовши в кімнату, озирнувся в пошуках вільного місця. Він підійшов до дивана і сів прямо на вишуканого індуса, який настільки здивувався цьому вторгненню, що негайно ж випарувався з ледь чутним шипінням! [844].

За твердженням одного з членів Ложі, ірландського теософа Клода Фоллса Райта, між зборами і в денний час в Ложі Блаватській кипіла бурхлива діяльність. До того ж до невичерпного потоку відвідувачів там завжди перебували добровільні помічники, які виконували різну роботу.. Одного разу кілька таких співробітників, згрудившись, обговорювали проблему, яка здавалася їм неймовірно важливою. Зайшовши в глухий кут, вони вирішили звернутися за допомогою до Е. П. Блаватська. Наймолодша співробітниця постукала в її кімнату і запитала:

– Мадам, що найважливіше у вивченні теософії?
– Здоровий сенс, мила.
– Мадам, а що б Ви поставили на друге місце?
– Почуття гумору.
– А на третє?
Тут терпіння Олени Петрівни, мабуть, лопнуло.
– О, ще більше здорового глузду! [845].

У той період Е. П. Блаватська рідко виходила з дому, але на початку січня 1889 графиня Вахтмейстер і американський художник Едмунд Рассел. [846] переконали її відвідати студію відомого лондонського фотографа Енріко Реста, щоб зробити кілька фотографій. Саме тоді був зроблений той знаменитий знімок під назвою «Сфінкс». Роки потому сам Реста розповів про візит Олени Петрівни в листі до Джона Котса, який в той час займав пост президента лондонського ТО:

Одного ранку (8 січня 1889 р.))... я перебував у себе в студії... і займався фотографією, коли до мене підійшов асистент і пошепки повідомив, що одна дама бажає, щоб я сфотографував її зараз же, якщо це можливо, оскільки у неї дуже мало часу... Увійшла мадам Блаватська в супроводі графині Вахтмейстер. Перша тут же сіла за маленький столик, запустила праву руку в кишеню і скрутила сигарету, яку ви бачите на фото...

Мадам Блаватська висловила бажання постати перед камерою без будь-яких «студійних приготувань» у своєму природному вигляді, і я, перебуваючи під враженням від її особистості та експресії, зробив шість знімків, які, на щастя, виявилися вдалими. Мадам Блаватська піднялася, подякувала мені за послугу, надану їй настільки швидко, і сказала, що мене їй порекомендував якийсь художник. Я відправив їй пробні зображення, які вона повернула мені, висловивши задоволення результатами. Як ви знаєте, згодом для Теософського товариства були надруковані тисячі примірників... Час від часу ця благородна дама запрошувала мене зайти до неї, і ми розмовляли про життя у всіх її проявах, про безмежну силу добра, і вона з інтересом розпитувала мене про мою гаряче улюбленій роботі. Через кілька років я припинив працювати в студії, і єдиними негативами, які я залишив собі, були ті шість знімків [додаю]. Я дбайливо зберігав їх, і вони в бездоганному стані, але тепер, коли я став 85-річним старим, ці живі свідчення, що відобразили велику особистість, не можуть залишатися у мене [847].

Знаменитий знімок «Сфінкс», зроблений Реста, 1889 р.

* * *

Частим гостем Є. П. Блаватської в Лондоні був багатий іспанський аристократ Хосе Шифре, близький друг королеви Ізабелли II і короля Альфонса XII. Кажуть, на смертному одрі король сказав, що Шифре був його єдиним безкорисливим другом. [848]. Той згадує, що при першій зустрічі Блаватська одним своїм поглядом «пронизала і зруйнувала ту особистість, якою я був до цього моменту», і що «ідеї, схильності і забобони, більш-менш вкорінені в цій особистості, разом зникли... Я не буду намагатися пояснити цей на перший погляд дивовижний факт, але він, як і всі інші, заснований на великому законі карми... й я зобов'язаний всім, що знаю... Завдяки знайомству з нею я досяг смиренного спокою і душевної рівноваги». [849].

Також Шифре стверджував, ніби Олена Петрівна двічі врятувала йому життя. Перший раз це сталося, коли він збирався виїжджати з Лондона на континент. Вона сказала: «Сьогодні Вам не слід їхати». Шифре заперечив, що неодмінно повинен їхати. У відповідь на настійне прохання Олени Петрівни не їхати він заявив: «Але я повинен поїхати, це абсолютно необхідно, я не можу відкласти поїздку». «Вам не можна їхати, переночуйте в Лондоні», – наказала вона, і Шифре неохоче поступився. Наступного дня газети повідомили про те, що вечірній поштовий поїзд, на якому мав намір їхати Шифре, потрапив у жахливу катастрофу. [850].

Незважаючи на протести католицької церкви, Шифре разом з кількома однодумцями активно просував теософію в Іспанії. До кінця 1889 р. такі книги, як «Викрита Ізида», «Езотеричний буддизм», «Світло на Шляху» і «Ключ до теософії», були переведені на іспанську мову [851]. Брошуру під назвою «Що є Теософія?» почали поширювати в університетах, бібліотеках і клубах по всій Іспанії.. У травні 1893 р. в Мадриді був заснований теософський журнал «Софія», за час існування якого було випущено 17 томів. За твердженням Бориса Циркова, «найбільш значущим і довговічним результатом невтомної діяльності Шифре і його близьких друзів і соратників, ймовірно, є створення чудового перекладу на іспанську мову Таємної Доктрини“, перший том якої був випущений в 1895 р. » [852]Коли Шифре позбувся свого величезного стану, про його роботу на благо теософії забули, чому, на його думку, посприяла Церква. [853].

Зусиллями англіканської церкви «Люцифер» потрапив під заборону в Англії скрізь, де продавалися друковані видання. Поза всякими сумнівами особливо образливою церковним діячам здалася редакційна стаття в грудневому випуску 1887 р. «Архієпископу Кентерберійському – привіт від Люцифера!“», в якій наводилися докази того, що «доктрини Церкви у всіх сенсах є майже повною протилежністю вчень Христа». Стаття завершується словами:

Отже, мій пан примас, ми дуже люб'язно виклали вам основні моменти розбіжностей і невідповідностей між Теософією і Християнськими Церквами і розповіли вам про єдність Теософії з вченнями Христа. Ви почули наше проголошення віри і дізналися про ті образи і скарги, які ми направляємо проти догматичного Християнства. Ми, жменька смиренних людей, що не володіють ні багатствами, ні світським впливом, але сильні в своєму знанні, об'єдналися в надії зробити ту роботу, яку, як ви говорите, ваш Учитель поклав на вас, але якій цей багатий і панівний колос – християнська Церква – на такий великий жаль нехтував.

Ми думаємо, Чи назвете ви це самовпевненістю? Наважіться ви, у цій країні свободи думок, свободи слова і свободи зусиль, Відповісти нам нема чим іншим, Крім звичайної анафеми, яка припасена у церкви для реформаторів? Або ж ми сміємо сподіватися, що гіркі уроки досвіду, які така політика приносила церквам у минулому, змінили серця і прояснили розум її правителів, і що наступаючий 188 г. стане свідком того, як християни простягнуть нам руку дружби і доброї волі? Це буде лише справедливим визнанням того, що невелика група, Теософським товариством – не попередники Антихриста і не породження Вселенського Зла,Якими нас вважає Церква, Практичні помічники, Можливо, навіть і рятівники Християнства, і що вони всього лише прагнуть виконати ту роботу, яку Ісус, Будда та інші «сини Бога», м передували, Доручили своїм послідовникам, але яку Церкви, став догматичним, виявилися абсолютно нездатні виконати.

А тепер, якщо ваша милість зможе довести, що ми були несправедливі до Церкви, главою якої ви є, або до популярного богослов'я, ми обіцяємо публічно визнати нашу помилку. А поки «мовчання – знак згоди» [854].

Відповіді від архієпископа так і не надійшло. Тим часом листи, отримані «Люцифером», явно свідчили про загальне схвалення, викликане цією зухвалою статтею. Журнал розійшовся тиражем в 15 00 примірників, що ще раз підкреслило необхідність внутрішніх церковних реформ.

* * *

Також у грудневому випуску «Люцифера» була опублікована друга з трьох частин твору Е. П. Блаватської «Езотеричний характер Євангелій» – ще одна причина, з якої ті, хто сприймав вчення Христа буквально, виступали проти теософії. [855].

Олена Петрівна зазначає, що, згідно з текстами Євангелій, Ісус навчав своїх учнів езотеричної або таємної доктрини: «Вам дано знати таємниці Царства Божого; а тим зовнішнім все буває в притчах» (Євангеліє від Марка, 4:11). «Наодинці» Ісус «вияснював все учням», але «іншим же без притчі не говорив» (Євангеліє від Марка, 34).

За словами Е. П. Блаватське, езотеричне вчення збереглося у представників гностичного християнства, які, у свою чергу, прийняли його від учнів Христа.. Неважко уявити, як ця заява збентежила б православних християн, сучасників Блаватської, які вважали гностицизм небезпечною єрессю, що виникла в лоні католицької церкви в II ст. Ранні отці церкви за кілька століть зруйнували всі існуючі гностичні тексти. Належність до гностичного християнства нерідко каралася смертною карою, а єдиним джерелом відомостей про цю релігію були росказні християнських письменників.. Саме поняття «гностичний» стало сприйматися наступними поколіннями на кшталт слова «зачумлений».

Незалежні історики, такі як Гіббон, думали інакше. Е. П. Блаватська процитувала його висловлювання про те, що гностики були «найосвіченішими з християн», які відмовлялися задовольнятися однією лише вірою. Однак і простого вчення їм було мало. Вони прагнули до безпосереднього, прямого пізнання Гносіса [856]. У перекладі з грецької «гносис» означає «знання».

З часу Е. П. Блаватські неупереджені вчені все більше переконуються в цінності гностичної літератури. Один з них, преподобний А. А. Ф. Ламплу, написав у передмові до перекладу гностичного твору Codex Brucisnus, опублікованого в 1918 р. під заголовком «Гносіс Світла»: «Новітні дослідження поставили під сумнів... усталені факти“. Вже сьогодні деякі задаються питанням – і завтра їх буде набагато більше – не про те, яким чином в Церкві виникла така дурна і аморальна єресь, а про те, як сама Церква з'явилася з Великого Гностичного Руху, і як енергійні ідеї гностицизму перетворилися на застиглі догми». [857]. Карл Юнг також був переконаний в тому, що «основні ідеї християнства сходять до філософії гностицизму». Ті, хто знайомий з його працями, знають, як глибокі його пізнання про гностичні вчення і символи.

В «Ізиді» (т.) 2, с. 205) Е. П. Блаватська згадує про те, що книги Нового Завіту – Об'явлення Іоанна Богослова і Послання святого Павла – рясніють гностичними висловлюваннями, що підтверджується сучасними

дослідниками. Цікаво відзначити, що, згідно з записами в журналі засідань Ложі Блаватської за 1889 р. 12 жовтня Олена Петрівна виступила з міркуваннями про Одкровення Іоанна Богослова, а 24-го говорила на тему Ісуса і святого Іоанна.

Найбільш значуще підтвердження того, що ранні гностики досліджували і зберігали таємні вчення Ісуса, з'явилося в середині XX ст. У 1945 році. на кручі поблизу Наг-Хаммаді, міста, розташованого на річці Ніл в трьох сотнях миль від Каїра, арабський фермер Мухаммед Алі разом з трьома братами зробив вражаюче відкриття. Поспішивши з верблюдів, вони почали рити землю в пошуках особливого добрива для своїх посівів і, копаючи біля величезного валуна на місці стародавнього коптського поховання, натрапили на посудину з червоної глини майже метр у висоту. Мухаммед сумнівався, чи варто розбивати цю посудину, побоюючись, що в ній сидить якийсь джин або дух. Однак, вирішивши, що там може бути золото, він розбив посудину і, на чимале розчарування, знайшов в ньому лише 13 книг в шкіряній палітурці, та безліч окремих записів на папірусі. Вдома він склав свої знахідки біля печі, і його мати спалила більшу частину папірусного паперу, розводячи з її допомогою вогонь..

Історія про те, як ця книга привернула увагу єгипетської влади – і вчених з усього світу – сповнена драми, хвилювань та інтриг, а в християнських академічних колах ще й запеклих битв за право першим перевести знайдені рукописи [858]. Широкій публіці стало відомо про знахідку лише в 1979 р. , коли була опублікована книга Елейн Пейджелс «Гностичні Євангелія». Пейджелс вивчала коптську мову в Гарвардському університеті, і була направлена в Наг-Хаммаді для вивчення рукописів.. ї книга отримала широке визнання і премію Національного кола книжкових критиків, а також була названа книгою місяця.. Журнал «Нью-Йоркер» назвав її «інтелектуально елегантним, лаконічним дослідженням... в якому чудесним чином розкривається світ раннього християнства»..

За твердженням Пейджелс, «ті, хто поширювали і шанували записи, знайдені в Наг-Хаммаді, вважали себе не єретиками, а гностиками, тобто християнами, що володіють знаннями (гносисом) про таємне вчення Ісуса – знаннями, захованими від більшості віруючих до тих пір, поки вони не досягнуть духовної зрілості». Вона наводить цитату з Євангелія від Марка, в якій Ісус говорить своїм учням: «Вам дано знати таємницю Царства Божого, але іншим все викладається в притчах» (Євангеліє від Марка, 4:11)..

У книзі Пейджелс зазначає, що «ідеї, які ми пов'язуємо зі східними релігіями, поширилися серед гностиків на Заході вже в I ст.. , але тоді їх засуджували і забороняли полемісти на кшталт Іренея». Особливе значення надавалося ідеї про реінкарнацію, хоча її джерелом, за словами самих гностиків, були не східні релігії, а саме первісне християнство. Професор Геддес Макгрегор у книжці «Реінкарнація в християнстві» стверджує, що «в гностичному середовищі, з якого розвинулося християнство, ідеї про реінкарнацію не були чимось незвичайним». [859]. Згідно з твердженням французького єгиптолога Жана Дореса, в наг-хаммадійських текстах йдеться про те, що «людина повинна пройти через низку народжень, перш ніж досягти мети» [860].

Також Пейджелс посилається на іншу коптську працю – Pistis Sophia, який був виявлений в середині XVII ст. У ньому міститься безліч сторінок, на яких сам Христос пояснює своїм учням різні аспекти реінкарнації. [861][та інших таємничих вчень про життя після смерті]. Науковий секретар Олени Петрівни, Д.Р.С. Мід, був першим, хто переклав Pistis Sophia з латинської мови на англійську. Ще до видання у формі книги майже половина перекладу була опублікована в «Люцифері» з коментарями Е. П. Блаватської, які зайняли близько 40 сторінок [862].

Досягнення теософів в області езотеричного християнства були відзначені в статті про християнство, написаній для «Британської енциклопедії» фахівцем у сфері історії церкви Ернстом Вільгельмом Бенцем.. У розділі «Сучасні напрямки езотеричного християнства» Бенц згадує теософію, яку, за його словами, «відрізняє поєднання християнських традицій і вчень з вищими азіатськими релігіями».. У висновку розділу він висловлює цікаве зауваження: «...Багато дослідників переконані в тому, що в XX в. Езотеричне християнство виконує важливу функцію противаги застиглому, догматизованому інституту церкви, який втратив свою духовну сутність. [863].

Нарешті, варто звернути увагу на ще одне спостереження щодо виявлення книги Pistis Sophia і наг-хаммадийских рукописів: з боку може здатися, що вони були знайдені абсолютно випадково, так само, як і сувої Мертвого моря, що викликали галас у науковому світі. У «Викритій Ізиді» (т. 2, с. 26) Олена Петровнасилається на слова, які Мюллера насилається.

Наука про релігію тільки зароджується... Протягом останніх 50 років справжні документи, що стосуються найбільш значних релігій світу, *Потрапляли в руки людства найнесподіванішим і майже чудесним чином.* Перед нами тепер розкриті канонічні книги буддизму; «Зенд-Авеста» Зороастра більше не є запечатаною книгою; і гімни «Рігведи» розкрили стан релігій, що передували початкам тієї міфології, яка у Гомера і Гесіода постає перед нами у вигляді замшелих руїн.

У примітці Е. П. Блаватська додає:

Найнеймовірнішим нам видається те, що серйозним дослідникам і в голову не приходить пов'язати періодичність цих «несподіваних і майже чудових» виявлень важливих документів в самий відповідний момент з навмисним умислом. Невже це так дивно, що зберігачі «язичницьких» знань, бачачи, що час настав, змусять потрібний документ, книгу або реліквію ніби випадковим чином попастися на очі потрібній людині?

Можна тільки гадати, скільки ще записів, книг і реліквій лежать, приховані від очей, чекаючи відповідного моменту для того, щоб бути знайденими.

Розділ 7
«Кармічні бачення»
Передчуття війни

Міркуючи про пророче сновидіння Карла Юнга, в якому він передрік Першу світову війну [864] Льюїс Мемфорд написав у статті, опублікованій в газеті «Нью-Йоркер» (23 травня 1964 р.)): «Це незрозуміле сновидіння, згодом підтверджене подіями, можна віднести до тієї ж категорії, що і бачення мадам Блаватської, більш раннє і куди більш реалістичне, в якому вона бачила міста, зруйновані ядерними вибухами». Цей сон Олена Петрівна описала в оповіданні «Кармічні бачення» (журнал «Люцифер», червень, 188 г.).

На час написання розповіді в Європі вже 20 років не було масштабних воєн, і спокій судилося протриматися ще 25 років. Експерти пророкували століття миру, процвітання і наукового прогресу. І ось в такій спокійній обстановці Е. П. Блаватська віщує початок Першої світової війни і час, коли у людей буде зброя, здатна за одну мить позбавити життя мільйони людей.

У першій частині «Кармічних видінь» розповідається про Хлодвіга, правителя, в V ст. Заснував Франкське королівство зі столицею в Парижі, друга частина оповідає про переродження Хлодвіга як монарха, ім'я якого не називається, однак, в описі вгадується сумно відомий і гаряче улюблений своїми підданими імператор Німецької імперії Фредерік II. Він царював всього 99 днів, після чого помер від раку гортані в червні 188 року. , в той самий місяць, коли були опубліковані «Кармічні видіння», ненадовго переживши свого батька Вільгельма I, який помер в тому ж році. У редакційній статті «Люцифера», опублікованій в першому випуску журналу за 1889 р. , говориться:

Рік тому нами було відзначено, що 188 – нещаслива комбінація цифр; і наші побоювання підтвердилися... Майже кожну націю спіткала якась жахлива катастрофа. На тлі інших країн особливо виділилася Німеччина. У 188 г. виповнилося 18 років з моменту об'єднання Німецької імперії. Через комбінацію чотирьох вісімок країна позбулася відразу двох імператорів і посіяла насіння важких кармічних наслідків..

Одним з наслідків стало те, що після смерті Фредеріка II, реінкарнації Хлодвіга, на престол зійшов його старший син, кайзер Вільгельм II, чиє ім'я нерозривно пов'язане з Першою світовою війною, оскільки саме він став рушійною силою цього жахливого конфлікту. (Вільгельм II був наполовину британцем, так як його мати припадала старшою дочкою королеві Вікторії).

Перша сцена «Кармічних видінь» розгортається у військовому таборі Хлодвіга, який незадовго до того прийняв християнство в Реймсі.. Він щойно здобув нищівну перемогу над германським племенем, алеманами, і тепер до нього підводять бранців, щоб він вирішив їх подальшу долю. Одна з полонянок – язичницька пророчиця, яка безстрашно пригадує Хлодвігу незліченні злочини, вчинені ним на шляху до панування над франками. Стосовно німецького племені, щойно безжально винищеного жорстоким правителем, вона пророкує: «Ти відродишся заново серед твоїх нинішніх ворогів і будеш зазнавати ті ж муки, що сам заподіював своїм жертвам. Ти забрав у них славу і могутність, але сам ніколи їх не досягнеш!» Спис пронизує горло жертви, причепивши її голову до землі. Кров бризкає на Хлодвіга і його соратників.

Далі ми бачимо Хлодвіга вже в Німеччині, де він відродився в тілі Фредеріка. Опис щасливого періоду юнацтва і зрілості майбутнього імператора незабаром змінюється розповіддю про його боротьбу зі смертельним захворюванням – в результаті перенесеної операції з трахеотомії він приречений мовчати все життя, що залишилося. У той час Фредерік був єдиним спадкоємцем престолу, сином короля Пруссії, який завдяки франко-прусській війні та агресивній політиці Бісмарка став першим імператором об'єднаної Німеччини. Нижче ми наводимо уривок з розповіді Е. П. Блаватської в скороченій формі:

Серед мільйонів інших душ перероджується Душа-Его; для радості або для страждань, хто знає! Полонянка своєї нової людської форми, вона росте разом з нею, і нарешті вони разом починають усвідомлювати своє існування. Безтурботні роки їх квітучої юності.

Одного разу зухвалий і жорстокий ворог почав загрожувати королівству його батька, і варварські інстинкти середньовічного воїна знову прокинулися в Душі-Его, змушуючи земне Его взяти в руки клинок, запевняючи його в тому, що це необхідно для захисту його країни. Вони розтерзали поваленого ворога і перетворили маленьке королівство його предка у велику імперію.. Переконавшись, що на цьому етапі їм не вдасться досягти більшого, вони повернулися в своє усамітнення, в світ мрій, який називали своїм будинком.

Але в будь-якій життєвій драмі настає чорний день. І сильне тіло виявляється розпростертим на тернистому ложі страждань. Навіть уві сні Душе-Его не знайти забуття. Розгоряне і змучене тіло мечеться в нескінченній агонії. Але в муках душі і розуму відбувається перетворення людини. Тепер йому бачаться жахи франко-прусської війни, в якій він очолив війська, що атакували Францію. Йому сняться тисячі понівечених трупів, що всіяли землю, понівечених і розірваних на шматки смертоносною зброєю, породженим наукою і цивілізацією і освяченим служителями Бога. Він бачить постарілих матерів, для яких відразу померк світло їхніх очей; сім'ї, які втратили своїх годувальників. Бачить молодих вдів, що залишилися без опори і захисту в цьому величезному і байдужому світі, і тисячі осиротілих дітей, які плачуть на вулицях міст. Бачить, як юні дочки хоробрих його солдатів змінюють свої траурні сукні на строкаті вбрання повій, і Душа-Его здригається у своїй сплячій формі. її серце розривається від стогонів голодуючих; очі сліпнуть від диму палаючих сіл, зруйнованих будинків, міст, що лежать в обгорілих руїнах..

І в цьому жахливому сні він згадує момент руйнівного божевілля у своєму солдатському житті, коли, стоячи над грудьми мертвих і вмираючих, він тримав у правій руці оголену шпагу, до самої рукояті обагренную димиться кров'ю, а в лівій – бойовий прапор, вирване з рук воїна, що вмирає тепер Тоді він громовим голосом підносив похвалу Всемогутньому Господу, завдяки його за щойно здобуту перемогу!

«Що дали тобі або твоїй батьківщині всі ці криваві перемоги? – шепоче йому Душа і сама ж відповідає. – Населення, одягнене в залізні обладунки». – «Чим стало тепер твоє королівство? Легіоном озброєних маріонеток, величезним лютим багатоголовим чудовиськом? Це чудовисько, подібно до того моря: зараз воно дрімає зловісним сном, але в будь-яку хвилину готове накинутися на ворога, якого йому вкажуть. Але хто вкаже? *Схоже, якийсь безсердечний, гордий демон, несподівано отримав владу, – втілення амбітної і руйнівної сили – скував залізним доланем уми цілого народу* » [865] . (Курсив С. Кренстон.)

Весь світ завмер в очікуванні, затамувавши дихання. Немає ні дружини, ні матері, яку не переслідував би у снах привид чорної грозової хмари, що нависла над усією Європою. Вона наближається. Вона все ближче і ближче. Про жах! Я пересуваю повторення страждань, яким був свідком. Я читаю передбачення трагічної долі,

написане на чолі багатьох молодих людей Європи! Але якщо я виживу і збережу свою владу, то ніколи, ніколи моя країна не буде в цьому брати участь!

Тепер рука долі занесена над ложем страждання. Прийшов час виконання закону Природи. Старого імператора більше немає; стало бути, молодому спадкоємцю належить зайняти його місце. Безмовний і безпорадний, він все ж залишається володарем мільйонів підданих. Жорстока доля спорудила йому трон над розгорнутою могилою, дражнячи його славою і владою.. Поглинений стражданням, він раптом виявив, що коронований. Змучена форма була перенесена з пахучого півдня на замерзлу північ, куди він поспішав, щоб царювати і щоб померти. У палаці на колесах розкішно облаштований вагон сповнений екзотичних рослин. Його монотонне погойдування забаюкує втомленого пасажира. Душа-Его летить через вічність і безліч життів і відчуває себе зануреною в найрізноманітніші форми і особистості. Так «Смерть» стає для неї всього лише безглуздим словом, порожнім звуком.

«Яке моє минуле? Чому я страждаю?» – запитує Душа-Его. У відповідь їй показують довгий сувій, в якому написано безліч імен смертних істот, в кожному з яких Душа-Его дізнається свої втілення. Коли вона доходить до передостаннього імені, вона бачить заплямовану кров'ю руку, що творить незліченну жорстокість і жорстокість.

«Яке моє майбутнє? – запитує Душа-Его у відчаї. – Невже мені судилося вічно проливати сльози і немає для мене надії?»

На це питання їй ніхто не відповів. І тут Сплячий відчув, як мчить крізь простір. Душа-Его раптово відчула себе сильною і здоровою, як раніше. Так, тепер вона знаходиться не в тій високій, благородній формі, в якій була до цього, а в чиємусь іншому тілі, про який поки нічого не знає.

Все навколо здається зовсім іншим. Не існує більше амбіцій, жадібності і заздрості, які помилково називаються *Патріотизм* . Жорстоке себелюбство поступилося місцем істинному альтруїзму. Війн більше не буде, оскільки всі армії ліквідовані. Солдати перетворилися на старанних, працьовитих хліборобів, і весь світ вторить його пісні в радісному пориві. Королівства і країни навколо нього живуть в братському єднанні. Нарешті пробив великий, славний час! Те, на що він не смів сподіватися в тиші довгих, повних страждання ночей, нині стало реальністю. Велике прокляття знято, і світ заслужив прощення і звільнення, щоб відродитися духовно!

Він робить зусилля і – знову стає самим собою. Душа-Его спонукає його пам'ятати і поступати відповідно; і він зодягає руки до Небес і клянеться перед обличчям всієї природи зберегти мир до кінця своїх днів, принаймні, у своїй країні.

Віддалений барабанний бій і протяжні крики, які уві сні здалися йому виразами подяки за щойно принесену клятву. Різкий поштовх, гучний лязок, людина відкриває очі, і Душа-Его озирається в подиві. Перед помутненим поглядом виникає шанобливе і урочисте обличчя лікаря, що підносить звичну порцію ліків. Поїзд зупиняється. Людина піднімається з кушетки, ще більш слабка і втомлена, ніж завжди, і бачить незліченні ряди солдатів, озброєних новою, ще більш смертоносною і руйнівною зброєю, і готових до війни. [866] .

Розділ 8
«Таємна доктрина»

Перший том «Таємної Доктрини» був опублікований 1 листопада 188 р., а другий – 28 грудня 188 р. [867] Підзаголовок книги говорить: «Синтез науки, релігії та філософії». Перший том, «Космогенезис», розповідає про те, як виникають світи – вірніше, заново народжуються після тимчасового відпочинку, – а також про те, як наша планета і її нижчі царства розвивалися до моменту появи людських форм.. Другий том, «Антропогенез», розкриває особливості еволюції людської форми: прояснення розуму шляхом інкарнації людських душ з попередніх світів; поступову еволюцію перших людських рас аж до сучасної епохи; і нарешті, майбутній розвиток, намічений для цих рас, якщо цим великим планам судилося збутися. Кожен том складається з трьох частин: Станці з «Книги Дзіан», «Еволюція символізму» і «Зіставлення науки і Таємної Доктрини»..

О. П. Блаватська пише:

Істини ці ні в якому разі не слід сприймати як *одкровення* Автор ні в найменшій мірі не претендує на роль викривача містичного знання, яке вперше в світовій історії нині віддається широкому розголосу. Бо те, що полягає в цій праці, можна зустріти розкиданим в тисячах книг, які містять в собі писання великих Азіатських і ранніх Європейських релігій – писання, приховані під різними гліфами і символами, і завдяки цим зовнішнім покривам так і залишилися без уваги. Тепер ми намагаємося зібрати ці найдавніші основи воєдино і зробити з них стрункe і гармонійне ціле. Єдина перевага, якою володіє письменниця перед своїми попередниками, полягає в тому, що їй немає потреби вдаватися до особистих міркувань і створювати власні теорії. Дійсно, ця праця є частковий виклад того, що вона сама дізналася від більш Знаючих, і лише деякі деталі вона доповнила результатами власних досліджень і спостережень. [868]

Чи потрібно пояснювати, що розглянута тут система не є вигадкою одного або декількох окремих людей. Вона являє собою безперервний запис, що охоплює багато тисяч поколінь Ясновидців, які повинні були з висоти свого досвіду досліджувати і перевіряти традиції, що передаються усно від однієї ранньої раси до іншої, традиції навчань, даних вищими і найвищими Істотами, що охороняли дитинство людства. Те, що протягом довгих століть «Мудрі Люди» П'ятої Раси, що знаходилися серед врятованих від останнього катаклізму і зміни материків – проводили свої життя *навчаючись, а не навчаючи* .

Як вони це зробили?. . Порівнюючи, досліджуючи і перевіряючи в кожному відділі природи традиції старовини шляхом безпосередніх видінь великих Адептів, т. е. людей, які розвинули і удосконалили свої фізичні, ментальні, психічні та духовні організми до крайніх меж. Жодне бачення Адепта не приймалося, поки воно не було перевірено і підтверджено баченнями інших Адептів – отриманими так, щоб з'явитися незалежним свідченням – і століттями дослідів... Палаючий погляд цих ясновидців проникав в саме ядро матерії і знаходив душу речей там, де звичайний непосвячений спостерігач, як би він не був вчений, помітив би лише зовнішню роботу форми. Але сучасна наука не вірить в «душу речей», і тому відкине всю систему стародавньої космогонії... [Вона вірить], що Всесвіт разом з усім, що в ній є, була створена сліпими силами, спочатку притаманними природі. [869] .

У вступі до «Таємної Доктрини» Олена Петрівна наводить три основоположних твердження, на яких рунтується вся праця:

(а) Всюдисущий, Вічний, Безмежний і Непорушний ПРИНЦИП, про який не може бути ніяких міркувань, оскільки він перевищує міць людського пізнання, і може бути лише применшений людськими виразами і порівняннями... Щоб ясніше передати ці ідеї читачеві, йому слід почати з припущення про те, що існує одна абсолютна Реальність, яка передує всьому проявленому і умовному сущому. Ця Нескінченна і Вічна Причина... є «Безтурботним Коренем» всього, що було, є і буде...

(б) Вічність Всесвіту в цілому, як безкрайня проекція; часом «ристалище незліченних Всесвітів, безперестанку з'являються і зникаючих», званих «проявляються зірками» і «іскрами Вічності». [Також «Таємна Доктрина» стверджує] «Вічність Мандрівника»... «Мандрівником» називається наша *Монада* ... протягом її циклу втілень. Він є єдиний вічний принцип в нас, неподільна частина всього цілого – Всесвітнього Духа, від якого вона виходить і яким поглинається в кінці циклу...

Друге твердження «Таємної Доктрини» відноситься до абсолютної універсальності закону періодичності, припливу і відпливу, наростання і спаду, який фізична наука побачила і зафіксувала у всіх відділах природи.. Чергування Дня і Ночі, Життя і Смерті, Сну і Неспання є настільки загальновідомим, абсолютно всеосяжним і не має винятків фактом, що легко зрозуміти, що в ньому ми бачимо один з основоположних законів всесвіту.

(в) Основна тотожність всіх Душ з Всесвітньою Перевищною-Душою, остання сама є аспектом Невідомого Коріння; і обов'язкове мандрування для кожної Душі – іскри Перевищів-Душі – через Цикл Інкарнацій (або «Необхідності») відповідно до Закону Циклів і Карми, протягом усього терміну. Іншими словами, жодній божественній Душі не доступне незалежне (усвідомлене) існування, перш ніж іскра, що відокремилася від чистої Сутності... ПЕРЕВИШНІЙ ДУШІ (а) не пройде крізь кожну початкову форму феноменального світу... і (b) не здобуде індивідуальності, спочатку в силу вродженого імпульсу, а потім шляхом особистих зусиль (контрольованих Кармою), таким чином піднімаючись через всі ступені розуму, від нижчого до вищого Манаса [або Розуму], від мінералу і рослини до вищого архангела (Дхіані-Будда). Основна доктрина Езотеричної філософії не визнає за людиною особливих привілеїв або обдарувань за винятком тих, які завойовані самим Его шляхом особистих зусиль і досягнень протягом довгого ряду метемпсихозів і реінкарнацій.

Такі основні поняття, на яких покоїться Таємна Доктрина... Як тільки читач зрозуміє їх і усвідомлює світло, яке вони проливають на кожне життєве питання, він більше не буде потребувати подальших наочних доказів, оскільки їх істинність буде для нього також очевидна, як сонце в небі. [870].

У третьому твердженні вводяться поняття карми і реінкарнації. І ось що говорить про них Олена Петрівна в інших розділах «Таємної Доктрини»:

Тільки ті, хто вірить в реінкарнацію і Карму, смутно підозрюють, що вся Таємниця Життя полягає в безперервному циклі її проявів... *Карму* , вірять і в Долю, яку від народження до смерті кожна людина ткне нитку за ниткою навколо себе, як павук свою пряжу... Закон цей – Свідомий або несвідомий – нікому і нічого не зумовлює... Карма нічого не створює, так само як і не зумовлює. Людина сама будує плани і створює причини, а Кармічний закон пристосовує слідства; це пристосування є не дією, а вселенською гармонією, яка вічно прагне повернутися до свого первісного стану, подібно гілці, яка, будучи занадто сильно зігнута, розгинається з відповідною силою. Якщо при цьому відбувається вивих руки, яка намагалася вивести гілку з її природного положення, чи можемо ми сказати, що нашу руку пошкодила гілка, або це наша власна дурість накликала на нас біду? [871].

Карма ніколи не прагнула зруйнувати інтелектуальну або особистісну свободу... Вона не одягала в темряву свої укази з наміром заплутати людину, також вона не покарає того, хто наважиться досліджувати її таємниці. Навпаки, той, хто за допомогою вчення і медитації розкриє її заплутані шляхи і проллє світло на темні стежки, в переплетеннях яких гине стільки людей, що не знають лабіринту життя, – той трудиться на благо своїх ближніх... [872]

Віруючі в Карму не можуть розглядатися, як атеїсти або матеріалісти, – ще менше, як фаталісти... Це є доктрина, яка пояснює походження Зла і облагороджує наші уявлення щодо того, якою саме повинна бути непорушна божественна Справедливість, замість того щоб принижувати невідоме і незбагненне Божество, роблячи з нього свавільного, жорстокого тирана, якого ми називаємо Провидінням. [873].

Окультист або філософ не буде говорити про доброту або жорстокість Провидіння; але, ототожнюючи його з Кармою-Немезидою, він буде тим не менш вчити, що вона охороняє праведних і протегує їм в цій і майбутніх життях; і що вона карає лиходіїв – так, навіть до його сьомого втілення. Простіше кажучи, до тих пір, поки наслідок, який він викликав, привівши в пертурбацію навіть найдрібніший атом в Безкрайньому Світі Гармонії, не буде, нарешті, спокутовано. Бо єдине веління Карми – вічне і незмінне – це абсолютна Гармонія в світі матерії, якою вона є в світі Духа. Отже, це не Карма винагороджує або карає, а ми самі винагороджуємо або караємо себе згідно з тим, чи працюємо ми з Природою, через неї або нарівні з нею, підкоряючись законам, від яких залежить ця Гармонія, або ж порушуючи їх. [874].

[З дією карми пов'язані] невидимі скрижалі Астрального Світла, «велика галерея картин вічності» – точне відображення кожного діяння і навіть думки людини... Як говориться в «Викритій Ізиді», цей божественний і незримий полотно і є Книга Життя... Вічний Літопис не є фантастична мрія, бо ми зустрічаємося з подібними літописами у світі грубої матерії. «Тінь ніколи не падає на стіну, не залишивши на ній постійного сліду, і слід цей може стати видимим, якщо вдатися до належних процесів, – говорить доктор Дрепер... На стінах наших самих особистих кімнат, – продовжує він, – де, як ми думаємо, всяке цікаве око абсолютно виключене, і наше усамітнення ніколи не може бути порушене, залишаються сліди наших діянь, відбитки всього того, що ми зробили». Доктор Жевонс і Баббаж вважають, що кожна думка переміщує частинки мозку і приводить їх у рух, розкидаючи їх у просторі; вони також вважають, що «кожна частинка існуючої матерії є записом всього, що сталося». (Принципи науки. Т. 2, с. 455) [875].

Тому, стверджує Е. П. Блаватська, «давня доктрина почала зміцнювати свої позиції в гіпотезах наукового

світу». [876].

Закон окультної динаміки вчить тому, що «дану кількість енергії, витрачену на духовному або астральному плані, виробляє набагато більші наслідки, ніж та ж сама кількість, витрачена на фізичному, об'єктивному плані існування».. [Отже], знищення однієї поганої причини позбавить не від одного, а від безлічі поганих наслідків. І якщо Братство або навіть багато Братств не зможуть протидіяти тому, щоб народи [в майбутньому] перерізали один одному глотки, все ж єднання думок і вчинків у філософських дослідженнях таємниць буття завжди зупинять деяких людей від породження додаткових причин зла і горя в світі, і без того ними переповненого. Цей стан речей триватиме до тих пір... поки ми не почнемо діяти зсередини замість того, щоб слідувати зовнішнім імпульсам... Чим ближче єднання між смертним відображенням, людиною, і його [внутрішнім Божественним Я], тим менш небезпечні зовнішні обставини і наступні реінкарнації [877].

У тісному і нерозривному зв'язку з Кармою, таким чином, знаходиться закон перевтілення або переродження однієї і тієї ж духовної індивідуальності в довгому, майже нескінченному ряді особистостей. Останні подібні різним ролям і персонажам, яких грає один актор, з кожним з яких цей актор ототожнює себе і ототожнюється глядачами протягом декількох годин.. Внутрішній або істинний чоловік, який перевтілюється в цих персонажів, знає весь час, що він Гамлет лише на короткий термін декількох актів, які, тим не менш на проекції людської ілюзії представляють ціле життя Гамлета. Також він знає, що попереднім вечором він був королем Ліром, який, в свою чергу, був перетворенням Отелло в ще більш віддалений вечір; однак передбачається, що зовнішній, видимий персонаж не знає про цей факт.

У нашому проявленому світі, в земному житті, це незнання, на жаль, занадто реально. Проте незмінна індивідуальність прекрасно усвідомлює це, проте в силу атрофії «духовного» ока у фізичному тілі це знання не може бути відображено на свідомості помилкової [або ілюзорної] особистості.... «Те, що становить частину наших душ, вічно», – говорить Теккерей... і хоча «велика книга» фізичного мозку здатна забути події в межах одного земного життя, сума сукупних спогадів ніколи не покине божественну душу всередині нас. Шепіт її може бути занадто тихий, звук її слів занадто далекий від рівня, вловлюваного нашими фізичними почуттями; і все ж тінь подій, що мали місце, так само як і тінь подій прийдешніх, знаходиться в межах її пізнавальних здібностей, і вічно стоїть перед її розумовим поглядом. [878]

У другому твердженні «Таємної Доктрини» говориться про те, що безсмертна монада або, душа всередині нас, занурюється у Всесвітній Дух в кінці нашого світу. У Східних навчаннях це занурення описується як входження в нірвану, у зв'язку з чим виникає одвічне питання: чи не знищується при цьому індивідуальність. Західні сходознавці XIX ст. вважали, що відповідь на це питання ствердна. Ось що про це розповідає «Таємна Доктрина»:

Вбачати в Нірвані знищення рівносильно тому, що сказати про людину, занурену в здоровий сон без сновидінь... що він теж знищений... Поглинання ні в якій мірі не є подібним «сном без сновидінь», а навпаки, абсолютним існуванням, безумовним єднанням або станом, описати яке людська мова абсолютно і безнадійно не здатний. Людський розум у своїй нинішній стадії розвитку не може досягти цього рівня мислення. Він коливається тут, на межі незбагненної Абсолютності і Вічності...

Також і індивідуальність... не втрачається внаслідок поглинання. Бо як би не було безмежно – з людської точки зору – паранірванічний стан, все ж воно має межу у Вічності. Як тільки межа буде досягнута, ця ж Монада знову виникне з цього ж стану, як ще більш піднесена істота, на куди більш високому рівні розвитку, щоб почати свій цикл вдосконаленої діяльності... Бо в Потаємних шлоках сказано: «Нитка променистості, яка непорушна і розчиняється тільки лише в Нірвані, виникає з неї в своїй цілісності в день, коли Великий Закон закликає все суще назад до дії».

У кожному з нас є золота нитка нескінченного життя – Сутратма, яскрава нитка безсмертного, безособового розуму, на яку, подібно намистам, нанизані духи всіх земних життів ... – такий прекрасний образ малює ведична філософія [879].

Е. П. Блаватська пояснює, що, навіть коли монада людини занурена в нірвану, її індивідуальність не зникає повністю. Наприклад, у своїх «Протоколах Ложі Блаватської» вона говорить про Нірвану: «Коли все стає одним, всі індивідуальності зливаються в одну, при цьому кожна усвідомлює себе – воістину загадкове вчення» [880].

«Таємна доктрина» вчить:

Рано чи пізно все, що зараз нібито існує, виявиться воістину і насправді в стані [Паранірвани]. [881]]. Але існує величезна різниця між свідомим і несвідомим «буттям». Стан [паранірвани] без Парамартха, Самоаналізуючої свідомості... не є блаженство, але лише загасання протягом Семи Вічностей. Так залізна куля, поміщена під палючими променями сонця, буде прокалена наскрізь, але не відчує і не оцінить їх тепло на відміну від людини. Лише «ясним розумом, не затемненим Особистістю і накопиченням заслуг численними існуваннями, присвяченими буттю у всій його сукупності (вся живе і свідома Всесвіт)» людина звільняється від особистого існування і занурюється в Абсолют, зливаючись з ним воєдино, і продовжує існувати в повному володінні Парамартха [Самосвідомістю] [882].

Якби ці плоди попередніх життів не зберігалися, то кожному новому всесвіту при переродженні доводилося б починати з нуля, без можливості спертися на наявний досвід. В іншому місці Олена Петрівна говорить, що, коли великі душі отримують своє останнє посвячення, «кожне Его повинно згадати всі цикли своїх минулих втілень протягом багатьох Манвантар... [883]Воно бачить потік своїх колишніх втілень в особливому божественному світлі. Воно бачить все людство відразу, але разом з тим в цьому потоці незмінно полягає його Я“» [884].

Один неперечісний науковий експеримент підтверджує, що все, що ми до цього обговорювали, може бути правдою. У статті, опублікованій в журналі «Нью Саєнтист» (11 листопада 1982 р..) описано дослідження доктора Девіда Бома, в той час професора теорії фізики в Бірбекському коледжі Лондонського університету. Він отримав ступінь доктора філософії в Каліфорнійському університеті, коли там працював знаменитий Роберт Оппенгеймер. Будучи асистентом кафедри в Прінстоні, Бом активно спілкувався з Ейнштейном, і це стало поворотною точкою в його житті. Уривок з «Нью Саєнтист»:

Нова і безумовно найцікавіша з книг Бома називається «Цілісність і мається на увазі порядок» (Routledge, 1980) ... В основі книги лежить ідея «згорнутого порядку» [ця ідея прийшла в голову Бому в 1960-х рр., Коли він побачив по телевізору наступний досвід].

Спеціально для експерименту Королівською асоціацією була сконструйована посудина з обертовим циліндром всередині, між циліндром і скляною посудиною залишили вузький простір, заповнений гліцерином.. Циліндр обертався за допомогою ручки, прирobленої зверху, і в гліцерин помістили кілька крапель чорнила.. Бом спостерігав, як у міру обертання ручки темні чорнила «згорталися» світлим в'язким гліцерином і розчинялися в ньому практично безслідно. Потім ручку починали обертати в іншу сторону, і, немов якимось дивом, з'являлася первісна крапля чорнила; вона «розгорталася» з гліцерину і відновлювалася, знаходячи первісну цілісність. [885] Бом вигукнув: «Це саме те, що я шукав!».

Тепер Бом вважає, що форми подібним чином «розгортаються» з Всесвіту як ціле, а потім «згортаються назад» лише потім, щоб знову з'явитися, і так далі до нескінченності... Без всяких сумнівів Бом вважає себе самого і кожного з нас такими ж моментально розгортаються і згортаються формами, які з'явилися з Всесвіту і повернуться в неї, як краплі чорнила. З цього «висновку» напрошується висновок, що наше «зникнення» не є для нас кінцем.

Подібний погляд на еволюцію людини може послужити підставою для ще більш сміливих висновків, особливо в поєднанні з ідеєю про те, що володіють самосвідомістю істоти з попередніх світів повертаються, зберігаючи знання, отримані в цих світах. І якщо ці висновки виявляться вірними, вони повністю перевернуть уявлення про еволюцію, що викладається в підручниках, ніби перші люди були дикунами, лише трохи більш розвиненими, ніж тварини. Можливо, такі аналогії допоможуть краще зрозуміти теософський погляд на це питання: школа починається з вчителів, а не з учнів, так само, як сім'я починається з батьків, а не дітей – цей порядок застосуємо і до загальнолюдської сім'ї. Ті, хто першими виникли з попередніх світів, були найбільш мудрими і великими.

Згідно з «Таємною Доктриною», в ранні дні існування людської раси, коли вона ще володіла первозданною чистотою, серед людей з'явилася Велика Істота, за яким послідувала група напівбогів-напівлюдей:

«Відділені» в архаїчному генезисі для певних цілей, вони є тими, в яких, як сказано, втілилися вищі Дхіані, «Муні і Ріші попередніх Манвантар», – з тим, щоб створити розплідник для майбутніх людських адептів на цій землі і протягом справжнього циклу.

Під безпосереднім, мовчазним керівництвом цього Махагуру всі інші, менш божественні вчителі і наставники людства стали ватажками раннього Людства з моменту першого пробудження людської свідомості. Саме через цих «синів Бога» новонароджене Людство отримало свої перші поняття про мистецтва і науки, так само як і про духовні пізнання; вони заклали перший камінь в основу тих стародавніх цивілізацій, які приводять в замішання сучасне покоління вчених і дослідників. Нехай ті, хто сумнівається в цьому положенні, пояснять на однаково розумних підставах загадку видатних знань, якими володіли люди в давнину – ті самі, які нібито походять від печерних тваринoподібних дикунів... Жодна людина, нащадок палеолітного печерного жителя, не змогла б розвинути подібну науку без сторонньої допомоги навіть за тисячоліття, присвячені еволюції думки і розуму. [886]
.

До цих «видатних знань» відноситься не тільки високий рівень розуміння математики та астрономії, але і здатність створювати чудові архітектурні споруди і вишукані твори мистецтва, подібні наскальним малюнкам, виявленим недалеко від Ласко у Франції в 1940 р. , вік яких налічує 16 00 років, і фрескам Тассілі, знайденим в 1933 р. в каньйоні Сахари, «одному з найбільших скарбів, залишених нашими доісторичними предками», за словами Моріса Долб'є. Також були виявлені картини, що відображають «16 різних фаз мистецтва і щонайменше 30 різних стилів».. Деякі з настільки «майстерно зображують форми людського тіла», що можна порівняти «зі скульптурами стародавньої Греції або роботами творців епохи Відродження». [887] .

Як уже було сказано, Теософія вчить тому, що початок людській расі на цій планеті поклали вищі і кращі створіння з попередніх світів.. Тому не варто дивуватися, дізнавшись, що вона також стверджує, ніби пробудження життя почалося не в матеріальному, а в духовному світі.. Професор Теодор Роззак говорить про це в книзі «Незавершена тварина», опублікованій видавництвом «Харпер і Роу» в 1975 р. У розділі «Таємна Доктрина“ мадам Блаватської» він пише:

Як стверджує Е. П. Блаватська, дарвіністи починають з «серединної точки» загального еволюційного прогресу. У їх підході відсутній духовний вимір, і тому він зачіпає тільки більш пізні, біологічні фази нашого фізичного розвитку. Однак видається неможливим повністю осмислити значення навіть цієї фази, не провівши паралель з космічними змінами духу, які передували їй і продовжують впливати на неї. Адже матерія, згідно Блаватської, існує лише як вмістилище духу; вона відповідає потребам духу, які з'являються в процесі великого циклу спокутування. «Наша фізична планета, – стверджує вона, – всього лише прислужниця духу – свого пана». Таке розуміння еволюції, традиційне для Таємної Мудрості, Е. П. Блаватська називає «таємною доктриною», «початковим одкровенням», яке, на її переконання, лежить в основі всіх релігій і філософій..

Тут Роззак наводить цитату з «Ізиди» (т. 1, с. 285):

Наші «неосвічені» предки простежили закон еволюції у всьому всесвіті... Від всесвітнього ефіру до втіленого людського духу вони простежили один безперервний потік сутностей. Еволюція почалася в світі духів і продовжилася в світі грубої матерії, а через нього повернулася до витоків всього сущого. «Походження видів» було для них сходженням від духу, первинного джерела всього, до «деградації матерії».

Потім він продовжує:

Однак, хоча занурення духу в матерію, з одного боку, є «деградацією», воно служить меті значного збагачення нашої свідомості.. За допомогою нашого загального циклу еволюції, а також незліченних індивідуальних втілень, ми проходимо через всі царства буття: мінеральне, рослинне, тварина, людське і божественне. Саме завдяки

цьому «врожаю досвіду», зібраному такими працями, кожна людина стає мікрокосмом у всесвіті. Як і в концепції Піко делла Мірандоли про хамелеонівську природу людства, наша мета полягає в тому, щоб зробити свідомість людини збіркою всіляких форм існування. У цьому відношенні ми є посередниками, які підносять рослинне і тваринне життя, інертну і нерозумну матерію до рівня самосвідомості. Саме для того, щоб досягти цього космічного піднесення свідомості, дух жертвує собою, спочатку занурюючись в матерію.. Е. П. Блаватська кілька разів цитує одну кабалістичну формулу: «камінь стає рослиною; рослина – твариною; тварина – людиною; людина – духом; дух – Богом».

На думку Е. П. Блаватської, наша ера припадає на поворотну точку цього просування, в якій дух, що досяг людської фази свого шляху, дозрів, щоб повернути пам'ять про своє походження, і знайшов достатню силу для того, щоб перенести себе і фізичну природу на божественний рівень. Для завершення цього завдання будуть потрібні тисячоліття очищення і просвітлення згідно з космологічною системою Е. П. Блаватська. Але вона ясно бачила це завершення: загальний порятунок в уявленні Махаяна. Це один з кращих моментів її концепції. [888].

У 1935 р., через півстоліття після публікації «Таємної Доктрини», Джордж Рассел у листі ірландському письменнику Шону О'Фаолейну, згадує про інтерес, який викликав появу цієї книги в літературних і наукових колах:

Ви занадто легко відкидаєте Е. П. Блаватську, називаючи все це «фокусами». Нікому ще не вдавалося заволодіти думками стількох гідних чоловіків і жінок за допомогою звичайних «фокусів». Справжнє джерело впливу Блаватської полягає в «Таємній Доктрині», книзі про релігії світу, яка позначає або розкриває загальні положення, що лежать в основі великих релігій. Було б сумнівним компліментом на адресу таких людей, як Єйтс, Метерлінк, найбільший хімік сучасності сер Вільям Крукс, який був членом теософського товариства, антрополог і член Королівського товариства Картер Блейк, і багатьох інших дослідників і вчених, які читали книги Е. П. Блаватської, припускати, що їх залучили «фокуси». Якщо ви раптом коли-небудь опинитеся в Національній бібліотеці на Кілдер-стріт і у вас буде пара вільних годин, прочитайте «Пролог» до «Таємної Доктрини», і ви розгадаєте секрет впливу цієї видатної жінки на її сучасників... Нехай вас не вводять в оману модні слівці... спробуйте розкрити справжню таємницю впливу Е. П. Блаватської, яке, як я з'ясував, не слабшає тут [в Лондоні] в середовищі інтелектуалів і відомих письменників [889].

Згаданий раніше вчений, доктор К. Картер Блейк, написав статтю про своє спілкування з Оленою Петрівною, включену в додаток до «Спогадів про Є. П. Блаватської і Таємної Доктрині“» графині Вахтмейстер.

У звичайних обставинах видається дивним, що стара, хвора жінка, яка не відвідувала бібліотеку і не мала власних книг, володіла настільки видатними знаннями, як мадам Блаватська. Це і справді розуму незбагненно, хіба що вона володіла винятковими розумовими здібностями і провела все своє життя в навчанні. Однак безліч джерел свідчать про зворотну – освіту мадам Блаватської не дотягувала навіть до рівня сучасних випускників середньої школи..

Але факт залишається фактом – вона знала куди більше, ніж я, навіть про той особливий розділ антропології, яким я займався. Наприклад, вона мала більш точними відомостями про такий предмет, як Щелепа з Нолетта. На сторінці 744 другого тому «Таємної Доктрини» вона посилається на факти, які не змогла б знайти ні в одній з опублікованих книг.

На сторінці 754, також у другому томі, починаючи з пропозиції: «Якщо ми звернемося до Нового світу», вона говорить про «явище намивних берегових терас пліоцену». Я пам'ятаю свою розмову з нею, що відбулася в 188 г. на Ленсдаун-роуд. У той час вона працювала над «Таємною Доктриною» і, на мій превеликий подив, заявила, що намивні береги Таріхи відносяться до пліоцену.. Я завжди відносив їх до плейстоцену – спираючись на судження Дарвіна і Спотсвуда Вілсона.

Я впевнився в тому, що ці берегові тераси відносяться до пліоцену, ознайомившись з працями Гея, з Istoria Fiscia de Chile, книгою Щодо Чилі та іншими працями. Всі ці книги ніколи не попадалися мені на очі, незважаючи на те, що я займався вивченням цих питань; і поки мадам Блаватська не вказала мені на пліоцен, я нічого про пліоцен, я не чув.

На сторінці 755 другого тому «Таємної Доктрини» вона згадує про викопні сліди людини, знайдені в Карсоні, штат Індіана, США. Це в черговий раз доводить, що вона добувала інформацію не шляхом читання думок. Коли вона заговорила зі мною про ці відбитки, я ще не знав про їх існування. Пізніше містер Г. У. Блоксем, заступник секретаря Антропологічного інституту, сказав мені, що у них в бібліотеці ніколи не було брошури на цю тему.

Мадам Блаватська виразно черпала відомості з невідомих джерел, багаторазово перевершуючи знаннями фахівців у цих областях. [890].

У розділі «Наука і Таємна Доктрина» сьомої частини цієї біографії докладно розповідається про інших вчених, які проявляли інтерес до цієї книги, в числі яких був і Ейнштейн.. Однак сама Олена Петрівна вважала, що вчені будуть байдужі до її праць протягом деякого часу: «З рівноваги їх виведуть зовсім не духовні, теософські, фізичні або навіть ментальні феномени, а просто величезні прогалини і проломи, які день у день відкриваються і будуть відкриватися перед ними в міру того, як одне відкриття слідує за іншим, поки їх нарешті не зіб'є з ніг дев'ятий вал простого здорового глузду». [891].

Чи існують подібні «прогалини і проломи» в сучасній науці? «Єдиний науковий факт, в достовірності якого я нітрохи не сумніваюся, – пише відомий кардіолог доктор Льюїс Томас, – це те, що ми рішуче нічого не знаємо про природу. Я і справді вважаю це головним відкриттям в області біології за останні сто років» [892]. Він був не єдиним, хто прийшов до цього висновку. У 1977 р. в Оксфорді була опублікована «Енциклопедія незнання», в якій найвідоміші вчені світу розповідали про невирішених проблемах у своїх наукових галузях [893]. У 1979 р. з'явилася схожа праця, що зачіпає дослідження в галузі астрономії – «Загадки Всесвіту» Вільяма Корліса [894]. Оглядач газети «Нью Йорк Таймс» (2 жовтня 1979 р.) зазначає, що книга «практично повністю складається зі статей, опублікованих професійними науковими журналами», і наводить «вражаюче довгий список наукових загадок, що стосуються небес навколо нашої планети». Корлісс був фахівцем в області аномалій, і всі його численні книги присвячені різним напрямкам науки.

Розділ 9
«Я теж давно хотіла з Вами познайомитися»

Незабаром перше видання I тому «Таємної Доктрини» було розпродано, що позначило потребу в додатковому тиражі. Один примірник Олена Петрівна особисто відправила У. Т. Стеду, знаменитому редактору «Пел Мел Газет» і «Рев'ю оф Рев'юс». У відповідь він написав 8 грудня 188 р.:

Ви видатна жінка, і я думаю, ніхто інший, крім Вас (*серед представників обох статей*) *, не зміг би написати «Таємну Доктрину». Я навіть не здатний в силу своєї абсолютної неосвіченості висловити власну думку щодо дивного вмісту цієї книги. Але я думаю, що така освічена і обдарована дама не повинна лжесвідчити проти свого ближнього, навіть якщо цей ближній так само далеко знаходиться і так само мало значить для Вас, як я. Ви стверджуєте, ніби Вам відомо, що я невисокої думки про Вас. Вже повірте, Ви на мене наговорюєте. Я не можу стверджувати, що розумію Вас, оскільки у Вашому просторі куди більше вимірювань, ніж я коли-небудь зможу осягнути. Але я не настільки дурний, щоб не побачити у Вас виняткову геніальність і видатний талант до літератури і поширення знань, якому іншим людям залишається тільки заздрити. Я глибоко вдячний Вам за Вашу книгу. Я прочитав тільки передмову і главу, присвячену Кілі, чиї відкриття мене найсильніше зацікавили,* [895] *але я обіцяю, що з часом не відмовлю собі в задоволенні прочитати більше. Дякую Вам за обіцянку надіслати мені і другий том* [896].

Коли Стед отримав другий том, виявилося, що ніхто з його постійних оглядачів не хоче рецензувати обидва томи. Тоді він звернувся до Анні Безант, і та погодилася [897]. Безант народилася в Лондоні в 1847 р. і була ірландкою по материнській лінії і наполовину ірландкою по батьківській. В юності вона була істой християнкою і вийшла заміж за проповідника. Коли її віра в церковні догми похитнулася, чоловік поставив її перед вибором – прийняти їх або піти. І вона вирішила піти.

Анні Безант (1847–1933)

Ось що пише її біограф, професор Артур Нетеркот:

Місіс Анні Безант була відома всьому англомовному співтовариству і безлічі людей на європейському континенті як одна з найчудовіших жінок свого часу. Вона була вільнодумною; соратницею матеріалістів на кшталт Чарльза Бредлоу; агітатором з радикальних політичних кіл... феміністкою; однією з перших прихильників

фабіанського соціалізму стараннями Бернарда Шоу; викладачем точних наук; письменницею, редактором і видавцем... соціальним і культурним реформатором; Вона володіла такою силою переконання і чарівністю, що тисячі людей, в числі яких був і Бернард Шоу, називали її найбільшим оратором XIX століття. Пізніше вона набула ще більшої популярності, ставши лідером страйків і організатором спілок – анафемою для всього традиційного і консервативного в житті церкви і держави. [898].

В автобіографії, написаній в 1893 р., місіс Безант згадує ступені власного розвитку, що передували тому дню, коли в її руки потрапили два томи «Таємної Доктрини»:

Всередині мене все сильніше зростало почуття, що для зцілення соціальних недуг потрібно щось більше, ніж те, що є у мене. Для економічного аспекту достатньо було бути соціалістом, але де взяти натхнення, мотивацію, яка повинна привести до настання загального Братства Людства? Наші спроби створити співдружність альтруїстів провалилися. Насправді багато чого було зроблено, але не вистачало руху, який відрізнявся б безмежною відданістю, члени якого працювали б на благо Любові і жадали лише віддавати, нічого не вимагаючи натомість. Де взяти матеріал для вищого Соціального порядку; де знайти камені для того, щоб побудувати Храм Людства? Відчай накривало мене, коли я шукала подібний рух і не знаходила.

Більш того, починаючи з 1886 р. я поступово стверджувалася в думці, що моя філософія неповноцінна; що поняття життя і розуму набагато ширше, ніж я могла собі уявити. Психологія стрімко розвивалася; експерименти з гіпнозом несподівано виявили складність людської свідомості, дивні загадки множинних особистостей і, найдивовижніше, інтенсивну розумову активність в той час, коли мозок, який вважається генератором думок, знаходиться в стані коми. Ці факти обрушилися на мене один за одним... Нарешті темряву розрізав промінь світла – з'явився твір А. П. Синнетта «Окультний світ», з його чудовими листами, що наводять на роздуми, які розкрили мені, що феномени безсумнівні, проте їх спіритуалістичне обрунтування вкрай неправдоподібне. [899].

Саме до цієї видатної жінки звернувся містер Стед на початку весни 1889 р. з проханням написати рецензію на «Таємну Доктрину». «Перевертаючи одну сторінку за іншою, – згадує вона, – я з інтересом занурювалася в написане; але яким знайомим воно мені здавалося; як мій розум перескакував вперед, щоб передбачити висновки; наскільки все це було природно, складно, як тонко і разом з тим зрозуміло. Я була оглушена і засліплена світлом, в якому окремі факти стали частинами великого цілого, і всі мої сумніви, загадки і проблеми разом зникли».. «Ефект був частково ілюзорним», – додає вона, оскільки пізніше «мозку належить поступово засвоїти те, що моторна інтуїція відразу прийняла як істину». «Але я вже побачила світ, – пише Безант, – і в цьому спалаху осяяння я побачила, що виснажливий пошук закінчений, а Істина знайдена. Я написала рецензію [900] і попросила містера Стеда представити мене письменниці, а потім відправила їй записку з проханням дозволити мені відвідати її». [901].

Олена Петрівна відповіла:

Я теж давно хотіла з Вами познайомитися, оскільки в усьому світі немає нічого, що захоплює мене сильніше, ніж рідкісна відвага і сміливість, яка потрібно, щоб вийти вперед і зухвало висловити свою думку в обличчя всьому світу – в тому числі місіс Гранді [902]. Вдома мене можна застати кожен день після вечірнього чаю, з семи до одинадцяти годин; я із захопленням прийму Вас в будь-який день... Запрошення, зрозуміло, поширюється і на містера Берроуза або будь-якої іншої людини, яку Ви захочете взяти з собою [903].

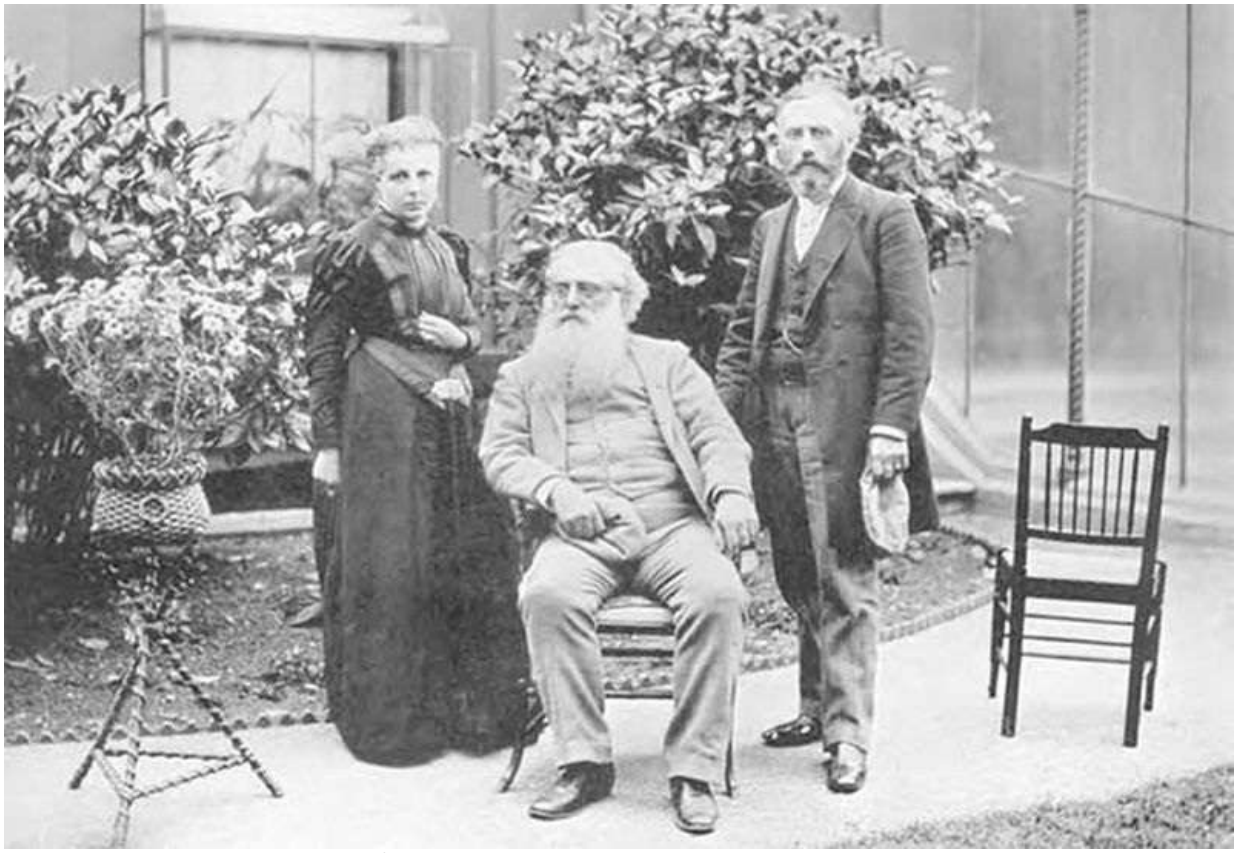

Безант, Олькотт і Джадж в саду штаб-квартири ТО, Лондон

Герберт Берроуз був відомим соціалістом того часу і тісно співпрацював з Анні Безант. Вона згадує про те, як вони нарешті зустрілися з Е. П. Блаватською одним весняним вечором:

Вона говорила про подорожі і про різні країни, вела невимушену, вишукану бесіду, напівзакривши очі, невпинно згортаючи сигарети витончено виліпленими пальцями. Записувати було особливо нічого, ні слова про окультизм, нічого таємничого, проста розмова звичайної жінки зі своїми гостями [904].

Я відвідала її знову і запитала про Теософське суспільство, висловивши бажання вступити в нього, але при цьому [внутрішньо] противлячись цьому. Адже я бачила, чітко і ясно... що буде означати мій вступ. Своєю роботою в Лондонській опікунській раді мені вдалося в значній мірі побороти забобони, пов'язані з моїм ім'ям, і зробити свій подальший життєвий шлях більш гладким. Тепер мої спроби допомогти викликали схвалення, а не докор. Чи повинна я була знову кинутися у вир протистояння, ставши мішенню для насмішок, і знову вплутатися в виснажливу боротьбу за непопулярну істину? Чи повинна я була зректися матеріалізму і пережити ганьбу, визнавши, що я помилялася, коли, захоплена розумом, нехтувала Душею?

[В результаті вона поборола свої страхи і вступила в Товариство.]

[Мадам Блаватська] кинула на мене пронизливий погляд. «Ви читали звіт про мою персону, написаний Товариством психічних досліджень?» – «Ні. І, судячи з усього, навіть не чула про нього». – «Так прочитайте його, і якщо після цього Ви повернетеся – так тому і бути».

Я дістала копію «Звіту» і прочитала його кілька разів. Мені відразу стало ясно, що ця значна споруда зведена на хлипкому фундаменті. Висновки рунтуються на припущеннях; аргументи абсолютно неправдоподібні, і, мабуть, самий компрометуючий факт – недостовірне джерело, з якого були отримані свідоцтва. Всі докази рунтувалися на щирості Куломбів, а тим часом вони самі зізналися, що брали участь у передбачуваному шахрайстві. [905].

Анні Безант і Герберт Берроуз стали членами ТО 21 травня 1889 р. Місіс Безант публічно заявила про це в газеті «Стар». Ця новина була сприйнята з подивом по всій Англії. Щоб пояснити своє рішення, Безант прочитала дві лекції в Залі науки, четвертого і 12 серпня. Пізніше другу лекцію під назвою «Чому я стала теософом?» надрукували у вигляді буклету. Безант виступала з цією промовою ще кілька разів в інших місцях. Ганді згадує, що чув її в Королівському залі Народного палацу – величезного громадського центру для простого народу у Вайтчепелі [906] У лекції крім іншого говорилося про теософські вчення, таких як теорії карми і реінкарнації, а також про вчителів мудрості.

Олена Петрівна поділилася зі своїми рідними новиною про вступ місіс Безант в ТО і додала:

Моя війна з матеріалістами і атеїстами в повному розпалі! Всі вільнодумні, безбожні ліберали, всі товариші Бредлоу налаштовані проти мене войовничо, тому що вважають, що я обманом збила їх гаряче кохану Анні Безант з істинного шляху... Люди церкви прийшли в такий захват від цього публічного зречення від безбожності, що навіть забули особистої коософії!

Яка ж вона щира, благородна і чудова жінка!.. Справжній Демосфен в спідниці!.. Саме такого переконливого оратора нам не вистачало. Сама я зовсім не вмію говорити; також і інші, знаючи щось, не здатні розповісти про це іншим [907].

Коли Безант вступила в Теософське товариство, то, на її превеликий жаль, Вільномислячі, для яких вона виграла стільки битв, попросили її піти, оскільки вважали її присутність в обох суспільствах одночасно неприйнятною.. Олькотт згадує, що кількома роками раніше Бредлоу і Безант самі прийняли таке ж рішення щодо секуляриста з Індії, який захотів примкнути до лав теософів.. Хто б міг подумати, що одного разу і перед Безант встане така ж дилема! [908].

Розділ 10
Езотерична секція

Восени 188 р. журнал «Люцифер» оголосив про створення Езотеричної секції Теософського товариства. В якості глави ТО пол. Олькотт пояснив цілі та структуру нової секції:

I. Для того щоб підтримувати езотеричні інтереси Теософського суспільства шляхом занурення у вивчення езотеричної філософії, вирішено заснувати організацію, яка буде називатися «Езотерична секція Теософського суспільства».

II. Формування Секції і одноосібне управління нею доручені мадам Е. П. Блаватської, яка стане її Головою; вона несе повну відповідальність перед членами Секції за результати її діяльності; Секція не має структурного зв'язку з Екзотеричним суспільством, крім як через особистість Президента-Засновника.

II. Особам, які бажають вступити в секцію і підкорятися її правилам, слід безпосередньо звертатися до мадам Е. П. Блаватської, Ленсдаун-роуд 17, Голланд Парк, Лондон, Вест-Енд.

До моменту смерті Олени Петрівни в ЕС, за словами Олькотта, налічувалося понад 100 активних членів.

У листі доктору Д. Д. Баку в Сполучені Штати від 1 грудня 188 р. Е. П. Блаватська позначає мету і характер цієї внутрішньої секції:

Потреба в ній відчувалася буквально на кожному кроці.. Ми не могли публічно розголошувати багато речей (і в «Люцифері», і в «Таємній Доктрині»), а старі, перевірені члени Товариства мали право знати про окультизм більше, ніж сторонні люди. Тому з усіх боків звучали заклики до створення такої секції – поки я жива і можу бути корисна людям. У ній немає місця для деспотизму і володарювання... слави вона мені не принесе, лише суцільні непорозуміння, плітки, підозра і невдячність в найближчому майбутньому; але якщо з сотні (109) теософів, які

вже зв'язали себе обіцянкою, я зможу наставити на правильний, істинний шлях хоча б півдюжини, я помру щасливою. Закликають багатьох, але обраними стають одиниці... Я можу вказати шлях лише тим, чиї очі відкриті для істини, чиї душі сповнені альтруїзму, милосердя і любові до всього живого, тим, хто думає про себе в останню чергу...

...Езотерична секція не має відношення до земного і матеріального; вона не пов'язана з екзотеричним управлінням Ложами ... У ній немає ні пожертвувань, ні внесків, бо як я отримала це знання, так і передам його, і вже краще я помру з голоду, ніж візьму хоч пенні за навчання священним істинам. Єдині витрати – на поштові відправлення і канцелярські приналежності – візьме на себе Рада Ложі Блаватської, якщо «Таємна Доктрина» не принесе мені достатньо коштів, щоб покрити їх... Той, хто захоче отримати свою спадщину до того, як мене не стане, бо після моєї смерті їм мало що дістанеться – нехай просить про це. Я готова віддати те небагато, що у мене є, або, вірніше, все, чим мені дозволено поділитися [909].

Вона не обіцяла неймовірних чудес тим, хто вступить в ЕС, чим різко контрастувала з так званими окультними організаціями наших днів, які заманюють обіцянками і часто призначають для своїх членів нечувані внески.

Перед тим як вступити в ЕС, багато хто запитував Олену Петрівну, які обов'язки передбачає членство. Одного разу її запитали, чи може солдат вступити в секцію. Вона відповів: «Що ще означає солдат не вільний“? Зрозуміло, жоден солдат не може ходити в своєму фізичному тілі, куди йому заманеться. Але як езотеричне вчення пов'язане із зовнішньою формою людини? Солдат може прилипнути до своєї вартової будки, як устриця до днища корабля, але це не заважає його вільно ходити, куди йому буде завгодно, і думати те, що йому заманеться ». Однак, додає вона:

Жодній людині не дається тягар важче, ніж він може винести, і не ставиться завдання, яке він не може виконати ... Людина, якого борг зобов'язує перебувати в одному місці, не має права покинути це місце в ім'я виконання іншого обов'язку, як би великий він не був. Бо окультизм вчить, що наш найперший *борг* – неухильно виконувати свої обов'язки щодо *вже наявного боргу* . Прошу вибачення за цей абсурдний на перший погляд парадокс і безглуздість; але в останній місяць мені доводиться повторювати цю фразу до нудоти. «Чи ризикую я отримати наказ залишити дружину і дітей, якщо зв'яжу себе клятвою?» – запитують мене. «Ні, – відповідаю я, – тому що той, хто порушив одну обітницю, не може бути вірним іншому. Справжній, справжній Учитель ніколи не прийме чола, якому доведеться для цього пожертвувати *ким-небудь* , крім себе самого». Якщо життєві обставини перешкоджають людині в тому, щоб він став повноцінним адептом в нинішньому втіленні, йому слід підготувати ментальний багаж для майбутнього, щоб бути готовим прийти по першому поклику в наступному житті [910].

Членів Езотеричної секції не навчали практичному окультизму і не розповідали про те, як творити психічні феномени. Також виключалося те, що прийнято називати церемоніальною магією, яка настільки популярна в наші дні. В одному з листів Ральстону Скіннеру, яке нині зберігається в Гарварді, Олена Петрівна зауважує, що подібні церемонії можуть бути дуже небезпечними:

Я прочитала вашу «Іудейсько-Єгипетську Загадку» і перечитала її більше 20 разів, і тепер раджу їх всім нашим каббалістам на кшталт преп. Е. У. Ейтона ... і Мейдерса [911] , чудового кабаліста, який, однак, надто забиває собі голову церемоніальною магією, яку я не переношу. Особливу силу в ній мають [визначені] геометричні діаграми і фігури, здатні пробудити до дії наполовину сліпих, що не володіють розумом стихійних істот, хоча ви можете не вірити в реальність таких сил і істот... Ми, які сповідують езотеричну філософію Веданти... знаємо про владу певних кіл і діаграм над Стихіями. Тому я вірю в церемоніальну магію, але разом з тим ненавиджу і боюся її. Остерігайтеся цих фігур і їх поєднань, містер Скіннер ... [912]

Один письменник зазначає:

Виникнення Езотеричної секції внесло певні зміни в історію теософії. У теософських журналах про Секції майже нічого не писали, оскільки її діяльність була строго засекречена [913]. Однак ця нова організація об'єднала енергію і відданість найбільш ревних членів Товариства, що виразно пішло йому на користь. Як глава Секції О. П. Блаватська була звільнена від вирішення організаційних питань і повністю присвятила себе спілкуванню з учнями, яких наставляла індивідуально таким чином, щоб навчання найкращим чином відповідало циклу їх внутрішнього розвитку [914].

Оскільки езотеричні вчення не розголошувалися широкій публіці, для публікації матеріалів не можна було використовувати звичайну друкарню. У листі до Віри, яка поскаржилася на те, що давно не отримувала звісток від сестри, Олена Петрівна розповідає про «первісний метод», використовуваний нею для копіювання езотеричних документів:

Так потрудися ж порахувати мої заняття, Зоїл безсердечний. У місяць я пишу від 40 до 50 сторінок «Езотеричних інструкцій» – настанов з таємних наук, які не можна передруковувати. П'ять або шість нещасних добровольців з моїх езотериків ночами безперервно змальовують, списують і літографують їх. Отримані 320 копій мені належить перевірити, порівняти і виправити, щоб виключити помилки і мені не довелося соромитися за надані мною окультні відомості.

Далі вона наводить довгий список інших обов'язків, які їй належало виконати. [915].

Джеймс Прайс розповідає про те, як вдалося вирішити проблему з поширенням езотеричних навчальних матеріалів. Ця історія почалася в Лос-Анджелесі навесні 188 р.:

У ті дні багато теософів прагнули стати «чола» або «мирськими чола» за допомогою спілкування з Вчителями, яких представляла Е. П. Блаватська. Нітрохи не сумніваючись в тому, що Вчителям досаджує така кількість бажаючих, я не намагався зв'язатися з Оленою Петрівною і її Вчителем або привернути їх увагу до моєї незначної персони...

Одного вечора я медитував, [міркуючи над Парацельсом], коли переді мною раптом виникло обличчя Е. П. Блаватська. Я дізнався її за портретом з «Ізиди», хоча вона і здалася мені набагато старше. Я подумав, що ця астральна картинка – гра моєї фантазії, і спробував прогнати бачення; але обличчя раптом прийняло нетерплячий вираз, мене тут же висмикнули з мого тіла, і я опинився «в астральній формі» в Лондоні перед Оленою Петрівною. Там наближався ранок, але вона все ще сиділа за письмовим столом. І поки вона дуже доброзичливо розмовляла зі мною, я ніяк не міг позбутися думки, як, по суті, безглуздо, що ця огрядна літня дама є Адептом. Я намагався прогнати цю нешанобливу думку зі своєї голови, але вона прочитала її, і нібито у відповідь її фізичне тіло стало напівпрозорим, явивши прекрасне духовне тіло, яке, здавалося, складається з розплавленого золота.

Раптом перед нами з'явився Учитель М. в своїй майяві-рупа. Я низько вклонився йому, оскільки мені він здавався швидше Богом, ніж людиною. Я звідкись знав, хто він, хоча бачив його вперше. Він привітно сказав мені: «Через шість місяців у мене буде робота для тебе». Потім він пройшов в дальній кінець кімнати, помахав рукою на прощання і зник ...

Через шість місяців обіцянка Вчителя здійснилася. Я якраз повернувся в Нью-Йорк разом зі своїм братом Джоном з поїздки в Південну Америку. Ми знайшли містера Джаджа спантеличеним серйозною проблемою: Е. П. Блаватська покарала йому розіслати настанови всім американським членам Езотеричної секції, але надіслала всього одну копію, а у нього не було технічних засобів для того, щоб розмножити текст. Ми допомогли йому вирішити цю проблему, встановивши друкарський верстат і надрукувавши інструкції у вигляді книг.

Брати були чудовими друкарями і займалися виданням ряду газет в провінційних містах Сполучених Штатів. Після того як вони прийшли на допомогу Джаджу, Е. П. Блаватська запросила Джеймса в Лондон, де він став засновником видавництва «Е. П. Б. Прес», в якому друкувалися не тільки інструкції для ЕС, але і книги Теософського товариства, а також інша література. [916].

Глава 11
Змови продовжуються

У червні 1889 р. Олена Петрівна написала:

У 1879 р. в Індії я почула одне цікаве пророцтво. від містика, який вірив, що кожна буква алфавіту благотворно або згубно впливає на життя і діяльність кожної людини. Слід уникати того, чиє ім'я починається з букви, звук якої несприятливий для вас. «І яка ж буква найбільш ворожа для мене?» – поцікавилася я. – «Остерігайтеся букви C“ [англійського алфавіту], – відповів він, – я бачу, що над вашою головою зловісно мерехтять три великі літери C“. Вам слід бути особливо обережною з ними протягом наступних десяти років і захищати своє Товариство від їх впливу. Це ініціали трьох людей, які будуть належати до Теософської організації, але з часом звернуться в її найлютіших ворогів».. Я забула про це застереження до 1884 р. , коли на сцені з'явилися Куломби (Coulombs). Невже доктор Коуз (Coues) і міс [Мейбел] Коллінз (Collins) завершать цей список? [917].

Цікаво, що в англійському варіанті написання у цих трьох імен не одна, а цілих дві загальні літери – «Co». Більш того, прізвище Мейбел Коллінз за чоловіком – Кук [Cook] – теж починалася на ці літери.

Повернувшись в Сполучені Штати з Європи, де в 1884 р. він зустрів Олькотта і мадам Блаватську і вступив в ТО, Коуз заснував ТО у Вашингтоні і пізніше став президентом Американського Комітету з управління Товариством. [918]. За фахом він був анатомом, істориком, натуралістом і орнітологом. Ось як відгукувався про нього Пітер Брукс, видатний прихильник охорони природи: «Серед фахівців, які сприяли становленню орнітології як науки, ні про одне не згадують з такою повагою, майже благоговінням, як про Елліота Коуза» [919].

Змова, про яку піде мова в цьому розділі, почалася зі зв'язку між Коузом в Америці і Мейбел Коллінз в Лондоні, і привернула загальну увагу після публікації двох листів Коуза, опублікованих в «Релігійно-філософському журналі» 11 травня і 1 червня 1889 р. У першому листі Коуз повідомляє, що «близько чотирьох років тому» (в 1885 р.)), зацікавившись «Світлом на Шляху», він «написав місіс Коллінз лист, в якому похвалив книгу і запитав про її справжнє джерело». Це питання Коуз пояснює тим, що «вважалося, ніби місіс Коллінз написала Світло на Шляху“ під диктовку Кут-Хумі або будь-якого іншого індійського адепта, в чиїх могутніх руках перебувала доля Теософського суспільства».. Незабаром прийшов лист, написаний почерком місіс Коллінз, в якому говорилося, що «Світло на Шляху» був навіяний або надиктований «раніше згаданим джерелом».. Далі Коуз стверджує, що з того часу вони «з місіс Коллінз не підтримували зв'язок до вчорашнього дня [2 травня 1889 р.], коли я несподівано отримав наступний лист» [лист міс Коллінз від 18 квітня 1889 р.]:

Я відчуваю, що повинна написати Вам по одному складному і болючому (для мене) питанню, і що не можна більше зволікати. Пам'ятайте, Ви запитували, хто надихнув мене на «Світло на Шляху»... У той час я вчилася у мадам Блаватської і одночасно вивчала її. Я нічого не знала про загадки Теософського суспільства, і Ваш лист привів мене в замішання. Я віднесла його їй і в результаті написала відповідь під її диктовку... Зараз я хочу полегшити свою совість, зізнавшись, що писала той лист від нестачі власних знань і на догоду їй; тепер-то я бачу, якою це було помилкою. Далі я повинна повідомити, що «Світло на Шляху» не був ніким натхненний, наскільки мені відомо; я побачила його написаним на стінах палацу, який відвідувала духовно... там я прочитала його і записала. Особисто я ніколи не отримувала доказів існування Вчителів; хоча я вірю (і завжди вірила) в реальність махатмічних сил.

У другому листі для «Релігійно-філософського журналу» Коуз стверджує, що в своєму першому повідомленні не навів оригінального листа Коллінз, тому що «не міг роздобути його». Тепер же, каже він, «я передаю його слово в слово», і додає: «Воно власноруч написано місіс Кук, але не має ні дати, ні підпису»...

Мейбел Коллінз написала книгу «Золоті Ворота», яку їй, як і «Світло на Шляху» і «Ідилію Білого Лотоса», продиктував один з адептів тієї групи, яка через мадам Блаватську вперше зв'язалася із західним світом. Ім'я цього натхненника називати не можна, оскільки імена Вчителів і без того досить осквернили.

Коуз продовжує: «Саме так, слово в слово, місіс Кук написала мені. Тепер вона каже, що зробила цю помилку, поступившись проханням і вказівкам“ мадам Блаватської, і писала під її диктовку. Воно і справді звучить в дусі мадам Блаватської».

Цей лист, який Мейбел Коллінз нібито написала Коузу в 1885 р., було складено ним самим. Адже книга «Через Золоті Ворота» була опублікована тільки в 1887 р.! Більш того, в 1885-му, коли, як стверджує місіс Коллінз, вона вчилася у Е. П. Блаватської і записувала відповідь під диктовку останньої, Олена Петрівна перебувала в Індії, за багато миль [920]. Є. П. Блаватська вперше прочитала «Світло на Шляху» в 1886 р. в Німеччині, отримавши примірник від Артура Гебхарда [921].

Мейбел Коллінз не раз відмовлялася від авторства трьох вищезазначених книг, стверджуючи, що вони були продиктовані їй одним з адептів. [922]. За словами Е. П. Блаватської, це був грек Іларіон, вчитель, який допомагав їй у роботі над її творами. Те, що романістка Мейбел Коллінз, не змогла б самостійно написати такі праці, стає очевидно із замітки, опублікованої в лондонській «Стар». Е. П. Блаватська процитувала її в статті «Літературні записки» (журнал «Люцифер грудень», грудень 8):

Книга міс Мейбел Коллінз «Світло на Шляху» була переведена на санскрит, і поставлена в один ряд з класичними творами на цій мові. На санскрит нічого не перекладали щонайменше останню сотню років; але книга досить буддистська і окультна, щоб задовольнити навіть самих вчених індуїстів.

«Ця книжечка» – справжня коштовність, каже Олена Петрівна, «вона належить до тієї ж самої школи індо-арійської і буддистської думки і вчення, що і положення Таємної Доктрини“, і виходить від цієї школи».

У листах для «Релігійно-філософського журналу» Коуз не згадує про те, що Мейбел Коллінз була виключена з Езотеричної секції ТО. За словами Е. П. Блаватської, «вона порушила обітниці, підступним чином зрадивши своє Вище Я. І коли я більше не могла виносити присутність в ЕС її самої і її друга [Майкла Анджело Лейна], ці звинувачення [923]Коллінз подала до суду на Є. П. Блаватську, але коли в липні 1890 р. почався розгляд справи, юрисконсульт Олени Петрівни показав лист Коллінз її адвокату, і той негайно попросив суд припинити справу. [924]. Зміст цього листа залишається невідомим і донині.

Коуз почав розчаровуватися в ТО, коли був скасований Комітет з Управлінню, над яким той одноосібно панував протягом двох років. У жовтні 1886 р. 12 американських лож об'єдналися в Американську секцію Теософського товариства і обрали Вільяма К. Джаджа генеральним секретарем [925]Про те, що послідувало за цими подіями, Олена Петрівна розповідає в листі до сестри Чарльза Джонстона, що жила в Ірландії:

Деякий час тому [Коуз] писав мені, вимагаючи, крім іншого, дозволити йому розпоряджатися ТО в Америці. Він намагався налаштувати мене проти Джаджа і Олькотта, а якщо бути точніше, дійшов до того, що запропонував мені змову з метою обману! Незадовго до останнього з'їзду в Чикаго він написав мені, що прийшов час йому стати президентом, і зажадав, щоб я відправила Раді телеграму з відповідною вказівкою.

Щоб я навмисно обдурила весь колектив ТО в Америці, сказавши, ніби Учитель бажає, щоб Коуза обрали президентом – ось чого він від мене хотів. Немає потреби говорити про те, що його план провалився! І тепер, в результаті, він повстав проти Товариства і проти мене, погрожуючи всілякими бідами [926].

Прагнення Коуза керувати Товариством розкривається в двох брошурах, в яких наводяться уривки листів вченого до Є. [927]Не так давно в зборах Коуза в Державному історичному товаристві Вісконсина виявилися відповіді Блаватської, які були опубліковані в циклі з шести частин під редакцією Майкла Гомеса в «Канадському Теософі» (публікація з вересня-жовтня 1984 р. по січень-лютий 1986 р.).

В результаті махінацій Коуза 22 червня 1889 р. було скасовано очолюване ним гностичне відділення ТО, а самого його виключили з Товариства. [928]. Після цього Коуз з новою силою відновив нападки на Олену Петрівну в «Релігійно-філософському журналі». «Мовчіть, якщо вам вистачає мудрості, – сказала вона теософам, – знизивши до того, щоб розглянути або навіть просто помітити таку невимовну, нудотну бруд, ви тільки руки ризикуєте забруднити» [929]. Декількома місяцями пізніше вона зізналася, що, промовчавши, лише послідувала раді Коуза, яку він дав їй чотири роки тому (22 листопада 1885 р.):

Ви велика і дивовижна жінка, якій я захоплююся так само сильно, як цінюю… Мене захоплює Ваша сила духу і стійкість, з якою Ви переносите труднощі, здатні добити будь-кого, крім мадам Блаватської, рівних якій ніколи не було і не буде. Ніколи не звертайте уваги на ворогів! Атакуючи Вас, вони зароблять собі сумнівну репутацію за Ваш рахунок, що Ви цілком можете їм дозволити. Вирішивши боротися з ними, Ви, самі того не бажаючи, дасте їм безсмертя. Коли історія буде написана, вони, якщо і з'являться в ній, то лише причепившись до подола Вашої спідниці. Так струсіть їх, і нехай йдуть геть!

Елліот Коуз

Так Олена Петрівна і зробила.

Пізньої весни 1890 р. Коуз вирішив змінити тактику своєї кампанії проти Олени Петрівни. Його біографи, Катрайт і Бродхед, стверджують, що він послухався поради, яка особисто давала своєму другу, Д. А. Аллену, кілька років тому: «Коли з кимось ворогуєш, не важливо, в чому суть розбіжностей, і хто правий – прагни потрапити у великі щоденні і е» [930]. Коуз вибрав «Сан», одну з провідних нью-йоркських газет, цитовану по всій країні, видавцем якої був відомий журналіст Чарльз Дана.. Наступ почався з підготовчої редакційної статті від 1 червня 1890 р. , в якій Коуз назвав Теософію фальшивою релігією і повідав читачам про те, що «викрив брехню і обман мадам Блаватської після того, як вона кілька років водила його за ніс». Потім, 12 липня, в недільному додатку «Сан» з'явилося довге «інтерв'ю» з Коузом – сім колонок дрібним шрифтом на гігантському для того часу розвороті. Як згадує один зі старих співробітників редакції, в інтерв'ю згадувалася «вся наклеп, який тільки

можливо було вигадати або зібрати з усіх кінців світу».. Назва «інтерв'ю» свідчила: «Викрита мадам Блаватська: татарська фурія, приборкана смітсонівським ученим!» Готуючись до випаду, Коуз вів активне листування з усіма ворогами Олени Петрівни з метою збору відомостей. [931] Згодом багато вороже налаштованих біографів черпали свій шаблонний набір відомостей саме з цього інтерв'ю.

«У кожного століття є свій лжепророк, – говорив Коуз. – І коли скоро ми живемо в століття боротьби за рівноправність жінок, немає нічого дивного в тому, що найбільшим обманщиком сучасності став такий собі Каліостро в жіночому вигляді».

Називаючи цю статтю «інтерв'ю», і «Сан», і Коуз обманювали читачів, оскільки обидві частини були написані самим Коузом.. Таким чином, уявний репортер задавав зручні питання, на які у Коуза були заздалегідь заготовлені відповіді. У зборах Коуза у Вісконсині зберігається друкований оригінал цього «інтерв'ю». Зліва на полях першої сторінки є напис, зроблений почерком Коуза: «Оригінал статті, підготовленої для Сан“ в обсязі дев'яти або 10 колонок, але в пресі скороченої до шести». Нижче стоїть його підпис. Як виявилося, ця рукописна замітка була залишена їм пізніше, щоб було легше ідентифікувати документ. Мабуть, до цього часу Коуз і сам забув, що це повинно було бути інтерв'ю. Він запропонував кілька варіантів підзаголовка, три з яких були відкинуті редакцією «Сан» як надмірно ризиковані:

Кримінальна кар'єра козачки

Порочні вчинки віддані гласності

Інспектор Бернс або Ентоні Комсток [932] один Нью-Йоркський Кружок?

Найвідоміших учнів Блаватської в Америці, Олькотта і Джаджа, затаврували як простодушних жертв обману і разом з тим добровільних спільників. Коуз навіть намагався створити враження, ніби сам ніколи не вірив у цей культ: «Зізнаюся, я відчуваю цілком зрозуміле роздратування, коли бачу, що в свідомості громадськості моє ім'я пов'язане з цим її пустозвонством, а того, що його використовує купка вульгарних вискочок для прикриття своєї шахрайської діяльності, цілком достатньо, щоб викликати обурення у людини честі». [933] .

Як доказ розбещеності Е. П. Блаватської, Коуз посилається на лист від Річарда Ходжсона (в той час секретаря американського ОПІ), в якому той розповідав про її життя в Каїрі в 1871–72 рр.. Він також цитував лист від Емми Куломб, написаний в 1885 р. полковнику Джону К. Банді, який став редактором «Релігійно-філософського журналу». «Перша достовірна інформація про її аморальність, якою я маю в своєму розпорядженні, – пише Коуз, – здобута з листа знаменитого англійського медіума-спіритуаліста, покійного Д. Д. Хоума, написаного містеру У. Е. Коулману в Сан-Франциско. У листі йдеться про те, що в 1857-му або 1858 р. У Парижі вона була дамою півсвітла і полягала у зв'язку з принцом Емілем Вітгенштейном, від якого у неї був син-калека, який помер у 1868 році. в Києві». Останнє звинувачення змусило Е.П. Блаватську зробити відповідні дії. Вона написала лист, опублікований в журналі «Шлях» (вересень, 1890 р.) під заголовком «Мадам Блаватська волає до закону»:

Редактор журналу «Шлях»:

Будучи повністю згодна з твердженням, що ворогів потрібно прощати, я тим не менш не втрачаю права «звернутися до кесаря». І в своєму зверненні, в даному випадку до Закону, а не до Імператора, я могла б наслідувати заповіді про прощення, але заради захисту імені мого покійного друга і безпечного майбутнього теософів я вимагаю в Суді цієї країни відповіді від тих , хто, втративши почуття справедливості і правоти, вважає допустимим публікувати ганьблять і безпідставні плітки в друкованих виданнях.

Протягом п'ятнадцяти років я спокійно спостерігала з боку за тим, як моє добре ім'я терзають газетні пліткарі, із захопленням смакують подробиці особистого життя відомих людей. Але цього разу велика щоденна газета в Нью-Йорку, не маючи справжніх фактів, перед обличчям громадськості кидає безліч звинувачень на мою адресу, більшість з яких були спростовані більше десяти років тому. Однак, оскільки одне з них кидає тінь на мій моральний вигляд і порочить ім'я покійного старого друга сім'ї, залишатися осторонь стало неможливим. Тому я доручила своїм адвокатам у Нью-Йорку подати скаргу на нью-йоркську газету «Сан» за наклеп.

Це щоденне видання дорікає мені в приналежності до суспільства півсвітла в 1857-му або 1858 р. і неналежного зв'язку з принцом Емілем Вітгенштейном, від якого, як стверджує газета, у мене був незаконнонароджений син. Перша частина цього звинувачення настільки безглузда, що над нею можна лише посміятися, але друга і третя виставляють на загальний осуд інших людей. Принц Вітгенштейн, нині покійний, був давнім другом моєї сім'ї, і я бачила його в останній раз, коли мені було вісімнадцять років. До самої його смерті я підтримувала постійне листування з ним і його дружиною. Він доводився двоюрідним братом покійної Імператриці Росії, і хто б міг подумати, що до його надгробку пристане бруд від сучасної нью-йоркської газети. Почуття обов'язку зобов'язує мене відобразити цю образу, нанесену йому і мені, також я повинна захистити честь всіх теософів, які керуються у своєму житті вченнями теософії; про це я закликаю до Закону і суду моїх американських побратимів. Я відмовилася від вірнопідданства російському царю в надії на те, що Америка зможе захистити своїх громадян; так нехай ця надія не виявиться марною .

Джадж порушив дві справи проти Коуза і «Сан», одну за дорученням Е. П. Блаватської, іншу – від імені нью-йоркського ТО. За шкоду, заподіяну звинуваченнями в аморальності, заявники зажадали компенсації в сумі відповідно 50 00 і 60 00 доларів. Через високу завантаженість суду розгляд справ було затягнуто до 1891 р.

У березні в журналі «Шлях» з'явилася замітка, в якій йшлося про те, що на досудовому слуханні у Вищому суді, яке проводив суддя Біч, адвокат «Сан» визнав, що його підзахисний не здатний навести докази своїм звинуваченням у аморальності щодо Е. П. Блаватська. Далі в замітці говориться: «Схоже, тепер справа зводиться лише до розміру збитку, і залишається дочекатися розгляду в суді». [934] .

Визнання відповідача в нездатності навести докази вже було значною перемогою. Слідом, 27 квітня 1891 р. Адвокат Е. П. Блаватський подав клопотання (фотокопія якого, завірена секретарем Вищого суду округу Нью-

Йорк, є у автора цієї книги), в якому стверджувалося, що Блаватська готова надати «свідчення медичних експертів» на доказ того, що наклепницькі звинувачення Коуза «абсолютно безпідставні». [935]. Зокрема, згідно з свідченням Уолтера Каррітерса, в судових записах йдеться про те, що «в ході судового розгляду адвокат позивача висловив готовність надати висновки двох експертів-гінекологів, які можуть підтвердити той факт, що, всупереч звинуваченням Сан", мадам Блаватська ніколи не ставала матір'ю» [936].

Редактор «Сан», Чарльз Дана, був не з тих, хто легко визнає поразку. Навпаки, він, як відомо, безжально переслідував об'єкт свого цькування до переможного кінця. Олена Петрівна говорила, що він «роками не залишав у спокої Генрі Уорда Бічера» і «до смерті зачепив по-справжньому хорошу людину, священика Сміта з Цинциннаті» [937].

Олена Петрівна померла до того, як її справа потрапила до суду, і судовий процес був автоматично припинений. Розгляд позову Джаджа проти газети «Сан» продовжилося, але завершилося, коли «Сан» погодилася опублікувати офіційне спростування, що вийшло до друку 26 вересня 1892 р. [938]Особливо важливий той факт, що в ньому згадуються не тільки звинувачення в аморальності, але і деякі інші ганьблять заяви, зроблені Коузом. Воно говорить:

На одній зі сторінок цього випуску наведена стаття, в якій містер Вільям К. ДЖАДЖ розповідає про фантастичний і неймовірний творчий шлях покійної мадам ЄЛЕНИ П. Блаватська. Користуючись нагодою, ми хотіли б визнати, що допустили помилку, опублікувавши на сторінках «Сан» статтю проф. Е. Ф. Коуза з Вашингтона, в якій висуваються звинувачення проти мадам Блаватської особисто, а також її послідовників. Ці звинувачення виявилися безпідставними. Стаття містера Джаджа знімає з мадам Блаватської всі питання, що виникли у зв'язку зі звинуваченнями проф. КОУЗА, і ми охоче визнаємо, що його твердження щодо Теософського товариства і містера ДЖАДЖА особисто також виявилися голослівні і не повинні були з'явитися на сторінках цього видання [939].

Далі слідують кілька витягів з довгої статті Джаджу, якою «Сан» дала назву «Жінка-езотерик»:

Метою і завданням її життя було звільнення людського розуму від кайданів, нав'язаних духовенством.. Вона хотіла, щоб всі люди знали, що їм самим доведеться нести вантаж власних вад, оскільки ніхто інший цього зробити не зможе. З цієї причини вона познайомила Захід з древніми східними вченнями карми і перевтілення. Перша доктрина, закон справедливості, вчить, що кожен повинен відповідати за себе. Згідно з другою, відповідь доведеться давати на землі, де і були здійснені всі вчинки...

ї життя з 1875 р. Пройшла в невгамовному прагненні залучити в Теософське суспільство тих, хто здатний беззавітно працювати, проповідуючи цінності і філософію, спрямовані на здійснення загального братерства людства, показавши справжню єдність і неподільну сутність всіх створінь. ї книги були написані з метою надати матеріал для інтелектуального і наукового прогресу в цьому напрямку. Висувається нею теорія походження, здібностей і долі людини, запозичена з древніх індійських джерел, ставить нас на більш високий п'єдестал, ніж будь-яка [західна] релігія або наука, оскільки, згідно з нею, кожен здатний розвинути в собі божественні сили і стати співробітником природи.

Ми не будемо називати її смерть втратою, оскільки кожному врешті-решт судилося померти; але якби не її життя і діяння, людство не отримало б того імпульсу та ідей, що ведуть до добра і світла, проголошення яких вона вважала своєю місією. І сьогодні є десятки, навіть сотні відданих, старанних чоловіків і жінок, які мають намір зробити своє життя і життя своїх побратимів чистішим і кращим. х надії і прагнення сходять до релігії мудрості, відродженої на Заході її зусиллями, і вони з вдячністю визнають, що зобов'язані найціннішим її невтомній, беззавітній праці. І якщо, в свою чергу, вони будуть жити по совісті і творити добро, то це стане лише підтвердженням доктрини, яку вона щодня проповідувала і щогодини втілювала в життя. [940].

Розділ 12
Звинувачення в плагіаті

У 1890 році. , коли газета «Сан» опублікувала статтю Коуза з «викриттям» Е. П. Блаватської, людина на ім'я Вільям Емметт Коулман (William Emmette Coleman) мовчки планував здійснити ще один напад на її репутацію. Незабаром він розтрубив всюди, що всі її твори є найчистішим плагіатом.. Не рахувати, скільки людей відмовилися читати праці Е. П. Блаватської через це звинувачення! Випадковість чи ні, але прізвище обвинувача теж починається на букву К (англ. С. – *Прим. ред.*), як і у Куломбів (Coulombs), Коуза (Coues) і Коллінз (Collins)!

Коулман зіграв певну роль у справах Куломбів і Коуза-Коллінз. Саме він приїхав до Лондона зі Сполучених Штатів, щоб забрати у шотландського місіонера Петтерсона нібито справжнє листування Е.. П. Блаватської і Емми Куломб, яку Коуз сподівався використовувати при захисті під час судового процесу у справі про наклеп; саме він повідомив Коузу відомості, розкриті в «інтерв'ю» газеті «Сан»: про те, що у Е. П. Блаватської нібито є незаконнонароджена дитина від Віттгенштейна. Лист Коулмана від 31 березня 1889 р. , в якому він писав про це, зберігається в колекції Коуза.

Чому Коулман був замішаний в цих справах? І чому він розпускав чутки про плагіат? Бути може, він був неупередженим шукачем істини? У це легко повірити, ознайомившись з його послужним списком, наведеним у примітці до дослідження про авторство творів Е. П. Блаватська. Але де було надруковано це його дослідження? Хто б міг подумати! Воно було опубліковано в додатку до «Сучасної жриці Ізиди» Соловйова, виданої в 1895 р. за замовленням Товариства психічних досліджень; (про цю книгу йдеться у другому розділі цієї частини). Завдяки книзі Соловйова дослідження Коулмана здобуло популярність і навіть безсмертя, що навряд чи сталося б в інших обставинах.. У послужному списку Коулмана значиться членство в Товаристві американських сходознавців, Королівському азіатському товаристві Великобританії та Ірландії, Товаристві палійських текстів і Товаристві досліджень Єгипту. Важко уявити собі, що він служив звичайним писарем у відділі постачання армії США, спершу в Форт-Левенуорте в Канзасі, пізніше в Сан-Франциско. Але ще важливіше те, про що замовчувало ОПІ, – і

слідом за ним всі недоброзичливці Блаватської – Коулман був провідним спіритуалістом свого часу, який писав у спіритуалістичні журнали їдкі пасквілі про теософію і Е. П. Блаватська.

Мабуть, найкраще цю ворожість здатний пояснити сам Коулман, який у листі до Коуза від 8 липня 1890 р., написаному на бланку відділу постачання, зізнається: «Я рішуче заперечував і висміював теорію окультизму, стихійних духів і тому подібного ще до появи Теософського суспільства [в 1875 р.], і з тих самих пір до теперішнього часу активно виступаю проти теософії» [941].

У статті «Мої книги» Е. П. Блаватська говорить про «наклепницькі твердження, що виходять з Америки», які «всі виходять з одного і того ж джерела, добре відомого всім теософам, від людини [Коулмана], яка невтомно атакує мене протягом останніх дванадцяти років». [942].

Що стосується звинувачень у плагіаті, слід зазначити, що стосовно Олени Петрівни Коулман використовує цей термін куди в більш широкому значенні, ніж дається в будь-якому словнику. Під плагіатом прийнято розуміти «видачу чужого твору (ідей, слів і т. п.) за своє» [943]. Цього О. П. Блаватська не робила [944]. Однак, судячи вже з першого абзацу дослідження Коулмана, опублікованого в серпні 1893 р., вона зробила щось ще більш жахливе. Читаємо:

Протягом трьох останніх років я безупинно вивчав вміст праць мадам Е. П. Блаватської; і я вистежив джерела, з яких вона запозичила – часто не вказуючи автора – *майже все смислове наповнення* [945].

Так званий «плагіат» Е. П. Блаватська – практика, звичайна для всіх письменників, які публікують плоди своїх досліджень, в тому числі і для самого Коулмана. Щоб зрозуміти те, що відбувається, необхідно розрізняти первинні і вторинні джерела. Скажімо, якщо Ви цитуєте есе Емерсона, то воно буде Вашим первинним джерелом. Якщо ж Ви цитуєте Емерсона, який цитує Шекспіра, то цей уривок з есе Емерсона буде Вашим вторинним джерелом. З точки зору Коулмана, Ви повинні вказати в виносці не тільки Шекспіра, але і вторинне джерело, оскільки інакше Ви вводите читача в оману, ніби самі знайшли цей уривок у творі Шекспіра. Проте згадка одних лише первинних джерел вважається допустимою практикою, постійно застосовуваної більшістю авторів наукових праць. У «Викритій Ізиді» Блаватська часто давала посилання на початкового автора, а не на вторинне джерело.

Сьогодні письменники висловлюють вдячність авторам вторинних джерел за допомогою включення назв книг, на які вони спиралися в своєму дослідженні, в бібліографічні списки. Перераховувати їх все було б недоцільно, адже з незліченної безлічі вивчених томів лише деякі дійсно гідні згадки. Якби Коулман застосував до сотень тисяч письменників ті ж правила [946], виконання яких він вимагав від Е. П. Блаватської, йому довелося б записати їх усіх в плагіатори.

Як це було прийнято в ті дні, в книгах Олени Петрівни не було бібліографічних списків. І все ж вона часто вказувала вторинні джерела в самому тексті при цитуванні первинного матеріалу, таким чином читач дізнавався про книгу як про цінне джерело відомостей.. Наприклад, Коулман звинувачує Олену Петрівну у використанні 44 уривків – хоча йому слід було назвати їх цитатами – з книги Ч. У. Кінга «Гностики та їх реліквії» в тексті «Ізиди» без посилання на джерело. Однак у випадках, коли «Гностики» є первинним джерелом, вона згадує назву книги і її автора в 32 місцях..

Вельми примітно, що і безсмертний Гете зізнавався в тому, що добував матеріал для своїх творів таким же чином, як і інші письменники. Але дізнатися про це можна, лише прочитавши досить туманне повідомлення, виявлене його біографом Емілем Людвігом:

Своїми досягненнями я зобов'язаний... тисячам різних речей і людей навколо себе, що склали мій матеріал... і все, що мені залишалося зробити, це схопити його і потиснути те, що було посіяно до мене іншими... Головне – мати велике бажання, а також досить вміння і завзятості, щоб довести справу до кінця. Моя праця є плодом колективного розуму і лише за збігом обставин підписаний ім'ям Гете [947].

Сам Коулман не завжди дотримувався того, що проповідував щодо згадки вторинних джерел. У своєму есе «Справжній день відпочинку – не неділя» він без будь-яких посилань запозичив незліченну безліч цитат з дослідження Вільяма Генрі Берра на цю тему. У брошурі, що налічує 16 сторінок, Берр пише, скаржачись на Коулмана:

Факти наступні: всі цитати і витяги з творів Іустина, Клемента, Тертулліана, Вікторинуса, Орігена, Євсевія, Ієроніма, Лютера, Меланхтона, Бакстера, Мілтона, Пейлі і Неандера У. Е. К. взяв з моєї маленької праці. Кожна дана їм посилання на вищеперелічені авторитетні джерела запозичена з моєї книги, і він не додав з їх робіт ні слова з того, чого не можна знайти в моїй. [Публікація Берра: 1881 р. Вашингтон.]

До речі сказати, Коулман ніяк не відреагував на брошуру Берра, в якій той перераховує присвоєні їм уривки.

* * *

Коулман заявляє, що, вказуючи так багато авторитетних джерел з минулого і сьогодення, Е. П. Блаватська намагалася похвалитися «величезною кількістю прочитаних книг і надзвичайною ерудованістю», хоча насправді «вона була абсолютно несвідома у всіх галузях знань».. Як, в такому випадку, їй вдавалося розуміти зміст веселих томів, які вона вивчила і відібрала матеріал, що відповідає її цілям? Беатріс Гастінгс зазначає:

[Коулман] не брав до уваги той факт, що Е. П. Блаватська якраз потім посилалася на «авторитетні джерела», щоб простежити нитку окультної науки з давніх століть до наших днів. Вона однаково охоче цитувала стародавні томи і статті якої-небудь нью-йоркської газети, якщо знайдений матеріал служив її меті.. Містер Коулман вважав доречним закрити очі на згадку імен і джерел в її роботах. Однак правда в тому, що в її книзі навряд чи знайдеться хоча б одна сторінка без імені; читача невпинно відсилають від одного автора до іншого, так що у нього не залишається сумніву в тому, що матеріал зібраний з різних джерел, і не є плодом уяви автора. Навряд чи вона могла згадувати імена ще частіше, не втомивши при цьому читача. Уміння вчасно зупинитися, як це робила

вона, вимагає літературного такту... Що може бути краще, ніж скомпонувати розрізнену інформацію великої бібліотеки і вмістити основні тези в одній книзі? [948].

Однак було б помилкою уявляти собі, ніби роботи мадам Блаватської були здебільшого антологіями. Коулман намагався вселити всім, що «Ізіда», наприклад, була не більше ніж запозиченням матеріалів з праць інших людей.. Довести зворотне нескладно: шляхом рядкового підрахунку з'ясовується, що всього 22 % матеріалу складають цитати, а 78 % – роздуми самої Олени Петрівни. Більш того, цитати не володіють первинною цінністю, а всього лише підкріплюють її основні тези. Коли сучасні автори цитують книги Блаватської, вони запозичують її власні ідеї, або, як вона сказала б, ідеї її Вчителів, а не те, що вона почерпнула у інших письменників.

* * *

До цього часу переслідування Коулманом «плагіату», описане в його статті, обмежувалося переважно «Викритою Ізидою». Однак слідом за цим він звернувся до «Таємної Доктрини» та інших праць Олени Блаватської. Тут він, мабуть, перевершив себе і таким чином повністю втратив право називатися неупередженим дослідником.

Якщо, говорячи про «Ізиду», Коулман наводив номери сторінок і назви книг, з яких була запозичена інформація, а часом і збігаються уривки, то згодом він перестає вказувати подібні відомості.. Однак, він запевняє, що «докладні докази і свідчення кожного твердження... будуть повною мірою представлені в роботі, яку я готую до публікації, і це стане абсолютним викриттям теософії». Ця обіцянка багаторазово повторюється в статті, нібито з тим, щоб переконати читачів в тому, що докази незабаром з'являться без жодного сумніву. Проте з моменту публікації цієї статті в серпні 1893 р. до смерті Коулмана в 1909 р. минуло 16 років, а книга так і не з'явилася. Від Коулмана не дочекалися ні новин щодо публікації книги, ні вибачень за її затримку.

Коулман стверджує, що «Таємна Доктрина» – «те ж саме, що і Ізида"», що вона «просякнута плагіатом, і всі її частини є лише перефразуванням інших книг». Він наводить список з 21 книги, з яких Е. П. Блаватська нібито запозичила матеріал [не назвавши його вторинні джерела]. І тільки в п'яти випадках він згадує кількість «запозапозам

«Вішну Пурана» в перекладі Вілсона – 130
«Світове Життя» професо Олександра Вінчелла – 70
«Класичний індуський словник» Даусона – 123
«Міфологія античної Греції» Дешарма – 60
«Каббала» Майерса – 34

У «Таємній Доктрині» налічується 1570 сторінок, книги-джерела також досить об'ємні. Як можна відшукати паралельні уривки в її праці і названих вторинних джерелах, якщо ні там, ні тут не вказані сторінки? Це завдання видається нездійсненним, якщо тільки не вдатися до якої-небудь складної комп'ютерної програми. Однак вирішено було влаштувати експеримент. За словами Коулмана, основу «Таємної Доктрини» головним чином складають дві з п'яти перерахованих вище книг: «Вішну Пурана» в перекладі Вілсона і «Світове Життя» Олександра Вінчелла, професора геології і палеонтології в Університеті Мічигану.. Другу працю було обрано з тієї причини, що, будучи науковим, він володіє чітко окресленою структурою змісту (наприклад, містить окремі розділи, присвячені Сонцю і Місяцю), отже, його легко звірити з текстом «Таємної Доктрини», використовуючи величезний 269-сторінковий покажчик до ТД у зібранні творів Е.. П. Блаватська. Наукова співробітниця, яка зі скромності побажала залишитися невідомою, зголосилася виконати це трудомістке завдання і щодня присвячувала їй дві-три години протягом шести місяців. На півдорозі вона поскаржилася на «відсутність бажання продовжувати шукати те, чого не можеш знайти». Проте їй вдалося виявити кілька уривків, запозичених з вторинних джерел без вказівки автора – не 70, як стверджував Коулман, а шість. [949] Не дивно, що Коулман так і не написав свою книгу! Він все продумав, люди повірили в його так звані дослідження без обіцяних доказів.

З особливою гордістю Коулман оголосив про те, що встановив джерела станців «Книги Дзіан», на основі якої, за словами Е. П. Блаватської, написані «Таємна Доктрина» і «Голос Безмовності». Ці станці, каже Коулман, були «плодом праці мадам Блаватської – компіляція з різних джерел її власними словами».. І цього разу Коулман пообіцяв навести докази у своїй книзі, яка так і не вийшла.

Коулман був не єдиним, хто стверджував, що знайшов першоджерело станців. Науковий секретар Олени Петрівни, Д. Р. С. Мід, одного разу обговорював це питання з Максом Мюллером у листуванні. Джордж Мід, який отримав ступінь бакалавра і магістра гуманітарних наук з відзнакою в Кембриджі, де він спеціалізувався в грецькій і латині, а також вивчав філософію в Оксфорді, пізніше писав книги про гностицизм, герметичну філософію і походження християнства. [950] Стаття Міда про листування з Максом Мюллером з'явилася в «Теософському огляді» (квітень, 1904 р., с. 139 –410), редактором якого він був:

Близько десяти років тому, якщо не більше, покійний професор Макс Мюллер, до якого всі шанувальники «Священної книги Сходу» відчувають глибоку вдячність, опублікував надзвичайно повчальні збори своїх Джиффордських лекцій під заголовком «Теософія або психологічна релігія». У цьому журналі я поділився своїми роздумами про ці лекції в серії з трьох статей. Поважний професор люб'язно відгукнувся, вказавши на одну-дві неточності, і ми обмінялися парою листів.

Потім він зізнався, що здивований тому, що я витрачаю свої, як він висловився, здібності на «Теософію», коли переді мною відкриті всі області сходознавства, в яких, як він люб'язно розсудив, я можу зробити багато корисного. Він силився зрозуміти, як я можу настільки серйозно сприймати цю шарлатанку, мадам Блаватську, яка завдала такої шкоди справі справжнього сходознавства своїми пародіями на буддизм і веданту вперемішу із західними ідеями. І вся її теософія була лише *réchauffé* [951] з непонятих текстів, перекладених з санскриту і палі.

На це я відповів, що, якщо скоро я служу одній лише істині, то, якщо йому вдасться переконати мене в тому, що теософія мадам Блаватської є не більше ніж розумною або неосвіченою маніпуляцією санскритськими і палійськими текстами, я зроблю все, що буде в моїх силах, щоб про це дізнався весь теософський світ. Тому я попросив його люб'язно назвати мені оригінальні тексти на санскриті або палі, або будь-якою іншою мовою, які,

на його думку, лягли в основу станців «Книги Дзіан» і коментарів до них в «Таємній Доктрині» або будь-якого з трьох трактатів «Голосу Безмовності».. Я сам роками шукав сліди першоджерел або хоча б фрагменти, що нагадують їх, але так нічого і не знайшов. Якби ми могли знайти першоджерела, кращого не можна було б бажати; це саме той матеріал, який нам потрібен.

На це професор Макс Мюллер відповів короткою запискою, вказавши на дві строфи в «Голосі Безмовності», які, на його думку, укладали в собі надто західні думки і таким чином видавали свою підробленість.

У відповідь я висловив жаль у зв'язку з тим, що він не назвав тексти, з яких запозичено хоча б одне речення з «Правил» або будь-яка станця з «Книги Дзіан»; разом з тим я побажав опублікувати його критичні висловлювання, зберігши за собою право коментувати їх.

На це професор Макс Мюллер поспішно відповів, попросивши мене утриматися від публікації і повернути йому лист, оскільки він хотів би написати для «Теософського огляду» щось більш вартісне.. Я, зрозуміло, повернув йому лист, але з того самого дня до теперішнього часу все ще чекаю обіцяних доказів того, що Е. П. Блаватська в цих вражаючих літературних творіннях грала роль не більше ніж жалюгідної кравці, яка з уривків невірно понятих перекладів схопила неймовірне блазнівське вбрання для простаків. Можу додати, що моя пропозиція залишається в силі для всіх орієнталістів, які прагнуть підтримати абсурдне, на мій погляд, судження спочилого Нестора сходознавства.

Я свідомо називаю рядки, укладені в її працях, дивовижними літературними творіннями, не з позиції ентузіаста, який нічого не знає про східну літературу або великих космогонічних системах минулого або теософії в світових релігіях. Це зріле судження людини, який займався вивченням подібних предметів більше двадцяти років...

У станцях [з «Книги Дзіан» в «Таємній Доктрині»] сформульована система космогенезіса і антропогенезіса, яка за своїм обсягом і подробиці у багато разів перевершує будь-яке існуюче пояснення подібних предметів; це не можна пояснити хитромудрим сплетінням розрізнених архаїчних фрагментів, що збереглися в священних книгах і класичних творах; вони володіють самобутністю і при цьому несуть на собі печатку античності і стриманості, яку, як вважається, давно втратив західний світ. Більш того, вони супроводжуються коментарями, очевидно перекладеними або перефразованими з азіатських мов, що створює загальне відчуття їх автентичності, якому не в силах противитися вчені, які в достатній мірі подолали первинні забобони проти їх вивчення..

У введенні в «Таємну Доктрину» (т. 1, с. 45) Е. П. Блаватська говорить про тих, хто піддає сумніву її твори через те, що вони нібито були незаконно запозичені у таких письменників, як Еліфас Леві і Парацельс, а також з буддистських і брахманістських текстів. [952]. Вона відповідає:

Це все одно, що звинуватити Ренана в запозиченні ним його «Життя Христа» з Євангелія або Макса Мюллера в тому, що його «Священні Книги Сходу» вкрадені ним з філософії брамінів або Готами Будди.

Широкій публіці і читачам «Таємної Доктрини» я можу повторити те, що говорила вже давно і що зараз я одягаю в слова Монтеня:

Я ЗРОБИЛА ЛИШЕ БУКЕТ З ЗІБРАНИХ КВІТІВ

І НЕ ВНЕСЛА НІЧОГО СВОГО, КРІМ НИТИ,

Якої вони зв'язані.

В останній статті «Мої книги» Е. П. Блаватська повторює слова Монтеня і запитує, чи наважиться хто-небудь сказати, що вона «не заплатила за цю нитку сповна».

Що до першоджерела станців з «Книги Дзіан», то в 1983 р. тибетолог Девід Рейгл оголосив, що розкрив цю таємницю. У 70-сторінковій брошурі книги «Кіу-те» (Wizards Bookshelf, Сан-Дієго, Каліфорнія, 1983) він пише:

Книги Кіу-Те описані в монументальній праці Е. П. Блаватська «Таємна Доктрина» як серія окультних текстів, частина яких загальнодоступні, в той час як інші зберігаються в таємниці. Перші, за чутками, можна відшукати в будь-якому тибетському монастирі гелугпа.. До числа таємних текстів відноситься «Книга Дзіан», деякі станці з якої були переведені і покладені в основу «Таємної Доктрини».. Кажуть, що «Книга Дзіан» являє собою перший том коментарів до таємних книг «Кіу-те» і одночасно глосарій для його загальнодоступних книг..

Хоча ці відомості стали відомі наприкінці минулого століття, досі не вдавалося з достовірністю ідентифікувати загальнодоступні книги «Кіу-те».. Ні вчені тибетці, ні західні дослідники не знали про книги з такою назвою. Тому їх розцінювали як плід уяви Е. П. Блаватської поряд з іншим матеріалом «Таємної Доктрини». Однак, відстеживши посилання, які вона давала, кажучи про ці книги, нам вдалося їх ідентифікувати. Як вона і говорила, їх неважко знайти в бібліотеці будь-якого тибетського монастиря гелугпа, як і в бібліотеках інших сект (каг'юпа, ньїнмапа і сак'япа), і вони дійсно є окультними творами, які в тибетській буддистській традиції вважаються втіленням таємних вчень Будди. Як з'ясувалося, весь цей час спроби виявити книги зривалися через різні варіанти написання цього терміна..

Олена Петрівна часом писала назву книг «Кіу-те» так само, як це робив монах-капуцин Гораціо-делла-Пенна на початку XVII ст. Сьогодні «загальнодоступні книги Кіу-те“» відомі як один з головних розділів Канг'юра, основної частини Тибетського канону. Завзяті дослідження Рейгла призвели до подальших відкриттів, про які він повідомляє в книзі.

Глава 13
«Голос безмовності»

Наприкінці весни 1889 р., коли спливла справа Коуза і Коллінз, в житті Олени Петрівни відбувалися й інші події – на щастя, зовсім іншого роду. Вона писала своїм друзям у Францію: «Мій лікар вимагає, щоб я відпочила хоча б два тижні. Мені необхідна зміна обстановки» [953]. Вона отримала запрошення приїхати в Фонтенбло, містечко недалеко від Парижа. Пропозиція надійшла від бостонської подруги Блаватської, дружини американського сенатора, місіс Іди Кендлер, яка в той час жила там разом з дочкою. Е. П. Блаватська провела в Фонтебло три тижні.

Незабаром після прибуття вона написала два захоплених листи тітці Наді, розповідаючи про поліпшення, викликані зміною місця. Коли ці листи були опубліковані в журналі «Шлях» (листопад, 1895 р.), редактор зазначив, що в них проявляється «сприйнятливість мадам Блаватської до нових вражень, навіть у настільки поважному віці».

Ароматне повітря, наскрізь просочений смолистим запахом соснового лісу і зігріте сонцем, під променями якого я проводжу дні безперервно, катаючись по чарівному парку, – оживив мене, повернув мені мої давним-давно загублені сили. Ти тільки уяви собі, кілька теософів прибули вчора з Лондона, щоб побачити мене, і ми всі разом вирушили подивитися замок. З п'ятдесяти восьми кімнат замку я пройшла сорок п'ять своїми власними ногами! Вже більше п'яти років я стільки не ходила!

Я піднімалася сходами, на якій Наполеон I прощався зі своїми гвардійцями. Розглядала апартаменти бідної Марії-Антуанетти, її спальню і подушки, на яких спочивала її приречена голова. я бачила бальний зал, галерею Франциска I, кімнати «юних дам» Габріелі д'Естре і Діани де Пуатьє, і покої самої мадам де Ментенон, і атласну колиску маленького короля Риму, всю поїдену міллю, і багато інших речей. Гобелени, севрський фарфор і деякі картини – справжнє диво!. . Я навіть торкнулася пальцями того самого столу, за яким великий Наполеон підписував своє зречення від престолу. Але найбільше мені сподобалися картини, вишиті шовком дівчатами з Сен-Сіра для мадам де Ментенон. Я пишаюся тим, що сама ходила по замку. Подумати тільки, з того часу, як ти гостювала у мене в Вюрцбурзі, я майже позбулася ніг; а тепер, дивись-ка, я знову можу ходити...

Але які дерева в цьому найстарішому з лісів! Я ніколи не забуду цей живий ліс. Гігантські дуби і шотландські їли, і всі вони носять історичні імена. Тут є дуб Мольєра, Рішельє, Монтеск'є, Мазаріні, Беранже. Також є дуб Генріха II і два величезних семисотрічних дерева двох братів Фарамон. Я практично жила в лісі цілими днями. Мене привозили сюди в кріслі-каталці або в ландо. Тут так чудово, що у мене не було ні найменшого полювання їхати дивитися виставку.

Нещодавно французький теософ Жан-Поль Гіньєтт відправився в Фонтенбло з тим, щоб пошукати в старих записах сліди перебування мадам Блаватської. У журналі «Л'Абей де Фонтенбло» він розмістив замітку, в якій були вказані дати заселення в готель: місіс Кендлер і її дочка прибули в de la Ville de Lyons et de Londres 7 червня 1889 р. , мадам Блаватська – п'ятого червня, а Анні Безант – 15-го. Крім того, він доклав до замітки прекрасні старі фотографії готелю і розташованого неподалік саду. [954].

Однак ця поїздка в Фонтенбло має особливе значення для історії теософії не через те, що Олена Петрівна приїхала сюди заради зміни повітря, жила в певному готелі або відвідала знаменитий замок, а з тієї причини, що саме тут здебільшого був написаний «Голос Безмовності». Можливо, втеча з туманної, забрудненої атмосфери Лондона, стала одним з вирішальних факторів, що вплинули на створення цього безцінного твору.. Місіс Безант в автобіографії згадує про поїздку в Фонтенбло і описує роботу Олени Петрівни над «Голосом» наступним чином:

Мене запросили в Париж, де я з Гербертом Берроузом взяла участь у великому Конгресі праці, що проходив з 15-го по 20 липня. Слідом за цим я провела день або два в Фонтенбло з Е. П. Блаватській, яка приїхала туди відпочити на пару тижнів. Я застала її за перекладом чудових уривків з «Книги Золотих Правил», нині широко відомої під назвою «Голос Безмовності». Вона писала її швидко, без будь-яких джерел матеріалу, а ввечері просила мене читати написане вголос, з тим щоб перевірити «чи пристойний її англійський».. Герберт Берроуз теж був там, як і місіс Кендлер, відданий американський теософ, і всі ми сиділи навколо Блаватської, поки я читала. Переклад був на прекрасному, найчистішому англійському, плавному і мелодійному; ми знайшли всього пару слів, які можна було замінити. І вона дивилася на нас, як збентежена дитина, дивуючись нашим похвалам, – на які не скупився б будь-яка людина з літературним смаком, якби прочитав цю вишукану поему [955].

У розділах цієї біографії, присвячених Тибету, говорилося про те, що східні вчені підтвердили справжність «Голосу Безмовності». Видні діячі Заходу теж гідно оцінили цю книгу. Альфред, лорд Теннісон, знаменитий англійський поет, за чутками, читав її незадовго до смерті [956]П. Блаватська помітила стосовно однієї з останніх поем Теннісона: «Здається, ніби лорд Теннісон читав книги про теософію або був натхненний тією ж великою істиною, що і ми» [957].

Вільям Джеймс у своїх знаменитих джиффордських лекціях «Різноманіття релігійного досвіду» неодноразово посилається на «Голос Безмовності» і заявляє: «Є грань розуму, до якої прагнуть подібні речі; і шепіт звідти зливається з діяльністю нашого розуму подібно до того, як води безкрайнього океану посилають свої хвилі, щоб вони розбилися об прибережні камені». Ось уривки:

Хто хоче почути голос *Наді* «Беззвучний Звук» і зрозуміти його, той повинен навчитися природі дхарани. [958] Коли власна форма стане для нього нереальною, як всі образи його сновидінь, коли він перестане чути безліч, тоді він розрізнить *Єдине* , внутрішній звук, що вбиває зовнішній... Бо тоді душа почує і згадає. І тоді до внутрішнього вуха звернеться ГОЛОС БЕЗМОЛВІЯ... Відтепер твоє я втрачено в Я, занурилося в Те Я, з якого ти випромінився. Візьми! Ти став світлом, ти став звуком, ти сам – свій учитель і свій бог. Ти сам – предмет свого власного шукання: безперервний Голос, який звучить протягом вічностей, що не підлягає зміні, гріху недоступний, сім звуків в одному – ГОЛОСІ БЕЗМОЛВІЯ.

Перед словами «Вірай! Ти став світлом» Джеймс опустив наступну пропозицію, яка допомогла б краще зрозуміти решту цитати:

Перебувай же відтепер під деревом Бодхи, яке є досконалість усякого пізнання, бо знай: ти опанував самадхи – станом бездоганного бачення [959].

Судячи з усього, Джеймсу особливо сподобався один уривок, який адресований учневі: «Навчись відокремлювати своє тіло від розуму... і жити у вічному». [960], оскільки після цитати з «Голосу» він пише:

Це вчення про те... що вічність передчасна, що наше «безсмертя», якщо ми *Живемо у вічному* , є не стільки майбутнім, скільки справжнім, про що так часто говориться сьогодні в певних філософських колах, знаходить підтвердження в тому «вслухи, послухи!» або «амінь», які піднімаються до нас з таємничих глибин. Ми здатні розпізнати паролі до цієї потаємної області, коли чуємо їх, але не можемо ними скористатися; лише сама ця область володіє «паролем предвічним» [961].

Ведучий британський буддист, Денніс Лінгвуд, більшою мірою відомий під ім'ям Бгікшу Сангхаракшита, також виявив інтерес до «Голосу». Він вивчав палі і добре розбирався в тхеравада і махаяна буддизмі. У 1950-х рр.. Лінгвуд виступив з циклом з п'яти лекцій в Індійському інституті світової культури. Перші чотири лекції були опубліковані під заголовком «Дослідження буддизму», що, за словами одного оглядача, стало особливо значущою подією у зв'язку з 250-річчям Будда Джаянті. П'ята лекція, «Парадокс і поезія в Голосі Безмовності», була видана у формі брошури. У ній говориться:

Нехай «Голос Безмовності» і не претендує на те, щоб вважатися висловом Будди, він швидше ближче до сутрам, ніж шастрам... Він прагне надихати, а не повчати, звертається до серця, а не до розуму. Згідно класифікації де Квінсі, він належить не до інформаційної літератури, метою якої є передача знань, а до літератури сили, мета якої – спонукати. Важливо розуміти різницю не тільки між очікуваним в кожному випадку результатом і органами, на які відбувається вплив. У «Голосі Безмовності» учень на самому початку свого шляху отримує повчання: «Перш за все навчитися відокремлювати Вчення Розуму від Мудрості Душі, доктрину Ока від доктрини Серця...»

Однак ми повинні бути насторожі, щоб не допустити поширеної помилки, визнавши, що містичне неминуче ірраціонально і нелогічно. Т. С. Елліот саркастично зауважує, що, перш ніж виходити за межі інтелекту, його потрібно мати.

Тим часом проблема комунікації нікуди не зникає. Як розповісти про природу *самадхі* тому, хто не має відповідного досвіду, тоді як мова, інструмент комунікації, відбувається якраз з тих рівнів досвіду, за межі яких виходить *самадхі* ? Деякі вчителі дзен, зрозуміло, вирішують проблему по-своєму, зовсім відмовляючись від використання мови. Традиційне буддистське рішення куди менш кардинально. Одна група сутр... рунтується в основному на методі систематичного парадоксу. Інша група... вдається до поезії, особливо у високорозвиненій формі космічного міфу. Унікальність «Голосу Безмовності» полягає, мабуть, в тому, що в ньому використовуються обидва методи – особливість, яка без сумніву зумовлює неймовірну силу цього маленького трактату, яка здатна пробудити дрімлючу мудрість душі підготовленого учня. [962].

* * *

Після Фонтенбло Іда Кендлер умовила Олену Петрівну провести два тижні на острові Джерсі, щоб подихати морським повітрям. Е. П. Блаватська писала Наді: «Що ж, мій давній товариш, я влучила хвилинку серед роботи, яка навалилася на мене після бездіяльності і ліні в Фонтебло, і пишу тобі прямо з ліжка, хоча відчуваю себе чудово. Доктор уклав мене з обережності, оскільки останнім часом у мене злегка побажають коліна». [963].

Робота, про яку вона говорить, включає підготовку чергового випуску журналу «Люцифер». Як повідомляє Джордж Мід: «У серпні 1889 р. я почав постійно працювати з Е. П. Блаватська. Тоді вона була на Джерсі, і нам постійно доводилося пересилати копії і гранки Люцифера“ туди-назад у супроводі незліченних записок і телеграм із зауваженнями. Я встиг написати огляд всього на дві книги, коли від Блаватської прийшла телеграма з проханням терміново приїхати на Джерсі».

Одним із завдань, які Є. П. Блаватська доручила Міду, було перечитати рукопис «Голосу», про існування якого він не підозрював до цього моменту. Він розповідає:

Я сказав їй, що це найбільший твір з усієї теософської літератури, і спробував, проти свого звичаю, висловити власне захоплення словами... П. Блаватська була незадоволена своєю роботою і висловила побоювання, що не змогла належним чином перевести оригінал... Це було однією з її особливостей. Ніколи вона не була впевнена у власних літературних працях і з радістю вислухувала критичні зауваження навіть від тих, кому варто було б промовчати. Як не дивно, вона завжди найсильніше боялася за свої найкращі статті, і була найбільше впевнена в полемічних творах. [964]... свіжа атмосфера життя і реальності, якою вона оточила свої великі праці, на мій погляд, визначила її неослабну популярність. Вона була титаном серед смертних; ...наш титан був стихійним, як і всі титани. Але щоб закласти основи, необхідно бути гігантом. А коли переміщуються гіганти, вони можуть перекинути ідолів в молитовах карликів.

Поки Е. П. Блаватська перебувала далеко від Лондона, був опублікований «Ключ до Теософії». Повернувшись, вона відправила один примірник Вільяму Стеду. «Я прошу Вас не написати рецензію, *а просто прочитати цю книгу* , – сказала вона йому, – її-то Ви зможете зрозуміти, так як в ній немає метафізики. Містер Оскар Уайльд дав мені *Слово честі* , що прорецензує її, але на цьому справа і закінчилося. Втім, це не має значення. Важливо інше – Вам слід її прочитати; адже в такому випадку Ви будете знати істину про неї » [965].

«Ключ» написаний у формі діалогу між теософом і людиною, що задає питання. У вступі йдеться:

Призначення цієї книги точно виражено в її назві, «Ключ до Теософії»... Вона не є повним, вичерпним підручником з теософії, а лише ключем, щоб відчинити двері, яка веде до глибшого вивчення. Вона простежує

загальні контури Релігії Мудрості і пояснює її фундаментальні принципи, відповідаючи в той же час на різні заперечення, що висуваються середньою західною людиною, і намагаючись викласти незнайомі поняття в найбільш простій формі і якомога більш ясною мовою..

Очікувати, що ця книга зробить теософію зрозумілою без усякого розумового зусилля з боку читача, було б перебільшенням... Для лінивих розумом або тупих теософія повинна залишитися загадкою, бо в світі думки, як і в світі духовному, кожен повинен просуватися своїми власними зусиллями. Письменник не може думати за читача, та й читач не став би хоч скільки-небудь краще, якби таке мислення було можливо.

У книзі розкриваються такі теми, як природа станів після смерті, загадка розуму, семерична природа людини і космосу, реінкарнація і карма. Деякі розділи висвітлюють соціальні проблеми нашого часу і їх рішення, пропоновані теософською філософією. В одному такому розділі йдеться про освіту дітей і молодих людей. Тема відкривається наступним питанням:

Один з найсильніших ваших аргументів на користь того, що сучасні західні форми релігії нікуди не годяться, як і в якійсь мірі популярний нині матеріалізм, який ви, судячи з усього, вважаєте «гидотою запустіння», – це факт страждань і злиднів у величезних масштабах, особливо в наших великих містах, якого не можна заперечувати. Але ви, зрозуміло, не можете не визнати, як багато зроблено і робиться для того, щоб виправити поточний стан речей за допомогою освіти і поширення знань.

На це теософ відповідає:

Ви торкнулися теми, яка глибоко зачіпає нас, теософів, і я повинна висловитися до кінця. Я згодна з тим, що для дитини, яка виросла в нетрях, де місцем його ігор стають стічні канави, і живе серед постійної грубості в словах і діях, проводити щодня деякий час в світлих і чистих класних кімнатах, обвішаних картинами і часто прикрашених квітами – велика перевага. Там його вчать охайності, ввічливості, акуратності; він вчиться грати і співати; там у нього є іграшки, що пробуджують його розум; там він вчиться працювати руками; там з ним розмовляють з посмішкою, а не похмуро; там його беззлобно дорікають або вмовляють, а не обсипають прокляттям. Все це виховує в дітях людяність, пробуджує їх мозок і робить їх сприйнятливими до інтелектуального і морального впливу. Школи зараз ще не такі, якими вони могли б і повинні були б бути, але в порівнянні з будинком цих дітей вони здаються раєм; і потроху вони і на будинок починають впливати. І все ж, хоча це і справедливо для багатьох державних шкіл, ваша система заслуговує найсуворіших докорів.

У відповідь на запитання: «Яка ж справжня мета сучасної освіти?» О. П. Блаватська, у свою чергу, запитує:

Удосконалювати розум і розвивати його у правильному напрямку? Вчити знедолених і нещасних стійко нести тягар життя, покладений на них кармою? Зміцнювати їх волю? Навіювати їм любов до ближнього і почуття взаємної залежності і братерства, формуючи таким чином характер, придатний для практичного життя? Зовсім ні. Будь-який юнак або хлопчик, та що там – навіть будь-який представник молодого покоління вчителів відповість вам: «Мета сучасної освіти в тому, щоб скласти іспити». Це система, призначена не для того, щоб заохочувати здорове змагання, а для того, щоб породжувати і виховувати в молодих людях ревнощі, заздрість, майже ненависть один до одного, готуючи їх таким чином до життя, повного самого безсоромного егоїзму, боротьби за почесті і нагороди, а не добрих почуттів.

А що являють собою ці іспити, жах нинішніх хлопців і молодих людей? Це всього лише метод класифікації, за допомогою якого зводяться в таблиці результати вашого шкільного навчання. Іншими словами, вони є практичним додатком методу сучасної науки до властивої людському роду розумової діяльності. Наука тепер стверджує, що інтелект – це результат механічної взаємодії в речовині мозку; тому лише логічно, що сучасна освіта і має бути майже повністю механічним – чимось на зразок автоматичної машини для промислового виробництва інтелекту тоннами. Навіть невеликого знайомства з іспитами достатньо, щоб показати, що освіта, яку вони дають, – це всього лише тренування фізичної пам'яті; і рано чи пізно всі ваші школи опустяться до цього рівня. Що ж стосується справжнього, правильного розвитку здатності мислити і міркувати, то воно в принципі неможливо до тих пір, поки про все будуть судити за результатами конкурсних іспитів.

Потім на питання: «А що б ви запропонували?» Блаватська відповідає:

Будь у нас гроші, ми заснували б школи, які випускали б не просто вміють читати і писати кандидатів на голодну смерть. Там у дітях виховували б насамперед впевненість у собі, любов до всіх людей, альтруїзм, взаємне милосердя і, в першу чергу, вчили б їх думати і міркувати самостійно. Чисто механічну зубріння ми звели б до абсолютного мінімуму і основний час присвятили б розвитку і вихованню їх внутрішніх почуттів, здібностей і прихованих можливостей. Ми постаралися б з кожною дитиною поводитися як з особистістю і навчати його так, щоб забезпечити найбільш гармонійне і рівномірне розкриття його здібностей, щоб всі його особливі схильності отримали природний розвиток. Своєю метою ми поставили б виховання вільних чоловіків і жінок – вільних як в інтелектуальному, так і в моральному відношенні – без будь-яких забобонів і перш за все – неегоїстичних. І ми переконані в тому, що багато чого, якщо не всього цього, можна було б домогтися за допомогою належного і істинно теософського освіти. [966].

Звернувши увагу в «Ключі до теософії» на різні соціальні потреби того часу, Блаватська розширила сферу свого спостереження в своїх редакційних статтях в «Люцифері» і в таких статтях, як «Припливна хвиля», «Падіння ідеалів», «Рух циклу», «Прогрес і культура» і «Цивілізація – смерть мистецтва і краси».

Глава 14
Переїзд на Авеню-роуд

Початок 1890 р. було відзначено для Е. П. Блаватська перерва в літературній діяльності. Вона писала двом французьким теософам: «Я так занепала – повна нервова прострація – що не можу написати ні слова про будь-яку іншу теорію, крім як про трансцендентальну філософію. Адже для цього не потрібно ні розумової діяльності, ні єдиної думки, і все, що мені залишається робити, це відкривати то один, то інший ящик скриньки моєї пам'яті і копіювати». [967]. У лютому вона написала Вірі:

Як бачиш, я в Брайтоні, на узбережжі, куди лікарі відправили мене дихати океанічними випарами Гольфстріму, щоб позбутися від абсолютного нервового виснаження. У мене немає болю, лише прискорене серцебиття та дзвін у вухах – я майже зовсім оглухла – і до того ж слабкість, така слабкість, що я ледь можу підняти руку. Мені заборонено писати або читати і навіть думати, і я повинна цілодобово проводити на свіжому повітрі – «сидіти біля моря і чекати погоди». Лікар мій сам злякався і перелякав весь персонал. Це місце моторошно дороге; а фінанси мої – на жаль і ах! Тому мої езотерики тут же склали свої заощадження і переконали мене їхати. І зараз грошові дотації летять до мене з усіх точок земної кулі, щоб я могла продовжувати лікування; деякі з них навіть не підписані, і на них значиться лише моя адреса. Особлива щедра Америка, настільки, що мені, їй богу, совісно...

Зі мною поруч постійно знаходяться двоє або троє теософів з Лондона, змінюючи один одного, і, немов Цербери, відстежуючи кожен мій рух. Зараз один з них слізно просить мене припинити писати, але повинна ж я доповісти вам, що все ще жива. Ти ж бувала в Брайтоні? У нас тут стоїть чудова весняна погода; сонце точно, як в Італії, повітря насичене запахами; море схоже на дзеркало, і мене цілими днями возять туди-сюди по набережній в інвалідному кріслі. Чарівно. Думаю, я вже досить зміцніла. Мозок мій став набагато менш рухливий, але раніше я просто боялася за свою голову. Мій лікар сказав... «Ви переробили»; він каже: «ви повинні дати собі відпочинок». Ну-ну! І це при всій тій роботі, що мені належить! «Ви вже достатньо написали», – каже він, «тепер катайтеся собі».

Йому-то легко говорити, а мені все одно потрібно привести в порядок третій том «[Таємної] Доктрини», як і четвертий – до якого я ледь доторкнулася... не бійся. Більше немає ніякої небезпеки. Нехай тебе втішать додані мною вирізки з газет. Бачиш, як цілі народи вихваляють твою сестру! «Ключ до Теософії» призведе до нас безліч новонавернених, а «Голос Безмовності», ця крихітна книжечка, просто стає біблією теософів.

Це воістину великі вислови. Я можу так говорити, оскільки, як ти знаєш, не я їх придумала! Я лише перевела їх з телугу, найстарішого південно-індійського діалекту. Три трактати присвячені моральним і моральним принципам монгольських і дравідійських містиків. Деякі вислови невимовно глибокі і прекрасні. Тут вони справили найдосконаліший фурор, і, думаю, в Росії вони теж привернуть до себе увагу. Чи не хочеш перевести їх? Впевнена, це буде суцільне задоволення [968].

Коли цей лист було опубліковано в журналі «Шлях» (грудень, 1895 р.), редактор зазначив: «Морське повітря пішло Блаватської на користь, але сила не надовго повернулася до неї. Вже в квітні їй знову заборонили працювати, що було для неї нестерпним мукою, оскільки в міру того, як її фізична сила згасала, розумова активність, здавалося, тільки зростала».

У Додатку до «Теософіста» за червень 1890 р. Олькотт повідомляє новини про стан Олени Петрівни:

Останні новини від містера Міда про здоров'я Е. П. Блаватської дуже тривожні. Вона була настільки слабка, що навіть не могла написати редакційну статтю для травневого випуску «Люцифера». ї відданий і вмілий лікар, доктор Ц. Меннель, сповістив мене про неможливість її поїздки сюди [в Індію] в грудні, яку ми з нею вже встигли повністю спланувати. Зараз вона знаходиться – як він сказав мені – в глибокій кризі, результатом з якого може бути життя або смерть. Всі вдячні серця азіатських народів гаряче моляться за те, щоб чаша терезів схилилася на бік життя. Інший такий «Е. П. Б. » немає і не буде.

Є. П. Блаватська у своєму візку на Авеню-Роуд, 19, Лондон

У Блаватської були причини для одужання. Рух зростав, і штаб-квартиру Британської секції ТО планувалося перемістити з Ленсдаун-роуд в більш просторе приміщення на Авеню-роуд на іншому кінці Лондона, неподалік від Ріджентс-парку.. Довгі місяці йшла підготовка до переїзду, що намічався в липні. Частиною майна був будинок Анні Безант, яка надала його Товариству. У квітні 1890 р. Е. П. Блаватська написала Вірі:

Зараз мені заборонено працювати, але в той же час я жахливо зайнята переїздом з одного кінця Лондона на інший. Ми придбали три окремих будинки з загальним садом за адресою Авеню-роуд, 19 на кілька років з правом на забудову. Я планую побудувати лекційний зал на 300 слухачів; зал буде в східному стилі, оброблений полірованим деревом, стіни з цегли, щоб холод не проникав всередину; і в ньому не буде стелі, дах будуть підтримувати балки, також зроблені з полірованого дерева. А один з наших теософів, художник за професією, збирається розписати її алегоричними знаками і картинками. О, це буде чарівно! [969].

Олькотт розповідає, що «Р. Мейчелл, художник, покрив дві похилі половини стелі символічними зображеннями шести великих релігій і знаків зодіаку». [970]. Сьогодні символи великих світових релігій часто зображуються разом на різдвяних листівках, але в ті дні це було нечувано.

Збори, присвячені відкриттю нової штаб-квартири, відбулися третього липня. Є. П. Блаватська писала сестрі:

В одному кінці залу вони поставили величезне крісло для мене, і я сиділа на ньому як на троні. Я сиділа там, ледь зібравшись з силами, так була хвора, і мій лікар весь час був поруч на випадок, якщо я втрачу свідомість... Зібралося близько п'ятисот чоловік, майже вдвічі більше тієї кількості, на яку зал був розрахований... І уяви моє здивування; в першому ряду я побачила місіс Бенсон, дружину архієпископа Кентерберійського, того самого, якому було адресовано «братське послання» в моєму «Люцифері». Впевнена, ти її пам'ятаєш. Ось до чого ми дожили!

Синнетт та інші виступили з промовами, але немає потреби говорити про те, що ніхто не говорив так вишукано, як Анні Безант. Святі небеса, як каже ця жінка! Сподіваюся, ти коли-небудь почуєш її сама. Тепер вона мій співредактор «Люцифера» і президент Ложі Блаватської. Сіннетт залишиться президентом однієї лише лондонської Ложі. Що до мене, я стала справжнім теософським татом: я була одноголосно обрана президентом всіх європейських теософських відділень [971]. Але що мені до всього цього? ...Якби це принесло здоров'я – ось було б справа. А почесті і титули не з моєї частини [972].

Більша частина співробітників штаб-квартири на Авеню-роуд там же і проживали. Безант пише про цей період:

Правила будинку були – і є – дуже прості, але Е. П. Блаватська наполягала на вкрай регулярному розпорядку дня; ми снідали о 8 ранку, працювали до обіду, який подавали в годину, а після обіду знову працювали до вечері, що подавався в сім. Після вечері робота на благо Товариства відкладалася в сторону, і ми збиралися в кімнаті Блаватської, де обговорювали плани, отримували вказівки, слухали її роз'яснення по складних питаннях. До опівночі всі вогні повинні були бути погашені.

Сама Е. П. Блаватська невпинно писала; вічно відчуваючи біль, але володіючи неприборканою волею, вона змушувала тіло коритися їй... Як вчитель вона була дивно терпляча, багаторазово пояснюючи одне і те ж різними словами. Часом, коли їй довго не вдавалося домогтися від учнів розуміння, вона відкидалася на крісло зі словами «Боже мій (легке Mon Dieu“ іноземки), хіба я така дурня, що ви не можете зрозуміти? Ось ви і ви, – вона зверталася до кого-небудь, на чиєму обличчі мигнув слабкий проблиск розуміння, [h] в поясніть цим про те, що я маю»

З гординею, марнославством, претензією на знання вона боролася нещадно, особливо якщо учень був багатообіцяючим; гострі стріли її іронії наздогнали будь-яку фальш. На інших вона гнівалася, виводячи їх зі стану летаргії пекучими насмішками; насправді вона стала інструментом для підготовки учнів, не замислюючись про те, що вони або хто-небудь інший про неї подумають, аби це принесло їм користь. [973].

Джордж Мід розповідає про те, як він випробував на собі метод підготовки учнів Е. П. Блаватська: «Вона постійно вселяла мені необхідність розвивати в собі почуття правильного порядку речей“ і бувала безжальною, якщо цей закон гармонії виявлявся порушений, не залишаючи шляхів відступу і не слухаючи виправдань, Хоча насправді, хвилиною пізніше вона знову ставала ласкавим другом і старшим братом, я б навіть сказав, товаришем, яким могла бути лише одна вона» [974].

Якщо вірити записам, Е. П. Блаватська відлучилася з Авеню-роуд, 19 всього один раз, в серпні 1890 р. , коли вирушила в Іст-Лондон на відкриття клубу для проживання низькооплачуваних робітниць. На початку року їй видали 100 фунтів, які вона могла витратити на свій розсуд на благодійні потреби, переважно для жінок, і вона зважилася на цей проект. Професор Недеркот, який займався дослідженням цієї історії, повідомляє:

Коли клуб в середині серпня відкрив свої двері, «Стар» побачив не сумне, відштовхує приміщення з білими стінами, а швидше приватний будинок зі світлими, красиво обставленими кімнатами; навіть ліжка в спальнях були відокремлені один від одного кольоровими японськими ширмами. У клубі була бібліотека, кімната для роботи, вітальні... і їдальня... Клуб вміщував близько дюжини постояльців і міг забезпечити ще кілька десятків з них харчуванням і місцем для зустрічей. До кінця грудня місіс Безант оголосила, що кількість членів клубу перевалила за сто п'ятдесят осіб, і що завідувачка, місіс Кітті Ллойд (відданий теософ, зрозуміло), по горло зайнята, щодня готуючи приблизно таку кількість порцій їжі... На відкритті в серпні були присутні близько п'ятдесяти дівчат. Мадам Блаватська досить оговталася від свого хронічного захворювання, щоб приїхати туди зі своїми соратниками. Там був чай, тістечка і навіть танці і пісні, а кульмінаційним моментом вечора стали виступи місіс Безант і Герберта Берроуза. Мадам просто сяяла від щастя [975].

Напередодні відкриття Є. П. Блаватська була глибоко стурбована одним з правил Жіночого клубу і писала Анні Безант:

Містер Г. Берроуз безапеляційно заявив минулого вечора, користуючись своєю владою в адміністрації «Жіночого клубу», що жодну дівчину не приймуть до цього клубу як мешканця або члена, якщо вона не перебуває у профспілці. Яке право він мав говорити таке?. . Містер К. гранично ясно повідомив мені усно і письмово про своє побажання, згідно з яким кожна дівчина і жінка, яку злидні змушує жити на вулиці, незалежно від переконань (релігійних і політичних), класу, роду діяльності і думки, має право просити допомоги у клубу і отримати її при наявності вільного місця і грошових ресурсів. Розпорядження містера Берроуза суперечить основоположному принципу ТО, т. е. принципу загального братерства, що не залежить від віросповідання, поглядів, класу, раси або кольору шкіри, і стало бути є нетеософським.

Більше того: таким чином ТО і всі, хто його заснував, опиняться в чужій колії; їм насильно і несподівано нав'яжуть певні і вузькі сектантські погляди теософії і філантропії; ми всі будемо пов'язані в очах публіки (оскільки там були присутні двоє редакторів і репортери) з профспілковиками, страйкарями, публічними демонстраціями і тому подібним. І ми, люди ТО і саме ТО, дожили до цього дня, і ніщо не змогло нас зламати лише завдяки мудрій політиці нашого Товариства як організації, яка абсолютно не втручається в справи таких політичних рухів і завжди дотримується закону... чим не можуть похвалитися страйкарі і бунтівники, які б благі цілі вони не переслідували. [976].

Віра, яка в той час перебувала з Є. П. Блаватською в Лондоні, згадує:

Під час мого перебування там у мене було багато приводів для хвилювання, пов'язаних з сестрою. Хоча всі, хто там працював, очевидно поважали, любили і цінували її, вони всі були новими людьми, жахливо зайнятими, і до того ж до всього, звичними до спартанського способу життя. Ніхто не знав, як полегшити труднощі і незручності, з якими вона стикалася щодня, і як забезпечити їй догляд і увагу, яких вона відчайдушно потребувала.

Одна лише графиня Вахтмейстер, яка так добре піклувалася про неї в Вюрцбурзі і привела її в почуття в Остенді, на мою думку, здатна була її врятувати. Про це я не раз говорила сестрі. Але з раннього ранку до пізнього вечора графиня була в офісі в центрі міста, за кілька миль від неї. Олена Петрівна гаряче протестувала проти моїх пропозицій, переконуючи мене, що графиня потрібна для роботи і не може цією роботою нехтувати. Моя сестра ніколи не відрізнялася егоїзмом. З цієї ж причини вона відіслала в Індію того ж літа Бертрама Кейтлі людину, відданого їй так, ніби вона була його рідною матір'ю. Вона стверджувала, що в ньому потребували там. І, що ще важливіше, від'їзд з Лондона необхідний для нього самого і позитивним чином вплине на його благополуччя.

У ті останні вечори, які ми провели разом, вона з великим задоволенням слухала російські народні пісні. Вона зверталася спочатку до однієї з моїх дочок, потім до іншої: «Заспівай що-небудь, серце моє! Ну хоча б Ночечку“ або Травушку“... Заспівай будь-яку народну пісню...» В останній вечір мої дочки співали до опівночі такі пісні, як «Серед долини рівні» і «Вниз по Матінці по Волзі», і наш пост російські гімни[Вона слухала з такою насолодою і

такою радістю, ніби знала, що ніколи їх більше не почує. [977].

Наприкінці літа 1890 р. Е. П. Блаватська написала роботу «Психічна і нусична дія», що стала серйозним внеском у теософську психологію.. Стаття з'явилася в «Люцифері» в двох частинах, в жовтні і листопаді. У ній автор вивчає недоліки панівної в той час «фізіологічної психології» і порівнює останню з сучасною психологією і психологією стародавньої Теософії. Як вже було сказано раніше, термін «нусичний» – походить від слова «нус» (грец. nous – «розум»), якому Е. П. Блаватська дає таке визначення в «Теософському словнику»: «платонічний термін для позначення Вищого Розуму або Душі... Воно означає Дух на відміну від тваринної душі – психі». Блаватська також називає його «божественною свідомістю або розумом у людині»..

У 1930-х рр. британський філософ-агностик С.Е.М. Джоуд, який до самої своєї смерті в 1953 р. славився здоровими міркуваннями про сучасну культуру і філософії, написав статтю під заголовком «Що є Душа?», в якій спирався на матеріал з «Психічного або нусичного дії». Він писав:

Пані Блаватська... допускає існування двох душ, або двох я, які в широкому сенсі визначаються наступним чином: перша душа залежить від тіла, тобто, події, які відбуваються в ній, є наслідком подій, що відбуваються в тілі; вона називається «Нижче Я» або «психічна активність» і проявляється через системи нашого організму...

Друге *я* , відоме як «Вище Я», на відміну від першої душі, яка по суті є всього лише пучком психологічних подій ... є єдність, вірніше, об'єднуючий принцип . Воно не представлено якимось окремим органом в тілі – адже жоден орган не може визначати дії початку, що об'єднує всі органи... Отже, друге «я» розташовується не в мозку... Його активність, звана нусичною на противагу «психічній» активності першого «я», виходить від «Всесвітнього Розуму».... Нарешті, Вища Я незмінно і постійно протягом різних життів. Воно є постійним елементом, який подібно нитки тягнеться через різні втілення, нанизані по всій його довжині, немов намиста.

Відмінності між цими двома «я», з найбільшою майстерністю описані пані Блаватською, знімають деякі питання, які науковий матеріалізм ставить перед будь-якою спіритуалістичною філософією... Не можна не живити глибокої поваги і, якщо так дозволено сказати, захоплення до твору пані Блаватської на цю тему. Коли вона писала його півстоліття тому, багато з її ідей, які сьогодні здаються звичними, були абсолютно нечуваними і новаторськими. [978].

У березні 1890 р. Теософське видавниче співтовариство в Лондоні опублікувало першу частину двотомника під заголовком «Протоколи Ложі Блаватської». Друга частина, що вийшла друком у січні 1891 р., була об'єднана в одну книгу з першою і все ще видається [979] За заголовком книги важко припустити, що мова в ній йде про «Таємну Доктрину», і вона містить відповіді самої Є. П. Блаватської на питання, які їй задавали на зборах Ложі Блаватської з 10 січня по 14 березня 1889 р. ї відповіді записували стенографісти, а пізніше вона сама відредагувала їх для публікації.

Схожі збори проводилися, коли Ложа переїхала на Авеню-роуд. Записи свідчать про те, що Олена Петрівна брала в них активну участь. Стенографістом був Роберт Боуен, відставний командир флоту, чий син, капітан П. Д. Боуен, опублікував цей своєрідний заповіт роки потому в журналі «Теософія в Ірландії» (січень-березень 1932 р.)) під заголовком «Дослідження Таємної Доктрини“». Пізніше воно з'являлося в різних теософських журналах, а також було видано у формі брошури. [980]. Запис датується 19 квітня 1891 р., всього за 20 днів до смерті Е. П. Блаватської.

Основна частина документа, занадто довга, щоб включати її в цю біографію, представляє поради Е. П. Блаватської щодо того, як найкраще вивчати «Таємну Доктрину». Нижче ми наводимо кілька витягів з іншої частини брошури.

Роберт Боуен записує:

Минулого тижня Е. П. Блаватська розповідала особливо цікаві речі про «Таємну Доктрину». Я як зміг постарався розібрати свої записи і переписати їх, поки все це ще свіжо в моїй пам'яті. І вона сама сказала, що це може виявитися корисним для кого-небудь років через 30 або 40.

По-перше, «Таємна Доктрина»... містить, за її словами, рівно стільки знань, скільки світ здатний прийняти в поточному столітті. Це твердження викликало питання, на які вона відповіла наступним чином:

«Світ» позначає Людину, що живе в Суб'єктивній природі. Цей самий «Мир» знайде в двох томах ТД все, що його свідомість може сприйняти, але не більше того. Однак це не означає, що Учень, який живе поза «Світом», не зможе виявити в книзі щось більше, ніж там здатний відшукати «Мир».. У кожній формі, якою б грубо обробленою вона не була, відображений образ «творця». Так само і літературна праця: навіть самий заплутаний твір зберігає в собі відображення знань автора. З цього твердження я можу зробити висновок, що ТД містить все, що знала сама Е. П. Блаватська, і навіть куди більше, якщо згадати, що першоджерелом цього твору були люди, які володіли набагато більшими знаннями, ніж вона. Більш того, вона недвозначно натякає на те, що деякі можуть виявити в ТД знання, якими вона сама не володіє.. Зізнатися, думка про те, що особисто я можу знайти в словах Блаватської знання, якого навіть вона не усвідомлює, виявилася надихаючою. Вона досить довго міркувала про цю ідею. Після цього X сказав: «Схоже, Е. П. Блаватська втрачає хватку», маючи на увазі, як мені здається, впевненість у її власних знаннях. Однак Y і , як і Ваш покірний слуга, краще розуміємо, що вона мала на увазі.Вона без тіні сумніву говорить нам, що ми не повинні чіплятися ні за неї, ні за кого-небудь іншого, як за незаперечний авторитет, а повинні розвиватися у власних судженнях.

Пізніша замітка: я виявився правий. Я розповів їй про своє припущення, і вона кивнула і посміхнулася. ї схвальна посмішка дорогого коштує!..

Вона сильно змінилася з тих пір, як я зустрів її двома роками раніше. Просто диво, як їй вдається триматися при її важкому захворюванні. Будь-кого, хто нічого не знає і ні в що не вірить, Блаватська змогла б переконати в тому, що вона є щось, що живе за межами тіла і мозку. Я відчуваю, особливо під час цих останніх зборів: фізично вона стала так безпорадна, що вчить нас, вже перебуваючи в межах іншої, вищої сфери. Ми ніби більше відчуваємо і знаємо, про що вона говорить, ніж чуємо це своїм фізичним слухом. Минулого вечора X висловив схожу думку.

Глава 15

Джордж Мід писав про цей період:

З переїздом в нову штаб-квартиру багато що змінилося. Озираючись назад, здається, ніби вона готувала нас до того, що може піти в будь-яку хвилину... З тих пір, як вона поїхала в Брайтон на початку минулого року, її фізичні страждання ставали все більш нестерпними, і вона вже не могла працювати, як раніше. Але ми живили великі надії на відновлення її звичного стану здоров'я. На Ленсдаун-роуд вона любила приймати гостей, і щовечора у неї бували відвідувачі. Але на Авеню-роуд вона поступово почала все більше відсторонюватися, і часто не приймала ввечері навіть домашніх, якщо тільки не запрошувала їх самостійно.. Знову ж таки, останнім часом вона стала надзвичайно тихою і вкрай рідко виявляла властиву їй енергію.. Залізна воля не змінила їй, а ось тіло було абсолютно вимотано, оскільки вона працювала за письмовим столом навіть тоді, коли їй належало перебувати в ліжку, а то і в труні. [981].

У листі до друга від 25 травня 1891 р. графиня Вахтмейстер висловила схожі почуття:

Нам довелося дуже важко, і ми навіть зараз не в силах визнати, що Е. П. Блаватської більше немає. Ми всі були впевнені в тому, що вона доживе до кінця століття; тому всю зиму, навіть бачачи, що вона без кінця хворіє і слабшає, ми не били тривогу. Е. П. Блаватська дуже мало працювала взимку, і, як я вже писала Вам раніше, вона поступово відгородилася від нас. Думаю, вона знала, що кінець її близький, і зробила це, щоб примирити нас з її відсутністю, а також, щоб подивитися, як ми будемо справлятися самі, без неї; а тепер нам належить працювати самостійно і намагатися з усіх сил [982].

Протягом останніх місяців життя Є. П. Блаватська займалася складанням Теософського словника. Його опублікували тільки в 1892 р., через рік після її смерті. Крім того, вона переписала деякі зі своїх окультних історій, виданих в той же рік під заголовком «Кошмарні казки» [983], хоча насправді вони були куди глибше, ніж звичайні казки. Спочатку вони друкувалися в різних журналах, в тому числі в нью-йоркському «Сан», «Знамени Світла», «Люцифері» і «Теософісті» [984]. Зараз вони об'єднані в одній книзі [985]. Чотири з восьми оповідань описують події, в яких Олена Петрівна була безпосереднім учасником або, принаймні, стороннім спостерігачем. Один з них, найдовший і, мабуть, найважливіший, називається «Зачароване життя, записане гусячим пером».. У ньому йдеться про той час, коли Олена Петрівна подорожувала Європою і жила у Гебхардів в Ельберфельді незадовго до скандалу з Куломбами..

Щорічне послання Е. П. Блаватської конвенції Американських теософів, яка цього разу проводилася в Бостоні, було написано 15 квітня, за три тижні до її смерті. ї представляла Анні Безант, яка з такої нагоди вперше відвідала США. Зважаючи на наступні події в Теософському суспільстві [986], лист бачиться вельми пророчим:

Втретє з часу мого повернення до Європи в 1885 р. я направляю до моїх братів за теософією делегата з Англії для присутності на щорічному Теософському з'їзді і усної передачі мого привітання і сердечних привітань. При моїй наростаючій тілесній немочі єдиною залишилася мені розрадою служить те, що я чую про розвиток нашого Священного Справи, якому я віддала своє здоров'я і сили і якому тепер, коли вони в результаті, я можу запропонувати лише свою пристрасну відданість і неослабні добрі побажання успіху і благоденства. Тому новини, що приходять з кожною поштою з Америки і розповідають про виникнення нових відділень Товариства, про ретельно продуманих і копітко розроблених планах поширення теософії, підбадьорюють і невимовно радують мене свідченнями успіхів її розвитку.

Дозвольте мені ще раз нагадати вам, що така робота сьогодні потрібна, ніж будь-коли. Наступний зараз період в рамках того циклу, який повинен завершитися між 1897–1898 рр.. , є і постійно буде залишатися періодом великих конфліктів і безперервної напруги. Якщо Теософське суспільство зуміє встояти протягом цього періоду, це буде прекрасно; якщо ж ні, то теософія вийде з нього живою і неушкодженою, а Суспільство загине, бути може, самим безславним чином, і постраждає від цього весь світ... Сили, що виступають проти нас... не пропустять ні найменшої можливості сіяти чвари, використовувати наші помилки і невірні ходи, поволі вселяти сумніви, вселяти підозри; так що єдність Товариства може руйнуватися всіма мислимими способами, а ряди наших побратимів – танути і приходити в сум'яття. Ніколи ще членам Теософського товариства не було настільки необхідно, як зараз, серйозним чином поставитися до давньої притчі про в'язання хмизу: якщо розв'язати її, то прути легко переламати поодинці, але якщо ми будемо єдині, то ніяка сила на Землі не зуміє зруйнувати наше Братство.

З гіркотою змушена була відзначити поширилася серед вас, так само як і серед теософів Європи та Індії, тенденцію сваритися по дрібницях, і вашу відданість справі теософії звертати в привід для чвар. Повірте мені, що, не кажучи вже про цю природну тенденцію, що виникає з вродженої недосконалості людської природи, нерідко вороги наші, які завжди напоготові, користуються навіть найблагороднішими вашими якостями, щоб спокусити вас і збити зі шляху. Самоконтроль особливо важливий тоді, коли особиста тяга до влади і уражене самолюбство розпускають пишний павичий хвіст, прикидуючись відданістю і альтруїстичною працею, але під час нинішньої кризи Товариства недолік самоконтролю і пильності може в будь-якому випадку виявитися фатальним. Якби кожен побратим нашого Товариства, сприяючи цілям Братства, завжди задовольнявся тим, що виступає як частина безособової сили, що служить добру, і не думав про похвали і осуди, то досягнутий завдяки цьому прогрес здивував би весь світ і вивів би ковчег Теософського суспільства з-під загрози...

Самій мені залишилося жити, мабуть, вже недовго, і якщо хоч хтось з вас зміг щось витягти з моїх навчань або побачив з моєю допомогою проблиск Істинного Світла, то натомість я попрошу вас і далі зміцнювати ту справу, з перемогою якого цей Істинний Світ, стаючи все яскравіше і величніше завдяки вашим індивідуальним і колективним зусиллям, стане осяяти весь світ...

Нехай будуть з вами благословення великих вчителів минулого і сьогодення. Від мене ж особисто прийміть всі разом запевнення в моїх справжніх, непохитних братських почуттях і щиру, сердечну подяку за роботу, виконану всіма співробітниками.

Від них, до кінця відданої, слуги
О. П. Блаватської

У перший день конвенції, 26 квітня на денному засіданні місіс Безант зачитала перед присутніми вищезазначений лист, а слідом за ним ще одне послання від Е. П. Блаватської:

Брати теософи:

Я навмисне опустила всякі згадки про свого найстарішого друга і соратника У. К. Джадже в своєму загальному посланні вам, оскільки вважаю, що його невтомні і самовіддані зусилля по зміцненню і розвитку теософії в Америці заслуговують окремої згадки.

Якби не В. К. Джадж, теософія в Сполучених Штатах не займала б те положення, яке вона займає зараз. Адже саме він зміцнював серед вас цей рух і тисячею способів довів свою відданість найважливішим завданням теософії і Суспільства.

На Теософській конвенції не слід надмірно віддаватися взаємному захопленню, однак варто віддати належне, коли це потрібно. Тому я з радістю скористаюся можливістю відкрито висловити вустами мого друга і колеги Анні Безант мою глибоку вдячність вашому генеральному секретарю за його діяльність і публічно від усієї душі подякувати йому в ім'я теософії за ту благородну працю, яку він вже виконав і продовжує здійснювати. [987].

З братнім привітом,
О. П. Блаватська ∴

У суботу 25 квітня Е. П. Блаватська злегла з грипом, епідемія якого вибухнула в той час в Лондоні. Протягом двох наступних тижнів вона кілька разів говорила доктору Меннелю, що помирає, але ніхто з домашніх не вірив, оскільки раніше їй неодноразово вдавалося обдурити смерть.

О. П. Блаватська передала місіс Купер-Оуклі своє «останнє послання» Товариству за два дні до смерті. О третій годині ночі вона раптом спрямувала погляд нагору і сказала: «Ізабель, Ізабель, не переривай зв'язок; не дай моєму останньому втіленню стати провальним». (Журнал «Шлях», липень, 1894 р.).

Говорячи про «останнє» втілення, вона, очевидно, не мала на увазі «остаточну» інкарнацію, оскільки це суперечило б одному з основних тверджень «Голосу Безмовності», сформульованому в короткій формі в «Обіті Гуаньінь», буддистської богині милосердя:

Ніколи я не буду шукати і не прийму одноосібного порятунку; ніколи я не занурюся в вічний спокій на самоті; але завжди і скрізь я буду прагнути до спокутування кожного створіння в усьому світі [988].

Сьомого травня, за день до смерті, страждання Е. П. Блаватської різко посилилися. Лора Купер, сестра Ізабель Купер-Оуклі, пише:

Блаватській стало важче дихати, і ми ніяк не могли знайти для неї зручне положення; після безлічі безуспішних спроб її так і залишили сидіти в кріслі, обкладену подушками. Через жахливої втоми кашель майже припинився...

Близько четвертої ранку [сьомого травня] настало видиме полегшення, її пульс став рівним і чітким.. З цього моменту і до мого відходу о сьомій годині все було добре і спокійно. Моє місце зайняла сестра, а я вирушила перепочити на пару годин, залишивши доктору Меннелю записку з проханням повідомити мені свою думку про стан Олени Петрівни, коли він зайде її провідати. Він зайшов до мене трохи пізніше дев'яти, і його ув'язнення було задовільним; стимулюючі ліки спрацювало, і пульс вирівнявся; він не бачив причин для занепокоєння, порадив мені відпочити кілька годин і сказав сестрі, що вона може займатися своїми справами. Близько 11:30 мене розбудив містер Райт і велів терміново прийти, оскільки Е. П. Блаватської стало гірше, і доглядальниця побоюється, що жити їй залишилося лічені години.

Раптово настало ще більш сильне погіршення, і намагаючись змочити їй губи, я помітила, що милий серцю погляд вже затуманився, хоча вона до останнього залишалася в повній свідомості. За життя у Олени Петрівни була звичка ворушити однією ступнею, коли вона про щось напружено розмірковувала, і зараз її нога перебувала в безперервному русі, поки вона не припинила дихати.. Коли надії на сприятливий результат не залишилося, доглядальниця вийшла з кімнати, залишивши Ч. Ф. Райта, У. Р. Олда і мене з нашою обожнюваною Е. П. Блаватської; перші двоє стояли перед нею на колінах, причому кожен тримав її за руку, а я перебувала збоку від неї, підтримуючи її голову однією рукою; в такому положенні ми провели довгі хвилини. Блаватська пішла так тихо, що ми навряд чи помітили точний час, коли вона перестала дихати; кімнату заповнило почуття глибокої умиротворення... [989]

* * *

Протягом попереднього тижня в Росії, в будинку рідних Олени Петрівни, тітки Наді і тітки Катерини, творилися дивні речі. 4 травня 1891 р. Надія написала про це Вірі. Копія цього листа була відправлена Олькотту, який опублікував його в «Теософіст» (квітень, 1893 р., с. 430 – 431):

Мені було попередження, але я не відразу зрозуміла його. Пам'ятаєш те кільце, яке вона надіслала мені з Індії? Просте, велике кільце з агатом; камінь овальний, плоский, з жовтуватим відтінком, майже прозорий, з крихітною гілкою моху прямо по центру кристала. Я носила його добрі двадцять років, і камінь ніколи не змінював колір – він завжди був прозорий, як скло. Але ось вже близько місяця [це лист було датовано 4/16 травня 1891 р.], як я помітила, що він потемнів і втратив яскравість. Зрештою він став вугільно чорним, так що навіть втечі моху не бачити. Я й подумати не могла, що кварц може так сильно потемніти. Я його і мила, і чистила, і терла, та тільки все без толку. Камінь залишався чорним до самої смерті Олени, потім почав світліти і через кілька днів знову став прозорим.

У Світлий понеділок ми почули в самій середині обіднього столу такий гучний стукіт, що всі прямо

підстрибнули на своїх місцях. У той час вона ще була жива; але в усі наступні дні ми вдень і вночі чули дивні шуми, схожі на звук розбитого скла, клацання або удари по меблях. Коли я отримала від графині Вахтмейстер лист про те, що справа погано, її (Олени) вже не було в живих, але ми про це не знали. Я якраз читала його у вітальні моїй сестрі (мадам Вітте), яка, прослухавши цей лист, сказала: «Впевнена, вона одужає». І в ту ж мить пролунав гуркіт; ми скочили в переляку і побігли подивитися, що сталося, оскільки звук, що виходив з кута кімнати, був такий, ніби стіна розвалилася на шматочки. Потім ми подумали, що, ймовірно, обідній стіл разом з усією посудом зі скла і порцеляни розбився вщент. Зовсім ні: все було ціло і неушкоджено. Після того, як прийшов лист Віри і твоя телеграма, всі звуки припинилися.

Доктор Франц Гартман розповідає про схожий випадок, коли один чоловік помер далеко від дому. Звуки, які чула його сім'я, були такими гучними, що переполошили всіх сусідів.. Гартман зазначає: «Це могло бути викликано інтенсивними уявними формами вмираючого. Фізичне тіло є сховищем величезної кількості енергії, яка вивільняється під час смерті, і цілком здатна виробляти такі звуки. Парацельс стверджує, що вони виходять від Евеструма або астрального тіла».

Але коли Є. П. Блаватська померла, були чутні і прекрасні звуки, як Віра пізніше дізналася від Наді: «Кілька разів за ніч і один раз в денний час... орган, який стояв поруч з її великим портретом, раптово починав грати. Він був закритий, і ніхто до нього не торкався. Також без будь-якої причини дзвенили дзвіночки». [990] .

З моменту смерті Олени Петрівни минуло два дні, але тітоньки ще про це не знали. Вони розташувалися у своїй просторій вітальні, де зазвичай проводили вечори, намагаючись почитати, але насправді невідривно думали про дорогу племінницю, яка була так далеко від них. Раптом мадам Вітте [Катерина] спрямувала нерухомий погляд на той самий темний, дальній кут кімнати [звідки раніше чулися гучні звуки] і прошепотіла: «Я бачу її! Ось вона!» За її словами, привид був повністю одягнений в біле, з великими білими квітами на голові – саме так виглядала Е. П. Блаватська, коли її поклали в труну. Це було її прощання із земним життям. [991] .

Тіло Блаватської було кремовано 10 травня в англійському місті Вокінзі. Серед тих, хто прийшов вшанувати її пам'ять, виявився Вільям Стюарт Росс, редактор «Агностик Джорнал», в якому він часто писав під псевдонімом Саладін. У випуску від 16 травня він описав похорон Блаватської. (Тут його замітка наводиться в скороченому вигляді.):

Вирвавшись з задушливого сірого Лондона, ми опинилися серед зелених полів і фруктових дерев, білих, як засніжені схили гори Соракта. [992] Того дня ми проводжали до місця кремації тлінні останки Олени Петрівни Блаватської. Не воїна ми несли на похоронне багаття. Ми збиралися зрадити полум'я оракула, сфінкса, пророчицю, а не одного з тих, кого зазвичай народжує наш світ у селах і містах.

Віз, сповнений такими ж, як я, скорботними з непокритою головою, під'їхала до крематорію. Теософи згрудилися навколо предмета, схожого на великий бак, з тривожною, але благопристойною цікавістю, яку задовольнив один із службовців, відкривши круглий отвір розміром з одну крону. Присутні по черзі заглядали в отвір; більшість, я помітив, кидали один швидкий погляд і відверталися, мимоволі здригаючись. Коли дійшла черга до мене, реакція моїх попередників більше не здавалася мені дивовижною. Якби Вергілій, або Мільтон, або Данте побачили такий Інферно, вони не стали б писати про нього зовсім, вважаючи цю тему абсолютно нез'ясованою.

Поки я розмірковував подібним чином, під'їхав катафалк. Труну внесли в каплицю і поставили на дубовий поміст, а ми всі встали навколо з непокритими головами. Містер Д. Р. С. Мід, молодий чоловік з тонкими рисами обличчя, підійшов до вигуку труни і виголосив зворушливу промову. Відчинилися двері з крематорію в каплицю, і четверо службовців забрали труну через широкий отвір. Четверо теософів, які знали і любили мадам Блаватську і, як і я, вважали її найбільшою і несправедливо ображеною жінкою в світі, пішли за її останками до місця спалення, і за ними величезні двері зачинили і замкнули на засув.

І смерть стала важкою втратою для мене, оскільки, хоч я і є частиною її братерства, я не поділяю стоїчних розрад її віри. Для своїх послідовників вона все ще жива. Та мадам Блаватська, яку я знав, ні в якому разі не може бути пов'язана у свідомості теософів з фізичним інструментом, який служив їй протягом одного швидкоплинного втілення. Але я не знаходжу розради в цій доктрині. І послідовники – гностики в питаннях телеології, в яких я є агностиком. Для мене мадам Блаватська мертва, і це нескінченно затьмарює моє життя.

Будь-яка не позбавлена проникливості людина при зустрічі з [Е. П. Блаватський міг легко зрозуміти, чому її так гаряче любили, і з не меншою легкістю припустити, з якої причини її завзято ненавиділи.. і душа була нарозпашку. На жаль для тих, хто сподівається «влаштуватися» в цьому світі, у неї не було ні клаптя від плаща лицемірства. Вона рішуче відмовлялася йти по стопах місіс Гранді, подібно до того, як орла ні за що не вмовити ступати по відбитках копит осла.

Єдиний епітет, яким вона дозволяла собі називати тих, хто наклепав і ображав її, – «олухи». Про таких супротивників, як Куломби і доктор Коуз, вона говорила щось на зразок: «Батько, прости їм, бо не відають, що творять», навіть якщо ці супротивники щосили намагалися нашкодити їй духовно і фізично, завдати їй незліченних ран, наповнити їх сіллю і залити сірчаною кислотою.. У неї була широка душа, яка дається лише небагатьом [993] .

Глава 16
Посмертне визнання

У цьому розділі наведено три вирази вдячності Е. П. Блаватської за її працю: з Індії, Англії та Сполучених Штатів. Перше було опубліковано 15 травня 1891 р. в одному з провідних індійських видань «Індіан миррор»:

Олена Петрівна Блаватська припинила своє існування на цій тлінній землі... Вона не ставилася до тієї чи іншої національності. Її домом була вся земля, її братами [hhh] все людство... її життя було просто неймовірним. Не існує людського стандарту, який можна було б до неї застосувати. Вона завжди буде єдиною в своєму роді...

Що до нас... то неможливо усвідомити весь тягар цієї втрати. Ми любили пані Блаватську як рідну, і так хотіли побачити її в Індії ще раз... але бажання це було жорстоко розчавлено її смертю, і зараз ми охоплені заціпенінням і пишемо це ніби механічно. Ми згадуємо риси обличчя дорогої дами... її швидкі рухи, стрімкий потік слів, ці яскраві, виблискуючі очі, які бачили тебе наскрізь і могли проникнути в твою душу. Ми назавжди запам'ятаємо її доброю і ніжною, як мати, і мудрою, як батько, вселяє віру, надію і втіху тим, хто приходив до неї поділитися своїми сумнівами і тривогами...

Теософське суспільство було засноване з тим, щоб поширювати [крім іншого] релігійні та філософські істини Веданти і Буддизму серед західних націй. Але навіть у нашій країні про ці істини було відомо небагато. Тому пані Блаватській довелося приїхати до нас, щоб передавати свої вчення, і затриматися на кілька років заради індусів, які, однак, самим невдячним чином відвернулися від неї, коли вона найбільше потребувала їх підтримки. Зараз їх спіткало справедливе покарання. х земля не буде освячена, подібно до англійської землі, похованням її останків. [994]. Англійські теософи виявилися куди більш відданими їй, ніж ми в Індії, за що і були щедро винагороджені. Але хіба нам не слід прагнути до позбавлення від ганьби? В якості спокути ми могли б спорудити такий пам'ятник на честь Олени Петрівни Блаватської, який показував би всю глибину і силу нашого каяття і подяки за те, що вона зробила для Індії [995].

Редактор лондонської газети «Рев'ю оф рев'юс» У. Т. Стед розмістив у червневому випуску за 1891 р. наступну замітку:

Серед безлічі і різноманітності духовних вчителів, у ніг яких мені довелося сидіти за час моєї строкатої журналістської кар'єри, пані Блаватська була однією з найоригінальніших. Багато хто уявляє, ніби розділилися з теософією, відпустивши пару жартів про чайні чашки... Однак пані Блаватська робила щось незмірно більше, ніж подвоювання чашок. Вона змусила навіть найосвіченіших і скептично налаштованих чоловіків і жінок повірити – і повірити настільки пристрасно, що вони стали стійкими до насмішок і переслідування – не тільки в те, що нас оточує невидимий світ, населений істотами, чий інтелект у багато разів перевершує наші власні пізнання про істину, але і в можливість вступити в спілкування з цими прихованими і безмовними істотами і дізнатися від них Божественні таємниці Часу і Вічності... Це велике досягнення, і саме над ним можна було б заздалегідь посміятися через його уявної нездійсненності.. І все ж їй вдалося зробити це диво.

Пані Блаватська, російська... змусила видних англо-індійців пристрасно повірити в її теософську місію навіть у розпал шовінізму, а на схилі років їй вдалося залучити на бік нової-стародавньої релігії Анні Безант, яка роками билася на передовій войовничого атеїзму. Жінка, яка змогла досягти всього цього, гідна називатися великою...

Пані Блаватської посеред матеріалістичної і механістичної епохи вдалося змусити плеяду дослідників і економістів визнати, принаймні, існування концепції про те, що все матеріальне – не більше ніж минуща ілюзія, і одне лише духовне є вічним. Також вона зміцнила і практично відродила в багатьох умах думку про те, що земне життя є всього лише випробування.. У цьому відношенні її вчення куди ближче до Нового Заповіту, ніж більшість псевдохристиянських вчень нашого часу. Вона розширила горизонти свідомості і привнесла в саме серце Європи XIX ст. відчуття величезної, безкрайньої таємниці, характерне для деяких східних релігій.

У наступній статті Стед додає:

Незалежно від того, чи правдива доктрина про реінкарнацію, до минулого 10-річчя вона залишалася практично немислимою для рядового представника Заходу. Тепер же все змінилося. Безліч людей, які все ще заперечують її за браком доказів, принаймні, навчилися визнавати цінність цієї гіпотези, що пояснює багато загадки людського життя... безперечно, визнання того, що реінкарнація можлива, змінило картину світу широких мас... І це велике досягнення завжди буде пов'язано з ім'ям пані Блаватської [996].

* * *

Ще одна стаття була опублікована 10 травня 1891 року в «Нью-Йорк Дейлі Тріб'юн»:

У наш час знайдеться трохи жінок, які винесли більше наклепу, злослів'я і образ, ніж пані Блаватська. І хоча підлість і невігластво зробили свою справу, існують беззаперечні докази того, що справа її життя виправдається, вистоїть і послужить на благо ...

У пані Блаватської було видатне життя, але зараз не час говорити про її перипетії. Досить буде сказати, що майже двадцять років життя вона присвятила поширенню доктрин, заснованих на піднесених, етичних принципах. Якою б утопічною не здавалася спроба зруйнувати бар'єри расових, національних, кастових і класових забобонів у XIX ст. і прищепити людям дух братерської любові, до якої ще в I в. Закликав найбільший з учителів, благородство цієї мети можуть заперечувати лише ті, хто відкидає християнство. Пані Блаватська вважала, що відродження людства має бути засноване на альтруїзмі. У цьому її підтримували великі мислителі не тільки сучасності, але і всіх часів... Хоча б тому її вчення гідні неупередженого і серйозного ставлення тих, хто вітає все, спрямоване на благо.

Вона провела важливу роботу... і в іншому напрямку. Варто відзначити, що жоден представник сучасного покоління не зробив так багато, щоб заново відкрити давно втрачені скарби східної думки, мудрості і філософії. Безумовно, ніхто не зробив так багато, щоб пролити світло на цю глибоку релігію мудрості, відшліфовану вічно розмірковуючим Сходом, і познайомити світ зі стародавніми літературними працями, охоплення і глибина яких так вразили західний світ, вирощений в обмеженій переконаності в тому, Схід здатний лише на грубі і примітивні спекулятивні роздуми.

Сама вона володіла вичерпними знаннями про східну філософію і езотеризм. У цьому не засумніється жоден неупереджений розум, ознайомившись з двома її головними роботами. Шлях її нерідко вів туди, куди могли піти лише деякі присвячені, але тон і спрямованість всіх її творів були цілющими, надихаючими і стимулюючими.. Вона невпинно намагалася навчити світ тому, в чому він найсильніше потребував, а саме, необхідності працювати на благо інших, відсуваючи власне я на другий план. Безсумнівно, така доктрина не до смаку тим, хто схиляється перед власним я, і малоймовірно, що суспільство визнає її і вже тим більше буде застосовувати на ділі. Але той,

хто усвідомлено відрікається від усіх особистих цілей і амбіцій заради подібних переконань, безумовно гідний поваги, навіть з боку тих, хто не здатний слідувати поклику більш піднесеного життя.

Робота пані Блаватської вже принесла плоди, і в майбутньому неодмінно підуть ще більш значні і благотворні результати. Уважні спостерігачі давно вже відзначили, що вона в багатьох сенсах вплинула на сучасний напрямок думки.. Велика людяність, свобода мислення, прагнення вивчати стародавні філософії з більш гідної їх точки зору – все це безпосередньо пов'язано з її вченням. Таким чином, пані Блаватська залишила свій слід в історії. Та ж доля чекає її праці ... коли-небудь, якщо і не незабаром, височина і чистота її цілей, мудрість і глибина її вчень будуть усвідомлені нами повніше, до її честі, яку вона справедливо заслужила [997].

Глава 17
«А Ви знали мадам Блаватську?»

Американський художник Едмунд Рассел водив знайомство з Е. П. Блаватської в Лондоні в кінці 1880-х. У журналі «Люцифер» вона пише про нього: «наш спільний друг, той самий, знаменитий Едмунд Рассел».. У свою чергу, поет У. Б. Єйтс писав про Рассела ірландської письменниці Кетрін Тайнан Хінксон у вересні 188 р. : «Днями я зустрів [у мадам Блаватської] найцікавішого і найцікавішого персонажа – я ще не встиг зрозуміти, чи цікавий він сам по собі, але його переконання безумовно оригінальні... Він найцікавіша людина з усіх, кого я зустрічав у мадам останнім часом...» [998] Далі наводяться витяги з чотирьох літературних портретів Олени Петрівни, написаних Расселом (всього їх було п'ять) [999]:

Я прочитав чимало статей про Олену Петрівну Ган-Блаватську, і, судячи з усього, автори більшості з них жодного разу не бачили її у плоті. х так само мало піклують її особисті якості, як якого-небудь мисливця в Африці – характер звіра, якого він переслідує, охоплений прагненням загнати в пастку. І все це заради того, щоб довести, що вона була шахрайкою. Ось уже ким вона точно не була. Або божеством, що вона рішуче заперечувала. Вона і справді була великою здобиччю.

В останні роки її життя на Ленсдаун-роуд, Голланд-парк, мені випала можливість спостерігати за нею в різних обставинах. Я ніколи не належав до числа активних співробітників, але був членом Езотеричного гуртка. Будучи сторонньою людиною, художником, наймолодшим її послідовником, я, мабуть, забавляв її, і вона розмовляла зі мною дуже відверто. Вона давно вже перестала брати участь у житті Товариства. Ті, хто хотів її побачити, приходили до неї. Жінка, яка застигла на порозі з думками: «Я боюся входити», «Мене кидає в тремтіння при думці про те, що я зустріч її», – незабаром опинялася біля її ніг.

Вона утримувала любов'ю, а не страхом.

З її гостей можна було скласти етнологічний конгрес – італійські і російські офіцери, бенгальці, браміни, патріархи грецької церкви, містики зі всіляких країн.. Всі відчували її проникливість і силу. Кожен був зачарований її універсальністю. Вона змушувала людей ставати кращою версією себе. Вони черпали силу у відчутті, що зустріли того, хто бачить їх суть, не звертаючи уваги на нікчемні речі, яким інші надають стільки значення. Зрозуміло, невільників переконання, що Йона був в буквальному сенсі проковтнутий китом, лякала її символічна інтерпретація. м заподіювали дискомфорт яскраве світло її логіки і глибина знань, і вони йшли, називаючи її жахливою жінкою. хні дружини часом зізнавалися: «Ми її не схвалюємо, але незважаючи на це любимо»..

Я добре пам'ятаю її сестру, мадам Желіховську, яка довго гостювала у неї. Великосвітська дама, сиволаса, з благородною поставою і гідністю, характерним для російського вищого світу. Сама мадам теж могла бути елегантною, якщо їй того хотілося, але вона рідко утрудняла себе цим. Вона володіла простотою королів, які чинять, як їм заманеться.

Коли вона хотіла втягнути кого-небудь в дискусію, то прикидалася, ніби погано знає англійську, проте знання тут же поверталися до неї, варто їй досягти цієї мети. Я захоплено спостерігав за тим, як вона відображає напади журналістів, які приходили, щоб загнати її в пастку – тонко, розумно, ніби піддаючи їх перехресному допиту. Вона робила дурне обличчя, яке часто використовувала Лої Фуллер [1000], і виглядала майже як недоумкувата. Вона змушувала їх викластися в повну силу, потім крок за кроком відвойовувала свої позиції, скидаючи бомби; поки нарешті противник не опинявся переможений і розтоптаний. Потім з добродушним сміхом вона тиснула йому руку.

«Ви дивний хлопець – приходьте частіше —

Приходьте, коли захочете!»

Я бачив, як у запалі суперечки вона раптом вдаряла себе по лобі стисненим кулаком: «Ну яка ж я дурня! Мій дорогий друг, вибачте мене – Ви праві, а я помилялася». Чи багато здатні на таке?

На рецензію, в якій говорилося, що теософії не існує, і вона сама придумала велику таємну доктрину, мадам відповіла: «Якби я так думала, то зняла б капелюх перед Е. П. Блаватська. Я всього лише писар, а вони називають мене творцем! Це перевершує мої домагання!» Абсолютно байдужа до пліток, вона ніколи не обтяжувала себе виправданнями. Одного разу вона сказала мені: «Мене так довго поливали брудом, що я навіть не намагаюся відкрити парасольку».

ї ідеалом було *самадхі,* або божественна свідомість. Вона була злитком розпеченого докрасна заліза, що забув про свою природу. Більшість людей постійно зайняті задоволенням потреб і бажань нижчого порядку. А у неї, здавалося, не було власних потреб і бажань. Бувало, вона по півроку не покидала будинку, навіть для прогулянки по саду. Вплив її прикладу і був секретом дивного зростання і розширення Теософського суспільства. Вона жила у великій істині, і все ж її називали обманщицею; була щедрою, але її називали шахрайкою; відкидала будь-яку удаваність, і все ж була названа Королевою шахраїв.

Вона добре знала Біблію, хоча для неї остання була лише однією з безлічі священних книг, що мали для Блаватської рівне значення; через теософію – богомудрість або добромудрість – вона вчила нас не використовувати слово «релігія» у множині, і здається, це маленьке правило нарешті стає звичним. Вона володіла глибокими знаннями в сфері універсальних аналогій, через що деякі з її інтерпретацій були вельми незвичайні. Останні слова Христа: «Боже! Чому ти залишив мене?», в яких багатьом чується гіркота, а деякі, наприклад, Джордж Мур, бачать в них зречення від своєї місії, вона перетворила в радісне: «Мій Бог! Мій Бог! Як Ти прославив мене!»

Вона була останнім з мамонтів. Тільки печерні храми Індії можуть йти з нею в порівняння. Вона була Елефантою або Аджантою, з куполом, покритим вицвілими фресками блискучої слави.

Я знав багатьох, хто своїми достоїнствами був подібний богам, – Сальвіні, Гледстоун, Роберт Браунінг, Вільям Морріс, Родін, Сара Бернард – але ніхто з них не володів її космічною силою, хоча всім їм було притаманне дитяче чарівність, коли вони не були зайняті справою. Великі завжди залишаються дітьми і часом дозволяють собі вибратися з клітини.

Вона безумовно була найбільшою особистістю з усіх моїх знайомих. Навіть її вороги – а їх було чимало – визнавали це. Люди, які звикли постійно дотримуватися умовності, не могли зрозуміти в ній відсутність пози, різких змін від дитячого сміху до величавості, властивої старцям. Для них це було непристойно. Вони ніколи не роняли масок.

Вона одночасно виглядала як чоловік – жінка – лев – орел – черепаха – жаба – космічне тіло – все що завгодно. Зовні вона нагадувала тих дивних монстрів, яких малював Блейк: чиї одягу, волосся, жести здаються частинами скель і дерев, їх оточуючих; які ходять, підперезавшись Зодіаком, і ведуть бесіди з богами. У хвилини спокою її козацьке обличчя часом затьмарювала печаль, супутня величі, але найчастіше на ньому виблискувала радість. Ніщо не могло загострити її. У ній не було трагізму в грецькому сенсі. Рятівна витонченість шекспірівського гумору золотою ниткою сяяла навіть у найнепроглядніші темряві.

В Америці мені трапилося виступати в одному і тому ж місті з однією чудовою дамою Мері Е. Лівермор [1001]. На нашу честь влаштували звану вечерю, на якій запросили майже все місцеве духовенство. Зрозуміло, місіс Лівермор увійшла під руку з господарем будинку, я – з господинею. Стіл був дуже довгий, і ми сиділи далеко один від одного. Священнослужителі належали до різних конфесій. Було жахливо нудно. Є лише один спосіб врятувати велику звану вечерю – затіяти спільну розмову. Я пустив справу на самоплив до середини вечора, і раптом:

«Місіс Лівермор! А Ви знали мадам Блаватську?»

Ефект перевершив всі очікування. Всі сприйнялися. З цього моменту всі блискуче нападали і відображали атаки, а я з подивом зазначив, як глибоко святі батьки вивчили її ідеї. Як грунтовно вони ознайомилися з її роботами. Хоча вони не схвалювали її навчань, її світло поволі пробрався в їх святині, а її «Лист архієпископу Кентерберійському» (англ.)

Я періодично чую про те, що хтось «не любить» її або їй заздрить. З тим же успіхом можна не любити Мармури Елгіна або заздрити Сфінксу. У неї була світлий, легкий дух, як у Вільяма Блейка, який в глибокій старості, після стількох років поневірянь і невдячності сказав маленькій дівчинці: «Моя дорога, я можу сподіватися лише такою дівчинкою».

Частина 7
Сто років потому

Розділ 1
Область вишукувань

Після смерті Олени Петрівни її соратник, Вільям К. Джадж, згадує:

У Лондоні я якось запитав її, які шанси залучити людей в Теософське суспільство, враховуючи величезну різницю між кількістю його членів і мільйонами європейців і американців, які про нього нічого не знають і знати не хочуть. Відкинувшись у своєму кріслі за письмовим столом, вона сказала: «Якщо задуматися і згадати ті дні в 1875 р. і в більш пізній час, коли ми не могли знайти людей, яким були б цікаві наші думки, і поглянути на зростаючий вплив теософських ідей зараз – нехай на нас і вішають всякі ярлики – все не так вже й погано . Ми працюємо не для того, щоб люди називали себе теософами, а заради того, щоб шановані нами вчення вплинули на свідомість всього цього століття». [1002].

Раніше в книзі вже описувалися деякі результати діяльності Теософського руху. У наступних розділах будуть наведені свідчення подібного характеру в сферах науки, релігії, мистецтв, психології та інших областях діяльності людини за столітній період, що минув зі смерті Е. П. Блаватської.

Також ці розділи містять докази того, що в «Таємній Доктрині» Блаватська передбачила майбутні наукові

відкриття. Однак вона не претендувала на славу першовідкривача, вважаючи себе всього лише носієм давньої мудрості, яку перейняла у своїх Вчителів. Також вона не стверджувала, що завжди правильно передає свої знання – ні вона, ні її Вчителі не притягали на бездоганність.

Цілком природно припустити, що вплив Е. П. Блаватської в XX ст. активно проявилося серед теософів у різних теософських організаціях. [1003]. Однак це занадто довга історія, щоб намагатися охопити її на сторінках цієї книги.

Той факт, що вплив Є. П. Блаватської проникло в найнесподіваніші області, випливає з листа його високопреосвященства Еріка Блоя, єпископа Архієрейської єпархії в Лос-Анджелесі, який нині вже не займає цей пост. Цей лист було написано 18 листопада 1971 р. на його офіційному бланку і адресовано Борису Циркову:

Як це люб'язно з Вашого боку – надіслати мені примірник «Е. П. Б. «Таємна доктрина». Я з задоволенням її читаю. Багато років тому «Таємна Доктрина» вже відкрила для мене нові горизонти, про що я Вам вже, ймовірно, розповідав, тому я безмірно вдячний. Концепції, викладені в «Таємній Доктрині», хоча б частково засвоєні, позбавляють від відчаю, до якого тяготи сучасного світу можуть так легко схилити.. «Краще попереду», – говорить Браунінг, і ми, ті, кому випало щастя служити людству під проводом великих вчителів, точно це знаємо. День Брахми ще не засяяв у променях слави .

Інший лист прийшов від Рабина Джошуа Лібермана, який став відомий в 1940–50-х рр.. завдяки виступам на багатьох американських радіоканалах. Одного разу він назвав кілька книг, які надихнули його на справу його життя, одна з них – «Приязний філософ» Роберта Кросбі. Слухачі чимало здивувалися б, дізнавшись, що підзаголовок до цієї книги звучить так: «Листи і бесіди про теософію і теософське життя».. Кросбі в 1909 р. заснував Об'єднану ложу теософів.

Розповідаючи про громадську діяльність Е. П. Блаватської з 1875 р. до самої її смерті, Кросбі якось звернув увагу на те, що в цей період перетнулися три важливих цикли:

Перший період Калі-юги довжиною в 500 років, який почався зі смерті Крішни, Вчителя «Бхагавад-Гіти», завершився якраз в цей час. Також йшов 100-річний цикл, коли в останні 25 років кожного століття Велика Ложа [Вчителів] намагається через Вчителів або їх учнів запропонувати людству кращі ідеї [1004]. У цей же період сонце перемістилося з сузір'я Риб в знак Водолія, і це теж було певним ознакою [1005].

У той час відбувалися примітні події в області релігії і науки, які, мабуть, були пов'язані з впливом Е. П. Блаватської та її вчителів.

Розділ 2
Всесвітній парламент релігій

У вересні 1893 р. на виставці в Чикаго, влаштованій на честь 400-річчя відкриття Америки Христофором Колумбом, відбулася безпрецедентна подія – зібрався Всесвітній парламент релігій. Розповідає один з найвідоміших американських авторів книг про буддизм, Рік Філдс:

Щоб розмістити всю експозицію, уздовж берегів озера Мічиган, було побудовано ціле місто. Блискучі палаци «білого міста» нагадували про великі імперії минулого – Греції, Римі, Єгипті, Італії епохи Відродження... Відгук на запрошення, яких організатори розіслали десятки тисяч по всьому світу, перевершив навіть найоптимістичніші очікування.

На відкритті Всесвітнього парламенту релігій голова, доктор Джон Генрі Берроуз, зазначив: «Релігія, подібно до білого світла Небес, розпалася на безліч осколків, пофарбованих у різні кольори призмою людського сприйняття. Одна з цілей Парламенту релігій – змінити багатобарвне сяйво на біле світло божественної істини». [1006].

До цього дня численні напрямки християнства ніколи не збиралися разом, а основні східні релігії не запрошувалися на Захід. Е. П. Блаватська, яка поклала так багато сил на те, щоб домогтися цього примирення, була б рада бути присутнім там.

Не дивно, що деякі християнські церкви відповіли на запрошення відмовою. Глава англіканської церкви в Англії, архієпископ Кентерберійський, написав: «Християнство – це єдина релігія», додавши, що він не бачить, «яким чином ця релігія може бути членом Парламенту релігій, не визнаючи свою рівність з усіма іншими передбачуваними її членами поряд з рівністю становища і домагань». [1007].

Під час урочистого відкриття на помості розташувалися протестантські лідери, католицький кардинал з Нью-Йорка, єврейські рабини, а також святі мужі і вчені зі Сходу. Професор Карл Джексон зазначає в книзі «Східні релігії і американська думка»:

Деякі представники Азії були теософами, в тому числі Кінза Хірaї і Дхармапала, головні експоненти буддизму на конгресі.. У своєму виступі на тему «Синтетична релігія» Хірaї змалював злиття всіх релігій, що явно свідчить про вплив теософії на його погляди. Дхармапала... був ще тісніше пов'язаний з теософією: він служив особистим асистентом і секретарем Олькотта під час його місії на Цейлоні.

Ще раніше Дхармапала перебував під заступництвом Є. П. Блаватської, і саме вона порекомендувала йому вивчати буддистську літературу на палі і стати місіонером.

Джексон продовжує:

Найсуперечливіший делегат Парламенту, Олександр Рассел Вебб – або «Мохаммед» Вебб, як він волів, щоб до

нього зверталися – теж був теософом... Олькотт, який розмовляв з Веббом в 1892 р. , незабаром після його відставки з поста американського консула в Манілі, стверджує, що Вебб був «затятим поборником буддизму» до того, як «кілька місяців тому прийняв іслам». На питання про зміну переконань Вебб відповів, що, «ставши мусульманином, він не перестав бути переконаним теософом», що «іслам в його розумінні виразно співзвучний» теософії. Те, як рішуче Вебб відстоював іслам на Парламенті, викликало справжню сенсацію. Нарешті, серед присутніх був професор Г. Н. Чакравартi, який разом з Вівеканандою представляв на Парламенті індуїзм. [1008]

Дхармапала і Чакравартi одночасно були делегатами від Теософського суспільства. Крім них Теософію представляли в т. ч. У. К. Джадж і Д. Д. Бак з США, а також Анні Безант і Ізабель Купер-Оуклі з Англії.

На певному етапі здавалося, що Теософське суспільство не буде допущено до участі в Парламенті [згідно зі звітом Теософського конгресу]. Спочатку його віднесли до Психічного комітету, головою якого був Елліот Коуз, і, отже, несприятливого рішення було не уникнути.. Потім ТО було визначено в «Комітет морально-соціальних реформ», який очолювала сестра Коуза! У такій невизначеності, без підтвердження участі ТО в Парламенті, пройшли шість місяців.

Потім, у квітні 1893 р., Джордж Райт, представник ТО в Чикаго, отримав запрошення з'явитися в офіс президента Парламенту. Райт згадує: «У мене дихання перехопило, коли він повідомив мені, що Комітет релігій одностайно погодився надати ТО власний окремий конгрес на час великого Парламенту релігій і призначив мене головою Комітету організації» [1009].

Вільям К. Джадж, міжнародний віце-президент ТО і основний організатор Теософського конгресу, був призначений його головою [згідно зі звітом Теософського конгресу]. Для зборів Конгресу були призначені два дні: 15-е і 16 вересня. Його відвідала такий натовп слухачів, що організатори Парламенту змушені були влаштувати два додаткових збори у вихідні дні перед загальним Парламентом, і ще одне – у вечірні години. У день заключного зібрання зал на 400 місць був переповнений: сотні людей стояли в проходах і біля стін.. Два виступи Анні Безант були присвячені питанням карми і перероджения в контексті соціальних проблем, як і доповіді ще кількох теософів. Джадж виступив перед Парламентом з тривалою промовою про «втрачену гармонію християнства», як він часто називав реінкарнацію. Наступного дня, також перед Парламентом, він міркував про перероджения з точки зору універсального закону циклічності.. Його промова, однак, була несподівано перервана одним з розпорядників Парламенту – пресвітеріанським священиком. Як виявилося, в іншому залі проходило Пресвітеріанське зібрання, на яке ніхто не прийшов. Він припустив, що частина публіки забрела в цей зал через плутанину в розкладі, і запропонував їм негайно перейти в інший зал. Жоден з слухачів навіть не поворухнувся! [1010]На закінчення історичних зборів доктор Берроуз оголосив:

Парламент продемонстрував нам, що християнство все ще є великим каталізатором гуманізму... що жоден учитель не йде в порівняння з Христом, і немає іншого Спасителя, крім Христа... Сподіваюся, жоден з присутніх тут представників Сходу не прийняв виявлену нами повагу за готовність американців замінити свою віру східними релігіями [1011].

Однак, за словами історика Карла Джексона, враження інших свідків виявилися зовсім іншого характеру.

Спостерігачі на засіданнях неодноразово відзначали позитивне враження, вироблене доповідачами з Азії. Стверджуючи, що Парламент став «фактом», «принципи та уроки» якого «ніколи не будуть зжиті» зі свідомості американських християн, Флоренс Вінслоу приписувала це «яскравій індивідуальності» людей, які представляли в конгресі індуїзм, буддизм, конфуціанство і синтоїзм. х «вдумливість, щирість, відданість і духовність» робила неможливою саму думку про те, що східні релігії «впадуть або безслідно зникнуть» перед торжествуючим християнством. Вона звеличувала Дхармапалу як «найпокірнішого з людей, що відчуває майже християнську шану до Христа», і вихваляла Вівекананду як «одного з найглибших і широкоосвічених людей» свого часу, а також «чудового оратора»..

Люсі Монро, яка висвітлювала збори в газеті «Критик», теж перебувала під глибоким враженням від Дхармапали і Вівекананди, яких назвала «найпереконливішими персонами в Парламенті». Вона припустила, що «найбільш значущим результатом» Парламенту стали «почуття, які він викликав щодо іноземних місій». «Англомовну публіку вперше змусили відчути недоречність ситуації, в якій напівосвічені богослови вирушили наставляти цих мудрих і ерудованих жителів Сходу» [1012].

Такі погляди були далекі від точки зору, що переважала на Заході 18 роками раніше, коли Е. П. Блаватська починала свою громадську діяльність, спрямовану проти переконань, ніби азіати – неосвічені дикуни, а їхня релігія – суміш забобонів. Але перші кроки в цьому напрямку були зроблені ще до неї. Американські прихильники трансцендентальної філософії, Р. Емерсон, Г. Торо і У. Вітмен, відкрито говорили про своє поклоніння перед Сходом. хні переконання поділяв і сер Едвард Арнольд, який прославився своєю книгою про життя Будди «Світло Азії» і перекладом «Бхагавад-Гіти», який він назвав «Небесна пісня» – Ганді особливо любив цей англійський виклад класичного індійського твору. У 188 г. королева Вікторія на знак вдячності за праці Арнольда подарувала йому титул кавалера Ордена Індійської імперії. Коли в 1892 році. Помер Теннісон і належало вибрати нового поета-лауреата Англії, її вибір припав саме на Арнольда. Однак прем'єр-міністр Гледстоун побажав бачити на цьому місці фундаменталіста.

Одного разу сера Едвіна запитали, чи знайомий він з Е. П. Блаватською. Він відповів:

– Я добре знав мадам Блаватську і знайомий з полковником Олькоттом і Сіннеттом. Немає жодних сумнівів у тому, що теософський рух справив сильний вплив на людство. Воно змусило масу людей зрозуміти те, що в Індії розуміли завжди – важливість невидимих речей. Справжній всесвіт – це те, чого ми не можемо побачити, і кожен простий індійських селянин з народження знає про це. Теософи продемонстрували нинішньому поколінню необхідність визнати існування невидимого. Людські здібності до сприйняття вкрай обмежені, і всім слід знати, що за їх межами знаходиться безкрайня область розвитку. [1013].

Його високопреосвященство Е. К. Педжет у книзі «Один рік під покровом Святого Павла», в розділі «Вечір з

сером Едвіном Арнольдом» пише: «Почувши ім'я мадам Блаватської, сер Едвін заговорив про знайомство з нею і про її видатні психічні здібності. Як приклад він розповів, як одного разу неназначай уточнив у неї вік відомого знавця санскритської граматики, і вона миттєво з готовністю дала точну, правильну відповідь». [1014].

У свою чергу, Олена Петрівна очевидно була високої думки про Арнольда, оскільки у своєму заповіті попросила друзів збиратися щороку в день її смерті і читати «Світло Азії» Арнольда і «Бхагавад-Гіту», без вказівки певного видання. Сьогодні цей день носить назву День Білого Лотоса і активно відзначається теософами по всьому світу. Назву придумав полковник Олькотт, так як в першу річницю смерті Е. П. Блаватської в Адьярі розквітло незвичайне безліч лотосів.

Розділ 3
Наука і «Таємна Доктрина»

У 1988 р., рівно через 100 років після публікації «Таємної Доктрини», в Сполучених Штатах, Європі та Індії пройшов ряд симпозіумів, присвячених цій праці. Учасник симпозіуму в Калвер-Сіті, штат Каліфорнія, відомий американський теософ, Джеррі Хейка-Ікінз, сказав:

Малоймовірно, щоб літературний критик, отримавши «Таємну Доктрину» в 188 р. , припустив, що вона все ще буде актуальна через кілька перевидань. Це об'ємистий твір в півтори тисячі сторінок, наповнений термінами зі східних філософій і релігій, багато в чому суперечить науці XIX ст. з її непідтвердженими теоріями. Але, як би там не було, «Таємну Доктрину» все ще продовжують видавати і досліджувати...

Чому ж «Таємна Доктрина» продовжує існувати і впливати на сучасне мислення, тоді як багато інших праць були давно забуті? Бути може, тому що ця книга належить XX в. , хоча і була написана на 100 років раніше... Адже якби автор «Таємної Доктрини» не передбачала прийдешні відкриття, книга незабаром застаріла б на тлі розвивається науки. Олена Петрівна передрекла: «Лише в XX ст. вміст цієї книги підтвердиться, якщо не повністю, то, принаймні, частково» (т. 2, с. 442) [1015].

У «Таємній Доктрині» міститься досить мало передбачень. Одне з них, наведене нижче, особливо вражає, оскільки письменниця наводить точні дати щодо його виконання (т. 1, с. 611):

Точні розміри, глибину, ширину і довжину таємниць Природи можна знайти лише в Східній Езотеричній Науці. Так великі, так глибокі вони, що ледь лише деякі, дуже деякі з найвищих Посвячених – з тих, *Саме існування яких відомо лише малому числу Адептів.* – здатні засвоїти це знання. Однак все це існує, і факти і процеси в майстернях Природи один за одним прокладають собі дорогу до точних наук, і разом з тим таємнича допомога посилається рідкісним індивідуумам в дослідженні її таємниць.

Саме при завершенні великих циклів у зв'язку з расовим розвитком зазвичай подібні події [відкриття] і відбуваються. Ми знаходимося в самому кінці нинішнього 500-річного циклу арійської Калі Півдня; і між цим часом [188] і 1897 р. буде зроблена широка проріз в покриві Природи, і матеріалістичної науці буде завдано смертельного удару [1016].

Це пророцтво складається з двох частин. Перша піднімає питання про те, чи траплялися видатні відкриття за вищезгаданий дев'ятирічний період. Девід Дейтц у своїй роботі «Новий огляд науки» розповідає:

Історія цивілізації знає мало таких настільки разючих контрастів між представниками двох поколінь, як різниця в переконаннях фізиків XIX ст. та їх наступників у XX ст.. До кінця XIX століття у фізиків виникло відчуття, ніби всі завдання в їх науковій галузі виконані.. Один відомий вчений того часу, вимовляючи промову в 1893 р. , сказав, що, ймовірно, всі великі відкриття в галузі фізики вже зроблені. Він коротко змалював історію розвитку науки і перерахував ладні і, як йому здавалося, вичерпні теорії XIX ст. У майбутньому, підсумував він з сумом, фізикам буде нічим зайнятися, крім як повторювати і відточувати експерименти минулого, уточнюючи значення якої-небудь атомної ваги або фізичної постійної на один або два десяткових знака. [1017].

А потім, через два роки, 28 грудня 1895 р. Вільгельм Конрад Рентген представив секретарю Фізичного медичного товариства у Вюрцбурзі свій перший письмовий звіт про [випадково] зроблене ним відкриття ікс-променів. У перший день 1896 року. він відправив копії статті своїм науковим товаришам в Берлін і інші міста, приклавши до них копії перших рентгенівських знімків... На найефектніших знімках були видні кістки, що належали кисті людської руки. Це було саме те, що здавалося неможливим оратору в 1893 р. Рентген виявив невідомі промені, що проходили крізь непрозорі предмети з тією ж легкістю, з якою сонячне світло проникає через віконне скло. Фізиці XIX ст. виявилося не під силу пояснити цей дивовижний феномен... Ця новина схвилювала не тільки вчених, але і людей, далеких від науки. Рентген прокинувся знаменитим. [В 1901 р. Він став лауреатом Нобелівської премії з фізики..]

Наступним проривом в області атомної фізики стало відкриття радіоактивності, зроблене Антуаном Анрі Беккерелем в Парижі [в 1896 р].] через кілька тижнів після оголошення Рентгена. Батько Беккереля, теж фізик, досліджував фосфоресценцію – здатність деяких речовин світитися в темряві в результаті впливу сонячного світла. Беккерель згадав про працю свого батька і задумався про зв'язок між фосфоресценцією і рентгенівським випромінюванням. Він загорнув фотопластинку в чорний папір і помістив на неї кристал з солей урану, які використовував його батько. Цю конструкцію він виставив на сонячне світло. Розгорнувши платівку, Беккерель виявив, що вона засвічена – тобто, деякі промені проникли крізь чорний папір. Він припустив, що солі урану випускають рентгенівське випромінювання під впливом сонячного світла. [1018].

Під час підготовки до подальших експериментів Беккерель замість ікс-променів випадково виявив радіоактивність. Прославлений фізик Роберт Міллікен зазначає:

Відкриття радіоактивності перевернуло людське мислення, оскільки показало, що деякі, навіть «постійні атоми», а саме, атоми урану і торію, нестабільні і можуть спонтанно відкидати власні частинки з величезною енергією, таким чином перетворюючись в інші атоми. З усіх останніх відкриттів саме це найсильніше потрясло людство і розбурхало його уяву, оскільки довело неспроможність ідеї про незмінність елементів і показало, що мрії алхіміків ще можуть втілитися в життя. [1019].

Наступне «викриття», яке повинно було відбутися в термін, передбачений в «Таємній Доктрині», було найважливішим – відкриття електрона сером Д. Д. Томсоном в 1897 р. Професор Карл Комптон, колись колишній президентом Массачусетського інституту технологій, вимовляючи в 1936 р. промову з нагоди відставки з поста президента Американської асоціації з розвитку науки, зауважив:

Історія науки рясніє прикладами, коли нові концепції або відкриття привели до грандіозного просування в великі недосліджені області. про існування яких раніше ніхто не підозрював... Однак, наскільки мені відомо, жоден подібний приклад не може зрівнятися з відкриттям електрона, Найдрібнішої частинки у всесвіті, яке за одне покоління перетворило застійну науку фізику, описову науку хімію і безрезультатну науку астрономію в дисципліни, що активно розвиваються, Виконання інтелектуальних випробувань, взаємопов'язаних інтерпретацій і практичної значущості [1020].

Відкриття Томсона стало кульмінацією серії експериментів, розпочатих раніше сером Вільямом Круксом, який займався дослідженням електричних розрядів в глибокому вакуумі за допомогою свого власного винаходу – трубки Крукса. Цей пристрій став прототипом сучасних телевізійних кінескопів і ламп розжарювання. В ході експериментів Крукс висунув припущення про четвертий стан матерії, який він називав променистою матерією.. Через 20 років з'ясувалося, що він говорив про електрони! Примітно, що в 188 г. в «Таємній Доктрині» (т. 1, с. 621) Е. П. Блаватська передрекла, що «відкриття Круксом променистої матерії призведе до глибшого розуміння природи істинного джерела світла і повністю переверне сучасні уявлення про нього»..

Відкриття електрона, за словами відомого американського фізика Роберта Міллікена, «принесло найбільшу користь людству зважаючи на міріад його застосувань в радіо, різних видах зв'язку, рухомих картинах і безлічі інших винаходів...». Використання електронного обладнання значно прискорило відкриття у всіх сферах науки.

Сама «Таємна Доктрина» якось послужила практичній меті. Майор Хуберт С. Тернер, винахідник коаксіального телефонного кабелю, який широко використовувався в Сполучених Штатах в кінці 1940-х рр.., При винаході керувався декількома ключовими уривками з «Таємної Доктрини» (т. 1, с. 129–32) стосовно «Кільця» [1021]і застосував ці глибокі окультні ідеї до світу фізичних сил [1022].

* * *

Як ми пам’ятаємо, пророцтво в «Таємній Доктрині» говорить: «буде зроблено широкий проріз в покриві Природи, і матеріалістичної науці буде завдано смертельного удару». У книзі «Час, матерія і постійні» Міллікен прийшов до наступного умовиводу, перерахувавши нові відкриття в галузі фізики: «Підсумок – смерть догматичного матеріалізму в [1023]. Реймонд Ф. Йейтс в книзі «Ці дивовижні електрони» стверджує: «Стара школа здала свої позиції. Фізики прийшли в повне замішання. З усіх боків на них посипалися важкі питання. Останній камінь випав з будівлі матеріалізму, і вся струнка, ретельно зведена система категорій впала з оглушливим гуркотом» [1024].

Девід Дейтц говорить про те, що в кінці XIX ст. стало очевидно, що «в галузі фізики відбулися разючі зміни».

Він продовжує:

Чотири значущих відкриття – рентгенівське випромінювання, радіоактивність, радій і електрон – переконали вчених в тому, що всі завдання попереду, а зовсім не в минулому. Настав час підступитися до внутрішнього пристрою атома. Однак викликає сумнів, що на зорі XX ст. хто-небудь міг передбачити успіхи в теоретичному розумінні або наочному застосуванні цього нового знання [1025].

Цикл наукового пробудження, супутнього відкриттю електрона, продовжили два нових відкриття, завдавши чергового удару по матеріалістичних доктринах:

1900. – квантова фізика. Макс Планк став основоположником квантової теорії, спостерігаючи за тим, як матерія випускає і поглинає радіацію в кварках, які Ейнштейн пізніше назвав фотонами. Таким чином він продемонстрував атомарну і одночасно хвильову природу світла.. (Через 20 з гаком років Луї де Бройль довів, що корпускулярно-хвильовий дуалізм також властивий і матерії. У 1913 році. Нільс Бор встановив, що електрони переміщаються з однієї орбіти на іншу навколо атомного ядра шляхом поглинання або випускання квантів енергії. При цьому вони не проходять крізь простір між цими орбітами (іншими словами, вони здійснюють квантовий стрибок – вираз, який сьогодні широко використовується в різних контекстах). Це був величезний прорив з механістичної доктрини.

1905 р. – рівняння Ейнштейна E=mc2. Теорія Ейнштейна «змусила визнати той факт, що речовина тотожна енергії, і що час і простір є невід'ємними складовими речовинно-енергетичного континууму всесвіту» [1026].

У передмові до цієї книги йдеться про те, що багато вчених були захоплені «Таємною Доктриною». Племінниця Ейнштейна згадує, що у нього на столі завжди лежала ця книга. її свідчення більш детально викладені в примітці 11 в передмові [1027]. Також є відомості про те, хто міг сприяти інтересу Ейнштейна до цієї праці. У «Таємній Доктрині» міститься безліч навчань, відкинутих вченими – сучасниками Е.. П. Блаватської, але згодом отримали підтвердження. Цілком можливо, в ній приховані ключі до інших істин, які нам ще належить прийняти. Що стосується здійснених передбачень про відкриття в галузі фізики, нижче наведені три приклади таких відкриттів:

1. *Атоми діляться* Ісаак Ньютон написав в «Оптиці», що «спочатку Бог створив матерію з твердих, жорстких, непроникних рухомих частинок, чиї розміри, форми, властивості і пропорції по відношенню до простору

відповідали меті, для якої він їх створив». [1028]. Пізніше вчені прибрали теологічний аспект з його висловлювання, залишивши лише «жорсткі, непроникні частинки» або атоми в якості будівельних цеглинок світобудови. Коли в 1897 р. був відкритий електрон, ці цегли почали руйнуватися. Атом виявився ділимимимим.

Ось що говорила про це Е. П. Блаватська в «Таємній Доктрині» (Т. 1, с. 519–520):

Атом *саме* Саме на доктрині ілюзорної природи матерії і нескінченної подільності атома заснована вся наука окультизму.

Стосовно нескінченної подільності автору цієї книги писав її друг-вчений: «Наука рухається в цьому напрямку окремими кроками – спершу були виявлені електрони, потім протони, слідом нейтрони, потім кварки та інші частинки. І щоразу вчені думали, що знайшли елементарну, неподільну частинку. Зараз вона дісталася до чистих хвиль – як в теорії струн – що відповідає науці Таємної Доктрини“» [1029].

Коли була вперше висунута теорія про існування кварків, Вернер Гейзенберг зазначив:

Навіть якби кварки можна було б виявити, наскільки можна судити, з'ясувалося б, що вони діляться на два кварка і один антикварк. Таким чином, вони були б не більш елементарні, ніж протон... Нам доведеться відмовитися від філософії Демокріта і концепції фундаментальних елементарних частинок. Замість неї ми повинні прийняти концепцію основних симетрій, яка грунтується на філософії Платона [1030].

2. *Атоми постійно перебувають у русі* . Вчені, сучасники Е. П. Блаватської, не тільки вважали атоми неподільними, вони вважали, що атоми нерухомі, за винятком тих випадків, коли вони знаходяться в газоподібному стані. У «Таємній Доктрині» (Т. 1, с. 507 –508, виноска) говориться:

Окультизм стверджує, що у всіх випадках матерія найбільш активна, коли вона здається нерухомою. Шматок дерева або каменю нерухомий і непроникний у всіх сенсах, і тим не менш в дійсності його частинки знаходяться в безперервній, постійній вібрації, яка так швидка, що для фізичного ока тіло здається абсолютно позбавленим руху. І просторова відстань між цими частками в їх вібраційному русі, що розглядається з іншого рівня буття і сприйняття, настільки ж велика, як те, яке розділяє сніжинки або краплі дощу. Але для фізичної науки це буде абсурдом.

Сьогодні складно повірити в те, що колись все це вважалося абсурдом.

Згідно з «Таємною Доктриною» безперервний рух атомів в тому, що ми вважаємо твердою матерією, підтверджує загальний закон, якому підпорядковується весь космос: «рух у природі ніколи не завмирає і не припиняється». [1031]. Це співвідноситься з поглядами Ейнштейна, про що говорить Гаррет Сервіс в книзі «Теорія відносності»:

Наукові дослідження вказують на те, що нескінченно малі, так само як і нескінченно великі предмети знаходяться в русі... ми не знаходимо нічого в стані спокою. Виходячи з цього, говорить Ейнштейн, рух слід розглядати як природний, а також дійсний стан матерії, якому не потрібно пояснення, оскільки воно обумовлене самою будовою всесвіту.. Воно є самою суттю буття [1032].

У «Таємній Доктрині» (Т. 1, с. 14) Є. П. Блаватська стверджує, що «абсолютний абстрактний рух» символізує абсолютну сутність.

3. *Матерія та енергія взаємозворотні* . Наука XIX ст. дотримувалася протилежної думки, поки Ейнштейн в 1905 р. не довів зворотне своїм знаменитим рівнянням E=mc2. Міллікен пояснює це рівняння так:

...m – це маса в грамах, з – це швидкість світла в сантиметрах (30 00 00 00 см в сек.), а E – енергія в абсолютних одиницях енергії, тобто ергах. Говорячи простою інженерною мовою, рівняння Ейнштейна означає, що якщо кожну секунду один грам речовини трансформується в тепло, то при цьому постійно виділяється 90 мільярдів кіловат енергії.

«Ця концепція, – додає Міллікен, – надзвичайно важлива, оскільки вона передбачає, що матерія може перетворюватися в енергію» [1033]. Тепер вже доведений факт можна пояснити тим, що матерія – це згущена енергія, в той час як енергія – це розсіяна матерія.

У «Таємній Доктрині» (т. 1, с. 623) Е. П. Блаватська наводить цитату У. К. Джаджа з журналу «Шлях» (січень, 1887 р., с. 297):

Один теософ-американець сказав: «Монади (Лейбніца) можуть, з однієї точки зору, бути названі *Сила* З іншого боку, *матерією* . Для Окультної Науки *Сила* и *матерія* Є лише *Дві сторони однієї і тієї ж* Субстанції».

Ця субстанція, яку вона назвала *пракріті* Походить з первинної матерії або *мулапракріті* (Коренева матерія).

У «Викритій Ізиді» (Т. 1, с. 198) Е. П. Блаватська прямо заявляє про взаємозворотність сили і матерії:

Будь-який об'єктивний прояв, будь то рух живого тіла або переміщення неорганічного тіла, вимагає дотримання двох умов: воля і сила плюс матерія, або те, що робить рухомий об'єкт видимим для нашого ока; і ці три умови є взаємними силами ...

Наступна відсилання («Таємна Доктрина», т. 2, с. 672) представляє особливий інтерес не тільки тому, що слова «атомічна енергія» припускають наявність енергії у атомів, але і тому, що Е. П. Блаватська, мабуть, була першою, хто використовував цей настільки звичний сьогодні вираз:

«Хвилеподібний рух живих частинок» стає зрозумілим на підставі теорії духовного... всесвітнього Життєвого Принципу, незалежного від нашої матерії і виявляється як *Атомна енергія* лише на *Наше* Рівень свідомості.

Зважаючи на вищесказане не викликають подиву визнання видавців «Таємної Доктрини» в тому, що на цю книгу часто приходять запити від професорів з коледжів і університетів. Один професор з Каліфорнійського технологічного інституту замовляв екземпляр «Таємної Доктрини» раз на кілька років. На ввічливе прохання пояснити цю звичку він відповів, що купує нову книгу кожен раз, коли стару стає важко читати через численні позначки.

Автор цієї книги під час поїздки в Бостон і Кембридж в 1982 р. дізналася про те, що студенти і викладачі хімічного факультету Массачусетського технологічного інституту планують вивчити аспекти «Таємної Доктрини», пов'язані з їх спеціальністю. У 1988 році. доктор Філіп Перчен, вчений, який працював над створенням атомної бомби, розповів про те, що викладачі та студенти МТІ створили алхімічне товариство, де регулярно вивчають «Таємну Доктрину». Він додав, що періодично зустрічається в нью-йоркському гарвардському клубі з деякими викладачами хімії, в основному колишніми професорами МТІ, щоб обговорити «Таємну Доктрину»..

* * *

Тепер від фізики ми перейдемо до біологічних наук і почнемо з генетики.

Науковий світ гаряче вітав праці Джеймса Уотсона і Френсіса Кріка з розшифровки генетичного коду, які стали ключем до розгадки таємниць цитології. Уотсон і Крік стали лауреатами Нобелівської премії з фізіології. Однак біологи охоче визнають, що сьогодні загадки стали ще важче, ніж коли б то не було.

До цього дня невідомо походження генетичного коду, вчені не розуміють, яка природа створила його. Сер Фред Гойл підкреслює, що в генетичному матеріалі в ядрі кожної клітини міститься близько 200 00 ланцюжків амінокислот, розташованих в особливому, хитромудрому порядку (який був схематично зображений Вотсоном і Кріком в їх моделі подвійної спіралі). Ймовірність повторення цього порядку за допомогою природної селекції або випадкових мутацій, за словами Хойла, дорівнює шансу викинути п'ять мільйонів шісток поспіль під час гри в кості. [1034].

Інша загадка криється в механізмах включення і вимикання генів. Кожна клітина в нашому тілі містить у своєму ядрі повний набір генів і, отже, всю необхідну інформацію для того, щоб створити нову людину. Однак у кожній окремій клітині функціонують лише кілька генів.. Наприклад, у клітині шкіри або печінки, або кришталика очі активні тільки ті гени, які можуть відтворити клітину того ж виду. Всі інші гени «виключені». Якби всі гени діяли одночасно, то стався б неорганізований, недиференційований ріст клітин – рак. Зараз біологи говорять про майбутнє відкриття генів-«операторів», чиї функції включаються генами-«активаторами» і вимикаються генами-«регуляторами». Тому генетики так відчайдушно прагнуть відшукати генний тригер, сподіваючись знайти в ньому ключ до вирішення загадки життя. [1035].

Щоб підкреслити важливість дилем в цитології і генетиці, доктор Льюїс Томас акцентує увагу на проблемі, пов'язаної з народженням людського мозку.

Ось що дивно: дитина виникає з однієї-єдиної клітини; спочатку вона ділиться надвоє, потім на чотири частини, і так далі, і в певний момент, коли клітини відрізняються один від одного, з'являється група клітин, яка згодом стане мозком.

Саме існування таких особливих клітин – одна з найдивовижніших речей на землі. Одна невелика група клітин включається, щоб стати масивним апаратом для мислення і уяви, що складається з трильйона клітин. Вся інформація, необхідна для того, щоб навчитися читати і писати, грати на фортепіано або просто витягнути руку і притулити її до дерева, міститься в цій першій клітці. Вся граматика, вся арифметика, вся музика.

Невідомо, як відбувається її включення... Ні в кого немає навіть примарної ідеї про те, як деякі з клітин ембріона раптово починають проявляти ті особливі якості, які властиві клітинам мозку [1036].

Більш того, сам по собі мозок настільки неймовірно складний, зазначає науковий редактор газети «Фортуна» Том Александер, що «вчені давно задаються питанням виникнення зв'язку в такій хитромудрій і високоорганізованій структурі».. Він зауважує: «Елементарні обчислення показують, що в молекулах ДНК, що складають генетичний відбиток тіла, не вистачає інформації для того, щоб зрозуміти, як з'єднуються два нейрони – найпростіші одиниці нервової системи». [1037]. За словами вчених, «мозок щодня здійснює більше з'єднань, ніж телефонна мережа всього світу», і «за частку секунди він здатний задіяти мільйони внутрішніх зв'язків» [1038].

Ось що говорить Е. П. Блаватська в «Таємній Доктрині» (Т. 2, с. 149): «Весь результат суперечки між світськими і езотеричними науками залежить від віри в існування астрального тіла всередині фізичного і від доказу цього, причому астральне не залежить від фізичного». Вона вказує на те, що «внутрішня душа фізичної клітини – духовна плазма“, яка первинна по відношенню до зародкової плазми», – є «ключем, який одного разу відкриє двері в недосліджені сфери, нині звані нерозв'язними загадками ембріології» (Т.). 1, с. 219).

У «Таємній Доктрині» цій темі надається настільки важливе значення, що один з трьох основних постулатів другого тому звучить так: «астральне тіло народжується раніше фізичного і є прообразом для нього». В «Океані теософії» У. К. Джадж пише:

Астральне тіло складається з дуже тонкої матерії в порівнянні з видимим тілом і при цьому володіє вкрай високою межею міцності, завдяки чому залишається практично незмінним протягом усього життя, тоді як фізичне тіло змінюється кожну секунду. Воно складається з електричного і магнітного матеріалу, і в далекому минулому, коли процеси еволюції ще не були запущені, а людина не обзавівся матеріальним тілом, з такого ж матеріалу складався весь світ. [1039].

Згідно з цим вченням, тіло-прообраз існує не окремо від фізичного тіла, а пронизує і продовжує його. Без тіла-прообразу фізичне тіло не було б цілісним. Вважається, що тіло-прообраз росте нарівні з фізичним, таким чином, при виникненні зародка воно мікроскопічне, але вже володіє досконалою формою.

Черговим доказом існування астрального тіла є відомий феномен фантомних кінцівок у разі ампутації руки або

ноги. При ампутації, каже Джадж, «астральна кінцівка не зачіпається, і тому людина відчуває себе так, ніби все ще нею володіє, оскільки ні ніж, ні кислота не можуть пошкодити астральну модель...» [1040]

Доктор Олівер Сакс, невролог, автор бестселера «Людина, яка прийняла дружину за капелюх», говорить про фантомні кінцівки:

Всі ампутанти і ті, хто з ними працює, знають про те, як важливі фантомні кінцівки при використанні штучних. Доктор Майкл Кремер пише: «хня цінність для ампутанта величезна. Я повністю впевнений в тому, що жоден ампутант з протезом нижньої кінцівки не міг би задовільно пересуватися з його допомогою до тих пір, поки в нього не вселився б тілесний образ або, іншими словами, фантом»... Один з моїх пацієнтів описував те, як йому доводилося «будити» свій фантом вранці: спочатку він напружував стегно ампутованої ноги, а потім кілька разів різко поплескував по ньому – «як по попці немовляти». На п'ятий або шостий капелюх фантом раптом ніби запалювався і його пронизав різкий біль від периферичного стимулу.. Тільки після цього він міг надіти протез і ходити з його допомогою.

Література про фантомні частини тіла, за словами доктора Сакса, не дає однозначної відповіді на питання про те, чи реальні вони або є патологією. Відповідь на це питання точно знають самі пацієнти. Один з них говорить:

Ця *штуковина* , примарна ступня, часом болить до рисиків – так, що пальці скручуються, ніби їх судомою зводить. Особливо погано стає вночі, або коли знятий протез, або коли я нічим не займаюся. Але, коли я одягаю протез і ходжу, це проходить. Я і тоді відчуваю ногу, так само яскраво, але це вже інший, *гарний* фантом – він оживляє протез і допомагає мені ходити [1041] .

У червні 1981 року. В Англії була опублікована праця Руперта Шелдрейка під заголовком «Нова наука життя: гіпотеза про формуючу причинність», який викликав запеклі суперечки. «Нейче», один з провідних наукових журналів у Великобританії, назвав цю роботу «найкращою кандидатурою для спалення за довгі роки», в той час як не менш відомий «Нью Саєнтист» заявив: «Нам гранично ясно, що в цій праці досліджується важлива наукова проблема природи біологічної та фізичної реальності».. Артур Кестлер назвав теорію Шелдрейка «...неймовірно перспективною і сміливою, розумно викладеною гіпотезою, яка передбачає нетривіальний підхід до еволюції»..

У Сполучених Штатах ця робота привернула таку увагу, що Шелдрейк отримав запрошення виступити перед Комітетом конгресу з питань майбутнього у Вашингтоні.. Шелдрейк займався науковою діяльністю в Клер Коледжі при Кембриджському університеті, де читав лекції з природничих наук. Близько року він був членом клубу Френка Нокса в Гарвардському університеті, вивчаючи філософію та історію науки, а потім повернувся в Кембридж і отримав докторський ступінь з біохімії. Він був членом Клер Коледжу і деканом факультету біохімії і клітинної біології з 1967-го по 1973 р.. , а також досліджував розвиток рослин і старіння клітин, будучи членом Королівського дослідницького товариства. Крім того, він був членом Теософського товариства у Великій Британії.. 6 жовтня 1984. він виступив з одноденним семінаром в Теософському товаристві у Вітоні, штат Іллінойс. Професор Ральф Хеннон написав звіт про його виступ («Американ Теософіст», грудень, 1984 р.):

Після того як доктор Рене Вебер, професор філософії Ратгерського університету, представила доктора Шелдрейка публіці в кількості понад 130 осіб, серед яких було безліч вчених і дослідників, він почав свій виступ з пояснення основних концепцій своєї теорії.. Крім відомих областей науки, таких як гравітаційні поля, Шелдрейк припустив існування морфогенетичних полів або М-полів. Він говорить, що вони являють собою невидимі організаційні структури, які надають форму таким речам, як кристали, рослини і тварини, а також впливають на поведінку. Іншими словами, таке поле стає чимось на зразок ескізу, який відповідає за формування наступних одиниць того ж типу. Ці нові одиниці «налаштовуються» (або «резонують») і повторюють існуючий «архетип», який здатний переміщатися крізь час і простір. Інакше кажучи, при формуванні кожної нової одиниці, М-поле посилюється і створюється «звичка».. Ця теорія поширюється як на кристали, так і на складні живі організми. Важливо відзначити, що кожна наступна одиниця будь-якого виду легше і швидше приймає структуру. З часом структура стає вродженою і фактично незмінною.

Спочатку Шелдрейк розповів про традиційне генетичне програмування і доктрину ДНК. Згідно з цією доктриною, спосіб розвитку організму якимось чином «закладений» в його ДНК. Шелдрейк висловив незгоду з цією тезою, оскільки, хоча ДНК і правда містить код послідовності амінокислот, з яких складається білок, з точки зору М-полів, Форма і структура клітин, тканин, органів і організмів в цілому визначається ієрархією морфогенетичних полів, які не успадковуються хімічно, а безпосередньо передаються шляхом «морфічного резонансу» від минулих організмів того ж виду.

Щоб пояснити цю ідею, доктор Шелдрейк навів у приклад телевізор. Уявіть собі людину, яка ніколи не чула про електрику, і якій вперше показують телевізор. Спочатку він може подумати, що там сидять маленькі люди, які відображаються на екрані. Однак, заглянувши всередину і знайшовши там одні лише дроти і транзистори, він може припустити, що зображення якимось чином з'являються завдяки складній взаємодії компонентів телевізора. Ця теорія здасться йому тим ймовірнішою, що при видаленні будь-якого компонента зображення зникне або з'являться перешкоди. Він, швидше за все, відкинув би припущення про те, що зображення на екрані з'являється завдяки невидимому впливу, яке здійснюється з далекої відстані. Його теорія про те, що ніщо стороннє не проникає в телевізор, підтвердилася б, коли він з'ясував, що телевізор важить однаково у включеному і вимкненому стані.

Ця точка зору схожа на традиційний підхід до біології, де дроти, транзистори тощо співвідноситься з ДНК і молекулами білка. Шелдрейк підтвердив, що генетичні зміни здатні впливати на успадкування форми або інстинкту, змінюючи «настройку» або спотворюючи «сприйняття». Однак самі генетичні фактори не можуть повною мірою обрунтувати успадкування форм та інстинктів, так само, як і окремі картинки на екрані телевізора не можна пояснити за допомогою однієї лише схеми проводки.

Робота Шелдрейка викликала такий інтерес у публіки, що «Нью Саєнтист» у випуску від 28 жовтня 1982 р. оголосив про винагороду розміром в 250 фунтів, яке отримає той, хто зможе скласти тест, що «дозволяє найбільш критично досліджувати» ідею Шелдрейка. Ще далі пішла група в Таррітауні, пообіцявши заплатити 10 000 доларів тому, хто придумає «кращий досвід», що підтверджує або ж спростовує гіпотезу Шелдрейка..

Професор Хеннон продовжує:

Шелдрейк вказує на те, що цю теорію вперше представив науковій спільноті в 1920-х рр. видатний психолог з Гарварду Вільям МакДугалл. Виявилося, що наступні покоління щурів [навіть дуже дурних] краще справляються з проходженням лабіринту, ніж попередні. Цей експеримент повторили шотландські та австралійські вчені з іншою породою щурів.. Як з'ясувалося, порода щурів не має значення – всі піддослідні щури покращували свої навички.

Оскільки, на думку Шелдрейка, діяльність нервової системи людини регулюють М-поля, цей принцип буде діяти і для людини. Це багато в чому вплине на розуміння того, як і чому люди навчаються. Цей вид навчання є, таким чином, успадкованим від предків, і «запам'ятовування» інформації відбувається більш-менш автоматично.. Ця інформація зберігається не в мозку індивідуума, а передається безпосередньо від структури виду за допомогою морфічного резонансу.. Таким чином сукупний досвід людства дійсно включає в себе архетипові форми, описані Юнгом..

У спеціальному осінньому випуску «Американ Теософіст» від 1983 р. Шелдрейк приходить до висновку:

Деякі аспекти гіпотези формуючої причинності перегукуються з елементами різних традиційних і окультних систем, наприклад, з концепцією ефірного тіла, ідеєю про групові душі тваринних видів і доктриною про записи Акаші.. Однак вона просувається в якості строго наукової гіпотези, і, стало бути, повинна бути піддана емпіричній перевірці.. Але якщо вона отримає експериментальне підтвердження, то ляже в основу нової науки про життя, яка в багато разів перевершить сучасну механістичну біологію.

На обкладинці книги Шелдрейка написано:

Відлуння гіпотези, що формує причинності, може повністю перевернути наші основні уявлення про природу, діяльність мозку і свідомості. Наприклад, Шелдрейк стверджує, що спогади зберігаються не в мозку, а «передаються безпосередньо з минулих станів шляхом морфічного резонансу».. У психології він переосмислює ряд давніх проблем, таких як колективне несвідоме і парапсихологічні явища. Гіпотеза Шелдрейка також може послужити поясненням паралельним винаходам; інтуїтивному «володінню» психомоторними навичками, такими як гра в теніс або малювання; очевидної «пам'яті тіла» про старі травми; Харчова та шлюбна поведінка; Сила ритуалу і символу; прискореному навчанню та розвитку; накопичувальному ефекту ідеї, яка є загальною для групи людей; Адаптивна поведінка; голографічної реальності.

В іншій публікації («Американ Теософіст», спеціальний осінній випуск за 1983 р.) Шелдрейк зауважує:

М-поля багато в чому схожі з магнітними полями, у яких є форма, хоча вони і невидимі. [При цьому форму магнітного поля можна визначити за допомогою розсипаної залізної стружки. Морфогенетичні поля за допомогою власної структури формують клітини, тканини і організми в процесі розвитку. Наприклад, вухо людського ембріона формується морфогенетичним полем у формі вуха, а нога – полем у формі ноги.

Але що є ці поля і звідки вони беруться? Більше 50 років їх природа і навіть існування залишалися туманними. Однак я впевнений в тому, що ці поля так само реальні, як електромагнітні і гравітаційні поля у фізиці, це новий вид поля, що володіє дивовижними якостями. Подібно вже відомим фізичним полям, вони пов'язують в просторі однакові речі, але, крім цього, вони з'єднують речі в *час* .

Вважається, що морфогенетичні поля, що формують розвиток тварин або рослин, запозичують їх форму від попередніх організмів тих же видів. Ембріон «налаштовується» на форму раніше існуючих представників свого виду. Цей процес називається морфічним резонансом.. Подібним чином поля, які відповідають за активність нервової системи тварини, походять від попередніх представників того ж виду; у своїй інстинктивній поведінці тварини спираються на «банк пам'яті» або «об'єднану пам'ять» виду.

Наскільки можна судити, природі властиво ділитися колись засвоєними знаннями. Навіть кристали роблять це. Як зазначає Хеннон: «Нові хімічні сполуки, як правило, важко кристалізувати вперше, але з часом зробити це стає набагато легше».

Сотню років тому теософи розповідали про безліч способів застосування знань про астральний світ. Ось що про це написано в книзі У. К. Джаджа «Відлуння Сходу» (гл. 21, с. 59):

У всій області теософського вчення, ймовірно, немає нічого більш цікавого, ніж астральне світло. В Індії він називається *Акаша* , що перекладається як «ефір». Знаючи про його властивості, кажуть вони, можна повторити всі чудові феномени Східних Єгов. Як стверджується, ясновидіння, ясночуття і медіумізм в тому вигляді, в якому вони відомі західному світу, можливі лише за допомогою астрального світла. Це книга, в якій записані всі наші вчинки і думки, велика картинна галерея землі, де бачить може побачити будь-яку подію, яка коли-небудь відбувалося або ще відбудеться... Він пронизує кожен атом земної кулі і кожну молекулу на ньому. Підкоряючись закону тяжіння і відштовхування, він вібрує, стаючи то позитивним, то негативним. Вібрація надає йому круговий рух, символом якого є змія. З космічної точки зору він є великою вирішальною силою або первинним фактором, який не тільки сприяє зростанню рослин, але і підтримує діастолу і систолу людського серця.

Це світло подібне чутливій фотографічній пластині. Як говорить К. Фламмаріон, він відображає картини кожного моменту і зберігає їх. З цієї причини єгиптяни називали його Письмом; у християн це Ангел, що записує всі діяння людини; або суддя померлих в індуському пантеоні – Яма, адже саме по картинах, залишеним нами в астральному світлі, нас суд Карітального світла...

Оскільки всі зображення минулих подій і речей зберігаються в ньому і немає нічого нового під сонцем, то знаряддя, ідеї, філософії, мистецтва і науки давно забутих цивілізацій невпинно проектуються з астрального світла в свідомість людей. Це пояснює не тільки часті «збіги» ідей або відкриттів у декількох винахідників або вчених, що належать до однієї епохи, але незалежних один від одного, але і багато інших цікавих подій.

Деякі самостійні вчені зі знанням справи розголошували про телепатію та інші феномени, але не могли в достатній мірі обрунтувати ні передачу думок, ні появу примар, ні ясновидіння, ні сотню інших різних явищ окультного характеру, які день за днем спостерігаються серед людей. Припустимо, думки можна передавати без

слів, безпосередньо з одного мозку в інший, але як здійснити їх передачу без спеціального засобу? Цим засобом є астральне світло. Як тільки думка формується у свідомості однієї людини, вона тут же відображається в астральному світлі і звідти надходить в іншу свідомість, досить чутливу для того, щоб прийняти її в первозданному вигляді.

Як би там не було, вище наведено лише кілька прикладів різноманітних властивостей астрального світла. Стосовно нашого світу можна сказати, що астральне світло знаходиться скрізь, пронизуючи всі речі і фотографічно запам'ятовуючи думки, вчинки, події, тони, звуки, кольори і все інше...

Астральне світло є могутнім фактором, відповідальним за невизнаний наукою феномен гіпнозу. Його дією можна пояснити багато питань, підняті Біне, Шарко та іншими дослідниками, особливо той клас явищ, в якому дві або більша кількість окремих особистостей поєднані в одній людині, яка пам'ятає, перебуваючи в кожній з цих особистостей, тільки ті речі і особливості вираження, які відносяться до її сфері досвіду. Всі ці дивовижні речі відбуваються завдяки потокам астрального світла. У кожному потоці знаходяться певні серії відображень, які внутрішня людина відбирає і виражає на своєму рівні за допомогою мови і вчинків як свої власні прояви.. Використовуючи ці потоки, правда, неусвідомлено, ясновидці і ясночують здатні читати приховані сторінки життя.

Таким чином, це світло може бути наповнене поганими або хорошими картинами, які відображаються в підсвідомості кожної людської істоти. Наповнивши астральне світло поганими зображеннями ... ми зробимо його своїм демоном і руйнівником. Однак, якщо завдяки хоча б декільком хорошим людям на цьому вічному полотні з'являться нові, більш чисті події, він стане нашою Божественною підйомною силою.

У листопадовому випуску журналу «Теософія» за 1988 р. говориться:

У своїй новій книзі «Присутність минулого – морфічний резонанс і звички природи» (Times Books, 1988) Шелдрейк досліджує роль формуючої причинності в області психології, соціології та культури... На щастя, функцію морфічного резонансу можна перевірити протягом декількох років... Хоча дослідження нових навичок ще не дало результатів, можна зробити певні висновки, рунтуючись на дослідженні давно існуючих навичок.. У всіх дослідженнях відчувається вплив чогось схожого на морфічний резонанс. Наприклад, в одному з досліджень групи людей в Америці і Великобританії отримали завдання вивчити три коротких дитячих вірші японською. Одне з них добре відомо кільком поколінням японських дітей, інші вірші були складені за аналогією з першим, але не відомі в Японії. Виявилося, що вірш, переданий з покоління в покоління, вивчити набагато легше.. В ході іншого дослідження людям пропонувалося запам'ятати слова з незнайомої їм мови – частина слів були реальні, інші придумані. І знову реальні слова виявилося простіше вивчити. Подібні експерименти проводилися з азбукою Морзе і клавіатурою друкарської машинки – системами, існуючими більше 100 років.. В обох випадках перевірені часом формули і послідовності виявилися куди простішими для запам'ятовування, ніж будь-які придумані...

Говорячи про роботу Шелдрейка, Девід Спенглер зазначає у своїй книзі «Явище» (с. 103):

Вона має величезне значення для розуміння процесів передачі знань і поведінки. [1042] . Ця та інші подібні їй теорії, що походять зі сфери хімії та біології, припускають, що культурна трансформація і зміна парадигм можуть відбуватися дуже швидко – завдяки вивченню і розумінню суті цього нового бачення всього декількома представниками нашого виду.

Образи, пропоновані наукою, мають схожі характеристики і сенс. Всі вони вказують на всеосяжну природу всесвіту: всі індивідууми однаково важливі, кожен може внести свій внесок. Виходячи з цього, формуються наступні цілі нової парадигми: гуманістична орієнтація, увага до екології, заохочення трансцендентального світогляду, підтримка спільноти, мистецтва причетності і способів наснаги індивідуума, таких як децентралізація в політичних і економічних імперіях.

Найпереконливіший доказ існування астрального тіла навели два єльських вчених, Гарольд Сакстон Барр і С.. К. Нортроп, які виявили в тілі всіх істот те, що вони назвали електричним архітектором – компонент, що відповідає опису Джаджем астрального тіла, яке є «електричним і магнітним» за своєю природою. Вони представили свою працю Національній академії наук через чотири роки досліджень органічного розвитку саламандр і мишей.. У своїй роботі професора описують електричні феномени, що супроводжують розвиток цих тварин.. Електрокардіограми та електроенцефалограми, отримані в процесі спостереження даних феноменів, демонструють певні ознаки, характерні для кожного виду. У звіті «Нью Йорк Таймс» (25 квітня 1939 р.) Науковий редактор дає наступне обрунтування важливості цих експериментів:

У тілі кожного живого створення існує електричний архітектор, який формує і моделює індивідуума за певним наперед вирішеним зразком і залишається всередині тіла з доембріонального етапу до самої смерті.. Все інше в тілі постійно змінюється; міріади клітин, з яких воно складається, за винятком клітин мозку, старіють і вмирають, щоб замість них з'явилися нові клітини. Незмінним протягом усього життя залишається лише електричний архітектор, який створює нові клітини за образом і подобою початкових, і таким чином, в буквальному сенсі, постійно відтворює тіло. Смерть індивідуума настає лише після того, як його електричний архітектор припиняє свою діяльність..

Електричний архітектор віщує появу нового підходу до розуміння природи життя і життєвих процесів. Він вказує на те, що кожен живий організм володіє електродинамічним полем, подібно до того, як магніт випускає навколо себе магнітне силове поле. Схожим чином експериментальні докази показують, за словами доктора Барра, що кожен вид тварин і, ймовірно, окремі представники цих видів мають своє власне електричне поле, схоже з силовими лініями магніту..

Таким чином це електричне поле, володіючи власною структурою, формує протоплазматичну глину життя, яка з'являється у своїй сфері впливу за заданим зразком, і втілює себе в живій плоті подібно до того, як скульптор втілює свою ідею в камені.

Барр через 33 роки опублікував книгу: «Прообраз безсмертя: електрична модель життя». У ній він стверджує, що «майже на півстоліття логічні висновки цієї теорії стали предметом суворо контрольованих експериментів і жодного разу не були спростовані». [1043] .

Один з авторів журналу «Нью-Саєнтист» (номер від 26 січня 1982 р.), аналізуючи недавні експерименти з «електрофізіології», задається питанням: «Чому цю роботу проводила всього лише невелика жменька дослідників, якщо раніше вже були отримані настільки багатообіцяючі результати?» Він приходить до висновку, що «причиною цього можуть бути мода і віяння, яким схильні всі галузі науки». Новітні експерименти, в ході яких було використано сучасне електронне обладнання, дозволили виявити раніше невідомі електричні поля, пов'язані зі зростанням клітин запліднення яйця і утворенням ембріона.. Автор продовжує:

Доти таємничі події в морфогенезі (походження форм) вимагають повторного дослідження, і почати слід з електричних вишукувань... Найдивовижнішою є загадка формування нервової системи. Блукаючі закінчення нервових клітин – конуси росту – пробираються крізь тіло, часто на величезні відстані в порівнянні з розміром самих нервових клітин, щоб іннервувати різні органи. Звідки конус росту знає, куди прямувати?

Можливо, він просто переміщається по належних магнітних силових лініях астральної системи тіла. Що стосується загадки включення і відключення генів, то експеримент, проведений Барром і Нортропом, допоможе знайти розгадку. Ці вчені пересадили клітини з ока саламандри в її хвіст. У новому електромагнітному середовищі активізувалися гени, що відповідають за хвіст.

Тепер виникає нове питання, пов'язане з астральним зразком тіла. Хто або що створює цей зразок? Це питання підводить нас до розгляду теософського погляду на еволюцію і її основні рушійні сили, який розкривається в обох томах «Таємної Доктрини». В цілому вчення полягає в наступному: «Всесвіт *керують зсередини назовні* Нескінченний ряд Ієрархій розумних істот, кожна з яких володіє власною місією, керує космосом, направляє і оживляє його... Вони нескінченно розрізняються за рівнем свідомості і розуму». [1044] . Найрозвиненіші з них, створення, колись колишні людьми, а нині рівні богам під силу і обов'язками, називаються архітекторами всесвіту.

Підтвердження цієї теорії з'явилося незабаром після смерті Є. П. Блаватської, причому воно «прийшло» з несподіваного боку. Його надав відомий біолог Томас Гекслі, провідний дарвініст XIX ст., який більшу частину життя залишався переконаним скептиком. У «Творах про деякі спірні питання» він написав:

Якщо розглядати це питання з самої закоренілої наукової точки зору, то припущення про те, що серед світіад світів, розкиданих по безкрайньому простору, немає розуму, настільки ж перевершує людський, наскільки останній перевершує розум таргана, і немає істоти, *наділеного здатністю впливати на розвиток природи* , у стільки ж разів перевершує таку здатність людини, у скільки раз сама людина в цьому відношенні перевершує равлика – таке припущення здається мені не тільки безпідставним, але і просто безглуздим . Не виходячи за межі аналогії з тим, що нам вже відомо, легко заселити космос створіннями, чиї здібності все зростають, до тих пір, поки не досягнуть рівня, майже не відрізняється від всемогутності, всюдисущості і всезнання. (Курсив С. Кренстон.)

Також Гекслі змінив свої переконання про свідомість:

На мій погляд, основний постулат матеріалізму полягає в тому, що у всесвіті немає нічого, крім матерії і сили. *Kraft und Stoff* – сила і матерія – підносяться як Альфа і Омега буття... Тих же, хто з цим не згоден, завзяті прихильники доктрини засуджують до мук в пеклі, призначеної для дурнів і лицемірів. Я рішуче не вірю в усе це... У всесвіті є третій компонент, а саме свідомість, яку я не можу віднести ні до сил моде, [1045] .

Альфред Рассел Воллес, який розвинув теорію природного відбору незалежно від Дарвіна, охоче визнавав її обмеженість. Він вважав, що керівництво з боку «вищого розуму» є «невід'ємною частиною великих законів, що керують матеріальним всесвітом».. Він також вважав, що природний відбір не здатний пояснити появу художників, музикантів та інших представників сфери мистецтв, оскільки естетичні таланти не дають переваги в боротьбі за виживання. [1046] .

У «Таємній Доктрині» (Т. 2, с. 648–49) ми читаємо наступне:

Природний відбір не є сутністю: це всього лише зручний вираз для опису способу, за допомогою якого встановлюється переживання пристосованого і знищення непристосованого. *як Міць* , є просто міф; особливо, коли до нього вдаються для пояснення походження видів. Сам по собі «він» *нічого не може зробити* і лише оперує над сирим матеріалом, наданим «йому».

Справжнє питання, що цікавить нас, полягає в наступному: яка ПРИЧИНА – в поєднанні з іншими другорядними причинами – виробляє «зміни» в самих організмах? Багато з цих другорядних причин просто фізичні, що залежать від клімату і харчового режиму і т. д. Це правильно, але поверх другорядних аспектів органічної еволюції *потрібно шукати більш глибокий принцип* . Матеріалістичні, «мимовільні зміни» і «випадкові відхилення»... не в силах пояснити вражаючі складнощі і чудеса, наприклад, людського тіла... Причина, що лежить в основі фізіологічної зміни видів... є підсвідомий розум, що проникає в матерію і, в підсумку, є відображенням Божественної Мудрості і Мудрості Дхіан-Коганов.

У переконаннях Воллеса, коротко викладених професором Роззаком, природний відбір представлений у схожому світлі: «На його погляд, адаптація була по суті консервативною і інертною. ї напрямок був строго горизонтальним... Якби еволюція була лише наслідком виживання шляхом адаптації, нашу планету як і раніше населяли б одні лише плідні бактерії... Уоллес бачив в еволюції більш зухвалий, вертикальний рух, який прагнув до вищих рівнів складності і свідомості». Свій імпульс цей вертикальний рух бере з духовного джерела. [1047] .

У «Таємній Доктрині» стверджується, що вертикальний рух проходить в основному по стратегічних точках шляху еволюції.. Це припущення підтверджується нещодавно висунутою теорією про переривчасту рівновагу, з якої випливає, що викопні знахідки аж ніяк не підтверджують теорію Дарвіна про поступовий розвиток.. Як повідомляється в газеті «Ньюсуїк» (3 листопада 1980 р.): «Все більше вчених переконуються в тому, що види залишаються в незмінному стані протягом багатьох мільйонів років, а потім зазнають швидкі якісні зміни, подібно квантовому стрибку...» Видатний антрополог Лорен Айзлі говорить про цю теорію стосовно до людського мозку у своїй книзі «Неоглядна подорож»:

Один великий дослідник в області палеонейрології, доктор Тіллі Едінгер, нещодавно помітив: «Якщо людина пройшла через стадію пітекантропа, еволюція його мозку була унікальна, не тільки щодо результату, але і темпу розвитку... Збільшення церебральних півкуль на п'ятдесят відсотків, мабуть, відбулося, з геологічної точки зору, в одну мить, і при цьому не супроводжувалося значним збільшенням розмірів тіла». [1048].

Це збігається з періодом, описаним в «Таємній Доктрині», відзначеним просвітництвом свідомості шляхом інкарнації людської душі з попереднього світу в людські форми, до цього моменту не володіють розумом. [1049] Оскільки душа досягла людської стадії в попередньому світі, їй немає необхідності в черговий раз проходити через тваринну стадію.

Переконання Е. П. Блаватської в тому, що такий складний світ, як наш, не міг виникнути в результаті природного відбору і випадкових мутацій, знаходить все більший відгук серед вчених в наші дні. Одним з її прихильників став доктор Фріман Дайсон, професор фізики в Науково-дослідному інституті в Прінстоні. Уривок з його нової книги «Нескінченний у всіх напрямках» був опублікований в квітневому випуску «Тайм» за 1988 р.. :

Не думаю, що наш всесвіт утворився випадково. Як мені здається, всесвіт має свідомість в самому прямому сенсі цього слова. Але чи існувало воно спочатку або ж стало випадковим наслідком якоїсь події? Більшість біологів схильні дотримуватися думки, що свідомість випадково утворилося з молекул ДНК або чогось подібного. Мені це видається малоймовірним. Набагато правильніше вважати свідомість невід'ємною частиною природи з самого початку, а людину – його проявом на даному етапі історії.. Це зовсім не означає, що свідомість живе власним життям. Швидше за все, воно вбудоване у всесвіт, а життя дає свідомості можливості, яких у нього не було б в інших обставинах. [1050].

У самій книзі Дайсон наводить цитату з лекції «Життя і свідомість всесвіту», прочитаної в 1985 р. доктором Джорджем Уолдом, почесним професором біології в Гарварді і лауреатом Нобелівської премії з фізіології:

Як і майже всі біологи, поряд з переважною більшістю інших людей, я вважав, що свідомість або розум з'явилося на пізній стадії еволюції тварин. Але у мене виникла думка, що, навпаки, саме постійна всюдисуща присутність свідомості вело матерію в цьому напрямку.. Я зрозумів, що опинився в кращому суспільстві; адже в східних філософіях подібні ідеї існували тисячоліттями. До того ж ряд видатних фізиків [в першій половині XX в.] прийшли до схожого умовиводу. Як з'ясувалося, Еддінгтон каже, що суть світу полягає у свідомості, і воно первинно по відношенню до матерії.. Фон Вайцзеккер, досить філософськи налаштований фізик, говорив про якийсь принцип ідентичності – про те, що свідомість і матерія є двоєдиними аспектами будь-якої реальності. [1051]
.

Подібні міркування неминуче призводять до думки про те, що це стосується не тільки життя на землі, але і у всьому всесвіті. Вони також наштовхують на роздуми про те, чи припиниться повністю еволюційний розвиток на Землі в разі, якщо наша планета і Сонячна система загинуть.

Один професор Прінстонського університету якось говорив з Ейнштейном про свого сина, блискучого студента коледжу, який був так пригнічений і пригнічений, що відмовився продовжувати займатися навчанням або чим-небудь іншим. Його хвилювала не його власна смерть, а смерть Сонячної системи! Одного разу, сказав він, остання розлетиться на шматочки, і тоді все, чого ми досягли тут, на Землі, зійде нанівець, ніби нічого ніколи і не було. А раз так, то який сенс намагатися чогось досягти?

Та ж сама проблема хвилювала Дарвіна. У листі до сина він говорив про неминуче руйнування Сонячної системи, коли «сонце разом з усіма планетами стане занадто холодним місцем для життя.. Враховуючи мою впевненість у тому, що людина в далекому майбутньому стане куди більш досконалою істотою, ніж вона є зараз, мені видається абсолютно нестерпною думка про те, що він і всі інші розумні створіння приречені на повне зникнення після такого тривалого прогресу. Тим же, хто визнає безсмертя людської душі, руйнування нашого світу не здається настільки жахливим». [1052].

Навряд чи Дарвін говорив про безсмертя в звичному сенсі цього слова – про вічний спокій в небесному царстві після короткого земного життя. Він, мабуть, натякав на те, що еволюція, як процес, може переходити з одного світу в інший, якщо душа фактично є нетлінною, тобто здатною до відродження. Ймовірність того, що світи – і навіть галактичні всесвіти в цілому – перероджуються – в даний час викликає живий інтерес астрономів і фізиків. Автор статей в «Нью Йорк Таймс» Малкольм Браун писав кілька років тому:

В даний час змагаються дві теорії про кінцеву долю всесвіту. Це протистояння спонукало астрономів, математиків, фізиків – фахівців в області елементарних частинок, хіміків та інших теоретиків заглибитися в пошук відповіді в своїх областях знання.. Питання в тому, чи є всесвіт «відкритою», і стало бути, буде вічно розширюватися, або ж вона «закрита», і одного разу її розширенню настане кінець, і вона схлопнеться, щоб відродитися знову. Якщо всесвіт «відкрита» і нескінченно розширюється, тоді, звичайно ж, енергія, яка потрібна для підтримки життя в ній, врешті-решт стане настільки розсіяною, що її виявиться недостатньо, і тоді все помре.

Вчені схиляються до тієї чи іншої версії Gtterdmmerung. Є ті, хто віддає перевагу відкритому, одноразовому всесвіту, вважаючи, що в такому вигляді вона відповідає біблійному писанню. Інші схильні вірити в закритий, змінний всесвіт, естетично схожий з індуїстським колесом смерті і відродження [1053].

Стівен Хокінг, який займає в Кембриджі пост, що колись належав Ісааку Ньютону, вважається провідним фізиком сучасності. У знаменитій книзі «Коротка історія часу: від великого вибуху до чорних дір» він пише, що спочатку вірив у «відкриту всесвіт», в якій космос приречений на постійне руйнування.. Але тепер він і його колеги вважають, що всесвіт невпинно розширюється і схлопується без початку і кінця.. Отже, великий вибух був не першим у своєму роді. Він каже: «Цікаво відзначити особливість громадської думки до початку XX в. , яка полягала в тому, що ніхто не висував припущень щодо того, розширюється всесвіт або стискається. У той час вважалося, що всесвіт існував завжди в незмінному стані, або ж, що вона була створена в певний час в минулому приблизно в тому вигляді, в якому ми спостерігаємо її сьогодні». [1054].

З цілком зрозумілих причин Хокінг ніколи не читав наступний уривок з «Викритої Ізиди» (Т. 2, с. 264–265),

який Е. П. Блаватська визнала настільки важливим, що відтворила його в «Таємній Доктрині» (Т. 1, с. 3[h]4) з одним незначним виправленням:

Езотерична доктрина, подібно Буддизму, Браманізму і навіть Каббалі, вчить, що єдина, безмежна і непізнавана Сутність походить від Вічності, будучи пасивною або активною в регулярній і гармонійній послідовності. У поетичній фразеології Ману ці стани називаються «Днями» і «Ночами» Брами. Останній «пильнує» або «спить»...

При початку періоду діяльності, вчить «Таємна Доктрина» [1055] В силу покори вічному і непорушному закону, відбувається поширення цієї Божественної Сутності ззовні всередину і зсередини назовні; і феноменальний або видимий всесвіт є кінцевим результатом довгого ланцюга космічних сил, послідовно приведених в рух. Так само, коли настає повернення до пасивного стану, відбувається скорочення Божественної Сутності, і попереднє творення поступово і послідовно зникає.. Видима всесвіт розчиняється, її матерія розсіюється, і єдина «Темрява», самотня і відокремлена від усього іншого, нависає над ликом «Безодні». Наводимо метафору з потаємних книг, ще ясніше передаючу цю думку: «Видихання Непізнаної Сутності" народжує світ, а вдихання змушує його зникати. *Цей процес триває одвічно, і наш Всесвіт є лише одна з нескінченних серій, що не мають ні початку, ні кінця.* ».

Основна концепція теорії Великого вибуху полягає в тому, що всесвіт почався з вибуху «крихітної іскри» речовини, в результаті якого з'явилися всі зірки і галактики. У «Таємній Доктрині» (Т. 1, с. 1–5), де символічно відображені всі стадії розвитку космосу, є аналогічне твердження, з тією лише різницею, що тут всесвіт починається з духу, а не матерії:

Стародавній манускрипт – колекція пальмового листя, наведених особливим, невідомим науці способом в стан непроникності для води, вогню і повітря – лежить перед очима пише ці рядки. На першій сторінці зображений чистий білий диск на чорному тлі. На наступній сторінці той же диск, але з точкою в центрі. Перший, як це відомо вивчає окультну науку, представляє Космос у Вічності перед новим пробудженням ще дрімної Енергії, еманації Всесвіту в наступних системах.. Точка в досі незаплямованому колі... вказує на зорю диференціації. Ця точка в Світовому яйці є Зародок, який розвинеться у Всесвіт, у все Існуюче, в безмежний, періодичний Космос; Зародок, який є періодично і по черзі то прихованим, то дієвим.

Пізніше Е. П. Блаватська схвально процитувала французького вченого-теоретика, який міркував про те, що весь космос може бути сконцентрований «в одній точці» («Таємна Доктрина», т.). 1, с. 489). В іншому відсиланні до «Таємної Доктрини» (т. 1, с. 379) йдеться про те, що «Всесвіт походить від центрального Сонця, ТОЧКИ, вічно прихованого зародка». [Виділення великими літерами Е. П. Блаватська.]

Завдяки недавнім відкриттям, останнім часом до теорії Великого вибуху з'явилося багато питань. Раніше вважалося, що при вибуху матерія довільним чином розлетілася у всіх напрямках. Однак не так давно астрономи виявили щось на зразок решітки з восьми галактик, які розділяли однакову кількість світлових років. Один з дослідників, які зробили це відкриття, був збентежений і сказав, що, мабуть, ми абсолютно нічого не знаємо про те, як з'явився всесвіт, і повинні почати вивчати це питання з самого початку.

Пізніше, на щорічних зборах Американського астрономічного товариства, 10 січня 1990 р., було зроблено наступну заяву, про яку повідомлялося в газеті «Нью Йорк Таймс» (у номері від 12 січня) в статті під назвою «Відкриття: континент галактик, що притягує до себе інші галактики»:

Сьогодні астрономи повідомили про те, що отримали підтвердження існування одного з найбільших скупчень галактик і матерії за всю історію досліджень... Величезна структура, що отримала назву «великий притягувач», яка знаходиться на відстані 150 мільйонів світлових років від Землі, надає постійний гравітаційний вплив на Чумацький Шлях і мільйони інших галактик...

Це відкриття підтверджує теорію, яка обговорюється в астрономії протягом останніх декількох років, і полягає в тому, що основні об'єкти всесвіту куди більше і складніше, ніж передбачалося. Мова йде не звичайних галактиках або групах галактик, а про величезні «континентах галактик», в сотні разів перевершують очікувані розміри.

Галактики в точці тяжіння не розширюються, віддаляючись один від одного, як це відбувається у всьому іншому всесвіті. Навпаки, вони «схлопуються» в просторі шириною в сотні мільйонів світлових років.. Не менш дивовижна швидкість цього руху – 400 миль в секунду. Вона наштовхує на думку, що ці галактики притягуються до чогось... На думку астрономів, найбільш переконливо припущення про те, що деякі з досліджуваних галактик перебували по той бік Чумацького Шляху від притягувача; і, отже, вони теж прагнули до нього...

Враховуючи сучасні уявлення про історію всесвіту, для формування таких великих структур знадобилося б більше часу, ніж існує сам всесвіт. Доктор Шрамм визнав, що виникла потреба в теоріях про механізми виникнення всесвіту, які враховували б подібні масивні структури... Великий притягувач є лише однією з безлічі гігантських структур, про існування яких в останні роки висувалися припущення. До них відноситься і «велика стіна» – імовірно, широка смуга галактик, що розтягнулася на багато мільярдів світлових років..

[На даний момент припущення про існування цих структур підтверджені.] [1056] .

* * *

Це відкриття, можливо, має величезне значення. До теперішнього часу вчені могли лише припускати, що нинішнє розширення світів і галактик у всесвіті, породженому Великим вибухом, одного разу може повернутися назад, але континент галактик Великого притягувача надає вагу цій теорії [1057] Таким чином теорія періодичного переродження всесвіту могла б отримати додаткову підтримку.

У світлі таких грандіозних роздумів висадка людини на Місяць може здатися незначною подією, хоча насправді це була одна з найважливіших сторінок в історії людства. З нагоди 20-річчя з цього історичного моменту фізик і біолог доктор Льюїс Томас поділився своїми враженнями, викликаними тією прогулянкою по Місяцю, які були опубліковані в «Нью Йорк Таймс» 15 липня 1989 р. :

Але найважливіше сталося потім, після того як було встановлено обладнання для фотозйомки. Перед нашими очима на екранах телевізорів з'явилася фотографія Землі, змусивши всіх затримати дихання.

Вона зависла над горизонтом Місяця, світла, кругла і переливається як бульбашка повітря, глибокого синього кольору з чистими, білосніжними хмарами, розкиданими по поверхні. Це було найпрекрасніше видовище, яке коли-небудь бачили жителі Землі – це був їхній будинок. Більш того, як всі могли бачити по фотографії, вона була жива. Ця дивовижна кругла штука, що зависла там у повній самоті... була живою істотою. Та фотографія сама по собі була найважливішим елементом у всьому технічному епізоді, і вона все ще мешкає у свідомості людей 20 років потому, відкриваючи нові грані значення.

Ідея про те, що життя на Землі в подробицях нагадує злагоджену, гармонійну життєдіяльність, зазвичай приписувану живим організмам, вже стала більше, ніж просто ідеєю. Багато в чому завдяки дослідженням, розпочатим в 1970-х рр. Джеймсом Лавлоком, Лінн Маргуліс і їх однодумцями, ми знаємо, що планетарне життя, «біосфера», регулюється самостійно.

Наша планета підтримує соляний і кислотно-лужний баланс в океанах, протягом мільйонів років утримує на одному рівні точно вивірені компоненти атмосфери, так щоб рівень кисню і вуглецю найкращим чином підходив для дихання і фотосинтезу. Вона живе завдяки сонцю, приймаючи від нього необхідну для життя енергію і зливаючи її надлишки в бездонну бочку космосу.. Ця нова ідея про те, що Земля є живим організмом, називається Гіпотезою Геї.

Нарешті, слід задуматися про найдивніше з усіх парадоксів: чи може такий величезний і складний організм, в якому задіяно стільки взаємопов'язаних і сполучених систем, від цвіркунів і світлячків до філософів, сам обходитися без розуму? Я так не думаю.

Те саме зображення Землі, схожої на «крапчастий сапфір», зроблене з поверхні місяця, підштовхнуло хіміка і біофізика доктора Лавлока до наукових досліджень, описаних в його книзі «Гея, новий погляд на життя на Землі», опублікованій в 1979 р. видавництвом Oxford University Press. [Лавлок має наукові ступені з хімії, медицини та біофізики. Однак його «нова ідея» вже була сформульована Е.. П. Блаватської та іншими теософами століттям раніше. Джадж написав про це захоплююче оповідання «Шкіра Землі». В «Океані теософії» він називає землю «сутністю, а не звичайним шматком грубої матерії». [1058].

Е. П. Блаватська говорить в «Таємній Доктрині» (Т. 1, с. 49):

Ідея про всесвітнє життя відноситься до тих стародавніх концепцій, до яких людський розум повертається в справжньому столітті внаслідок його звільнення від антропоморфічної Теології. Наука, правда, задовольняється тим, що намацує або передбачає ознаки всесвітнього життя, але ще не виявила себе наскільки відважною, щоб хоча б шепнути – «Anima Mundi!». Ідея про «життя кристалів», нині прийнята наукою, була б осміяна півстоліття тому... Чи можливо, щоб наука тільки простим вживанням таких термінів, як «сила» і «енергія», могла б продовжувати приховувати від себе той факт, що речі, що володіють життям, є живими предметами, будь то атоми або ж планети.

Лауреат Нобелівської премії, професор фізики в Кембриджі Брайан Джозефсон, мабуть, погоджується з багатьма з вищевикладених переконань. В одному інтерв'ю він зауважив:

Цілком можливо, що елементи розуму є в кожному атомі матерії, і вона, подібно відомим біологічним формам, може еволюціонувати до ще більш високих рівнів... Фізики схильні розглядати матерію як щось безжиттєве і механічне, і в цьому вони серйозно помиляються. На мікроскопічному рівні поведінка матерії більш схожа з поведінкою біологічних, живих видів. Цілком ймовірно, за тими феноменами, які ми спостерігаємо, і навіть за тими, які досліджує фізика, ховається життя і свідомість... Крім того, будь-якій матерії властива таємнича цілісність або єдність, якому вчені не в змозі дати пояснення, але про який досить часто згадується в східних релігіях [1059].

Для багатьох може стати несподіванкою той факт, що Ісаак Ньютон теж вважав всю природу живою. Про це розповідає Малкольм Браун в «Нью Йорк Таймс» (номер від 10 квітня 1990 р.), в статті про відродження інтересу до алхімії серед сучасних вчених.

У рядах алхіміків були кілька найвидатніших вчених усіх часів, у тому числі Ісаак Ньютон і Роберт Бойль.. І хоча Ньютон перш за все відомий відкриттями в галузі фізики і математики, близько половини своєї кар'єри він присвятив алхімії, що дещо покоробило його сучасних шанувальників.. Проте доктор Бетті Джо Тітер Доббс, професор історії в Північно-Західному університеті, яка присвятила багато років дослідженню праць Ньютона, схиляється до того, що алхімія була центральним предметом його діяльності, а не просто захопленням.

У своїй новій книзі доктор Доббс стверджує, що Ньютон, будучи пуританіном, боявся посилення позицій атеїзму. [1060] Вона наполягає на тому, що він сповідував алхімічну теорію про всесвітнє пожвавлення, згідно з якою Бог наділяє всі речі в світі божественним духом.

Ньютон являє собою приклад поєднання великого наукового розуму і глибокої релігійності.. У цьому відношенні він був не самотній. У книзі «Квантові питання, містичні твори великих фізиків світу», опублікованій в 1984 р. , представлений аналіз праць Гейзенберга, Шредінгера, Ейнштейна, Бройля, Джинса, Планка, Паулі і Еддінгтона – «в кожному з яких виражається глибоке переконання в тому, що фізика і містика – близнюки... Кожен з цих видатних людей, без винятку, відрізнявся містичним або трансцендентальним світоглядом, в якому світ сприймається як духовний, а не матеріальний феномен. [1061].

Це переконання підтримує основну тезу «Таємної Доктрини», який, судячи з підзаголовка, полягає в тому, що синтез науки, релігії та філософії можливий. Наступні витяги з творів Ейнштейна свідчать про те, що творець теорії відносності навряд чи вважав науку і релігію несумісними:

Найпрекрасніша і глибока емоція, яку ми можемо випробувати, – відчуття містичного. Саме воно є сіячем будь-якої істинної науки. Той, кому ця емоція чужа, хто не здатний дивуватися і бути захопленим благоговінням, нітрохи не краще мерця. Знати, що незбагненні для нас речі справді існують, проявляючись як найвища мудрість і найблискучіша краса, які наші притуплені почуття можуть сприйняти лише в їх примітивній формі – це знання,

це почуття лежить в основі справжньої релігійності [1062].

Я стверджую, що космічне релігійне почуття є найсильнішим і благородним мотивом для наукових досліджень. Тільки той, хто розуміє, які величезні зусилля і, в першу чергу, яка відданість потрібна для розробки нових шляхів в теоретичній науці, здатний осягнути силу цієї емоції, яка живить наукову роботу, настільки далеку від повсякденних життєвих реалій... Таку силу людині дає космічне релігійне почуття. Один з наших сучасників сказав, небезпідставно, що в наше століття матеріалізму по-справжньому глибоко релігійними людьми залишаються одні лише серйозні вчені. [1063].

Інший уривок з роботи Ейнштейна цитується в «Автобіографії Роберта Е. Міллікена»: «Мені досить споглядати таїнство розумного життя, що відтворює себе протягом всієї вічності, розмірковувати про чудову структуру всесвіту, про яку ми можемо лише смутно здогадуватися, і смиренно намагатися зрозуміти хоча б найменшу частку розуму, властивого природі». [1064].

Концепція природи, що володіє свідомістю, далека від ідеї, що розділяється більшістю сучасних вчених, про те, що і субатомним світом, і безкрайнім космосом, в якому народжуються і вмирають всесвіти, править випадковість і повністю відсутні будь-які закони. У червні 1990 року. в телепередачі «Квантовий всесвіт» (серія «Смітсонівський світ») виступив вчений Волтер Гудман, який стверджував, що «квантова механіка в кінцевому підсумку робить все випадковим. Може статися одне або інше. Математики заперечують визначеність; вони визнають лише ймовірність і шанс». [1065].

У книзі «Новий розум короля» англійський фізик доктор Р. Пенроуз відносить себе до постійно зростаючої групи фізиків, які не вважають звичайним проявом впертості слова Ейнштейна про те, що його мізинець є свідком недосконалості науки про квантову механіку. [1066]. Він упевнений в тому, що в майбутньому квантову теорію очікують «фундаментальні зміни» і, ймовірно, будуть відкриті нові закони, які зможуть пояснити навіть найбільшу таємницю людської свідомості, [1067] а також те, що нині представляється нам хаотичним рухом атомних частинок.

У цьому зв'язку доречно згадати висловлювання Е. П. Блаватської в статті «Космічна свідомість»: «...кожен атом, подібно монаді Лейбніца, сам по собі є крихітним всесвітом [і виявляє певну ступінь усвідомленості]». Вона згадує про схожі погляди Томаса Едісона: «Я не вірю, що матерія інертна і повністю підпорядковується зовнішнім силам. Як мені здається, кожен атом має певний обсяг найпростішої свідомості: тільки погляньте на різноманітність сполук, в які атоми водню вступають з атомами інших елементів... Хочете сказати, вони здатні на це, не володіючи розумом?» П. Блаватська додала, що «містер Едісон теософ, нехай і не надто активний. Однак, мабуть, самого факту володіння дипломом Товариства достатньо для залучення до теософських істин». [1068].

Застосовуючи на практиці і адаптуючи принцип невизначеності Гейзенберга, можна передбачити дії маси атомів або атомних частинок, але не окремої одиниці. Приклади подібного так званого вибору повсюдно виявляються в природі.

П. Блаватська визнає, що її переконання щодо присутності свідомості в усьому космосі можуть вважати відродженням «забобонів божевільних алхіміків». [1069] Це нагадує про одну історію, яку розповів фізик Хайнц Пейджелс у книзі «Космічний код: квантова механіка як мова природи».

Якщо вірити розповіді, одного разу Паулі виступав у лабораторії Пупіна в Колумбійському університеті з лекцією, присвяченою новій нелінійній теорії Гейзенберга про елементарні частинки.. Серед слухачів був Нільс Бор, який після закінчення лекції зазначив, що теорія не може бути правильною, оскільки вона недостатньо божевільна. Незабаром Бор і Паулі вже стояли по обидва боки столу, причому перший твердив: «Вона недостатньо божевільна», в той час як другий заперечував: «Вона досить божевільна». Сторонньому спостерігачеві було б непросто зрозуміти, про що сперечаються два великих фізика, і повірити в те, що це не звичайне божевілля. Обом вченим було відомо, що божевільність квантової теорії є основою для її істинності..

За словами Хайнца Пейджелса:

Всі великі творіння людини прекрасні, і фізичні теорії – не виняток. У потворній теорії є щось на зразок концептуальної нескладності, яка не дозволяє їй надовго осісти в свідомості... Нові ідеї часто спершу здаються дикими і дивними, і якщо вони правильні, то з часом в них проступає краса... Коли фізики по-справжньому пізнають внутрішню логіку космосу, це буде прекрасно [1070].

Чи можна уявити більш прекрасну концепцію, ніж та, згідно з якою все в цьому світі, від галактик до атома, володіє свідомістю, а отже, ніде немає мертвої матерії? Якщо вона виявиться правдою, то ми отримаємо ключ до розгадки найбільшої таємниці – чи є життя в інших світах. Адже якщо мінерали живі, значить, є життя і в інших світах. У «Таємній Доктрині» (Т.) 2, с. 699) міститься переконливе висловлювання, згідно з яким всі світи «були, є або будуть заселені людьми».. В іншому місці Е. П. Блаватська цитує кабалістичний афоризм: «камінь стає рослиною; рослина – твариною; тварина – людиною; людина – духом; а дух – богом» [1071].

* * *

У «Таємній Доктрині» міститься давній вислів про те, що життя універсальне і духовне за своєю суттю, і це накладає на людей величезну відповідальність – використовувати це життя в благих цілях. Жахливе поводження людини з матерією поставило під загрозу майбутнє Землі.

Проти цієї загрози згуртувалися понад 100 релігійних, політичних і наукових лідерів з 83 країн, що пройшла в Москві в січні 1990 р. конференції, спонсором якої став Глобальний форум з проблем виживання. Під час цієї конференції 23 вчених, в числі яких були лауреати Нобелівської премії, закликали до союзу науки і релігії. Вчені визнали за релігією здатність формувати поведінку людини і заявили: «Багато хто з нас відчував почуття глибокого захоплення і поваги до всесвіту», додавши, що «природу необхідно охороняти і опікати, як щось священне»..

Особливо дивним цей заклик є тому, що його автором став астроном Карл Саган. У популярному телесеріалі «Космос» і однойменному бестселері він нерідко висловлювався проти релігії і, судячи з усього, вважав, що наука є єдиним оплотом істини.. Коли Сагана запитали про зроблену ним заяву, він пояснив, що усвідомив

універсальність релігії і її потенціал як «рушійної сили добра».. Він додав, що люди, які підписували його заяву, просили змінити формулювання зауважень про глобальне потепління або руйнування озонового шару, але у них не виникло жодного питання до слів про релігію, повагу і священне. [1072]. Однак один священик все ж зробив зауваження, сказавши, що помилково вважати природу і людину святими – священний лише один Бог.

Інші релігієзнавці виявили побоювання, що ставлення до життя як до чогось священного може повернути людство до примітивного пантеїзму, коли люди обожнювали камені і дерева. У «Таємній Доктрині» (Т. 1, с. 279–80) містяться роздуми на цю тему, про які варто задуматися.

(1) «Таємна Доктрина» не вчить атеїзму, хіба що в сенсі, що лежить в основі санскритського слова Настіка, відмови від *ідолів* , включаючи кожного антропоморфічного Бога. У цьому сенсі кожен окультист є Настіка.

(2) Вона визнає Логоса або колективного «Творця» Всесвіту, *Деміурга* – в сенсі, вживаному, коли йдеться про «Зодчому», як про «Творця» будівлі, тоді як цей зодчий ніколи і не доторкнувся ні до єдиного каменя його, але накресливши план, доручив всю ручну роботу мулярам. У нашому випадку план був даний Представленням Космосу, а будівельна праця була надана Множинам Розумних Сил. Але цей *Деміург* не є *приватне* божество – тобто недосконалий, *поза-космічний* Бог, але лише сукупність Дхіан-Коганів та інших Сил.

(3) Дхіан-Когани двоїсті за своєю природою; будучи складені з (а) нерозумною, *Груба енергія* властивої матерії і (б) розумної душі або космічної свідомості, що спрямовує і керує цією енергією, яка і є *Дхіан-Коганічною думкою, що відображає уявлення Космічного Розуму* ... Оскільки цей процес не завжди досконалий і коли скоро, Незважаючи на численні докази, свідчать про існування керівного Розуму позаду покриву, процес цей, все ж, є прогалини і недоліки і навіть дуже часто закінчується невдачею – то з цього випливає, що ні колективна множина (Деміург), Жодна з дійсних сил, взята окремо, не можуть підлягати відплаті їм божественних почестей або уподобанню. Проте всі вони мають право на вдячну повагу і шанування людства; і людина повинна була б постійно спрямовуватися допомагати божественній еволюції. *Ідей* , стаючи, в міру здібностей своїх, *співробітником природи* Задача циклу.

Лише вічно невідома і незбагненна *Карана, Безпричинна* Причина всіх причин, повинна була б мати свій храм і престол в потаємному і незайманому грунті нашого серця – невидима, невідчутна, невимовна, інакше, як через «ще слабкий голос» нашої духовної свідомості. Ті, хто поклоняються їй, повинні здійснювати це в мовчанні і в освяченій самоті своїх душ, роблячи свій дух єдиним посередником між ними і *Світовим Духом* свої благі вчинки єдиними священнослужителями і свої гріховні наміри єдиними видимими і об'єктивними жертвами, принесеними цьому *Присутності* .

** * **

Ця глава почалася з роздумів щодо пророцтва в «Таємній Доктрині» про те, що в покриві природи буде зроблений великий розріз за 10-річний період – з 188-го по 1897 рік. Один з наших друзів-науковців, уважно досліджував це пророцтво і його виконання, прийшов до наступного висновку: «Покров природи дійсно був прорваний найнесподіванішим, вражаючим і приголомшливим чином. За цим проривом послідувало неймовірно глибоке проникнення в найдрібніші і найбільші царства природи, з такими приголомшливими наслідками для науки у всіх областях і для повсякденного життя людини, що неможливо провести паралель з будь-яким періодом нашої історії».

Розділ 4
Вплив на літературу

Літературне відродження в Ірландії

Джон Еглінтон пише в біографії Джорджа Рассела від 1937 р. «Мемуари »:

Ймовірно, в жодній країні не було періоду літературної активності, якому не передував би або не супроводжував інтерес до релігії... Шукаючи підтвердження цієї тези в Ірландії з легкістю знайде його, якщо буде дивитися в потрібному напрямку – діяльність Теософського товариства в Дубліні вплинула на групу молоді. У цей період в Ірландії не було інших релігійних рухів. Крім того, Єйтс і Рассел, що стали лідерами літературного відродження, були тісно пов'язані з діяльністю ТО..

У книзі «Ірландська література і драма» Стівен Гвінн згадує, що ці два письменники «повинні були очолити літературне відродження і вплинути на інтелектуальне життя Ірландії в той час». [1073].

У 1896 р. Рассел написав Єйтсу: «Боги наповнюють Ірландію вогнем; звідусіль сюди з'їжджаються містики, як і передбачали Е. П. Блаватська і У. К. Джадж. Те, що Емерсон зробив для Америки, ми можемо повторити і навіть перевершити» [1074].

У книзі «Літературне відродження в Ірландії» Ернест Бойд пише:

Теософське суспільство стало літературним, художнім та інтелектуальним центром, впливаючи, який відчувався навіть тими, хто до нього не належав. Згодом воно створило умови для об'єднання всіх найбільш допитливих умів епохи, старших і молодших поколінь, від Джона О'Лірі і Джорджа Сіджерсона до Єйтса і .. Воно сприяло зближенню найрізноманітніших особистостей і рішуче розширило можливості нової літератури, чого не могло зробити жоден попередній національний рух... Це був інтелектуальний котел, в якому міцніли справжні непорушні елементи національності, в той час як шлаки розчинялися.

Бойд розповідає про те, як в один прекрасний день в 1885 р. в будинку Едварда Доудена, автора «Нарису життя Шеллі», в присутності Єйтса було засновано дублінське Теософське товариство.

Хтось згадав про нещодавно опубліковану незвичайну книгу під назвою «Езотеричний буддизм», автором якої був теософ А. П. Сіннетт. Єйтс роздобув екземпляр цієї книги і порадив прочитати її своєму другові з часів юності Чарльзу Джонстону, який хотів стати християнським місіонером.. Прочитавши книгу, Джонстон перейнявся поглядами її автора. Незабаром після цього він став регулярно зустрічатися разом з кількома іншими письменниками, включаючи Єйтса, для обговорення подібних питань.. У газеті «Дублін Юніверсіті Рев'ю» з'явилося повідомлення про те, що «в Дубліні було створено товариство для вивчення східних релігій і теософії. Воно названо Герметичним суспільством. [1075]

У наступному році Джонстон відправився в Лондон, щоб поговорити з Е. П. Блаватською. Разом з Клодом Фоллсом Райтом [1076] Вони заснували в Дубліні Теософську Ложу, до якої пізніше приєдналися багато інших ірландських письменників того часу.

«Ці молоді ентузіасти, – говорить Бойд, – з часом створили постійний центр інтелектуальної активності, діяльність якого частково вилилася в появу найцікавішої літератури ірландського літературного відродження. хні журнали «Ірландський теософ», «Інтернаціоналіст», «Міжнародний теософ» містили масу матеріалу, який з того часу зайняв важливе місце в сучасній англо-ірландській літературі. [1077] Найзначніший з них, «Ірландський теософ», виходив з жовтня 1892 р. Всього було випущено п'ять томів.

Коли Є. П. Блаватська жила на Ленсдаун-роуд 17, вона писала Джорджі Джонстон (сестрі Чарльза):

...Я рада бачити настільки непідробну, щиру жагу до знань у наших ірландських побратимів. Саме ірландці завжди були і залишаються найкращими членами ТО і моїми найулюбленішими і близькими друзями. Коли в 1884 році. всі англо-індійці повстали проти мене, а кілька англійських товаришів кинули мене, капітан Беннон, капітан О'Грейді і ще п'ять або шість членів ТО залишилися моїми найстійкішими прихильниками і захищали мене незважаючи ні на що. Я довіряю ірландцям і люблю їх з 1851 р. Коли Джонні О'Браєн врятував моє життя в Греції, ледь не поплатившись за це своєю власною роботою. [1078].

Вільям Батлер Єйтс (1865–1939)

Т. С. Еліот відносив Єйтса до «тих небагатьох, чия історія тісно переплетена з історією їхнього часу, хто є

частиною свідомості своєї епохи, яку просто неможливо зрозуміти без них». [1079].

Одна з перших зустрічей Єйтса з теософією відбулася в 1884 р. , коли Мохіні Чаттерджі приїхав в Ірландію з Олькоттом під час подорожі Е. П. Блаватської по Європі. Через рік, навчаючись у художній школі, він прочитав «Окультний світ» і «Езотеричний буддизм» Сіннетта.. Він був так вражений цими книгами, що почав пропускати заняття, щоб присвячувати більше часу вивченню окультизму. Він став активним членом ТО в Дубліні і головою Герметичного товариства.. У 1887 році. сім'я Єйтса переїхала в Лондон. Він відвідав Е. П. Блаватську, коли вона жила в Мейкоті, а потім на Ленсдаун-роуд, де Єйтс вступив в Ложу Блаватської. Коли в 188 г. була створена Езотерична секція, він став одним з її перших членів.

Професор Вільям Йорк Тіндалл у творі «Трансценденталізм в сучасній літературі», опублікованому в 1942 р., аналізує зацікавленість Єйтса в Блаватській:

Будучи посередником між Сходом і Заходом, ця незвичайна жінка просвітила Єйтса, готового прийняти те, що вона могла йому запропонувати.. Довгі роки він покладав на біологів і фізиків відповідальність за матеріалізм на Заході і супутню йому духовну обмеженість. Дарвін, Гекслі і Тиндаль, нарікав він на початку 1880-х рр. , ще в юності вкрали у нього релігію і не дали нічого натомість. Його власний інтелект і їх вчення змусили його прийняти матеріалізм, але від цього він відчував себе пригніченим і прагнув до того, що могло б задовольнити постійне, ірраціональне томління його душі. Церква Ірландії не могла більше йому допомогти... Перебуваючи в цьому скрутному становищі, він виявив теософію, яка... запропонувала його душі настільки бажаний розвиток, не образивши при цьому інтелект.

Тіндал переконаний в тому, що досвід Єйтса був типовим для ряду письменників того часу: «Для діяча літератури, блукаючого по спорожнілих землях Т. С. Елліота і між двома світами Арнольда, теософія стала улюбленим притулком...»

Те, що Йейтс з самого початку серйозно захопився Е. П. Блаватської, випливає з його листів цього періоду. Він писав Джону О'Лірі:

Неодмінно приїжджайте побачитися з нею, коли будете в Лондоні. Вона – сама людяна з усіх живих, схожа на стару селянку і цілком віддана справі. Все її життя проходить у величезному кріслі з пером в руці. Багато років поспіль вона пише по 12 годин на день [1080].

В одному з його «Листів на Нью-Айленд» сказано:

Е. П. Блаватська – жінка, безперечно, освічена і сильна характером. Один лондонський дотепник якось назвав її низькопробним комедіантом світу іншого. Ця недобра фраза містить в собі лише одну істину – вона завжди могла оцінити гарний жарт, навіть якщо сама була її об'єктом [1081].

В «Окультних нотатках і щоденниках» є наступний запис:

Я переконаний в тому, що вчителі мадам Блаватської були людьми надзвичайно праведними і освіченими, і відчуваю до них таку довіру, яку учень зазвичай відчуває до вчителя. [1082].

В «Окультних щоденниках» Єйтс також говорить про розчарування в Езотеричній секції, оскільки в ній не проводилися ніякі окультні експерименти, і про те, що він настійно попросив Е. П. Блаватську влаштувати такий експеримент. Знаючи про те, що вона вважає подібні дослідження небезпечними, він був здивований тому, що вона погодилася на це. Він розповідає:

Мені завжди не вистачало доказів, але я соромився в цьому зізнатися. Я прочитав в «Астрології» Сиблі, що, якщо спалити квітку дотла, а потім виставити його попіл під скляним ковпаком на місячне світло, то можна побачити фантом цієї квітки. Я переконав у раціональності цього досвіду інших членів секції, які жили одні, на відміну від мене, і могли спокій експериментувати квіти без мене, [1083].

Таке безглузде наругу над природою обурювало інших членів, і оскільки Єйтс явно не збирався відмовлятися від своїх намірів, його ввічливо попросили піти. Він покинув рух в 1889 р.

У знаменитій автобіографії Єйтса є глава «Чотири роки з 1887-го по 1891-й», в якій йдеться про його відносини з Е.. П. Блаватська. У ній також розповідається про його зв'язки з рухом «Золотий Світанок» і одним з його засновників, Макгрегором Мазерсом, каббалістом і теософом, автором книги «Викрита Каббала».. Коли в 1922 році. Автобіографія Єйтса була опублікована під заголовком «Трепет покриву», дружина Мазерса, Мойра, сестра відомого французького філософа Генрі Бергсона, була обурена тим, як Єйтс описав її чоловіка, і написала поетові:

Ваші неточності, ймовірно, пов'язані з тим, що Ви розповідаєте про події і враження багаторічної давності, повністю втративши зв'язок з оригіналом Вашого портрета... Я також ознайомилася з Вашими міркуваннями про О. П. Блаватську, великого першопрохідця, яка зробила шлях більш простим для мене і для Вас. Ви так і не змогли розгледіти душу за цими очима, хоча Ви чудово описали її за цими очима, хоча Ви чудово описали [1084].

Однак, судячи з наступних уривків, йому все ж вдавалося часом розглянути справжню сутність Олени Петрівни.

Вечорами вона сиділа перед маленьким столиком, покритим зеленою бяззю, і невпинно писала на ньому шматочком білої крейди. Вона креслила символи, часом мають кумедне пояснення, а іноді зовсім незрозумілі фігури, але в основному крейда ця була потрібна їй для запису рахунку під час розкладання пасьянсу. У сусідній кімнаті можна було побачити величезний стіл, за яким її послідовники і гості, яких часто було чимало, щовечора збиралися на вегетаріанську вечерю, а вона підбадьорювала їх або жартувала над ними через відкриті двері. Велика пристрасна натура, доктор Джонсон в жіночому обличчі, вона захоплювала всякого чоловіка або жінку,

що володіли хоч скільки-небудь багатим внутрішнім світом. Вона не терпіла формалізму і недоречного абстрактного ідеалізму в оточуючих людях, і часом вибухала докорами і безліччю прізвиськ: «Ах, який же ви олух, хоча і теософ і брат».

Крім істинно віруючих, які приходили слухати її і перетворювати кожну доктрину в черговий доказ пуританських переконань свого вікторіанського дитинства, з половини Європи і з усієї Америки до неї приїжджали диваки, які хотіли говорити самі. Один американець якось сказав мені: «Вона стала найвідомішою жінкою в світі, тому що сиділа у величезному кріслі і дозволяла нам вимовитися». Вони говорили, а вона сиділа і розкладала пасьянс та відзначала рахунок на зеленій скатертині, слухаючи їх. Але іноді вона не хотіла більше слухати.

Одна жінка постійно розповідала про свою «божественну іскри», поки мадам Блаватська не перервала її, сказавши: «Так, моя дорога, у Вас є божественна іскра, і якщо Ви не будете досить уважні, то почуєте, як вона хропе!».

Вона майже завжди була сповнена радості, яка, всупереч тому, що говорять про неї жартівники, була нелогічною і непередбачуваною, але при цьому добродушною і терпимою. Одного разу я заїхав до неї і не застав її вдома, але вона повинна була повернутися з хвилини на хвилину. Вона поїхала кудись на узбережжі, щоб поправити здоров'я, і повернулася з маленькою свитою обожнювачів. Блаватська відразу ж сіла в своє величезне крісло і почала розгортати згорток, обгорнутий в коричневий папір, поки всі з цікавістю спостерігали за нею. У згортці виявилася велика сімейна Біблія. «Це подарунок для моєї покоївки», – сказала вона. «Що за Біблія, і навіть без єдиного коментаря», – здивувався хтось. – «Що ж, діти мої, – заперечила вона, – чи є сенс давати лимони тому, хто хоче апельсини?»...

Єйтс також згадує Вчителів:

[Домочадці Е. П. Блаватській, здавалося, відчували їх присутність, і всі говорили про них так, ніби вони були куди важливіше, ніж будь-який видимий мешканець будинку. Коли мадам Блаватська бувала більш мовчазною і менш жвавою, ніж зазвичай, це означало, що «її Вчителі гніваються»; вони звітували її за якусь помилку, і вона визнавала свою неправоту. Одного разу я, здається, був присутній при появі одного з них або, може бути, їх посланця. Було близько дев'ятої вечора, і півдюжини чоловік сиділи за її великим столом, коли кімнату наповнив запах пахощів. Хтось спустився до нас з верхнього поверху, але нічого не відчув – мабуть, опинився за межами їх впливу – але для мене та інших присутніх цей запах був дуже відчутним. Мадам Блаватська сказала, що так пахнуть індійські пахощі, і в кімнаті присутній один з учнів її Вчителя; вона, здавалося, хотіла позбутися цієї теми і направила розмову в інше русло. У цьому будинку безумовно було щось романтичне, і не по своїй волі мені довелося його покинути. [1085].

Ні в автобіографії, ні в інших своїх творах Єйтс не визнає, що Е. П. Блаватська вплинула на його поезію або прозу. [1086]. Однак сучасні письменники знайшли масу доказів того, що цей вплив мав місце [1087].

Річард Еллман, знаменитий біограф Джойса, дає цілісне уявлення про те, чим Єйтс зобов'язаний Є. П. Блаватській. У біографії «Йейтс: людина і маска» Еллман пише:

Що стосується окремих доктрин, Єйтс мовчки погодився з усім, у що вірили теософи, хоча він з цілком зрозумілих причин волів посилатися не на Блаватську, а на Бемі, Сведенборга та інші спірні джерела, які він тепер читав... Незалежно від того, чи справили ідеї Е. П. Блаватський миттєвий ефект або зачаїлися в його свідомості, вони дали його думки основу, і твір, який є втіленням його філософії і теології, «Бачення», багато в чому перегукується з теософією.

Навівши приклади інших можливих запозичень, Еллман продовжує:

Окультні та релігійні традиції теософії містили багато розумного і навіть глибокого... І тепер Єйтс прагнув систематизувати свої знання, об'єднати свою інтуїцію з інтуїцією великих поетів і містиків, щоб експериментальним шляхом довести існування окультного світу і описати цей світ більш точно і красномовно, ніж це зробила мадам Блаватська. Теософія дала йому щит і меч, і він відправився, подібно Дон-Кіхоту, хоча і не без вагань, боротися з вітряними млинами сучасного життя.... Незважаючи на те що він врешті-решт покинув Товариство, п'ять або шість років занять теософією, включаючи три роки активної роботи під керівництвом його засновниці, залишили на Єйтсі певний відбиток. [1088].

Літературна праця Єйтса принесла йому успіх і пошану. У 1923 році. Він отримав Нобелівську премію з літератури.. У зверненні до Шведської королівської академії він сказав: «Коли Ваш король вручав мені медаль і диплом, по обидва боки від мене ніби стояли два образи: стара жінка, зігнута під вагою років, і привид юнака».. У символіці кабалістичного древа життя ці образи відповідають Хохмі і Біні, які означають материнську безумовну любов і блискучий розум. [1089]. Однак біля витоків його кар'єри дійсно стояла стара жінка, яка захищала його як рідного сина, як випливає з наступних записів.

П. Блаватської: «Я пам'ятаю, як уважно вона стежила за тим, щоб молоді люди не переробляли», і потім додає: «Я якось почув її слова, адресовані одному нешанобливому незнайомцю, який засудив мене за те, що я занадто багато кажу: о, ні, ні, він дуже чутливий“» [1090]. В інший раз він зізнався, що Блаватська приваблювала його, крім іншого, тим, що її присутність позбавляла його від «турботи і хвилювання». Вона була «жартівлива, не фанатична, і завжди виявляла справжнє, ні з ким не порівнянне, прямодушність».

Є. П. Блаватська не раз захищала Єйтса від участі в психічних практиках. Єйтс писав ірландському письменнику Джону О'Лірі: «Не побоюйтеся, що мене потягне в месмеризм. Він приваблює мене, але не надто сильно. Не варто боятися, що мадам Блаватська долучить мене до подібних речей, – вона відрізняється від ненавидячих медом, [h] вона їх яра [1091].

Також в початковому варіанті автобіографії Єйтс пише:

Вона часто застерігала мене від усяких крайнощів у вірі або практиці. Одного вечора я мовчки сидів серед

розмовних відвідувачів, і раптом помітив, що на картину в сусідній кімнаті, яку я міг бачити через двері, падає дивне червоне світло. Я попрямував до картини, і коли я вже знаходився досить близько, вона зникла. Я повернувся на своє місце, і Блаватська запитала: «Що там було?» – «Це була картина», – відповів я. – «Скажіть, щоб вона прибиралася геть». – «Вона вже зникла». – «Ось і правильно, – сказала Блаватська. – Я думала, це медіумізм, а це тільки ясновидіння». – «У чому ж різниця?», – запитав я. – «Якби це був медіумізм, вона б залишилася всупереч Вам. Цього слід остерігатися...» [1092]

Єйтс зобов'язаний Є. П. Блаватській і зовсім іншим досвідом. У «Щоденниках леді Грегорі» є запис, що відноситься до 3 листопада 1925 р.

Читаючи Йейтсу вечорами роман Е. Троллопа «Фінеас Фінн», [леді Грегорі згадала про його] перший досвід ораторства в Парламенті [1093], який Біррелл назвав вкрай вдалим ... Я запитала Єйтса, де він навчився ораторювати, і він відповів, що часто займався цим в маленьких теософських гуртках, до яких належав. Але головний урок йому надала мадам Блаватська. Він (подібно Фінеасу) ретельно підготував промову, записав її і прочитав перед присутніми. Його вислухали в мертвій тиші, і він відчув, що слухачі не зрозуміли ні слова. Мадам Блаватська покликала його і сказала: «Дай мені рукопис. Тепер іди і розкажи все своїми словами». Він слухався і цього разу його промова мала великий успіх. [1094].

Британський вчений Рейнор Джонсон пише про Джорджа Рассела в книзі «Світло і ворота»:
Якщо можна вважати величчю те, що одна людина стає втіленням духовності для безлічі інших, тоді , ймовірно, був найбільшою людиною в Ірландії свого часу.... Всі, хто з ним зустрічався, відчували, що він був «іншим» – в якійсь мірі несхожим на них, неначе прибув з іншого, більш стародавнього і мудрого світу, який був йому знайомий краще, ніж цей... Рассел відчував гостре співчуття до людини. Він [писав]: «Я пам'ятаю, як на мене зійшов глибокий спокій, коли я інтуїтивно відчув, що Христос і Прометей присутні в кожному серці, що всі ми, Подібно до Христа, Звалили на свої плечі тягар цілого світу, і як Прометей, змогли передбачити агонію праці, за який він взявся, до того часу,поки хаос не буде підпорядкований і приведений у відповідність з божественним задумом». Значна частина його поезії присвячена людині, яка шукає себе. [1095].

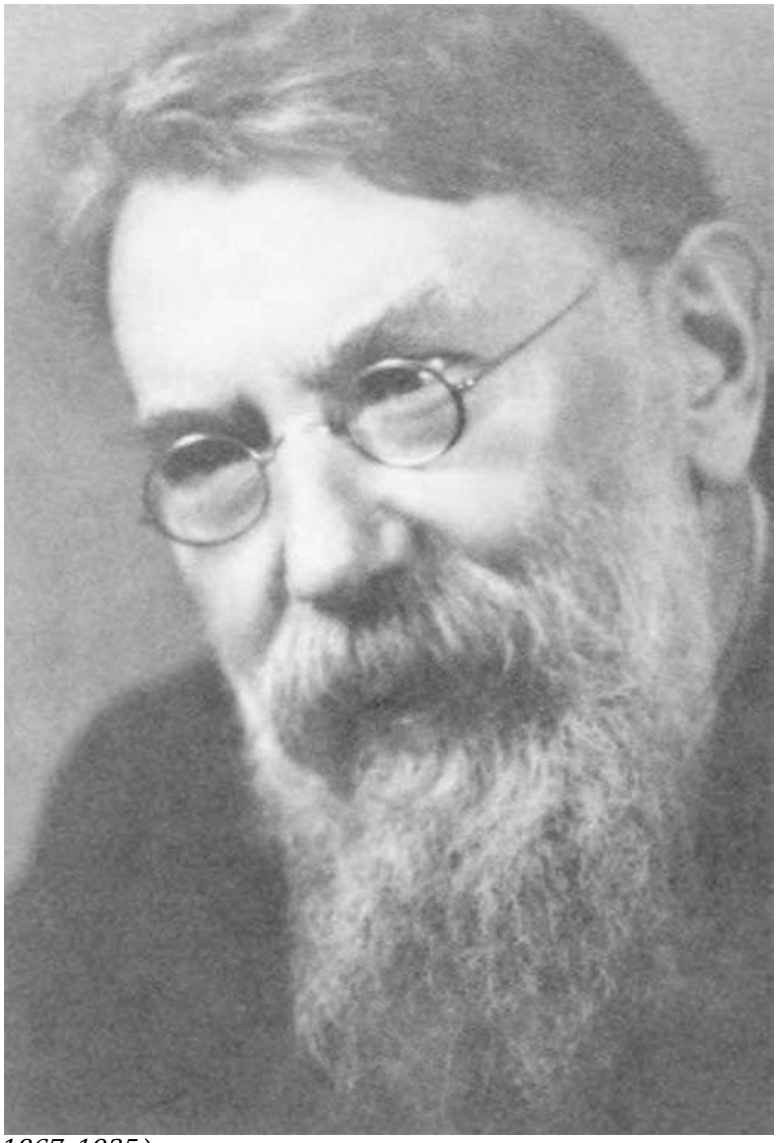

Джордж У. Рассел (*Æ*) (*1867–1935*)

Біограф , Генрі Саммерфілд, пише про те, як він познайомився з теософією:

Під час навчання в художній школі Рассел почав писати вірші. Незабаром, в травні 1884 р., в Метрополітен-скул з'явився новий учень, який абсолютно зачарував Рассела. Цей юнак, двома роками старший за нього, був стрункий, темноволосий і недбало одягнений; він виглядав і говорив як поет, і через якийсь час улюбленою

темою його бесід стала мадам Блаватська і її багатовік

Цим юнаком був Єйтс. Трохи пізніше, «очікуючи свого друга в мебльованих кімнатах, він заговорив з незнайомцем, Чарльзом Джонстоном, колишнім шкільним товаришем Єйтса». Це знайомство знову підштовхнуло його до теософії [1096].

Один близький друг написав, що в той час він був «сором'язливим і небагатослівним юнаком», проте він «засвоїв теософію з феноменальною швидкістю, як ніби вона була знайомим, але на якийсь час забутим уроком, який тепер, відновившись в пам'яті, став ще зрозумілішим, ніж раніше.. Через тиждень він брав участь у бесідах з тими, хто вже давно вивчав теософію, і виступав з лекціями по цій одночасно новій і старій для нього науці». [1097].

Друг Рассела продовжує:

Основи теософії він почерпнув зі статей У. К. Джаджа в журналі «Шлях» і «Люцифере» Е. П. Потім він взявся за велику серію творів Блаватської: «Таємну Доктрину», «Голос Безмовності» і «Ключ до теософії».. З його власних слів, «зануривши в це, я запитав себе, чим я заслужив щастя народитися в той час, коли така мудрість доступна всім, хто здатний попросити, позичити або вкрасти екземпляр цих праць». [1098].

У листі до Б. П. Вадья (від 17 жовтня 1922 р.), провідному індійському теософу, Рассел говорив про теософів, які належать до інших рухів, крім організованого Теософського товариства, і «повідомляють їм духовний напрямок». «Я намагався зробити це, – писав він, – в економічних і культурних рухах, з якими мав справу в Ірландії» [1099].

Рассел став активним прихильником Ірландського сільськогосподарського товариства сера Горація Планкетта. За вісім років він об'їхав всі графства Ірландії, розповідаючи фермерам про переваги кооперативів.. Він 20 років редагував тижневик «Айріш Хоумстед» і 10 років – журнал «Айріш Стейтсмен». Враховуючи його величезний досвід у цій сфері, до нього зверталися за порадою двоє британських прем'єр-міністрів, а в темні часи Великої депресії міністр сільського господарства США, Генрі Уоллес, запропонував йому виступити з лекціями в різних містах Америки, розповісти про те, як працює «Новий курс», і підбадьорити фермерів, які борються з бідністю.

Коли він перебував у Нью-Йорку, Товариство поетів влаштувало урочистий обід на його честь, під час якого всі в один голос твердили, що – найбільш шанована людина в Ірландії [1100]. Він був відомий не тільки поезією і прозою, але також і талантом художника.

Виникає питання, чи був знайомий з Блаватською? Про це свідчить Джеймс Прайс, який стверджує, що познайомився з Расселом в лондонській штаб-квартирі ТО, де той був частим гостем [1101]. П. Г. Боуен додає, що «його перебуванню там активно сприяли Чарльз Джонстон і його дружина, яка була племінницею Е. П. Блаватської». Якось кілька людей у присутності і Єйтса засумнівалися в автентичності феноменів Блаватської. По дорозі додому Рассел, як стверджується, повернувся до друга і сказав: «Вони можуть говорити, що хочуть, але я сам бачив, як вона робить дуже дивовижні речі». [1102].

Єйтс і Рассел були найкращими друзями на початку їх загального захоплення теософією, але, як зазначає Колін Вілсон у своїй книзі «Таємниці»:

У 1890 році. шляху Єйтса і Рассела розійшлися. Єйтс став членом «Золотого Світанку», а Рассел мав недовіру до ритуальної магії. Хоча він приймав всі основні принципи магії – як випливає з його робіт – Рассел залишався містиком, поглинений власним баченням непорушної єдності всесвіту і впевнений в тому, що свідомість індивідуума другорядна по відношенню до колективної свідомості людства.

Однак між Єйтсом і Расселом була і більш істотна відмінність. Містичне і релігійне одкровення Рассела було куди глибше, ніж те, що коли-небудь відчував Йейтс. Той залишався твердолобим, поглиненим розумовою цікавістю і прагненням створити міст між всесвітом містики і всесвітом звичайної людини.. Результатом цього стало те, що Єйтс вважається великим поетом, в той час як Рассел залишається маловідомим. [1103].

Деякі стверджують, що зв'язок з теософією і дублінським Теософським суспільством був лише одним з етапів його розвитку.. Проте його дії і слова свідчать про інше. Як повідомляє капітан Боуен: «З 1898-го по 1933 рік, до того моменту, як покинув Ірландію, він підтримував життя Герметичного суспільства – ядра справжніх послідовників теософії». В одному з перших листів до Боуена говорить:

Іноді в ньому було багато членів, в інший час – мало. Воно зростало і слабшало, потім знову росло, люди приходили і йшли; а я відчував внутрішнє задоволення, оскільки всі вони в якійсь мірі стикалися з ідеями теософії. У мене не було власної доктрини, нічого, крім праць Е. П. Блаватської, У. К. Джаджа, Бхагавад-Гіти, Упанішад, Патанджалі і пари інших священних писань... Я доклав усіх зусиль до того, щоб зберегти вчення Е. П. Блаватської та У. К. Джаджа в первозданному вигляді [1104].

Рассел викликав розташування стількох людей з тієї причини, що він жив у відповідності зі своєю філософією. У 1935 р., після його смерті, «Айріш Таймс» повідомила, що процесія скорботних, яка супроводжувала Рассела до місця поховання, розтягнулася більш ніж на милю. Саммерфілд пише:

Одна жінка, очевидно неспроможна, поклала на могилу розкішний букет квітів. Вона була служницею в його будинку в перші роки його сімейного життя і «потрапила в біду», і замість того, щоб розрахувати її, він подбав про неї. Коли її запитали про причину такого дорогого подарунка, вона заявила: «Я б померла за нього» [1105].

Джеймс Джойс (1882–1941)

Складно знайти двох людей, більш несхожих за темпераментом, ніж і Джеймс Джойс, і все ж, коли в 1902 р. останній вирішив заявити про себе в літературних колах Дубліна, він насамперед представився Расселу. Річард

Еллман розповідає про це в біографії «Джеймс Джойс».

Рассела не було вдома, коли Джойс постукав в його двері одним пізно ввечері на початку серпня. Зі слів Еллмана:

Не дочекавшись відповіді на стукіт, він почав ходити по вулиці туди-назад, поки Рассел не повернувся. До того часу настала опівночі, але, не бажаючи здаватися, Джойс постукав у двері і запитав, чи не погодиться поговорити з ним, незважаючи на пізню годину. «Ніколи не пізно», – відважно відповів Рассел і впустив його. Вони сілися, і Рассел запитливо подивився на Джойса. Оскільки у Джойса виникли труднощі з поясненням мети візиту, Рассел трохи поговорив на абстрактні теми, а потім запитав: «Ну що ж, Вас осяяло?» Як з'ясувалося, ні.

Рассел пояснив Джойсу, що його життя складається з трьох частин: економіки, літератури і містицизму. Бути може, Джойса цікавила економіка? [1106] Ні, справа була не в цьому. Нарешті Джойс боязко сказав те, що заздалегідь підготував як сміливу наступальну промову. Він припустив, що в Ірландії міг з'явитися аватар. Ймовірно, він мав на увазі себе, але Рассел зрозумів його слова так, що при вигляді господаря, зручно розташувався в кріслі з трубкою, Джойс вирішив, що перед ним вже точно не аватар. Однак той залишився.

Еллман стверджує, що основною причиною, по якій Джойс розшукав Рассела, було те, що «він володів масою корисної інформації про східну філософію і до того ж міг познайомити його з іншими письменниками».. Вони заговорили на тему теософії, і «хоча Джойс був налаштований до теософії недовірливо, вважаючи її притулком нелояльних протестантів... все ж його зацікавили такі теософські теми, як цикли, реінкарнація, спадкоємність богів і одвічна первинна віра, яка лежить в основі всіх минущих релігій».

Потім вони перейшли до обговорення дублінських письменників:

[Джойс] визнавав за Расселом один або два ліричних вірші, але нарікав, що поезія Єйтса була простим набором слів. Про всіх інших він теж відгукувався зневажливо. За наполяганням Рассела він прочитав власні вірші, попередньо давши йому зрозуміти, що йому все одно, що Рассел про них подумає.. Рассел сказав, що вірші не погані, але порадив йому йти від традиційних і класичних форм.

Пізніше Джойс в помсту пішов цій пораді, коли писав романи.

Зрештою Рассел сказав (про що він пізніше згадував з незмінним задоволенням): «У вас недостатньо хаосу для того, щоб створити світ». [1107] . Однак до того часу, як був написаний роман «Улісс», в Джойсі вже було достатньо хаосу для того, щоб повністю і безповоротно перевернути світ західних письменників! Навіть ті, хто не любить Джойса, не можуть його не помічати. «Через нього стало неможливо нехтувати вибором слів», – відзначає Тед Муні [1108] . говорив: «Я з жахом думаю про цю знамениту книгу, Улісс“, яка є крайнім ступенем реалізму, але разом з тим я відчуваю до неї повагу. Якби Джойс написав Чистилище і Рай до того Пекла, який представляє з себе Улісс“, то це стало б однією з найбільших робіт в літературі» [1109] .

Стюарт Гілберт у своїй книзі «Улісс Джеймса Джойса», написаній у Парижі за невпинного сприяння самого Джойса, розповідає про його стосунки з теософією та ірландськими теософами. У передмові до книги він пише:

Коли ми завели розмову про захоплюючу «Викриту Ізіду» мадам Блаватської, Джойс запитав мене, чи доводилося мені читати якусь з робіт Сіннетта. (А). П. Синнетт, освічена і розумна людина, входив в оточення мадам Блаватської в Індії і був її біографом.) Зрозуміло, я скористався підказкою і роздобув його [книги про теософію] «Езотеричний буддизм» і «Зростання душі», чудові книги, з яких Джойс виразно багато чого почерпнув [1110] .

В есе Рассела М. Гольдфарба «Мадам Блаватська» для «Журналу популярних культур» (зима, 1971 р.) підкреслюються відмінності між відгуком Джойса на праці Е. П. Блаватської і думкою про них Ернеста Ріса, друга Єйтса:

Мадам Блаватська не змусила Ернеста Ріса змінити свої погляди, і навіть те, про що він прочитав в її книгах, не зміцнило його віру в неї. Його скептицизм відображений в «Уліссі» Джойса, коли Дж. Дж. О'Моллою говорить Стівену Дедалу: «Що ви насправді думаєте про цей натовп герметистів, поетів опалової тиші: про – головному містику? Все це почала жінка на прізвище Блаватська. Вже у неї-то були хитрощі в запасі».

З іншого боку, на відміну від Ріса, який був знайомий з Е. П. Блаватською і відкидав її, Джеймс Джойс читав її праці і черпав знання з них. У «Уліссі Джеймса Джойса» Стюарт Гілберт постійно посилається на «Викриту Ізіду», щоб пояснити відсилання Джойса до астральної душі, реінкарнації, Кут-Хумі і елементів.

Гілберт пояснює, що ідея реінкарнації є однією з ключових тем у романі «Улісс». Гілберт вже привертав увагу читачів до того, що «неможливо осягнути сенс Улісса“, його символізм і значення його лейтмотивів без розуміння езотеричних теорій, що становлять його основу... Відсилання до вічного повернення людей і речей, якими рясніє Улісс“, і багато ще менш ясні місця стають зрозумілими, якщо тримати це в думці» [1111] .

Еллман, який перерахував інші центральні теми, запозичені з теософії, зазначає, що в романі «Поминки за Фіннеганом» вони зібрані в напівтаємну доктрину, однією з її ідей є цикли. Американський поет Юджин Джолас вказує на те, що в «Поминках» Джойс «описав обертання колеса життя і створив героя поза часом: безперервне створення і повернення. Він перебудував місто крізь час у незліченних метаморфозах Фінна». [1112] .

У книзі про Джойса Леон Едель стверджує, що «весь Джойс, від проповідей про Пекла в Портреті художника“ до останніх слів в Поминках по Фіннегану“, відображає теми Життя, Смерті і Воскресіння, ідея про цикли історії, які з самого початку відміряють життя людини, завжди була присутня в його свідомості». [1113] .

«Портрет художника в юності» завершується цими пам'ятними словами героя Стівена Дедала, який відважно вирушає у світ, щоб почати кар'єру: «Я йду потім, щоб в мільйонний раз довести і випробувати реальність досвіду і викувати в кузні моєї душі нестворену свідомість моєї раси... стародавній батько, древній майстер, стань моєю опорою нині, присно і на віки віки». [1114] .

М. Дж. К. Ходжерт провів дослідження «Улісса» і «Поминок по Фіннегану», яке було опубліковано в журналі Кембриджа (жовтень, 1952 р.). Він прийшов до висновку, що «Джойс вважав окультизм підходящим фундаментом

для своїх найбільш глибоких літературних концепцій, як і Йейтс».

Британські та американські письменники

Джек Лондон (1876–1916)

Джек Лондон відомий пригодницькими романами. «Поклик предків» – його перша книга. Навряд чи читач міг очікувати, що один з героїв його книг принесе з бібліотеки «Таємну Доктрину» після випадкової зустрічі з теософом. Це трапляється частково автобіографічному романі Лондона «Мартін Іден», написаному в 1909 р. Ще один з його героїв, Стівенс, теж є теософом. У дисертації Вільяма Лінвілла «Олена Петрівна Блаватська, Теософія і американська думка» аналізу «Мартіна Ідена» як відображення письменницької кар'єри Джека Лондона присвячена ціла глава.

Героїв Лондона об'єднує просвітлений егоїзм в поєднанні з впертою волею, яка змітає всі перепони на шляху до мети, і в той же час високі етичні принципи. Схожі думки висловлює Е. П. Блаватська в «Ключе до теософії»: «Жоден теософ не має права називати себе цим ім'ям до тих пір, поки він не відчує повністю правоту трюїзму Карлайла: *Дія* , а не в думці, нехай навіть найблагороднішою» (с. 230).

«Демони Білої логіки“ Лондона, – підсумував Лінвілл, – ніколи не уживалися з його теософськими імпульсами. У багатьох з його кращих книг чутні відгуки ідей Е. П. Блаватської, але Лондон не переставав сумніватися, чи не надто немужній“ її м'який оптимізм для того, щоб він міг повністю прийняти повністю».

Однак, за словами Лінвілла, з однією з філософських ідей Е. П. Блаватської Лондон був повністю згоден, і це була ідея про реінкарнацію. Особливо сильно це проявляється в книгах «До Адама» і «Міжзоряний блукач». В останній книзі він пише:

З раннього дитинства в мені жила свідомість буття інших місць і часів. Я відчував присутність в собі іншого «я»... Я, чиї уста не вимовляли слова «король», знав, що колись я був сином короля. Мало того – я пам'ятав, що колись я був рабом і сином раба і носив залізний нашийник ... Інші голоси проривалися крізь мій голос ... Я чоловік, народжений жінкою. Дні мої короткі, але моя суть незнищенна. Я був жінкою, народженою від жінки. Я був жінкою і народжував дітей. І я буду народжений знову. Я буду народжуватися знову незліченна кількість разів.

Упор на ідею реінкарнації, очевидно, надихнув іншого письменника, Джеймса Джонса, на наступні рядки в книзі «Відтепер і навіки»:

[Превітт] одного разу ні з того ні з цього згадав про те, як Джек Маллой постійно говорив про Джека Лондоні... І він почав старанно читати книги Лондона. З усіх книг йому найбільше сподобалися «До Адама» і «Міжзоряний блукач», тому що завдяки їм він вперше по-справжньому зрозумів, що Маллой мав на увазі під переселенням душ [1115] .

Е. М. Форстер (1879–1970)

Професор Рассел Гольдфарб пише:

Можна довго міркувати про те, наскільки Езра Паунд був пов'язаний з теософами, при тому, що він жив у Кенсінгтоні на рубежі століть; або про те, чи дізнався Ділан Томас про окультне «третє око» після пари хвилин, проведених з книгою Е. П. Блаватської в руках, або завдяки серйозному вивченню езотеричної доктрини. Але немає ніяких сумнівів у захопленні Е. М. Форстера мадам Блаватської, оскільки відомо, що цей письменник довгий час приділяв увагу їй і її теософському руху.

Гольдфарб зазначає, що героїня роману Е. М. Форстера «Говардс-Енд», Маргарет Шлегель, «читає книги про теософію, розмірковує про аури і астральні рівні і розмірковує про нескінченні перевтілення, які очікують нас після смерті». Він продовжує: «Дії в Поїздці до Індії“ розвиваються в духовному будинку теософії, а прототипом місіс Мур, головної героїні роману, цілком ймовірно була мадам Блаватська», оскільки «це припущення висунуто Полом Фасселом, який провів безліч паралелей між мадам Блаватською і місіс Мур».. Гольдфарб цитує статтю Фассела під заголовком «Місіс Мур з роману Е. М. Фостера: деякі припущення», опубліковану в «Філософікал Куотерлі» (жовтень, 1953 р.):

Якийсь час критики в один голос стверджували, що в кожному з п'яти романів Е. М. Форстера є те, що Пітер Барра називає «первинним персонажем»: Джино, Стівен, Джордж, місіс Вілкокс і місіс Мур володіють певними «спокутними» властивостями, до того ж місіс Мур з «Поїздки в Індію» (1924) була названа «найглибшим з спокутних персонажів Форстера». Вважаю, трохи зловісна глибина місіс Мур приводила в замішання багатьох читачів, яким не склало труднощів вловити суть місіс Вілкокс, героїні роману «Говардс-Енд» (1921). Місіс Мур, в певному сенсі, є продовженням розповідного контексту душі місіс Вілкокс, але я вважаю, що в процесі цієї трансмутації з'явилося щось рідкісне і невідоме: вважаю, це домішка певних рис характеру Олени Петрівни Блаватської (1831–1891). Порівняння основних характеристик цих двох жінок може пролити настільки необхідне світло на певні незрозумілі схильності персонажа місіс Мур і допомогти зрозуміти роман Форстера куди глибше, ніж це було можливо в духовному та інтелектуальному кліматі його епохи.

Певна схожість між ясновидицею мадам Блаватською і літньою сивочолими дамою, яка загадково розмірковує про події «Поїздки в Індію», відразу кидається в очі: обидві люблять розкладати пасьянс і при цьому незвичайно дратівливі під час цього заняття; Обидві відвідали Індію за досить дивних обставин, пережили цікаві пригоди в печерах і, перебуваючи в Індії, розвинули в собі форму сприйняття, яку багато хто вважав телепатичною. Обидві

жінки однаково ставилися до британців в Індії і обидві покинули її хворими при схожих обставинах. вони прагнули об'єднати Схід і Захід і вирішити таким чином проблему британської колонії в Індії; і, нарешті, обидві жінки, частково через свої спроби вибудувати міст між інтуїтивним Сходом і аналітичним Заходом, після своєї кончини прослали в Індії напівбогинями [1116].

Д. Г. Лоуренс (1885–1930)

Сучасні азіатські критики, розглядаючи Лоуренса як ключову фігуру XX століття. в процесі дорослішання Заходу, бачать в ньому релігійного мислителя індуїстського або буддистського напряму. Мабуть, його перші біографи абсолютно не обізнані в питаннях впливу теософії на його твори. Першим західним дослідником, який відзначив цей вплив, був Вільям Йорк Тіндал з Колумбійського університету.. Його робота «Д. Г. Лоуренс і його корова Сьюзан» була опублікована в 1939 році. Тіндалл розмовляв з дружиною Лоуренса, яка повідомила йому, «що її чоловік із захопленням прочитав всі праці мадам Блаватської і постійно посміхався, читаючи про світове яйце“, окультному предметі, який, судячи з кількості алюзій в їх творах, ніколи не набридав ні мадам Блаватській, ні Лоуренсу».

Хоча Тіндал виявив, що Лоуренс багато чого почерпнув з вчень Блаватської, сам письменник «заперечував існування попередників або суперників, очевидно побоюючись за почуття власної оригінальності», і, відповідно, применшував їх вплив.. У 1919 році. Коли Лоуренс порадив другу, який пережив духовне потрясіння, прочитати «Викриту Ізиду» і «Таємну Доктрину» Е. П. Блаватської, за словами Тіндалла «він у властивій йому манері похвалив її книги, сказавши, що вони непогані, але не занадто-то хороші». І все ж, додає він, «навіть самі ортодоксальні теософи ніколи настільки свідомо не використовували» дані нею «символічні підказки до минулого». [1117].

Передмова Лоуренса до «Фантазії несвідомого» (1992), на думку Тіндалла, «ймовірно представляє найбільшу цінність для розуміння його подальшої творчості» і «можливо, було написано самій мадам Блаватській». Ось що там сказано:

Я щиро вважаю, що великий язичницький світ, останніми представниками якого були Єгипет і Греція, великий язичницький світ, який передував нашій ері, володів власною широкою і, можливо, досконалою наукою, наукою, яка розглядала життя. У нашу еру ця наука перетворилася на уламки у вигляді магії і шарлатанства. І від мудрості можуть залишитися одні лише уламки.

Я вважаю, що ця велика наука, що передувала нашій і абсолютно відмінна від неї за складом і природою, колись була загальною, поширеною у всіх землях, існуючих в ту пору. Думаю, вона була езотеричною і передавалася широким станом жерців.. Подібно до того, як в наші дні математика, механіка і фізика вивчаються і однаково розуміються в університетах Китаю і Болівії, Лондона і Москви – точно так само, мені здається, велика наука і космологія були єдиним езотеричним вченням, поширеним у всіх країнах стародавнього світу: в Азії, Полінезії, Америці, Атлантиді і Європі...

Потім почалося танення льодовиків, і настав всесвітній потоп. Біженці з затоплених континентів [1118] перемістилися на височини Америки, Європи, Азії та островів Тихого океану. Деякі з них виродилися в печерних людей, істот епохи неоліту і палеоліту; інші зберегли первозданну красу і досконалість, як остров'яни Південного моря... а деякі, такі як друїди, етруски, халдеї, американські індіанці і китайці, відмовилися забути давню мудрість і передали її нащадкам, нехай і в напівзабутому, символічному вигляді. Більш-менш забута у вигляді знань, наука збереглася у формі ритуалів, рухів тіла і міфологічних переказів... Саме тому великі символи і міфи, що стали надбанням всього світу до початку відомої нам історії, однакові у всіх країнах. [1119].

Тіндалл вважає, що «Пернатий змій», в якому розповідається про вчення Кецалькоатля, пророка стародавніх мексиканців, є самим теософським романом Лоуренса. «Велике Дихання Кецалькоатля Лоуренса, – пише біограф, – виходило від мадам Блаватської. Таємне сонце, приховане за сонцем, яке призивають в Пернатому змії“ – це центральне сонце мадам Блаватської, душа всіх речей, для якої видиме сонце є всього лише символом». [1120].

Тіндал також називає «Апокаліпсис» Лоуренса теософським твором: «Його пошук первісної істини через символи Книги Одкровень, зміст яких спотворений християнством і прихований від будь-якого погляду, крім езотеричного, є відображенням прагнень мадам Блаватської, викладених в Таємній Доктрині“» [1121].

Зрозуміло, Е. П. Блаватська не була для Лоуренса єдиним джерелом ідей. Його книги нерідко тяжіють до примітивного анімізму, і в цьому випадку він звертався до таких вчених, як Фрезер, Тайлор і Харрісон [1122].

Т. С. Еліот (1888–1965)

Еліот, поряд з Єйтсом, вважається одним з найвидатніших поетів XX ст. Його «Безплідна земля» відкрила нову еру в поезії. Вважається, що прообразом мадам Созостріс в цьому вірші є не хто інший, як Е. П. Блаватська [1123].

> Мадам Созостріс, знаменита ясновидиця,
> Була сильно застуджена, але незважаючи на це,
> Вона була однією з наймудріших жінок Європи. [1124]

За рік або два до написання «Безплідної землі» (1922) Еліот страждав серйозним нервовим розладом і, за чутками, в той же час він почав вивчати теософію. Мабуть, значна частина символізму в цьому вірші відображає його дослідження. Раніше, в 1920 р., він написав поему «Поки не подали яйця», в якій містяться наступні рядки:

> Мені не потрібна Пипить на небесах:
> Мадам Блаватська навчить мене
> Семи Священним Трансам [1125] ...

Том Гіббонс у книзі «Номери в готелі Дарвіна» наводить докази того, що у творчості Еліота проявляється

«окультна відповідність між будовою людського тіла і будовою всесвіту». У творах Е. П. Блаватської про людину часто говориться як про мікрокосму в макрокосмі. Гіббонс вважає доказовим той факт, що «і Безплідна земля“, і Улісс“ Джойса засновані на різних версіях окультної доктрини відповідності між людським і божественним світами, і що обидва автори застосовують цю доктрину в схожій різко іронічній манері, щоб показати, що на перший погляд випадкові і безглузді події XX в. У дійсності є частиною космічного і духовного візерунка, що об'єднує всі творчі речі. [1126].

Торнтон Вайлдер (1897–1975)

Описуючи традиційне християнське бачення смерті в книзі «Наше містечко», Вайлдер необов'язково висловлює власні переконання. Його перший роман «Каббала», опублікований в 1926 р., свідчить про те, що він знав про єврейський містицизм. З його останнього роману «День восьмий» (1967) випливає, що він був обізнаний і в теософії.

В одній зі сцен роману «День восьмий» розмовляють два санітари, які працюють у великій лікарні. Один з них зауважує, що «люди проживають стільки життів, скільки піщинок в річці Ганг».. «Що ти маєш на увазі?» – здивовано запитує другий. – «Ми народжуємося знову і знову», – звучить відповідь. – «Ці троє чоловіків – поглянь на них!. . х не стане через кілька годин... І вони народяться знову сотні тисяч разів...» – «Є величезні сходи, – продовжує цей санітар. – У кожному новому житті людині дається чеснота, яка дозволяє йому зійти на одну або дві сходинки, або він може зробити помилку і зісковзнути назад. Розвинені душі, – говорить ця людина, – врешті-решт прибудуть до порогу найвищого щастя. Але – запам'ятати мої слова – стоячи біля самого порога, ці особистості не переступлять його. Вони відмовляться від найвищого щастя. Вони продовжать народжуватися знову. Вони будуть чекати, поки всі інші досягнуть цього порогу».

Тому, про що йдеться в цьому уривку, вчать махаяна-буддизм і теософія. Про захоплення, яке Уайлдер відчував перед теософією, можна судити з того, як він відгукувався про Анні Безант.

Уайлдер стверджує, що на описаній ним великій драбині буття деякі люди можуть бачити далі, ніж всі інші. Окремі особистості, каже він, сходять не на одну, а на цілих чотири сходинки: «Наприклад, Сократ або місіс Безант, або Том Пейн, або Авраам Лінкольн» [1127].

Казки для дітей

Л. Френк Баум (1856–1919)

Баум перш за все відомий як автор знаменитої казки «Чарівник з країни Оз». Книга користується популярністю у дітей з моменту її публікації в 1900 р. задовго до того, як Джуді Гарленд зіграла в однойменному фільмі 1939 року. У статті «Видний теософ Л. Френк Баум» доктор Джон Алджео, професор англійської мови в Університеті Джорджії і колишній редактор журналу «Американ Спіч», розповідає про те, що Баума познайомила з теософією його теща, Матильда Джослін Гейдж, яка вступила в ТО в березні 1885 р. Вона була однією з ключових фігур в русі за права жінок в Сполучених Штатах в 1850-х рр. Гейдж стала президентом Національної жіночої асоціації суфражисток і разом з Елізабет Кеді Стентон і Сьюзан Б. Ентоні працювала над «Історією жіночого права голосу».

Баум став членом Теософського товариства в 1892 р. Двома роками раніше, в першому випуску газети «Абердинський суботній піонер», яку він редагував, він познайомив читачів з теософією.. У той час Блаватська ще була жива. Спочатку Баум заговорив про невпевненість, яку багато християн відчувають у зв'язку з протиріччями в інших релігіях, і про прагнення багатьох людей до знань, що виходять за межі церковних.

Серед різних сект, заснованих на окультизмі, яких в сучасній Америці розплодилося незліченна безліч, теософська стоїть на першому місці за розумністю і багатьма іншими аспектами. ї послідовники звуть себе шукачами Істини. х аргументи не призначені ні для невігласів, ні для мирських людей у всіх сенсах цього слова. Вони приймають вчення Христа, Будди і Мохаммеда, визнаючи, що ті є Вчителями і Махатмами, істинними пророками, кожен у своєму поколінні, обізнаними в загадках природи. Теософи насправді незадоволені цим світом і незгодні з усіма віросповіданнями.

Ми вже згадували їх високі моральні принципи: вони також смиренні і ненав'язливі, не шукають поганої слави, і все ж число їх зростає так стрімко, що в одній Америці їх налічуються тисячі. Однак, незважаючи на це, якщо ви вважаєте християнство Істиною, теософія не представляє для нього ніякої загрози [1128].

На закінчення статті доктор Алджео пише: «Про інтерес Баума до теософії свідчать його книги для дітей, особливо Чарівник з країни Оз“... Теософські ідеї пронизують його твір і надихають його». І правда, «Чарівник з країни Оз» можна назвати алегорією на теософію, оскільки з самого початку до кінця ця книга рясніє теософськими ідеями, як стверджує Алджео в наступній статті «Чарівник з країни Оз, небезпечна подорож». [1129]. На створення цієї казки Баума спонукало натхнення, яке він прийняв з благоговінням як дар згори, або, можливо, з глибин власної душі.

Оскільки книга відразу ж стала популярною після її публікації в 1900 р., Баум «вирішив перенести її на сцену, і незабаром за успішною музичною постановкою книги на Бродвеї пішов ряд схожих робіт (таких як Дітки в країні іграшок“ Віктора Герберта)». [1130].

Розділ 5
Світ мистецтва

«І ось теософія вступила в XX в... Стрімко підкорюючи одну країну за іншою, і на якийсь час стала панівною альтернативною культурою. Вона була школою", в якій художники і дослідники могли знайти абсолютно інший опис світу і людини». Так написав Роджер Ліпсі у своїй новій книзі «Наше мистецтво: Духовність в сучасному мистецтві». Ліпсі продовжує:

Хто з нас не захоплювався роботами Піта Мондріана, який все життя був прихильником теософії? Кандинський, довгий час вважався «художником художників», до мистецтва якого потрібно було звикнути, останнім часом став набирати популярність завдяки численним виставкам і дослідженням. Він ніколи не відносив себе до теософів і відрізнявся різноманітністю інтересів, але все життя залишався шукачем істини, який у своєму розумінні «істини» рунтувався на обсязі і змісті теософського світогляду. [1131].

Кандинський і Мондріан вважаються найважливішими основоположниками сучасного або абстрактного мистецтва.

Василь Кандинський (1866–1944)

З нагоди 100-річчя від дня народження Кандинського художній критик «Нью-Йорк Таймс» Хілтон Крамер написав статтю. Міркуючи про розвиток Кандинського, Крамер приділяє особливу увагу періоду, коли художник вивчав теософію, яка допомогла йому «вчинити революційний стрибок в абстракціонізм».. Він стверджує, що Кандінському «потрібна теоретична система, для того щоб винести картини за межі звичайного зображення речей», додаючи: «У того, хто володіє таким розумом – розвиненим і в той же час містичним – і намагається виявити закони" і принципи, перш ніж приступати до практичного втілення, ідея завжди повинна передувати виконанню». За словами Крамера, «прихильність художника теософії гарантувала – принаймні для нього – що абстрактне мистецтво набуде більш високого духовного сенсу» [1132].

Особливу популярність Кандінському принесла його маленька книжка «Про духовне в мистецтві».. Вона була опублікована в 1911 р. і виявилася настільки своєчасною і надихаючою, що художники-авангардисти всього світу прийняли її ідейний посил. Подібно всім класичним творам, ця книга і сьогодні залишається такою ж переконливою і прекрасною, як в ті часи.. На початку книги Кандинський говорить про Е. П. Блаватська:

І, подібно до мистецтва, яке шукає допомоги у примітивів, ці люди звертаються до напівзабутих епох з їх напівзабутими методами, щоб відшукати допомогу там. *Ці методи, однак, ще живі.* у тих народів, на які ми, з висоти наших знань, звикли дивитися з жалістю і презирством. До числа таких народів відносяться, наприклад, індуси, які час від часу підносять вченим нашої культури загадкові факти, на які раніше або не звертали уваги, або намагалися від них відмахнутися як від настирливих мух, за допомогою поверхневих слів або пояснень.

Е. П. Блаватська, мабуть, стала першою з тих, хто після довголітнього перебування в Індії встановила міцний зв'язок між цими «дикарями» і нашою культурою. Цим було покладено початок одному з найбільших духовних рухів, яке об'єднує сьогодні велику кількість людей в *Теософському суспільстві* . Суспільство це складається з лож, які шляхом *Внутрішня* пізнання намагаються підійти до проблем духу. Теорія, що становить основу цього теософського руху, була дана Блаватської у формі катехізису, де учень отримує точні відповіді теософа на свої питання.

У виносці Кандинський вказує, що мав на увазі книгу «Ключ до теософії». Однак, коли справа дійшла до розвитку власних теорій і відображення їх на полотні, він в основному спирався на «Таємну Доктрину» [1133]. До такого висновку прийшов доктор Лакшмі Сіхаре в дисертації «Вплив Сходу на Василя Кандинського і Піта Мондріана в 1909–1917 рр.». Протягом шести років він займався вивченням цієї теми в художній школі при Нью-Йоркському університеті завдяки стипендіям і грантам від фонду Рокфеллера [1134].

Сіхаре стверджує, що Кандинського особливо цікавила наступна ідея, висловлена в «Таємній Доктрині» (Т. 1, с. 520): «Вся наука окультизму будується на доктрині про ілюзорну природу матерії і нескінченної подільності атома». Більш того, художник стежив за науковими відкриттями, що підтверджують цю точку зору, як, наприклад, відкриття електрона Д. Д. Томсоном [1135]. Це стало вирішальним фактором, який змусив художників-абстракціоністів уникати зображення на своїх картинах матеріальних об'єктів. У ранній автобіографії той же Кандинський з натхненням писав:

Розкладання атома відгукнулося в мені подібно раптовому руйнуванню всього світу. Раптово впали товсті склепіння. Все стало невірним, хитким і м'яким. Я б не здивувався, якби камінь піднявся на повітря і розчинився в ньому. Наука здавалася мені знищеною; її найголовніша основа була тільки помилкою, помилкою вчених, які не будували впевненою рукою камінь за каменем при ясному світлі божественна будівля, а в потьомках, навмання і на дотик шукали істину, в сліпоті своїй приймаючи один предмет за іншою. [1136].

Крім творів Е. П. Блаватської, Кандинський цікавився працями Анні Безант і Чарльза Ледбітера, такими як «Форми думки» і «Людина видима і невидима». Багато чого він почерпнув з творів Рудольфа Штайнера, який очолював Теософське товариство в Німеччині з 1902-го по 1913 р [1137].

Піт Мондріан (1872–1944)

Цей голландський художник вважається одним з найвидатніших основоположників абстрактного мистецтва. У статті «Мондріан: досконаліть бачення, а не стилю» («Нью-Йорк Таймс», 24 лютого 1974 р.) Хілтон Крамер зазначає:

Пізніші абстракціоністи, особливо в Америці, довели відсутність візуального образу на картинах до такої крайності, про яку сам Мондріан навряд чи думав, і все ж нікому з них не вдалося затьмарити його роботи. Навпаки, його геній видно ще більш чітко після часу, і однією з причин цього, на мій погляд, є саме зв'язок між його мистецтвом і метафізичними основами.. У випадку з Мондріаном ми відчуваємо, що його картини написані не тільки в ім'я естетичної насолоди. Ми бачимо більш глибоку боротьбу – воістину більш складний світ – в якому розум бореться з внутрішньою загрозою його розпаду і розкладання... [У сучасному мистецтві] те, що колись було проблемою метафізичних дискусій і соціального звільнення, виявилося зведено до питань стилю і смаку. Внаслідок цього необхідна напруга – внутрішня драма героя, що вдосконалює не стиль, а бачення – відсутня.

Френк Елгар у книзі «Мондріан» стверджує, що художник був «серйозно стурбований питаннями релігії і завжди активно цікавився теософією» і навіть вступив у Теософське товариство в 1909 р. [1138]. Елгар наводить цитату Мартіна Джеймса з журналу «Арт Ньюс» за 1957 р.:

Захоплення Мондріана теософією було чимось більшим, ніж особистою примхою. У 1910-х рр.. кілька інших художників також звернулися до неї в пошуках більш глибоких і універсальних цінностей, нового сенсу і вимірювань для розуміння. Думка про те, що стародавні провидці розкрили таємну мудрість, і що за безліччю образів істини ховається одна справжня істина, частково заснована на східних і неоплатонічних ідеях; У ній легко простежується зв'язок з романтичною і символістською теорією ілюмінізму, в якій художник наділений надприродною, навіть окультною здатністю бачити природу світу. Він може розгледіти реальність за видимістю і надати мистецтву новий зміст.

У докторській дисертації 1967 р. Сіхарі говорить про те, що «серед дослідників, які визнають вплив Сходу на Мондріана через теософію, слід окремо відзначити Мішеля Сефора, який писав про картини Мондріана з 1930-х рр. Короткі, але ємні уривки з робіт Сефора 1950-х рр. точно відображають його погляди». Вони полягають в наступному:

Теософія ... перш за все була для Мондріана способом позбутися від батьківського впливу ...

Саме в теософії він знайшов звільнення від кальвінізму, в якому був вихований.

Він довго і скрупульозно вивчав теософію. [1139].

Сьогодні провідним фахівцем з Мондріану вважається професор Роберт Велш. Його стаття «Мондріан і теософія» була написана для музею Гуггенхайма в Нью-Йорку, який в 1972 р. проводив виставку Піта Мондріана з нагоди 100-річчя з його народження. Велш пояснює, що «ідеї, що мають відношення до його обговорення... містяться в незліченних текстах, лекціях і дискусіях мадам Блаватської та її послідовників... Однак для зручності і щоб підкреслити його роль як джерела інших цитат, якої нерідко нехтують, ми будемо спиратися виключно на її монументальну, двотомну працю Викрита Ізида“, написану в 1877 р.. », оскільки відомо, що Мондріан мав доступ до «Ізиди» в перекладі на голландську.

Розглядаючи картини Мондріана з точки зору теософії і еволюційного зростання через реінкарнацію, Велш приділяє особливу увагу картині під назвою «Метаморфоз» і знаменитому триптиху «Еволюція»:

Еволюція є не що інше, як основна теза в космологічній системі, створеній мадам Блаватською, який замінює християнську версію Створення і пропонує інше пояснення устрою світу. Ця космологія аналогічна індійській та іншим подібним міфологіям, які припускають існування нескінченного космічного циклу створення, смерті і відродження.. Також у неї багато спільного з дарвінівською науковою теорією еволюції. Єдиною вагомою помилкою Дарвіна, на думку Блаватської, є те, що він вважав рухомою силою всесвіту матерію, а не дух. Згідно з її світоглядом, матерія, хоча і є необхідним інструментом для взаємодії зі світом духовного, безсумнівно, поступається йому в ступені важливості..

Цей погляд на еволюцію, каже Велш, «пронизує всі теоретичні твори Мондріана про мистецтво». У його альбомах для ескізів з 1912-го по 1914 р., продовжує Велш, «він вказує на те, що теософська доктрина еволюції є вирішальним фактором в історії мистецтва... Коротко кажучи, Мондріан вибрав темою свого монументального триптиха основну доктрину теософського вчення».

Мондріан оцінює власні досягнення в листі до Мішеля Сефора: «У своїй справі я домігся певних успіхів, але в порівнянні з Великими Посвяченими я ніщо». Під Великими Посвяченими він має на увазі квіти людства, такі досконалі душі, як Христос і Будда, які стали такими через безліч циклів переродження. Мондріан, швидше за все, запозичив цей вираз у книзі з аналогічною назвою, широко поширеною серед художників, композиторів і письменників.. Опублікована в 1889 р. Ця книга пережила більше двохсот видань лише французькою мовою, а також була перекладена на ряд європейських мов, включаючи англійську. ї автор, Едуард Шюре [1140] Був відомим журналістом і музичним критиком, дружив з Вагнером, Ніцше та іншими знаменитими сучасниками. Його ім'я часто згадується в книгах про історію сучасного мистецтва. Шюре написав «Великих Посвячених» під впливом видіння, пережитого у Флоренції: «Я раптом побачив Світло, який струмився від одного могутнього засновника релігії до іншого. Ці Великі Присвячені, могутні особистості, яких ми називаємо Рамою, Крішною, Гермесом, Мойсеєм, Орфеєм, Піфагором, Платоном і Ісусом, з'явилися переді мною в однорідній групі». [1141].

Коли в 1918 р. Мондріана запитали, чи знадобилися йому твори колишнього теософа, Шенмекера, він відповів негативно, додавши: «Я отримав все з Таємної Доктрини“, а не від Шенмекера, хоча він говорить все те ж саме». [1142].

У книзі «Окультне в мистецтві» британський історик-мистецтвознавець Фред Геттінс описує майстерню Мондріана:

Мондріан був відомий своєю вимогливістю до облаштування студій... Починаючи з його першої майстерні на вулиці дю-Депар в Парижі, з майстерень в Голландії, і закінчуючи його останньою студією на Східній 59-й вулиці

в Нью-Йорку, їх внутрішнє облаштування повинно було повторювати строгі геометричні композиції, які переважають в картинах художника і які зробили його знаменитим. Він наполягав на тому, що елементи античності, якими інші художники схильні засмічувати свій робочий простір, тим самим перетворюючи його на «музей стародавнього мистецтва», насправді заважають їм підтримувати зв'язок з сучасністю.

Зважаючи на цю особливу увагу заслуговує той факт, що Мондріан повісив одну велику фотографію на стіну своєї геометрично влаштованої кімнати, поруч з прямокутниками чистих тонів. Це був величезний портрет найвпливовішої окультистки XIX ст. Є. П. Блаватської [1143].

Пауль Клее (1879-1940)

Пауль Клее також належить до числа основоположників сучасного мистецтва. У 1911 році. він працював з Кандінським в Мюнхені, коли останній здійснив «стрибок в абстракціонізм». Але ще до цього (приблизно в 1902 р.) Клее придумав власний стиль вираження підсвідомого розуму і фантазії в мистецтві. Далі йдуть витяги зі статті професора Роберта Ноттса «Пауль Клее і містичний центр», включеної до збірки матеріалів з сучасного мистецтва за 1987 р.. Стаття починається з цитати самого Клеє: «Місія художника полягає в тому, щоб якомога глибше проникнути в те таємне місце, де первісна сила підживлює еволюцію».

В одній з картин Клеї зображений людський пупок, який символізує цей таємний центр. Професор Ноттс пояснює:

На полотні зображена таємнича фігура, яка тримає в зімкнутих долонях палаючий пупок, той самий внутрішній божественне світло, який випромінює все світове знання... Ідея таємного центру має величезне значення в містицизмі. Відомий містик мадам Е. П. Блаватська, добре відома Клеї та іншим художникам, писала [в «Викритій Ізіді», т. 1.

«Стародавні вважали, що астральна душа людини, його особиста самосвідомість, поміщається в пупі. У цьому браміни були єдині з Платоном та іншими філософами... Пуп розглядали як коло сонця", місцеперебування божественного внутрішнього світла. У парсів донині існує вірування, що в пупах у адептів є полум'я, яке висвітлює їм всю темряву і розкриває».

Ноттс додає: «Е. П. Блаватська виразно цікавила Клеї, оскільки розкривала таємничі сили, що діють на іншому рівні людської свідомості, до якого Клеї завжди тягнувся.. У своїх роботах він майже завжди вириває речі з їхнього звичного оточення, поміщаючи їх у безмежні простори, вказуючи таким чином на тісний зв'язок між землею і космосом, живими і мертвими, минулим і сьогоденням». [1144].

Поль Гоген (1848-1903)

Прославлений французький художник Поль Гоген, представник символізму в образотворчому мистецтві, також відчув на собі вплив теософії. Історик-мистецтвознавець Томас Бусер пише про це в статті «Релігія Гогена», опублікованій влітку 1968 р. в «Арт Джорнал» [1145]:

Однією з численних особливостей Поля Гогена було те, що він писав картини на релігійну тему. Релігійних картин, написаних значущими художниками кінця XIX ст. , безперечно мало, оскільки деякі великі художники того часу цікавилися релігією, навіть таємно. Для Гогена релігія, навпаки, відігравала величезну роль у мистецтві і в житті... Його не можна назвати ні креативним теологом, ні систематичним. І все ж... його віра була куди більш містичною, ніж загальноприйнята в той час. Мабуть, Гоген захоплювався теософією...

Часом у творах Гогена і, як ми бачимо, в його картинах виражені ідеї, тотожні теософській доктрині, викладеної в популярній книзі Едуарда Шюре. *Les Grands Initiés* У теософії Гогена з самого початку приваблювала ідея присвяченого або провидця, який може заглянути. *за межі* Матеріальний світ...

Бусер вважає, що до 1889 р., коли вийшла книга Шюре, Гоген, безсумнівно, вже був знайомий з теософією. І дійсно, теософія йшла рука об руку зі створенням Гогеном свого самобутнього стилю. Щонайменше, його приналежність до теософії допомагає нам зрозуміти, як художнику вдавалося поєднувати стилі релігійного мистецтва і безлічі різних культур: яванської, єгипетської, грецької і т.

Значна частина статті присвячена аналізу робіт Гогена. Ось що Бусер говорить про його картині «Нірвана»:

Ця картина зовсім невипадково майже в точності ілюструє наступний уривок з книги Шюре:

«Перспективи, що відкриваються на порозі Теософії, безмежні... Вперше зустрічаючись з ними, відчуваєш трепет нескінченності. Безодні несвідомого розверзаються всередині нас, відкриваючи перед нами безодню, з якої ми походимо, і запаморочливі висоти, до яких ми прагнемо. Захоплені цією безмежністю і в той же час відчуваючи трепет перед неосяжністю майбутнього шляху, ми прагнемо небуття, ми закликаємо Нірвану!. .

Хтось сказав, що людина народжена в поглибленні хвилі і нічого не знає про безкрайній океан, що розстилається попереду і позаду нього. Це правда, але містичне одкровення направляє нашу тура на самий гребінь хвилі, і звідти, хоча і здолані лютим напором стихії, ми все ж встигаємо охопити весь неосяжний простір океану і весь його величний ритм, а погляд, що вимірює глибину небесного склепіння, відпочиває в тиші лазурі».

На закінчення Бусер пише:

Хоча таким чином предмети на картинах Гогена неможливо повною мірою «пояснити», дещо про них все-таки можна сказати. Грубо кажучи: коли Гогену потрібно було подумати про предмет, образ його думки був теософським. Його уява була теософською. Теософія була його світоглядом. Сподіваюся, це знання не є поверхневим поясненням, а допомагає нам відкрити нові глибини сенсу його картин... Джон Ренальд якось

зазначив, що Гоген, «питав властиву всім недоучкам схильність до складних, високопарних теорій».

Повітря, яким дихав Гоген, було наповнене окультизмом; багато в чому окультизм став основою для всього символізму. У випадку Гогена, однак, теософія задовольняла його потребу в релігії, теософська теорія давала йому інтелектуальний фундамент, що дозволяє поглибити сенс картин, в той час як чутливість дозволяла йому трансформувати цей фундамент у фантастичні образи.

Розташування Гогена до теософських ідей поширювалося і на реінкарнацію, і в останні роки життя на Таїті він написав про цей твір «Сучасна думка і католицизм», видане посмертно. На самому початку Гоген запитує: «Звідки ми приходимо, хто ми і куди ми йдемо?» [hhh] це і назва великого полотна, дописаного художником в 1898 р. І сам же відповідає на це питання?

Притча про сходи Якова, що простягнулися з землі до небес, по сходах якої піднімаються і спускаються ангели Господні, насправді нагадує висхідний або низхідний рух по сходах життя, від нижньої до верхньої, залежно від ступеня прояву чеснот або пороків. У цьому і полягає ідея метемпсихозу, визнана індуїзмом, яку запозичив Піфагор і якою він вчив греків... З вищесказаного випливає, що саме душа формує організм; душа є причиною еволюції живих організмів, в результаті чого з'являються різні види істот... Бог як символ чистого, нескінченного духу, загального духу всесвіту... стає принципом гармонії, підсумком, до якого все прагне, представленим Христом, а ще до нього – Буддою. В результаті всі люди повинні стати Буддами. [1146].

Після всього, що було сказано, виникає питання – чи досягли успіхи родоначальники сучасного мистецтва у впровадженні в нього духовного елемента, і чи вплинуло те натхнення, яке вони черпали від Е. П. Блаватської, на живопис в цілому. Роджер Ліпсі пише в книзі «Наше мистецтво»:

Наприкінці століття з'явилося дивне відчуття, ніби образотворче мистецтво видихнулося. Немає недоліку в талановитих живописцях, проникливих критиках і гідних художніх інститутах, але, незважаючи на це, культура образотворчих мистецтв переживає занепад, немов ми продовжуємо виробляти мистецтво і розмірковувати про нього за відсутності життєво важливого натхнення або відчуття напрямку...

Вже зараз ми говоримо про постмодернізм, як ніби вичерпали можливості модернізму, основного руху в мистецтві XX ст. Однак у модернізму була зворотна сторона, а це означає, що вона була і у сучасних художників. Полягає вона в тому, що ми, ймовірно, не тільки не «вичерпали» цей ресурс, але і майже прогледіли його існування. Багато з визнаних художників, чиї роботи відомі і начебто зрозумілі всьому світу, насправді залишилися незрозумілими, оскільки ми ще не спіткали духовну історію сучасного мистецтва. Це були люди, які дбали про «духовні речі»...

В цілому культура була дивно сліпа до духовного аспекту думок і праць художників. Початкове прагнення осягнути психологію особистості і досліджувати надособистісний світ сенсу і енергій... було в більшості випадків забуто, якщо не сказати – відкинуто [1147].

Зміни почалися в листопаді 1986 року. з відкриття виставки в Лос-Анджелесі та презентації супровідного каталогу «Духовне в мистецтві та абстрактному живописі 1890–1985». Ці події були приурочені до розширення місцевого окружного музею мистецтв. Ряд видатних істориків-мистецтвознавців західного світу, таких як Сікстен Рінгбом, Роуз-Керол Уоштон Лонг і Роберт П. Велш, допомагали в організації виставки і створенні її чудового каталогу. Він був виконаний у великому форматі і включав більше чотирьох сотень картин, багато з них в кольорі, і незліченна безліч статей про різні етапи сучасного мистецтва і про провідних експонентів..

Виставка проходила в Лос-Анджелесі протягом трьох місяців, залучаючи величезну кількість відвідувачів. Потім її перенесли в Музей сучасного мистецтва в Чикаго, де вона затрималася ще на три місяці, щоб потім остаточно переміститися в Гаагу.

Джон Діллінджер, автор «Теології художнього сприйняття», писав у «Лос-Анджелес Таймс» (номер від 22 лютого 1987 р.):

Виставка заслужено привернула увагу світу мистецтва завдяки своїй візуальній складовій, а також піднятим нею цікавим питанням щодо духовного, містичного та окультного походження абстрактного мистецтва. Докази, наведені в книзі, назавжди змінять наші уявлення про його походження. Більш того, той факт, що один з найбільших музеїв країни почав новий період свого життя з дослідження предмета духовності в мистецтві, говорить про значні зміни в сучасному уявленні про цю сферу. Ще два 10-річчя тому подібне було немислимо... Ученим було відомо про роль духовних рухів кінця XIX і початку XX ст. в появі абстрактного мистецтва; мистецтва, в якому почали зникати сліди видимого світу. Ніколи раніше ця роль не була засвідчена так докладно, як у цій праці. [1148].

В кінці каталогу міститься великий портрет Є. П. Блаватської і стаття про теософію на дві сторінки, в якій категорично заявляється:

Теософське суспільство стало найвпливовішою організацією, що сприяла поширенню окультних вчень у наш час... Воно відіграло вирішальну роль у поширенні ідей про реінкарнацію і карму, таємних вчителів і Тибеті як країні одвічної мудрості; воно сприяло відродженню буддизму на Цейлоні (Шрі-Ланка) та індуїзму в Індії; сприяло порівняльному вивченню релігії і переконало багатьох людей в тому, що основні великі релігійні вчення єдині [1149].

Розділ 6
Малер, Сібеліус і Скрябін

Густав Малер (1860–1911)

Аж до самої смерті в 1911 р. Малер не здобув слави як композитор. За життя в Європі та Америці його знали як талановитого диригента. Його симфонії та інші твори випереджали свій час і викликали швидше здивування, ніж схвалення. Він передбачав: «Мій час ще прийде». Так і сталося – сьогодні він вважається великим композитором.

У 1895 р. Малер почав працювати над третьою симфонією. На відміну від перших двох, сповнених трагічності і розчарування в житті, третя носила назву «Радісне знання». Відомий знавець біографії Малера, Дерік Кук, стверджував, що третя симфонія була виразом «новонайденого оптимізму або скоріше якогось містичного одкровення, пов'язаного з істинністю і сенсом».

Про що було це радісне знання? Близький друг і біограф Малера, Ріхард Шпехт, згадує про розмову, яка сталася між ними в 1895 р. в Гамбурзі. За словами Шпехта, композитор переконано сказав: «Ми всі повертаємося; ця визначеність надає життю сенс, незалежно від того, пам'ятаємо ми свої попередні життя або ж ні. Важливий не сам індивідуум і його стан, а велике прагнення до досконалості і чистоти, яке пронизує всі наші перевтілення». [1150]. Цілком можливо, що третя симфонія відображає реінкарнацію життя від нижчих царств до людини до більш високих рівнів.

Кук наводить цитату з листа Малера, в якому він говорить про те, що в своєму творі хотів висловити еволюційний розвиток природи, в якому «укладається все жахливе, велике і разом з тим прекрасне». Композитор додає:

Звичайно, ніхто цього не розуміє. Мені завжди здається дивним, коли інші люди, кажучи про «природу», мають на увазі тільки квіти, маленьких пташок і запахи лісу. Ніхто не знає про бога Діоніса, великого Пана. Так ось! Існує щось на зразок програми – зразок того, як я складаю музику. Скрізь і завжди один лише голос природи!

Грандіозна перша частина симфонії, за словами Кука, представляє «природу у всій її повноті... пробудилася від незбагненної безмовності, щоб звеніти і звучати». Наступні частини відображають етапи реінкарнації від овочів і тварин до людини, а потім до всеведучого, всемогутнього Божественного Джерела [1151].

Автор справжньої біографії дізналася про те, що Малер вірив в реінкарнацію, від іншого прихильника цієї ідеї, видатного диригента Бруно Уолтера – протеже і близького друга Малера. Він зазначив, що ці переконання Малер почерпнув від знайомих теософів, з якими підтримував зв'язок в 1890-х рр. [1152] Доктор Уолтер люб'язно порекомендував [автору цієї праці] книгу «Густав Малер», в якій наведено розмову Малера з Ріхардом Шпехтом, процитований вище.

Ян Сібеліус (1865–1957)

З нагоди 90-го дня народження Сібеліуса музичний критик «Нью-Йорк Таймс» написав (грудень, 1955 р.):

Взаємозв'язок між життям і мистецтвом є одним з головних питань, що хвилюють Сібеліуса... Його самоідентифікація з полями, лісами, морем і небом настільки глибока, що нею пронизана вся його музика... У дитинстві Сібеліус любив бродити по диких околицях рідної провінції Канта-Хяме. Його завжди приваблювали птахи. «Мільйони років тому, в моєму минулому втіленні, – сказав він якось раз Яласу [своєму зятю], – я напевно був кимось на зразок лебедя або дикого гусака, бо я все ще відчуваю спорідненість з ними».

Подруга і сусідка сім'ї Сібеліус Іда Золман стверджує, що Сібеліус відкрито говорив з близькими людьми про переконання в існуванні реінкарнації і про свої минулі життя. Ця заява отримала незалежне підтвердження в січні 1982 р. Під час випадкової зустрічі з Гаррі Калліо в Санта-Барбарі, штат Каліфорнія, де Калліо викладає в Інституті світової культури. Він розповів про те, як, будучи у Фінляндії, відвідав сім'ю Сібеліуса, а також археолога Ір'є Палохеймо, який жив по сусідству з композитором. Від останнього Калліо дізнався, що Сібеліус разом з групою інших діячів мистецтва займався вивченням теософії і розенкрейцерства..

Олександр Скрябін (1872–1915)

У передмові до біографії «Новий Скрябін» Фобіона Бауерса знаменитий російський піаніст Володимир Ашкеназі писав:

Я вважаю Скрябіна одним з найвидатніших композиторів... Його музиці притаманний самобутній ідеалізм... Його думки були засновані на непорушній вірі і відданості Мистецтву як засобу піднесення людського духу, прояву світла, добра і істини. Не можна сказати, що для того, щоб зрозуміти його музику, неодмінно потрібно осягнути його філософію. Однак, дізнавшись, що рухало Скрябіним, вам вдасться глибше перейнятися його музикою. Неможливо відокремити людину-філософа від автора такої чудової музики [1153].

Яка ж була філософія Скрябіна? Борис де Шльоцер, російський біограф композитора, стверджує, що теософія стала для нього єдиним сильним впливом ззовні, яке він випробував у своєму житті [1154]. Фобіон Бауерс докладно пише про це в двотомній біографії Скрябіна.

За його словами, на початку XX ст. Скрябін прочитав книгу Е. П. Блаватської «Ключ до теософії» у французькому перекладі і написав про це (5 травня, 1905 р.): *La Clef de la Théosophie* чудова книга. Ти здивуєшся, дізнавшись, як точно вона передає мої власні думки». Бауерс пише: «З того часу в число його друзів і прихильників входило все більше теософів». Колеги Скрябіна відзначають, що «його розмови були сповнені теософії і він часто згадував мадам Блаватську». «Таємна Доктрина» французькою була однією з найцінніших книг в його особистому зібранні.

У 1922 р. квартиру Скрябіна в Москві переробили в державний музей, привівши її в той вигляд, який вона мала

за його життя. Вдалося знайти і викупити його книги, в тому числі і «Таємну Доктрину». Ця квартира, зазначає Бауерс, справляла величезний вплив на нове покоління композиторів і була «місцем для їх зустрічей» [1155].

Після знайомства з теософією в творах Скрябіна з'явилися містичні півтони. Музикознавець Джеральд Абрахам порівнює перший концерт для фортепіано з оркестром, написаний Скрябіним в 1896 –97 рр., з його найбільшим твором, симфонічною поемою *Prométhée, le poème de fue* , написаної в 1909–10 рр., і зазначає: «Представляється абсолютно неймовірним, щоб за якісь 13 років композитор міг еволюціонувати від витонченого, елегантного концерту в дусі Шопена до твору, який його сучасники вважали зразком справжнього авангарду» [1156].

Бауерс пише: «Історія знає мало настільки ж загадкових композиторів, яким був Скрябін. Його можна порівняти лише з Вільямом Блейком в поезії або з Миколою Реріхом в образотворчому мистецтві... Філософія Скрябіна насамперед вимагала втілення в музиці».

Композитор прагнув пробудити в людині його сутність. Він писав, що «в загадках давнини полягало справжнє преображення, справжнє таїнство і святість», але «всі святі сучасності забули про свої колишні сили» [1157]Коли ці «святі» намагалися виставити Блаватську шахрайкою, Скрябін захищав її, «стверджуючи, що всі істинно великі люди стикалися зі звинуваченнями в подібному безчесті“». [1158].

У 1987 р. біографія Скрябіна, написана Шльоцером, була вперше опублікована в перекладі на англійську. Серед численних згадок про теософію і Е. П. Блаватської, Шльоцер пише:

Скрябін вважав, що своїм духовним розвитком зобов'язаний «Таємній Доктрині» мадам Блаватській; ближче до кінця життя він перейнявся неймовірним захопленням до неї.. Він був особливо зачарований тим, як відважно вона виклала свій грандіозний синтез, а також широтою і глибиною її вчень, які він порівнював з музичними драмами Вагнера... Теософське бачення світу служило стимулом для його власної творчості. «Я не буду обговорювати з тобою істини теософії, – заявив він Шльоцеру в Москві, – але я знаю, що ідеї мадам Блаватської допомогли мені в моїй роботі і надали мені сил для її завершення» [1159].

Розділ 7
Буддизм приходить на Захід

Аж до середини XX ст. буддизм в Європі та Америці вважався екзотичною релігією. Ставлення до нього почало змінюватися, коли видавництво «Пінгвін» в 1951 р. випустило в Сполучених Штатах і Великобританії книгу «Буддизм» в м'якій обкладинці. З тих пір було продано більше мільйона примірників [1160] Автор цієї книги, Крісмас Хамфріс (1901–1983), був президентом і засновником знаменитого Буддистського товариства в Лондоні і керував ним протягом 60 років.

Хамфріс був успішним потомственим юристом. Він обіймав посаду головного королівського прокурора і згодом судді Верховного суду. Його батька, теж відомого юриста, прозвали Вішаючою суддею, а самого його – М'яким суддею. Він допомагав тим людям, чиї справи розглядав у суді, змінити їх життя [1161].

У книзі «Буддизм» часто згадується теософія і наводяться цитати з творів Е. П. Блаватської. Хамфріс неодноразово зазначав: «Теософи нарікають на те, що я занадто буддист; буддисти скаржаться, що я занадто теософ. Я завжди залишаюся теософом, але, якби я знайшов релігію, яка принесе людству більше користі, я б змінив її в мить» [1162].

Його знайомство з буддизмом і трохи пізніше з теософією відбулося під час навчання в Кембриджі. Він якось пояснював, що сталося в цей період його життя:

У 16 років я був переконаним християнином... У мене був брат на чотири роки старший за мене, який в 1917 р. [в Першу світову війну] був убитий під Іпром, і тоді весь мій світ впав. Мене наповнило, крім особистого горя, почуття глибокої несправедливості... У світі не залишилося інших почуттів, не залишилося щастя. Я почав активно читати книги про порівняльне релігієзнавство.

Потім, в 1919 р., в руки Хамфріса потрапила книга Кумарасвамі «Будда і Євангеліє буддизму». Тоді він сказав собі: «Ось те, що істинно. Мабуть, я буддист!» Він випробував «справжній вибух усвідомлення», коли зрозумів ідеї карми і перероджения:

«Першою доктриною, яка здалася мені безсумнівною, була доктрина про Перероджения. Я не вчився цьому буддизму“ заново; я згадував його. У мене не було необхідності перечитувати книгу, і незабаром я вже міг писати і міркувати про буддизм».

Хоча Хамфріс був не цілком задоволений філософією в тому вигляді, в якому вона звичайно підноситься, він знайшов свій шлях:

Я бачив дорогу, але чому вона проходила саме тут? Де карта або хоча б її частина, на якій я міг би побачити її початок і розгледіти кінець? Адже навіть наступний крок може бути неясним, коли сам напрямок Шляху залишається в невідомості... Місіс Різ Девідс сказала: «Буддизм є довгий шлях від наших недосконалостей до досконалості, прихованого в розумі кожної людини» Але мені потрібен був план шляху. Я пам'ятаю, як зупинився на вулиці в Кембриджі і голосно зажадав: "Так не піде, чорт візьми, так не піде! Хто я і що я, на цьому обертовому грудці бруду в цьому всесвіті?"

Свій план шляху я знайшов в коментарях до так званих станців з «Книги Дзіан», дуже стародавнього тибетського тексту, з яким я ознайомився в книзі Е. П. Блаватської «Таємна Доктрина». Там було викладено те, що здалося мені тоді і здається зараз зрозумілим поясненням таких речей, як початок і кінець всесвіту, а також виникнення і значення людини в ній. Це була карта становлення [1163].

Хамфріс приєднався до місцевої Теософської ложі при університеті і незабаром став її президентом.

Закінчивши Кембридж в 1922 р., він став активним учасником лондонського ТО. Через кілька років він попросив дозволу створити всередині ТО Буддистську ложу і отримав згоду.

За словами однієї з учениць Хамфріса, Мюріель Доу, у міру вивчення «Таємної Доктрини» і «Голосу Безмовності» її вчитель перейнявся глибокою вдячністю і відданістю до Олени Блаватської. Його повага до духу, який сяяв через неї, і вдячність за все, що вона зробила за своє життя, були безмежні. Вона ніколи не переставала надихати його, і її портрет висів над головою ліжка Хамфріса до самої його смерті. [1164].

Протягом двох років Хамфріс керував Буддистською ложею в складі ТО. Потім, з його слів, сталося наступне. «У 1926 р. за обопільною згодою всіх членів ми покинули Теософське суспільство, оскільки, з нашої точки зору, його діяльність в той час була зосереджена на зовнішніх, другорядних організаціях, залишаючи осторонь великі вчення, які передали мадам Блаватської її Вчителя в Тибеті» [1165].

Тоді-то і була заснована організація, яка пізніше стала називатися Буддистським суспільством.. Активну допомогу в її формуванні надала теософ на ім'я Ейлін Фокнер, яка на наступний рік вийшла заміж за Хамфріса.. хнє плідне партнерство тривало понад 50 років. Іншим активним співробітником нового суспільства був Едвард Конзе, якого Хамфріс називає провідним фахівцем в області махаяна-буддизму.. У щоденнику Мірчі Еліаде є запис від 15 січня 1964 р. :

Вчора і сьогодні я майже весь час перебував з Едом Конзе. Він виступив з двома лекціями з буддизму – захоплюючими і дуже популярними у слухачів. Ми довго розмовляємо. Я дізнався, що він був і залишається теософом: він захоплюється «Таємною Доктриною» і вірить, що мадам Блаватська була перероджением Цонкапи [1166]Великий реформатор тибетського буддизму в XIV ст. і засновник школи Гелугпа, до якої належать Далай і Панчен-лама.

Після заснування Буддистського товариства Хамфріс продовжив читати лекції і писати роботи з теософії. У книзі «Вивчаючи буддизм» він зазначив, що «Таємну Доктрину» «можна назвати однією з найбільших релігійних праць, відомих людству» [1167]. У вступі до книги «Карма і перероджение» він розповідає читачеві про те, що цей твір є «лише скромною спробою переосмислити даний предмет у світлі всіх доступних авторитетних джерел"», маючи на увазі головним чином індуїстські і буддистські священні писання.. Він продовжує: «І якщо до них додані у вигляді коментарів твори Е. П. Блаватської, яка сама навчалася в тибетських монастирях, складається потрійний «авторитет», який стає підставою всеосяжного Закону, що визначає еволюцію людства». [1168].

У боротьбі за виживання Буддистському суспільству допомагав учень Е. П. Блаватської, Дхармапала з Шрі-Ланки. Він на два роки приїхав до Англії, щоб навчити Буддистське суспільство буддизму. Перед цим він писав Хамфрісу зі Швейцарії, називаючи «Голос Безмовності» «істинно буддистським твором».. «Чи варто говорити про те, що ми прийняли його з радістю, і після довгих пошуків допомогли йому знайти будинок на північ від Ріджент-парку, в якому він заснував британське товариство Маха-Бодхі, яке тепер розташовується в чудовому приміщенні в районі Чизік?»

У 1927 р. японський вчений доктор Д. Т. Судзукі опублікував свою першу серію «Творів про дзен-буддизм». Хамфріс зазначає: «в ній розповідається не тільки про дзен-буддизм; вона ясно демонструє нам всю повноту махаяна-буддизму, в той час як наші знання до цього обмежувалися тхеравадою». [1169], за винятком «Голосу Безмовності» Е. П. Блаватської. У 1910 р. Судзукі писав про «Голос» нареченої, Беатріс Лейн: «Ось справжній махаяна-буддизм».

Хамфріс познайомився з доктором Судзукі в 1936 р. на Світовому конгресі віросповідань в Лондоні. «Після промови, яку жоден з слухачів ніколи не забуде, – розповідає Хамфріс, – він підійшов до Ложе... так і почалося наше спілкування... з Вчителем у плоті», яке тривало до самої смерті Судзукі в 1966 р.

Ажіотаж навколо дзен-буддизму на Заході припав на середину 1950-х рр., коли Судзукі проживав у Сполучених Штатах. У цей період близько півсотні американських психологів і психіатрів шукали з ним зустрічі, щоб довідатися про його ідеї. Він познайомився з багатьма видатними західними мислителями.

Крім Судзукі величезний внесок у популяризацію дзен-буддизму в Америці вніс чоловік на ім'я Алан Вотс, який написав три десятки книг на цю і багато інших тем. В автобіографії «На моєму шляху» він пише про Хамфріса і його дружину (використовуючи їх прізвиська):

Тобі і Пак дали мені таку освіту, яку, мабуть, не купиш ні за які гроші, і глибина моєї вдячності до них незмінна. Хоча зараз я часом заперечую проти того, як Тобі інтерпретує буддизм, я завжди буду любити його як людину, яка пробудила мою уяву і наставив мене на мій життєвий шлях. Не слід забувати про те, що Тобі і Пак в першу чергу були теософами... І саме через праці Е. П. Блаватській Тобі дізнався про ці традиції, коли навчався в Кембриджі і спілкувався з психіатром Генрі Діксом і Рональдом Ніколсоном, який згодом став садху Шрі Крішна Премом. [1170]. (Сьогодні Прем в першу чергу відомий своєю книгою про «Таємну Доктрину» – «Людина є мірило всіх речей».) [1171].

У Лондоні, в період близького спілкування з Хамфрісом, Вотс працював редактором журналу Буддистського суспільства, отримавши таким чином досвід роботи з буддизмом. Саме Хамфріс познайомив його з Судзукі.

Сам Хамфріс зробив значний внесок у популяризацію дзен-буддизму. Крім написаних ним книг і лекцій з дзен-буддизму, він займався поширенням творів доктора Судзукі на Заході і був його представником в Європі.

Однак не можна сказати, що Хамфріса цікавила лише одна школа буддизму. Його головний інтерес становив Світ буддизму, і він вірив, що лише через сукупність всіх шкіл можна осягнути його велич.. У 1945 році. Він написав свою знамениту книгу «Дванадцять принципів буддизму», в якій вивів загальні положення різних вчень.. Ця книга була одностайно прийнята всіма буддистськими сектами і перекладена на 14 мов..

Письменник Колін Вілсон якось раз попросив Хамфріса написати статтю про О. П. Блаватську для нової книги, над якою він у той час працював. Ось що написав Хамфріс:

Яка жінка!. . Незрозуміла, обмовлена і ображена, але настільки блискуча, освічена і освічена; втілена щедрість; жінка, яка говорила і діяла прямо, відмовляючись від тих благочестивих вульгарностей і нісенітниці, які ховаються під личиною хороших манер, і пропонуючи істину всім, кому вона потрібна... Вона ніколи не була байдужою або однаковою з усіма. У неї було безліч друзів, готових померти за неї, і ворогів, які вбили б її, будь у

них така можливість. Ці зіркі блакитні очі могли розгледіти характер кожного, хто до неї приходив, і бачили також тих, хто надалі її зрадить.... Вона ділилася своїми мізерними заощадженнями (оскільки ніколи не була багатою) з усіма, хто потребував допомоги, навіть якщо знала при цьому, що вони збираються зруйнувати справу, якій вона присвятила своє життя.

Вона була неймовірним оратором; вона ніколи не читала лекцій, вона просто говорила, і ті, хто її чув, не могли думати ні про що інше. У 1920 р., коли я став частиною цього руху, я познайомився з людьми, які добре знали її, і вони підтвердили, що після зустрічі з нею все змінилося, і ніщо не залишилося колишнім [1172].

Розділ 8
Реінкарнація
Відродження віри

Як вже було сказано, Олені Блаватській приписують відродження віри в реінкарнацію в сучасному світі. Однак стрімке зростання числа прихильників теорії реінкарнації відбулося лише в середині XX ст.

Поле її смерті ці переконання поширилися в теософських групах і деяких інших окультних організаціях. Зокрема, це всюдисущий рух «Нова думка», церква релігійної науки, а також Церква Єдності, засновники якої, Чарльз і Міртл Філмор, були теософами [1173] Навіть спіритуалісти почали проповідувати цю доктрину і припинили «матеріалізовувати» померлих.

У цьому розділі буде розглядатися феноменальне зміцнення віри в реінкарнацію, яке почалося в 1950-і рр. і триває досі. У 1969 р. опитування Інституту Геллапа, присвячене цій темі, виявило, що в реінкарнацію вірять 20% релігійних жителів Сполучених Штатів. До 1981 р. цей показник зріс до 23 % і з тих пір продовжує неухильно рости.

Джордж Геллап-молодший розповів про опитування 1981 р. у книзі «Пригоди в безсмерті». Він стверджує, що це було найвичерпніше дослідження віри людей в життя після смерті за всю історію людства.. Питання, що ставиться громадянам, які досягли 18 років, звучало так: «Ви вірите в реінкарнацію, т. е. у відродження душі в новому тілі після смерті, чи ні?» На відміну від опитування 1969 р. , питання ставилося не тільки релігійним людям. Геллап повідомляє: «23 % опитаних – а це майже чверть – сказали, що вірять у реінкарнацію» [1174] . Це означає, що в 1981 р. в Сполучених Штатах проживало більше 38 млн прихильників реінкарнації, виходячи з того, що кількість громадян старше 18 років становила 166 млн. Враховуючи, що переважна частина американців виховувалася в релігійних традиціях, які не визнають реінкарнацію, такі результати були дивовижними.

Ці вражаючі зміни відбулися багато в чому завдяки діяльності декількох людей, на яких вплинули ідеї Е.. П. Блаватської, оскільки кожен з них, як ми побачимо, був пов'язаний з теософським суспільством. У числі їх психолог доктор Джина Сермінара, автор бестселера «Обителей багато», в якому розповідається історія ясновидця Едгара Кейсі (1877–1945). У молодості Кейсі несподівано втратив голос. У пошуках лікування він звертався до різних лікарів, але все марно. Допомогти йому зміг гіпноз, до якого він вдався за порадою друга. Під час сеансу він сам описав причини хвороби і спосіб її лікування. Після цього Кейсі вирішив таким же чином допомагати іншим людям, чим успішно займався наступні 20 років. «На самому початку діяльності, – пише Сермінара, – до Кейсі звернувся за допомогою італієць, якого він, до загального (і власного) подиву, проконсультував на найчистішою італійською мовою. При цьому в пильному стані італійська мова була не більш зрозумілою для неї, ніж складні медичні терміни, які вона використовувала». [1175] .

Одного разу, в жовтні 1923 р., до Кейсі прийшов чоловік на ім'я Артур Ламмерс. Ламмерс не потребував лікування, він був теософом і шукав підтвердження істинності свого вчення. У книзі «Є річка» Томас Сагру розповідає про подію:

Ламмерс... задавав Едгару незрозумілі питання – про механіку підсвідомості, про різницю між духом і душею, про причини тих чи інших особливостей особистості і талантів. Він згадував такі речі, як Каббала, таємні релігії Єгипту і Греції, а також середньовічних алхіміків, тибетських містиків, йогів, мадам Блаватську і теософію.

«Тобі варто дізнатися про ці речі, – сказав Ламмерс. – ...Існують сотні філософських і тисячі теологічних систем. Які з них правильні, а які ні?.. Яка справжня природа душі і мета нашої присутності на землі? Куди ми йдемо звідси?. Чим ми займалися до того, як прийшли сюди? Ти хіба не задавався жодним з цих питань?»

– «Ні», – відповів Едгар. Він не знав, як по-іншому відповісти на це питання і не наважувався сказати правду: подібні ідеї завжди здавалися йому блюзнірськими. Адже Біблія розповідає про Бога все, стало бути, вважати, що він, Едгар Кейсі, може за допомогою бачень розповісти про таємниці всесвіту – все одно, що відкрито пропонувати Сатані говорити через нього. Ось що він завжди відчував. Тепер же, після того, що сказав Ламмерс, це почуття пішло [1176] .

У той час Ламмерс почав цікавитися астрологією і попросив Кейсі скласти для нього гороскоп.. Занурившись в транс, Кейсі описував гороскоп короткими, дробовими пропозиціями і раптом сказав дивні слова: «ВІН БУВ МОНАХОМ!» Присутніх ніби пробив удар струму, але найсильніше здивувався сам Кейсі, вийшовши з трансу. Через суворе християнське виховання його довгий час роздирали сумніви, коли відгомони минулих життів просочувалися в його бачення.. І лише після ретельного вивчення Біблії він нарешті примирився з ідеєю про реінкарнацію. [1177] .

Пізніше Ламмерс запитував Кейсі, коли той перебував у трансі: «Звідки приходить інформація про минулі життя людей?» Той відповів, що одним із джерел є глибокі рівні його підсвідомості, недоступні для психологів. Друге джерело, пише Сермінара, пов'язане з читанням так званих записів Акаші. Коротко пояснення Кейсі виглядало наступним чином:

Слово « *Акаша* » в санскриті означає основну ефірну субстанцію, духовно-електричну за складом, що заповнює весь всесвіт. У цій субстанції відображається нестирається запис кожного звуку, світла, руху і думки з початку всесвіту.

Акаша , подібно до надчутливої пластинки, записує всі події у всесвіті. ї навіть можна назвати величезною прихованою камерою космосу. У кожному з нас приховані здібності до читання цих вібраційних записів, які залежать від чутливості нашого організму і полягають у налаштуванні свідомості на потрібну хвилю... «Записи Акаші» також називають «Вселенською пам'яттю природи» або «Книгою життя» [1178].

Ще дивніше те, що вищесказане не збігається з відомостями в санскритсько-англійському словнику, але зате вельми нагадує визначення Акаші у творах Е. П. Блаватської та її колег.

Точність читання записів Акаші залежить від внутрішнього розвитку бачить. Вони потрапляють в свідомість, проходячи через область підсвідомості, і можуть змінитися під впливом релігійних і філософських поглядів. У разі Кейсі всі видіння мали яскраву християнську забарвлення і нагадували вислови з Біблії, яку він щорічно повністю прочитував.

Джина Сермінара витратила кілька років на вивчення записів всіх 14 00 випадків, якими займався Кейсі. Вона була теософом, як і Ламмерс, який познайомив Кейсі з реінкарнацією. В одному з інтерв'ю Сермінара зізналася, що її дідусь і мати були членами Теософського товариства, і додала: «Я глибоко вдячна за інтелектуальний фундамент, який дала мені теософія. Почавши досліджувати бачення Кейсі, я не знайшла в них нічого нового або дивного, оскільки все, про що він говорив, вже зустрічалося мені в теософській літературі». [1179].

Завдяки книзі «Обителей багато», про діяльність Кейсі дізнався весь світ, оскільки це чудовий, надихаючий твір, що містить практичні психологічні поради для читачів, було перекладено на безліч мов, включаючи ісландську і японську. Незабаром на нього звернув увагу Морі Бернштейн, автор гучної книги «У пошуках Брайді Мерфі», і тоді інтерес до реінкарнації за короткий період досяг небувалих висот.. Бернштейн провів шість сеансів регресивного гіпнозу [1180]з молодою американкою, яка, перебуваючи в трансі, згадала в подробицях своє минуле життя, в якій її звали Брайді Мерфі і вона жила в Ірландії.

Провідний фахівець з реінкарнації, доктор Ян Стівенсон, висловив свою думку щодо Брайді Мерфі:

У більшості випадків спогади про попередні життя, що з'явилися за подібних обставин, не мають рішуче ніякої цінності.. І хоча в цілому я скептично ставлюся до подібних практик, я зовсім не стверджую, що всі експерименти такого роду однаково безглузді. Насправді я переконаний, що в деяких випадках ми маємо справу з чимось важливим і сьогоденням. Думаю, це повною мірою відноситься до справи Брайді Мерфі. [1181].

У зв'язку з випадком Брайді Мерфі у людей з'явилося багато питань щодо реінкарнації. Відповів на них професор К. І. Дюкас, який виступав з лекціями про реінкарнацію в різних школах і протягом багатьох років очолював філософський факультет в Університеті Брауна.. Він присвятив дві книги – «Критичне дослідження віри в життя після смерті» і «Розум і смерть» – філософському обрунтуванню реінкарнації. Також цій темі повністю присвячена його лекція «Життя після смерті як реінкарнація».

Дюкасс розповів про те, що спонукало його вибрати кар'єру викладача філософії в статті «Філософське звільнення», опублікованій в 1930 р. в науковому журналі «Сучасна американська філософія». Він народився у Франції в 1881 р. і провів багато років, подорожуючи по різних країнах і пробуючи дивні, незвичайні професії.

Потім Дюкасс три роки провів у Нью-Йорку (1903–1906), працюючи стенографістом у страховій компанії.. Коли він приїхав до Франції відвідати рідних, знайомий показав йому маленьку брошуру, що описує погляди теософів.. Повернувшись в Нью-Йорк, Дюкасс вступив в Теософське товариство і у вільний час виконував в ньому обов'язки бібліотекаря.. Серед прочитаних ним книг була «Наука умиротворення», написана індійським теософом на ім'я Бхагаван Дас [1182]. Дюкасс зацікавився міркуваннями Даса про онтологічних питаннях. Розжившись грошима, він відправився в Сіетл і вступив до Вашингтонського університету, а роки потому отримав ступінь доктора філософських наук в Гарварді. За довгі роки навчання і викладання він жодного разу не втрачав інтересу до реінкарнації і лише сильніше прагнув піддати її ретельному філософському аналізу.

Доктор Ян Стівенсон (професор психіатрії в медичній школі Віргінського університету) є провідним дослідником реінкарнації. Він спеціалізується на роботі з дітьми з різних країн, які розповідають про те, що пам'ятають свої минулі життя. На сьогоднішній день Віргінським університетом опубліковано вісім книг [1183]з історіями, зібраними доктором Стівенсоном, в яких описано понад 200 випадків реінкарнації. На думку Стівенсона, спогади дітей про їхні минулі життя, які він досліджував – в деяких випадках вони пам'ятали більше 50 деталей зі свого минулого втілення, включаючи імена людей, місця і події, справжність яких була перевірена, – зазвичай бувають правдивими на 90 %. Деякі діти пам'ятають навіть мову, якою розмовляли в минулому житті. Ця здатність називається ксеноглоссія, і Стівенсон написав дві праці на цю тему. У всіх випадках він ретельно перевіряє, чи не можна пояснити те, що відбувається чимось іншим, крім як реінкарнацією.

У вересні 1977 року. був опублікований 165-й випуск відомого періодичного видання з психіатрії, «Журнал нервових і психічних захворювань», майже цілком присвячений дослідженням Стівенсона в області життя після смерті і особливо реінкарнації як засобу для цього. У травні того ж року Стівенсон опублікував у цьому ж журналі свою працю «Експліцитна цінність ідеї реінкарнації».. Доктор Юджин Броуді, редактор журналу і психіатр в медичній школі університету Меріленда, в одному з інтерв'ю зізнався: «Я отримав три або чотири сотні прохань про повторну публікацію цього випуску від представників різних наукових областей. Стає ясно, що ця тема викликає живий інтерес».

В інтерв'ю журналу «Квест» (вересень/жовтень 1978 р. Стівенсон розповів про те, які події з його дитинства підштовхнули його до настільки серйозного захоплення дослідженням реінкарнації. Репортер «Нью-Йорк Таймс» Том Баклі, який проводив інтерв'ю, почав його з короткого опису кар'єри Стівенсона. Стівенсон був не тільки головою психіатричного відділення в медичній школі Віргінського університету і головним психіатром в університетській лікарні. Він написав безліч статей з психіатрії для спеціалізованих журналів, а також дві книги про психіатричне опитування і постановку діагнозу.. Крім того, він консультував пацієнтів і викладав в університеті. Баклі дав йому таку характеристику: «Він висококваліфікований психіатр. Більш того, завершивши навчання, він став частиною медичної еліти – членом лікарських колегій нью-йоркської лікарні і медичного центру Окснера в Новому Орлеані».. Далі він пише:

У віці 48 років Стівенсон залишив лікарське терені, щоб цілком присвятити себе вивченню реінкарнації.. Цілком очевидно, йому була потрібна досить вагома причина для рішення, яке багатьом з його колег здалося,

м'яко кажучи, ексцентричним.. Я запитав його про причини, але не готовий був почути сказане у відповідь. «Ще під час роботи в медичній школі я сказав собі, що займуся психічними дослідженнями, як тільки зможу. Але спочатку я повинен був побудувати успішну кар'єру в медицині, і я це зробив».

Тоді я запитав, що змусило його вивчати саме реінкарнацію. На це питання він відповів куди більш розпливчасто... Він розповів, що його мати цікавилася східними релігіями. У неї була невелика колекція книг на цю тему [1184]Стівенсон, який любив читати, коротав за ними довгі дощові або снігові дні.

«Я був досить похмурою дитиною, – продовжив він, посміхаючись своїм словам. – І більше тягнувся до спілкування з дорослими, ніж з іншими дітьми». «Можливо, це підірве мою репутацію вченого, – тут він знову посміхнувся, – але мені згадало, як на свій дев'ятий день народження я прямував в Саутгемптон на борту Імператриці Шотландії" і викладав переваги реінкарнації двом престарілим попутницям, чим вельми їх спантеличив».

При уважному аналізі досліджень Стівенсона стає очевидним, наскільки далекий він був від усякого роду упередженості. Його колеги по цеху відкрито визнавали це.. У статті «Чи є ще одне життя після смерті?», опублікованій в журналі «Погляд» (від 20 жовтня 1970 р.)) наводиться висловлювання доктора Альберта Станкарда, який на той момент був головою кафедри психіатрії в Пенсильванському університеті у Філадельфії:

Останнє дослідження Стівенсона виглядає дивним, на думку багатьох консервативних вчених. Воно дійсно дуже суперечливо. Але Стівенсон володіє найбільш критичним розумом з усіх моїх знайомих, що працюють в цій сфері, і, ймовірно, найбільш схильний до здійснення належного дослідницького контролю в процесі своїх досліджень.

Доктор Гертруда Шмайдлер, раніше професор психології в коледжі Міського університету Нью-Йорка, в свою чергу, запевняє, що «Стівенсон – найбільш уважна і сумлінна людина, що володіє величезними розумовими здібностями і відповідає високим професійним стандартам. Він з усією відповідальністю підходить до збору і аналізу первинних даних».

Стівенсон відмовився від численних пропозицій з'явитися на телебаченні або популяризувати своє дослідження будь-яким іншим способом. Проте його копітка праця, якою він займався більше 30 років, набуває все більшої популярності і сприяє підвищенню інтересу до реінкарнації.

** * **

Наступна персона, що вплинула на поширення ідеї реінкарнації – актриса Ширлі МакЛейн – є повною протилежністю Стівенсона в області вивчення одного і того ж предмета.

У 1983 році. Маклейн написала книгу «Out on a Limb», що розлетілася чотиримільйонним тиражем, і неодноразово з'являлася на телебаченні, щоб обговорити її зміст. Книга розповідає про саму Ширлі Маклейн, а також про чоловіка на ім'я Девід, який спонукав її до нової ролі вчителя реінкарнації.. За словами Маклейн, Девід – збірний персонаж, що представляє декількох людей, які відкрили її розуму внутрішні реалії. х імена залишалися в таємниці, хоча можна «обчислити» того, хто надихнув актрису на поїздку в Анди – кульмінаційний момент в книзі. Коли Маклейн була в Перу, саме ця людина сказала їй, що її доля – бути вчителем Нью Ейдж і писати книги про цю новопридбану філософію. Думка про те, що вона може зіткнутися із засудженням громадськості, приводила її в жах. [1185].

Восени 1985 р. стало відомо, що наставником Маклейн був Чарльз Сільва. Рекламний проспект говорить: «Двадцять восьмого вересня в Коледжі Елізабет Сетон в Йонкерсі, штат Нью-Йорк, відбудеться семінар близького друга і порадника Ширлі Маклейн, який вніс неоціненний внесок у написання нею бестселера Out on a Limb». У проспекті також говорилося, що «Свидиль» [1186].

У цій книзі описуються пригоди Сільви, окультні та іншого роду, які відбулися під час двох його подорожей в Анди, в 1974-му і 1975 р.. У книзі також згадується, що, коли він в 1976 р. повернувся в Штати працювати над книгою, то провів тиждень на Лонг-Айленді у знайомої на ім'я Мирна, «яка присвятила довгі роки життя вченню: ця жінка просто геній, вона багато знає про таємні доктрини мадам Блаватської і втраченому материку Атлантиди. й відомо все про здорове харчування, макробіотику, рефлекторну терапію, теософію і витончені мистецтва». [1187].

Коли Мирну розпитали про Сильву [1188], з'ясувалося, що влітку 1969 р. він з коханкою – уродженкою Лонг-Айленда, яка згодом стала шкільною вчителькою в Лос-Анджелесі – знімав кімнати на останньому поверсі в будинку Мирни і її сестри.

Коли Мирна вперше зустріла Сильву, він був переконаним матеріалістом, але через деякий час перейнявся теософією і скупив всі книги Е. П. Блаватської. Згодом Сільва передав ці книги Маклейн, яка на той момент нічого не знала про реінкарнацію і подібні теми. Це було в 1976-му і на початку 1977 р., до їх спільної поїздки в Анди, яка відбулася пізніше в цьому році.

Коли в 1986 р. репортер TV Guide запитав Маклейн, чи знає вона що-небудь про теософію, та відповіла: «О, я знаю про неї все». [1189].

Покоління хіпі зробило значний вплив на відродження реінкарнації. Наприклад, група The Beatles цікавилася східною філософією. Небагато хто знає про те, що і Елвіс Преслі відчував глибокий інтерес до метафізичних тем. У біографії «Елвіс» Альберт Голдман називає кілька книг, які роками вивчав співак: «Таємна Доктрина» і «Голос Безмовності» Е.. П. Блаватської, «Космічна свідомість» Р. М. Бака, «Перша і остання свобода» Крішнамурті, «Полум'я в чаші» Миколи Реріха, «Нові обителі для нових людей» Дейна Редьяра і «Тибетська книга мертвих» Уолтера Еванса-Вентца [1190].

Професор Голдман зазначає:

Залишок свого життя Елвіс Преслі присвятив вивченню творів, які були написані в 1870-х рр. в Нью-Йорку скандально відомої і дивовижної мадам Блаватської. ї книги завжди були у Елвіса під рукою... Насправді одна маленька книга «Голос Безмовності», яка нібито являє собою переклад найдавніших тибетських рун, виконаний

Е. П. Блаватській, так подобалася Елвісу, що він іноді зачитував уривки з неї зі сцени і назвав свою євангельську музичну групу «Голос» (Voice). [1191].

Інтерес до теософії з'явився, коли Елвіс змінив перукаря. Його новий перукар на ім'я Ларрі Геллер розповів йому про Вчителів. «Хто, чорт візьми, такі Вчителі?» – не дуже шанобливо відгукнувся Елвіс [1192]. Прісцилла, дружина Елвіса, пише в біографії «Елвіс і я»:

Елвіс дізнався, що крім Ісуса було багато інших великих Вчителів. Це Будда, Мохаммед, Мойсей та інші, кожен з яких «був обраний Богом, щоб служити великій меті». Тепер я бачила, як в Елвісі прокинулася та його частина, яка жадала відповідей на всі фундаментальні питання про життя.
Він запитував Ларрі, чому з усіх людей у всесвіті саме він, Елвіс, був обраний кумиром мільйонів.. І як, враховуючи цю роль, він міг допомогти врятувати світ, терзаний голодом, хворобами і злиднями? Чому, нарешті, так багато людей страждають? І чому він сам нещасливий, якщо у нього є все, чого можна тільки бажати? Йому весь час чогось не вистачало в цьому житті. Він сподівався, що настанови Ларрі допоможуть йому знайти дорогу до відповідей на ці питання.
Він дуже хотів, щоб все навколо – особливо я – дізналися про те, що відкрилося йому. Прагнучи поділитися знаннями, він годинами читав вголос і роздавав книги, які, як він думав, будуть нам цікаві [1193].

Голдман додає:

Той факт, що він уважно читав ці книги, стає очевидним при одному лише погляді на його екземпляри – з загнутими куточками, плямами, безліччю підкреслень майже на кожній сторінці. Елвіс завчив напам'ять ключові уривки і часом декламував їх, поки Ларрі Геллер тримав в руках книгу, як суфлер [1194].

Про те, як він застосовував ці вчення в житті, розповідає його дружина. «Ми повинні керувати своїми бажаннями, – говорив він їй, – інакше вони будуть керувати нами».

* * *

Заключна частина цієї глави присвячена діяльності Геддеса Макгрегора, людини з подвійною кар'єрою: він був англіканським священиком і професором філософії в Європі і Сполучених Штатах.
Прихильники реінкарнації, перераховані раніше в цьому розділі, вивчали її з точки зору науки і філософії. А як щодо релігії? Професор Геддес Макгрегор розповідає, що останні 20 років кар'єри він присвятив вивченню реінкарнації з точки зору християнства. В одній з лекцій він каже: «Я відчув інтерес до реінкарнації, коли мені було 15. Я прочитав всю теософську літературу, яка була доступна на той момент, і з того часу мій інтерес ніколи не слабшав». [1195].
Що стосується послужного списку Макгрегора, він поєднує кар'єру професора філософії і єпископального священика. Він отримав ступінь доктора філософії в Оксфорді і два постдокторські ступені: *grand doctorat* , отриманий *summa cum laude* в паризькій Сорбонні, і ступінь доктора теології в Оксфорді. Єврейська семінарія в Сполучених Штатах присвоїла Макгрегору почесне звання доктора гуманітарних наук. Зараз він почесний професор філософії в Університеті Південної Каліфорнії, де з 1960-го по 1975 р. викладав філософію релігії. В якості англіканського священика він був призначений також проповідником в соборі св.. Павла в Англії на 1969 рік. і у Вестмінстерському Абатстві на 1970-й. Макгрегор написав безліч книг про християнство, дві з яких присвячені реінкарнації [1196].
У 1982 р. Макгрегор виступив у Теософському товаристві у Вітоні, штат Іллінойс, з лекцією «Християнство і стародавня мудрість», в якій він говорить наступне:

Я добре пам'ятаю, як, будучи 15-річним юнаком, випадково натрапив на книги, написані видатними членами Теософського суспільства. Я моментально захопився ними, навіть не стільки вмістом самих книг, скільки тим, які почуття вони в мені пробудили...
Приблизно в той же час я ступив на шлях християнства, і спочатку помилково вважав, що повинен відмовитися від подібних теософських вчень. Однак я ніколи не відрікався від них, так як просто не міг цього зробити. Навпаки, теософія завжди допомагала мені зрозуміти християнські ідеї, хоча за останнє 10-річчя я куди ясніше побачив, як багато спільного в роздумах великих християнських містиків і древньої мудрості, з якою доля зіштовхнула мене в такому юному віці. Зерна цієї мудрості непомітно проросли в моїй душі, впливаючи на розвиток моєї духовності, і нарешті, через багато років принесли плоди.
Чи хоч одна людина не змогла розгледіти в моїх працях при уважному прочитанні, як глибоко теософські ідеї вплинули на мій розум (ймовірно, з боку це навіть видніше, ніж мені самому). Подібно до середньовічних соборів, мої творіння перевершували мої знання... Мені завжди приносило задоволення усвідомлення того, що в юному віці в мене ніби вклали особливий тип свідомості, і щоб навчитися розуміти і цінувати його, мені довелося оволодіти величезною масою технічних знань. [1197].

Перша книга Макгрегора про реінкарнацію, опублікована в 1978 р., називалася «Реінкарнація в християнстві: нове бачення ролі переродження в християнській думці». [1198]. Друга, «Реінкарнація як надія християнства», була опублікована в 1982 р. в Лондоні і згодом в Сполучених Штатах. Також він написав книгу «Хрещення карми: таємниця еволюції» [1199]Він читав курс лекцій про реінкарнацію в університеті Каліфорнії в Берклі і в університеті Айови.
Він розповів автору цієї біографії про те, як почав викладати і писати про реінкарнацію. У 1976 р. йому належало виступити з лекцією в університеті Макгілла в Монреалі. Спочатку він запропонував три теми для серії лекцій на вибір. Але раптом з пустощів додав до них четверту: «Чи сумісна реінкарнація з християнством?» Відповідь прозвучала моментально: «Ви не залишили нас!»

У своїй книзі Макгрегор пише:

Реінкарнація є однією з найбільш захоплюючих ідей в історії релігії і однією з найбільш повторюваних тем у світовій літературі.. Існує думка, що вона не має відношення до християнської спадщини і особливо суперечить єврейським корінням біблійної думки.. Це припущення спірне... Реінкарнація неодноразово з'являлася на різних етапах християнського шляху з давніх часів по сьогоднішній день. Вона процвітала в юдаїзмі. Скрізь, де західні мислителі знаходили в собі сили зірвати з християнства покриви мертвих догм, не зачепивши при цьому живу тканину, для неї знаходилося місце в церковному житті. [1200].

Розділ 9
Міфи, сновидіння і колективне несвідоме

У «Таємній Доктрині» символам і міфам надається таке важливе значення, що вони займають одну третину кожного з томів. У першому томі їм відведено 15 глав, і Е. П. Блаватська приступає до цієї теми з наступними словами:

Вивчення прихованого сенсу кожної релігійної та світської легенди, всякого народу, великого чи малого, і особливо традицій Сходу, зайняло більшу частину життя автора справжньої праці. [1201]. Вона поділяє переконання, що жодна міфологічна розповідь, жодна традиційна подія в народних сказаннях, ніколи, ні в одну епоху, не були вигадкою, але що кожне з таких оповідань має дійсно історичну підрунтя. У цьому автор розходиться з тими вченими-символістами, які, незважаючи на всю велич їхньої слави, знаходять в кожному міфі не більше, ніж додатковий доказ пристрасті розуму стародавніх до забобонів, і думають, що всі міфології виникли і побудовані на сонячних міфах. Подібні поверхневі мислителі були чудово викриті Джеральдом Мессі, поетом і єгиптологом... Його гостра критика гідна відтворення в цій частині нашої праці, оскільки вона так прекрасно відображає наші почуття, відкрито висловлені вже в 1875 р. , коли була написана «Викрита Ізида». [Мессі заявляє:]

«Протягом минулих 30 років проф. Макс Мюллер вчив у своїх книгах і лекціях, в Таймс“ і різних журналах, з трибуни Королівського інституту, з кафедри Вестмінстерського абатства і зі своєї кафедри в Оксфорді, що міфологія є хвороба мови, і що стародавній символізм був результатом чогось на зразок примітивної розумової аберації. «Нам відомо, – говорить Ренуф... – що міфологія є хвороба, яка з'являється на певному ступені людської культури».
Відповідь [Мессі] така: «Це не більше ніж фантазія теоретика-метафізика, що міфологія була лише хворобою мови або чого-небудь іншого, за винятком його власного мозку. Походження і значення міфології були абсолютно упущені з уваги цими соляристами, розповсюджувачами небилиць.. Міфологія була примітивним способом здійснення давньої думки. Вона рунтувалася на природних фактах і досі може бути перевірена на феноменах. Немає нічого божевільного, нічого безглуздого в ній, якщо вона розглядається в світлі еволюції, і коли спосіб вираження її за допомогою мови знаків повною мірою зрозумілий.. Божевілля полягає в помилковому прийнятті її за історію людства або ж за Божественне Одкровення. Міфологія є сховище найдавнішої людської мудрості і, що цікавить нас, зводиться, головним чином, до того, що, коли вона знову буде правильно витлумачена, вона завдасть смертельного удару теологіям, які вона сама мимоволі породила».

Сер Джеймс Фрейзер, знаменитий автор багатотомного твору «Золота гілка», поділяв погляди Макса Мюллера. Професор Мірча Еліаде пише: «Протягом 20 00 сторінок він міркує про те, що всі думки, уявлення і прагнення стародавньої людини, всі його міфи і традиції, всі його боги і релігійні явища є всього лише жахливою сумішшю звіроподібності, жорстокості і забобонів, від якої людство щасливо позбулося шляхом наукового прогресу». [1202].
У XX ст. ставлення до міфів і легенд почало змінюватися з появою праць Карла Юнга і таких книг, як «Забута мова» Еріха Фромма і «Тисячоликий герой» Джозефа Кемпбелла. Фромм пише:

Сновидіння стародавньої і сучасної людини написані на однаковій мові з міфами, автори яких жили на зорі історії... Але сучасна людина забула цю мову – не коли вона спить, а коли пильнує. Чи важливо розуміти його і в пильному стані?. . На мій погляд, мова символів – та іноземна мова, яку ми всі повинні вивчати. Його розуміння дає нам можливість доторкнутися до одного з найбільш значущих джерел мудрості – мудрості міфу, і проникнути в більш глибокі шари нашої власної особистості...
У «Тисячі героїв» Джозеф Кемпбелл доповнює наше уявлення про те, яким може бути міф: міф – це потайне вікно, через яке невичерпна енергія космосу проникає в культурну діяльність людини. Релігії, філософії, мистецтва, соціальні форми первісної і сучасної людини, основні відкриття в науці і техніці, наші сновидіння – все це виникає з основного, магічного кільця міфів ... Символи міфології не створені людиною; їх не можна замовити, придумати або назавжди припинити . Вони є природним продуктом психіки, і кожен з них несе в собі неушкоджений зачаток сили їх джерела. [1203].

У зв'язку з подібними ідеями виникає питання, чи не цікавився Кемпбелл теософією? З біографії Кемпбелла «Полум'я у свідомості», написаної Стівеном і Робіном Ларсенами в 1991 р. , ми дізнаємося, що Кемпбелл неодноразово спілкувався з теософами. Біографи стверджують, що в 1928 р. , збираючись відправитися в кругосвітню подорож, Кемпбелл «був вражений тим, як природно його інтерес до теософії і Сходу вписався в план подорожі і досліджень; саме тоді у нього почало з'являтися почуття внутрішнього центру, якого йому так не вистачало». [1204].
У «Силі міфу» Кемпбелл нагадує про те, що «Фрейд і Юнг однаково стверджували, що міф рунтується на несвідомому». [1205]Юнг відомий своєю теорією про колективне несвідомому, і ось як він пояснює це поняття:

Більш-менш поверхневий шар несвідомого – поза всякими сумнівами особистісний... але це особистісне несвідоме спочиває на більш глибокому шарі, який не залежить від особистого досвіду... він є вродженим. Цей рівень я називаю колективним несвідомим... його зміст і поведінкові форми більш-менш однакові у всіх індивідуумів... Таким чином, він являє собою загальний психічний субстрат, надособистісний за своєю природою, який присутній в кожному з нас. [1206].

Одним з доказів цієї теорії, говорить Юнг, є той факт, що «міфи і казки народів світу містять певні, повторювані мотиви», які є «частиною успадкованої структури нашої психіки, і тому можуть ... спонтанно проявлятися в будь-якому місці і в будь-який час». [1207].
Цікаво, що в «Таємній Доктрині» (Т. 2, с. 293) з різницею в 40 років висловлюється схожа ідея:

Уява мас, як би воно не було безладно і неврівноважено, ніколи не могло б уявити і породити ex nihilo таку кількість чудовиськ, таке багатство незвичайних казок, якби воно не мало своїм центральним ядром ті носяться спогади, туманні і неясні, які пов'язують розірвані ланки ланцюга часу, щоб створити з них таємничу тканину мрій нашого *колективної свідомості* [Курсив С. Кренстон.]

Юнг якось написав, що, коли індійська філософія стала відома на Заході, перший час вона «залишалася долею санскритологів і філософів». Він додає: «Але незабаром Теософське суспільство під проводом мадам Блаватської оволоділо традиціями Сходу і посприяло їх широкому поширенню». [1208].

* * *

До початку нашого століття Зигмунд Фрейд вже висунув теорію про те, що кожен індивідуум володіє областю несвідомого, в якій зберігаються пригнічені або забуті ідеї. Ця область нерідко робить негативний вплив на свідомість, причому сама людина цього не усвідомлює.
У щоденнику Мірчі Еліаде є запис від 6 червня 1964 р., в якій він говорить про гучну працю Фрейда, присвячену сновидінням:

Поки Фрейд працював над Traumdeutung, англійські теософи говорили про «історію Акаші» і «пам'яті природи». Остання має на увазі, що природа не забуває нічого, що коли-небудь відбувалося. Пам'ять про ці події – космічна, історична, особиста – укладена в різних природних об'єктах. Деякі люди – ті, хто володіє «належним, психічно налаштованим розумом», – здатні через дотик до певних відчутних предметів дізнатися приховану в них історію.
Цікаво відзначити, що Фрейд також вважає, що людина не забуває нічого з того, що сталося з ним в дитинстві. Всі ці спогади можна відновити (за допомогою психоаналітика) не за допомогою «відчутних предметів», а за допомогою зображень... Теорія історії Акаші, яку придумали теософи... за своєю структурою схожа з теорією Фрейда. Фрейд цікавився окультизмом. Чи не міг він читати теософські твори, які увійшли в моду після 1895 р. і були особливо популярні в 1898 р. ? [1209]

Ернест Джонс, автор тритомника «Життя і творіння Зигмунда Фрейда», стверджує, що окультизм «воістину руйнував» Фрейда і «збивав його з пантелику» [1210].
Варто відзначити, що Е. П. Блаватська писала про пригнічувані або забуті думки, що зберігаються в підсвідомості, за 10 років до того, як це зробив Фрейд. У статті «Пам'ять при вмиранні» [1211] Опублікованій в 1889 р. в «Люцифері», вона схвально цитує Едгара Кіне, автора «Творіння»:

«Думки, які ми не здатні визначити і сформулювати, будучи відкинутими, шукають притулок в самих глибинах нашого буття»... Коли ж ми намагаємося наздогнати їх вольовим зусиллям, «вони ховаються ще далі і глибше в – хто знає яких – фібрах, і залишаються там безроздільно панувати і впливати на нас непрошено і невідомо». *невидимі і вислизаючі, вони продовжують свою справу і закладають основи для наших майбутніх дій і думок, і керують нами* , хоча ми ніколи про них не думаємо і часом навіть не знаємо про їх існування. [Курсив С. Кренстон.]

Для того щоб виявити ці підсвідомі відчуття, Фрейд рекомендує психіатрам і психоаналітикам вивчити сновидіння пацієнта. З часом фахівці виділили певні типи снів, які свідчать про придушення сексуального потягу, і визначили значення багатьох інших снів. У сонниках сновидінням теж часто приписується конкретне значення.
Е. П. Блаватська не рекомендує використання цього методу. Вона опублікувала роздуми на тему сновидінь у додатку до «Протоколів Ложі Блаватської». На питання «Чи є способи інтерпретувати сни, наприклад, за допомогою сонника?», вона відповідає: «Ніяких, крім здібностей до ясновидіння і власної інтуїції тлумача». «Кожне спляче Его відрізняється від усіх інших, подібно до наших фізичних тіл» [1212] Малоймовірно, щоб вона таким чином радила звертатися до ясновидців і тлумачам, оскільки аж ніяк не вважала їх благонадійними.
П. Блаватська завершує свій трактат класифікацією снів, яка покликана допомогти ясніше розібратися в цьому питанні.

У загальних рисах сни можна розділити на сім класів:
1. Пророчі сни. Ці сни відображені в нашій пам'яті Вищим Я. Вони звичайно чіткі і ясні: ми чуємо голос або бачимо майбутню подію.
2. Алегоричні сни або туманні образи реальності, які вловлює наш мозок і спотворює фантазія. Вони зазвичай бувають правдивими лише наполовину.
3. Сни, що посилаються адептами, хорошими або поганими, магнетизерами або яким-небудь могутнім розумом, який намагається змусити нас виконати його волю.
4. Ретроспективні, сни про події, що відбулися з нами в минулих втіленнях.
5. Попереджувальні сни для інших людей, які самі не здатні до їх сприйняття.

6. Сплутані сни, причини яких були названі вище.
7. Сни, які є не більше ніж фантазіями і хаотичними картинками, обумовлені процесом травлення, ментальним розладом або подібними зовнішніми причинами.

Алегоричні сни походять з колективного несвідомого, але мають особливе значення для кожного індивідуума. У «Таємній Доктрині» (т. 2, с. 22, виноску) говориться, що «оскільки для інтерпретації будь-якого символу існує сім ключів, той ключ, який не підходить з психологічної або астрономічної точки зору, може виявитися правильним з фізичної або метафізичної».

Розділ 10
Нью Ейдж

Березневий номер журналу «Макколз» за 1970 р. був практично повністю присвячений «Окультному вибуху». У редакційній статті Е. П. Блаватську назвали «Матір'ю-засновницею окультизму в Америці». Особливої уваги заслуговує стаття Курта Воннегута під заголовком «Незбагненна пані Блаватська» [1213], з якої взяті наступні рядки:

Наскільки мені відомо, багато американців смутно пригадують, що колись, за часів Ф. Т. Барнума, жила якась пані Блаватська. Коли я прошу їх вгадати, ким вона була і чим займалася, вони, як правило, висувають припущення, що вона була однією з тих шарлатанок, які нібито розмовляють з душами померлих. Ця відповідь неосвічена і несправедлива... й було 42, коли в 1873 р. вона приїхала сюди, з головою, повною окультних теорій, але вона завжди була вкрай делікатна щодо контактів з померлими...
Вона стверджує, що тричі об'їхала весь світ, перш ніж ненадовго осісти тут. «Життя цієї дами, – пише нью-йоркська Дейлі Грефік“, – була наповнена подіями, подорожами в більшість країн Сходу, пошуком старожитностей біля підніжжя Пірамід і спогляданням таїнств індійських храмів...»
Вона була, перш за все, дуже хороброю, зважившись на такі далекі поїздки поодинці.. Вона була дуже розумною, освоюючи одну мову за іншою, щоб дізнатися те, про що знали мудреці різних країн. І вона була такою щедрою, майже нічого не бажаючи для себе... Вона до смерті боялася, що непідготовлені, негідні люди будуть експериментувати з магією і відкриють ворота в пекло. Вона нажила собі ворогів в Америці, сказавши, що медіуми жахливо ризикують, граючи з силами, яких не розуміють.

Потім Воннегут наводить цитату зі статті Е. П. Блаватської про окультизм. [1214]:

Один лише мотив, і тільки мотив, перетворює будь-яке застосування сили в чорну, небезпечну, або білу, благотворну магію. Неможливо використовувати духовні сили, поки в операторі залишається хоча б найменша частка себелюбства. Бо, доки намір не є повністю чистим, духовне буде трансформуватися в психічне, діяти в астральному плані і може призвести до жахливих наслідків. Сили і здібності тварини [психічної] природи в рівній мірі можуть використовуватися як егоїстичним і мстивим, так і безкорисливим і всепрощаючим; сили духу доступні лише тим, хто повністю очистив своє серце, – це і є БОЖЕСТВЕННА МАГІЯ [1215].

Воннегут завершує свою статтю наступними словами:

Я зробив спробу дізнатися пані Блаватську, так би мовити, зсередини, вислухавши її саму і тих, хто її любив. З тим же успіхом я міг вирішити, що все її життя було фарсом, і знайти цьому підтвердження в словах її недоброзичливців, які вважали її безсовісною шахрайкою. Щонайменше, пані Блаватська познайомила Америку з мудрістю Сходу, якої наша країна потребувала і продовжує потребувати досі... Тому я кажу: «Честь і слава пані Блаватській». Мені відрадно усвідомлювати, що вона була громадянкою Америки... При всій дивовижності в ній було щось чарівне; вона вважала всіх людей своїми братами і сестрами – вона була громадянкою світу. Серед іншого вона говорила:

«Не дай сонцю, що палить, осушити жодної сльози болю, перш ніж ти сам зітреш її з очей стражденного».

Браво!

Якщо порівняти уявлення Е. П. Блаватської про справжній окультизм, які відображені і в цитатах, наведених Воннегутом, з усім, що зазвичай розуміється під окультизмом, вона навряд чи погодилася б з визначенням «Мати-засновниця окультизму в Америці». Що стосується ролі, яку псевдоокультизм грає в русі Нью Ейдж, згідно з твердженням провідного оратора цього руху, Девіда Спенглера, він знаходиться на другому з чотирьох рівнів, на які можна підрозділити Нью Ейдж..
У коледжі Спенглер, пристрасно захоплений наукою, займався дослідницькою діяльністю, а потім цілком віддався служінню Нью Ейдж.. Він був членом правління знаменитої духовної громади Фіндгорн на півночі Шотландії, а тепер очолює Лоріанську асоціацію в Сполучених Штатах, викладає в різних коледжах, і виступає з лекціями по всій території США і Канади. В останній книзі «Виникнення, переродження Священного» він розповідає про чотири рівні Нью Ейдж:

[Перший рівень] являє собою поверхневий ярлик з повним набором комерційних ознак. Коротке знайомство з журналами «Нью Ейдж» або «Іст-Вест Джорнал», які продаються по всій країні, або з менш великими виданнями, орієнтованими на нью ейдж, наочно продемонструє сутність цього рівня: ви можете купити туфлі нью ейдж, носити одяг нью ейдж, чистити зуби пастою нью ейдж, робити покупки в магазинах нью ейдж і повечеряти в ресторані нью ейдж, насолоджуючись звуками фонової музики нью ейдж.
Другий рівень я зазвичай називаю «нью ейдж як чари». У цьому контексті люди і групи живуть у власних

фантазіях, присвячених різним пригодам і надприродним здібностям, зазвичай мають окультну або утопічну форму. У цю категорію потрапляють багато груп дослідників НЛО. Відмінною рисою цього рівня є прихильність до особистого світу самовираження і подальший (хоча не завжди очевидний) відхід від світу. На цьому рівні Нью Ейдж заселений дивними, екзотичними створіннями на кшталт прибульців, з якими спілкуються медіуми, за їхніми власними твердженнями.. Це місце психічних сил і окультних загадок. На жаль, саме у зв'язку з цим найчастіше згадується назва руху Нью Ейдж.

Третій рівень Нью Ейдж являє собою образ змін. Його відмінною рисою є ідея трансформації особистості, зазвичай виражається в зрушенні парадигми [або зміні фундаментальних переконань і цінностей певної культури]. Цей образ Нью Ейдж популяризований в таких книгах, як «Неповний путівник по майбутньому» Вілліса Хармана, «Змова Водолія» Мерилін Фергюсон і «Поворотна точка» фізика Фрітьофа Капри. Саме цей рівень є темою дискусій на міжнародних і регіональних конференціях, диспутах футуристів і соціальних теоретиків, а також об'єктом досліджень в рамках державних проектів, таких як звіт Глобал-200. При такому підході ідея нової зароджується культури зазвичай розглядається скоріше з соціальної, економічної і технологічної точок зору, ніж з духовної.

На четвертому рівні Нью Ейдж являє собою духовну подію, народження нової свідомості, нової усвідомленості і сприйняття життя... Це новий стан буття, спосіб взаємодії з оточуючими, що веде до взаємного наснаження і збагачення. На відміну від другого рівня, зосередженого на психічному і духовному чаруванні, на цьому рівні особливе значення приділяється духовній дії, тобто служінню. [1216].

Спенглер наводить цитату з «Трансформації людини» Льюїса Мамфорда (1956):

«Ми живемо на порозі нового століття: століття відкритого світу і людини, здатної грати свою роль в цій більш масштабній сфері, століття оновлення, коли робота і дозвілля, пізнання і любов зіллються, щоб утворити нову форму для кожного ступеня життя і сформувати більш високу траєкторію для життя в цілому» [1217].

Як приклад четвертого рівня, на якому «ідея нью-ейджа обговорюється і проповідується як духовний феномен», Спенглер наводить роботу метафізичних і езотеричних груп, таких як Теософське суспільство. [1218]. У 1977 р. він виступив з двома лекціями про теософію. Одна з них відбулася 15 жовтня 1977 р. у Ферндейлі, Детройт:

Я почув про Теософське суспільство і саму теософію, коли мені було 15 або 16 років, але до читання теософських робіт долучився тільки у віці 20 років. До цього часу я пережив різні внутрішні стани, які переконали мене в тому, що ми живемо в багатовимірному всесвіті... Почавши виступати з лекціями, я відчув потребу в більш глибокому, структурованому розумінні, на яке міг би спиратися... Так в 1965 р. я прийшов до теософії.

Свою промову він продовжує оглядом західної історії до того моменту, як на сцені з'явилася сучасна теософія. Він починає з того періоду, коли на зміну кельтському християнству прийшло римське, і Ватикан став верховною владою. Далі йде повстання людей з науковим мисленням, які обмежили свої дослідження областю, що пізнається за допомогою п'яти почуттів.. За словами Спенглера, ці люди розклали все знання по маленьких коробочках, вважаючи тільки його дійсним і упускаючи при цьому 90 % всесвіту – все те, що невидимо людському оку. Це призвело до розколу в суспільстві і створило передумови для тиранії.

Спенглер продовжує:

І ось приходить щось, здатне струсити клітини науки і змусити світ поглянути на неї по-новому. Так що ж виявилося настільки великим, потужним і незвичайним, щоб зуміти зробити такий ефект в глибинах матеріалізму XX ст. ? Жінка з сигаретою на ім'я мадам Блаватська. Створення, що зуміло показати, що деякі наукові припущення – всього лише припущення. І ми багатьом зобов'язані їй, незалежно від того, теософи ми чи ні... Вона справжній першопроходець, справжній Коперник, якщо завгодно.

Однак мадам Блаватська була не одна, разом з нею в цей світ прийшов ТД [Теософський рух] і теософія. Теософія стала частиною рушійної сили, покликаної відродити знання про те, що все в цьому світі, що має сенс, але приховане від п'яти почуттів, є езотеричним знанням, езотеричною традицією в самому глибокому і піднесеному сенсі – пізнанням самої суті речей .... Теософія – досконалий, шалений і пристрасний інструмент, здатний донести до свідомості людей Заходу певні ідеї. Кажуть, що теософія виходить від Братів або Вчителів Милосердя і Мудрості. [1219].

Інша лекція Спенглера, «Теософія, особиста пригода, планетарна можливість», відбулася 11 жовтня 1977 р. в американській штаб-квартирі Теософського товариства у Вітоні, штат Іллінойс. Під час лекції він розповідає про дві труднощі, з якими стикаються вивчають теософію, схильні до метафізики.. Перша трудність полягає в засвоєнні величезної кількості псевдоокультної інформації, що, за словами Спенглера, неминуче веде до ментального незварювання, плутанини і стану схвильованого очікування все нових «езотеричних нагород».. Лавина окультної літератури, що заполонила ринок, лише загострює цю проблему. Друга трудність пов'язана з необхідністю розуміти, що всі книги і їх автори далеко не завжди говорять одне і те ж, отже, книги не завжди містять одну лише правду. Ось що говорить про це Спенглер:

Будь-хто, хто досить близько знайомиться з езотеричним рухом, здатний зрозуміти це, вже виходячи з того факту, що в світі існує кілька різних езотеричних традицій. Є теософія, є Школа арканів і твори Аліси Бейлі, є Рудольф Штайнер і антропософія, є незліченні вчення, що передаються різними людьми, зокрема «Матеріали Сета». Є речі, подібні до того, що відбувається у Фіндхорні, а також дослідження в області парапсихології та біоенергетики. Було б чудово, якби всі ці вчення говорили одне і те ж, але це не так.

Немає нічого дивного в тому, що деякі вважають внутрішній устрій світу щонайменше таким же складним, як фізичний світ. Адже можна досліджувати життя на Землі і відправити одну людину на південний захід Америки, іншу – на середній захід, інших – в Африку або Азію. Отримані дані будуть неоднаковими. Земля – жарке місце, в якому немає життя. Або Земля – не що інше, як величезне місто, в якому, судячи з усього, теж немає життя. Або

Земля – ліс, або що всі живі істоти на Землі мають коріння ...

На мій погляд, Теософське суспільство і теософія як впізнаваний концепт були створені сотню років тому Учителями Мудрості в якості інструменту, який допоміг би нам розібратися в розширеному сприйнятті багатшого всесвіту, зберіг нас від перевантаження і дозволив відшукати значні візерунки синтезу і простоти.

Теософське суспільство було сформовано як система, покликана допомогти нам перейти від сприйняття окремих рівнів до усвідомлення суті, а від усвідомлення суті до цілісності, яка нас об'єднує. Про це і йдеться в першій меті Товариства, яка полягає в досягненні братерства всіх створінь, існуючих в цьому світі. Як бачите, насправді Фіндхорн є продовженням Теософського руху...

Якщо задуматися про те, хто такі Вчителі Милосердя і Мудрості, що вони собою являють, все стане більш зрозумілим. Коли я щось створюю, це стає моїм продовженням. Теософське суспільство було створене людьми, але при цьому воно було творінням, продовженням або проявом того рівня або сфери життя ... яка є уособленням або втіленням принципів синтезу і цілісності.

Потім Спенглер описує природу Вчителів Мудрості і Теософського суспільства як втілення їхньої праці. Він додає, що «Теософське суспільство насправді є прабатьком руху Нью Ейдж, і отже, відіграє величезну роль у його розвитку».

Фіндгорн, духовна громада Нью Ейдж на півночі Шотландії, яку Спенглер назвав продовженням Теософського руху, стала «прототипом центру і громади Нью Ейдж» для сотень менш великих комун, які з'явилися за останні десятки років в Америці, Європі і подекуди на Сході. В одній з них автору справжньої біографії довелося виступати з лекціями в 1978 р. Цікаво відзначити, що, хоча ця громада не прив'язана до якої-небудь конкретної релігії, релігійно-філософські переконання більшості членів були представлені Школою арканів Аліси Бейлі, антропософією Рудольфа Штайнера або теософією. І місіс Бейлі, і доктор Штайнер були колись пов'язані з Теософським суспільством. Бейлі кілька років була співробітницею Товариства в Каліфорнії, а Штайнер очолював Теософське товариство в Німеччині з 1902-го по 1913 рік.

Місіс Бейлі охоче визнавала, що багатьом зобов'язана Е. П. Блаватської і теософії, чого не можна сказати про Штайнера. В автобіографії, написаній ним в 1925 р., за пару років до смерті, він стверджує (і в цьому йому вторять всі його послідовники), що завжди, і до, і після зв'язку з ТО, проповідував власне вчення, на яке теософія ні в якій мірі не вплину [1220]Однак навіть його біограф Колін Вілсон, в цілому поділяє його переконання і вважає Е. П. Блаватську «генієм шахрайства і письменства», визнає, що «теософія зробила на Штейнера куди більш сильний вплив, ніж йому того хотілося б». [1221].

Голландський вчений, Х. Спіренбург, ретельно вивчив ступінь цього впливу. Він прочитав всі доступні листи Штайнера і проаналізував 350 томів його «Зборів творів» [1222]. Результати дослідження були опубліковані в серії статей в голландському журналі, які згодом були перекладені на англійську мову Д. Х. Молійном [1223]. Нижче представлені витяги з лекцій і листів, згруповані за тематичним принципом:

1. Пророцтво Нострадамуса

У лекції від 10 червня 1904 р. Штайнер говорив про пророцтво Нострадамуса:

«Коли XIX ст. підійде до кінця, один з Братів Гермеса прийде з Азії, щоб знову об'єднати людство».

Теософське суспільство є виконанням цього пророцтва Нострадамуса. У передмові до «Викритої Ізиди» (т. 1, с. 7) Е. П. Блаватська заявляє, що цією працею вона «закликає визнати, що герметична філософія, стародавня універсальна релігія мудрості – єдиний можливий ключ до абсолютного знання в науці і теології» [1224].

2. «Таємна Доктрина»

У листі до Марії Сіверс (20 серпня 1902 р.) Штайнер каже: «Таємна Доктрина“ була своєчасно доставлена і лежить на моєму столі; вона дуже корисна в моїх теперішніх дослідженнях, і я постійно звіряюся з нею» [1225].

Пізніше, в листі до юнтера Вагнера, він звертається до «Таємної Доктрини», цитуючи станцю з «Книги Дзіан», в якій йдеться про те, що нашому планетарному світу судилося пізнати Сім Істин. Чотири Істини вже були пізнані, і зараз людство знаходиться на Четвертій Стадії або Колі. Штайнер зауважує: «А поки дозволю собі сказати, що теософія, точніше, та її частина, що включена в езотеричний розділ Таємної Доктрини“, складається з елементів П'ятої Істини». [1226].

21 червня 1909 р. Штайнер писав: «...Людству ще далеко до повного розуміння Станців з Книги Дзіан“ і листів Махатм. Слід активно вивчати їх, бо вони – частина найбільшої мудрості, відкритої протягом еволюції людства» [1227].

3. Вчителі Мудрості та Милосердя

У листі до Анни Вагнер від 2 січня 1905 р. Штайнер зауважує:

Тобі відомо, що за Теософським рухом стоять високорозвинені істоти, яких ми називаємо Вчителями або Махатмами. Ці піднесені створіння вже пройшли той шлях, який лежить перед людством. Тепер вони працюють як великі «Вчителі мудрості і гармонії...» Зараз вони діють на вищих рівнях, до яких інше людство дорасте в ході майбутніх етапів розвитку, так званих кіл.. На фізичному рівні вони діють через «посланців»... [1228]

Ще один лист до Марії фон Сіверс (від 9 січня 1905 р.):

Моя дорога, не будемо ж втрачати відвагу: поки ми пов'язані з великою Ложею, ніщо погане не може статися з нами насправді, як би не здавалося з вигляду. Лише проявляючи стійкість і відвагу, ми можемо бути впевнені в

підтримці благородних Вчителів [1229].

4. О. П. Блаватська

Ось цитата з лекції Штайнера, з якою він виступив у Берліні 5 травня 1909 р.:

Для того щоб зрозуміти праці Е. П. Блаватської, потрібно володіти знаннями, причому, як не дивно, куди більш великими, ніж у неї самої! Вона знала про це і говорила: «Ці відомості виходять не від мене; вони запозичені у тих піднесених особистостей, які стоять за нашим Рухом ...» Припустимо, що вона говорила правду. Припустимо, що ці великі Вчителі мудрості і гармонії дійсно існують, і саме вони її надихали. Якщо виходити з цього припущення, то для пояснення того, що відбувається не потрібно ніяких чудес. Виходить, що великі, могутні особистості підтримували її, а вона була інструментом, через який людство дізнавалося про потаємні таємниці світобудови.. Тоді єдине можливе питання: «Чому саме вона?» Але той, кому він прийде в голову, просто не знає особливостей того часу. Якби хто-небудь інший краще підходив на роль провідника слів Учителів мудрості і гармонії... вони неодмінно вибрали б його... Для цього завдання було потрібно благородство душі і віддане серце, здатне прийняти все хороше і погане, що є в людстві. Вже це у неї було! З цієї точки зору все стає ясно.

[Оскільки її праці] містять відомості, які відносяться до самої грандіозної мудрості, коли-небудь відкритої людству, і таких відомостей не знайти навіть в роботах найбільших вчених, вона не могла скласти все це самостійно. Світу належить день за днем все сильніше переконуватися в цьому [1230].

Штефан А. Хеллер, доктор філософії, доцент порівняльного релігієзнавства в університеті сходознавства Лос-Анджелеса, знавець гностицизму і Юнга, написав статтю «Е. П. Блаватська: жінка загадки і герой свідомості» [1231]. Основою для цієї статті послужила його промова з нагоди сотої річниці з дня її смерті, що прозвучала 8 травня 1991 р. в штаб-квартирі американського Теософського товариства в Уїтоні, Іллінойс. Нижче наведені витяги з цієї статті:

Ким була мадам Блаватська? Перш за все, вона була жінкою, і вже одне це говорить про багато що. Вона змогла подолати гендерні обмеження, властиві того часу, і стала повністю вільною, самостійною, цілеспрямованою особистістю, жодного разу за все своє життя не поступившись цими досягненнями. У ті часи жінки вважалися несумісними з інтелектуальними і духовними устремліннями, як вогонь і вода. Е. П. Блаватська боролася з цим укоріненим забобоном разом з жменькою інших представниць XIX століття, які стали духовними лідерами..

По-друге, вона була *бунтаркою* – проти суспільства, яким вона його бачила, проти релігії, якою вона її знала, проти заскорузлості і лицемірства у всіх проявах. Проте її протест ніколи не був політичним або соціально-економічним за своєю суттю.. Вона була охоплена романтичним запалом італійського risorgimento і, цілком ймовірно, навіть билася в армії Гарібальді за свободу і об'єднання Італії.. Багато що свідчить і на користь того, що вона боролася з расизмом, кастовістю і обмеженням прав жінок, з якими зіткнулася в Індії кінця XIX ст. , де довгий час проживала.

По-третє, вона *не отримала* формальної освіти, але була одухотворена своїми знаннями. Вона була талановитою письменницею, чиї есе, книги, поетичні твори та оповідання були перекладені і публікувалися на різних мовах.. Вона була блискучою оповідачкою і красномовним оратором.. Вона вміла бути як чинною, так і абсолютно невимушеною. Вона була багатогранною, чарівною співрозмовницею. Вона малювала, грала на фортепіано і в цілому відмінно розбиралася в мистецтві.. Хоча вона не отримала вищої освіти, подібно більшості жінок того часу, її знання в деяких областях були напрочуд глибокими, і вона могла відстояти свою точку зору в дискусії з багатьма іменитими вченими, які отримали класичну освіту.. Багато її сучасників і представників наступних поколінь бажали б володіти хоча б часткою її ерудиції в поєднанні з інтуїцією..

По-четверте, вона була *російської* . Нехай левову частку свого життя вона провела далеко від Росії, отримавши громадянство США, вона залишалася істинною дочкою Росії-Матінки. Спостерігачі не раз відзначали, що її життя і характер багато в чому відповідають архетипу російського мандрівного святого – *старця* аскетичного паломника, не пов'язаного безпосередньо з церквою і релігійними канонами, який подорожує по селах, наставляючи людей, розмірковуючи про духовні питання.

ї трагедія полягала в тому, що вона жила серед людей, які її не розуміли. Вони чекали *Вчителі* – люб'язного, охайного, прилизаного, манерного, високоморального в їх перекрученому розумінні моралі; освіченого, правдивого, чесного в міріадах незначних дрібниць. Класну даму, ментора, яка навчила б їх бути мудрими і, перш за все, здатними до окультних чудес. м потрібен був прозовий вчитель для їх прозаїчних душ. Хто-небудь, хто був би таким же, як вони, але при цьому володів глибшими знаннями. Вона ж була представницею іншого виду. ї відрізняли не знання, вона *Самуїл* була іншою. Іноземка в чужій країні – російська аристократка вільних поглядів серед скутих, закоснелих представників середнього класу у вікторіанській Англії та Америці, які не відчували різниці між обличчям і сутністю. І з усім цим, з громіздкими кайданами і перешкодами на шляху, їй все-таки вдалося запалити в сотнях сердець негасиме полум'я. Навіть коли ці люди відвернулися від неї, називаючи шахрайкою, шарлатанкою, плагіатором, безсовісною жінкою – навіть тоді вони потай знали, що вона віддала їм своє життя, сили, натхнення, уяву і намір. Навіть вороги, самі того не бажаючи, визнавали її велич і могутність..

Однак не всі відвернулися від неї. Деякі відчували і знали, ким або чим вона була. Небагато розуміли її, але ті, хто за нею пішов, отримали від неї частинку її дару і продовжили нести його в світ. Полковник Генрі Олькотт, учасник Громадянської війни в США і адвокат – не цілком її розумів, але став президентом її Теософського товариства, трудився і подорожував.

У неї були й інші прихильники: Джадж, американський юрист ірландського походження. Він знав, що зустрів найбільше створіння у своєму житті, і ніколи його не залишав.. Анні Безант, бунтарка, поборниця соціальної революції, феміністка і фабіанська соціалістка, найвеличніший злоторючий оратор свого часу. При першому погляді на Олену Петрівну в лондонській квартирі, старіючу, хвору, яка страждає від болю, вона залишила свої переконання, друзів, цілі, справи і кинулася до ніг старої левиці з Росії. Д. Р. С. Мід: вчений, перекладач гностичних творів, один з кращих фахівців свого часу з гностицизму і герметизму, який служив їй до самої її смерті і виголосив останню промову над її прахом у травні 1891 р. В Англії. х були сотні, навіть тисячі:

письменники, художники, вчені, журналісти, священики, політики, державні діячі і прості люди. Всі вони пішли за нею, і багато хто продовжив її справу після її смерті. Вплив Е. П. Блаватської, як за життя, так і після її смерті, було куди сильніше, ніж могли собі уявити навіть найпристрасніші її шанувальники... Що за жінка! Що за диво, що за таємниця... ї анітрохи не дбали підвалини і звичаї в Європі, Америці та Індії – їй не було потреби їх дотримуватися. Вона була собою; вона була Е.П. Б. Вона слідувала за своєю зіркою, жила відповідно до своїх поглядів, померла в ім'я своєї місії.. Вона походила з аристократичної сім'ї в імперській Росії і возз'єдналася з благородними по духу.. Вона була бабусею Нової Думки і прабабусею Нью Ейдж... Індуїсти і буддисти в Індії і на Цейлоні боготворили її, бо вона повернула їм почуття власної гідності, якого вони позбулися через зарозумілість колонізаторів. ї не любили багато спіритуалісти, яким вона нагадувала про те, що вони і самі є духами, а отже, їм немає потреби поводитися з уявними душами померлих.. Будь вона жива, сучасні медіуми і контактери теж почули б на свою адресу її улюблене слівце «олухи».

Ми в основному міркували про те, ким вона була. Причина цього полягає в тому, що її справи і досягнення є природним продовженням її особистості.. ї книги, включаючи «Таємну Доктрину»; Теософське товариство, яке вона допомогла заснувати в 1875 р. і яке процвітає і понині; натхнення, яке вона вдихнула в незліченну кількість відданих сердець і здорових умів; все це було, є і буде наслідком того, якою вона була. Так якою ж вона була? Цього ми не знаємо і, ймовірно, ніколи не дізнаємося. Вона залишиться для нас величною загадкою.

Зате ми знаємо дещо інше: той, хто не відчуває подяки за те, що має, не заслуговує подальших благ. Тому нам слід бути вдячними за те, ким вона була і що дала нам. Жодна людина не покинула магічне коло її суспільства, не змінившись. Навіть сьогодні вона надихає тих з нас, кого привернув вогонь, який вона колись розпалила. Ми повинні бути вдячні їй сьогодні і до кінця наших днів. Спасибі Вам, Олена Петрівна, величезне спасибі...

У наступному розділі наведено ще одне свідчення позачасовості праць Е. П. Блаватської.

Глава 11
Передсмертні бачення і космічна свідомість

У 1992 р. в березневому номері журналу «Лайф» з'являється стаття Берліна Клінкенборга під заголовком «На краю вічності». ї підзаголовок говорить: «Наукові дослідження передсмертних видінь можуть допомогти нам наблизитися до розуміння життя». «Лайф» повідомляє:

Протягом всієї історії людства люди, яким вдавалося перетнути кордон царства смерті, поверталися звідти з лякаюче схожими видіннями. Однак лише в 1975 р. знання про передсмертні ведення стало масовим феноменом, предметом наукових досліджень і громадських дискусій. У [листопад [1232]] того ж року психіатр Реймонд Муді [опублікував] книгу «Життя після життя» [передмова до якої написала лікар Елізабет Кюблер-Росс [1233] Це була перша комерційна книга з розповідями людей, які зазнали клінічну смерть. За наступні роки було продано 7 00 00 примірників цієї книги і покладено початок новій справі. Завдяки відкритим обговоренням передсмертних бачень в Америці почало змінюватися ставлення до смерті.

Раніше цим питанням займалися всього кілька дослідників, тепер же над ним працюють десятки фахівців у різних сферах по всьому світу: лікарі, психологи, соціологи, антропологи, біологи, філософи, теологи, парапсихологи, медіуми, шамани, йоги, лами і багато журналістів. Існує спеціальний журнал – Journal of Near-Death Studies – і Міжнародна асоціація з вивчення передсмертного стану (МАІПС). У 1975 році. Доктору Муді вдалося детально опитати всього близько 50 осіб, які пережили передсмертний стан, однак, згідно з даними громадських опитувань, близько 8 00 00 американців стикалися з цим явищем. На даний момент зібрано, згруповано і включено в статистику більше тисячі оповідань про передсмертні бачення.

«Лайф» наводить дві цікаві історії.

У віці 22 років Кімберлі Кларк Шарп, виходячи з будівлі автотранспортної інспекції в Канзасі, втратила свідомість і впала на тротуар. Пізніше вона згадує: «Мене ніби оточувало густий, теплий, туманний, сірий простір. У цьому тумані я бачила окремі спалахи яскравого світла і вкраплення непроникної темряви. Раптом все піді мною вибухнуло, і всюди, наскільки я могла бачити, сяяло це світло. Він був абсолютно живим, в більш глибокому сенсі, ніж ми здатні усвідомити життя. Це світло було яскравіше сонця, але не зліпило очі. Він заповнив собою все навколо, і я перебувала в самому його центрі. Це світло було самою любов'ю, і крім любові в її максимальній концентрації, не існувало нічого. Це світло розповідав мені різні речі, і я розуміла все, про що він говорив. Що є життя, навіщо ми народжуємося, і інші вселенські види знання. Вони були глибокі, але разом з тим прості. Ніби я вже знала про це, але забула. Це був рай, щось більше, ніж екстаз. Це було возз'єднання вищого порядку».

Друга історія така.

Я була смертельно хвора і тремтіла в лихоманці, коли мене привезли в лікарню. Температура досягала майже 40 градусів, і через це у мене почалася серцева аритмія. Я страждала від нестерпного болю. Стінки матки розривалися. На тлі септичного шоку у мене почалися пологи. Втрачаючи свідомість, я почула чийсь крик: «Я не можу намацати її пульс!»

А потім, через найдрібнішу частку миті, я раптом опинилася поза своїм тілом і перестала відчувати біль. Я перебувала на стелі в кутку кімнати, спостерігаючи за тим, як лікарі і медсестри метушяться навколо мого тіла, намагаючись врятувати моє життя... Я була в чомусь на зразок тунелю, в каламутному сіруватому просторі, що нагадує хмару, через яке я частково могла бачити те, що відбувається навколо мене. Я відчувала, як повз мої вуха проноситься вітер, хоча у мене не було вух. Там перебувала я сама, але не моє тіло.

Я відчула найнеймовірніше почуття любові, і воно було прекрасним, теплим, золотим світлом. Я перебувала в цьому світлі, була його частиною. У цьому світлі відчувалася присутність мудрості, і ця мудрість була останньою

істиною.. Я відчувала, що вона любить мене і в той же час знає про мене все. Я бачила там все, що коли-небудь робила і відчувала. Я хотіла заглибитися в це світло і залишитися там навічно, але мені дали зрозуміти, що я повинна повернутися, щоб піклуватися про двох своїх дітей.

У ту ж саму частку секунди я повернулася в своє тіло, разом з тим повернулася і весь мій біль. Народжувався мій син, і я чула крики з усіх боків: «Вона повернулася!» Я була так пригнічена, так зла через те, що мене вирвали з самого чудесного і спокійного місця у всьому всесвіті. А потім мені сказали, що моя дитина народилася мертвою.

Я нікому не розповіла про це бачення, але подумки я повертаюся до нього щоночі, і воно викладало мені три уроки. Перший: я знаю, що смерть – це не боляче. Я більше не буду боятися смерті. Другий: я знаю, як важливо бути чесним з самим собою та іншими людьми, так як я буду відповідати за своє життя, коли вона закінчиться... І, нарешті, третій урок: я знаю, що, вмираючи, ми не зникаємо. Я знаю, що є чимось більшим, ніж моє тіло. Я – це моя душа. І я знаю, що я, моя душа, буду тут завжди. Я точно знаю, що є життя після смерті.

В одному із сучасних досліджень клінічної смерті під заголовком «Пояснювальна схема дев'ятнадцятого століття для інтерпретації передсмертних бачень: Трансперсональна модель смерті в Теософії пані Блаватської» розглядаються переконання Е. П. Блаватська. Автор цієї роботи – Жан-Луї Сьомон, член Міжнародної асоціації дослідження передсмертного стану, професор біофізики Національного сільськогосподарського інституту в Парижі. Він задається питанням: «Що знала наука про передсмертний стан століття тому?» І відповідає: «Насправді, майже нічого, крім розповідей людей, які ледь не потонули (або пережили інші нещасні випадки подібного роду), про що пані Блаватська згадує в одній зі своїх перших книг, написаної в 1877 р. Крім того, було відомо, що в певних патологічних станах у людини виникає панорамне бачення життя (епілептична аура). [1234] .

Як одне з джерел доктор Сьомон використовує статтю Е. П. Блаватської «Пам'ять при вмиранні», опубліковану в «Люцифері» (жовтень, 1889 р.), і цитує її:

В одному старому листі від Вчителя, написаному багато років тому члену Теософського товариства, містяться такі рядки, що описують стан вмираючого:

«В останній момент все життя цілком відбивається в нашій пам'яті і спливає з усіх забутих закутків і куточків, картина за картиною, одна подія за іншою. Вмираючий мозок струшує пам'ять сильним, останнім поштовхом, і пам'ять правдиво відновлює кожну подію, відображену в ній під час активної роботи мозку... Ніхто не вмирає в стані запаморочення або несвідомості, всупереч твердженню деяких фізіологів. Навіть божевільна або людина, що знаходиться в припадку білої гарячки, переживає в момент смерті спалах повної просвітленості, хоча вони і не можуть сказати про це тим, хто знаходиться поруч. Часто здається, що людина мертва. Однак після зупинки пульсу, в період між останнім ударом серця і моментом, коли остання крапля тваринного тепла залишає тіло, *мозок думає* і его живе, і в ці кілька коротких секунд все життя людини проходить перед ним».

Проти цього твердження неодноразово енергійно висловлювалися матеріалісти, вони заявляли, що такі науки, як біологія і (наукова) психологія, обидві спрямовані проти цієї ідеї, і, хоча у психології немає переконливих даних, що дозволяють їй піднятися до цієї гіпотези, біологія заперечує саму ідею як порожнє «забобон».. (Тим не менш навіть біологія схильна до прогресу, і ось що ми можемо витягти з її останніх досягнень. Д-р Ферре нещодавно повідомив Біологічному суспільству в Парижі вкрай цікаве спостереження про ментальний стан вмираючого, *яке дивним чином підтверджує вищенаведену точку зору* .) Оскільки мова йде про таке специфічне явище, як спогад про життя, і раптову появу на чистих стінках пам'яті «картини за картиною», що виникають з давно забутих «кутків і закутків», д-р Ферре спеціально привертає увагу біологів до цього явища. [Курсив С. Кренстон.] [1235]

У книзі «Ключ до теософії» Е. П. Блаватська пише:

В урочистий момент смерті, навіть раптової, кожна людина бачить все своє минуле життя, що постає перед ним в певному порядку і в найдрібніших подробицях... Але цієї миті достатньо, щоб показати людині весь ланцюг причин, які були задіяні під час його життя. Тепер він бачить і сприймає себе таким, яким він є, без прикрас лестощів і самообману. Він читає своє життя, залишаючись як би глядачем, що спостерігає з висоти покидається їм арену; він відчуває і знає справедливість всього перенесеного ним страждання. [1236] .

Ці рядки свідчать про те, що Блаватська достовірно знала про деталі передсмертного стану, хоча ці відомості стали загальновідомими лише в XX ст. Доктор Сьомон порівнює її твердження з сучасними свідченнями.

[Е.П.Б.] *Він читає своє життя... залишаючись як би глядачем* ...» [1237] .

«Я бачив все як би з боку. Мене охопило відчуття, як ніби я заглядаю всередину через вікно, і здавалося, ніби все моє життя заново проходить перед моїми очима».

«...Я бачив, як все моє життя проходить переді мною в безлічі картинок, ніби на сцені, в деякому віддаленні від мене» [1238] .

[Е.П.Б.] *глядачем, який спостерігає з висоти покидану ним арену* ».

«Я грав своє життя, ніби я актор на сцені, яку я бачив зверху, як би з галерки театру. Герой і глядач одночасно, я немов роздвоївся» [1239] .

[Е.П.Б.] *Тепер він бачить і сприймає себе таким, яким він є, без прикрас лестощів і самообману.* ».

«Знаєте, мені ніби дозволили побачити свої добрі справи і допущені помилки і спробувати зрозуміти їх» [1240] .

Деякі люди описують це як спробу істоти світла просвітити людину. [1241] .

«Істота напевно запитає щось на кшталт: Які з вчинків у своєму житті ти можеш показати мені?“ У відповідь воно очікує... загальний самоаналіз, уважний розгляд власного життя» [1242] .

[Е.П.Б.] *Але цієї миті достатньо, щоб показати людині весь ланцюг причин, які були задіяні під час його життя.* ».

«Це було так: Що ж, ось чому стався цей випадок. Ось чому це сталося. Через це, і цього, і цього... все в твоєму житті мало сенс“. Так і є» [1243] .

** * **

Важливим питанням у дослідженні передсмертного стану є визначення «істоти світла». У теософії ця Істота вважається нашим власним вищим Я. Як стверджує Е. П. Блаватська, воно майже всеведуче. Д-р Сьемон зазначає:

Досить часто в спробі описати свої видіння люди вдаються до різних ярликів, називаючи це «присутність» Богом, Христом, Ангелом, Провідником. Очевидно, рішуче нічого не знаючи про глибинну (духовну) психологію, вони не можуть знайти більш підходящих слів, щоб більш доступно передати несподіване знайомство з власним індивідуальним Его-Я, яке «знає про них все»; проявляє до них «абсолютну любов і прийняття» і спілкується з ними на дуже близькому, «особистому» рівні. І у цього є свої причини – з точки зору теософії – якщо ми згадаємо, що це Его не є чужим для своєї земної особистості, воно «цікавиться» її долею: З народження до смерті трансособистісна індивідуальність наглядає за своїм земним втіленням (або еманацією), відзначаючи його поведінку і надихаючи його власними знаннями і енергією на безсловесній мові інтуїції, сновидінь і тому подібного. [1244].

Теософську інтерпретацію підтримує Кеннет Рінг, професор психології в Коннектикутському університеті. У книзі «Життя на порозі смерті» він пише:

Муді говорить про «сутність світла», і хоча жоден з опитаних не використовував це визначення, багато хто згадував якусь «сутність» (або «голос»), пов'язану зі світлом... Давайте подумаємо гіпотетично. Припустимо, що ця «сутність» [або] голос і є сама людина! Це не звичайна проекція його особистості, а його *цільне я* , яке в деяких традиціях прийнято називати *вищим я* . З цієї точки зору індивідуальна особистість є всього лише осколок цілісного я, з яким вона возз'єднується в момент смерті. Протягом життя індивідуальна особистості функціонує як би самостійно, як якби вона була окремим організмом. Однак насправді вона незримо пов'язана зі структурою більшого я, частиною якого вона є [1245].

Доктор Рінг додає: «Але як це пов'язано зі світлом? Я б відповів на це питання наступним чином: вища я настільки прекрасно, повно любові і безумовного прийняття (подібно всепрощаючої матері) і так незнайомо індивідуальній свідомості, що людина сприймає його як щось явно *окреме* від себе. Те, що людина бачить як сяюче золоте світло, насправді є більш високою формою Я» [1246].
У «Голосі Безмовності» Є. П. Блаватської є ці рядки:

Все в людині непостійно, крім чистої, світлої сутності Алайї [вселенської душі]. Людина є її кришталевий промінь; *промінь чистого світла* всередині нижчої оболонки у формі глиняної посудини. Цей промінь є твій провідник і твоє справжнє Я, Зберігач і безмовний Мислитель [1247]. (Курсив С. Кренстон.)

Лікарі виділяють два види смерті: клінічну, коли зникають всі ознаки життя, і біологічну, яка характеризується незворотними змінами органів і систем. У другому випадку повернення до життя неможливо.
Однак з окультної точки зору критерії справжньої смерті виглядають дещо по-іншому, і описаний далі випадок є наочним тому підтвердженням. Які ж ці критерії? Олена Блаватська пише («Викрита Ізида», т. 1, с. 481), що «повернення до життя після того, як душа і дух остаточно відокремилися від тіла і остання електрична нитка обірвалася, неможливо». У «Таємній Доктрині» (Т.) 1, с. 55) вона додає, що повернути до життя можна лише того, «чиє астральне життєве тіло“ не відокремилося безповоротно від фізичного тіла шляхом обриву магнетичної або одичної нитки». Цікаво, що в Старому Завіті йдеться про те, що смерть настає, коли «рветься срібна нитка». («Книга Еклезіаста», т. 12, с. 6).
У ряді випадків люди, що знаходилися у смертного одра, стверджували, що бачили, як рветься ця срібна, магнетична нитка. Доктор Кеннет Рінг у вищезгаданій книзі «Життя на порозі смерті» наводить кілька подібних історій, в числі яких примітна розповідь лікаря Р.. Б. Хаута, що описує смерть своєї тітки. За його словами, він бачив не тільки срібну нитку, але і те, що Е. П. Блаватська називала розривом «останньої електричної нитки». Ось що він розповідає про це:

Моя увага привернула щось, що зависло в повітрі на висоті близько півметра над фізичним тілом, розпростертим на ліжку. Спочатку я не міг розрізнити нічого, крім смутних обрисів туманної субстанції. Здавалося, це просто серпанок, нерухомо застигла в повітрі. Але, продовжуючи вдивлятися, я поступово почав розрізняти більш густе і щільне утворення цього незрозумілого випаровування. Я з подивом побачив з'являються чіткі обриси, і незабаром на моїх очах туманна субстанція прийняла форму людини.
Я швидко збагнув, що тіло, яке я бачу перед собою, нагадує фізичне тіло моєї тітки; астральне тіло висіло горизонтально, метром вище свого фізичного втілення. Я продовжував розглядати Духовне Тіло, яке тепер було чудово помітне. Я чітко бачив його риси. Вони точно повторювали риси моєї тітки з тією лише різницею, що на її обличчі лежала печатка старості і болю, тоді як астральне обличчя виражало спокій і енергію. Очі були закриті, як під час міцного сну, і від Духовного Тіла виходило сяйво.
Розглядаючи ширяє Духовне Тіло, я звернув увагу на сріблясту субстанцію, яка струмувалася з голови фізичного тіла до голови його духовного «двійника». Це була з'єднувальна нитка між двома тілами. Весь час, поки я дивився, в моїй голові тремтіла думка: «Та сама срібна нитка!» Я відразу ж зрозумів, що це означає. Ця «срібна нитка» була сполучною ланкою між фізичним і духовним тілами, подібно пуповині, що з'єднує матір і дитя..
Нитка починалася від потиличного бугра біля самої основи черепа. У точці дотику з фізичним тілом вона поділялася на безліч тонких волокон, які окремо приєднувалися до основи черепа. Крім місць приєднання по всій довжині нитка була круглою, близько дюйма в діаметрі, переливається, сяючого сріблястого кольору.
Нитка здавалася живою через вібруючу енергію, що наповнювала її. Я бачив пульсуючий потік світла, що рухається від фізичного тіла в напрямку його духовного «двійника». З кожною пульсацією Духовне Тіло ставало все більш живим і щільним, тоді як фізичне тіло все більш нерухомим і майже неживим. До цього часу риси духовного «двійника» стали зовсім чіткими.. Все життя перебувало в астральному тілі; пульсація нитки припинилася.
Я дивився на волокна нитки, які віялоподібно розходилися біля основи черепа. Вони від'єднувалися одне за

іншим, наближався остаточний поділ. Подвійний процес смерті і народження повинен був відбутися з хвилини на хвилину. Ось обірвалося останнє волокно срібної нитки, звільнивши Духовне Тіло.

Потім сяюче тіло прийняло вертикальне положення. «ї очі відкрилися і на обличчі засяяла посмішка. Вона посміхнулася мені на прощання і розчинилася в повітрі».

Якби люди знали про те, які прекрасні події відбуваються під час вмирання людської істоти, як сильно змінилося б їх ставлення до цього процесу і реакція на нього! Вони б зрозуміли, що своїм горем лише завадять другові або родичу йти в світ інший.

Урочистість і трансцендентальна природа смерті описані в романі Айзека Башевіс-Зінгера «Шоша». Один з героїв роману згадує пережитий ним містичний стан «вселенського єднання», яке він випробував багато років тому.. «Я злився з вічністю. Часом мені здається, що це було щось на зразок стану переходу від життя до того, що ми називаємо смертю. Ми можемо випробувати його в останню мить життя або відразу слідом за ним. Я говорю про це, тому що у всіх померлих, яких я бачив за своє життя, був один і той же вираз обличчя: Ах, ось воно що! Якби я тільки знав! Як шкода, що я не можу розповісти про це іншим!» [1248].

* * *

В архівах МАІПС зберігається наступне висловлювання Кеннета Ринга:

Ми отримали більше сотні листів, які починалися словами: «Насправді я ніколи не був при смерті, але, здається, я відчував те, що ви називаєте передсмертним станом ... » Потім слідує опис обставин, при яких вони пережили щось схоже на передсмертні видіння – під час медитації, пологів, особистісної кризи, церковної служби або, в багатьох випадках, здавалося б, без видимої причини ...

Не так давно студентка магістратури університету Коннектикуту, Памела Рівард, провела неофіційне дослідження, яке підтверджує цю тезу. Коротко кажучи, Рівард опитувала людей, які стверджували, що в недавньому минулому випробували серйозне релігійне одкровення. Зібрані нею дані красномовно свідчать про те, що між релігійними переживаннями опитаних і передсмертним станом є багато спільного, як у феноменологічному, так і в трансформаційному аспекті.

Подібні збіги підтримують тезу, якою часто нехтують при обговоренні передсмертних станів, але яка має першорядне значення для спроб пояснити це явище: *те, що відбувається в передсмертному стані, не пов'язане безпосередньо зі смертю або переходом у смерть* . На мій погляд, неувага до цієї тези призвело до серйозних помилок в розумінні передсмертного стану. Справа в тому, що вмирання є лише одним з тригерів, який запускає цей механізм.

Причина, по якій ця теза залишилася непоміченою безліччю фахівців і суспільством в цілому, полягає в тому, що сучасні дослідження розглядають передсмертні стани виключно як варіант трансцендентального досвіду. У нашій колективній уяві, де смерть звично драматизується, ми практично прирівнюємо явище передсмертного стану до самого моменту смерті, не помічаючи того, що вмирання є лише однією з обставин, що розташовують до цього явища.

Доктор Рінг продовжує:

«Передсмертний стан слід розглядати як одне з ряду схожих містичних явищ, які завжди були присутні в житті людини, а не як недавнє відкриття сучасних дослідників, що вивчають феноменологію вмирання».

На підтвердження тези про універсальний характер передсмертного стану, розглянемо звіт, складений психіатром Стенлі Діном, в якому містяться характеристики і властивості того, що він називає «ультрасознанием». Термін «ультрасознання», придуманий Діном, є синонімом старого, більш відомого визначення – космічна свідомість. До слова, звіт Діна був вперше опублікований в 1974 р. , до сплеску інтересу до передсмертних феноменів. Перелік властивостей ультрасвідомості виглядає так:

1. Його початок ознаменовано сліпучим світлом, який наповнює мозок і розум. На Сході він називається брахмічним блиском. Уолт Вітмен описує його як невимовне світло – «рідкісне невимовне світіння, не передається ніякими знаками і мовами». Данте пише, що це світло здатний «перетворити людину в бога ...»
2. Особистість занурюється в відчуття безмежної радості, захоплення, тріумфу, захоплення і подиву.
3. Відбувається невимовне інтелектуальне просвітництво. Спалах інтуїції наділяє особистість пізнаннями про сенс і рух всесвіту, самосвідомістю і єдністю з Світобудови, нескінченністю, безсмертям, пізнанням глибинного сенсу – коротко кажучи, особистість стикається з концептом Вищого-Я, настільки всемогутнього, що в релігії його називають Богом...
4. З'являється відчуття трансцендентальної любові і співчуття до всіх живих істот.
5. Страх смерті спадає, подібно старому плащу, фізичні і ментальні страждання зникають. Підвищуються ментальна і фізична енергія і активність, відродження і збільшення тривалості життя...
6. Відбувається переоцінка життєвих цінностей, зокрема, зростає цінність краси. Особистість приходить до розуміння, що багатство і достаток не настільки важливі в порівнянні зі скарбами ультрасвідомості.
7. Інтелект надзвичайно прискорюється, проявляються приховані таланти. Це пробудження може наділити особистість такими силами, що вона буде здатна вплинути на хід історії.
8. У особистості виникає відчуття покладеної на неї місії. Це одкровення так сильно і глибоко хвилює особистість, що вона не може тримати його всередині себе і прагне поділитися з ближніми.
9. Особистість набуває чарівності – вона сяє зовні і зсередини, ніби заряджена божественною енергією, магнетичною силою, яка приваблює і надихає інших непохитною відданістю і вірою.
10. Відбувається різкий або поступовий розвиток надприродних здібностей, таких як ясновидіння, екстрасенсорне сприйняття, телепатія, передбачення, здатність до цілительства і т.д... [1249]

Доктор Рінг повідомляє:

Згідно зі статистикою, складеною Джорджем Геллапом, більше восьми мільйонів дорослих жителів Америки

стикалися з передсмертним станом.. Зрозуміло, у нас немає відомостей про те, скільки людей у всьому світі відчували це явище, але є всі підстави вважати, що мільйони людей за межами Сполучених Штатів мають подібний досвід. У будь-якому випадку реанімаційні технології не стоять на місці, і цілком ймовірно, що в майбутньому ще більше людей отримають можливість особисто випробувати те, про що йдеться в цій книзі.

Безсумнівно, сенс полягає не в тому, щоб мільйони людей пережили передсмертний стан, а в тому, як він їх змінить. Ми вже досконально досліджували вплив передсмертного стану на життя і свідомість людей, а також їх систему цінностей, що визначає поведінку. Щоб оцінити планетарні наслідки подібних змін, нам необхідно уявити, що вони відбуваються в житті мільйонів людей по всьому світу, незалежно від раси, релігії, національності або культури.

З цієї точки зору ми нарешті здатні повністю оцінити значення явища передсмертного стану. Чи можливо, що пережили передсмертний стан – або щось схоже – являють собою еволюційний рух в напрямку більш високого рівня свідомості для людства в цілому? Що якщо саме явище передсмертного стану є механізмом еволюції, який переносить людей на наступний рівень розвитку, розкриваючи їх раніше нереалізований духовний потенціал? І справді, Дивлячись на цих людей – на те, як вони стають більш люблячими і милосердними, – в них неважко вгадати прототип нового, більш розвиненого роду людського. Бути може, вже не Homo sapiens, а ближче до того, що Джон Уайт називав Homo noeticus? [1250].

Чи говорить щось у «Таємній Доктрині» про нову людську расу? У другому томі на сторінках 44–446 є наступні рядки:

Окультна філософія вчить, що навіть зараз, на наших очах, формується нова раса і раси, і що саме Америка стане місцем цієї трансформації, яка вже тихо почалася. З чистих англо-саксів, якими вони були всього триста років тому, американці Сполучених Штатів вже стали окремою народністю, і, завдяки сильній домішки різних національностей і міжнаціональним шлюбам, вони є расою майже sui generis, не тільки розумово, але також і фізично. Коротше кажучи, вони є зародками шостої підраси, і ще через кілька років, безсумнівно, стануть піонерами тієї раси, якій судилося піти за нинішньою європейською або п'ятою підрасою з усіма своїми новими особливостями. Після цього... вони почнуть приготування для сьомої підраси; до тих пір, поки через катаклізми – перша серія яких зруйнує Європу, а більш пізні знищать всю арійську расу (таким чином торкнувшись обидві Америки), так само, як і більшість земель, що межують з нашим материком і островами – шоста раса не з'явиться на сцені нашого Кола. Коли це станеться? Кому це відомо, крім великих вчителів мудрості, але вони зберігають мовчання з цього питання, подібно засніженим вершинам, що піднімаються над ними. Все, що нам відомо, це що вона тихо почне своє існування; воістину так тихо, що протягом довгих тисячоліть її піонери – особливі діти, які будуть виростати в особливих чоловіків і жінок – будуть вважатися аномаліями *lusus naturae* розумово і фізично ненормальними. Потім, у міру їх розмноження, їх число буде рости з кожним століттям, і в один прекрасний день вони опиняться в більшості. Тоді нинішній вигляд людини буде розглядатися як винятковий виродок, до тих пір, поки не вимре в цивілізованих країнах; вижити таким людям вдасться лише в маленьких групах на островах – теперішніх гірських вершинах – де вони будуть животіти, вироджуватися і нарешті вимруть...

...Цей процес підготовки до Шостої великої раси буде тривати протягом всієї шостої і сьомої підрас. Але *останні* залишки П'ятого Материка зникнуть лише через деякий час після появи *Нової* Раси; коли інша, *Нова* обитель, Шостий материк, з'явиться над *Новим* І все ж П'ята раса вимре не відразу, а проживе якийсь час; співіснуючи з новою Расою... Таке людство Нового Світу... якому кармою призначено посіяти насіння для прийдешньої великої і куди більш блискучої Раси, ніж всі ті, про які нам відомо зараз. На зміну Циклам Матерії прийдуть Цикли Духовності і повністю розвиненого розуму. Відповідно до закону аналогії в історіях і расах, більшість майбутнього людства буде складатися з чудових Адептів. [1251].

Розділ 12
Для майбутніх поколінь

Серед висловів Ісуса є одне, яке в злегка зміненому вигляді можна знайти у всіх Євангеліях: «Істинно кажу вам: ніякий пророк не приймається в своїй вітчизні» (Лк., 4, 24). Книги Е. П. Блаватської завжди були заборонені в Росії. Вони були заборонені і в Радянському Союзі. Тим сильніше дивують і радують наступні рядки, опубліковані в «Теософі»

На батьківщині пані Блаватської відроджується інтерес до її життя і діяльності. Це стало особливо очевидно під час візиту Міжнародного президента [Теософського товариства (Адьяр)] місіс Радхі Берньє в Москву і Ленінград, який відбувся з 14-го по 24 червня 1990 року на запрошення Спілки письменників і асоціації «Мир через культуру»...

18 червня 1990. У Москві відкрилася виставка. П. Блаватська. Виставка проходила в приміщеннях Спілки письменників. На ній були представлені фотографії Олени Петрівни, її книги російською, уривки з творів, висловлювання М. К. Ганді, Джавахарлала Неру, Миколи Реріха та інших людей про те, як вона вплинула на їхнє життя, а також деякі книги про теософію англійською мовою, привезені з Адьяра. Ця подія активно висвітлювалася московською пресою і телебаченням, і кілька мільйонів глядачів мали можливість спостерігати за ним в прямому ефірі..

Наступного дня, 19 червня, в залі Спілки письменників відбулися збори на честь Е. П. Блаватська. Виявилося недостатньо 500 місць, щоб вмістити всіх тих, хто побажав бути присутнім – серед глядачів були не тільки москвичі, але і жителі інших міст. На узвишші знаходився великий портрет Е. П. Блаватської, прикрашений квітами, В. М. Сидоров, [в той час] президент «Світу через культуру», розповів в загальних рисах про життя Е. П. Блаватської, змалював цілі Теософського товариства і привітав Міжнародного президента ТО, чий візит, за його словами, був історичною подією, яка ознаменувала кінець більш ніж 70-річного періоду, коли книги Е. П. Блаватської і Теософське товариство були заборонені на її батьківщині. Далі слово взяла місіс Берньє... Незабаром після цього читали вірші, написані Е. П.Блаватської і про неї, співали пісні, які вона любила. Кожен

виступаючий залишав на сцені троянду в пам'ять про Олену Петрівну.

Програма в Ленінграді також включала два збори, одне з яких пройшло в приміщеннях Спілки письменників.. Виступивши з короткою вітальною промовою, місіс Радга Берньє висловила готовність відповісти на питання. Учасники, яких було близько двох сотень, продемонстрували живий інтерес, ставлячи численні різноманітні питання про ТО і теософію. Члени Фонду Реріхів брали активну участь у програмах, і зв'язок Реріхів з теософією став однією з тем для обговорення.

Крім офіційних зборів у Москві та Ленінграді відбулися також і особисті зустрічі. Під час бесіди з представниками «Миру через культуру» було висунуто пропозицію звернутися до влади Дніпропетровська (раніше Катеринослав) з проханням дати дозвіл на встановлення меморіальної дошки на будинку, в якому народилася Олена Петрівна, яка на щастя збереглася і донині. У 1991 році. Меморіальна дошка була встановлена. Наступний, 1991 р. , був оголошений Міжнародним роком Блаватської з нагоди 100-річчя з дня її смерті.

Частиною плану, наміченого на «Рік Е. П. Блаватської» стало повторне видання [500 копій] «Таємної Доктрини» в перекладі на російську мову. Президент Товариства, місіс Радха Берньє, запропонувала надрукувати переклад у друкарні «Вазанта Прес» в Адьярі, оскільки, враховуючи дефіцит паперу в Росії, буде складно встигнути надрукувати таку об'ємну працю і поширити її протягом 1991 р. Передбачається, що «Таємну Доктрину» відправлять в бібліотеки та інші важливі установи в Росії.

Таким чином, для теософії почався новий етап розвитку, пов'язаний з її поширенням у Східній Європі. Відрадно, що ініціативу проявило саме населення величезної країни [1252] настільки довго занурене в морок, що чекає духовних знань і світла, необхідного для вирішення тяжких проблем людства; [1253].

* * *

Організація «Світ крізь культуру», спонсор зборів у Москві та Ленінграді, є неполітичною та неурядовою асоціацією. ї назву придумав Микола Реріх, теософ і відомий російський художник, чиї картини представлені в багатьох музеях. Його декорації для опер Вагнера, Мусоргського і Римського-Корсакова, а також балетів (зокрема, «Весна священна» Стравінського), визнані класикою. Реріх написав безліч книг про мистецтво, культуру і філософію. Будучи дослідником і вченим, він займався археологічними дослідженнями в Росії і Центральній Азії.. Він став номінантом Нобелівської премії миру за Договір про охорону художніх і наукових установ та історичних пам'яток. Договір Реріха був підписаний представниками 36 націй. Ставлячи свій підпис на ньому в Білому домі в присутності інших світових лідерів, президент Рузвельт сказав: «Духовна значимість, укладена в цьому документі, у багато разів сильніша, ніж навіть сам його текст». [1254].

Реріх був близьким другом віце-президента Генрі Уоллеса і якось навів його на думку про використання зворотної сторони Великої печатки США. [1255], і з тих пір на доларових купюрах можна побачити символ, наповнений глибоким сенсом, у вигляді усіченої піраміди з таємничим оком на місці вершини. Під нею написані слова Novus Ordo Seclorum, що означають «Новий порядок століть».

Для публікації 500 примірників «Таємної Доктрини» Е. П. Блаватської, принесеної в дар Росії Теософським товариством в Адьярі, був використаний переклад, виконаний Оленою Реріх, опублікований в 1937 р. в Ризі. Борис Цирков називав цей переклад дивовижним [1256]. Даніел Ентін, директор Музею Реріхів у Нью-Йорку, стверджує, що насправді переклад був спільною справою їхньої родини, оскільки в нього були залучені і Микола Реріх, і обидва їхні сини.

5 грудня 1989 р. в нью-йоркській газеті «Ньюсдей» з'явилася замітка про Музеї Реріхів і його директора, яка, мабуть, залишилася непоміченою іншими виданнями. Нижче наводиться витяг з цієї замітки:

У Радянському Союзі Микола Реріх вважається героєм. Радянський лідер Михайло Горбачов відчуває до нього повагу і щиру симпатію. Два роки тому Горбачов запросив сина Реріха в Кремль на обід і висловив бажання спонсорувати установу Центру Реріхів в Москві. В результаті по всій країні виникли реріхівські товариства, а Раїса Горбачова заснувала Фонд імені Реріхів.

Пізніше Горбачов надав синові Реріхів, Святославу, літак, з тим щоб він перевіз всю колекцію картин батька з Бангалора, Індія, де той жив, до Москви, де вона і зберігається тепер.

Щодо зародження у Реріхів інтересу до теософії, Ентін стверджує, що в архіві музею зберігається лист від лондонського ТО, з якого випливає, що Реріхи вступили в Товариство в 1919 р. «У мене немає свідчень того, що вони були членами Товариства в Росії, – пише Ентін, – але це не виключено... Немає сумніву в тому, що вони оберталися в колах людей, глибоко цікавляться [теософськими] вченнями, які в той час були широко поширені».

В останні 10-річчя свого життя Микола Реріх жив в Індії. 31 березня 1924 р. він пише Анні Безант з Дарджилінга, де в той час проживав з дружиною, в Адьяр:

Велика Засновниця Теософського Товариства, Е. П. Блаватська, у своїй останній статті відзначила важливість Мистецтва. Вона передбачала майбутню значимість цієї великої творчої сили, яка допоможе побудувати прийдешній світ, бо Мистецтво – найкоротший міст між різними націями. Ми повинні навічно запам'ятати останню думку цієї великої особистості, і найпростіший спосіб завжди тримати її в розумі – заснувати в Адьярі Музей мистецтва імені Е. П. Блаватська. Подібна установа приверне представників кожного напрямку Мистецтва і збере нових людей в місці, де виникло так багато високодуховних ідей. Якщо Товариству буде завгодно розглянути мою пропозицію, я готовий піднести в дар Музею Е. П. Блаватської мою картину «Посланець», яка була написана тут на згадку про цю дивовижну жінку [1257].

Пропозиція була прийнята, і 18 січня 1925 р. в одній з мадраських газет з'явилася наступна замітка:

[Реріх] зняв покривало з картини і сказав: «У цьому будинку Світла дозвольте мені представити цю картину, присвячену Олені Петрівні Блаватській, як ядро майбутнього музею Е. П. Блаватської, девізом якого буде Краса є вбрання Істини“».

Ця картина, розміром близько 42 дюймів в довжину і 36 в ширину, вражаюча робота темперою, виконана у відтінках фіолетового, зображує жінку в буддистському храмі, яка відкриває двері, щоб впустити посланця рано вранці.

У «Теософісті» (травень, 1991 р.) можна знайти прекрасну кольорову репродукцію цієї картини. Зінаїда Фосдик, керуюча Музею Реріха, повідала автору цієї книги, що молода жінка на картині символізує людство, тоді як посланець, що входить до храму, є відсиланням до Е. П. Блаватської і початку її громадської діяльності в 1875 р [1258].

Картина «Посланець», написана в 1931 р. Миколою Реріхом

Останній притулок Реріхів розташовувався в долині Кулу в Пенджабі, і звідси Микола Костянтинович написав Борису Циркову 7 липня 1939 р.:

Спасибі за Ваш лист від 20 травня, тільки сьогодні дійшло в наші далекі гори. Радію, що можу писати Вам по-російськи, а також радіємо тому, що Ви близькі ЄПБ, яку ми так глибоко шануємо. Буде час, коли її ім'я гідно і шановано прозвучить по всій Русі... Частково Росіяни забували про своїх великих діячів і пора нам навчитися цінувати справжні скарби...

Ось і зараз переді мною височіють снігові вершини гірського перевалу на Тибет, і нагадують вони про ті вічні істини, в яких полягають оновлення і вдосконалення людства. Вчителі завжди готові допомогти, але ж ця допомога так часто людьми відкидається [1259].

Сьогодні представники молодого покоління в Росії проявляють живий інтерес до навчань Е. П. Блаватська. Нітрохи не менше вони прагнуть відшукати місце зберігання її втрачених листів. Факт їх існування згадується в рукописі «Історії російського теософського руху» Олени Писарєвої.. Там йдеться про те, що в 1909 р. автор з групою російських теософів відвідала П'ятий міжнародний конгрес ТО в Будапешті. Назад вони поверталися на кораблі через Афіни, Константинополь і Одесу – останній пункт цікавив їх, оскільки вони хотіли побачитися з двома племінницями Блаватської, дочками її сестри Віри. м надали воістину королівський прийом і вручили фотографії, портрети та інші цінні матеріали, які потім були доставлені в санкт-петербурзький Теософський центр і розміщені у великому альбомі. Згодом альбом був конфіскований більшовиками.. Якби тільки вдалося відшукати цей скарб! [1260].

Пошук матеріалів, пов'язаних з Е. П. Блаватської, в бібліотеках і архівах Росії триває і сьогодні. На даний момент знайдено більше 100 її листів. Інтерес до теософії теж не вичерпується: на території Росії діє безліч теософських дослідницьких груп і Теософське суспільство. Виходить, тепер можна сказати, що Е. П. Блаватська знайшла честь і повагу у власній країні. Але як щодо її другої батьківщини, Сполучених Штатів Америки? Там,

звичайно ж, немає недоліку в теософах, і попит на її книги не перестає рости. Однак ми були чимало засмучені тим, що жодна газета або журнал не опублікували замітку про те, що в Росії 1991 р. був оголошений Міжнародним роком Е. П. Блаватська.

Що стало цьому причиною? У статті Джеймса Прайса «Олена Петрівна Блаватська», написаній в 1898 р. і недавно повторно опублікованій в «Канадському Теософісті» (травень / червень, 1991 р.), дається можлива відповідь на це питання:

По-справжньому великі люди набагато випереджають своїх сучасників, і тому їх здатні оцінити лише наступні покоління; за життя їх можуть зрозуміти лише деякі. Поблизу можна розглянути тільки дрібниці; щоб повною мірою оцінити велике, потрібна відповідна відстань. Як свідчить переказ, одного разу в Стародавній Греції вибирали статую, щоб прикрасити нею храм. Одна зі статуй здавалася грубою, неотесаною і незграбною, викликаючи подив суддів. Але коли кожну з чудово оброблених статуй піднімали на п'єдестал, їх тут же доводилося спускати назад, оскільки на такій висоті їх вишукані деталі були нерозрізнені, а блиск відполірованої поверхні лише розмивав їх обриси. Нарешті відкинуту статую поставили на місце, і всі завмерли в захопленні, оскільки її шорстка поверхня підкреслювала форму, а відстань пом'якшила грубо обтесані вигини.

Якщо Е. П. Блаватська і здавалася грубою, безглуздою і навіть неотесанной, то це лише тому, що була відлита у форму титанів.. У столітті загальноприйнятої послужливості, умовних шкіл думки, всюдисущої вульгарності і порожнечі вона нібито перебувала не на своєму місці; подібно до пророків давнини, гучна як Ілля, грандіозна як Ісайя, таємнича як Єзекіїль, вона вибухнула їдкими єреміадами на адресу інфантильності і лицемірства XIX ст. Вона була провісником, що кидає гучний клич у нетрях вірувань. Вона не належала своєму віку. ї послання йшло з могутнього минулого, і вона передала його не справжньому, але майбутньому. Оскільки сьогодення було оповите темрявою матеріалізму, і лише минуле випромінювало світло, яким можливо було висвітлити майбутнє.. Вона сповіщала всім тим, у кого є вуха, давно забуті істини, яких зараз потребує людство. Вона привнесла свідчення Гносіса в століття агностицизму. Вона принесла радісну звістку про велику Ложу, яка в давні часи була «добрим Пастирем» людства..

Ми завершуємо розповідь про життя і діяльність Олени Петрівни Блаватської рядками, що вийшли з-під її пера. Вони були виявлені в її столі після того, як 8 травня 1891 р. завершився її земний шлях:

Є шлях, обривистий і тернистий, повний всіляких небезпек – і все ж це шлях; і він веде до Серця Всесвіту. Я можу розповісти вам, як знайти Тих, хто покаже таємний вхід, що веде тільки всередину... Для тих, хто виграє, заготовлена невимовна нагорода: здатність принести людству благословення і порятунок. Тим, хто програє, дістануться інші життя, в яких їх, можливо, чекає успіх. [1261].

О.П.Б
Основні дати життя [1262]

1831 – Народилася 12 серпня в Катеринославі (нині Дніпропетровськ). Батько – полковник Петро Ган, мати – Олена Андріївна Ган, в дівоцтві Фадєєва, відома письменниця, померла молодий. По материнській лінії – внучка державного радника Андрія Фадєєва і княжни Олени Долгорукої. Жила з дідусем і бабусею в Саратові і Тифлісі. З дитинства наділена надприродними психічними здібностями.

1849 – Виходить заміж за Никифора Блаватського, державного службовця, набагато старше її за віком.

1849 – 50 – Покидає чоловіка і відправляється подорожувати, відвідує Туреччину, Грецію, Єгипет і Францію.

1851 – У Лондоні зустрічає свого Вчителя.

1852 їде до Канади, відвідує Новий Орлеан, Мексику, Південну Америку, Західну Індію, після чого через Мис Доброї Надії і Цейлон прямує до Індії.

1853 – Здійснює невдалу спробу проникнути в Тибет. Повертається в Англію через острів Ява.

1854 – Знову приїжджає в Америку, перетинає Скелясті гори з караваном іммігрантів. Ймовірно, вдруге відвідує Південну Америку.

1855 – В кінці року відправляється в Індію через Японію.

1856 – 57 – Подорожує по Індії, Кашміру, Ладакху, окремим територіям Тибету і Бірмі.

1858 – Повертається в Європу через острів Ява, живе у Франції і Німеччині. Потім в Різдвяний святвечір прибуває в Псков.

1860 – На початку року відбуває на Кавказ, де живе до 1864 – 65 рр. Переживає глибоку фізичну і психічну кризу, внаслідок чого знаходить повний контроль над власними окультними силами.

1866 –67 – Відправляється в тривалу подорож по Балканах, Єгипту, Сирії, Італії. Після повернення з Італії в 1867 р. ненадовго затримується на півдні Росії. Бере участь в битві при Ментані 3 листопада 1867 р. і отримує поранення.

1868 – З Вчителем відправляється в Індію і Тибет.

1870 – Повертається до Греції.

1871 – Відправляється в Єгипет на кораблі, який 4 липня 1871 р. зазнає аварії недалеко від острова Спеце.

1871 –72 – Проживає в Каїрі. У 1872 р. відвідує Сирію, Палестину і Лівію, після чого наносить нетривалий візит до Одеси.

1873 – Після коротких поїздок по Східній Європі навесні їде в Париж. За вказівкою Вчителя відправляється в Нью-Йорк, куди прибуває 7 липня.

1874 – 14 жовтня зустрічає полковника Генрі Стіла Олькотта на фермі Едді в Читтендені, Вермонт.

1875 – 8 вересня з полковником Олькоттом, Вільямом К. Джаджем та іншими засновує Теософське товариство. 17 листопада полковник Олькотт вимовляє урочисту промову з нагоди його заснування.

1877 – Восени публікує свою першу серйозну працю – «Викрита Ізида».

1878 – 8 липня отримує американське громадянство. 17 грудня з полковником Олькоттом відправляється в Індію, Бомбей.

1879 – У жовтні починає випускати свій перший журнал «Теософіст», що призводить до прискореного зростання Теософського руху в Індії в 1879–83 рр.

1882 – 19 грудня відбувається переміщення штаб-квартири в Адьяр, Мадрас, Індія.

1884 – 20 лютого відбуває в Європу в супроводі Олькотта та інших членів Теософського товариства. Відвідавши Ніццу, на деякий час зупиняється в Парижі, працюючи над «Таємною Доктриною». Ненадовго приїжджає в Лондон. Восени переїжджає в Ельберфельд, Німеччина. У жовтні повертається в Лондон і незабаром після цього відправляється в Індію, 21 грудня прибуває в Адьяр.

1885 – У лютому важко захворює. 31 березня відправляється на кораблі в Неаполь, назавжди залишаючи Індію. Провівши деякий час в Торре-дель-Греко, зупиняється в Вюрцбурзі, Німеччина, де буде написана більша частина «Таємної Доктрини».

1886 – У липні їде в Остенде, по дорозі заїжджає в Ельберфельд.

1887 – У травні переїжджає до Лондона, де засновує Ложу Блаватської, а у вересні починає випуск свого другого журналу – «Люцифер».

188 – Пізньої осені виходить у світ «Таємна Доктрина». Заснована Езотерична секція.

1889 – Публікуються «Ключ до теософії» і «Голос Безмовності».

1890 – Заснована європейська штаб-квартира Теософського товариства за адресою: Лондон, Авеню-роуд, 19, де Блаватська прожила до самої смерті.

1891 – Померла 8 травня, кремована в Вокінзі, Суррей, Англія.

Від автора

Особливу подяку я хочу висловити Кері Вільямс (літературний псевдонім доктора Карен М. Елін) за її самовідданість і багаторічну відданість нашій спільній справі. В першу чергу саме завдяки її зусиллям і самовіддачі ця книга була опублікована.

Також я висловлюю глибоку вдячність Вірджинії Росс і Віллу Такара за допомогу в підборі ілюстрацій. Ми в неоплатному боргу і перед іншими людьми, які допомогли в підготовці цього і попереднього видання біографії Е. П. Блаватської:

Adolph Edgar Atkins, H. Clay Bailey III, Ina Belderis, Jim Belderis, Jules van Bergen, Peter Bernin, Kitty Bijl, Adella Bivins, J. P. Brakel, Radha Burnier, Daniel Caldwell, Walter Carrithers, Reed Carson, Gilda Cello, Prudence Ceppos, Arthur Ceppos, John Cooper, Armand Courtois, Sherry Craft, Kay Croissant, Leonid Danilov, Doris Davy, Ted Davy, Cathy Dees, Terry Dickinson, Doreen Domb, Alan Donant, Arie van Duerzen, Dara Eklund, Arlene Elin, Daniel Entin, Bernard Firth, Dorothy Frank, Nanette de Fuentes, Margaret Geiger, Michael Gomes, Dennis Gottschalk, Piet Hagedoorn, Karel Hillebregt, Aloyse Hume, David Hume, Georgia James, Helena Kerekhazi, Ruth Kinsburg, Boris Kinsburg, Joan Lange, Mary G. Langford, Micheline Leblois, Claude Leblois, Erica Lauber, Chi-Jen Lukacsik, H. Robert McOwen, Miriam Merrill, Vera Meyer, Joy Mills, Sandra Mirisch, Jerome Muratore, Pico Nazzaro, Christine Nolt, Bas Rijken van Olst, Harry Rijken and Thelma Pugliese, Alice Rosenblatt, Arnold Rosenblatt, Raymond Rugland, Barbara Savoury, Jean-Louis Siémons, W. Emmett Small, Reinout Spaink, H. J. Spierenburg, Elena Starichonok, Dallas TenBroeck, Roderick Townley, Inguna and Gvido Trepša, Natalia Troitskaia, Eldon Tucker, Vonda Urban, James Voirol, Rochelle Voirol, Nicholas Weeks, Betty Willis, Margaret Winton, Cathy Young.

Я висловлюю подяку наступним бібліотекам та архівам:

Бібліотека та архіви Олександрія Вест, Терлок, Каліфорнія: архівіст Джеррі Хейка-Ікінз; Фонд Е. П. Блаватської, Фресно, Каліфорнія: архівіст Уолтер Керрітерс, тепер в Тусконі, Арізона: архівіст Деніел Колдуелл; Британська бібліотека, Лондон, Англія; Бібліотеки Колумбійського університету, Нью-Йорк, Нью-Йорк; Конкорд гроув прес, Об'єднана ложа теософів, Санта-Барбара, Каліфорнія: архівіст Нандіні Айер; Андовер-Гарвардська богословська бібліотека: архівіст проф. Алан Сіберг; Бібліотека Фонду парапсихології ім. Ейлін Дж. Гарретт, Нью-Йорк, Нью-Йорк; Бібліотека Гарвардського університету, Кембридж, Массачусетс; Бібліотека Хантінгтона, Пасадена, Каліфорнія; Бібліотека Інституту теософії Кротона, Охай, Каліфорнія: архівіст Лакшмі Нараян; Видавничий дім та архіви Лігатма, Рига, Латвія: архівіст Гвідо Трепса; Нью-Йоркська публічна бібліотека: читальний зал, 42-а вулиця, Нью-Йорк, Нью-Йорк;Нью-йоркське товариство психічних досліджень, Нью-Йорк, Нью-Йорк; Музей і бібліотека Миколи Реріха, Нью-Йорк, Нью-Йорк: архівіст Деніел Ентін; Бібліотека Олькотта і Центр дослідження теософського суспільства в Америці, Уітон, Іллінойс: архівіст Лакшмі Нараян, консультанти Дороті Аббенхаус і Ширлі Ніколсон; Бібліотека та архіви Теософського товариства, Адьяр, Мадрас, Індія: архівіст Пол Зуолло; Бібліотека та архіви Теософського товариства, Пасадена, Каліфорнія: архівісти Кербі ван Матер і Джон ван Матер, консультанти Грейс Ф. Кнохе і Вілл Такара; Бібліотека Теософського товариства в Нью-Йорку, Нью-Йорк, Нью-Йорк; Бібліотека конгресу США, Вашингтон; Бібліотека рідкісних книг і рукописів Бейнеке в Єльському університеті, Нью-Хейвен, Коннектикут: консультант з тибетської літератури доктор Веслі Нідем.

Список використаної літератури

Arundale F . My Guest – H. P. Blavatsky. – Adyar: The Theosophical Publishing House, 1932.

Barborka G. A . H. P. Blavatsky, the Light-Bringer (The Blavatsky Lecture, 1970). – L.: The Theosophical Publishing House, Ltd., 1970.

Barborka G. A . H. P. Blavatsky, Tibet and Tulku. – Adyar: The Theosophical Publishing House, 1966.

Barborka G. A. The Mahatmas and Their Letters. – Adyar: The Theosophical Publishing House, 1973.

Besant A. Annie Besant: An Autobiography. – L: T. Fisher Unwin, 1893. – Adyar: The Theosophical Publishing House, 1973.

Besant A. H. P. Blavatsky and the Masters of Wisdom. – L.: The Theosophical Publishing Society, 1907.

Besant A. The Theosophical Society and H.P.B. L.: The Theosophical Publishing Society, 1891.

Besterman, Th. Mrs. Annie Besant: A Modern Prophet. – L.: Kegan Paul, Trench, Trubner&Company, Ltd., 1934.

Blavatsky H. P. Five Messages from H. P. Blavatsky to the American Theosophists. – Los-Angeles: The Theosophy Company, 1922.
Blavatsky H. P. (*Radda-Bai).* From the Caves and Jungles of Hindostan. Collected Writings Edition. – Wheaton, Madras, L.: The Theosophical Publishing House, 1975.
Blavatsky H. P. Gems from the East: A Birthday Book of Precepts and Axioms. – Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1983.
H.P.B. Speaks. – Adyar: The Theosophical Publishing House, 1951.
Blavatsky H. P. H. P. Blavatsky to the American Conventions: 1888–1891. – Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1979.
Blavatsky H. P. H. P. Blavatsky Collected Writings. – Wheaton, Madras, London: The Theosophical Publishing House, 1950–1991.
Blavatsky H. P . H. P. Blavatsky Quotation Book. – Bombay: Theosophy Company, 1973.
Blavatsky H. P. An Invitation to The Secret Doctrine. – Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1988.
Blavatsky H. P. Isis Unveiled: A Master-Key to the Mysteries of Ancient and Modern Science and Theology. – Los-Angeles: The Theosophy Company, 1975, Wheaton, IL: The Theosophical Publishing House, 1972, Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1988.
Blavatsky H. P. The Key to Theosophy: Being a Clear Exposition, in the Form of Questions and Answer, of the Ethics, Science, and Philosophy for the Study of Which the Theosophical Society has been Founded. – Pasadena, CA: The Theosophy Company, 1973, L.: The Theosophical Publishing House, 1968.
Blavatsky H. P. The Letters of H. P. Blavatsky to A. P. Sinnett and Other Miscellaneous Letters. – Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1973.
Blavatsky H. P. A Modern Panarion: A Collection of Fugitive Fragments. – L.: The Theosophical Publishing Society, 1895.
Blavatsky H. P. Nightmare Tales. – L.: The Theosophical Publishing Society, 1892.
Blavatsky H. P. The Secret Doctrine: The Synthesis of Science, Religion, and Philosophy. – Los-Angeles: The Theosophy Company, 1982, Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1988.
Blavatsky H. P. Some Unpublished Letters of Helena Petrovna Blavatsky. – L: Rider&Company [1929].
Blavatsky H. P. Studies in Occultism. – Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1987.
Blavatsky H. P. The Theosophical Glossary. – Adyar: The Theosophist Office, 1892, Los-Angeles: The Theosophy Company, 1930.
Blavatsky H. P. Transactions of the Blavatsky Lodge of the Theosophical Society: Discussions on the Stanzas of the First Volume of the Secret Doctrine. – Pasadena, CA: Theosophy Company, 1923, Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1994.
Blavatsky H. P. The Voice of the Silence: Being Chosen Fragments from the «Book of the Golden Precepts». – Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1976, L. : Theosophical Publishing Co. , Ltd. ; NY: W. . Judge, Adyar, Madras: Theosophist Office, 1889, Peking: The Chinese Buddhist Research Society, 1927, Los-Angeles: The Theosophy Company, 1928, Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1992.
Blavatsky H. P., Judge W. Q. The Tell-Tale Picture Gallery. – Bombay: International Book House, Ltd., б. м.
Blech Ch. Contribution à l'histoire de la Société Théosophique en France. – P.: Éditions Adyar, 1933.
Bragdon C. Episodes from an Unwritten History. – Rochester, N-Y: The Manas Press, 1910.
Brown W. T. My Life. – Frieburg, Baden, Germany: D. Lauber, 1885.
Brown W. T. Some Experiences in India. – L.: Printed under the Authority of the London Lodge of the Theosophical Society, 1884.
Butt G. B. Madame Blavatsky. L: Rider&Company, 1925, Philadelphia: David McKay, 1926.
Caithness M. S. Countess of (also Duchess of) Pomar, The Mystery of Ages Contained in the Secret Doctrine of All Religions. – L: C.L.H. Wallace, 1887.
Caldwell D. H. The Occult World of Madame Blavatsky: Reminiscences and Impressions by Those Who Knew Her. – Tucson, AZ: Impossible Dream Publications, P. O. Box, 1844, 1991.
Carlson M. There Is No Religion Higher Than Truth: The Russian Theosophical Movement, 1875–1923. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1992.
Carrithers W. A. Madame Blavatsky: 'One of the World's Great Jokers' // Journal of the American Society for Psychical Research, jule, v. 56, № 3, 1962, p. 131–139.
Carrithers W. A. Richard Hodgson (1855–1905) Damodar and the Pioneers of the Theosophical Movement. – Adyar: TPH, 1978, p. 612–626.
Carrithers W. A . The Truth About Madame Blavatsky: An Open Letter to the Author of «Priestess of the Occult» Regarding the Charges Against H. P. Blavatsky. – Covina, CA: Theosophical University Press, 1947.
Cerminara G. Many Lives, Many Loves. – N.-Y.: William Sloane Associates, 1963.
Cleather A. L . H. P. Blavatsky: A Great Betrayal. – Calcutta: Thacker, Spink&Company, 1922.
Cleather A. L. H. P. Blavatsky: Her Life and Work for Humanity. – Calcutta: Thacker, Spink&Company, 1922.
Cleather A. L. H. P. Blavatsky As I Knew Her. – Calcutta: Thacker, Spink&Company, 1923.
Cleather A. L., Crump B. Buddhism, the Science of Life; Tibetan Initiates on the Buddha. Peking: China Book-sellers, Ltd., 1928.
Coleman W. E . The Sources of Madame Blavatsky's Writings. Appendix 3 // [Solovyoff V. S.] *A Modern Priestess of Isis.* – L.: Longmans Green&Company, 1895.
Conger M. Combined Chronology for use with The Mahatma Letters to A. P. Sinnett and The Letters of H. P. Blavatsky to A. P. Sinnett. – Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1973.
Conze E. Buddhism: Its Essence and Development. – NY: Philosophical Library, 1951, NY: Harper&Brothers, 1959.
Cook M. (Collins). The Idyll of the White Lotus. – L.: Reeves and Turner, 1884.
Cook M. (Collins). Light on the Path: A Treatise Written for the Personal Use of Those who are Ignorant of the Eastern Wisdom, and who desire to enter within its Influence. – L.: Reeves and Turner, 1885, L.: George Redway, 1888.
Coulomb E. Some Account of My Intercourse with Madame Blavatsky from 1872 to 1884, with Additional Letters and a Full Explanation of the Most Marvellous Theosophical Phenomena. – L.: «Elliot Stock for the Proprietors of the Madras Christian College Magazine», 1885, Madras: Higginbotham&Company, 1884.
Cox H.R.W. Who Wrote the March-Hare attack on the Mahatma Letters? Victoria, B.C.: The «H. P. B.» Library, 1936.
Cranston S. Head Joseph, Reincarnation: The Phoenix Fire Mystery. – Pasadena, CA: Theosophical University Press,

1998.

Cranston S., Williams C. Reincarnation: A New Horizon in Science, Religion and Society. – Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1993.

Crawford F. M. Mr. Isaacs: A Tale of Modern India. – L.: Macmillan&Co., 1882.

Crosbie R. Answers to Questions on The Ocean of Theosophy. – Los-Angeles: The Theosophy Company, 1974.

Crosbie R. The Friendly Philosopher. – Los-Angeles: The Theosophy Company, 1923.

Dharmapala A . Return to Righteousness: A Collection of Speeches, Essays and Letters of the Anagarika Dharmapala. Ceylon: Published by the Anagarika Dharmapala Birth Centenary Committee, Ministry of Education and Cultural Affairs, 1965.

Eek S., Zirkoff B. William Quan Judge: 1851–1896. The Life of a Theosophical Pioneer and Some of His Outstanding Articles. – Adyar: The Theosophical Publishing House, 1969.

Eglinton J . A Memoir of Æ. – L.: Macmillan, 1937.

Ellmann R. Yeats: The Man and the Mask. – N.-Y.: Macmillan, 1948, N.-Y.: W. W. Norton, 1978.

Ellwood R. S . Alternative Altars: Unconventional and Eastern Spirituality in America. – Chicago: University of Chicago Press, 1979 (Colonel Olcott and Madame Blavatsky: Journey to the East).

Endersby V. A . The Hall of Magic Mirrors, A Portrait of Madame Blavatsky. – N-Y: Carlton Press (A Hearthstone Book), 1969.

Fields R. How the Swans Came to the Lake. A Narrative History of Buddhism in America. – Boulder, CO: Shambhala, 1981.

Fuller J. O. Blavatsky and Her Teachers, An Investigative Biography. – L.: East-West Publications, 1988.

Gandhi Mohandas K . An Autobiography: The Story of My Experiments with Truth. – Boston: Beacon Press, 1957.

Gomes M. The Dawning of the Theosophical Movement. – Wheaton, IL: The Theosophical Publishing House, 1987.

Gomes M . Theosophy in the Nineteenth Century: An Annotated Bibliography. – N.-Y.: Garland Publishing, 1994.

Gribble J.D.B . A Report of an Examination into the Blavatsky Correspondence Published in the Christian College Magazine. – Madras: Higginbotham Company, 1884.

Guenon R. Le Théosophisme: Histoire d'une pseudo-religion. – P.: Nouvelle Librairie Nationale, 1921, P.: Didier et Richard, 1930.

Hanson V . Masters and Men: The Human Story in the Mahatma Letters. – Adyar: The Theosophical Publishing House, 1980.

Harrison V. H. P. Blavatsky and the SPR: An Examination of the Hodgson Report of 1885. – Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1997.

Harrison V . J'Accuse: An Examination of the Hodgson Report of 1885 // Journal of the Society for Psychical Research, Apr, 1986, p. 286–310.

Hartmann F . Report of Observations Made During a Nine Months' Stay at the Headquarters of the Theosophical Society at Adyar (Madras). – India, Madras: Scottish Press, by Graves, Cookson and Company, 1884.

Hartmann F . The Talking Image of Urur. – N-Y.: J. W. Lovell, 1890.

Hastings B . Defence of Madame Blavatsky. – Worthing, Eng.: The Hastings Press, 1937.

Hastings B . New Universe: A Review Devoted to the Defence of Madame Blavatsky. – Worthing, Sussex, Eng, 1937–1939.

Hastings B . Solovyoff's Fraud: Being a Critical Analysis of the Book 'A Modern Priestess of Isis' translated from the Russian of Vsevolod S. Solovyoff by Walter Leaf: The Canadian Theosophist, 1943–1944, Edmonton Lodge of the Theosophical Society in Canada, 1988.

Hodgson R . The Defence of the Theosophists. – L.: Kegan Paul, Trench, Trubner and Company, Ltd., 1894.

Hodgson R . Report of The Committee Appointed to Investigate Phenomena Connected with the Theosophical Society // *Proceedings of the Society for Psychical Research.* L, v. 3, P. IX, 1885, p. 201–400.

Holloway L., Chatterji M . Man (Two Chelas in the Theosophical Society). Fragments of Forgotten History. – L.: Reeves and Turner, 1885.

H. P. B.: In Memory of Helena Petrovna Blavatsky, by Some of Her Pupils. – L.: The Theosophical Publishing Society, 1891. – L.: The Blavatsky Association, 1931, Bombay: The Theosophy Company (India) Private Ltd., 1991.

Hume A. O. Hints on Esoteric Theosophy. №.1: Is Theosophy a Delusion? Do the Brothers Exist? – Calcutta: The Calcutta Central Press Company, Ltd., Apr. 1882.

Humphreys Ch . Exploring Buddhism. – Wheaton, IL: The Theosophical Publishing House (a Quest book), 1974.

Humphreys Ch . The Field of Theosophy: The Teacher, The Teaching and The Way. – L.: The Theosophical Publishing House, 1966.

Humphreys Ch . Helena Petrovna Blavatsky // Wilson C. Dark Dimensions: A Celebration of the Occult. – N-Y.: Everest House, 1977, p. 59–76.

Jinarajadasa C. The Golden Book of the Theosophical Society: A Brief History of the Society's Growth from 1875–1925. – Adyar, Madras: The Theosophical Publishing House, 1925.

Jinarajadasa C . Letters from the Masters of the Wisdom. – Adyar, Madras: The Theosophical Publishing House, 1948, Chikago, IL: Theosophical Press, 1926.

Jinarajadasa C. The Personality of H. P. Blavatsky (The Blavatsky Lecture 1930). – Adyar, Madras: The Theosophical Publishing House, 1930.

Johnson P . In Search of the Masters: Behind the Occult Myth. South Boston, VA: Hadderly-Benton, 1990.

Judah J. S. Theosophy and Its Allies // The History and Philosophy of the Metaphysical Movements in America. – Philadelphia: The Westminster Press, 1967.

Judge W. Q . Dr. Elliot Coues in His Letters. – N-Y., 1889.

Judge W. Q . Echoes of the Orient: The Writings of William Quan Judge. – San-Diego, CA: Point Loma Publications, 1975–1987.

Judge W. Q . The Esoteric She, the Late Mme. Blavatsky: A Sketch of her Career // Echoes of the Orient. Surat, India, б. р.

Judge W. Q . Letters That Have Helped Me. – Los-Angeles: The Theosophy Company, 1946, Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1981.

Judge W. Q. Notes on the Bhagavad-Gita. – Los-Angeles: The Theosophy Company, 1956.

Judge W. Q . The Ocean of Theosophy. – Los-Angeles: The Theosophy Company, 1947, Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1973.

Judge W. Q . Practical Occultism: From the Private Letters of W. Q. Judge. – Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1980.

Judge W. Q . Notes on the Bhagavad-Gita. Los Angeles: The Theosophy Company, 1947. – Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1978.

Judge W. Q. The Yoga Aphorisms of Patanjali. – Los-Angeles: The United Lodge of Theosophists, 1967.

Keightley B . Reminiscences of H.P.B. – Adyar, Madras: The Theosophical Publishing House, 1931.

Kingsford A. B., Maitland E . The Perfect Way, or The Finding of the Christ. – L.: Field&Tuer, 1882.

Kingsland W. The Influence of H. P. Blavatsky's Teachings upon Western Thought. – L.: The Blavatsky Association, 1926.

Kingsland W . The Real H. P. Blavatsky: A Study in Theosophy, and A Memoir of a Great Soul. – L.: John M. Watkins, 1928, L.: The Theosophical Publishing House, 1985.

Knoche G. F . Report of Proceedings: Secret Doctrine Centenary. – Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1988.

Kuhn A. B . Theosophy: A Modern Revival of Ancient Wisdom. – N-Y: Henry Holt, 1930.

Leadbeater C. W . How Theosophy Came to Me. – Adyar, Madras: The Theosophical Publishing House, 1930, 1967.

Leonard M . Madame Blavatsky… Medium, Mystic and Magician. – L.: Regency Press, 1976.

Lhalungpa, L. P . Tibet the Sacred Realm: Photographs 1880–1950. – Philadelphia: Philadelphia Museum of Art/Aperture, 1983.

Lillie A. H . Madame Blavatsky and Her «Theosophy»: A Study. – L.: Swan Sonnenschein&Company, 1895.

The Mahatma Letters to A. P. Sinnett from the Mahatmas M.K. H. – Adyar: The Theosophical Publishing House, 1962, Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1975.

MacGregor G . Reincarnation in Christianity. A New Vision of the Role of Rebirth in Christian Thought. – Wheaton, IL: The Theosophical Publishing House, 1978.

Magre M . The Return of the Magi. – L.: P. Allan, 1931.

Maitland E. Anna Kingsford: Her Life, Letters, Diary and Work. – L.: John M. Watkins, 1913.

Mavalankar D. K . Damodar and the Pioneers of the Theosophical Movement. – Adyar, Madras: The Theosophical Publishing House, 1978.

Mavalankar D. K. Damodar the Writings of a Hindu Chela. – Point Loma: The Theosophical University Press, 1940.

Mead G. R.S . Concerning H. P. B.: Stray Thoughts on Theosophy. – Adyar, Madras: The Theosophical Publishing House, 1920.

Meade M. Madame Blavatsky: The Woman Behind the Myth. – N.-Y.: G. P. Putnam's Sons, 1980.

Merchant F . Great Images. – Scottsbiuff, Nebr.: College Press, 1967.

Morgan H. R . Reply to a Report of an Examination by J.D.B. Gribble into the Blavatsky Correspondence. – Ootacamund, India: Observer Press, 1884.

Motwani K . Colonel H. S. Olcott: A Forgotten Page of American History. – Madras: Ganesh&Company, 1955.

Murphet H . Hammer on the Mountain: Life of Henry Steel Olcott (1832–1907). – Wheaton, IL: The Theosophical Publishing House, 1972.

Murphet H . When Daylight Comes: A Biography of Helena Petrovna Blavatsky. – Wheaton, IL: The Theosophical Publishing House, 1975.

Neff M. K . Personal Memoirs of H. P. Blavatsky. – L.: Rider&Co., 1937, N-Y: E. P. Dutton, 1937, – Wheaton, IL: The Theosophical Publishing House, 1971.

Nethercot A. R . The First Five Lives of Annie Besant. – Chicago: University of Chicago Press, 1960.

Olcott H. S . Buddhist Catechism. – Colombo, Ceylon: Society, Buddhist Section, 1881.

Olcott H. S . A Historical Retrospect 1875–1896 of the Theosophical Society: Extract from the Twenty-first Anniversary Address of the President-Founder of the Society. – Madras: Published by the Society, 1896.

Olcott H. S . Old Diary Leaves. – Adyar: The Theosophical Publishing House, 1972–1975.

Olcott H. S . People from the Other World. – Hartford, CT: American Publishing Company, 1875.

Olcott H. S. Theosophy, Religion and Occult Science. – L.: George Redway, 1885.

Osborn A. W . The Cosmic Womb: An Interpretation of Man's Relationship to the Infinite. – Wheaton, IL: The Theosophical Publishing House, 1969.

Proceedings of the Blavatsky Association, № 1 – L., 1924, № 2 – L., 1925, № 3 – L., 1927.

Purucker G. H. P. Blavatsky: The Mystery. – San-Diego, CA: Point Loma Publications, 1974.

Racowitza P. H.V . An Autobiography. – L.: Constables&Company, 1910.

Ransom J. A . Short History of the Theosophical Society: 1875–1937. – Adyar: The Theosophical Publishing House, 1938.

Report of Proceedings: Theosophical Congress, held by the Theosophical Society of the Parliament of Religions, World's Fair of 1893. NY: American Section T. S., 1893.

Roerich N. Shambhala. – N.-Y.: Nicolas Roerich Museum, 1978.

Roszak Th. The Unfinished Animal: The Aquarian Frontier and the Evolution of Consciousness. – NY: Harper&Row, 1975.

Ryan Ch. J. H. P. Blavatsky and the Theosophical Movement: A Brief Historical Sketch. – Point Loma, CA: Theosophical University Press, 1937, San-Diego, CA: Point Loma Publications, 1975.

Sinnett A. P . The Early Days of Theosophy in Europe. – L.: The Theosophical Publishing House, 1922.

Sinnett A. P. Esoteric Buddhism. – L.: Trubner&Co., 1883, L.: The Theosophical Publishing House, 1972, San-Diego, CA: Wizards Bookshelf (Secret Doctrine Reference Series), 1994.

Sinnett A. P . Incidents in the Life of Madame Blavatsky. – L.: George Redway, N.-Y.: J. W. Bouton, 1886, L.: The Theosophical Publishing House, 1913, N.-Y.: Arno Press, 1976.

Sinnett A. P . The Occult World. – L.: Trubner&Co., 1881, Boston: Houghton Mifflin&Co., 1885, L.: The Theosophical Publishing House, 1969.

Sinnett A. P. The Occult World Phenomena and the Society for Psychical Research, with a Protest by Madame Blavatsky. – L.: George Redway, 1886.

Sinnett A. P. The Purpose of Theosophy. – L.: Chapman&Hall, 1885, Bombay: The Theosophical Society, 1887.

Smith W. S. The London Heretics, 1870–1914, N-Y: Dodd, Mead, 1968.

Society for Psychical Research. First Report of the Committee of the Society for Psychical Research Appointed to Investigate the Evidence for Marvellous Phenomena Offered by Certain Members of the Theosophical Society (private

and confidential). – L., 1884.
Subba R. T. Notes on the Bhagavad Gita. – Pasadena, CA: Theosophical University Press, 1978.
The Theosophical Movement 1875–1925: A History and Survey. – N-Y: E. P. Dutton&Company, 1925.
The Theosophical Movement 1875–1950. – Los-Angeles: The Cunningham Press, 1951.
Vania K. F. Madame H. P. Blavatsky: Her Occult Phenomena and the Society for Physical Research. – Bombay: Sat Publishing Company, 1951.
Wachtmeister C. et al. Reminiscences of H. P. Blavatsky and «The Secret Doctrine». Edited by a Fellow of the Theosophical Society. – L.: Theosophical Publishing Society, 1893, Wheaton, IL: The Theosophical Publishing House (a Quest book), 1976.
Wadia B. P. Studies in «The Secret Doctrine». – Bombay: Theosophy Company, 1976.
Waterman A. E. Obituary: The «Hodgson Report» on Madame Blavatsky, 1885–1960: Re-examination Discredits the Major Charges Against H. P. Blavatsky. – Adyar, Madras: The Theosophical Publishing House, 1963.
Williams, G. M . The Passionate Pilgrim: A Life of Annie Besant. – N-Y: Coward-McCann, 1931.
Williams G. M . Priestess of the Occult: Madame Blavatsky. – N-Y: Alfred A. Knopf, 1946.
Yeats W. B. The Collected Letters of W. B. Yeats. – V.I: 1865–1895. – Oxford, Eng.: Clarendon Press, 1986.
Zhelihovsky V. P. My Sister – H. P. Blavatsky // *The Occult Review* , v. 60–62 (Dec., 1934 – Jul., 1935).
Zirkoff B.de. «How Isis Unveiled» Was Written // Blavatsky H. P. Isis Unveiled. V. 1. Collected Writings Edition. – Wheaton, IL: The Theosophical Publishing House, 1972.
Zirkoff B.de. Rebirth of the Occult Tradition: How the Secret Doctrine of H. P. Blavatsky Was Written. – Adyar: The Theosophical Publishing House, 1977.
Блаватська О. П. (Радда-Бай). Загадкові племена на «Блакитних горах». Дурбар в Лахорі. З печер і дібрів Індостану. – СПб.: В. І. Губинський, 1893.
Венгерова З. Блаватська Олена Петрівна / Критико-біографічний словник російських письменників і вчених, складений С. А. Венгеровим. – СПб., 1892.
Желиховська В. П. Олена Петрівна Блаватська: біографічний нарис // «Російський огляд», 1891. No 11, с. 242–94, No 12, с. 567–621.
Желіховська В. П Олена Петрівна Блаватська і сучасний страж істини: Відповідь пані Ігрек (В. П. Желіховської) пану Всеволоду Соловйову. – СПб., 1893.
Желіховська В. П . Олена Петрівна Блаватська і теософісти. Лист редактору газети «Одеський вісник» від 25 травня 1884 р.
Желиховська, В. П. Як я була маленькою: зі спогадів раннього дитинства В. П. Желіховської. 2-е рос. і доп. вид. – СПб.: А. Ф. Девріен, 1894.
Желіховська В. П . Моє отроцтво. 3-е изд. – СПб.: А. Ф. Девріен, 1890. За ред. П. П. Сойкіна. – СПб.: «Дитяче читання»,1893.
Желіховська В. П . Незрозуміле або незрозуміле: з особистих і сімейних спогадів. Т. 3. No 43–48. «Ребус», 1884. Т. 4 NoNo 4–7, 9–11, 13–14, 1885.
Желіховська В. П . Феномени окультичної сили пані Блаватської. « *Ребус* , No 50, 1884, с. 465 – 467.
Желіховська В. П . Правда про Олену Петрівну Блаватську. Т. 2, NoNo 40, 41, 43, 44, 46–48. «Ребус», 1883.
Желиховська, В. П . Радда-Бай / Є. П. Блаватська (Радда-Бай). Загадкові племена на «Блакитних горах». Дурбар в Лахорі. – СПб.: В. І. Губинський, 1893.
Некрасова О. С . Олена Андріївна Ган, 1814–1842: Біографічний нарис // «Російська старовина». – Т. 51, серп. 1886, с. 335[h]354.
Писарєва О. Ф . Олена Петрівна Блаватська. « *Питання теософії».* Вип. 2, 1910, с. 752.
Соловйов В. С . Сучасна жриця Ізіди. – СПб., 1893.
Фадєєв А. М . Спогади (1790 – 1867). – Одеса: Типографія Південно-Російського товариства друкарської справи, 1897.
Фадєєва Н. Олена Павлівна Фадєєва. *«Російська старовина»,* т. 52, No 12, 1886, с. 749–751.

** * **

Примітки

1

William Q. Judge. The Esoteric She, *The Sun.* – Нью-Йорк, 26 вересня, 1892, передруковано в *H. P. Blavatsky* (брошюра), Лос-Анджелес, Каліфорнія, Theosophy Company.
(Зворотній зв'язок)

2

Johnston C. A Memory of Madame Blavatsky, *Lucifer.* – Лондон: Theosophical Publishing Society, червень, 1891, с. 287 –288.
(Зворотній зв'язок)

3

Ross W. S. (Saladin), Death of Madame Blavatsky. *Agnostic Journal* 16 травня 1891, передруковано як How an Agnostic Saw Her, *Lucifer* , червень, 1891, с. 311 –316.
(Зворотній зв'язок)

4

Reprinted in Vernon Harrison, H. P. Blavatsky and the SPR: An Examination of the Hodgson Report of 1885, Pasadena, California, Theosophical University Press, 1997.
(Зворотній зв'язок)

5

Sinnett A. P. The Occult World Phenomena and the Society for Psychical Research, with a Protest by Madame Blavatsky (брошюра). – Лондон: George Redway, 1886. – с. 51.
(Зворотній зв'язок)

6

Harrison V. J'Accuse: An Examination of the Hodgson Report of *Journal of the Society for Psychical Research* . – Лондон, квітень 1986., с. 309-Harrison V. *H. P. Blavatsky and the SPR: An Examination of the Hodgson Report of 1885* . – Посадена: Theosophical University Press, 1997. – с. 33.
(Зворотній зв'язок)

7

Уеллс Г. Д. Людина, яка могла творити чудеса. Пер. А. Анненской. – СПб.: «Шипшина», 1909.
(Зворотній зв'язок)

8

Це сталося в Нью-Йорку в 1920-х рр., коли названі особи були відвідувачами недавно побудованого готелю «Шелтон». Carolyn Swanton, Claude Fayette Bragdon: A Theosophist, American Theosophist, Уітон, Іллінойс, Theosophical Society in America, вересень 1983, с. 263.
(Зворотній зв'язок)

9

Блаватська О. П. Лист Вірі Желіховській, Letters of H. P. Blavatsky XII, *The Path.* – Нью-Йорк, Нью-Йорк: William . Judge publisher, грудень 1895, с. 270.
(Зворотній зв'язок)

10

Roget's International Thesaurus, 4-е изд. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Thomas W. Crowell, 1977.
(Зворотній зв'язок)

11

Mavalankar D. Can Females Become Adepts? The Theosophist, Адьяр, The Theosophical Society, жовтень 1883, с. 23.
(Зворотній зв'язок)

12

Iverson Harris, The Journal of San Diego History, Сан-Дієго (Каліфорнія), Historical Society, літо 1974, с. У процесі наведення довідок щодо цих відомостей з'ясувалося, що племінниця Ейнштейна під час поїздки до Індії в 1960-х рр. відвідала штаб Теософічного товариства в Адьярі. За її словами, вона нічого не знала про теософію і суспільство, але повинна була побачити це місце, оскільки на столі її дядька завжди лежала книга пані Блаватської «Таємна Доктрина». і співрозмовницею була Юніс Лейтон, мандрівниця, яка читає лекції з теософії, яка опинилася за стійкою адміністратора під час її візиту. У січні 1982 року. Сільвія Кренстон, автор цієї книги, зустрілася з Юніс Лейтон в Охаї, штат Каліфорнія, і та підтвердила правдивість історії.
(Зворотній зв'язок)

13

Ojai Valley News , Охай, Каліфорнія, 28 вересня 1983, с. 6–7.
(Зворотній зв'язок)

14

Collected Letters of W. B. Yeats: Volume One, edited by John Kelly. Т. 1. – Оксфорд: Clarendon Press, 1986. – с. 164.
(Зворотній зв'язок)

15

Юнг Е. (Cathy Young). Як я росла в Москві. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: TicknorFields, 1989.
(Зворотній зв'язок)

16

Talking to The Dead and Other Amusements, New York Times Review, October 5, 1980, 11.
(Зворотній зв'язок)

17

Roszak T. The Unfinished Animal. – Нью-Йорк: HarperRow, 1975. – с. 117–125.
(Зворотній зв'язок)

18

The Theosophist , серпень 1990, с. 448–449.
(Зворотній зв'язок)

19

Блаватська Н. Р. Blavatsky to the American Conventions: 188–1891, Пасадена: Theosophical University Press, 1979. – с. 9.
(Зворотній зв'язок)

20

Венгерова З. Блаватська, в *Критико-біографічний словник російських письменників і вчених* . Т. 3. – СПб., 1892. – с. Примітка.
(Зворотній зв'язок)

21

Бобрицька Л. П. Олена Андріївна Ган. *The Theosophical Forum* . Ковина, Каліфорнія, серпень 1948, с. 450.
(Зворотній зв'язок)

22

Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська: Біографічний нарис, *Російський огляд* , листопад 1891, с. 246. Посилання. Старчевський А. В. Роман однієї забутої романістки. *Історичний вісник* . – СПб., 1886. – с. 530.
(Зворотній зв'язок)

23

Jennifer V., Jennifer L. The Complete Guide to the Soviet Union. – СПб., 1886. – с. 530. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: St. Martin 's Press, 1976. – с. 15.
(Зворотній зв'язок)

24

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 2. – Вітон: Theosophical Publishing House, 1966. – с. 353.
(Зворотній зв'язок)

25

Бобрицька Л. П. Олена Андріївна Ган. – с. 451–52.
(Зворотній зв'язок)

26

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 1, с. 28.
(Зворотній зв'язок)

27

Meade M. Madame Blavatsky: The Woman Behind the Myth. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: G. P. Putnam's Sons, 1980. – с. 16.
(Зворотній зв'язок)

28

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 1, с. 28.
(Зворотній зв'язок)

29

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 1, с. 26.
(Зворотній зв'язок)

30

Фадєєв А. М. Спогади, 1790 –1867. Ч. 1, Одеса, Південно-російське товариство друкарської справи, 1897. – с. 5.
(Зворотній зв'язок)

31

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 3. – с. 506 –507.
(Зворотній зв'язок)

32

Бобрицька Л. П. Олена Андріївна Ган, с. 452.
(Зворотній зв'язок)

33

Желіховська В. П. Як я була маленькою. Зі спогадів раннього дитинства Віри Петрівни Желіховської. Вид. 2-е, розшир. і доп. Т. 1. – СПб.: А. Ф. Девріен, 1894. – с. 33[h]38.
(Зворотній зв'язок)

34

Желіховська В. П. Як я була маленькою. Т. 1, с. 18.
(Зворотній зв'язок)

35

Некрасова Є. С. Олена Андріївна Ган, 1814–1842. Біографічний нарис. *Російська старовина* . Вип. 51, ч. 1. – СПб., 1886. – с. 339.
(Зворотній зв'язок)

36

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky – Нью-Йорк, Нью-Йорк, J. W. Bouton, 1886. – с. 97.
(Зворотній зв'язок)

37

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 2, с. 355.
(Зворотній зв'язок)

38

Желіховська В. П. Як я була маленькою. Т. 1. – с. 60, 124, 149–50.
(Зворотній зв'язок)

39

Бобрицька Л. П. Олена Андріївна Ган, с. 449.
(Зворотній зв'язок)

40

Некрасова Є. С. Олена Андріївна Ган, 1814–1842, вересень 1886, вип. 51, ч. 10, с. 570–71.
(Зворотній зв'язок)

41

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Історія Теософічного суспільства. 3-е изд. Т. 3. – Адьяр: Theosophical Publishing House, 1974. – с. 378.
(Зворотній зв'язок)

42

Блаватська Е. П. Голос Безмовності, с. 13, 67.
(Зворотній зв'язок)

43

National Geographic , березень 1985, с. 295.
(Зворотній зв'язок)

44

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 18–19.
(Зворотній зв'язок)

45

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 21.
(Зворотній зв'язок)

46

The Bhagavad-Gita, пров. з санскриту виконаний William . Judge. – Лос-Анджелес: The Theosophy Company, 1986.
(Зворотній зв'язок)

47

Фадєєва Н. Е. П. Фадєєва. *Російська старовина* . – СПб., грудень 1886. – с. 749–51.
(Зворотній зв'язок)

48

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 1, с. 30–31.
(Зворотній зв'язок)

49

Некрасова Є. С. Олена Андріївна Ган, 1814–1842, серпень 1886, вип. 51, ч. 4. – с. 347–348.
(Зворотній зв'язок)

50

Бобрицька Л. П. Олена Андріївна Ган, с. 454.
(Зворотній зв'язок)

51

Некрасова Є. С. Олена Андріївна Ган, 1814 – 1842, серпень 1886, вип. 51, ч. 5, с. 353.
(Зворотній зв'язок)

52

Некрасова Є. С. Олена Андріївна Ган, 1814 – 1842, серпень 1886, вип. 51, ч. 5, с. 353.
(Зворотній зв'язок)

53

Некрасова Є. С. Олена Андріївна Ган, 1814 – 1842, серпень 1886, вип. 51, ч. 5, с. 351.
(Зворотній зв'язок)

54

Желіховська В. П. Як я була маленькою, 1894 (використовується автором протягом всієї книги).
(Зворотній зв'язок)

55

Meade M. Madame Blavatsky: The Woman Behind the Myth, с. 24[h]33.

(Зворотній зв'язок)

56

Бобрицька Л. П. Олена Андріївна Ган, с. 453.
(Зворотній зв'язок)

57

Бобрицька Л. П. Олена Андріївна Ган, с. 454.
(Зворотній зв'язок)

58

Некрасова Є. С. Олена Андріївна Ган, 1814 – 1842, серпень 1886, вип. 51, ч. 5, с. 354.
(Зворотній зв'язок)

59

Оммер де Гелль, Подорож по Прикаспійським Степам і Півдню Росії ... Лондон, Chapnam Hall, 1867. – С. 165 – 68.
(Зворотній зв'язок)

60

Желіховська В. П. Як я була маленькою. Т. 2, с. 4.
(Зворотній зв'язок)

61

Желіховська В. П. Незрозуміле або незрозуміле: з особистих і сімейних спогадів. *Ребус* , 1885. – Вип. No 6. – с. 60.
(Зворотній зв'язок)

62

Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська: Біографічний нарис. *Російський огляд* , листопад 1891. – с. 243–245.
(Зворотній зв'язок)

63

Sketches C., *Review of Reviews* , London, 1893. – с. 659.
(Зворотній зв'язок)

64

Желіховська В. П. Як я була маленькою. Т. 2. – с. 129 –132.
(Зворотній зв'язок)

65

Некрасова Е. С. Олена Андріївна Ган, 1814–1842, вересень 1886, ч. 8. – с. 560, 562. Желіховська *Як я була маленькою* , с. 326, 115. Желіховська В. П. *Моє отроцтво* , 3-я ред., 1900, ч. 1, розд. 12, с. 59.
(Зворотній зв'язок)

66

Некрасова Є. С. Олена Андріївна Ган, 1814 – 1842, ч. 9, с. 565.
(Зворотній зв'язок)

67

Желіховська В. П. Як я була маленькою, гл. 1 –23. Фадєєв, *Спогади* , ч. 1, с. 148, 167.
(Зворотній зв'язок)

68

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 28.
(Зворотній зв'язок)

69

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 32–33.
(Зворотній зв'язок)

70

Роки потому один з її учнів згадував: «Дивовижною особливістю Є. П. Блаватської було те, що вона ніколи, жодного разу в житті не тримала зла і не ображалася на критику. У її поведінці не було ні натяку на роздратування або несхвалення щодо подій минулих днів. Будь-який проступок моментально стирався начисто і забувався, як тільки ставав минулим (будився». *Бертрам Кейтлі* . Спогади про О. П. Блаватську. С. 25.)
(Зворотній зв'язок)

71

Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську. *Ребус* С. 245, 247.
(Зворотній зв'язок)

72

Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську, с. 246.
(Зворотній зв'язок)

73

Біографія Міде не тільки малює образ матері Е. П. Блаватської, байдужої до дочки, але і стверджує, що батько теж був з нею холодний. Намагаючись компенсувати відсутність ласки з боку батька, вважає Міде, Олена фантазувала, ніби провела з ним три місяці в подорожі по Лондону і Парижу.
(Зворотній зв'язок)

74

Желіховська В. П. Як я була маленькою, с. 117.
(Зворотній зв'язок)

75

Спочатку Віра писала розповіді для своїх дітей. Однак вже через кілька років історії про Віру і Олену (Лелі, або Лоло) читали діти з усієї Росії.
(Зворотній зв'язок)

76

Желіховська В. П. Як я була маленькою, с. 214 – 216.
(Зворотній зв'язок)

77

Желіховська В. П. Як я була маленькою, с. 217 –220.
(Зворотній зв'язок)

78

Некрасова Є. С. Олена Андріївна Ган, 1814 – 1842, ч. 11, с. 573.
(Зворотній зв'язок)

79

Желіховська В. П. Як я була маленькою, гл. 35 – 37.
(Зворотній зв'язок)

80

Желіховська В. П. Моє отроцтво, ч. 1, гл. 1, с. 1–4.
(Зворотній зв'язок)

81

Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську, с. 246. Посилання.
(Зворотній зв'язок)

82

Некрасова Є. С. Олена Андріївна Ган, 1814 – 1842, ч. 11, с. 572.
(Зворотній зв'язок)

83

Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську, с. 246.
(Зворотній зв'язок)

84

Нефф М. Особисті мемуари Е. П. Блаватської. – Вітон: Theosophicl Publishing House, 1971. – с. 17. Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська, Lucifer, листопад 1894, с. 204.
(Зворотній зв'язок)

85

Бобрицька Л. П. Олена Андріївна Ган, с. 457.
(Зворотній зв'язок)

86

Некрасова Є. С. Олена Андріївна Ган, 1814 – 1842, ч. 8, с. 559.
(Зворотній зв'язок)

87

Некрасова Є. С. Олена Андріївна Ган, 1814 – 1842, ч. 9, с. 566.
(Зворотній зв'язок)

88

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 29.
(Зворотній зв'язок)

89

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 30–31, 41. Желіховська В. П. Як я була маленькою, гл. 24, 25.
(Зворотній зв'язок)

90

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 37–38.
(Зворотній зв'язок)

91

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 39–40.
(Зворотній зв'язок)

92

Прокламація про звільнення рабів була видана в Сполучених Штатах 22 вересня 1862 року.
(Зворотній зв'язок)

93

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 3, с. 9 – 10.
(Зворотній зв'язок)

94

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 35.
(Зворотній зв'язок)

95

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 42–43.
(Зворотній зв'язок)

96

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 47 –48. Вахтмейстер К. Спогади про Е. П. Блаватської і «Таємної Доктрині». – Вітон: Theosophical Publishing House, 1976. – с. 56. Blavatsky H. Phnett L.
(Зворотній зв'язок)

97

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 42.
(Зворотній зв'язок)

98

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 46–47.
(Зворотній зв'язок)

99

Блаватська Е. П. Бесіди з Блаватської. Під ред. С. Jinaraasa. Т. 2. – Адьяр: The Theosophical Publishing House, 1951. – с. 62–63.
(Зворотній зв'язок)

100

Блаватська Е. П. Теософський словник, Лос-Анджелес: The Theosophy Company, 1930 (точна копія оригінального видання, вперше з'явився в Лондоні, 1892), с. 197. Блаватська Е. П. Викрита Ізида. Ювілейне вид., Т. 1. – Лос-Анджелес: The Theosophy Company, 1968. – з 34.
(Зворотній зв'язок)

101

Блаватська Е. П. Теософський словник, 196 – 198, с. 238. Блаватська Е. П. Практичний окультизм, *Lucifer* , квітень 188, с. 150–54. Окультизм проти окультних мистецтв, травень, 188, с. 173–81.
(Зворотній зв'язок)

102

Желіховська В. П. Моє отроцтво, ч. 2, с. 181–85.
(Зворотній зв'язок)

103

Louis, The Complete Guide to the Soviet Union, с. 520.
(Зворотній зв'язок)

104

Желіховська В. П. Моє отроцтво, ч. 1, гл. 28, 29, ч. 2, гл. 1, с. 2, 5.
(Зворотній зв'язок)

105

Желіховська В. П. Моє отроцтво, ч. 1, с. 54.
(Зворотній зв'язок)

106

Желіховська В. П. Моє отроцтво, ч. 2, гл. 11.
(Зворотній зв'язок)

107

Желіховська В. П. Моє отроцтво, ч. 2, с. 190–93.
(Зворотній зв'язок)

108

Желіховська В. П. Моє отроцтво, ч. 2, с. 277.
(Зворотній зв'язок)

109

Блаватська О. П. Бесіди з Блаватською. Т. 2. – Адьяр: *The Theosophical Publishing House* , 195. – с. 61.
(Зворотній зв'язок)

110

Желіховська В. П. Як я була маленькою, с. 92. Моє отроцтво, ч. 1, с. 76, 96.
(Зворотній зв'язок)

111

Писарева Є. Олена Петрівна Блаватська. *The Theosophist* , січень 1913. – с. 500, 504.
(Зворотній зв'язок)

112

Блаватська О. П. Зібрання творів О. П. Блаватської. Т. 1, с. 35. Желіховська В. П. Моє отроцтво, ч. 2, с. 271–72. A. L. Pogosky, Helena Petrovna Blavatsky: a Chapter out of Her Past, *The Theosophist* , липень 1913, с. 477. Посилання.
(Зворотній зв'язок)

113

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 54.
(Зворотній зв'язок)

114

Blavatsky H. P. The Letters of H. P. Blavatsky to A. P. Sinnett, с. 214, 217.
(Зворотній зв'язок)

115

Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська. Lucifer, листопад 1894, с. 204. Радда-Бай. Біографічний нарис. Загадкові племена на Блакитних горах. – СПб.: В. І. Губинський, 1893. – с. 23.
(Зворотній зв'язок)

116

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, т. 1, с. 36.
(Зворотній зв'язок)

117

Желіховська В. П. Моє отроцтво, ч. 2, с. 216.
(Зворотній зв'язок)

118

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 54–55.
(Зворотній зв'язок)

119

Желіховська В. П. Моє отроцтво, ч. 2, с. 217.
(Зворотній зв'язок)

120

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 56–57.
(Зворотній зв'язок)

121

Желіховська В. П. Моє отроцтво, ч. 2, с. 303.
(Зворотній зв'язок)

122

Blavatsky H. P. Marvellous Spirit Manifestations, *Daily Graphic* Нью-Йорк, 30 жовтня 1874, с. 873, *H. P. Blavatsky Collected Writings* Т. 1, с. 32.
(Зворотній зв'язок)

123

Блаватська Е. П. Бесіди з Блаватської, Т. 2, с. 64.
(Зворотній зв'язок)

124

Невеликий плоскодонний човен, який використовується на Босфорі.
(Зворотній зв'язок)

125

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, 2:354, примітка. Уотсон Х. С. Російська імперія, 1801 – 1917, с. 499.
(Зворотній зв'язок)

126

Блаватська Е. П. Бесіди з Блаватською, Т. 2, с. 5 –16.
(Зворотній зв'язок)

127

Блаватська Е. П. Бесіди з Блаватською, Т. 2, с. 61 –63.

(Зворотній зв'язок)

128

Юнг К. Повне зібрання творів, Т. 13. Вивчення алхімії. (Bollingen Series 20). – Прінстон, Нью-Джерсі, Princeton University Press, 1967.
(Зворотній зв'язок)

129

Юнг К. Становлення особистості. (Bollingen Series 20). – Лондон, Routledge and Kegan Paul, 1954. – с. 28, 238.
(Зворотній зв'язок)

130

Юнг К. Повне зібрання творів. Т. 12. Психологія і алхімія (Bollingen Series 20). – Прінстон, Нью-Джерсі, Princeton University Press, 1967.
(Зворотній зв'язок)

131

Блаватська Е. П. Філософський камінь в Теософському словнику, з. 253. Блаватська Е. П. Викрита Ізида. Т. 1. – Лос-Анджелес: Theosophy Company, 1968. – з. 309. Копія ювілейного видання. , обидва томи надруковані в одній книзі, репродукція оригінального вид. Вперше опублікована в Нью-Йорку, штат Нью-Йорк, 1877.Блаватська Е. П. Зібрання творів, 1877. Викрита Ізида. Т. 1, Т. 2. Вітон: Theosophical Publishing House, 1972.
(Зворотній зв'язок)

132

Юнг К. Вивчення алхімії, с. 339.
(Зворотній зв'язок)

133

Блаватська О. П. *Lucifer* , грудень 1889, с. 272.
(Зворотній зв'язок)

134

Юнг К. Психологія і алхімія, прим. 41, с. 120.
(Зворотній зв'язок)

135

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 60, 67. Блаватська Е. П. Letter to Sydney Coryn, 2 листопада 1889. Архіви теософського суспільства, Пасадена, Каліфорнія.
(Зворотній зв'язок)

136

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 151, 177.
(Зворотній зв'язок)

137

Rawson A. I. Madame Blavatsky, a Theosophical Occult Apology, *Frank Leslie's Popular Magazine* , лютий 1892.
(Зворотній зв'язок)

138

Блаватська Е. П. Бесіди з Блаватською, Т. 2, с. 65 –66.
(Зворотній зв'язок)

139

Blech C. Contribution l'histoire de la Socit Thosophiue en France, Париж, ditions Adyar, 1933, с. 140.
(Зворотній зв'язок)

140

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 51.
(Зворотній зв'язок)

141

Желіховська В. П. Моє отроцтво, с. 23, 117, 119, 120. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, т. 1, с. 33.
(Зворотній зв'язок)

142

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1. Вид. 3-е, 1974, с. 458.
(Зворотній зв'язок)

143

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 61.
(Зворотній зв'язок)

144

Блаватська Е. П. Викрита Ізида. Т. 1, с. 268–69.
(Зворотній зв'язок)

145

Блаватська Е. П. Бесіди з Блаватської. Т. 2, с. 66.
(Зворотній зв'язок)

146

Блаватська Е. П. Бесіди з Блаватської. Т. 2, с. 67.
(Зворотній зв'язок)

147

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 150–151.
(Зворотній зв'язок)

148

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську та «Таємну Доктрину», 1976, с. 44–45. Блаватська Є. П. Зібрання творів Є. П. Блаватської. Т. 1, с. 3.
(Зворотній зв'язок)

149

Оригінал французькою: Nuit mmorable! Certaine nuit, par au clair [hhh] de lune ui se couchait a Ramsgate 12 Aout: 1851(12 серпня – це 31 липня в російському календарі, день мого народження [hhh] 20 років!)
Le 12 Aout c'est Juillet 31 style russe jour de ma naissance – Vingt ans!
Переклад українською: «Пам'ятна ніч! Одного разу вночі в світлі місяця, що сяяла над Рамсгітом 12 серпня 1851 р., я зустріла М – Вчителі з моїх сновидінь!!»
(Зворотній зв'язок)

150

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», 1976, с. 44.
(Зворотній зв'язок)

151

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», 1976, с. 45.
(Зворотній зв'язок)

152

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 150.
(Зворотній зв'язок)

153

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», 1976, с. 57.
(Зворотній зв'язок)

154

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 61–66.
(Зворотній зв'язок)

155

Blavatsky H. P. The Secret Doctrine, Т. 2, с. 44–46.
(Зворотній зв'язок)

156

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 61–62.
(Зворотній зв'язок)

157

Блаватська Е. П. Викрита Ізида, Т. 2, с. 474. Примітка.
(Зворотній зв'язок)

158

Блаватська Є. П. Викрита Ізида, Т. 1, с. 546, 547, 595–99.
(Зворотній зв'язок)

159

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 62–63.
(Зворотній зв'язок)

160

Sinnett A. P. Incidents, с. 64.
(Зворотній зв'язок)

161

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 65–66.
(Зворотній зв'язок)

162

Блаватська Е. П. Бесіди з Блаватської, Т. 2, с. 20.
(Зворотній зв'язок)

163

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 66.
(Зворотній зв'язок)

164

Olcott H. S. Traces of H.P.B., *The Theosophist* , Індія, квітень 1893, с. 429.
(Зворотній зв'язок)

165

COMMONWEALTH RELATIONS OFFICE

Whitehall MXXX 2323
Ext.:
Your reference :
Please quote in reply: R.519/52

KING CHARLES STREET
LONDON S.W.1
20th February, 1952.

Dear Madam,

In reply to your letter of the 11th February, the following particulars relating to Major General Charles Murray (1826-1893) have been extracted from the military records of this Office:-

Charles Murray, born 17th March 1826, baptized 11th Feby. 1840 at St. Anne's, Westminster, was the son of James and Catherine Murray of Soho Square, Captn. in the East India Company's Service. (Cadet Papers, Vol: 95, No. 460).

Cadet: Bengal Infantry, 1841/42.
Ensign " " 1842.
Lieut. 70th Regt. Native Infantry 1851.
Commandant, Sebundy Sappers and Miners, 1854-55.
Captain Staff Corps, 18 Feb. 1861.
Major " " 18 Feb. 1863.
Lieut Colonel " 28 Dec. 1868.
Brevet Colonel, Retired 31 Dec. 1874 in India.
Major General, 25 January 1875.
Died at Monghyr. 30th Aug. 1893.

Yours faithfully,

Superintendent of Records.

Mrs M.L. Stanley,
61, Westbourne Park Road,
W.2.

.
(Зворотній зв'язок)

166

Meade M. Madame Blavatsky: The Woman Behind the Myth, c. 472.
(Зворотній зв'язок)

167

Rawson A. L. Two Madame Blavatskys – The Acquaintance of Madame H. P. Blavatsky with Eastern Countries, *The Spiritualist* , 5 квітня 1878, с. 70–71. Це було написано 18 березня 1878 р. А. Л. Росоном, 84, Бонд-стріт, Нью-Йорк. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 357, Т. 2, с. 71[h]72.
(Зворотній зв'язок)

168

Блаватська Е. П. Бесіди з Блаватської, Т. 2, с. 20.
(Зворотній зв'язок)

169

Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську. *Ребус* , 1883, Т. 2, No 40, с. 357.
(Зворотній зв'язок)

170

Радда-Бай (Блаватська). Зібрання творів Е. П. Блаватської: 3 печер і дебрів Індостану. – Уітон: The Theosophical Publishing House, 1975. – с. 272–273.
(Зворотній зв'язок)

171

Радда-Бай (Блаватська). Зібрання творів Є. П. Блаватської: 3 печер і дебрів Індостану, с. 273. Примітка.
(Зворотній зв'язок)

172

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 66.
(Зворотній зв'язок)

173

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 66–67.
(Зворотній зв'язок)

174

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 41 –42. виноска. Янг Ф., лист від 14 січня. Архіви Б. Циркова, Theosophical Society, Уітон.
(Зворотній зв'язок)

175

Unruh Jh. The Plains Across. Чикаго, Іллінойс: University of Chicago Press, 1978, с. 311.
(Зворотній зв'язок)

176

Unruh Jh. The Plains Across, с. 401.
(Зворотній зв'язок)

177

Вітмен У. Листя трави. – Нью-Йорк: Modern Library. – с. 90, 91.
(Зворотній зв'язок)

178

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 67.
(Зворотній зв'язок)

179

У «Викритій Ізиді» Є. П. Блаватська постійно використовує займенник «ми».
(Зворотній зв'язок)

180

У більш пізніх творах Блаватської мається на увазі, що Бог не має статі. У «Таємній Доктрині» вона зазначає, що вираз «Бог Батько» не більше ніж «антропоморфна вигадка».
(Зворотній зв'язок)

181

Блаватська Е. П. Викрита Ізида, Т. 1, с. 67.
(Зворотній зв'язок)

182

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 151.
(Зворотній зв'язок)

183

Радда-Бай (Блаватська). Зібрання творів Е. П. Блаватської: З печер і дебрів Індостану.
(Зворотній зв'язок)

184

Блаватська Е. П. Бесіди з Блаватської, Т. 2, с. 21.
(Зворотній зв'язок)

185

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 153. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 13, с. 210.
(Зворотній зв'язок)

186

Венгерова З. *Критико-біографічний словник російських письменників і вчених.*
(Зворотній зв'язок)

187

Olcott H. S. Traces of H.P.B., с. 429.
(Зворотній зв'язок)

188

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 67–72. Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Сіннетту, с. 151.
(Зворотній зв'язок)

189

Блаватська Є. П. Викрита Ізида, Т. 2, с. 598, 626 – 628.
(Зворотній зв'язок)

190

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 72. Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 151.
(Зворотній зв'язок)

191

Желіховська В. П. Незрозуміле або незрозуміле. – *Ребус,* Т. 3, с. 4, 41. Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 76[h]77, пер. Е. Юнг, Нью-Джерсі. Архіви Кренстон, Санта-Барбара, Каліфорнія.

(Зворотній зв'язок)

192

Letters from H.P.B.’s Husbands, *The Theosophist* , серпень 1959, с. 295 – 296, лист 1 від генерала Блаватського пані Н. А. Фадєєвої.
(Зворотній зв'язок)

193

Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську. Т. 2. No 40 (1883). – *Ребус,* С. 357.
(Зворотній зв'язок)

194

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 154.
(Зворотній зв'язок)

195

Лист Блаватської редактору журналу «Лайт», Лондон, опублікований 27 липня 1889. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 2, с. 363. (Відсилання до зустрічі з К. Х. була опущена у версії A Modern Panarion.)
(Зворотній зв'язок)

196

Блаватська Е. П. Лист Сідні і Герберту Корін, 2 листопада 1889. Архіви Теософського товариства, Пасадена.
(Зворотній зв'язок)

197

Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська: біографічний нарис, *Російський огляд* , Т. 6. (Листопад 1891), с. 250.
(Зворотній зв'язок)

198

Judge W. Q. The Esoteric She, *The Sun* Нью-Йорк, 26 вересня 1892.
(Зворотній зв'язок)

199

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 78–79, 82–89. Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську – *Ребус,* Т. 2, No 40 (1883). – с. 358.
(Зворотній зв'язок)

200

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 94. Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську. – *Ребус* , Т. 2, No 41 (1883). – с. 367.
(Зворотній зв'язок)

201

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 95. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської,

Т. 14, с. 477.
(Зворотній зв'язок)

202

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 85.
(Зворотній зв'язок)

203

Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську. *Ребус* , Т. 2, No 40 (1883), с. 358. Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 80–81. Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 154[h]55. Блаватська Е. П. Збори творів 476, с.
(Зворотній зв'язок)

204

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 87–91.
(Зворотній зв'язок)

205

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 91. Примітка.
(Зворотній зв'язок)

206

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 91–96.
(Зворотній зв'язок)

207

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 91–97. Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську. *Ребус* , Т. 2, No 41 (1883), с. 367 –68.
(Зворотній зв'язок)

208

При перекладі цієї історії для Сіннетта на англійську Е. П. Блаватська додала наступні слова: «Просто через втому і відразу до постійно зростаючої жаги явищ. І в 1880 р., і в 1850-му, і в 1860-му – все одне і те ж. Люди ніколи не задовольняються тим, що у них є, завжди бажаючи більшого». *Блаватська* . Зібрання творів. Т. 14, с. 479.)
(Зворотній зв'язок)

209

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 92–97, 105, 107. Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську. *Ребус* , Т. 2, No 43 (1883), с. 389 – 90.
(Зворотній зв'язок)

210

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської доктору Гартману, *The Path* , березень 1896, с. 369.
(Зворотній зв'язок)

211

Желіховська В. П. Незрозуміле або незрозуміле. *Ребус* , Т. 4, No 5 (1885), с. 51–52.
(Зворотній зв'язок)

212

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 134–35. Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську. Т. 2, No 44 (1883). – *Ребус, с.* Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 9.
(Зворотній зв'язок)

213

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 135–138.
(Зворотній зв'язок)

214

Желіховська В. П. Моя сестра – Є. П. Блаватська. *The London Forum* , Лондон, грудень 1934, с. 406 – 407.
(Зворотній зв'язок)

215

Миколаїв П. С. Спогади про князя А. І. Барятинського. Уривки в *Історичному віснику.* – СПб., грудень 1885, с. 622 – 624. *Theosophia* Лос-Анджелес, травень-червень 1947, с. 15–16.
(Зворотній зв'язок)

216

Віра додала, що «ще пізніше [ймовірно, в Одесі] вона зайнялася економічним способом виробництва чорнила, причому підприємство виявилося успішним, хоча врешті-решт вона продала його».
(Зворотній зв'язок)

217

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 146. Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 156.
(Зворотній зв'язок)

218

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 146, примітка. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 14, с. 484.
(Зворотній зв'язок)

219

Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську. Т. 2, No 46 (1883). *Ребус* , с. 418. Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 150.
(Зворотній зв'язок)

220

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 152–153.
(Зворотній зв'язок)

221

Блаватська Є. П. Бесіди з Блаватською. Т. 2, с. 116. Лист Н. Фадєєвої Є. П. Блаватської, 23 травня 1877 р. (за старим стилем). Архіви Адьяра, Theosophical Society, Адьяр, інтерв'ю з Є. П. Блаватською в *Morning News* Париж, 21 квітня 1884.
(Зворотній зв'язок)

222

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 1, с. 47, 11–25.
(Зворотній зв'язок)

223

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 144.
(Зворотній зв'язок)

224

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Сіннетту, с. 144. Зібрання творів Е. П. Блаватської, т. 1, с. 54–55.
(Зворотній зв'язок)

225

Блаватська Е. П. Mr. A. Lillie's Delusions, *Light* , Лондон, 9 серпня 1884, с. 323–324. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 4, с. 277–278.
(Зворотній зв'язок)

226

Guenon R. Le Thosophisme: Histoire d'une pseudo-religion. Париж, с. 43.
(Зворотній зв'язок)

227

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 9, 264. Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 151–152.
(Зворотній зв'язок)

228

Блаватська О. П. Лист до журналу *The Spiritualist* , Лондон, 12 серпня 1881. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 3, с. 268.
(Зворотній зв'язок)

229

Додаткову інформацію ви можете знайти в зібранні творів Е. П. Блаватської, складеному Борисом Цирковим (Вітон, Іллінойс, The Theosophical Publishing House, 1950–91), і під заголовком «Веди» в «Теософському словнику» Е. П. Блаватської. – Лос-Анджелес, Каліфорнія, The 1973
(Зворотній зв'язок)

230

Махаяна зародилася в Індії ще до того, як буддизм був витіснений брахманістами і мусульманами.. Е. П.

Блаватська пише (в «Таємній Доктрині», Лос-Анджелес, The Theosophy company, 1974, Т. 1, с. 20–21 [копія оригінального видання 188 г.] і в Зборах творів Е. П. Блаватської від 188 г. Таємна Доктрина, Адьяр, Theosophical Publishing House, 1978, Т. 1, с. 20–21): «Час і людська уява дуже скоро розправилися з чистотою і глибокою філософією цих вчень, як тільки вони поширилися за межі таємних, священних кіл Архатів в результаті їх прозелітської діяльності і потрапили на грунт, менш благодатний для метафізичних концепцій, ніж Індія, тобто в Китай, Японію, Сіам і Бірму. Те, як поводилися з первородною чистотою цих великих одкровень, можна спостерігати в деяких з так званих езотеричних“ буддистських шкіл давнини в їх сучасному вигляді, не тільки в Китаї та інших буддистських країнах, але і в багатьох школах Тибету, наданих піклуванню непосвячених Лам і монголів-новаторів»..
(Зворотній зв'язок)

231

Cranston S., Head J. Reincarnation: The Phoenix Fir Mystery, Пасадена: Theosophical University Press, 1994. – с. 60–67, 74–76, 83–84, 89–91, 92–93, 100.
(Зворотній зв'язок)

232

У відповідь на питання Е. П. Блаватська написала (опубліковано в січневому випуску журналу «Теософіст» за 1886 р.): «Я не вірю, що в мені є індивідуальний, відокремлений дух, щось окреме від цілого. Як окультист я стверджую, рунтуючись на Таємній Доктрині“, що, повністю злившись в Парабрахмі, людський дух сам по собі не є окремим, однак зберігає певну індивідуальність в Паранірвані завдяки накопиченню в ньому агрегату, скандхі, який зберігається після кожної наступної смерті і походить з вищих областей Манаса (або Розуму). Найбільш духовні, тобто, піднесені і божественні устремління кожної особистості... стають частиною Монади і зберігаються до самого кінця великого циклу (Маха-Манвантара), коли кожне Его входить в Паранірвану або зливається в Парабрахмі.. У нашому кротоподібному розумінні людський дух в цей момент втрачається в Єдиному Духу, як крапля води, яка, потрапивши в море, не може відокремитися від нього в первозданному вигляді.Але насправді в нематеріальному світі все відбувається по-іншому... Той факт, що подібні духи або елементи Парабрахми або Паранірвани володіють божественною (не людською) особистістю і зберігають її, проявляється в наступному: Якою б довгою не була «ніч Брахми» або Вселенська Пралая... коли вона добігає кінця, кожна індивідуальна божественна Монада продовжує свій величний шлях еволюції... несучи в собі всю сутність множинних духовних початків від незліченних колишніх життів». (Див. також буклет «Каббала і Каббалізм», Theosophy Company, з. 33–34.)
(Зворотній зв'язок)

233

Lobsang P. Lhalungpa, Tibet the Sacred Realm: Photographs 1880–1950. – Філадельфія: Художній музей Філадельфії, 1983. – с. 37.
(Зворотній зв'язок)

234

Гаррер Г. Сім років у Тибеті. – Нью-Йорк: E. P. Dutton, 1954. – с. 221.
(Зворотній зв'язок)

235

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 4.
(Зворотній зв'язок)

236

Вираз «над гімалайськими вершинами» необов'язково відноситься до Тибету. Е. П. Блаватська ніколи не стверджувала, що Тибет був основним притулком «братства просвітлених адептів». У «Таємній Доктрині» вона говорить про те, що Тибет є однією з декількох езотеричних шкіл, що «розташовується серед гімалайських вершин, відгалуження якої легко відшукати в Китаї, Японії, Індії, Тибеті і навіть в Сирії, не кажучи про Південну Америку ...» (1: xxii.)
(назад)

237

Echoes from the Past, The Theosophist, жовтень 1907, с. 77.
(назад)

238

Echoes from the Past, The Theosophist, жовтень 1907, с. 77.
(Зворотній зв'язок)

239

Lobsang P. Lhalungpa, Tibet the Sacred Realm, с. 80.
(Зворотній зв'язок)

240

Malasekera G. P., Blavatsky H. P. в *Encyclopedia of Buddhism* Т. 3, Коломбо, Шрі Ланка, 1971.
(Зворотній зв'язок)

241

Sudzuki D. T. The Field of en, в редакції Christmas Humphreys, Лондон, Buddhist Society, 1969, с. 13.
(Зворотній зв'язок)

242

Fields R. How the Swans Came to the Lake. Бостон, Массачусетс, Shambhala, 1981, с. 296.
(Зворотній зв'язок)

243

Buddhist News , серпень 1965, с. 90.
(Зворотній зв'язок)

244

Архіви Б. Циркова. The Theosophical Society. – Уітон, Іллінойс.
(Зворотній зв'язок)

245

Блаватська Е. П. Голос Безмовності. Ювілейне вид. – Санта-Барбара, Concord Grove Press, 1989.
(Зворотній зв'язок)

246

Блаватська Е. П. Голос Безмовності. – Пекін, Chinese Buddhist Research Society, 1927.
(Зворотній зв'язок)

247

Блаватська О. П. Голос Безмовності. Передмова.
(Зворотній зв'язок)

248

«Геше» – це титул, що присуджується тибетським ламам, які досягли особливо високого рівня в буддистських навчаннях.
(Зворотній зв'язок)

249

Cousins M. A Pilgrimage in the Himalayas, *World Theosophy* , Лос-Анджелес, Т. 1, No 2 (лютий 1930), с. 156–159.
(Зворотній зв'язок)

250

Travels of H.P.B., *World Theosophy* . – Лос-Анджелес, серпень 1931, с. 591.
(Зворотній зв'язок)

251

Hartman F., Psychometrical Experiments, *The Theosophist* , березень, 1887, с. 354 –358.
(Зворотній зв'язок)

252

П. Блаватська пояснює: «Коли психометр досліджує предмет, він стикається з потоком астрального світла, пов'язаного з цим предметом, і бачить зображення або події з його історії, які проносяться перед його внутрішнім поглядом зі швидкістю світла».
(Зворотній зв'язок)

253

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської доктору Гартману, *The Path* , Т. 10, січень 1896, с. 297 –98.
(Зворотній зв'язок)

254

Насправді тибетський храм називається лхаканг. Ймовірно, написана Блаватської від руки буква «l» була прийнята за «s». Свен Гедін переводить лхаканг як Будинок Бога. (С. Гедін. «Через Гімалаї». 1:405. Також див. с. 124, 129.)
(Зворотній зв'язок)

255

Свастика є часто використовуваним символом в Тибеті (С. Гедін, с. 404, Лхалунгпа, с. 65, 77).
(Зворотній зв'язок)

256

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської доктору Гартману, *The Path* , т. 10, січень 1896, с. 298–99.
(Зворотній зв'язок)

257

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 14, с. 422 –425.
(Зворотній зв'язок)

258

Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську. *Ребус* 1883, с. 56.
(Зворотній зв'язок)

259

Гедін С. Завойовницький похід в Тибет. – Нью-Йорк, E. P. Dutton, 1934, с. 380. Trans-Himalaya: Discoveries and Adventures in Tibet. Т. 1 – Лондон, Нью-Йорк: The Macmillan Co., 1909. – с. 317, 322–323,
(Зворотній зв'язок)

260

Фостер Б., Фостер М. Таємні життя Олександри Девід-Ніл. – Сан-Франциско: HarperRow, 1989. – с. 57.
(Зворотній зв'язок)

261

Девід-Ніл А. Подорож парижанки в Лхасу. – Бостон: Beacon Press, 1986. – с. 11.
(Зворотній зв'язок)

262

Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську. *Ребус* , 1883, с. 66 –67.
(Зворотній зв'язок)

263

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської доктору Гартману, *The Path* , Т. 10, березень 1896, с. 370.
(Зворотній зв'язок)

264

Блаватська Е. П., Mr. A. Lillie's Delusions, *Light* . – Лондон, 9 серпня 1884. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 4, с. 26–980.
(Зворотній зв'язок)

265

The Theosophical Forum, Пойнт-Лома, травень 1936, с. 343–346.
(Зворотній зв'язок)

266

Eek S., editor, Damodar and the Pioneers of the Theosophical Movement. – Адьяр: The Theosophical Publishing House, 1978. – с. 60–62.
(Зворотній зв'язок)

267

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 3, с. 54 – 55, 57.
(Зворотній зв'язок)

268

Блаватська Е. П. Теософський словник, с. 295.
(Зворотній зв'язок)

269

Блаватська Е. П. Голос Безмовності, передмова, с. 1 –2.
(Зворотній зв'язок)

270

The Mahatma Letters to A. P. Sinnett. Листи Махатм М. і К. Х., розшифровані і зібрані А. Т. Бейкером. – Адьяр: Theosophical Publishing House, 1962, приклад., с. 471–472.
(Зворотній зв'язок)

271

Мабуть, маються на увазі пагорби в околицях озера Манасаровар. – *Прим. ред.*
(Зворотній зв'язок)

272

The Eclectic Theosophist . – Сан-Дієго, січень-лютий 1990, с. 3.
(Зворотній зв'язок)

273

Jinaraadasa, ред. , Letters from the Masters of the Wisdom. – Адьяр: Theosophical Publishing House, 1973, Т. 1, с. 84–85, 132–134. Звіт про результати розслідування звинувачень, висунутих проти пані Блаватської, наданий Місіонерами Вільної шотландської церкви в Мадрасі і розглянутий Комітетом, який був зібраний для цієї мети за рішенням Генеральної ради Теософського товариства. Лондон, [1884], з. 113–14.
(Зворотній зв'язок)

274

Владикою Санге в Тибеті називають Будду.
(Зворотній зв'язок)

275

Jinaraadasa, ред. , Letters from the Masters of the Wisdom, Т. 1, с. 84–85, 132–134. Звіт про результати розслідування звинувачень, висунутих проти пані Блаватської, наданий Місіонерами Вільної шотландської церкви в Мадрасі і розглянутий Комітетом, який був зібраний для цієї мети за рішенням Генеральної ради Теософського товариства. Мадрас, Теософське товариство в Адьярі, 1885, з. 96.
(Зворотній зв'язок)

276

Блаватська Є. П. Зібрання творів Є. П. Блаватської, Т. 6, с. 274–277.
(Зворотній зв'язок)

277

Report of the Result of an Investigation into the Charges against Madame Blavatsky, 1885, с. 96.
(Зворотній зв'язок)

278

First Report of the Committee of the Psychical Research, [1884], с. 115.
(Зворотній зв'язок)

279

Блаватська, лист сім'ї. The Path, березень 1896, с. 369–70. (Лист Е. П. Блаватської до Н. А. Фадєєвої від 28–29 жовтня 1877 р.)
(Зворотній зв'язок)

280

Журнал «Шлях» стверджує, що ліс розташований біля гір Каракорум, хоча в листі вони не згадувалися. Можливо, ці відомості Джадж почерпнув з коментарів самої Е. П. Блаватської. Див. Бесіди з Е. П. Блаватської, 1:193.
(Зворотній зв'язок)

281

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Сіннетту, с. 153. Нефф. Особисті мемуари Е. П. Блаватської, с. 301.
(Зворотній зв'язок)

282

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської доктору Гартману. *The Path* , березень 1896, с. 369 –370.
(Зворотній зв'язок)

283

Rawson. Two Madame Blavatskys, *The Spiritualist* 5 квітня 1878.
(Зворотній зв'язок)

284

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Сіннетту, с. 153, 215. Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 153–154. Нефф. Особисті мемуари Е. П. Блаватської, с. 165.
(Зворотній зв'язок)

285

Цирков Б. Теософія. Т. XI, No 4, весна 1955, с. 13.
(Зворотній зв'язок)

286

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 158–59.
(Зворотній зв'язок)

287

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 14, с. 487.
(Зворотній зв'язок)

288

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 46.
(Зворотній зв'язок)

289

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 49.
(Зворотній зв'язок)

290

Блаватська Е. П. Бесіди з Блаватською, Т. 1, с. 192 –193.
(Зворотній зв'язок)

291

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 27–28.
(Зворотній зв'язок)

292

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 20. Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Сіннетту, с. 153–54.
(Зворотній зв'язок)

293

Вахтмейстер К. Спогади, с. 146–47. Олькотт Г. С. Лісти старого щоденника. Т. 1, с. 28–29.
(Зворотній зв'язок)

294

Meade M. Madame Blavatsky: The Woman Behind the Myth, с. 101.
(Зворотній зв'язок)

295

Перші документи Блаватської на прийняття громадянства США датовані 22 вересня 1873 р., в документах про натуралізацію її ім'я записано як «Хелен. П. Блаватська» (фотокопія, Національні архіви, нью-йоркське відгалуження).
(Зворотній зв'язок)

296

Желіховська В. П. Радда-Бай, в кн. Блаватської Е. П. З печер і дебрів Індостану. – СПб.: В. І. Губинський, 1893.
(Зворотній зв'язок)

297

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 21–22.
(Зворотній зв'язок)

298

World Theosophist Лос-Анджелес, 31 грудня 1973.
(Зворотній зв'язок)

299

Доктор Олександр Вайлдер згадує, що вона була високого зросту (The World, липень, 1908 р., с. 80). Про те ж говорить сестра Е. П. Блаватської Віра («Російський огляд», грудень, 1891 р., с. 578.)
(Зворотній зв'язок)

300

Подорожуючи по Європі, Е. П. Блаватська і її тітка Надія вказували в книгах записи готелів графський титул.
(Зворотній зв'язок)

301

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 20.
(Зворотній зв'язок)

302

Дев'ять місяців потому, 17 листопада, було засновано Теософське суспільство. Згодом кілька людей ставили собі в заслугу винахід терміна «теософія». У їх числі була і Е. П. Блаватська, яка позначала їм вчення, перейняті від наставників – ангелів, не в християнському сенсі, а земних людей, які зазвичай діяли у вищому стані свідомості, але при цьому володіли тілами з плоті і крові..
(Зворотній зв'язок)

303

Конан Дойл А. Історія спіритизму. Т. 1, с. 77, 80.
(Зворотній зв'язок)

304

Moore R. L. In Search of White Crows. – Нью-Йорк: Oxford University Press, 1977, с. 3–4.
(Зворотній зв'язок)

305

Конан Дойл А. Історія спіритизму. Т. 1, с. 181.
(Зворотній зв'язок)

306

Желіховська В. П. Незрозуміле або незрозуміле. *Ребус* , 1885, с. 7, 13.
(Зворотній зв'язок)

307

Сендберг К. Авраам Лінкольн – роки війни. Т. 3. – Нью-Йорк: Harcourt BraceCo. – с. 343–345.
(Зворотній зв'язок)

308

Maynard N. C. Was Abraham Lincoln a Spiritualist? – Філадельфія: Hartranft, 1891. [hhh] с. 70–74, 82–93, 129[h]132, 135, 153, 163–170, 181. Знайомство з особистістю Лінкольна, що розкрилася під час не спіритом
(Зворотній зв'язок)

309

Maynard, Was Abraham Lincoln a Spiritualist? – с. 91–92.
(Зворотній зв'язок)

310

Писарева Е. Місія Е. П. Блаватської. The Theosophist, травень 1911, с. 189.
(Зворотній зв'язок)

311

Крукс У. Британська енциклопедія.
(Зворотній зв'язок)

312

Crookes W., Researches in Spiritualism. – Лос-Анджелес: Austin Publishing Company, 1922. – с. 84–98.
(Зворотній зв'язок)

313

Keightley B. Reminiscences of H.P.B., с. 20–21. Jinaraadasa C., editor, The Golden Book of the Theosophical Society. – Адьяр: Theosophical Publishing House, 1925. – с. 68. Олькотт Г. С. Єженік
(Зворотній зв'язок)

314

Ці слова спростовують або, принаймні, ставлять під сумнів часто повторювану похвалу відомого мага нашого часу Джеймса Ренді, який нібито може відтворити будь-яке надприродне явище на сцені, довівши таким чином, що воно лише містифікація.
(Зворотній зв'язок)

315

Блаватська Е. П. Коментарі до статті «Загадка левітації». Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 4, с. 168.
(Зворотній зв'язок)

316

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської доктору Гартману. *The Path* , Т. 10, (березень 1896), с. 369 –370.
(Зворотній зв'язок)

317

Олькотт володів особливим умінням обчислювати шахрайство. Як ми зможемо переконатися, пізніше, досліджуючи спіритуалізм, він з не меншим успіхом виявляв шарлатанів.

Сер Артур Конан Дойл, творець феноменально популярних книг про Шерлока Холмса, захоплювався роботою Олькотта в області спіритуалізму, кілька яскравих епізодів якої описані в творі Олькотта «Люди з іншого світу» (з англ. 106–119, 174–176). Члени Товариства психічних досліджень, навпаки, називають Олькотта «легкомірним свідком фокусів Блаватської».. (Це неправда, хоча пам'ять часом підводила його, коли він намагався відтворити події, що відбулися багато років тому.)
(Зворотній зв'язок)

318

Murphet H., Hammer on the Mountain, с. 1–20. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 1, с. 503–508.
(Зворотній зв'язок)

319

Murphet H., Hammer on the Mountain, с. 5.
(Зворотній зв'язок)

320

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 1 –3.
(Зворотній зв'язок)

321

Olcott H. S. People from the Other World, Хартфорд, нове вид. – Коннектикут: American Publishing Company, 1875. – с. 410–411. Ратленд, Вермонт, Charles E. Tuttle Company, 1972.
(Зворотній зв'язок)

322

У творі «Люди з іншого світу» Олькотт говорить: «Я описав всі явища і всі тести на виявлення обману, які я придумав і застосував». «Важко уявити собі, щоб він упустив будь-які запобіжні заходи», – зазначає Конан Дойл. («Історія спіритуалізму», 1:255.)
(Зворотній зв'язок)

323

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 3–6.
(Зворотній зв'язок)

324

Olcott H. S. People from the Other World, с. 453.
(Зворотній зв'язок)

325

Olcott H. S. People from the Other World, с. 298–307, 310–313, 317–323, 328–335, 355–361, 413 (також див. опис фантомів у Зібранні творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 32h).
(Зворотній зв'язок)

326

Привиди щохвилини замальовувалися художником Каппесом для «Дейлі Графік», і деякі малюнки використані в книзі «Люди з іншого світу». Зараз книгу можна купити в чарівному виданні, випущеному Charles E. Tuttle Co, Ратленд, штат Вермонт (1972).
(Зворотній зв'язок)

327

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 7 – 9.

(Зворотній зв'язок)

328

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 53.
(Зворотній зв'язок)

329

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 9 – 10.
(Зворотній зв'язок)

330

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 132. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 14, с. 482.
(Зворотній зв'язок)

331

Light , 11 жовтня 1884, с. 418 – 19. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 6, с. 291.
(Зворотній зв'язок)

332

Професор Хастон Сміт зазначає, що до розповідей медіумів «слід ставитися з величезною обережністю, так як зазначені сутності є не цілісними душами і навіть не свідомими; вони в основному складаються з психічних залишків“, які відокремлюються від розуму під час переходу з одного психічного рівня на інший». (Забута істина. – Нью-Йорк, «Харпер Роу», 1976.
(Зворотній зв'язок)

333

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 177–179. Блаватська О. П. Ключ до теософії. – Лос-Анджелес. Theosophy Company, 1987 (копія оригінального видання, Лондон, 1889). Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська. *Російський огляд* , Т. 6 (листопад 1891), с. 253 –255.
(Зворотній зв'язок)

334

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 2, с. 78[h]80, Т. 6, с. 108. Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 304[h]305. Джадж У. К. Океан теософії. [hhh] Лос-Анджелес: Theosophy Company [Theosophy Company, 1971]
(Зворотній зв'язок)

335

Блаватська Е. П. Ключ до теософії, с. 29.
(Зворотній зв'язок)

336

Блаватська Е. П. Ключ до теософії, с. 145 –47.
(Зворотній зв'язок)

337

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1., с. 69–73. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 47, 74.
(Зворотній зв'язок)

338

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 32.
(Зворотній зв'язок)

339

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 32–33. Інтерв'ю, взяте у Блаватської газетою «Графік», містить фантастичні твердження, нібито належать їй. Б. Цирков, редактор «Зборів творів Е. П. Блаватської», відмовився включати інтерв'ю в серію книг. Як виявилося, він інтуїтивно зробив правильний вибір. Олена Петрівна включила це інтерв'ю в збірку «Духовний вчений», подарований Емілі Кіслінгбері, першому секретарю Британської національної асоціації спіритів. Ці томи можна знайти в її бібліотеці. Інтерв'ю супроводжується безліччю коментарів, написаних рукою Блаватської, з яких стає ясно, що воно являє собою брехню, вигадану репортером..
(Зворотній зв'язок)

340

Гомес М. Світанок теософського руху. Вітон, Іллінойс, Theosophical Publishing House (a uest Book), 1987, с. 235.
(Зворотній зв'язок)

341

Гомес М. Світанок теософського руху, с. 45–61. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 56–72, 75–83.
(Зворотній зв'язок)

342

У листі генералу Ліппітту, отриманому 9 березня 1875 р. Блаватська зазначає, що Холмси були справжніми медіумами, тільки перебуваючи в глибокому трансі, що, зрозуміло, траплялося нечасто. В інших випадках вони шахраювали. («Бесіди з Е. П. Блаватської», 1:55–56. Подібне часто відбувалося з професійними медіумами, коли їх сили були на кінець, а публіка люто вимагала видовищ за сплачені гроші.
(Зворотній зв'язок)

343

Olcott H. S. People from the Other World, с. 425–478.
(Зворотній зв'язок)

344

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 13 –14; Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 1, с. 73, фотовисловлювання Блаватської, Т. 1, с. 80.
(Зворотній зв'язок)

345

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 57.
(Зворотній зв'язок)

346

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 10–12, 17, 321–322. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 6, с. 271. Olcott H. S. People from the Other World, с. 453[h]455, 472.
(Зворотній зв'язок)

347

Блаватська Е. П. Бесіди з Блаватської, Т. 1, с. 41.
(Зворотній зв'язок)

348

Через 12 років з'ясувалося, що Блаватський усамітнився в маєтку свого брата і був дуже навіть живий.
(Зворотній зв'язок)

349

Olcott H. S. People from the Other World, с. 305–307.
(Зворотній зв'язок)

350

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 55 –58.
(Зворотній зв'язок)

351

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 58.
(Зворотній зв'язок)

352

Гомес М. Світанок теософського руху, с. 76.
(Зворотній зв'язок)

353

Jinaraadasa C., ред., Letters from the Masters of the Wisdom, 2-й цикл. – Адьяр: Theosophical Publishing House, 1977. – с. 27–29, 31–34.
(Зворотній зв'язок)

354

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 101.
(Зворотній зв'язок)

355

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 83–84.
(Зворотній зв'язок)

356

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 2.
(Зворотній зв'язок)

357

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 83–84.
(Зворотній зв'язок)

358

Flint C. R. Memories of an Active Life. – Нью-Йорк: G. P. Putnam's Sons, 1923. – с. 115–132.
(Зворотній зв'язок)

359

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 99–100.
(Зворотній зв'язок)

360

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 86[h]87. Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 72–73. Блаватська Е. П. Деякі неопубліковані листи Олени Петрівни Блаватської, с. 157–158.
(Зворотній зв'язок)

361

Blavatsky E. P. A Few Questions to 'Hiraf', *The Spiritual Scientist* . – Бостон, 15 і 22 липня 1875, с. 217–218, 224, 236–237. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 101–103, 113.
(Зворотній зв'язок)

362

The Theosophical Movement 1875–1950. – Лос-Анджелес: The Cunningham Press, 1951. – с. 36[h]37. Джадж У. К. Океан теософії, с. 147[h]49.
(Зворотній зв'язок)

363

The Word . Нью-Йорк, грудень 1915, с. 146–152.
(Зворотній зв'язок)

364

Про ставлення спіритичних документів до Блаватської можна прочитати в Зборах творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 186–192, 364–365.
(Зворотній зв'язок)

365

П. Деякі неопубліковані листи Олени Петрівни Блаватської, с. 192 –193.
(Зворотній зв'язок)

366

Суперечливість даних про те, в якому році У. К. Джадж вперше зустрів Е. П. Блаватську, пов'язана з тим, що Блаватська проживала в Ірвінг Плейс в листопаді 1874 р. і влітку і восени 1875-го. Однак і сам Джадж, і інші свідки говорять про те, що їх знайомство відбулося в 1875 р. Див. журнал «Шлях», червень, 1891 р. , з. 66, «Люцифер», 15 червня 1891 р. , з. 290, А. П. Сіннетт, «Випадки з життя пані Блаватської», з.187, «Теософіст»,

листопад, 1892 р. , з. 72, «Ірландський Теософіст», 15 березня 1896 р. , з. 112–13, «Теософія», червень, 1896 р. , з. 76, Майкл Гомес, «Світанок Теософського руху», з. 84, а також Ік (?) і Цирков, «Вільям Кван Джадж: Піонер Теософії“», з. 6.

З листа Вільяма К. Джаджа місіс Кейп [ми схильні вважати, що воно було написано в жовтні 1893 р.]: «У 1874 р. я шукав відомості про спіритуалізм і знайшов книгу полковника Олькотта Люди з іншого світу“. Я написав йому, запитавши адресу медіуму. Він відповів, що не знає адреси, але близько знайомий з пані Блаватською, яка попросила його запросити мене. Я наніс візит за адресою Ірвінг Плейс, 46, і познайомився з нею. Незабаром після цього, коли там проводився якийсь захід, Е. П. Блаватська попросила мене запропонувати полковнику Олькотту, який у той час перебував на іншому кінці кімнати, заснувати Товариство. Я виконав її прохання, а потім закликав всіх присутніх до порядку, виконуючи обов'язки голови, і запропонував кандидатуру Олькотта на посаду беззмінного голови, з чим все тут же погодилися. Потім він зайняв місце голови і призначив мене секретарем. Таким був початок Теософського суспільства. – Вільям К. Джадж.
(Зворотній зв'язок)

367

Eglinton J. A Memoir of . – Лондон: Macmillan, 1937. – с. 1.
(Зворотній зв'язок)

368

Джойс Д. Улісс. – Нью-Йорк: Modern Library, 1961. – с. 185.
(Зворотній зв'язок)

369

Eglinton J. A Memoir of , с. 13.
(Зворотній зв'язок)

370

Джадж В. К. Листи, які мені допомогли. – Лос-Анджелес: Theosophy Company, 1946. – с. 262–64. Eek, Damodar and the Pioneers of the Theosophical Movement, с. 5[h]6.
(Зворотній зв'язок)

371

Джадж В. К. Листи, які мені допомогли, с. 262 –64.
(Зворотній зв'язок)

372

Одного разу Блаватська сказала, що Джадж «був частиною її самої протягом декількох еон». «Листи, які допомогли мені», с. 277. Лист від Е. П. Блаватської з Лондона Джаджу від 23 жовтня, 1889 р., передруковано в «Теософському форумі», червень, 1932 р., с. 192 –193, оригінал зберігається в архівах ТО, Пафорена.
(Зворотній зв'язок)

373

Judge W. Q. Yours Till Death and After, H.P.B., *Lucifer* , червень 1891, с. 290 –292.
(Зворотній зв'язок)

374

Holloway L. C., Judge W. . A Reminiscence. *The Word* . – Нью-Йорк. Т. 22, No 2 (листопад 1915), с. 77.
(Зворотній зв'язок)

375

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 1, с. 94. Гомес М. Світанок теософського руху, с. 79.
(Зворотній зв'язок)

376

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 1, с. 463.
(Зворотній зв'язок)

377

Свою назву товариство отримало тільки під час другого засідання.
(Зворотній зв'язок)

378

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 118–19. Gomes M. Studies in American Theosophical History, The Canadian Theosophist, вересень-жовтень 1989, с. 76[h]78, липень-серпень 1990, с. 63[h]64.
(Зворотній зв'язок)

379

Brehon W. (WQJ). Plain Theosophical Traces, *The Path* , серпень 1892, с. 133–136.
(Зворотній зв'язок)

380

Блаватська Е. П. Ключ до теософії, 1. Siemons J.-L. Theosophia in Neo-Platonic and Christian Literature. – Лондон: Theosophical History Centre, 1988. Професор Сімонс викладає фізику в галузі молекулярної біології в Національному інституті агрономії, Париж.
(Зворотній зв'язок)

381

Professor Hannon. Theosophy as a Koan. American Theosophist, жовтень 1987.
(Зворотній зв'язок)

382

Judge W. . Echoes of the Orient: The Writings of William uan Judge. Т. 2. Упоряд. Дарою Еклунд, Сан-Дієго, Point Loma Publication, 1980. – с. 362.
(Зворотній зв'язок)

383

Blavatsky H. P. Blavatsky to the American Conventions: 188–1891, Пасадена: Theosophical University Press, 1979. – с. 6.
(Зворотній зв'язок)

384

Blavatsky H. P. Going To and Fro in the Earth. *Lucifer* , листопад 1889, с. 251 – 254.
(Зворотній зв'язок)

385

Блаватська Е. П. Ключ до теософії, с. 20.
(Зворотній зв'язок)

386

Blavatsky H. P. Blavatsky to the American Conventions: 188–1891, с. 7–8.
(Зворотній зв'язок)

387

Блаватська Е. П. Ключ до теософії. Додаток, с. 309 –310.
(Зворотній зв'язок)

388

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 1, с. 150.
(Зворотній зв'язок)

389

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 18.
(Зворотній зв'язок)

390

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської I. *The Path* , грудень 1894, с. 268 –270.
(Зворотній зв'язок)

391

Подібного роду тимчасове переміщення душі мудреця в тіло звичайної людини в Індії прийнято називати Авеса, а в Тибеті – Тулку. (Олькотт. «Листи старого щоденника», 1:269–70), Барборка, Е. П. Блаватська. Тибет і Тулку, Блаватська Е. П. «Викрита Ізида».
(Зворотній зв'язок)

392

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської II. *The Path* , січень, 1895, с. 297.
(Зворотній зв'язок)

393

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської I. *The Path* , грудень 1894, с. 266.
(Зворотній зв'язок)

394

Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська: біографічний нарис. *Російський огляд* , Т. 6 (листопад 1891), с. 256.
(Зворотній зв'язок)

395

Besant A. H. P. Blavatsky and the Masters of Wisdom. – Лондон: Theosophical Publishing House Ltd. Передруковано в 1962 р., с. 7.
(Зворотній зв'язок)

396

Блаватська Е. П. Ключ до теософії, с. 298 – 299, 301.
(Зворотній зв'язок)

397

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 202 –3.
(Зворотній зв'язок)

398

П. Деякі неопубліковані листи Олени Петрівни Блаватської, с. 150–151.
(Зворотній зв'язок)

399

Гомес М. Світанок теософського руху, с. 110–115.
(Зворотній зв'язок)

400

Гомес М. Світанок теософського руху, с. 11.
(Зворотній зв'язок)

401

П. Деякі неопубліковані листи Олени Петрівни Блаватської, с. 118.
(Зворотній зв'язок)

402

П. Деякі неопубліковані листи Олени Петрівни Блаватської, с. 27 –28.
(Зворотній зв'язок)

403

Lazenby C. Isis Unveiled. *The Path* , Хейл. Англія, липень 1910, с. 9.
(Зворотній зв'язок)

404

Гомес М. Світанок теософського руху, с. 114, 220, посилання 14, інтерв'ю з місіс Пауліною Корсон Коуд від 23 червня, 1958, транскрибоване з магнітофонного запису в Департаменті манускриптів, Бібліотека корнельського університету, Ітака, Нью-Йорк.
(Зворотній зв'язок)

405

Lazenby C. Isis Unveiled. *The Path* , Хейл. Англія, липень 1910, с. 9.
(Зворотній зв'язок)

406

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 207 – 208.
(Зворотній зв'язок)

407

Meade M. Madame Blavatsky: The Woman Behind the Myth, с. 154. Блаватська Е. П. Деякі неопубліковані листи Олени Петрівни Блаватської, с. 170.
(Зворотній зв'язок)

408

Lazenby C. Isis Unveiled. *The Path* Хейл. – Англія, липень 1910, с. 9.
(Зворотній зв'язок)

409

Листи Н. Фадєєвої до Е. П. Блаватської з Одеси, лист 8 (11 травня 1877), с. 2, лист 10 (9 червня 1877), с. 3, мікрофільм з адьярських архівів. – Адьяр, Теософське товариство.
(Зворотній зв'язок)

410

У передмові до т. 2 «Теології», Е. П. Блаватська написала: «Він не містить жодного слова проти чистих вчень Ісуса, але нещадно викриває їх виродження в згубно шкідливі церковні системи, які руйнують віру людини в своє безсмертя, у свого Бога, і підривають всяку моральну свободу». (2: iv.)
(Зворотній зв'язок)

411

Блаватська Е. П. Викрита Ізида, Т. 1, с. 7 – 8.
(Зворотній зв'язок)

412

Блаватська Е. П. Ключ до теософії, с. 307.
(Зворотній зв'язок)

413

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 531 –33. Гомес М. Світанок теософського руху, с. 119.
(Зворотній зв'язок)

414

The Word . – Нью-Йорк, травень 1908, с. 78–80, 82–83.
(Зворотній зв'язок)

415

Блаватська Е. П. Мої книги. *Lucifer* , травень 1891, с. 241 –247.
(Зворотній зв'язок)

416

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 147–84. Гомес М. Світанок теософського руху, с. 99–109. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 14, с. 560.
(Зворотній зв'язок)

417

The Word . – Нью-Йорк, червень 1908, с. 153–155.
(Зворотній зв'язок)

418

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 302.
(Зворотній зв'язок)

419

Hope G. The Kitchen – Waking Life Confirmation of Astral Work, *The Theosophist* , січень 1931, с. 261.
(Зворотній зв'язок)

420

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 302.
(Зворотній зв'язок)

421

Гомес М. Світанок теософського руху, с. 225, посилання 74. Блаватська Е. П., лист Уоллесу, 7 листопада 1877, документи Уоллеса. Британський музей, Лондон. Передруковано з факсиміле в The Eclectic Theosophist, січень-лютий 1983, с. 78.
(Зворотній зв'язок)

422

The Theosophist , квітень 1906, с. 559.
(Зворотній зв'язок)

423

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 294–295. Примітка. Блаватська Е. П. Мої книги. *Lucifer* , травень 1891, с. 241 –247.
(Зворотній зв'язок)

424

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, Т. 1, с. 296.
(Зворотній зв'язок)

425

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 1, с. 323, 388.
(Зворотній зв'язок)

426

Введення до «Викритої Ізиди» Блаватської. Зібрання творів Є. П. Блаватської, ред. Б. Цирков. Т. 1, с. [3] і примітка.
(Зворотній зв'язок)

427

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 413.
(Зворотній зв'язок)

428

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 252 –254. Гомес М. Світанок теософського руху, с. 143.
(Зворотній зв'язок)

429

Листи Є. П. Блаватської II. *The Path* , лютий 1895, с. 383.
(Зворотній зв'язок)

430

Light , 10 жовтня 1891, с. 490. Гомес М. Світанок теософського руху, с. 156 –157. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 308.
(Зворотній зв'язок)

431

Тут і далі цитується «Викрита Ізида». (М.: Ексмо-прес, 2007.)
(Зворотній зв'язок)

432

Блаватська Е. П. Викрита Ізида, Т. 2, с. 587 – 590.
(Зворотній зв'язок)

433

Використовуючи слово «реінкарнація» в «Викритій Ізиді» в протиставлення метемпсихозу (Т.) 1, с. 351) Блаватська негативно відгукується про саму ідею, оскільки цим словом французькі спірити позначали миттєве відродження після смерті без періоду відпочинку між інкарнаціями, також вони вчили, що відроджується особистість. У теософії особистість (від слова «личина») – в «Викритій Ізиді» звана «Астральна Монада» – помирає разом з тілом або незабаром після нього, і лише індивідуальність (вищий розум, душа і дух) безсмертна і здатна відродитися. Не відчуваючи цієї тонкої, але значної відмінності, багато людей заявили, що під час написання «Викритої Ізиди» Блаватська не вірила в реінкарнацію.. Навіть Олькотт був у замішанні (Листи старого щоденника, Т. 1, с. 278–283, 289). Пізніше Блаватська пояснила свої висловлювання з «Ізиди» у випуску «Теософіста», серпень 1882 р. , з. 288–89, у виданнях «Шлях» (листопад 1886), «Люцифер» (квітень 1889, з. 88–99) і «Ключ до теософії» (з. 191–192).

Що стосується уривка з «Викритої Ізиди» (Т. 1, с. 346), в якому Е. П. Блаватська нібито заперечувала реінкарнацію на землі, в листі Вчителя М. до Сіннетта є цікаве зауваження з цього приводу: «Між іншим, я перепишу для Вас сторінки 345 – 357 першого тому Ізіди“, які сильно поліпшує Рітер».

У. К. Джадж пише, що в ранні роки в Нью-Йорку «Блаватська багато разів говорила мені про справжню доктрину реінкарнації у зв'язку зі смертю моєї дитини, тому я знаю, що вона думала і в що вірила» (Джадж У. К. «Листи, які допомогли мені», з. 19). Також див.. Theosophical Forum, жовтень 1893, с. 1–3. Conversations on Occultism II, 10 Цикл буклетів Джаджа, The Theosophy Company; Echoes of the Orient, Т. 2, с. 317–319. Все це знаходить підтвердження у висловлюваннях Блаватської в «Викритій Ізиді» про метемпсихоз, поняття, століттями використовуваному в Європі як синонім сучасного значення реінкарнації..

Теософія не описувала особливості перероджения до 1880-х рр. , коли з'явився статут про людину, чітко визначив, які його частини відроджуються, а які ні (The Mahatma Letters to A. P. Sinnett, с. 285). Довгий час після

публікації «Ізиди» американські і британські спірити різко відкидали ідею перероджения, оскільки вона б зруйнувала складні структури, зведені Ендрю Д.. Девісом та іншими, що описують благословенний рай після смерті.
(Зворотній зв'язок)

434

Blavatsky H. P. Isis Unveiled T. 1, с. 8–9, 12, Т. 2, с. 145.
(Зворотній зв'язок)

435

Blavatsky H. P. Isis Unveiled T. 1, с. 8–9, 12, 345–346, Т. 2, с. 145.
(Зворотній зв'язок)

436

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 295. Примітка.
(Зворотній зв'язок)

437

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 4, с. 252–253.
(Зворотній зв'язок)

438

Блаватська Е. П. Мої книги. *Lucifer* , травень 1891, с. 241–242.
(Зворотній зв'язок)

439

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 330–331, 417.
(Зворотній зв'язок)

440

Ламаїстський монастир.
(Зворотній зв'язок)

441

The World . – Нью-Йорк, 26 березня, 1877. Гомес М. Світанок теософського руху, с. 119 –20.
(Зворотній зв'язок)

442

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 331.
(Зворотній зв'язок)

443

Philadelphia Times , 22 квітня 188 р., передруковано М. Гомесом. Світанок теософського руху, с. 177–78.
(Зворотній зв'язок)

444

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 206.
(Зворотній зв'язок)

445

Гомес М. Світанок теософського руху, с. 156.
(Зворотній зв'язок)

446

У ті часи для запису звуку використовувалася олов'яна фольга.
(Зворотній зв'язок)

447

Judge W. Q. Habitations of H.P.B., No. III. *The Path* , листопад 1893, с. 237 –238.
(Зворотній зв'язок)

448

Judge, Habitations of H.P.B. No. III. *The Path* , листопад 1893, с. 238 –239.
(Зворотній зв'язок)

449

Б. 1878 р., лист в розділі «Вирізки і коментарі». *The Theosophist* , січень 1901, с. 253–254. М. Гомес. Світанок теософського руху, с. 171–172.
(Зворотній зв'язок)

450

The Word . – Нью-Йорк, січень 1905, с. 182–187.
(Зворотній зв'язок)

451

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 140.
(Зворотній зв'язок)

452

Соловйов В. Сучасна жриця Ізіди: моє знайомство з Є. П. Блаватською і теософічним суспільством. 1895, с. 268 –270.
(Зворотній зв'язок)

453

Besterman T., Besant A. A. Modern Prophet. – Лондон: Kegan Paul, Trench, TrubnerCompany, Ltd., 1934. – с. 148–151.
(Зворотній зв'язок)

454

Olcott H. S. H.P.B.’s Departure. H.P.B. in Memory of Helena Petrovna Blavatsky 1831–1931. – Лондон: The Blavatsky Association, 1931. [hhh] c. 167.
(Зворотній зв'язок)

455

Besant A. H. P. Blavatsky and the Masters of Wisdom. – Лондон: Theosophical Publishing House Ltd., передруковано в 1962 р., с. 6 –7.
(Зворотній зв'язок)

456

Special Gotham Book Mart Issue, *Journal of Modern Literature.* Філадельфія: Temple University. Т. 4, No 4 (квітень 1975). – с. 77–778.
(Зворотній зв'язок)

457

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 37–38.
(Зворотній зв'язок)

458

Eek, Damodar and the Pioneers of the Theosophical Movement, с. 46[h]47.
(Зворотній зв'язок)

459

Сучасна наука стверджує, що проміжки між атомами твердого предмета настільки ж великі, відносно кажучи, як відстань в космосі між планетами! Отже, твердість предмета є всього лише ілюзією.
(Зворотній зв'язок)

460

Davidge J. L., передруковано в Theosophy in Australia, грудень 1959, с. 7–8.
(Зворотній зв'язок)

461

Джадж У. К. Океан теософії, с. 137.
(Зворотній зв'язок)

462

Judge W. . Occult Phenomena. – Лос-Анджелес: The Theosophy Company (цикл буклетів Джаджа, No 19). – с. 16–17.
(Зворотній зв'язок)

463

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 429–431.
(Зворотній зв'язок)

464

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 458–459.
(Зворотній зв'язок)

465

Блаватська Е. П. Деякі неопубліковані листи Олени Петрівни Блаватської, с. 33.
(Зворотній зв'язок)

466

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 376–380.
(Зворотній зв'язок)

467

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 473.
(Зворотній зв'язок)

468

Гомес М. Світанок теософського руху, с. 182 – 183.
(Зворотній зв'язок)

469

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 2, с. 40–41.
(Зворотній зв'язок)

470

Judge W. Q. H.P.B. – A Lion-Hearted Colleague Passes. *The Path* , червень 1891, с. 66 –67.
(Зворотній зв'язок)

471

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 395–398.
(Зворотній зв'язок)

472

У 1979 р., через 100 років з дня винаходу лампи розжарювання, в архівах Едісона, що зберігалися в Медісоні, штат Нью-Джерсі, серед інших реліквій виявилася офіційна розписка від Теософського товариства, що підтверджує зроблену Едісоном оплату членського внеску за той рік.
(Зворотній зв'язок)

473

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 466–468.
(Зворотній зв'язок)

474

The Theosophist , серпень 1931, с. 657.

(Зворотній зв'язок)

475

Гомес М. Світанок теософського руху, с. 191 – 192, 234, посилання 63.
(Зворотній зв'язок)

476

3 липня 1878 р., в пер. Б. Циркова, архіви Б. Циркова. The Theosophical Society – Вітон. Інший переклад – «Бесіди з Блаватської», Т. 1, с. 88–89, 202–203.
(Зворотній зв'язок)

477

Keightley A. The Secret Doctrine and Mr. Edison, Theosophical uarterly. – Нью-Йорк, жовтень 1921, с. 133–134.
(Зворотній зв'язок)

478

Head and Cranston, Reincarnation: The Phoenix Fire Mystery, с. 419.
(Зворотній зв'язок)

479

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської, IV. *The Path* , березень 1895, с. 411–412, Ransom J. A Short History of the Theosophical Society, 1875–1937. – Адьяр: Theosophical Publishing House, 1938. [hhh] с. 314.
(Зворотній зв'язок)

480

Ransom A. Short History of the Theosophical Society, 1875–1937, с. 106.
(Зворотній зв'язок)

481

The Path , травень 1885, с. 56 –57.
(Зворотній зв'язок)

482

Olcott H. S. A Historical Retrospect, 1875–1896, of the Theosophical Society – Мадрас, 1896, с. 116. Ransom A. Short History of the Theosophical Society, 1875–1937, с. 106.
(Зворотній зв'язок)

483

Eek, Damodar and the Pioneers of the Theosophical Movement, с. 63–64, 76–77.
(Зворотній зв'язок)

484

Eek, Damodar and the Pioneers of the Theosophical Movement, 6, примітка.
(Зворотній зв'язок)

485

Daily Graphic. – Нью-Йорк, 10 грудня, 1878, с. 266. Гомес. Світанок теософського руху, с. 190.
(Зворотній зв'язок)

486

Т. 1, с. 480–481, Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. 1, с. 431–432.
(Зворотній зв'язок)

487

Конзе Е. Буддизм: сутність і розвиток. Нью-Йорк, Філософська бібліотека, 1951 (видання в м'якій обкладинці – Нью-Йорк, Нью-Йорк, Harper Torchbook). Підстава Теософського суспільства в 1875 р згадано в додатку в списку значущих подій в історії буддизму.
(Зворотній зв'язок)

488

Конзе Е. Буддизм: сутність і розвиток, с. 210 –211.
(Зворотній зв'язок)

489

Jackson C. T. The Oriental Religions and American Thought: Nineteenth Century Explorations. Коннектикут, Greenwood Press, 1934, с. 163.
(Зворотній зв'язок)

490

John B. S. Coats. *The Theosophist* , червень 1975, с. 151–152. Head J., Cranston S. Reincarnation: The Phoenix Fire Mystery, с. 477–479. Death of Dr. S. Radhakrishnan. *The Eclectic Theosophist* 15 листопада 1975.
(Зворотній зв'язок)

491

The Middle Way , травень 1973, с. 44.
(Зворотній зв'язок)

492

Блаватська Е. П. Наші три цілі. *Lucifer* , вересень 1889, с. 1–7.
(Зворотній зв'язок)

493

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 4, с. 81–95.
(Зворотній зв'язок)

494

The Theosophist . Додаток. – Мадрас, серпень 1885, с. 279, в скор. з *Indian Mirror* .
(Зворотній зв'язок)

495

Fisher L. The Life of Mahatma Gandhi. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: HarperRow, 1950. – с. 437.
(Зворотній зв'язок)

496

The Theosophical Movement 1875–1950, с. 71.
(Зворотній зв'язок)

497

Fisher L. The Life of Mahatma Gandhi, с. 437.
(Зворотній зв'язок)

498

Блаватська Е. П. Наші три цілі. *Lucifer* , вересень 1889.
(Зворотній зв'язок)

499

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 206.
(Зворотній зв'язок)

500

Hunt J. Gandhi in London. – Нью-Делі: PromillaCompany Publishers, 1978. – с. 34. Зібрання творів Махатми Ганді, Т. 1, 1884[h]1896, Нью-Делі, Індія, Отд. публікацій, Міністерство інформації та радіомовлення, Уряд Індії, 1958, с. 354.
(Зворотній зв'язок)

501

Hunt, Gandhi in London, с. 31.
(Зворотній зв'язок)

502

Ганді М. К. Автобіографія. – Вашингтон: Public Press, 1948. – с. 90–91.
(Зворотній зв'язок)

503

Young India , 12 листопада 1925. Ганді розповів про цей випадок більш докладно: «Спілкування з моїми двома друзями з Англії змусило мене прочитати Гіту“. Я кажу змусило мене“, тому що я зробив це не за власним бажанням... Я соромився власного невігластва. Мене мучило усвідомлення цілковитої необізнаності в писаннях моєї релігії. Думаю, в основі цих почуттів лежала гордість». «Гіта» стала найважливішою книгою в його житті.
(Зворотній зв'язок)

504

Gandhi M. K. The Teaching of the Gita, Бомбей, Індія. Anand T. Hingorani, 1971, передмова.
(Зворотній зв'язок)

505

Gandhi M. K. The Teaching of the Gita, с. 7, 9.
(Зворотній зв'язок)

506

Анні Безант була відомою фабіанською соціалісткою, яка написала рецензію на «Таємну Доктрину» Блаватської і з тих пір міцно асоціювалася з Теософським суспільством. (Див. ч. VI, гл. 9.)
(Зворотній зв'язок)

507

У книзі «Махатма Ганді. Т. I: ранній етап» П'ярелал повідомляє: «В кінці 1890 р. він познайомився з мадам Блаватською і місіс Безант. Він прочитав Таємну Доктрину“ мадам Блаватською, а 26 березня 1891 р. став членом-кореспондентом Ложі Блаватської».
(Зворотній зв'язок)

508

Кренстон С., Вільямс К. Перевтілення. Нові горизонти, с. 228, 229. Ганді М. К. Автобіографія: Мої експерименти з істиною, с. 60, 90–91, 321.
(Зворотній зв'язок)

509

Зібрання творів Махатми Ганді. Т. 1, 1884–1896, с. 355. Pyarelal Nair, Mahatma Gandhi, v. 1. The Early Years. – Ахмедабад: Navaian Publishing House, 1965. – с. 259.
(Зворотній зв'язок)

510

Ганді М. К. Автобіографія, с. 321.
(Зворотній зв'язок)

511

The Canadian Theosophist листопад-грудень 1983, с. 101.
(Зворотній зв'язок)

512

Неру Д. Автобіографія. The John Day Company, 1941, с. 28.
(Зворотній зв'язок)

513

Gandhi I. The Future of a Man. *The Theosophist* , квітень і травень 1983, с. 279 (лекції Безант А. – Адьяр).
(Зворотній зв'язок)

514

Англієць, який побував на конвенції ТО в Адьярі в грудні 1885 р. , написав другу в Лондон: «Там були присутні 80 делегатів. Деяким з них для цього довелося подолати тисячі миль.. Мене глибоко вразив представницький характер цих людей. Серед них були кілька суддів, адвокатів, професорів і заступників директорів коледжів, і

майже не було тих, хто не закінчив вищих навчальних закладів на зразок Лондонського Університету. Майже всі посланці демонстрували приналежність до своєї касти за допомогою певних малюнків на лобі. Враховуючи, що ці представники різних каст ніколи б не зустрілися в одному місці до того, як тут з'явилася теософія, залишається лише визнати той факт, що Суспільство дійсно робить в Індії щось важливе». (Sinnett, Incidents, 10.))
(Зворотній зв'язок)

515

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 143.
(Зворотній зв'язок)

516

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 4, с. 132–136.
(Зворотній зв'язок)

517

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 21, 24–25. Elwood Robert Jr. Alternative Altars: Unconventional and Eastern Spirituality in America, Чикаго, Іллінойс, University Chicago Press, 1979, с. 130. Генрі Девід Торо Г. Д. Волден, або Життя в лісі [bray]
(Зворотній зв'язок)

518

Ленгфорд Л. Х. Уривки з листів, написаних У. К. Джаджем з Парижа давньому другові. *The Word* . – Нью-Йорк, Нью-Йорк, квітень.
(Зворотній зв'язок)

519

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 42–44.
(Зворотній зв'язок)

520

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 46–71.
(Зворотній зв'язок)

521

Блаватська О. П. *The Word* . – Нью-Йорк, Нью-Йорк, липень 1908, с. 204.
(Зворотній зв'язок)

522

Jinaraadasa C. Letters from the Masters of the Wisdom. Т. 2, с. 68–69.
(Зворотній зв'язок)

523

У даному уривку йде мова про раджа-йогу в тому вигляді, в якому їй вчать «Бхагавад-Гіта» і «Упанішади». У «Теософському словнику» (з.) 225) Блаватська дає їй таке визначення: «справжня система розвитку психічних і духовних сил і єднання з Вищим Я – або Верховним Духом, як виражаються непосвячені». «Раджа-йогу, – додає вона, – варто відрізняти від хатха-йоги, фізичного або психо-фізіологічного тренування в аскетизмі», яка головним чином полягає в прийнятті різних поз і застосуванні дихальних технік.
(Зворотній зв'язок)

524

The Theosophist , квітень 1881, с. 158–59.
(Зворотній зв'язок)

525

Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська. *Lucifer* , лютий 1895, с. 470.
(Зворотній зв'язок)

526

Лист Блаватської міс Берр, 18 червня 1879, архіви Б. Циркова.
(Зворотній зв'язок)

527

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 230–231.
(Зворотній зв'язок)

528

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 4, с. 97.
(Зворотній зв'язок)

529

Махатми М. і К. Х. Листи А. П. Синнетту від Махатм М. і К. Х., с. 35. *The Theosophist* Жовтень 1879.
(Зворотній зв'язок)

530

Блаватська Е. П. Лист генерал-майору Даблдею, 16 липня 1879. *The Theosophist* , жовтень 1879. Архіви Теософського товариства, Пасадена.
(Зворотній зв'язок)

531

Hastings B. ред. *New Universe* , Try. Т. 1, No 2 (грудень 1937), с. 18.
(Зворотній зв'язок)

532

The Theosophist . Т. 1 (1879–80), передруковано Wizard Bookshelf, P. O. Box 6600. – Сан-Дієго, Каліфорнія. *The Theosophist* . Т. 2 (1880–81), передруковано Eastern School Press, Телент, Орегон, 1983, високопробна ксерокопія томів 1–6 вид. *The Theosophist* Теософського товариства в Едмонтоні. – Eastern School Press (3185 Boyd Road, Котопахі, Колорадо 81223), фотокопія томів 3–8 вид. *The Theosophist* .
(Зворотній зв'язок)

533

Gomes M. Damodar – A Hindu Chela. – *The Theosophist* , травень 1880, с. 196–197.
(Зворотній зв'язок)

534

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 212–13.
(Зворотній зв'язок)

535

Землі, які перебувають у власності феодалів і за які селяни сплачують податок.
(Зворотній зв'язок)

536

Damodar K. Mavalankar. The Path in India. *The Theosophist* , травень 1880, с. 196–197.
(Зворотній зв'язок)

537

Джадж У. К. Океан теософії, с. 7.
(Зворотній зв'язок)

538

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 28.
(Зворотній зв'язок)

539

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 114.
(Зворотній зв'язок)

540

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 129.
(Зворотній зв'язок)

541

У примітці в «Голосі Безмовності» (с. 1) Е. П. Блаватська визначає сіддхі як «психічні здібності, надприродні сили людини». «Є два види сіддхі, – пояснює вона. – В одну групу входять нижчі, грубі психічні і ментальні енергії; до іншої ж відносяться ті, які вимагають особливого володіння духовними силами».
(Зворотній зв'язок)

542

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 131–133.
(Зворотній зв'язок)

543

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 131–133.
(Зворотній зв'язок)

544

Про «внутрішнього чоловіка» Блаватської розповідається в розділі «Психофізіологічні зміни» (ч. IV, гл. 8).
(Зворотній зв'язок)

545

Eek, Damodar and the Pioneers of the Theosophical Movement, с. 40.
(Зворотній зв'язок)

546

Damodar K. Mavalankar. Can Females Become Adepts? *The Theosophist* , жовтень 1883, с. 23. T. Subba Row, Esoteric Writings. – Адьяр: Theosophical Publishing House, 1980, с. 568.
(Зворотній зв'язок)

547

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, т. 2, с. 34, 36, 46, 56, 67, 83.
(Зворотній зв'язок)

548

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 74–75, 138.
(Зворотній зв'язок)

549

Прийнято вважати, що «Викрита Ізида» адресована перш за все жителям Заходу, бажаючим ознайомитися з теософськими теоріями. У зв'язку з цим видається особливо примітним, що інтерес до цієї книги проявив не тільки Гунананда, але і Дамодар, і вчений брамін Т. Субба Роу разом зі своїми мадраськими колегами, які в результаті теж стали теософами.
(Зворотній зв'язок)

550

Sangharakshita C. Anagarika Dharmapala, a Biographical Sketch (брошура) – Канді, Цейлон: Buddhist Publication Society, 1964 – с. 18–20. Сангхаракшита, уроджений Денніс Лінгвуд, був посвячений в бгікшу.
(Зворотній зв'язок)

551

Blavatsky H. P. La Revue Spirite, жовтень 1878. Зібрання творів О. П. Блаватської. Т. 1, с. 402.
(Зворотній зв'язок)

552

Proceedings of Blavatsky Association. – Лондон, No 1, 13 листопада 1924, с. 54–55.
(Зворотній зв'язок)

553

Buck E. Simla, Past and Present, вид. 2-е. – Бомбей: Times Press, 1925. – с. 162–163.
(Зворотній зв'язок)

554

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 353.
(Зворотній зв'язок)

555

Hume. The Saturday Review, The Theosophist. *The Theosophist* , приклад., грудень 1881, с. 2 –4.
(Зворотній зв'язок)

556

Див. фото на задній обкладинці. Чашка і блюдце зберігаються в штаб-квартирі Теософського товариства в Адьярі. – *Прим. ред.*
(Зворотній зв'язок)

557

Vania K. F., Blavatsky H. Her Occult Phenomena and the Society foe Psychical Research. – Бомбей: Sat Publishing Company, 1951. – с. 65[h]66.
(Зворотній зв'язок)

558

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 234.
(Зворотній зв'язок)

559

Сіннетт А. П. Окультний світ. Вид. 9-е. – Лондон: Theosophical Publishing House London Ltd., 1969. – с. 60–61.
(Зворотній зв'язок)

560

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 365–367.
(Зворотній зв'язок)

561

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 228–231, «Теософіст», червень 1929, с. 214–215.
(Зворотній зв'язок)

562

Синнетт А. П. Окультний світ, с. 70.
(Зворотній зв'язок)

563

Синнетт А. П. Окультний світ, с. 82 – 83.
(Зворотній зв'язок)

564

Листи А. П. Сіннетту від Махатм М. і К. Х., с. 1 –4.
(Зворотній зв'язок)

565

Синнетт А. П. Окультний світ, с. 119.
(Зворотній зв'язок)

566

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 2, с. 511.
(Зворотній зв'язок)

567

Блаватська Е. П. Ключ до теософії, с. 274.
(Зворотній зв'язок)

568

П. Деякі неопубліковані листи Олени Петрівни Блаватської, с. 149–50.
(Зворотній зв'язок)

569

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і Таємну Доктрину, с. 48.
(Зворотній зв'язок)

570

Oppenheimer J. The Other World: Spiritualism and Psychical Research in England 1850–1914. – Кембридж: Press Syndicate of the University of Cambridge, 1985. – с. 173.
(Зворотній зв'язок)

571

The Theosophical Forum, травень 1936, с. 343 –346.
(Зворотній зв'язок)

572

Листи А. П. Сіннетту від Махатм М. і К. Х., с. 258.
(Зворотній зв'язок)

573

Місіс Гранді була персонажем п'єси Томаса Мортона (1798) і стала символом суспільства, що засуджує все незвичайне в людях.
(назад)

574

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 18.
(Зворотній зв'язок)

575

Листи А. П. Сіннетту від Махатм М. і К. Х., с. 6 – 10.
(Зворотній зв'язок)

576

Листи А. П. Сіннетту від Махатм М. і К. Х., с. 13, 38.
(Зворотній зв'язок)

577

Важливий лист. *Lucifer* , серпень 1896, с. 501–506. Jinaraadasa C. Letters from the Masters of the Wisdom, Т. 1, с. 7–9.
(Зворотній зв'язок)

578

Blavatsky H. P. Five Messages to American Theosophists, с. 29. Листи з'їздам американських теософів: 188–1891, с. 35.
(Зворотній зв'язок)

579

Блаватська Е. П. Практичний окультизм. *Spiritual Evolution* (серія буклетів Е. П. Блаватської) – Лос-Анджелес: The Theosophy Company, с. 8.
(Зворотній зв'язок)

580

Evolution (серія буклетів Е. П. Блаватської). – Лос-Анджелес: The Theosophy Company, с. 31.
(Зворотній зв'язок)

581

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 1, с. 299.
(Зворотній зв'язок)

582

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 266–286.
(Зворотній зв'язок)

583

Синнетт А. П. Ранні дні теософії в Європі. – Лондон: Theosophical Publishing House London Ltd., 1922. – с. 34–37.
(Зворотній зв'язок)

584

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту. Доклад. II, с. 376–386.
(Зворотній зв'язок)

585

Arundale F. My Guest – H. P. Blavatsky. – Адьяр: Theosophical Publishing House, 1932. – с. 17.
(Зворотній зв'язок)

586

Листи А. П. Сіннетту від Махатм М. і К. Х., с. 278 –279.
(Зворотній зв'язок)

587

Засіб пересування у вигляді критого кузова, прикріпленого до жердин і переносимого носильниками на плечах.
(Зворотній зв'язок)

588

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 252–60.
(Зворотній зв'язок)

589

Лист Блаватської рідним. Найімовірніше написано в кінці вересня 1882 р. Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, т. 2, с. 67, 228–231. Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 228–231, *Російський огляд,* листопад 1891, с. 290.
(Зворотній зв'язок)

590

Не в Сіккімі, а в північній Індії, за одну зупинку до Дарджилінга. На Гумі розташований тибетський монастир, який сьогодні активно відвідують туристи з Дарджилінга. («Бесіди з Е. П. Блаватської», пр. 2:102.)
(Зворотній зв'язок)

591

Блаватська О. П. Лист князю Олександру Дондукову-Корсакову. Адьярские архіви, Теософське суспільство. – Адьяр.
(Зворотній зв'язок)

592

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 38.
(Зворотній зв'язок)

593

Див. також Mavalankar D. A Great Riddle Solved. *The Theosophist* , грудень 1883, с. 61 –62.
(Зворотній зв'язок)

594

Реріх Н. Шамбала. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Музей Н. Реріха, 1978. – с. 16–17.
(Зворотній зв'язок)

595

Махатма. *The Path* , вересень 1895, с. 170–171. Блаватська Е. П. Лист тітці Надії Фадєєвої, приблизно від 20 грудня 1882, незабаром після переїзду в Адьяр. *Російський огляд* , листопад 1891, с. 293.
(Зворотній зв'язок)

596

Jackson. The Oriental Religions and American Thought, с. 170. Lyman Abbott, The Parliament of Religions. *The Outlook* . Т. 48 (30 вересня 1893), с. 583.
(Зворотній зв'язок)

597

The Theosophist , грудень 1982, с. 106–108.
(Зворотній зв'язок)

598

The Theosophist , жовтень 1985, с. 9 – 10.
(Зворотній зв'язок)

599

Olcott H. S. The Death of Subba Row T. *The Theosophist* , липень 1890, с. 576–578. Eek, Damodar and the Pioneers of the Theosophical Movement, с. 602.
(Зворотній зв'язок)

600

The Theosophical Forum 15 березня 1935, с. 188.
(Зворотній зв'язок)

601

Листи А. П. Сіннетту від Махатм М. і К. Х., с. 267.
(Зворотній зв'язок)

602

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Сіннетту, с. 95–96. Eek, Damodar and the Pioneers of the Theosophical Movement, с. 664–665.
(Зворотній зв'язок)

603

Bulletin А., травень 1909, с. 156–159, передруковано в *The Canadian Theosophist* , травень-червень 1983, с. 26 – 27.
(Зворотній зв'язок)

604

Блаватська Е. П. Ключ до теософії, с. 91 – 92.
(Зворотній зв'язок)

605

Блаватська Е. П. Ключ до теософії, с. 92.
(Зворотній зв'язок)

606

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської IV. *The Path* , березень 1895, с. 415.
(Зворотній зв'язок)

607

The Theosophist , прим., вересень 1883, с. 6.
(Зворотній зв'язок)

608

Листи А. П. Сіннетту від Махатм М. і К. Х., с. 38, 271 – 72, 299, 341, 365, 392 – 396, 426.
(Зворотній зв'язок)

609

Листи А. П. Сіннетту від Махатм М. і К. Х., с. 394 – 400. *The Word* . – Нью-Йорк, Нью-Йорк, квітень 1912, с. 20.
(Зворотній зв'язок)

610

У цих словах полягає відповідь на часте питання про те, чому Е. П. Блаватська, володіючи окультними силами, виявляла дружнє розташування до людей, які згодом ставали її ворогами.. Одного разу вона процитувала Сенеку: «Невдячність залишиться на совісті іншого; відмовивши йому, я візьму провину на себе. Щоб знайти одну вдячну людину, не шкода облагодіяти безліч невдячних». («Теософське суспільство: його місія і майбутнє», «Люцифер», серпень, 188 г. , з. 421.)
(Зворотній зв'язок)

611

Слово «ноологічний» утворено від грецьких іменників «дух» і «розум» (Буддхі-Манас), в теософії воно відноситься до вищої душі або природи Буддхи.
(Зворотній зв'язок)

612

Вісник Теософії. Пер. Б. Цирков. – Париж, липень, 1974. Архіви Б. Циркова, Теософське суспільство, Вітон.
(Зворотній зв'язок)

613

Hartmann F. Autobiography of Franz Hartmann, The Occult Review, січень 1908, с. 17.
(Зворотній зв'язок)

614

Hartmann F. Autobiography of Franz Hartmann, с. 22–23.
(Зворотній зв'язок)

615

Hartmann F. Autobiography of Franz Hartmann, с. 34. Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 8, с. 454–57.
(Зворотній зв'язок)

616

Куломб Е., англо-індійська *Таймс* Цейлон, 5 червня 1879.
(Зворотній зв'язок)

617

The Word . – Нью-Йорк, Нью-Йорк, квітень 1912, с. 18, 19.
(Зворотній зв'язок)

618

Gomes M. Interview with Madame Blavatsky. Париж, 1884, *The Canadian Theosophist* листопад-грудень 1986, с. 97–101.
(Зворотній зв'язок)

619

The Theosophist , листопад 1931, с. 201.
(Зворотній зв'язок)

620

Lady Caithness, The Mystery of Ages. – Лондон: Wallace Publishing, 1887.
(Зворотній зв'язок)

621

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 262–263.
(Зворотній зв'язок)

622

The Word . – Нью-Йорк, Нью-Йорк, квітень 1912, с. 22.
(Зворотній зв'язок)

623

Ледбітер Ч. Як до мене прийшла теософія. – Адьяр: Theosophical Publishing House, 1930. – с. 43–45. *Theosophical Quarterly* , жовтень 1910, с. 110. Keightley B. Reminiscences of H.P.B., с. 2–3. Синнетт А. П. Ранні дні теософії в Європі, с. 54–57. Arundale, My Guest [hhh] H. P. Blavatsky, с. 20–21.
(Зворотній зв'язок)

624

Перший звіт комітету Товариства психічних досліджень, с. 126. Синнетт А. П. Ранні дні теософії в Європі, с. 56. Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську. – *Ребус* , 1883, с. 68 –69.
(Зворотній зв'язок)

625

Синнетт А. П. Ранні дні теософії в Європі, с. 56.
(Зворотній зв'язок)

626

Ransom A. Short History of the Theosophical Society, 1875, 1937, с. 198.
(Зворотній зв'язок)

627

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської, XII. *The Path* листопад 1895, с. 247.
(Зворотній зв'язок)

628

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської, VI. *The Path* , травень 1895, с. 36.
(Зворотній зв'язок)

629

Judge H. P.B. at Enghien. *Lucifer* , липень 1891, с. 359, 361. Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 102, для подальшої інформації за вказівником до «Викритої Ізиди».
(Зворотній зв'язок)

630

Блаватська О. П. і *the Theosophist* (з листа до ред.) *Одеського вісника* . – Париж, 25 травня (6 червня), опубліковано в журналі *Ребус* від 15 і 22 липня 1884, с. 263–265, 273–275.
(Зворотній зв'язок)

631

Желіховська В. П. Правда про Олену Петрівну Блаватську. *Ребус* 1883, с. 61.
(Зворотній зв'язок)

632

Блаватська Е. П. Чи підвладне творіння людині? *The Theosophist* , грудень 1881, с. 80. Blavatsky H. P. Is Creation Possible? (Theosophy Company Pamphlet 28.) – Лос-Анджелес: Theosophy Company, с. 3.
(Зворотній зв'язок)

633

Два листи Є. П. Блаватської. *The Theosophist* , травень 1959, с. 87.
(Зворотній зв'язок)

634

Листи Є. П. Блаватської, VII. *The Path* , червень 1895, с. 73 –74.
(Зворотній зв'язок)

635

Упасика позначає учня жіночої статі.
(Зворотній зв'язок)

636

Олені Петрівні було складно виносити схиляння. Суддя Кхандалавала одного разу сказав про неї: «Вона не переносила лестощів і висловлювання почестей на свою адресу. Якось один індус, член суспільства, підійшов до неї, щоб торкнутися її ступнів на знак поваги. Вона різко піднялася з крісла і відчитала його: Я не свята. Навіть не думайте мені поклонятися гософ“.
(Зворотній зв'язок)

637

Jinaraadasa C. Letters from the Masters of the Wisdom. Т. 2, с. 11–112.
(Зворотній зв'язок)

638

На форзаці свого примірника «Голос Безмовності» Олена Петрівна написала: «Е. П. Блаватської від Е. П. Б. з недобрими побажаннями». (Журнал «Теософіст», серпень, 1931 р., с. 560.)
(Зворотній зв'язок)

639

Jinaraadasa C. Letters from the Masters of the Wisdom. Т. 1, с. 34–35.
(Зворотній зв'язок)

640

Rosa C. Campbell Praed, Affinities: A Romance of Today – Лондон: BentleySon, 1885.
(Зворотній зв'язок)

641

Arundale F. My Guest – H. P. Blavatsky, с 30–31. Arundale F, Madame Blavatsky and her Work/ *Lucifer* , липень 1891, с. 376 –377.
(Зворотній зв'язок)

642

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 65.
(Зворотній зв'язок)

643

Джадж У. К. Лист з Парижа, 30 квітня 1884. *The Theosophist* , листопад 1931, с. 201–202.
(Зворотній зв'язок)

644

Arundale F., My Guest – H. P. Blavatsky, с. 73[h]74. Jinaraadasa, Letters from the Masters of the Wisdom, Т. 1, с. 49[h]50.
(Зворотній зв'язок)

645

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 3, с. 160, 30.
(Зворотній зв'язок)

646

Ransom A. Short History of the Theosophical Society, 1875–1937.
(Зворотній зв'язок)

647

Ransom A. Short History of the Theosophical Society, 1875–1937.
(Зворотній зв'язок)

648

Перший звіт Комітету Товариства психічних досліджень, примітка 53.
(Зворотній зв'язок)

649

Arundale F. My Guest – H. P. Blavatsky, с. 36–37.
(Зворотній зв'язок)

650

Бейтсон Г. Розум і природа. – Нью-Йорк, Нью-Йорк, E. P. Dutton, 1979, с. 32. «Винахід мікроскопа або телескопа, або засобів вимірювання часу з точністю до часток наносекунди або зважування речовини з точністю до мільйонних часток грама – всі ці вдосконалені засоби сприйняття виявляють те, що було абсолютно неможливо передбачити на рівнях сприйняття, доступних нам до цих відкриттів... Отже, те, що ми, як вчені, можемо сприйняти, завжди обмежене порогом. Іншими словами, все, що лежить нижче нашого порога сприйняття, не йде в справу. Наука досліджує; вона не доводить». Кренстон У. Перевтілення. Нові Горизонти, з. 30.
(Зворотній зв'язок)

651

Anderson W. Open Secrets, A Western Guide to Tibetan Buddhism. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: The Viking Press, 1979.
(Зворотній зв'язок)

652

Judge W. . The Yoga Aphorisms of Patanali. – Лос-Анджелес. Об'єднана ложа Теософів, 1967, с. 17, 48.
(Зворотній зв'язок)

653

Листи А. П. Сіннетту від Махатм М. і К. Х., с. 162.
(Зворотній зв'язок)

654

Fuller J. O. Blavatsky and Her Teachers. An Investigative Biography. – Лондон: East-West Publications, 1988. – с. 141.
(Зворотній зв'язок)

655

Fuller J. O. Blavatsky and Her Teachers. An Investigative Biography. У цій книзі передруковані листи, вперше

опубліковані у випусках Журналу Мадрасського християнського коледжу у вересні та жовтні 1884 р.
(Зворотній зв'язок)

656

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 102.
(Зворотній зв'язок)

657

Блаватська Є. П. Зібрання творів Є. П. Блаватської. Т. 6, с. 434–436.
(Зворотній зв'язок)

658

Arundale F. My Guest – H. P. Blavatsky, с. 45.
(Зворотній зв'язок)

659

The Theosophist , прим., вересень 1883, с. 6.
(Зворотній зв'язок)

660

Вебб Д., ред. Звіт Товариства психічних досліджень про Теософське суспільство. The Occult. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Arno Press, 1976 [11].
(Зворотній зв'язок)

661

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської VII. *The Path* , червень 1895, с. 75.
(Зворотній зв'язок)

662

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 289–290.
(Зворотній зв'язок)

663

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 115.
(Зворотній зв'язок)

664

Блаватська Е. П. Лист Г. С. Олькотту, літо 1885. Архіви Б. Циркова, Теософське суспільство, Вітон.
(Зворотній зв'язок)

665

Arundale F. Madame Blavatsky and her Work. *Lucifer* , 15 липня 1891, с. 376 –380.
(Зворотній зв'язок)

666

Доктор Харрісон – фахівець з аналізу почерку і підробок, протягом десяти років очолював науково-дослідний відділ лабораторії Томаса де Лару, компанії, що виробляє банкноти, паспорти і марки для британського уряду.
(Зворотній зв'язок)

667

Theosophical History. – Лондон: Леслі Прайс, ред., квітень 1986, с. 127; Harrison V. J'Accuse: An Examination of the Hodgson Report of 1885. *Journal of the Society for Psychical Research.* – Лондон, квітень 1986, с. 302–303.
(Зворотній зв'язок)

668

Je ne pardonnerai amais dans ma vie... e ferai tout le mal ue e puis pour elle. Звіт про результати розслідування щодо звинувачень проти мадам Блаватської, 1885, с. 133–34.
(Зворотній зв'язок)

669

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 110.
(Зворотній зв'язок)

670

Jinaraadasa, Letters from the Masters of the Wisdom. Т. 1, с. 43.
(Зворотній зв'язок)

671

Звіт Гартмана, с. 35 –36.
(Зворотній зв'язок)

672

Звіт Гартмана, с. 38–41.
(Зворотній зв'язок)

673

Morris R. A. V. The Two H. P. Blavatskys. *The Aryan Path* – Бомбей: The Theosophy Company, січень 1932, с. 56.
(Зворотній зв'язок)

674

Jinaraadasa C. Letters from the Masters of the Wisdom. Т. 2, с. 131–132.
(Зворотній зв'язок)

675

Coulomb E. Some Account of My Intercourse with Madame Blavatsky from 1872 to 1884. – Лондон: Elliot Stock, 1885, 11, цитується в книзі Беатріс Гастінгс *Defence of Madame Blavatsky* , Т. 2. The Coulomb Pamphlet, Вортінг. Беатріс Хастінгс, 1937, с. 89.
(Зворотній зв'язок)

676

Оскільки під час роботи в штаб-квартирі Куломб постійно лагодив щось, стукаючи молотком, члени комітету не звертали уваги на ці звуки. Вони думали, що він усуває протікання даху.
(Зворотній зв'язок)

677

Judge W. Q. Madame Blavatsky in India. *The Arena* . – Бостон, березень 1892, с. 472–480.
(Зворотній зв'язок)

678

Judge W. Q. Madame Blavatsky in India. *The Arena* . – Бостон, Массачусетс, березень 1892, с. 472 –480. The So-Called Expose of Madame Blavatsky. *The Index* . – Бостон, Массачусетс, 11 березня 1886, с. 441–442. Обидві статті були передруковані в *Теософські статті Вільяма К. Джаджа* . – Лос-Анджелес: Theosophy Company, 1980. Т. 2, с. 255[h]264, 265–267. Ехо Сходу: Твори Вільяма Квана Джаджа. Сан-Дієго: Point Loma Publications, Inc., 1987. Т. 3, с. 122[h]124, 198[h]5.
(Зворотній зв'язок)

679

Harrison V. J'Accuse. An Examination of the Hodgson Report of 1885, с. 303, 306. За збігом обставин Харрісон керував командою з 40 співробітників лабораторії і багато чого дізнався про шахраї та їх методи. Зараз він на пенсії, але продовжує вивчати спірні документи на прохання юристів. *Theosophical History* . – Лондон, жовтень 1985, с. 68–69.
(Зворотній зв'язок)

680

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 115–116.
(Зворотній зв'язок)

681

Harrison V. Blavatsky H. P. and the Psychical Researchers. 25 березня 1984, виступ перед лондонським Теософським товариством. – Англія, опубліковано в Viewpoint Auarius, No 138, див. також Harrison V. J'Accuse... с. 288[h]289, 309.
(Зворотній зв'язок)

682

Коулман У. Е. Religio-Philosophical Journal, вересень 1893, с. 266.
(Зворотній зв'язок)

683

The Theosophist , лютий 1985, с. 185.
(Зворотній зв'язок)

684

Harrison V. J'Accuse: An Examination of the Hodgson Report of 1885, с. 310.
(Зворотній зв'язок)

685

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 110.
(Зворотній зв'язок)

686

Hastings. Defence of Madame Blavatsky. T. 2, The Coulomb Pamphlet, с. 10.
(Зворотній зв'язок)

687

Waterman A. Є. Obituary: The Hodgson Report on Madame Blavatsky 1885–1960. – Адьяр: Theosophical Publishing House, 1963.
(Зворотній зв'язок)

688

Gomes M. The Coulomb Case, 1884–1984. The The Theosophist, лютий 1985, с. 182–183.
(Зворотній зв'язок)

689

Fuller. Blavatsky and Her Teachers. An Investigative Biography, с. 150–151.
(Зворотній зв'язок)

690

Fuller. Blavatsky and Her Teachers. An Investigative Biography, с. 148–153.
(Зворотній зв'язок)

691

Hastings. Defence of Madame Blavatsky. T. 2. The Coulomb Pamphlet, с. 7.
(Зворотній зв'язок)

692

Звіт Комітету, призначеного для розслідування феноменів, пов'язаних з Теософським суспільством. Судовий процес Товариства психічних досліджень. – Лондон: Товариство психічних досліджень, грудень 1885, с. 282–283, далі Звіт Ходжсона.
(Зворотній зв'язок)

693

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 98.
(Зворотній зв'язок)

694

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 102, 103.
(Зворотній зв'язок)

695

Harrison V. J'Accuse: An Examination of the Hodgson Report of 1885, с. 295.

(Зворотній зв'язок)

696

Harrison V. J'Accuse: An Examination of the Hodgson Report of 1885, с. 308.
(Зворотній зв'язок)

697

Блаватська О. П. Листи О. П. Блаватської О. П. Сіннетту, с. 348–351. У виносці на с. 349 редактор помилково згадує почерк Вчителя М., хоча насправді він належав Блаватській. Див. також с. 250, 257.
(Зворотній зв'язок)

698

Endersby V. A. The Hall of Magic Mirrors: A Portrait of Madame Blavatsky. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Carlton Press, 1969. – с. 89, 132, 160.
(Зворотній зв'язок)

699

Олена Петрівна зазначає, що, називаючи листи Махатм підробками, її критики мимоволі визнають існування вчителів, оскільки неможливо підробити почерк того, кого не існує.
(Зворотній зв'язок)

700

Marshall C. The Mahatma Letters – A Syntactic Investigation into the Possibility of 'Forgery' by Helena Petrovna Blavatsky, a 19 th Century Occultist, *Viewpoint Aquarius* . – Лондон, жовтень 1980, с. 8 –14.
(Зворотній зв'язок)

701

The Canadian Theosophist. – Калгарі, листопад-грудень 1980, с. 98.
(Зворотній зв'язок)

702

Звіт Ходжсона, с. 313 –14.
(Зворотній зв'язок)

703

Звіт Ходжсона, с. 314.
(Зворотній зв'язок)

704

Sinnett A. P. Incidents in the Life of Madame Blavatsky, с. 315.
(Зворотній зв'язок)

705

Листи А. П. Синнетту від Махатм М. і К. Х., с. 465, прим.
(Зворотній зв'язок)

706

Блаватська Е. П. Пам'ятна записка з дев'ятьма пунктами колезі Г. С. Олькотту, рукопис зберігається в архівах Адьяра, Теософське товариство, Адьяр. Див. також Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 6, с. 410. Листи А. П. Сіннетту від Махатм.
(Зворотній зв'язок)

707

Gomes M., The Coulomb Case, 1884–1984. *The Theosophist* . – Адьяр, січень 1985, с. 143.
(Зворотній зв'язок)

708

Лист Блаватської, листопад 1885. Копія, відправлена Олькотту, переписана Баваджі з оригіналу, що зберігається в архівах Адьяра, Теософське товариство. – Адьяр, також є в архівах Б. Циркова, Теософське товариство в Америці, Уітон, Іллінойс. Олькотт Г. С. Лист Блаватської, 21 жовтня 1885 *The Theosophist* , січень 1933, с. 402 –406, див. листи Олькотта в «Лисах Блаватської А. П. Сіннетту».
(Зворотній зв'язок)

709

Blavatsky H. P. Echoes of the Past. *The Theosophist* , травень 1908, с. 757 –758.
(Зворотній зв'язок)

710

Price L. Madame Blavatsky Unveiled?: A new discussion of the most famous investigation of The Society for Psychical Research. – Лондон: Центр історії теософії, лютий 1986, с. 7–8.
(Зворотній зв'язок)

711

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської, VII. *The Path* , червень 1895, с. 78.
(Зворотній зв'язок)

712

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської, VII. *The Path* , липень 1895, с. 105–107.
(Зворотній зв'язок)

713

Блаватська Е. П. Лист Г. С. Олькотту, листопад 1884. Архіви Адьяра. – Адьяр, Теософське суспільство.
(Зворотній зв'язок)

714

Cooper-Oakley I. At Cairo and Madras *Lucifer* , червень 1891, с. 278 –279.
(Зворотній зв'язок)

715

Олькотт Г. Лісти старого щоденника. Т. 3, с. 197, лист Олькотту від 24 листопада 1884 р., архіви Адьяра, Теософське товариство. Див. також статтю Ч. У. Ледбітера в Indian Mirror, 28 листопада 1884 р., про підлі діяння

місіс Куломб в Каїрі, передруковано в Eek, Damodar and Mamonearh5 з
(Зворотній зв'язок)

716

Cooper-Oakley I. At Cairo and Madras, с. 279.
(Зворотній зв'язок)

717

Арьяварта – стародавня назва Індії.
(Зворотній зв'язок)

718

The Theosophist , приклад., березень 1885, с. 5.
(Зворотній зв'язок)

719

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 97–98.
(Зворотній зв'язок)

720

Gomes M. The Coulomb Case, 1884–1984. The The Theosophist, січень 1985, с. 141.
(Зворотній зв'язок)

721

Gomes M. The Coulomb Case, 1884–1984, с. 141. Олькотт Г. С. Листи старого щоденника, т. 3, с. 200–203.
(Зворотній зв'язок)

722

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 3, с. 203.
(Зворотній зв'язок)

723

Hartmann, Autobiography of Franz Hartmann, с. 28.
(Зворотній зв'язок)

724

Cooper-Oakley I. At Cairo and Madras, с. 281–282.
(Зворотній зв'язок)

725

Jinaraadasa C. The Personality of H. P. B. (pamphlet). – Адьяр: Theosophical Publishing House, с. 309.
(Зворотній зв'язок)

726

Harrison V. J’Accuse: An Examination of the Hodgson Report of 1885, с. 309.
(Зворотній зв'язок)

727

The Theosophist , прим., травень 1885, с. 195.
(Зворотній зв'язок)

728

Блаватська Е. П. Чому я не повернуся в Індію. Лист написано в квітні 1890 р., передруковано в *The Theosophist* , січень 1922, також у буклеті «Теософія і Е. П. Блаватська» – Лос-Анджелес: Каліфорнія, Theosophy Company.
(Зворотній зв'язок)

729

Hodgson R. The Defence of the Theosophists. Судовий процес Товариства психічних досліджень. – Лондон. Т. 9 (1894), с. 135. Передруковано в: Джеймс Вебб, ред. Товариство психічних досліджень. Звіт про Теософському суспільстві, 1976, с. 135.
(Зворотній зв'язок)

730

Hodgson R. The Defence of the Theosophists, с. 135.
(Зворотній зв'язок)

731

Листи Г. С. Олькотта Франческе Арундейл. *The Theosophist* , жовтень 1932, с. 48.
(Зворотній зв'язок)

732

Hartmann, Autobiography of Franz Hartmann, с. 27–28.
(Зворотній зв'язок)

733

Джадж У. К. Листи, які мені допомогли, с. 267.
(Зворотній зв'язок)

734

Arundale F. My Guest – H. P. Blavatsky, с. 2.
(Зворотній зв'язок)

735

Blavatsky H. P. Recent Progress in Theosophy. *The North American Review* . – Сідар-Фолс, Айова, серпень 1890, передруковано в *Теософія і теософський рух* (серія буклетів Е. П. Блаватської). – Лос-Анджелес: Theosophy Company.
(Зворотній зв'язок)

736

Hartmann F., Autobiography of Franz Hartmann, с. 19–20. Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 113.
(Зворотній зв'язок)

737

Mahatma M., K.H., The Mahatma Letters to A. P. Sinnett, с. 15, 44, 281. Geoffrey A. Barborka. The Mahatmas and Their Letters. – Адьяр: Theosophical Publishing House, 1973, с. 314–316.
(Зворотній зв'язок)

738

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 105.
(Зворотній зв'язок)

739

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 112.
(Зворотній зв'язок)

740

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина, пер. Е. Реріх. Т. 1, с. 12–13.
(Зворотній зв'язок)

741

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 99.
(Зворотній зв'язок)

742

Блаватська Е. П. Чи є душа у тварин? *The Theosophist* , січень-березень 1886, с. 243–49, 295–302, 348–354, передруковано в Modern Ignorance of Life and Soul (серія брошур Е. П. Блаватської). – Лос-Анджелес: Theosophy Company.
(Зворотній зв'язок)

743

The New York Times Magazine 31 грудня 1979.
(Зворотній зв'язок)

744

Beauty M. D. Not the Beast. – Лондон: Neville Spearman, 1980, а також Вітон, Іллінойс: Theosophical Publishing House, 1982.
(Зворотній зв'язок)

745

The Path , листопад 1893, с. 246 –247. *The American Theosophist* Осінь 1927.
(Зворотній зв'язок)

746

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 9.
(Зворотній зв'язок)

747

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 26–27.
(Зворотній зв'язок)

748

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську та «Таємну Доктрину», с. 42–43. Кейтлі Б. у своїх Спогадах про Є.П.Б (Адьяр: Theosophical Publishing House, 1931, с. 18–19, 26[h]27) більш повно розкриває метод, застосовуваний Оленою Петрівною при підготовці.
(Зворотній зв'язок)

749

Blavatsky H. P. on the S.P.R. Report. The Theosophist, серпень 1931, с. 663.
(Зворотній зв'язок)

750

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 18.
(Зворотній зв'язок)

751

Buck J. D. Modern World Movements. – Чикаго: Індо-американська книжкова компанія, 1913, с. 57.
(Зворотній зв'язок)

752

Mahatma M. and K.H., The Mahatma Letters to A. P. Sinnett, приклад., лист Е. П. Блаватської Сіннетту від 6 січня 1886 р., с. 470 –74.
(Зворотній зв'язок)

753

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 13–22.
(Зворотній зв'язок)

754

Wachtmeister K. A. New Year's Greeting. *Theosophical Siftings.* – Лондон, 1891, Т. 3, с. 3 –.
(Зворотній зв'язок)

755

Блаватська В. П. Листи Є. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 312–313.
(Зворотній зв'язок)

756

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 289–290.
(Зворотній зв'язок)

757

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 24–25.
(Зворотній зв'язок)

758

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 15–16, 22–23.
(Зворотній зв'язок)

759

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 42.
(Зворотній зв'язок)

760

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 42.
(Зворотній зв'язок)

761

Wachtmeister C. Madame Blavatsky, A Personal Reminiscence. *The Occult Review* . – Лондон, березень 1914, с. 139, 142.
(Зворотній зв'язок)

762

Два листи Є. П. Блаватської, лист Сергію Олександровичу. *The Theosophist* 1 травня 1959, с. 87.
(Зворотній зв'язок)

763

Соловйов В. Сучасна жриця Ізіди, 1895.
(Зворотній зв'язок)

764

Успенський П. Д. Четвертий вимір, 3-е изд., Змінене. – Петроград: М. В. Пирожков, 1918. с. 88–96.
(Зворотній зв'язок)

765

До 1991 р. Всеволод Соловйов був майже забутий в Росії, хоча його неабиякого брата добре пам'ятають. Коли в 1889 р. був опублікований «Ключ до теософії» Е. П. Блаватської, Соловйов написав розлогий відгук в «Російському огляді» (серпень 1890 р., с. 881 – 886). (Див. Блаватська Е.
(Зворотній зв'язок)

766

Соловйов В. Сучасна жриця Ізіди, с. 10 – 12, 21, 22, 29.
(Зворотній зв'язок)

767

Beatrice Hastings, Solovyoff's Fraud: Being a Critical Analysis of the Book A Modern Priestess of Isis. Едмонтонська ложа Теософського товариства в Канаді, 1988, с. 58, далі – Solovyoff's Fraud.
(Зворотній зв'язок)

768

Соловйов В. Сучасна жриця Ізіди, с. 12, 24, 65.
(Зворотній зв'язок)

769

Arundale F. My Guest – H. P. Blavatsky, с. 29–30. Hastings, Solovyoff's Fraud, с. 59.
(Зворотній зв'язок)

770

Hastings, Solovyoff’s Fraud, с. 59.
(Зворотній зв'язок)

771

Скульптор Огаст Ліндстром, який виготовив посмертну маску Джаджу, зауважив: «На мою думку з усіх рис обличчя ніс найкраще відображає характер людини. Ніс був його найбільш відмінною рисою і видавав силу свого володаря і в той же самий час повний контроль над думками і діями, делікатність і чутливість. Його рот в рівній мірі свідчив про м'якість і жорсткість. Скули також вказували на силу волі. М'яке волосся говорили про витонченість і доброту. В цілому, у нього було гармонійно розвинене обличчя без видимих дефектів, а уважне дослідження його голови у всіх аспектах підтвердило, що він був великою, благородною людиною. Якщо така людина присвятила своє життя Теософському суспільству, це, мабуть, велика місія, і тому я прошу прийняти мене в його члени». (Вільям К. Джадж. Листи, які мені допомогли. – Лос-Анджелес, Каліфорнія, Theosophy Company. – С. 299–300).
(Зворотній зв'язок)

772

Спочатку відома фотографія Вільяма К. Джаджа (Лондон, 1891) належала його дружині і згодом була передана разом з його теософськими роботами Об'єднаної Ложе Теософів в Нью-Йорку.
(Зворотній зв'язок)

773

Eglinton A. Memoir of Æ, с. 13.
(Зворотній зв'язок)

774

Соловйов В. Сучасна жриця Ізіди, с. 15, 22, 27.
(Зворотній зв'язок)

775

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської, VII. *The Path* , червень 1895, с. 76.
(Зворотній зв'язок)

776

Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська. *Lucifer* , грудень 1894, с. 278 –279.
(Зворотній зв'язок)

777

Соловйов В. Сучасна жриця Ізіди, с. 97.
(Зворотній зв'язок)

778

Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська і сучасний жрець істини, с. 52.
(Зворотній зв'язок)

779

Соловйов В. Сучасна жриця Ізіди, с. 173 – 175.
(Зворотній зв'язок)

780

Шарль Ріше (1850 – 1933), відомий французький дослідник в області психіки і фізіології, лауреат Нобелівської премії з фізіології і медицини в 1913 р.
(Зворотній зв'язок)

781

Соловйов В. Сучасна жриця Ізіди, с. 288 –289.
(Зворотній зв'язок)

782

Соловйов В. Сучасна жриця Ізіди, с. 15.
(Зворотній зв'язок)

783

Соловйов В. Сучасна жриця Ізіди, с. 346 – 347.
(Зворотній зв'язок)

784

Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська і сучасний жрець істини, с. 31 –32.
(Зворотній зв'язок)

785

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 2, с. 373–467.
(Зворотній зв'язок)

786

Соловйов В. Сучасна жриця Ізіди, с. 312.
(Зворотній зв'язок)

787

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 172.
(Зворотній зв'язок)

788

Соловйов В. Сучасна жриця Ізиди, с. 313. Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська і сучасний жрець істини, с. 123.
(Зворотній зв'язок)

789

Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська і сучасний жрець істини, с. 125.
(Зворотній зв'язок)

790

Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська і сучасний жрець істини, с. 53.
(Зворотній зв'язок)

791

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 1.
(Зворотній зв'язок)

792

Kasinec E., Boris Kerdimun B. Occult Literature in Russia, в книзі Maurice Tuchman. The Spiritual in Art: Abstract Paintings 1890–1985. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Abbeville Press, 1986. – с. 361–66.
(Зворотній зв'язок)

793

Гра слів. По-англійськи число і ріе (пиріг) вимовляються однаково. – *Прим. ред.* .
(Зворотній зв'язок)

794

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 94–95.
(Зворотній зв'язок)

795

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську та «Таємну Доктрину», с. 50. «Жрець істини», с. 33–51.
(Зворотній зв'язок)

796

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської, X. *The Path* , вересень 1895, с. 171.
(Зворотній зв'язок)

797

Khandalavala N. D., Blavatsky H. P. and Her Masters. The Theosophist, жовтень 1898, с. 22.
(Зворотній зв'язок)

798

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 58.
(Зворотній зв'язок)

799

Теософський рух 1875 – 1950, с. 132.
(Зворотній зв'язок)

800

Е. П. Блаватська була вкрай прискіплива до письмових приналежностей. І це не дивно, адже, коли рукопис «Таємної Доктрини» була готова, її висота становила три фути. Міс Франческа Арундейл повідомляє, що одного разу отримала терміновий лист від Олени Петрівни, в той час перебувала у Франції: «Тут, в Парижі, я не можу знайти папір, який мені потрібен; будь ласка, купіть одну стопку паперу на Оксфорд-стріт і надішліть її мені». («Моя гостя», з. 29.)
(Зворотній зв'язок)

801

Buck. Modern World Movements, с. 56.
(Зворотній зв'язок)

802

Buck. Modern World Movements, с. 56.
(Зворотній зв'язок)

803

Buck J. D., Blavatsky H. P. As Seen Through Her Work. *Lucifer* , червень.
(Зворотній зв'язок)

804

Skinner J. R. Key to the Hebrew and Egyptian Mystery in the Source of Measures (Secret Doctrine Reference Series). – Сан-Дієго: Wizards Bookshelf, 1982. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 13, с. 402[h]405.
(Зворотній зв'язок)

805

The American Theosophist , липень 1979, с. 247.
(Зворотній зв'язок)

806

The American Theosophist , липень 1979, с. 247.
(Зворотній зв'язок)

807

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 308–309, Т. 2, с. 559–561, 597.
(Зворотній зв'язок)

808

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 227.
(Зворотній зв'язок)

809

The Mysterious Hand. *The Theosophist* , квітень 1887, с. 391 –393.
(Зворотній зв'язок)

810

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 54–55.
(Зворотній зв'язок)

811

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 77.
(Зворотній зв'язок)

812

Keightley B. Reminiscences of H.P.B., с. 5.
(Зворотній зв'язок)

813

Хто має вухо нехай чує, що Дух говорить церквам... Знаю твої справи; ти не холодний, не гарячий. О, якби ти був холодний або гарячий! Але як ти теплий, а не гарячий і не холодний, то викину тебе з уст Моїх. (Об’яв., 3:13, 15[h]16).
(Зворотній зв'язок)

814

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської А. П. Синнетту, с. 205.
(Зворотній зв'язок)

815

Theosophy in the West. *The Theosophist* , липень 1891, с. 585. (Виступ на зборах в Адьяре, передрукований Бертрамом Кейтлі.)
(Зворотній зв'язок)

816

Уривок з листа Е. П. Блаватської Лондонській групі, 1887. *The Theosophist* , липень 1988, с. 387.
(Зворотній зв'язок)

817

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 60–62.
(Зворотній зв'язок)

818

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 64–67.
(Зворотній зв'язок)

819

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 55.
(Зворотній зв'язок)

820

НАСА, *Лабораторія реактивних двигунів* , 15 грудня 1982, с. 82–92.
(Зворотній зв'язок)

821

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 78.
(Зворотній зв'язок)

822

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 1, с. 26.
(Зворотній зв'язок)

823

The Theosophical Journal, Лондон, Англія, листопад-грудень 1962, с. 7.
(Зворотній зв'язок)

824

Keightley B. Reminiscences of H.P.B., с. 10.
(Зворотній зв'язок)

825

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську та «Таємну Доктрину», с. 77–82. Keightley, Reminiscences of H.P.B., с. 13–26.
(Зворотній зв'язок)

826

Dr. Keightley Speaks, *The New York Times* , 29 квітня 1889, передруковано в *Theosophy* Лос-Анджелес: Theosophy Company, серпень 1950.
(Зворотній зв'язок)

827

Теософський рух 1875–1950, с. 123.
(Зворотній зв'язок)

828

Fullerton A. Seeing Little, Perceiving Much, *Lucifer* , липень 1891, с. 380. Джадж У. К. Океан Теософії, с. 140.
(Зворотній зв'язок)

829

Yeats W. B. The Collected Letters of W. B. Yeats. 1865 –1895, під ред. Джона Келлі. Т. 1 – Оксфорд: Oxford University Press, 1986. – с. 319. Sankaracharya, The Crest-Jewel of Wisdom and Other Writings of Sankaracha
(Зворотній зв'язок)

830

«Вулиці, вимощені золотом» («Об'явлення», 21:18, 21).
(Зворотній зв'язок)

831

[Вважається, що Гітлер та інші лідери нацизму вдавалися до темних мистецтв, здійснюючи політику Третього Рейху, як і комуністи в Китаї. Поширеною практикою була промивка мізків шляхом гіпнозу.]
(Зворотній зв'язок)

832

Johnston C., Blavatsky H. P. *The Theosophical Forum* . – Нью-Йорк, Нью-Йорк, Т. 5, No 12 (квітень 1900), Т. 6, NoNo 1–2 (травень-липень 1900). Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 8, с. 392–409.
(Зворотній зв'язок)

833

Keightley B. Reminiscences of H.P.B., с. 11–12. Judge, Habitations of H.P.B. No 1, *The Path* , травень 1892, с. 36 – 39.
(Зворотній зв'язок)

834

Лист Є. П. Блаватської без дати, 1889 р., архіви Б. Циркова. Теософське суспільство, Уітон, Іллінойс.
(Зворотній зв'язок)

835

Hartmann F. The Talking Image of Urur. *Lucifer* , грудень 188, лютий 1890 (15 випусків).
(Зворотній зв'язок)

836

Hartmann F. The Talking Image of Urur – Нью-Йорк, Нью-Йорк: J. W. LovellCo., 1890.
(Зворотній зв'язок)

837

Блаватська Е. П. Лист графу Карлу Вахтмейстеру. *The Eclectic Theosophist* , травень-червень 1983, с. 6.
(Зворотній зв'язок)

838

Riemann Musik Lexikon, Sonne, Manz, B. Schatts, 1961.

(Зворотній зв'язок)

839

Лише в останні 30 або 40 років медична наука визнала психосоматичну природу багатьох наших захворювань. Якщо слова Е. П. Блаватської про те, що половина або навіть дві третини наших хвороб походять від нашої уяви і страхів, здадуться Вам перебільшенням, зверніть увагу на наступне висловлювання Едварда Б. Кітфілда, лікаря, який в 1989 р. був визнаний «сімейним лікарем року» в штаті Мен: «Три чверті проблем, з якими пацієнти переступають поріг кабінету лікаря, засновані на психології. Якщо ви будете ретельно стежити за своїм фізичним і емоційним станом, то в лікарях не буде потреби... Емоції керують імунною системою». Негативні почуття перешкоджають її діяльності (Бангор, «Дейлі Ньюс», 1989).
(Зворотній зв'язок)

840

Lucifer , грудень 1890, с. 301.
(Зворотній зв'язок)

841

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 9, с. 102–103.
(Зворотній зв'язок)

842

Cleather A. L., Blavatsky H. P. As I Knew Her, доповнено Бейзілом Крампом, Калькутта: Thacker SpinkCompany, 1923. – с. 36–37.
(Зворотній зв'язок)

843

Keightley A. Reminiscences of Blavatsky. *Theosophical Quarterly* Жовтень 1910, с. 107.
(Зворотній зв'язок)

844

Keightley A. Reminiscences of Blavatsky, Archibald Keightley, Reminiscences of Blavatsky. *Theosophical Quarterly* , жовтень 1910, с. 107, жовтень 1910, с. 117–118.
(Зворотній зв'язок)

845

The Canadian Theosophist Вересень-жовтень 1991.
(Зворотній зв'язок)

846

Russel E. Isis Unveiled: Personal Recollections of Madame Blavatsky, *The Occult Review* . – Лондон, листопад 1918, с. 260–269. Рассел неправильно називає ім'я фотографа, який зробив ці знімки.
(Зворотній зв'язок)

847

Resta E. A Link with H. P. B. – Through Her Photographer, *Theosophical News and Notes* . – Лондон, квітень 1942, с. 6. Це журнал Теософського товариства на Британських островах.
(Зворотній зв'язок)

848

Theosophical Worthies. *The Theosophist* , вересень 1911, с. 897.
(Зворотній зв'язок)

849

Xifre J., H. P. B. *Lucifer* , 15 серпня 1891, с. 455–456.
(Зворотній зв'язок)

850

Theosophical Worthies. *The Theosophist* , вересень 1911, с. 897 –899.
(Зворотній зв'язок)

851

Theosophy in Spain. *Lucifer* 15 грудня 1889, с. 343 – 344.
(Зворотній зв'язок)

852

Блаватська Є. П. Зібрання творів Є. П. Блаватської. Т. 9, с. 458–461.
(Зворотній зв'язок)

853

de irkoff B., Xifre D. J. *Theosophia* . Т. 19, No 2 (осінь, 1962), с. 14–16.
(Зворотній зв'язок)

854

Стаття «Архієпископу Кентерберійському – привіт від Люцифера“!» з'явилася в журналі *Lucifer* У грудні 1887 р. на сторінках 242 – 251 і, ймовірно, була результатом спільної праці Е. П. Блаватської і Р. Харта, колишнього співробітника нью-йоркської газети, який вступив в ТО в 1878 р. і в той час знаходився в Лондоні (див.
(Зворотній зв'язок)

855

Праця з трьох частин була передрукована в серії брошур Е. П. Блаватської під заголовком «Езотеричний характер Євангелій» (Лос-Анджелес, Theosophy Company).
(Зворотній зв'язок)

856

Гіббон Е. Історія занепаду і руйнування римської імперії. Т. 2. – Лондон: John Murray, 1854. – с. 163.
(Зворотній зв'язок)

857

Lamplugh A.A.F., Brucianus C. – Лондон: John Watkins, 1918–116. Юнг К. Психологія і алхімія. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Pantheon Books, 1953. – с. 35.
(Зворотній зв'язок)

858

Пейджелс Е. Гностичні Євангелія. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Random House, 1979. – с. 26–35.
(Зворотній зв'язок)

859

MacGregor G. Reincarnation in Christianity, Вітон: Theosophical Publishing House (uest book), 1978. – с. 43–44.
(Зворотній зв'язок)

860

Doresse J. The Secret Book of the Egyptians. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Viking, 1960. – с. 112[h]113. Cranston S., Carey Williams, Reincarnation C. W. A New Horizon in Science, Religion and Society. [h] Нью-Йорк.
(Зворотній зв'язок)

861

Mead G. R.S. The Pistis Sophia, змінене вид. – Лондон: John Watkins, 1921. Wizards Bookshelf, P. O. Box 6600. – Сан-Дієго, 92106. Див також Thackara W. T.S. Зібрання творів Е. П. Блаватської, Т. *Sunrise* . – Посадена: Theosophical University Press, серпень-вересень 1983, с. 203–206.
(Зворотній зв'язок)

862

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 13, с. 1–8.
(Зворотній зв'язок)

863

Британська енциклопедія, 1979, Т. 4, с. 530.
(Зворотній зв'язок)

864

Юнг К. Спогади, сновидіння, роздуми. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Pantheon Books, 1963. – с. 175–76.
(Зворотній зв'язок)

865

Переклад витягу з офіційного документа:

Рейхсфюрер [Генріх Гіммлер] і начальник німецької поліції Міністерства внутрішніх справ.

Керуючись статтею (параграфом) 1 указу рейхспрезидента про захист народу і держави від 2/28/33 (RGBl. I S.83), я розпускаю наступні організації, прирівняні до франкмасонської ложі, так як вони не розпустилися добровільно до 17 серпня 1935 р. пп. 8 Теософські товариства [перераховано дев'ять суспільств].

Продовження або відновлення діяльності цих товариств, а також створення їх наступників забороняється відповідно до указу 4 а. а. о.

1. У той же час я стверджую на підставі закону від 7 липня 1993 р. – RGBl.I.S.479 про конфіскацію майна осіб і організацій, ворожих державі, що майно вищеназваних організацій було використано або призначене для антидержавної діяльності.

О *т імені*

Підписаний Р. Гейдріх

(*підпис*)

Співробітник консульства

Яке ж з Теософських вчень так розбурхало Гітлера, що теософи були серед перших, кого він мав намір відправити в концентраційні табори? Головна мета Теософського руху – сформувати ядро загального братерства, в яке входили б всі люди. Ця теорія не могла не здатися загрозливою тирану, який намірився правити світом шляхом геноциду цілих рас і груп людей. У «Таємній Доктрині» (Т.) 2, с. 266) є пропозиція, якої достатньо для того, щоб викликати лють будь-якого нациста: «Арійці і їх семітська гілка відносяться до П'ятої раси». У теософії

п'ята раса включає (в числі іншого) всіх, кого наука відносить до індоєвропейців.. За часів Блаватської їх найчастіше називали арійцями – благородне слово, яке сьогодні викликає відторгнення через асоціацію з нацизмом.. Як стверджують філологи, це слово утворено від прикметника «arya», яке має значення «благородний».. («Британська енциклопедія», 1891, Т. 2, с. 672).

Технічно термін «арієць» запозичений з санскриту, де словом «arya» позначали людину «з хорошої сім'ї» і використовували його як доброзичливе звернення. Однак спочатку воно позначало національність, і навіть за часів Законів Ману Індію все ще називали Арьяварта, тобто «оселя арійців».

Сам Будда у своїх знаменитих працях «Чотири Благородні Істини» і «Шляхетний вісімковий шлях» використовує слово «арійський», наділяючи його великим змістом «шляхетний». У «Популярному словнику буддизму» К. Хамфрі написано: «Aryan походить від arya (санскр.)), що означає благородний. Мовою впали арійський або Вісімковий шлях, або Чотири арійські або благородні істини. Будда запозичив це слово у арійської раси, позначаючи їм людей, благородних у вчинках»..

Дві німецькі вчительки, Мері Лінн і Еммі Хертер, були заарештовані за виявлену у них вдома літературу, присвячену теософії. Всі знайдені книги спалили, включаючи їх власний переклад «Таємної Доктрини». Та ж доля спіткала листи вчителів доктору Хюббе-Шляйдену. (див. irkoff. Historical Introduction to The Secret. Decret.
(Зворотній зв'язок)

866

Блаватська Е. П. Кармічні бачення. *Lucifer* , червень 188, с. 311 –322. «Цикли і доля людини» (серія брошур Е. П. Блаватської). – Лос-Анджелес, Theosophy company. Також вони були опубліковані в La Revue Theosophiue, 21 березня 1889.
(Зворотній зв'язок)

867

Але перший том опинився в руках Е. П. Блаватської вже 20 жовтня, 188 р. Kirby Van Mater, Secret Doctrine Centenary: Report of Proceedings, Theosopical University Press, Каліфорнія, 1989, с. 84.
(Зворотній зв'язок)

868

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 7–8.
(Зворотній зв'язок)

869

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 272–273.
(Зворотній зв'язок)

870

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 13–17, 20.
(Зворотній зв'язок)

871

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 238, 639, Т. 2, с. 304–305.
(Зворотній зв'язок)

872

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 2, с. 305.
(Зворотній зв'язок)

873

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 2, с. 305 і примітка.
(Зворотній зв'язок)

874

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 643.
(Зворотній зв'язок)

875

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 104.
(Зворотній зв'язок)

876

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 104.
(Зворотній зв'язок)

877

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 644, 639.
(Зворотній зв'язок)

878

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 2, с. 306, 424.
(Зворотній зв'язок)

879

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 266, Т. 2, с. 80, 513.
(Зворотній зв'язок)

880

Блаватська Е. П. Протоколи ложі Блаватської Теософського товариства, передруковано з оригінального видання. – Лос-Анджелес: The Theosophy Company, 1945. – с. 98.
(Зворотній зв'язок)

881

«Паранірвана» (санскр.) – абсолютне Не-Буття, яке є абсолютне Буття або «Битійність», стан, що досягається людською Монадою в кінці великого циклу.
(Зворотній зв'язок)

882

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 53–54.
(Зворотній зв'язок)

883

У цьому контексті «Манвантара» позначає минулі цикли, що зачіпають інші світи.
(Зворотній зв'язок)

884

Crosbie R. The Friendly Philosopher. – Лос-Анджелес: The Theosophy Company, 1945. – с. 98.
(Зворотній зв'язок)

885

Кілька крапель чорнила були додані в рідину одна за одною з однаковим результатом; кожна крапля зникла і знову з'явилася, коли ручку циліндра почали обертати в зворотний бік. (Д. Бом «Цілісність», с. 149).
(Зворотній зв'язок)

886

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 207–209, 208–209, примітка.
(Зворотній зв'язок)

887

Crosbie. The Friendly Philosopher, с. 98.
(Зворотній зв'язок)

888

Roszak T. The Unfinished Animal. – Нью-Йорк: HarperRow, 1975. – с. 120–122.
(Зворотній зв'язок)

889

Eglinton A. Memoir of Æ, с. 164–165.
(Зворотній зв'язок)

890

Вахтмейстер К. Спогади про Є. П. Блаватську і «Таємну Доктрину», с. 119–120.
(Зворотній зв'язок)

891

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 620.
(Зворотній зв'язок)

892

Thomas L. The Medusa and the Snail. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Viking, 1979, уривок взято з публікації в скороченому вигляді в *Reader's Digest* , жовтень 1979, с. 98 –99.
(Зворотній зв'язок)

893

Duncan A., Smith M. W. The Encyclopedia of Ignorance. – Оксфорд: Oxford University Press, 1977.
(Зворотній зв'язок)

894

Corliss, W. R. Mysterious Universe: A Handbook of Astronomical Anomalies. Глен-Енн, Меріленд. The Sourcebook Proect, 1979.
(Зворотній зв'язок)

895

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 554 –560; ч. 3, гл. 10. «Прийдешня сила» містить розділ, присвячений містеру Кілі, «неусвідомленому окультисту».
(Зворотній зв'язок)

896

Лист У. Т. Стеда Є. П. Блаватської, адьярські архіви, Теософське товариство, Адьяр.
(Зворотній зв'язок)

897

Besant A. Annie Besant: An Autobiography, 3-е изд. – Адьяр: Theosophical Publishing House, 1939.
(Зворотній зв'язок)

898

Nethercot A. R., The First Five Lives of Annie Besant. – Чикаго: The University of Chicago Press, 1960, с. 1.
(Зворотній зв'язок)

899

Besant A. Annie Besant: An Autobiography, с. 308–309.
(Зворотній зв'язок)

900

Besant A. Annie Besant: An Autobiography, с. 310. Among the Adepts, *Pall Mall Gazette* , 25 квітня 1889, с. 3. Рецензія Анні Безант на «Таємну Доктрину», передруковано в *Theosophical Journal* листопад-грудень 1974, с. 3 –5.
(Зворотній зв'язок)

901

Besant A. Annie Besant: An Autobiography, с. 310.
(Зворотній зв'язок)

902

Місіс Гранді – образне ім'я вибагливої людини, уособлення тиранії традиційних пристойностей. Місіс Гранді виникла як невидимий персонаж у п'єсі Томаса Мортона від 1798 р. «Прискорте плуг».
(Зворотній зв'язок)

903

Листи Є. П. Блаватської Анні Безант. *The Theosophist* , січень 1932, с. 377.
(Зворотній зв'язок)

904

Besant A. Annie Besant: An Autobiography, с. 311.
(Зворотній зв'язок)

905

Besant A. Annie Besant: An Autobiography, с. 311–313.
(Зворотній зв'язок)

906

James D. Hunt, Gandhi in London. – Нью-Делі: Promilla and Company, 1978. – с. 32–33.
(Зворотній зв'язок)

907

Желіховська В. П. Радда-Бай: Біографічний нарис, опублікований в «Загадкові племена на Блакитних горах. Дурбар в Лахорі». – СПб.: В. І. Губинський, с. 52–53.
(Зворотній зв'язок)

908

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 4, с. 179.
(Зворотній зв'язок)

909

Оригінал зберігається в Адьярском архіві, Теософське товариство, Адьяр, уривок взятий з She Being Dead Yet Speaketh, Blavatsky, *The Path* , липень 1892, с. 121 –22.
(Зворотній зв'язок)

910

Blavatsky H. P. She Being Dead Yet Speaketh, с. 121–122.
(Зворотній зв'язок)

911

С. Л. Макгрегор Мазерс, який кількома роками пізніше став одним із засновників герметичного ордена «Золота зоря».
(назад)

912

Blavatsky H. P. Letters to Ralston Skinner. Збори Р. Скіннера, Гарвардський університет, Кембридж.
(Зворотній зв'язок)

913

Одного разу Олену Петрівну звинуватили в обмані і шахрайстві за те, що вона нібито свідомо приховує деякі відомості, які насправді вона поклялася зберегти в таємниці. На ці звинувачення вона відповіла: «Якщо за це мене можна вважати обманщицею, то тоді кожен масон і член таємного ордена, кожен державний діяч і священик, який приймає сповіді парафіян, кожен лікар, який давав клятву Гіппократа, і кожен юрист – всі вони теж обманщики». (Збори творів Е. П. Блаватська. Т. 6, с. 289.)
(Зворотній зв'язок)

914

Теософський рух 1875 – 1950, с. 139.
(Зворотній зв'язок)

915

Блаватська Є. П. Листи Є. П. Блаватської, XII, *The Path* листопад 1895, с. 238.
(Зворотній зв'язок)

916

Faces of Friends. *The Path* , червень 1894, с. 90 – 91.
(Зворотній зв'язок)

917

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 11, с. 322.
(Зворотній зв'язок)

918

Олькотт заснував Американський Комітет з управління Товариством з метою керувати діяльністю Товариства в Сполучених Штатах.
(Зворотній зв'язок)

919

Cutright P. R., Michael S. Brodhead, Elliot Coues: Naturalist and Frontier Historian. – Чикаго: University of Illinois Press, 1981.
(Зворотній зв'язок)

920

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 11, с. 317–323.
(Зворотній зв'язок)

921

Jinaraadasa C., ред. The Golden Book of the Theosophical Society: A Brief History of the Society's Growth from 1875–1925. – Адьяр: Theosophical Publishing House, 1925, с. 203.
(Зворотній зв'язок)

922

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 11, с. 323, 328. Теософський рух 1875–1950, с. 146–48. Лист Е. П. Блаватської судді Кхандалавала. Адьярский архів, Теософське суспільство, Адьяр, Jinaraadasa C. П.
(Зворотній зв'язок)

923

Теософський рух 1875–1950, с. 148–49.
(Зворотній зв'язок)

924

Теософський рух 1875–1950, с. 148–49.
(Зворотній зв'язок)

925

Гомес М. Світанок теософського руху, с. 15.
(Зворотній зв'язок)

926

Архіви Б. Циркова. Теософське суспільство, Уітон, Іллінойс.
(Зворотній зв'язок)

927

Judge W. ., Keightley A. 'Light on the Path' and Mabel Collins [Нью-Йорк, Нью-Йорк, 6 червня 1889], Judge, ред., Dr. Elliott Coues in His Letters/ Нью-Йорк, Нью-Йорк, 14 червня 1889; листи від доктора Елліотта Коуза.
(Зворотній зв'язок)

928

Judge W. . Report of the General Secretary. Теософське суспільство, Американська секція. Четверта щорічна конвенція в Чикаго, Іллінойс, 27 –28 квітня 1890 р. Звіт про подію, с. 8 –9.
(Зворотній зв'язок)

929

Blavatsky H. P. The 'Nine-Days' Wonder' Press, *Lucifer* , серпень, 1889, с. 44, також у Зібранні творів Є. П. Блаватської. Т. 11, с. 366–377.
(Зворотній зв'язок)

930

Cutright and Broadhead, Elliot Coues: Naturalist and Frontier Historian, с. 300.
(Зворотній зв'язок)

931

Gomes M. Malicious from First to Lats (HPB to Coues). *The Canadian Theosophist* , січень-лютий 1986, с. 128–129.
(Зворотній зв'язок)

932

У ті дні Комсток користувався репутацією відомого викривача шахраїв.
(Зворотній зв'язок)

933

Cutright and Broadhead, Elliot Coues: Naturalist and Frontier Historian, с. 299.
(Зворотній зв'язок)

934

Judge W. Q. The Libell Suits Against N. Y. *Sun* and Elliot Coues. *The Path* , березень 1891, с. 390.
(Зворотній зв'язок)

935

Фотокопії документів зберігаються в архіві Сільвії Кренстон, Санта-Барбара, Каліфорнія. Ці документи були отримані 17 червня 1955 представником Уолтера Керрітерса від клерка окружного суду Вищої інстанції, округ Нью-Йорк.
(Зворотній зв'язок)

936

7 листопада 1970 р. У. Керрітерс написав листа Д. Брауну, редактору *Valley Journal* , Саннісайд, Каліфорнія, на бланку фонду Блаватської, Фресно, Каліфорнія. Він пояснив, що найняв юрисконсульта з Нью-Йорка, Д. П. Блехмана, щоб той вивчив записи у справі Е. П. Блаватської. Саме в той час були знайдені нові відомості.
(Зворотній зв'язок)

937

Blavatsky H. P. The 'Nine-Days' Wonder' Press, c. 441.
(Зворотній зв'язок)

938

Michael Gomes, Witness for the Prosecution: Annie Besant’s Testimony on Behalf of H. Blavatsky in the N. Y. Sun / Coues Law Case, Occasional Papers, Vol. I, Fullerton, California, Theosophical History, pp. 7–11.
(Зворотній зв'язок)

939

Judge W. Q. Two Theosophical Events. *The Path* листопад 1892, с. 249.
(Зворотній зв'язок)

940

Judge W. . The Esoteric She, передруковано в E. P. Blavatsky, *Her Life and Work* (серія буклетів У. К. Джаджа, No 2). – Лос-Анджелес: Theosophy Company.
(Зворотній зв'язок)

941

Колекція Коуза, Державний історичний музей Вісконсина.
(Зворотній зв'язок)

942

Blavatsky H. P. My Books. *Lucifer* , травень 1891, с. 243.
(Зворотній зв'язок)

943

Webster's New Collegiate Dictionary. – Спрінгфілд: G.C. Merriam Company, 1980. – с. 870.
(Зворотній зв'язок)

944

Коли Релстон Скіннер подарував Олені Петрівні рукопис третьої частини своєї книги «Джерело Мер», він сказав, що вона може розташовувати нею як власною роботою. Вона відмовилася, відповівши: «Хіба можу я цитувати без лапок?.. Як я можу опустити Ваше ім'я?» (17 лют., 1886 р. Ralston Collection, Andover-Harvard Theological Library, Harvard).

(Зворотній зв'язок)

945

Соловйов В. Сучасна жриця Ізіди, с. 353.
(Зворотній зв'язок)

946

Своїми криками про передбачуваний плагіат мадам Блаватської, поширюваними в статтях спіритуалістичних журналів, Коулман переконав навіть її саму в тому, що вона порушила якісь важливі «літературні правила». Тому в статті «Мої книги», написаній у відповідь на замітку Коулмана в квітневому випуску «Голден Вей» за 1891 р. , вона пояснює, що під час написання «Ізиди» не знала про ці правила. Ця рунтовна відповідь, написана за 11 днів до її смерті, стала її останньою статтею в цьому земному втіленні.. Враховуючи її стан здоров'я в той час, дивно, що вона змогла зібратися з силами, щоб зробити це.
(Зворотній зв'язок)

947

Ludwig E. The History of a Man. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: G. P. Putnam's Sons, 1928.
(Зворотній зв'язок)

948

Hastings B. Defence of Madame Blavatsky. Т. 1, The Hastings Press, Уертінг, Англія, 1937, с. 10–11.
(Зворотній зв'язок)

949

Е. П. Блаватська запозичила наступні шість уривків, не вказавши в посиланнях їх авторів: (1.) ТД, Т. 1, с. 2, з Вінчелла, з. 553: «Левкіпп і Демокріт... встановили, що космос постійно заповнений атомами, що знаходяться у вічному русі». Замість «вічного руху» Е. П. Блаватська написала «безперестанний рух». (2.)) ТД, Т. 1, с. 97: у примітці наводиться цитата преподобного У. Б.Слотера «Сучасний Генезис» – три пропозиції, які, мабуть, були взяті Оленою Петрівною у Вінчелла, з примітки на з. 94 без згадки джерела. (3.)) В ТД, Т. 1, с. 497–498 у Вінчелла, з. 553, були запозичені слова, виділені тут курсивом: «Знаменитий Кеплер ще в 1595 р. Запропонував *цікаву гіпотезу, яка пояснює вихровий рух всередині сонячної системи* . Концепція тяжіння і відштовхування дійшла до нас з епохи *Емпедокла* , який назвав ці дві сили *любов'ю" і ненавистю"* . (4.) В ТД, Т. 1, с. 498, запозичено три уривки у Вінчелла, с. 607. У першому з них зазначено його авторство, в двох інших – немає. (5.) В ТД, Т. 1, с. 673, слова, виділені тут курсивом, були запозичені з твору Вінчелла без вказівки авторства і лапок: « *Афелій цього кільця знаходиться на 1732 мільйони миль за межами орбіти Нептуна.* Площина його нахилена по відношенню до земної орбіти. *під кутом 643, а напрямок метеорної маси, що рухається навколо цієї орбіти, протилежно обертанню Землі* ». (6.) У ТД, Т. 2, с. 330, примітка, цитата з Британської енциклопедії про прецесії рівнодення була, очевидно, запозичена у Вінчелла, с. 285 –286.
(Зворотній зв'язок)

950

Блаватська Е. П. Зібрання творів Е. П. Блаватської. Т. 13, с. 395–397.
(Зворотній зв'язок)

951

«Підігріте блюдо» (*фр* .) – так називають те, що вже давно відомо.
(Зворотній зв'язок)

952

Виявилося, що і ця заява була зроблена Коулманом. Воно з'явилося в його статті «Блискучий обман», опублікованій в газеті Сан-Франциско «Щоденний оглядач» (8 липня, 188 р.).

(Зворотній зв'язок)

953

Blech. Controbutions à l’histoire de la Société Théosophique en France, с. 187.
(Зворотній зв'язок)

954

Guignette J.-P. Madame Blavatsky at Fontainebleau. *The Canadian Theosophist* , листопад-грудень 1988, с. 230–237.
(Зворотній зв'язок)

955

Besant A. Annie Besant: An Autobiography, с. 352–53, також див. Boris de irkoff. How The Voice of the Silence Was Written, *The American Theosophist* , листопад-грудень 1988, с. 230–237.
(Зворотній зв'язок)

956

Williams G. M. Priestess of the Occult: (Madame Blavatsky). – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Alfred A. Knopf, 1946. – с. 11–12.
(Зворотній зв'язок)

957

Blavatsky. The Cycle Moveth. *Theosophical Articles* Т. 1.
(Зворотній зв'язок)

958

Дхарана – це глибоке і досконале зосередження розуму на якому-небудь внутрішньому об'єкті, супроводжуване повною абстрактністю від усього, що відноситься до зовнішнього всесвіту або до світу почуттів. (Е. П. Блаватська)
(Зворотній зв'язок)

959

П. Голос Безмовності, с. 1, 2–3, 23–24.
(Зворотній зв'язок)

960

Блаватська Е. П. Голос Безмовності, с. 52–53.
(Зворотній зв'язок)

961

James W. The Varieties of Religious Experience. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Longmans Green, 1925. – с. 421–22. Bhikshu Sangharakshita (Dennis Lingwood), A Survey of Buddhism, 1966-е вид. – Бангалорійський інститут. [h]
(Зворотній зв'язок)

962

Bhikshu Sangharakshita (Dennis Lingwood), Paradox and Poetry in The Voice of the Silence. – Бангалор: Індійський інститут світової культури, 1958. – с. 1[h]2, 4.

(Зворотній зв'язок)

963

The Path листопад 1905, с. 240.
(Зворотній зв'язок)

964

Mead G. R.S. The Last Two Years. *Lucifer* , червень 1891, с. 295 –296.
(Зворотній зв'язок)

965

Адьярські архіви, Теософське суспільство, Адьяр.
(Зворотній зв'язок)

966

Блаватська Е. П. Ключ до теософії, с. 263 –271.
(Зворотній зв'язок)

967

Blech. Contributions à l’histoire de la Société Théosophique en France, с. 198–200.
(Зворотній зв'язок)

968

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської, XII. *The Path* , грудень 1895, с. 267 –270.
(Зворотній зв'язок)

969

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської, XII. The Path, грудень 1895, с. 269. Judge W. . Mirror of the Movement. *The Path* , липень 1891, с. 131 – 134.
(Зворотній зв'язок)

970

Олькотт Г. С. Листи старого щоденника. Т. 4, с. 255.
(Зворотній зв'язок)

971

Theosophical Activities. *Lucifer* , липень 1890, с. 428 –29. Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської, XII. *The Path* , грудень 1895, с. 267 –270.
(Зворотній зв'язок)

972

Блаватська Е. П. Листи Е. П. Блаватської, XII. *The Path* , грудень 1895, с. 267 –270.
(Зворотній зв'язок)

973

Besant A. Annie Besant: An Autobiography, с. 362–363.
(Зворотній зв'язок)

974

Mead G. R.S. The Last Two Years, *Lucifer* , червень, 1891, с. 298.
(Зворотній зв'язок)

975

Nethercot, The First Five Lives of Annie Besant, с. 335–37.
(Зворотній зв'язок)

976

Листи Є. П. Блаватської Анні Безант, *The Theosophist* , 1 лютого 1932, с. 511 –515. Адьяр, Адьярский архів, Теософське суспільство.
(Зворотній зв'язок)

977

Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська: Біографічний нарис. – *Російський огляд* . Т. 6 (грудень 1891), с. 608–610.
(Зворотній зв'язок)

978

Joad C. E.M. What Is the Soul? The Aryan Path. Т. 8, No 5 (травень 1937). – Бомбей: Theosophy Company, с. 201–203.
(Зворотній зв'язок)

979

Блаватська Е. П. Протоколи ложі Блаватської Теософського товариства. – Лос-Анджелес: Theosophy Company, 1923, передруковано під заголовком Secret Doctrine Commentary: Stanzas I–IV, Пасадена: Theosophical University Press, 1994.
(Зворотній зв'язок)

980

Bowen R. The 'Secret Doctrine' and Its Study. *Theosophy in Ireland* , січень-березень 1932, передруковано в Blavatsky. An Invitation to The Secret Doctrine – Пасадена: Theosophical University Press, 1994.
(Зворотній зв'язок)

981

Mead G. R.S. The Last Two Years. *Lucifer* , червень 1891, с. 295 –299.
(Зворотній зв'язок)

982

Витяги з листів графині К. Вахтмейстер стосовно HPB's Last Days, *The Theosophist* , травень 1929, с. 125.
(Зворотній зв'язок)

983

Блаватська Е. П. Кошмарні казки. – Лондон: Theosophical Publishing Society, 1892, передруковано під заголовком The Tell-Tale Picture Gallery, Occult Stories. – Бомбей: International Bookhouse Ltd., без дати. The Tell-Tale Picture Gallery [h]
(Зворотній зв'язок)

984

Blavatsky H. P., Judge W. . The Tell-Tale Picture Gallery. – Лос-Анджелес: Theosophy Company, 1984.
(Зворотній зв'язок)

985

П. Блаватської зі збірки The Tell-Tale Picture Gallery: «Кармічні бачення», «Зачароване життя», «Чи може двійник вбити?», «Нерозгадана таємниця», «Сяючий щит», «Печера Ехо», «З полярного краю», «Ожила скрипка».
(Зворотній зв'язок)

986

Блаватська Е. П. П'ять послань американським теософам. – Лос-Анджелес: The Theosophy Company, с. 32. Послання Е. П. Блаватської Американським зборам: 188–1891, Пасадена, Каліфорнія: Theosophical University Press, 1979. [hhh] с. 33–34, 38[h]39
(Зворотній зв'язок)

987

Блаватська Е. П. П'ять послань американським теософам, с. 32. Послання Е. П. Блаватської Американським зборам: 188 –1891, с. 43.
(Зворотній зв'язок)

988

Judge W. . Notes on the Bhagavad-Gita. – Лос-Анджелес: The Theosophy Company, 1956, с. 152.
(Зворотній зв'язок)

989

Cooper L. How She Left Us. *Lucifer* , червень 1891, с. 270 –271.
(Зворотній зв'язок)

990

Желіховська В. П. Олена Петрівна Блаватська: Біографічний нарис.
(Зворотній зв'язок)

991

Olcott G. S. Traces of H.P.B. *The Theosophist* , квітень 1893, с. 431.
(Зворотній зв'язок)

992

Гора в Італії.
(Зворотній зв'язок)

993

Саладін [В. С. Росс]. Death of Madame Blavatsky. *Agnostic Journal and Eclectic Review* 16 травня 1891, передруковано під заголовком How an Agnostic Saw Her, *Lucifer* , червень 1891, с. 311 –316.
(Зворотній зв'язок)

994

У той час рішення про те, що робити з попелом Е. П. Блаватської, ще не було прийнято. У підсумку одна третина попелу була відправлена в Адьяр, одна третина – в європейську штаб-квартиру ТО в Лондоні, а решта – в американську штаб-квартиру в Нью-Йорку.
(Зворотній зв'язок)

995

Передруковано в *Lucifer* , липень 1891, с. 388 –389.
(Зворотній зв'язок)

996

Borderland , Лондон, Англія, жовтень 1894, с. 511.
(Зворотній зв'язок)

997

Передруковано в H. P. B.: In Memory of Helena Petrovna Blavatsky, by Some of Her Pupils, посмертне вид. – Бомбей: Theosophy Company (India) Private Ltd., 1991, додаток, с. 195.
(Зворотній зв'язок)

998

Yeats W. B. The Collected Letters of W. B. Yeats: volume 1: 1865–1895, с. 96–97.
(Зворотній зв'язок)

999

У наступній статті одні й ті ж події і спостереження іноді неодноразово повторюються різними словами. Статті написані Е. Расселом про Е. П. Блаватської: As I Knew Her More Recollections of Madame Blavatsky і The Herald of the Star. – Лондон, 11 травня 1916, с. 197–205, і січень 1917, з. 17–22. Isis Unveiled: Personal Recollections of Madame Blavatsky і The Secret Doctrine: Personal Recollections of Madame Blavatsky. *The Occult Review* . – Лондон, листопад 1918, с. 260–69, червень 1920, с. 332–340.
(Зворотній зв'язок)

1000

Лої Фуллер (1862–1928) – знаменита американська танцівниця.
(Зворотній зв'язок)

1001

Мері Еттон Ліверморе (1820), американська суфражистка і реформатор, була засновником і редактором журналу «Агітатор» і, пізніше, «Жіночого журналу».
(Зворотній зв'язок)

1002

Judge W. Q. Yours Till Death and After, HPB. *Lucifer* , червень 1891, с. 291 –292.
(Зворотній зв'язок)

1003

Назви та адреси трьох основних асоціацій, що мають секції, відділення або Ложі в різних частинах світу: Теософське товариство, Адьяр (Мадрас), Ченнаї, 600 020, Індія, Теософське товариство, П. О. Бокс, Пасадена, Каліфорнія, 91109, і Об'єднана ложа теософів, Вест 33-я вул., 245, Лос-Анджелес, Каліфорнія7.
(Зворотній зв'язок)

1004

Див. *Блаватська О. П.* Ключ до теософії. С. 306–307.
(Зворотній зв'язок)

1005

Crosbie R. Answers to uestions on The Ocean of Theosophy. – Лос-Анджелес: The Theosophy Company, 1974. – с. 190.
(Зворотній зв'язок)

1006

Fields R. How the Swans Came to the Lake: A Narrative History of Buddhism in America. – Боулдер, Колорадо: Shambhala, 1981. – с. 120[h]121.
(Зворотній зв'язок)

1007

Берроуз Д. Г. Всесвітній парламент релігій. Т. 2. Чикаго, Іллінойс: The Parliament Publishing Company, 1893. Т. 1, с. 20, 22. Fields, How the Swans Came to the Lake, с. 120.
(Зворотній зв'язок)

1008

Jackson. The Oriental Religions and American Thought: Nineteenth Century Explorations, с. 251–252.
(Зворотній зв'язок)

1009

George E. Wright, Incidents of the Theosophical Congress. *The Path* , листопад 1893, с. 242. Конгрес проводився 15 – 17 вересня 1893 р., його стенографічний запис був надрукований в 195-сторінковому «Звіті про засідання Теософського конгресу», опублікованому в тому ж році Американською секцією Теософського товариства в Нью-Йорку.
(Зворотній зв'язок)

1010

Wright, Incidents of the Theosophical Congress, с. 245.
(Зворотній зв'язок)

1011

Берроуз. Всесвітній парламент релігій, 1893. Т. 1, с. 183. Fields, How the Swans Came to the Lake, с. 128–29.
(Зворотній зв'язок)

1012

Jackson. The Oriental Religions and American Thought, с. 251.
(Зворотній зв'язок)

1013

Процитовано в періодичному виданні *The Lamp* Канада, в грудні 1895 р., спочатку було опубліковано в *Alliance Forum* .
(Зворотній зв'язок)

1014

Віддруковано за приватним замовленням, Калгарі, Канада, 1908, с. 112, процитовано в *The Canadian Theosophist* , липень-серпень 1975, с. 66–67.
(Зворотній зв'язок)

1015

Heka-Ekins J. The Secret Doctrine in the Light of Twentieth Century Thought, Sunrise, квітень-травень 1989, с. 150, 151.
(Зворотній зв'язок)

1016

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 611–612.
(Зворотній зв'язок)

1017

«Голова відділення фізики Гарвардського університету відмовляв студентів від навчання в аспірантурі, тому що залишилося так мало невивчених питань» (Gary ukav, The Dancing Wu Li Masters. – Нью-Йорк, Бантам, 1980. – С. 311.).
(Зворотній зв'язок)

1018

Dietz D. The New Outline of Science. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Dodd, Mead, 1972. – с. 259–263.
(Зворотній зв'язок)

1019

Millikan R. The Autobiography of Robert A. Millikan. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Prentice-Hall, 1950, с. 272, 271. У 1909 р. Міллікен зіграв важливу роль у визначенні точного електричного заряду електрона і в 1923 р. отримав Нобелівську премію з фізики за відкриття космічного випромінювання.
(Зворотній зв'язок)

1020

Science 8 січня 1937, с. 598.
(Зворотній зв'язок)

1021

«Кільце не злочини“» відокремлює світ форм від безформного світу.
(Зворотній зв'язок)

1022

Theosophia , Т. 4, No 22, листопад-грудень 1947, с. 15.
(Зворотній зв'язок)

1023

Millican R. Time, Matter and Values. – Чапел-Хілл, Північна Кароліна: Преса Університету Північної Кароліни, 1932. – с. 96.
(Зворотній зв'язок)

1024

Raymond F. Yates, These Amazing Electrons. – Нью-Йорк; The Macmillan Co., 1937.
(Зворотній зв'язок)

1025

Dietz, The New Outline of Science, с. 277.
(Зворотній зв'язок)

1026

March A., Freeman I. M. The New World of Physics, 1963, с. 91, 109, процитовано в газеті *Sunrise* листопад 1975, с. 81.
(Зворотній зв'язок)

1027

Також див. статтю Джой Міллс «Сторіччя Таємної Доктрини“: звіт про те, що відбувається» (Пасадена, Каліфорнія, Теософське товариство, 1988, с. 70.).
(Зворотній зв'язок)

1028

Crossland M. R., вид. The Science of Matter. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Penguin, 1971, с. 76.
(Зворотній зв'язок)

1029

«У 1984 р., – пише Стівен Хокінг, – у світі відбулася грандіозна зміна переконань у бік того, що ми називаємо теоріями струн... Те, що раніше представляли як частинки, сьогодні зображується у вигляді хвиль, що переміщаються по струні, подібних хвилям на вібруючій стропі повітряного змія». (С. Хокінг. Коротка історія часу, с. 158, 160).
(Зворотній зв'язок)

1030

Heisenberg W. Science, 19 березня 1976, с. 1165.
(Зворотній зв'язок)

1031

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 97. Див також Т. 1, с. 2, 55, 93, примітка.
(Зворотній зв'язок)

1032

Garrett Service S., The Einstein Theory of Relativity. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: E. M. Radimann, 1928. – с. 48.
(Зворотній зв'язок)

1033

Millikan, The Autobiography of Robert A. Millikan, с. 273.
(Зворотній зв'язок)

1034

Хойл Ф., лекція в журналі *The Theosophist* , квітень 1982, с. 219.
(Зворотній зв'язок)

1035

The New York Times , номер від 29 травня 1983, присвячений науці.
(Зворотній зв'язок)

1036

Thomas L. The Medusa and the Snail, с. 156–157, з скороченого уривка в *Reader's Digest* , жовтень 1979, с. 98 – 99.
(Зворотній зв'язок)

1037

Fortune 24 січня 1983.
(Зворотній зв'язок)

1038

Strange Stories, Amazing Facts. *Reader's Digest* ; Control Room: The Brain and Its Workings, с. 42–43.
(Зворотній зв'язок)

1039

Джадж У. К. Океан теософії, с. 39.
(Зворотній зв'язок)

1040

Джадж У. К. Океан теософії, с. 41.
(Зворотній зв'язок)

1041

Сакс О. Людина, яка прийняла дружину за капелюх. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Summit Books, 1985, с. 64, 66.
(Зворотній зв'язок)

1042

Опитування Геллапа від 1982 р. (Джордж Геллап-мол. «Пригоди в безсмерті». – Нью-Йорк, MacGraw-Hill, с. 298–300) показує, що вісім мільйонів людей у Сполучених Штатах пережили щось схоже на передсмертний стан!
(Зворотній зв'язок)

1043

Burr H. S. Blue-print of Immortality: The Electric Patterns of Life. 5-е изд., Великобританія: C. W. Daniel Co., 1991. Четверте изд. – Woodstock, Нью-Йорк: Beekman Publisher.
(Зворотній зв'язок)

1044

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 274–275.
(Зворотній зв'язок)

1045

Huxley T. Some Essays on Controversial Subects. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Appleton, 1892. – с. 27, 171, 178.
(Зворотній зв'язок)

1046

Уоллес А. Р. Природний відбір. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Macmillan, 1870. – с. 360.
(Зворотній зв'язок)

1047

Manas 16 червня 1982, с. 1.
(Зворотній зв'язок)

1048

Eiseley L. The Immense Journey. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Vintage, 1957. – С. 94.
(Зворотній зв'язок)

1049

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 2, с. 167, 241–245, 254–255.
(Зворотній зв'язок)

1050

Dyson F. Infinite in All Directions. – Нью-Йорк: HarperRow, 1988.
(Зворотній зв'язок)

1051

Theosophical Research Journal , червень 1986, с. 43. Лекція на щорічному Науковому семінарі в Теософському Товаристві, Уітон, Іллінойс, 19 жовтня 1985.
(Зворотній зв'язок)

1052

Дарвін Ч. Автобіографія Чарльза Дарвіна, під ред. Ф. Дарвіна. Т. 1. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Appleton, 1887. – С. 282.
(Зворотній зв'язок)

1053

The New York Times , 10 лютого 1981, с. 2.
(Зворотній зв'язок)

1054

Хокінг С. Коротка історія часу. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Bantam Books, 1988. – с. 5–6.
(Зворотній зв'язок)

1055

Ще до того, як «Таємна Доктрина» була написана, Олена Петрівна часто використовувала цей вираз у своїх творах.
(Зворотній зв'язок)

1056

Galactic Changes Startle Astronomers. *The New York Times* 26 лютого 1990.
(Зворотній зв'язок)

1057

Згодом цілком може виявитися, що нещодавно виявлені гігантські скупчення галактик дійсно належать не так званої всесвіту Великого вибуху, а іншим всесвітом. Зрештою, той факт, що за межами нашого Чумацького Шляху існують і інші галактики, виявився всього які-небудь 65 років тому.
(Зворотній зв'язок)

1058

Джадж У. К. Океан теософії, с. 23.
(Зворотній зв'язок)

1059

Інтерв'ю Баррі Роена, Detroit Free Press, 25 жовтня 1983, процитовано в The Eclectic Theosophist. – Сан-Дієго, Каліфорнія, травень-червень 1984, с. 5.
(Зворотній зв'язок)

1060

«Найглибші думки та ідеї Ньютона були переінакшені, – пише Е. П. Блаватська, – і від його великого математичного вчення залишили лише фізичну лушпиння. Якби бідний сер Ісаак міг передбачити, як його учні і послідовники скористаються тяготінням“, ця благочестива і релігійна людина, звичайно, спокійно з'їв би своє яблуко, і ніколи не сказав би жодного слова ні про які механічні теорії, пов'язані з його падінням». («Таємна Доктрина», т. 1, с. 484).
(Зворотній зв'язок)

1061

uantum uestions: Mystical Writings of the World's Great Physicists, під ред. К. Уайлбера. – Бостон: Shambala, 1985. – с. 102[h]104, 108–109, 110–11, задня обкладинка.
(Зворотній зв'язок)

1062

The Universe and Dr. Einsteibn, під ред. Л. Барнетта. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: New American Library, 1950. – с. 105.
(Зворотній зв'язок)

1063

Ейнштейн А. Світ, яким я його бачу. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Philosophical Library, 1949. – с. 28.
(Зворотній зв'язок)

1064

Millikan. The Autobiography of Robert A. Millikan, с. 287.
(Зворотній зв'язок)

1065

Goodman W. Examining God’s Dice with Quantum Mechanics. *The New York Times* 6 червня 1990, с. 20.
(Зворотній зв'язок)

1066

Пенроуз Р. Новий розум короля, обкладинка, с. 6, 226, 280, 298.
(Зворотній зв'язок)

1067

Пенроуз Р. Новий розум короля, передній клапан обкладинки, с. 402 і сл.
(Зворотній зв'язок)

1068

Блаватська Е. П. Космічний розум. *Lucifer* , квітень 1890, с. 89, цитата Едісона в The Cycle Moveth Е. П. Блаватської; *Lucifer* , березень 1890, с. 8, також в серії буклетів Е. П. Блаватської, Лос-Анджелес: Theosophy Company, Mind in Nature and in Man, с. 5 і Cycles and Human Destiny, с. 11.
(Зворотній зв'язок)

1069

Блаватська Е. П. Космічний розум, Mind in Nature and in Man, с. 6.
(Зворотній зв'язок)

1070

Pagels H. Cosmic Code: uantum Mechanics as the Language of Nature. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: SimonSchuster, 1982. – с. 340, див. також Пенроуз Р., «Новий розум короля», с. 421.
(Зворотній зв'язок)

1071

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 1, с. 246.
(Зворотній зв'язок)

1072

Steinfels P. Beliefs. *The New York Times* , 20 січня, 1990.
(Зворотній зв'язок)

1073

Francis Merchant, : An Irish Prometheus. Колумбія, Південна Каролiна, Benedict College Press, 1954, обкладинка.
(Зворотній зв'язок)

1074

Hone J. M., Yeats W. B., 1865–1939. – Нью-Йорк: Macmillan, 1937. – С. 213–215.
(Зворотній зв'язок)

1075

Boyd E. Ireland 's Literary Renaissance. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Macmillan, 1937. – с. 213–15.
(Зворотній зв'язок)

1076

Special Note, *The Path* , лютий 1894, с. 351 –352.
(Зворотній зв'язок)

1077

Russell G. W. *Æ*, *The Canadian Theosophist* , серпень 1935, с. 172 – 173 (з Appreciations and Depreciations Ернеста Бойда, Дублін, 1917, Нью-Йорк, 1918).
(Зворотній зв'язок)

1078

Блаватська Е. П. Лист, написане в Лондоні в кінці 1880-х рр.., Архіви Б. Циркова, Теософське суспільство, Вітон.
(Зворотній зв'язок)

1079

Yeats W. B. Memoirs, під ред. Denis Donoghue. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Macmillan Publishing Company, 1972, задній клапан обкладинки.
(Зворотній зв'язок)

1080

Yeats W. B. The Collected letters of W. B. Yeats. Т. 1. Оксфорд. Oxford – University Press, 1986. – с. 164 (пізніше датовані 7 травня 1889 р.)
(Зворотній зв'язок)

1081

Yeats W. B. Letters to the New Island, під ред. Horace Reynolds. Кембридж: Harvard University Press, 1934. – с. 83–84.
(Зворотній зв'язок)

1082

Цитата в W. B. Yeats and Occultism, Harbans Rai Bachchan, Нью-Делі, Motilal Banarsidass, 1965, с. 223.
(Зворотній зв'язок)

1083

Ellmann R. Yeats: The Man and the Mask. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Macmillan, 1948. – с. 66–67. Yeats W. B. Memoirs. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Macmillan, 1972. – с. 23[h]24.
(Зворотній зв'язок)

1084

Letters to W. B. Yeats, під ред. R. J. Finneran з співавт. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Colombia University Press, 1977. – с. 447.
(Зворотній зв'язок)

1085

Yeats W. B. Autobiography of William Butler Yeats, Гарден-Сіті. – Нью-Йорк: Doubleday Anchor, 1958. – с. 118, 119–120, 123, 197, 199.
(Зворотній зв'язок)

1086

В особистому листуванні з Джоном Еглінтоном Єйтс визнав, що Теософське товариство «зробило для ірландської літератури більше, ніж Трініті-коледж за три століття». (Д. Еглінтон. Портрет ірландської літератури, с. 94.)
(Зворотній зв'язок)

1087

Наступні джерела свідчать про безпосередній вплив Е. П. Блаватської і теософії на Йейтса: Banchchan, W. B. Yeats and Occultism, безліч згадок; Ellman, Yeats: The Man and the Mask, с. 68–69; Melchiori G. The Whole Mystery of Art: Pattern into Poetry in the Work of W. B. Yeats. – Лондон: RoutledgeKegan Paul, 1960. – з. 19, 119, 123, 141–47, 161, 165–172, 193, 262–263. Peter Ure, Yeats and Anglo-Irish Literature, під ред. К. Росона.– Англія: Liverpool University Press, 1974, с. 49, 64, 124. Wilson F. A. C. , Yeats W. B. and Tradition. – Лондон: Victor Gollancz Ltd. , 1958, с. 55, 56, 143, 235. Wilson F. A. C. , Yeats Iconography.– Лондон: Victor Gollancz Ltd. 1960. – з. 145, 146, 170, 252.
(Зворотній зв'язок)

1088

Ellman, Yeats: The Man and the Mask, с. 67, 68, 69.
(Зворотній зв'язок)

1089

William R. Linville, Blavatsky H. P. Theosophy and American Thought, дисертація, 1983, с. 147.
(Зворотній зв'язок)

1090

Yeats, Memoirs, с. 26.
(Зворотній зв'язок)

1091

Yeats, The Collected Letters of W. B. Yeats. Т. 1, с. 164.
(Зворотній зв'язок)

1092

Yeats, Memoirs, с. 25.
(Зворотній зв'язок)

1093

При створенні Вільної держави Єйтс був одним з перших обраний сенатором.
(Зворотній зв'язок)

1094

Lady Gregory's Journals , під ред. Л. Робінсона. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Macmillan, 1947. – с. 7, 261–263.
(Зворотній зв'язок)

1095

Johnson R. The Light and the Gate. – Лондон: HodderStoughton, 1964. – с. 15, 40.
(Зворотній зв'язок)

1096

Summerfield H. The Myriad-Minded Man, Тотова. – Нью-Джерсі, RowmanLittlefield, с. 16.
(Зворотній зв'язок)

1097

Bowen P. G. and Theosophy. *The Aryan Path* , грудень 1935, с. 722–726.
(Зворотній зв'язок)

1098

Bowen P. G. Æ and Theosophy, с. 722–726.
(Зворотній зв'язок)

1099

Рассел Д., лист Б. П. Вадья, 17 жовтня 1922.
(Зворотній зв'язок)

1100

Bragdon C., Merely Players M. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Alfred A. Knopf, 1929. – с. 173–75.
(Зворотній зв'язок)

1101

Pryse J., Russel G. W. Poet of the Inner Life, *The Canadian Theosophist* , серпень 1935.
(Зворотній зв'язок)

1102

Gibbon M. The Masterpiece and the Man, Yeats As I Knew Him. – Лондон: Hart Davis, 1959. – с. 54–55.
(Зворотній зв'язок)

1103

Wilson C. The Mysteries. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: G. P. Putnam's Sons, 1978. – с. 325.
(Зворотній зв'язок)

1104

Pryse J., Russell G. W. Poet of the Inner Life, The Canadian Theosophist, серпень 1935. Bowen, and Theosophy, *The Aryan Path* , грудень 1935, с. 722–726.
(Зворотній зв'язок)

1105

Summerfield, The Myriad-Minded Man, с. 285.

(Зворотній зв'язок)

1106

Іншими словами, чи були йому потрібні гроші або, можливо, робота? У той час Рассел ще не працював в сільськогосподарській галузі, і йому доводилося корпіти в магазині тканин в Дубліні.
(Зворотній зв'язок)

1107

Еллман Р. Джеймс Джойс. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Oxford University Press, 1959. – с. 102–103.
(Зворотній зв'язок)

1108

Joyce A. There's No World Without Joyce. *The New York Times* 31 січня 1982, E9.
(Зворотній зв'язок)

1109

StatesmanI 21 листопада 1925. *The New York Times* 27 лютого 1928.
(Зворотній зв'язок)

1110

Gilbert S., James Joyce's Ulysses. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Alfred A. Knopf, 1952. Передмова.
(Зворотній зв'язок)

1111

Gilbert, James Joyce's Ulysses, с. 33–34, 36.
(Зворотній зв'язок)

1112

Jolas E. We Moderns, 1920–1940. У цьому ювілейному каталозі Готемської книжкової виставки в Нью-Йорку відомі письменники висловилися про письменників-сучасників.
(Зворотній зв'язок)

1113

Едель Л. Остання подорож. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Готемська книжкова виставка, 1947, с. 42.
(Зворотній зв'язок)

1114

Джойс Д. Портрет художника в юності. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Viking, 1927.
(Зворотній зв'язок)

1115

Джонс Д. Звідси і у вічність. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Charles Scribner's Sons, 1951. – с. 647–648, 723.
(Зворотній зв'язок)

1116

Рассел М. Гольдфарб. *Journal of Popular Culture* Зима 1971.
(Зворотній зв'язок)

1117

William M. Tindall D. H. Lawrence and Susan His Cow. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Columbia University Press, 1939, с. 133, 138, 141.
(Зворотній зв'язок)

1118

Лоуренс помилково переплутав затоплення Полінезії (яку Е. П. Блаватська називала Лемурією) із загибеллю Атлантиди. Лемурія, каже вона, належала до більш раннього періоду процвітання Третьої раси. Вона не затонула, а була зруйнована вогнем або, можливо, виверженням вулкана. Атланти були людьми Четвертої раси.
(Зворотній зв'язок)

1119

Tindall D. H. Lawrence and Susan His Cow, с. 142–143.
(Зворотній зв'язок)

1120

Tindall D. H. Lawrence and Susan His Cow, с. 141, 146, 147.
(Зворотній зв'язок)

1121

Tindall D. H. Lawrence and Susan His Cow, с. 156.
(Зворотній зв'язок)

1122

Tindall D. H. Lawrence and Susan His Cow, с. 143.
(Зворотній зв'язок)

1123

Гольдфарб. *Journal of Popular Culture* Зима 1971.
(Зворотній зв'язок)

1124

Еліот Т. С. Безплідна земля. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: BoniLiveright, 1922.
(Зворотній зв'язок)

1125

П. Блаватська, ймовірно, воліла б назвати це медитацією, а не трансом, оскільки вона вважала транс згубним для людської психіки на даному ступені її еволюції, яка вимагає усвідомленості для досягнення божественної мудрості.
(Зворотній зв'язок)

1126

Gibbons T. Rooms in the Darwin Hotel. – Недлендс; University of Western Australia Press, 1973. – с. 134–35.
(Зворотній зв'язок)

1127

Вайлдер Т. День восьмий. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: HarperRow, 1967. – с. 218–19.
(Зворотній зв'язок)

1128

Баум Ф. Ред. вид. *Aberdeen Saturday Pioneer* 18 січня 1890.
(Зворотній зв'язок)

1129

Алджео Д. *The American Theosophist* , серпень-вересень 1986, с. 273. The Wizard of Oz: The Perilous Journey, *The American Theosophist* , осінь 1986, с. 291 –297.
(Зворотній зв'язок)

1130

Алджео Д. *The American Theosophist* , серпень-вересень 1986, с. 270.
(Зворотній зв'язок)

1131

Lipsey R. An Art of Our Own: The Spiritual in Modern Art. – Бостон: Shambhala, 1988. – с. 32–34.
(Зворотній зв'язок)

1132

Kramer H., Kandinsky. *The New York Times* 18 грудня 1966.
(Зворотній зв'язок)

1133

Sihare L. Oriental Influences on Wassily Kandinsky and Piet Mondrian 1909–1917. New York University, дисертація, 1967, с. 5, 10, 17, 27, 36, 55, 73, 75, 77, 80–81, 87, 94–96, 100, 121, 122, 125, 131, 152[h]
(Зворотній зв'язок)

1134

Ця інформація міститься в друкованому повідомленні від 20 листопада 1967 р. , в якому Кафедра художніх мистецтв Нью-Йоркського університету запрошує журналістів відвідати серію ілюстрованих лекцій доктора Лакшмі Сіхаре за підтримки Фонду Сперрін. Також у повідомленні йдеться про те, що Сіхаре на той момент був консультантом-дослідником кафедри художніх мистецтв у Нью-Йоркському університеті, а до цього спеціальним консультантом-дослідником міжнародної ради музею сучасних мистецтв..
(Зворотній зв'язок)

1135

Sihare, Oriental Influences on Wassily Kandinsky and Piet Mondrian 1909–1917, с. 80.
(Зворотній зв'язок)

1136

Sihare, Oriental Influences on Wassily Kandinsky and Piet Mondrian 1909–1917, с. 80. Василь Кандинський, Rckblicke (автобіографія, 1901–1913), с. 25–26.
(Зворотній зв'язок)

1137

Ringborn S. The Sounding Cosmos: A Study of the Spiritualism of Kandinsky and the Genesis of Abstract Painting, Або. – Фінляндія: Abo Academi, 1970. – с. 61–105.
(Зворотній зв'язок)

1138

Elgar F., Mondrian. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Praeger, 1968. [hhh] с. 88–89.
(Зворотній зв'язок)

1139

Sihare, Oriental Influences on Wassily Kandinsky and Piet Mondrian 1909–1917, с. 8.
(Зворотній зв'язок)

1140

Е. Шюре був одним з перших членів Теософського товариства в Парижі.
(Зворотній зв'язок)

1141

Шюре Е. Великі Присвячені. – Вест Ньяк, Нью-Йорк, St. George Books, 1961, с. 17.

(Зворотній зв'язок)

1142

Blotkamp C. The Spiritual in Art: Abstract Painting 1890 – 1985, Лос-Анджелес: Окружний музей мистецтва Лос-Анджелеса, 1986 (каталог виставки), с. 103.
(Зворотній зв'язок)

1143

Getting F. The Occult in Art. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Rizzoli, 1978, с. 127.
(Зворотній зв'язок)

1144

Knotts R. in Kathleen J. Regier. The Spiritual Image in Modern Art. – Вітон, Іллінойс: Theosophical Publishing House, 1987. – с. 135.
(Зворотній зв'язок)

1145

Buser T. Gaugin's Religion. *Art Journal* Літо 1968 року.
(Зворотній зв'язок)

1146

Gauguin P. Modern Thought and Catholicism.
(Зворотній зв'язок)

1147

Lipsey, An Art of Our Own: The Spiritual in Modern Art, с. 2–3.
(Зворотній зв'язок)

1148

Діллінджер Д. *Los Angeles Times* 22 лютого 1987.
(Зворотній зв'язок)

1149

Blotkamp. The Spiritual in Art: Abstract Painting 1890–1985.
(Зворотній зв'язок)

1150

Specht R., Mahler G. – Берлін: SchusterLoffler, 1913. – с. 39.
(Зворотній зв'язок)

1151

Програма концерту, «Третя симфонія» Малера, London Records (CSA 223), диригент Георг Шолті.
(Зворотній зв'язок)

1152

Head J., Cranston S. Reincarnation: An East-West Anthology. – Вітон: Theosophical Publishing House, 1967. – с. 195.
(Зворотній зв'язок)

1153

Bowers F. The New Scriabin. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: St. Martin's Press, 1973. – с. 9–10.
(Зворотній зв'язок)

1154

Abraham G., Michel D. Calvocoressi, Masters of Russian Music. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Alfred A. Knopf, 1936. – с. 478.
(Зворотній зв'язок)

1155

Bowers F., Scriabin: A Biography of the Russian Composer (1871–1915). Токіо, Японія, і Пало-Альто, Каліфорнія, Kodansha International Letters, 1969. Т. 1, с. 87, Т. 2, с. 52, 117, 258.
(Зворотній зв'язок)

1156

Abraham and Calvocoressi, Masters of Russian Music, с. 475.
(Зворотній зв'язок)

1157

Bowers. Scriabin, Т. 1, с. 319.
(Зворотній зв'язок)

1158

Bowers. The New Scriabin, с. 53.
(Зворотній зв'язок)

1159

Skryabin: Artist and Mystic (Берклі і Лос-Анджелес: University of California Press, 1987, с. 68, 69).
(Зворотній зв'язок)

1160

Daw M., Christmas Humphreys C. Theosophist and Buddhist, *Theosophist* листопад 1984, с. 72.
(Зворотній зв'язок)

1161

Humphreys C. *The Canadian Theosophist* , травень-червень 1983, с. 39.
(Зворотній зв'язок)

1162

Humphreys C. Theosophist and Buddhist, с. 76.
(Зворотній зв'язок)

1163

Humphreys C. Fifty Years, *The Middle Way* , серпень 1969, с. 62 –63.
(Зворотній зв'язок)

1164

Humphreys C. Theosophist and Buddhist, с. 69.
(Зворотній зв'язок)

1165

Humphreys C. A Brief History of the Buddhist Society. *The Middle Way* листопад 1974, с. 9.
(Зворотній зв'язок)

1166

Eliade M. No Souvenirs: Journal 1957–1969, пер. Ф.-мол. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: HarperRow, 1977. – с. 208.
(Зворотній зв'язок)

1167

Humphreys C. Exploring Buddhism. – Вітон: Theosophical Publishing House, 1974. с. 131.
(Зворотній зв'язок)

1168

Humphreys C., Karma and Rebirth. – Лондон: John Murray, 1959. – с. 10.
(Зворотній зв'язок)

1169

Christmas Humphreys D. Theosophist and Buddhist, с. 71.
(Зворотній зв'язок)

1170

Вотс А. На моєму шляху. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Pantheon Books, 1972. – с. 77.
(Зворотній зв'язок)

1171

Prem S. R. Man the Measure of All Things. – Лондон: Theosophical Publishing House, 1966.
(Зворотній зв'язок)

1172

Humphreys C., Blavatsky H. P., ред. Колін Вілсон, *Dark Dimensions* . – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Everest House, 1977. – с. 71–73.
(Зворотній зв'язок)

1173

Unity , травень-червень 1987, с. 32.
(Зворотній зв'язок)

1174

Gallup G., Jr. Adventures in Immortality. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: McGraw-Hill, 1982. – с. 192–193.
(Зворотній зв'язок)

1175

Cerminara G. Mansions M. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: William Sloane, 1950. – с. 23.
(Зворотній зв'язок)

1176

Sugrue T. There Is a River. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Henry Holt, 1942. – с. 234–235.
(Зворотній зв'язок)

1177

Sugrue T. There Is a River. – Нью-Йорк, Нью-Йорк, Dell, 1961, с. 220–221.
(Зворотній зв'язок)

1178

Cerminara G. Many Mansions, с. 44–45.
(Зворотній зв'язок)

1179

Cerminara G. *The American Theosophist* , лютий 1977, с. 37.
(Зворотній зв'язок)

1180

Одного разу Олену Петрівну запитали: « *Що відбувається з хворобами, вилікуваними за допомогою гіпнозу? Вони дійсно проходять або тільки відкладаються на потім, або проявляються в іншій формі? Чи є хвороба Кармою і чи правильно намагатися вилікувати її в такому випадку?* »

Вона відповіла: «Гіпнотичне навіювання може допомогти вилікувати людину, а може і не спрацювати. Все залежить від ступеня магнітного зв'язку між оператором і пацієнтом. Якщо хвороба кармічна, то можливо лише відстрочити її прояв. Згодом вона повернеться в іншій формі, необов'язково у формі захворювання, а у вигляді якого-небудь іншого карального зла. Намагатися полегшити страждання ближніх і докладати для цього всі зусилля – завжди правильно". Якщо справедливо покараний ув'язнений підхопив застуду в своїй сирій темниці, чи означає це, що тюремний лікар не повинен його лікувати?» (Е. П. Блаватська. «Гіпноз і його зв'язок з іншими видами чар». Е. П. Б. про психічні феномени, Серія буклетів Е. П. Блаватської, The Theosophy Company, Лос-Анджелес, Каліфорнія, 1938).
(Зворотній зв'язок)

1181

Stevenson I. Some Questions Related to Cases of the Reincarnation Type. *Journal of the American Society for Physical Research* Жовтень 1974.
(Зворотній зв'язок)

1182

Bhagavan Das, The Science of Peace, 2-е вид. – Адьяр: Theosophical Publishing House, 1921.
(Зворотній зв'язок)

1183

Stevenson I. Some uestions Related to Cases of the Reincarnation Type. У 4 Т. Шарлотсвіль, Вірджинія, University Press of Virginia, 1971[h]1983.
(Зворотній зв'язок)

1184

У листі до автора цієї біографії (30 березня 1977 р.) Стівенсон називає ці книги теософськими: «Книги про теософію, які я читав у дитинстві, належали моїй матері, а не батькові. Багато років тому один журналіст витягнув з мене зізнання в тому, що в дитинстві я читав теософські книги, які були в нашій домашній бібліотеці. Це правда, але бібліотека була складена моєю матір'ю, а не батьком».
(Зворотній зв'язок)

1185

MacLaine S. Out on a Limb. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Bantam, 1983. [hhh] с. 316–317.
(Зворотній зв'язок)

1186

Charles A. Silva, Date with the Gods. – Хантінгтон, Нью-Йорк, Coleman Graphics.
(Зворотній зв'язок)

1187

Silva, Date with the Gods, с. 401–402.
(Зворотній зв'язок)

1188

Іменем Мирна себе називала вчителька і художниця Маргарет Гайгер, яка все життя була теософом.
(Зворотній зв'язок)

1189

Маклейн Ш., інтерв'ю брав Родерік Таунлі для *TV Guide* .
(Зворотній зв'язок)

1190

Goldman A. Elvis. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: McGraw-Hill, 1991. – с. 364.
(Зворотній зв'язок)

1191

Goldman E., с. 366.
(Зворотній зв'язок)

1192

Stearn J. Elvis: His Spiritual Journey. – Норфолк, Donning Company, 1982, с. 6.
(Зворотній зв'язок)

1193

Преслі П. Б., Хармон С. Елвіс і я. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: G. P. Putnam's Sons, 1985. – с. 204–205.
(Зворотній зв'язок)

1194

Goldman E., с. 365.
(Зворотній зв'язок)

1195

MacGregor G. An Interview with Geddes MacGregor. *The American Theosophist* , серпень 1978, с. 199.
(Зворотній зв'язок)

1196

MacGregor G., Reincarnation in Christianity. – Вітон, Іллінойс: Theosophical Publishing House, 1978. Reincarnation as a Christian Hope.
(Зворотній зв'язок)

1197

MacGregor G. Christianity and the Ancient Wisdom. The American Theosophist, грудень 1982, с. 420, 422.
(Зворотній зв'язок)

1198

MacGregor G. Reincarnation in Christianity.
(Зворотній зв'язок)

1199

MacGregor G. The Christening of Karma, Вітон, Іллінойс: Theosophical Publishing House, 1984.
(Зворотній зв'язок)

1200

MacGregor G. An Interview with Geddes MacGregor, с. 199–204.
(Зворотній зв'язок)

1201

В автобіографії Єйтс говорить про Е. П. Блаватської: «Мені було відомо, що вона знає весь світовий фольклор». (Нью-Йорк: Даблдей, 1958, с. 118.)
(Зворотній зв'язок)

1202

Процитовано в лекції преподобного Віктора Уайта «Автор Золотої гілки», з якою він виступив на радіо BBC, і яка пізніше була опублікована у виданні *The Listener* 21 січня 1954 р., с. 137.
(Зворотній зв'язок)

1203

Кемпбелл Д. Тисячолітній герой (Bollingen Series, 17). – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Pantheon Books, 1953. – с. 3–4.
(Зворотній зв'язок)

1204

Stephen L., Stephen R. A Fire in the Mind: The Life of Joseph Campbell. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Doubleday, 1991. – с. 41, 67, 70, 104, 387.
(Зворотній зв'язок)

1205

Кемпбелл Д. Сила міфу. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Doubleday, 1988, с. 58.
(Зворотній зв'язок)

1206

Зібрання творів К. Г. Юнга. Архетипи і колективне несвідоме. Т. 9, пер. Р. С. Халл. Ч. 1, 3 –4. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Pantheon Books, 1959.
(Зворотній зв'язок)

1207

Юнг К. Спогади, сновидіння, роздуми, с. 380, 529.
(Зворотній зв'язок)

1208

Юнг К. Психологія і релігія. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Pantheon Books, 1958.
(Зворотній зв'язок)

1209

Eliade, № Souvenirs, с. 219.
(Зворотній зв'язок)

1210

Jones E., Sigmund Freud S. Life and Work. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Basic Books, 1957.
(Зворотній зв'язок)

1211

Див. брошуру Жана-Луї Сьомона «Пояснювальна схема дев'ятнадцятого століття для інтерпретації передсмертних бачень: Трансперсональна модель смерті в Теософії пані Блаватської». Париж: Національний агрономічний інститут, с. 16. Вул. Клода Бернарда, 75005, Париж, Франція.
(Зворотній зв'язок)

1212

Блаватська Е. П. Протоколи ложі Блаватської Теософського товариства. – Лос-Анджелес: The Theosophy Company, 1923, приклад. про сновидіння, с. 78.
(Зворотній зв'язок)

1213

Поруч зі статтею на сусідній сторінці надруковано великий кольоровий портрет Е. П. Блаватської, оточений, за легендою, «символами її найвідоміших учнів... лампочка означає Томаса Едісона, абстрактний малюнок – її

голландського послідовника Піта Мондріана, бейсболіст символізує засновника“ Ебнера Даблдея, бельгійський драматург Моріс Метерлінк представлений Синім птахом, телескоп зображує відомого астронома Каміля Ніколя Фламмаріона. Інші символи відносяться до її пристрасті до індійських релігій, російського походження і нескінченних подорожей по світу»..
(Зворотній зв'язок)

1214

Воннегут-мл. К. *McCall’s* , березень 1970.
(Зворотній зв'язок)

1215

Блаватська Е. П. Практичний окультизм. *Lucifer* , квітень 188, с. 151, також в серії духовних буклетів Е. П. Блаватської *Spiritual Evolution* . – Лос-Анджелес: Theosophy Company, с. 5.
(Зворотній зв'язок)

1216

Spangler D. Emergence: The Rebirth of the Sacred. – Нью-Йорк, Нью-Йорк, Dell, 1984, с. 78–81.
(Зворотній зв'язок)

1217

Spangler, Emergence: The Rebirth of the Sacred, с. 24.
(Зворотній зв'язок)

1218

Spangler, Emergence: The Rebirth of the Sacred, с. 18.
(Зворотній зв'язок)

1219

Запис лекції, прочитаної в книжковому магазині Mayflower, Ферндейл, Мічиган, 15 жовтня 1977 р.
(Зворотній зв'язок)

1220

Steiner R., Steiner R. An Autobiography. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Rudolf Steiner Publications, 1977. – с. 345–348.
(Зворотній зв'язок)

1221

Colin Wilson, Rudolf Steiner: The Man and His Vision. – Веллінгборо: The Auarian Press, 1983. – с. 57.
(Зворотній зв'язок)

1222

Зібрання творів Штайнера настільки велике, тому що воно включає в себе всі видання написаних ним книг і статей, а також його лекції.
(Зворотній зв'язок)

1223

Spierenburg H. J., Dr. Rudolf Steiner on Helena Petrovna Blavatsky, ч. 1, і Dr. Rudolf Steiner on the Mahatmas, ч. 1, ч. 2. Theosophical History, липень 1986, с. 159–74, жовтень 1986, с. 211[h]23, січень, 1987, с.
(Зворотній зв'язок)

1224

Spierenburg H. J. Dr. Rudolf Steiner on Helena Petrovna Blavatsky, с. 170.
(Зворотній зв'язок)

1225

Spierenburg H. J. Dr. Rudolf Steiner on the Mahatmas, ч. 1, с. 212–213.
(Зворотній зв'язок)

1226

Spierenburg H. J. Dr. Rudolf Steiner on the Mahatmas, ч. 1, с. 214.
(Зворотній зв'язок)

1227

Spierenburg H. J. Dr. Rudolf Steiner on the Mahatmas, ч. 2, с. 25.
(Зворотній зв'язок)

1228

Spierenburg H. J. Dr. Rudolf Steiner on the Mahatmas, ч. 1, с. 219.
(Зворотній зв'язок)

1229

Spierenburg H. J. Dr. Rudolf Steiner on the Mahatmas, ч. 1, с. 219–220.
(Зворотній зв'язок)

1230

Spierenburg H. J. Dr. Rudolf Steiner on the Mahatmas, ч. 2, с. 25.
(Зворотній зв'язок)

1231

Хеллер Ш. А. Е. П. Блаватська: жінка загадки і герой свідомості. Вітон, Іллінойс, «Квест», осінь 1991. – с. 70–77.
(Зворотній зв'язок)

1232

Книга «Життя після життя» була опублікована в листопаді 1975 р. Цікаво, що саме в цьому місяці минуло 100 років з моменту заснування Теософського товариства.
(Зворотній зв'язок)

1233

Елізабет Кюблер-Росс є першопрохідцем в області досліджень передсмертного стану, див. її біографію під заголовком uest, автор Дерек Джилл.
(Зворотній зв'язок)

1234

Simons J.-Д. A Nineteenth Century Scheme for the Interpretation of Near-Death Experiences: The Transpersonal Model of Death as Presented in Madame Blavatsky's Theosophy. – Париж: Національний сільськогосподарський інститут, 7.
(Зворотній зв'язок)

1235

Пор. Хаглінгс Д. «Про особливого різновиду епілепсії» (журнал «Мозок», ч. 42, с. 179), цитується д-ром Ферре в статті від 16 лютого 1989 р.): Note pour servir l'histoire de l'tat mental des mourants (Mmoires de la Socit 1 de Bologi).
(Зворотній зв'язок)

1236

Блаватська Е. П. Ключ до Теософії, с. 162.
(Зворотній зв'язок)

1237

Simons A. Nineteenth Century Scheme for the Interpretation of Near-Death Experiences, с. 15. Noyes R., Kletti R. Panoramic Memory: A Response to the Threat of Death, Omega. Т. 7, 1977.
(Зворотній зв'язок)

1238

Simons A. Nineteenth Century Scheme for the Interpretation of Near-Death Experiences, с. 15. Heim A. Notizen ber den Tod durch Absturz, *Jahrbuch des Schweizer alpen Club* Т. 27, 1892.
(Зворотній зв'язок)

1239

aleski C. Otherworld Journeys. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Oxford University Press, 1987. – с. 130, лист від Альберта Хайма Оскару Пфістеру, Shocken und Shockphantasien bei Hchster Todesgefahr, *Zeitschrift für Psychoanalyse* Т. 16, 1930.
(Зворотній зв'язок)

1240

Ring K., Life at Death. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Coward, McCann and Geoghegan, 1980. – с. 73.
(Зворотній зв'язок)

1241

Муді Р. Життя після життя. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: Bantam, 1976. – с. 65.
(Зворотній зв'язок)

1242

Муді Р. Життя після життя, с. 60, процитовано в Otherworld Journeys, aleski, с. 128.
(Зворотній зв'язок)

1243

Ring, Life at Death, с. 73.
(Зворотній зв'язок)

1244

Sièmons A. Nineteenth Century Scheme for the Interpretation of Near-Death Experiences, с. 13.
(Зворотній зв'язок)

1245

Ring, Life at Death, с. 240.
(Зворотній зв'язок)

1246

Ring, Life at Death, с. 240.
(Зворотній зв'язок)

1247

Блаватська Е. П. Голос Безмовності, с. 63.
(Зворотній зв'язок)

1248

Cranston S., Carey Williams C. Reincarnation: A New Horizon in Science, Religion and Society. – Пасадена: Theosophical University Press, 1993. – с. 140[h]141.
(Зворотній зв'язок)

1249

Kenneth Ring, Heading Towards Omega. – Нью-Йорк, Нью-Йорк: William Morrow, 1984. – с. 226.
(Зворотній зв'язок)

1250

Ring, Heading Towards Omega, с. 254–255.
(Зворотній зв'язок)

1251

Блаватська Е. П. Таємна Доктрина. Т. 2, с. 44–446.
(Зворотній зв'язок)

1252

Те, що ініціатива виходила від росіян, підтверджується тим фактом, що після приїзду в Москву місіс Берньє і не підозрювала про всі заходи, запланованих на час її візиту. («Адьярський вісник», травень, 1990 р., с. 3.)
(Зворотній зв'язок)

1253

The Theosophist Серпень 1990.
(Зворотній зв'язок)

1254

Decter J., Roerich N. The Life and Art of a Russian Master, Рочестер, Вермонт, Park Street Press, Inner Traditions International, 1989, с. 134–135.
(Зворотній зв'язок)

1255

Decter, Nicolas Roerich, с. 134.
(Зворотній зв'язок)

1256

Цирков Б. Микола Реріх – Століття, *Theosophia* , осінь 1974, с. 8.
(Зворотній зв'язок)

1257

The Theosophist Жовтень 1979, с. 51.
(Зворотній зв'язок)

1258

Телефонна розмова, 9 березня 1981.
(Зворотній зв'язок)

1259

Theosophia , осінь 1974, с. 9 –10.
(Зворотній зв'язок)

1260

Архіви Б. Циркова. Теософське суспільство, Вітон, с. 50–54.
(Зворотній зв'язок)

1261

Kingsland W. The Real H. P. Blavatsky. – Лондон: John M. Watkins, 1928. – с. 5. Лондон: Theosophical Publishing House, 1985.
(Зворотній зв'язок)

Примітка: засноване на хронології, складеній Борисом Цирковим до зібрання творів Є. П. Блаватської.
(Зворотній зв'язок)

Зміст

- Передмова
- Частина 1 Життя в Росії
- РОЗДІЛ 1 ПОХОДЖЕННЯ
- Глава 2Народжена у важкі часи
- Глава 3 Кочове життя
- Глава 4 Життя в Петербурзі
- Глава 5І знову в дорогу
- Глава 6В гостях у бабусі і діда
- Глава 7Різдво в Україні
- Глава 8 Гіркість втрати
- РОЗДІЛ 9 У САРАТОВІ
- Глава 10 Загадкові події
- Глава 11 Від'їзд до Тифлісу
- Глава 12 Прощання з дитинством
- Частина 2У пошуках відповідей
- Глава 1Початок мандрів
- Глава 2Пам'ятна ніч
- Глава 3Новий Світ і мати Індія
- Розділ 4 Другий раз навколо світу
- Глава 5Мудреці Сходу
- Частина 3Зрілі роки
- Глава 1 Повернення до Росії
- Розділ 2Окультні чудеса
- Глава 3 Петербург і Ругодево
- Глава 4 Повернення на Кавказ
- Глава 5Нові мандри
- Глава 6 У Тибеті
- Глава 7Тибетські феномени
- Глава 8Тибет. Учнівство
- Розділ 9 Таємничий посланник
- Глава 10В очікуванні
- Частина 4Америка – країна, де все почалося
- Глава 1Початок життя в Нью-Йорку
- Розділ 2 Розквіт спіритуалізму
- Глава 3 Доленосна зустріч
- Глава 4Перші публікації
- Глава 5Нові досягнення
- Глава 6 Прибуття нового соратника
- Глава 7Зародження руху
- Глава 8Психофізіологічні зміни
- Глава 9 «Викрита Ізида»
- Глава 10 Революційна книга
- Глава 11 «Ламасері»
- Глава 12Важливе рішення
- Глава 13Останні дні в Америці
- Частина 5Місія в Індії
- Глава 1 Пробудження Сходу
- Глава 2 Приїзд в Бомбей
- Глава 3 Опір змінам
- Глава 4 Подорожі на північ
- Глава 5Цейлон. Серед буддистів
- Глава 6 Життя в Симлі
- Глава 7А де ж чудеса?
- Глава 8В безперервних поїздках
- Глава 9Створення штаб-квартири в Адьярі
- Глава 10 Необхідність змін
- Глава 11Поїздка до Європи
- Глава 12Справа Куломбов-Ходжсона
- Глава 13 Прощання з Індією
- Частина 6Горизонти відкриваються на Заході
- Глава 1Перший рік у Європі
- Глава 2 «Яго Теософії»
- РОЗДІЛ 3 У БЕЛЬГІ
- Глава 4 Переїзд до Лондона
- Глава 5 Зустріч у «Мейкотті»
- Життя на Ленсдаун-роуд, 17

- Глава 7«Кармічні бачення»У передчутті воєн
- Розділ 8 «Таємна доктрина»
- Глава 9«Я теж давно хотіла з Вами познайомитися»
- Глава 10Езотерична секція
- Глава 11 Змови продовжуються
- Глава 12 Звинувачення в плагіаті
- Глава 13 «Голос Безмовності»
- Глава 14 Переїзд на Авеню-роуд
- Глава 15Останні дні О. П. Блаватської
- Глава 16 Посмертне визнання
- Глава 17 «А Ви знали мадам Блаватську?»
- Частина 7Сто років потому
- РОЗДІЛ 1 ОБЛАСТЬ ДОСЛІДЖЕНЬ
- Глава 2 Всесвітній парламент релігій
- Глава 3 Наука і «Таємна Доктрина»
- РОЗДІЛ 4 ВПЛИВ НА ЛІТЕРАТУРУ
- Літературне відродження в Ірландії
- Британські та американські письменники
- Казки для дітей
- Глава 5 Світ мистецтва
- Глава 6 Малер, Сібеліус і Скрябін
- Глава 7Буддизм приходить на Захід
- Глава 8РеінкарнаціяВідродження віри
- Глава 9 Міфи, сновидіння і колективне несвідоме
- Глава 10Нью Ейдж
- Глава 11 Передсмертні бачення і космічна свідомість
- Глава 12 Для майбутніх поколінь
- Е.П.Б. Основні дати життя [1262]
- Від автора
- Список використаної літератури
